

15. శత్రువు వచీత భవన

- 1) శత్రువు వచీత భవన 171
- 2) మౌన భవన 55
- 3) ప్రణా ప్రశ్నానీత భవన 34
- 4) ద్వితీయ భవన 44

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON;
A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;
RAGHU VIRA; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†;
H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†

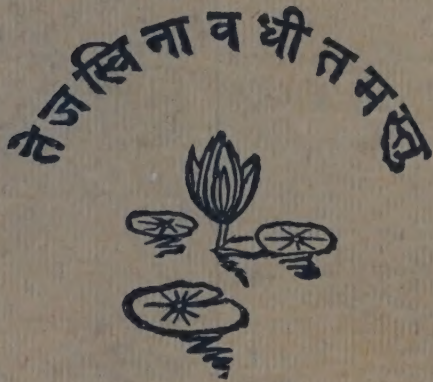
AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 19

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona and Delhi; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1959

Reviews and Opinions

His Excellency Sir LESLIE WILSON, Late Governor of Bombay: "I heartily congratulate you and all those who have been working with you on this production. The first critical examination of the Mahābhārata is undoubtedly a *national* work, and I sincerely trust that you will receive whole-hearted support in this publication."

The late Professor HERMANN JACOBI: "Your edition furnishes us with *just* what we want. I consider your text as reliable as can be expected under the circumstances. . . . Your plan of editing the Great Epic is the best that could be devised."

The late Professor HEINRICH LÜDERS: "I was greatly impressed by the arrangements that have been made at the Institute for the collation of the Mahābhārata MSS. The arrangements are such as will ensure great accuracy and perfect clearness in the registration of the various readings. . . . Your work seems to me to merit the highest possible praise both as regards the constituting of the text, and the clarity and succinctness with which the MSS. evidence has been recorded."

The late Professor E. WASHBURN HOPKINS: "Every library or individual possessed of Sanskrit texts will find this new edition of the great Sanskrit epic indispensable."

Indian Culture, Calcutta: "It is appropriate that it should have fallen to Indian scholarship to produce the first critical edition of the *Mahābhārata*. . . . Indians, who have assimilated Western scholarship and adapted it to the special conditions of the task, are fully capable of carrying even so formidable an undertaking to its destined close. . . . In the present edition, one cardinal merit is the richness of the *apparatus criticus*. . . . The new edition would be invaluable for this merit alone. . . . The methods of constituting the text adopted by the editor are unquestionably sound."

— The late Professor A. BERRIEDALE KEITH.

Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute: "The Ādi-parvan, in Dr. Sukthankar's Critical Edition of the Mahābhārata, is now complete, and I have no hesitation in saying that this is the most important event in the history of Sanskrit philology since the publication of Max Müller's edition of the R̥gveda. . . . His collaborators will be greatly helped not only by the example set by the first editor in the edition itself, but also by the scholarly way in which he has treated, in the Prolegomena, the complicated manuscript tradition, and mastered the whole

problem of Mahābhārata text criticism."—The late Professor M. WINTERNITZ.

CARL G. LOHMANN, Secretary, Yale University, New Haven: "The University wishes to take this opportunity of tendering its cordial felicitations to your Institute on its remarkably useful career of scholarship. The great critical edition of the Mahābhārata alone, though only one of your worthy undertakings, is enough to establish your permanent reputation in the world of learning."

The Times of India, Bombay: "The publication of this volume is a literary event of the first magnitude; for it marks the successful accomplishment of the first and most difficult stage of what is probably the greatest undertaking in the field of Oriental Research. . . . There is no doubt that, when completed, this first critical edition of the great epic will be an achievement of *international* importance reflecting no little credit on the Sanskrit scholarship of India."

Journal Asiatique, Paris: "Quoi qu'il en soit de cette controverse et quelle que doive être la solution du problème posé, il reste que nous possédons désormais, grâce au zèle, à la science, à la conscience de M. Sukthankar, une édition modèle de l'Ādiparvan, que les recherches ultérieures ne pourront ni modifier, ni enrichir sensiblement, une édition telle que des générations d'indianistes l'avaient souhaitée sans oser l'espérer."—The late Professor SYLVAIN LÉVI.

Acta Orientalia: "It would therefore seem to be proper that the first critical edition [of the Mahābhārata] should be made in India, where so much important material is to be found. And the new edition shows that Indian scholars, who have always been our teachers in Indian traditional lore, now have become our equals in critical acumen and methods. The critical edition of the Mahābhārata may be said to inaugurate a new epoch in the history of Indian lore and Indian philology. . . . The beautiful illustrations are highly interesting as specimens of modern Indian art, and are a very welcome feature of this great national undertaking."—Professor Dr. STEN KONOW (Oslo).

Journal of the American Oriental Society, New Haven (Conn.): "Dr. Sukthankar deserves to be heartily congratulated on the brilliant success of his work. More than that, he deserves the active support of all Sanskritists, and of all who are interested in the furtherance of this supremely important work. . . . In every respect, therefore,

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON;
A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;
RAGHU VIRA; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†;
H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 19

*Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union
Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay,
West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad, Mysore,
Orissa and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore,
Poona and Delhi; the Governments of Burma and Nepal; Several
Commercial Firms and Charitable Trusts; and
other Distinguished Donors*

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1959

THE ĀŚRAMAVĀSIKAPARVAN

BEING THE FIFTEENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

SHRIPAD KRISHNA BELVALKAR

*Honorary Fellow of the Royal Asiatic Society of Great Britain
and Ireland, and of the Asiatic Society of Bombay
Silver Jubilee Medallist, Bhandarkar Oriental Research Institute*

SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT, DECCAN COLLEGE, POONA
AND BANARAS HINDU UNIVERSITY, BANARAS

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1959

\$294.5923
B.O.R.I
V-19

29 606

given at the instance of

As a Tribute to the Scholars engaged in the Work

ಬಿ. ಎಂ ಶ್ರೀ ಸ್ವಾರಕ ಪ್ರಭಾಕರ
ಗೌಡ
4290

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona 4; and
Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Secretary, BORI.

CONTENTS OF VOLUME NINETEEN, Part I,
[Āśramavāsikaparvan]

TITLE-PAGE, CONTENTS	...	...	...	...	...	...	...	I-VI
ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS				...	...	...	...	VII
INTRODUCTION	...	...	...	...	...	...	...	I-XLVIII
TEXT AND CRITICAL APPARATUS			...	...	...	...	...	1-150
CRITICAL NOTES	...	...	...	...	...	...	...	151-156
CONCORDANCE WITH OTHER EDITIONS	...		...	...	...	...	...	157-168
ADDENDA ET CORRIGENDA		...	...	...	...	...	...	169-171

N. B. Two star-passages have been omitted in counting : star 20* and star 83*,
of which the latter omission has been mentioned in a footnote on p. 166.

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
 addl. = additional.
 adhy. = adhyāya(s).
 App. = Appendix.
 Arj. = Arjunamiśra.
 B. = Bombay edition of the Mbh.
 (Śaka 1799).
 BG. = Bhagavadgītā.
 C. = Calcutta ed. of the Mbh.
 chap. = chapter(s).
 comm. = commentary(taries).
 cont. = continue(s).
 corr. = corrected, correction.
 Crit. App. = Critical Apparatus.
 Dev. = Devabodha.
 ed. = edition.
 fig. = figure(s).
 fol. = folio(s).
 foll. = following.
 fragm. = fragment(ary).
 hapl. = haplographic(ally).
 illeg. = illegible.
inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
 ins. = insert(s).
int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
 interp. = interpolate(s).
 introd. = introduction, introductory.
 K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
 L. = Line.
 M. = Madras edition of the Mbh. (by
 P. P. S. Sastri, 1931-1936).
 m or marg. = marginal(ly).
 Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 64).
 Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
 Mbh. = Mahābhārata.
 Nil. = Nīlakaṇṭha.
 O-J. = Old-Javanese.
 om. = omit(s), omitting.
 orig. = original(ly).
 post. = posterior.

pr. m. = *propria manu* (by own hand).
 prob. = probably.
 r. = repeat(s), repeated.
 Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
 ref. = refer(ence).
 resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
 st. = stanza(s).
 supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
 transp. = transpose(s), transposition.
 v. = verse.
 (var.) = with variation(s).
 v. l. = varia(e) lectio(nes).

✱ ✱ (in the critical footnotes) enclose
 citations from commentators.
 [] besides their normal uses, enclose
 additions to MS. readings.
 () besides their normal uses, enclose
 superfluous letters, which should
 be *omitted* from MS. readings.
 * (superior star) in the text indicates
 an *emendation*.
 * * (in the MS. readings) indicate
 syllables lost through injury to MS.
 ~~~~~ printed below (or along the side-
     margin of) any part of the con-
     stituted text indicates that the
     reading of it is less than certain.
 C denotes a "Commentary", prefixed
     to the abbreviation of the name of a
     commentator ; thus, Cd = Comm. of
     Devabodha ; Ca. n. p. s. v = Comm.
     of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Para-
     mānanda, Vidyāsāgara and Vādi-
     rāja. A "p" is added on to denote
     a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp =
     a pāṭha mentioned in the Comm.
     of Nīlakaṇṭha.

INTRODUCTION

After completing the Critical Editions of the Bhīṣmaparvan (1947), and of the Śāntiparvan (1956), for the Bhandarkar Oriental Research Institute, I decided, as my concluding venture in the field, to try my hand on the concluding four Parvans of the Great Epic: Parvan 15 : the Āśramavāsika ; Parvan 16 : the Mausala ; Parvan 17 : the Mahāprasthānika ; and Parvan 18, the Svargārohaṇa. These are all short parvans, some portions of them possessing a primitive and oldish colouring, while the rest are marked by a belated and Paurāṇic outlook. The first of these is the

ĀŚRAMAVĀSIKA

The following thirty-seven MSS. of the Āśramavāsikaparvan, the Fifteenth Book of the Mahābhārata, have been selected to constitute

THE CRITICAL APPARATUS

I N(ORTHERN) RECENSION (23 MSS.)

(a) North-western Group

Śāradā Version [Ś]

Ś₁ = Oxford, University Library, No. 152 (Stein's Collections).

Kaśmīrī Version [K]

K₁ = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal, No. 207. Undated.

K₂ = Poona, Sardesai Collection of the BORI. Dated Samvat 1828, Śaka 1693 (A. D. 1771).

K₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 566 of 1882-83. Dated Śaka 1616 (A. D. 1694).

K₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29c of A 1879-80. Dated V. S. 1812 = Śaka 1677 (A. D. 1755-56).

K₅ = Lahore, D. A. V. College Library, (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4542. Undated.

(b) *Central Group*

Bangali Version [B]

B₁ = Calcutta, Royal Asiatic Society Library, No. 3674. Dated Śaka 1641 (A. D. 1719).

B₂ = Dacca, University Library, No. 482. Dated Śaka 1660 (A. D. 1738).

B₃ = Dacca, University Library, No. 604 A. Dated Śaka 1667 (A. D. 1745).

B₄ = Dacca, University Library, No. 732. Dated Śaka 1612 (A. D. 1690).

B₅ = Calcutta, Royal Asiatic Society Library, No. G, 10773. (17th century A. D.)

B₆ = Dacca, University Library, No. 1722. Undated.

Devanāgarī Version (D) : sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Nilakanṭha (Dn)

Dn₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 233 of 1895-1902. Undated.

Dn₂ = Jammu, State Library, No. 3732. Undated.

(ii) Devanāgarī Composite Version (D)

D₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1171. Dated Samvat 1642 (A. D. 1685).

D₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1120. Dated Samvat 1669 (A. D. 1612).

D₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1369. Dated Samvat 1718 (A. D. 1661).

D₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1379. Undated.

D₅ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1241. Undated.

D₆ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1328. Undated.

D₇ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1195. Undated.

D₈ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 1358. Undated.

D₉ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 516 of Viśrāma 1. Undated.

II S(OUTHERN) RECENSION (14)

Telugu Version [T]

T₁ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library. Unnumbered and Undated.

T₂ = Lahore, D. A. V. College Library. No. 5615. Undated.

T₃ = Adyar Library, No. 29 L 28. Undated.

T₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library. No. 11835. Undated.

Grantha Version [G]

G₁ = Mysore, Sreenivas Iyengar MS. Without number. Undated.

G₂ = Pudukotah, State Library. No. 322. Undated.

G₃ = Adyar, Library No. 29 E 21. Undated.

G₄ = Poona, BORI Mahābhārata Collection. MS. recently acquired from Krishnaswami Iyengar. Undated.

G₅ = Ponnokothu Mana Library. Without number. Undated.

Malayālam Version [M]

M₁ = Nareri Mana Library. No. 553. Undated.

M₂ = Cochin, State Library. No. 43. Undated.

M₃ = Avanapparambu Mana Library. No. 77. Undated.

M₄ = Calicut, Padiññare Kovilakam. Without number. Undated.

M₅ = Malabar, Poomulli Mana Estate Library. No. 306. Undated.

TESTIMONIA

(1) Commentaries

C_a = Commentary of Arjunamiśra. Baroda Oriental Institute MSS. Library. No. 10801. Undated.

C_b = Commentary of Vimalabodha. Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI). No. 84 of 1869-70. Undated.

C_n = Commentary of Nīlakaṇṭha, as in Dn.

C_v = Commentary of Vādirāja. Mysore Oriental Library. No. C 1577. Dated Śaka 1597 (ca. A. D. 1675).

(2) *Epitomes, Translations and Adaptations*

Kṣemendra's Bhāratamañjarī (Kavyamālā Series, No. 64).

Āndhra Bhāratamu : Continuation by Tikkana (Vāvilla Rāmaswāmi Sastrilu & Sons, Madras, 1919).

DETAILED ACCOUNT OF THE MANUSCRIPTS

I N(orthern) Recension (23 MSS.)

(a) (North-western Group)

Ś₁

This is No. 152 of Stein's Collection in the Oxford University Library †. The MS. once contained (in two volumes) the entire Mahābhārata, written in Śāradā characters, which (it is recorded) was sold by one Kashmirian owner to another in Saptarṣi samvat [47]58 = A. H. 1093 = A. D. 1682, for 45,000 Dināras (an old copper coin equal in value to $\frac{1}{40}$ of a Rupee). The MS. is extremely fragmentary as regards the Āśramavāsikaparvan, giving only the first two adhyāyas of the parvan and two stanzas of adhy. 3.

The Kashmīrī Version

[This version is in most cases a copy from the original Śāradā script normally into the Devanāgarī.]

K₁

Poona, Sardar N. Y. Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sansodhaka Mandal, No. 207. It gives all the Parvans of the Epic except 4, 13 and 14. The Āśramavāsika Parvan covers folios 1-30. Margins ruled in quadruple red lines, with a thick yellow line in the centre. There are no stanza or adhyāya numbers given. The handwriting is careful, legible, and generally correct. The MS. is in good condition. At the end of the Āranyakaparvan, the date given by K₁ is संवत् १५ मार्ग वदि द्वादश्यां परतः त्रयोदश्यां चन्द्रे, which points to Śaka 1690 or A. D. 1768 as the date of writing that parvan. The present MS. is accordingly about two hundred years old. — Amongst additional passages, K₁ gives 59* which is peculiar to it, 28* and 66* which it shares with K₂ alone, and 8*, 54* and 57* which are limited to the K group only. It also gives stars 80* and 81* which are restricted to parts of the N group alone, while 12* and 51* have sharers from both the N and S groups. Amongst omitted passages, K₁ is peculiar in omitting 11. 10, 12. 22^{cd}, 13. 13, 14. 17^{cd}, 23. 6 (hapl.), 24. 18^{ab}, 29. 19^{cd}, 33. 36^{cd}, 34. 24^b-25^c (hapl.), 35.

† Described in the Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1900, pp. 187-194. See also *Indische Studien*, Vol. xx, pp. 290-412.

16^e–17^d (hapl.), 37. 16, 38. 3^a–4^b, 40. 16^{ab}, 41. 25^{ab} and 26^a–27^b, 45. 5 and 7–8, 45. 16^{abc}, and 47. 6. The following haplological omissions are shared by K₁ with the MSS. mentioned: 4. 15^{ed}, 9. 4 (hapl.), 17. 23^{bc}, 25. 14 (hapl.), and 37. 2–5 (all with K₂); 10. 1^{ed} (with K₂ D₂); 20. 10^{ed} (with K₂ B₂ G₃₋₅ M₄; hapl.); 23. 3–4 (with K₂ B₆ D_{4. 6-8} T₁; hapl.), 35. 11^{ed} (with G_{3.4}); and 45. 20^{bc} (hapl.; with the K group). — K₁ joins together adhyāyas 13–15, 17–18, 22–23, and 28–29.

K₂

Poona, BORI Mbh. Collection, No. 15. Folios 30, with about 14 lines to a page, each line containing about 44 letters. Size 13" × 6½". Unglazed paper, with water-marks; Devanāgarī characters. Date Samvat 1828 (A. D. 1771).

The MS. was purchased from the late Dr. N. G. Sardesai of Poona, and is one of the most fortunate acquisitions of MSS. made by the Institute in recent years; for, besides Ś₁ and K₁, it is the only MS. fully representative of the Kashmirian tradition. — The MS. is neatly written and fairly correct. There are hardly any marginal or interlinear glosses. Red chalk is freely used to distinguish the colophons and *uvāca* references. The वयोर्भेदः is regularly maintained, showing absence of Bangali influence. — Amongst additional passages, K₂ shares 28* and 66* with K₁; 103* with K₅, and 107* with K_{3.5} alone; while 8*, 54*, 57*, and 91*, are limited to the K group only. The passage 51* has sharers from both the N and S groups. Amongst omitted passages, K₂ is peculiar in omitting 2. 7^{ab}, 9. 8^c–9^b (hapl.), 9. 26 (hapl.), 10. 4^{edef}, 11. 3^c–4^b, 12. 22, 22. 20 (hapl.), 25. 6^c–7^b, 28. 12^a–13^b, 32. 3^d–4^c (hapl.), 35. 15^a–16^b (hapl.), 36 from हृदि (in 17^b) up to दुःखं (in 18^b; hapl.), 39. 16^a–17^b, 41. 7, 44 from आतृभिः (in 10^c) up to मतीतो (in 11^d), 45. 29–31 (hapl.), and 46. 16. The following omissions are shared by K₂ with the MSS. mentioned: 4. 15^{ed}, 9. 4 (hapl.), 17. 23^{bc}, 25. 14 (hapl.), and 37. 2–5 (all with K₁); 10. 1^{ed} (with K₁ D₂); 13. 7^d–8^c (with K_{4.5} D_{4. 6.8}; hapl.); 14. 17^c–15. 1^b (with G₅ M_{2.3}; hapl.); 19. 5^d–6^c (with B₆; hapl.); 20. 10^{ed} (with K₁ B₂ G₃₋₅ M₄; hapl.); 23. 3–4 (with K₁ B₆ D_{4. 6-8} T₁; hapl.); 23. 7 and 31. 3^b–4^a (both with T₁; hapl.); 42. 17^{ed} (with K₄ D_{4-6.8} S, hapl.); 45. 20^{bc} (with the K group; hapl.); and 46. 3 (with K₃; hapl.). — K₂ (like K₁) joins together adhyāyas 13–15, 17–18, and 22–23.

K₃

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the B. O. R. I.), No. 566 of 1882–83. Dated Śaka 1616 (A. D. 1694).

This is a complete MS. of the Mahābhārata in Devanāgarī characters (comprising MSS. numbered 565 and 566), written in a uniform hand which is, however, neither neat nor careful. The writer calls himself गणेशभट्ट पुराणिक, who seems to have prepared for his own use the present transcript from several MSS. of the different parvans that he

procured from different owners. (The names of some of these owners are preserved on the fly-leaf of the Āśramavāsa sub-parvan). The few marginal notes that are supplied seem to be the work of the scribe, who might have used the MS. for expository discourses. The scribe, at the end of the Droṇaparvan, gives Nasik as his place of residence. The Śāntiparvan was missing when the MS. was acquired for Government. Only the Udyoga, the Śalya and the Āśvamedhika have preserved the date of writing, which is Śaka 1616 in the case of the Āśvamedhika, and probably also of the Udyoga; and Śaka 1619 in the case of the Śalya. The MS. was used for the Ādiparvan (= K₄), the Udyoga (= D₃), and the Bhīṣma (= K₃). It was not collated for the Sabhā and Virāṭa Parvans; and was collated but not included in the Crit. App. of the Āraṇyakaparvan. K₃ covers 23 folios: size 15" × 6", with 16 lines to a page, and about 48 letters to a line. Margins carelessly ruled in red ink; the references and the colophons are rubbed over with red chalk. Occasional use of yellow pigment for correction. — Amongst additional passages, K₃ gives 4*, 16*, 36*, 39*, 45*, 49* and 88*, which are peculiar to it; 47*, which it shares with K₄; 29* and 53* with K_{4.5}; 107* with K_{2.5}; and 8*, 54*, 57* and 91*, which are limited to the K group only. It also gives star 14* (shared with K_{4.5} D₃ G₁), 25* (with K₅ G₁), 26* (with K_{4.5} G₁), and 43* (with D_n D_{2.7}); while 12*, 46* and 51* have sharers from both the N and S groups. Amongst omitted passages, K₃ gives 4. 9, 6. 8^{ca}, 14 from वृद्धा (in 8^a) up to पुत्राविमौ (in 9^a) (hapl.), 15. 25^{ca}, 23. 3^{bc} and 28. 7^c–8^b (both hapl.), 36. 10^a–11^b, 40. 11 (hapl.) and 47. 17–18. The following omissions are shared by K₃ with the MSS. mentioned: 13. 11^{ca} (with B_{1.2.4.5}); 26. 8^{ab} (with T₄), 33. 19^c–20^b (with B₅; hapl.), 35. 4^{ab} (with K₅), 45. 20^{bc} (with the K group; hapl.); and 46. 3 (with K₂; hapl.).

K₄

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute), No. 29c of A. 1879–80. Written on country paper in Devanāgarī characters. Folios 26. Size 11. 6" × 7. 15", with 19–20 lines to a page, and about 37 letters to a line. Margins ruled, and adhy. and śloka numbers supplied. The text is written in the centre. The MS. contains all the parvans of the Mahābhārata. At the end of the Mokṣadharmā we read: शके १६८० बहुधान्यनामसंवत्सरे आषाढशुद्धे षष्ठी चन्द्रवासरे लेखक-भगवानभट्टेन लिखितोयं पुस्तकम् (!). Besides the Mokṣadharmā sub-section used for the Critical Edition, the MS. contains the Rājadharmā sub-section (written by the same भगवानभट्ट in Śaka 1678, Caitra (which was not used in the Śānti-parvan edition), as well as the Dānadharmā sub-section of the Anuśāsanaparvan, copied in Śaka 1675, Śrāvaṇa, by a scribe named राजेश्वर; the Āśvamedhikaparvan (undated); the Mausalaparvan (Śaka 1677, Mārgaśīrṣa); the Mahāprasthānikaparvan (Śaka 1677, Pauṣa) and the Svargārohaṇaparvan (Śaka 1677, Mārgaśīrṣa). The handwriting of the concluding Books differs from that of the Rāja and the Mokṣa sub-sections, as well as from that of the Dāna-

dharma sub-section. This MS. is dated Śaka 1677 (Ca A. D. 1755-56). — Amongst the additional passages, K₄ gives 2* and 21* which are peculiar to it; 47* which it shares with K₃ alone; 14* with K_{3.5} D₃ G₁; 26* with K_{3.5} G₁; and 29* and 53* with K_{3.5}. Stars 8*, 54*, 57* and 91* are limited to the K group only. The MS. also gives stars 6*, 9*, 27* and 81*, which are restricted to parts of the N group alone; while 12* and 51* have sharers from both the N and S groups. Amongst omitted passages, K₄ is peculiar in omitting 6. 18^{bc} (hapl.); 7. 5^{ed}; 7. 8 (hapl.); 11. 9 (hapl.); 12. 7; 14. 9; 14. 17^a-15. 3^b (hapl.); 15. 11^{cd}; 15. 21^a-25^b (hapl.); 19. 1^{ab}; 37. 7^{ed}; and 39. 8^{ed}. The following omissions are shared by K₄ with MSS. mentioned: 9. 13^c-14^d (with B₄₋₆; ? hapl.); 13. 7^d-8^e (with K_{2.5} D_{4.6.8}; hapl.); 42. 17^{ed} (with K₂ D_{4-6.8} S; hapl.); and 45. 20^{bc} (with K group; hapl.). — K₄ joins together adhyāyas 14-15, and adhy. 43-44 into one adhyāya.

K₅

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4542. Undated.

Amongst additional passages K₅ gives 103* which it shares with K₂ alone; 29* and 53* shared with K_{3.4}; 14* with K_{3.4} D₃ G₁; 25* with K₃ G₁; 26* with K_{3.4} G₁; and 107* with K_{2.3}; besides 8*, 54*, 57* and 91*, which are limited to the K group as a whole. Stars 12*, 46* and 51* have sharers from both the N and S groups. — Amongst omitted passages, K₅ is peculiar in omitting 3. 6^d-7^e; 5. 12 to 6. 1; 14. 7^{bc} (hapl.); 15. 8^c-9^b (hapl.); 15. 18^{abc}; 23. 17^b-19^a (hapl.); 27. 1^d-8^c (hapl.); 27. 9^c-11^b (hapl.); 28. 7; 29. 12^{ab}; 31. 20; 35. 9^c-10^b (hapl.); 41. 5^c-7^d; 42. 8; 43. 7; 45. 4 and 46. 13^c-15^b. The following omissions are shared by K₅ with the MSS. given in brackets: 6. 15 (with T₁; hapl.); 13. 7^d-8^e (with K_{2.4} D_{4.6.8}; hapl.), 35. 4^{ab} (with K₃), and 45. 20^{bc} (with the K group; hapl.). — K₅ joins together adhyāyas 14-15.

B₁

Calcutta, Royal Asiatic Society Library, No. 3674. Written on palm leaves in Bangali characters. Size 24" × 1³/₄", with 4 lines to a page. Total number of folios 213. The owner (who seems to be also the copyist of the MS.) is shri Ramakrishna-deva Sarmahah. The MS. is old and worn out. It bears the date Śaka 1641 (= A. D. 1719). It contains all the four concluding parvans.

Amongst additional passages B₁ gives 6*, 9*, 27*, 30*, 38*, 41*, 65*, 73*, 80* and 81*, which are restricted to parts of the N group alone; while 12* and 51* have

sharers from both the N and S groups. — Amongst omitted passages, B₁ is peculiar in omitting 3. 8^c–10^b. The following omissions are shared by B₁ with the MSS. mentioned: 13. 11^c (with K₃ B_{2.4.5}), and 20. 4^{ab} (with B_{4.5}; hapl.). — B₁ joins together adhyāyas 36–37.

B₂

Dacca, University Library No. 482. Written on palm leaves in Bangali characters. Size 24" × 13½", with 4 to 5 lines to a page. Total number of folios 171. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1660 (= A. D. 1738). It contains all the four concluding parvans. — Amongst additional passages B₂ gives 6*, 9*, 19*, 27*, 30*, 38*, 41*, 65*, 73*, 80* and 81* — which are restricted to parts of the N group alone; while 51* has sharers from both the N and S groups. — Amongst omitted passages, B₂ is peculiar in omitting 22. 15^c–16^b; 40. 3^{ab} (hapl.); 45. 19^{ab}; and 45. 31^{cd} (hapl.). The following omissions are shared by B₂ with the MSS. mentioned: 13. 11^c (with K₃ B_{1.4.5}) and 20. 10^{cd} (with K_{1.2} G₃₋₅ M₄; hapl.). — B₂ joins together adhyāyas 36–37.

B₃

Dacca, University Library No. 604 A. Written on paper in Bangali characters. Size 16" × 3½", with 8 lines to a page. Total number of folios 175. The copyist of the MS. is Sri Rāmanātha Sarma. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1667 (= A. D. 1745). It contains all the four concluding parvans. Amongst the additional passages B₃ gives 6*, 9*, 19*, 27*, 30*, 38* and 41*, which are restricted to parts of the N group alone; while 12* has sharers from both the N and S groups. The portion of the text of the Āśramavāsika Parvan from adhy. 22. 1 up to the end of this Parvan is lost on missing folios.

B₄

Dacca, University Library No. 732. Written on paper in Bangali characters. Size 21" × 7¼", with 15 lines to a page. The actual number of folios covering the present parvan is 59–89 out of a total number of 92 folios. The MS. is in very good condition. The copyist of the MS. is named Srīla Gangāprasāda. The MS. is dated Bhujakṛtayugaśaile chandrayukte Viśāke (1712), which is probably in Samvat. It contains all the four concluding parvans. — Amongst additional passages B₄ gives 6*, 9*, 19*, 27*, 30*, 38*, 41*, 65*, 73*, 80* and 81*, which are restricted to parts of the N group alone; while 51* has sharers from both the N and S groups. Amongst omitted passages, B₄ is peculiar in omitting 11. 15^c–18^b (hapl.), 12 from विशिष्यते (in 8^b) up to चैव (in 8^c), and 16. 15–16. The following omissions are shared by B₄ with the MSS. mentioned: 9. 13^c–14^d (with K₄ B_{5.6} [? hapl.]); 13. 11^c (with K₃ B_{1.2.5}); 20. 4^{ab} (with B_{1.5}; hapl.), 44. 41^{ab} (with T₁); and 45. 3^{cd} (with D_{6.8} T₁; hapl.). — B₄ joins together adhyāyas 13–14, 16–17, 26–27 and 36–37.

omitted passages, B₄ is peculiar in omitting 11. 15^c–18^b (hapl.), 12 from विशिष्यते (in 8^b) up to चैव (in 8^c), and 16. 15–16. The following omissions are shared by B₄ with the MSS. mentioned : 9. 13^c–14^d (with K₄ B_{5.6} [?] hapl.); 13. 11^{ef} (with K₃ B_{1.2.5}); 20. 4^{ab} (with B_{1.5}; hapl.), 44. 41^{ab} (with T₁); and 45. 3^{cd} (with D_{6.8} T₁; hapl.). — B₄ joins together adhyāyas 13–14, 16–17, 26–27 and 36–37.

B₅

Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. G 10773. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size 15 $\frac{1}{4}$ " × 1 $\frac{1}{2}$ ", with 4 lines to a page. Existing number of folios 59^a out of a total number of 90. The MS. is old, worn-out and discoloured. It belongs to the 17th century. The MS. contains all the four concluding parvans. The stars in B₅ are shared by a group consisting of K₄ B_{1–4.6} Dn D_{1–3.7.9}. For detailed description of the group, see the description under B₁. Amongst omitted passages, B₅ is peculiar in omitting 23. 6–8 (hapl.), 24. 9^{ab}, 26. 11–13 (hapl.), 36. 23^{ab}, 42. 17^{bc} (hapl.), 46. 3^d, 8^d, 11^a, 13^a, and from दिति (in 17^b) up to गतः स (in 47. 7^d). The following omissions are shared by B₅ with the MSS. mentioned : 9. 13^c–14^d (with K₄ B_{4.6} [?] hapl.), 13. 11^{ef} (with K₃ B_{1.2.4}), 20. 4^{ab} (with B_{1.4}; hapl.), and 33. 19^c–20^b (with K₃; hapl.). — B₅ joins together adhyāyas 13–14, 16–17, 26–27, 36–37 and 46–47.

B₆

Dacca, University Library; No. 1722. Written on country paper, yellowish in tint, in Bangali characters. Size 17" × 6 $\frac{3}{4}$ ", with 9 lines to a page. Total number of folios 46. The MS. is old but in good condition. Undated. For detailed description of the additional passages in B₆, see the description of stars under B₁. Amongst omitted passages, B₆ is peculiar in omitting 7. 18^c–19^b (hapl.), 15. 21^c–22^d (hapl.), 24. 3^a–5^b (hapl.), 27. 13–14 (hapl.), 33. 23^d–27^c (hapl.), 33. 30^a–31^b, 42 from मे मतिः (in 13^b) up to मोहाद्धि (in 15^d), 45. 4^a–5^b and 47. 13–14. The following omissions are shared by B₆ with the MSS. mentioned : 9. 13^c–14^d (with K₄ B_{4.5}; [?] hapl.); 9 from ये दोषा (in 24^a) up to अमेदे (in 25^c) and 44. 30^c–31^d (both with D₁; hapl.), 15. 14^d–16^c (with T₁; hapl.), 22. 19^{cd} (with D_{4.6–8} G₁; hapl.), and 23. 3–4 (with K_{1.2} D_{4.6–8} T₁; hapl.). — B₆ joins together adhyāyas 26–27 and 36–37.

Dn₁

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI). No. 233 of 1895–1902. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 14. 5" × 6. 2", with 14 lines to a page. Each line contains about 46 letters. Total number of folios 17. The MS. is undated. It is without the commentary, but the text generally agrees with Cn. The MS. contains parvans from Anuśāsana up to Svargārohaṇa. Amongst additional passages Dn₁ gives 52*, which it shares with Dn₂ alone. For a detailed description of the star-passages in Dn₁, see that of the stars under B₁. The star 19* is shared by B_{2–4} Dn₂

D_{1. 2. 7. 9}, while 43* is shared by K₃ Dn₂ D_{2. 7}. Amongst omitted passages, Dn₁ is peculiar in omitting 12. 7^d-8^c (hapl.) and 21. 5 (hapl.). — Dn₁ joins together adhyāyas 15-16, 26-27 and 36-37.

Dn₂

Jammu, State Library ; No. 3732. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 14½" × 8¾", with 15 lines to a page. Each line contains about 35 letters. Total number of folios 28. The text is written in the centre and the commentary, *Bhārata-bhāvadīpa* of Nilakaṇṭha, above and below the text. It is undated. The MS. contains the four concluding parvans. Amongst additional passages, Dn₂ gives 52*, which it shares with Dn₁ alone. For the description of the star passages in Dn₂, see the description of stars under B₁. Star 19* is shared by B₂₋₄ Dn₁ D_{1. 2. 7. 9}, while 43* is shared by K₃ Dn₁ D_{2. 7}. Amongst omitted passages, Dn₂ is peculiar in omitting 15. 19^b-20^c, 44. 46-47 and 45. 19^c-20^d. — Dn₂ (like Dn₁) joins adhyāyas 15-16, 26-27 and 36-37.

D₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1171. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 12" × 5½", with 12 lines to a page. Total number of folios 46. The MS. is dated Samvat 1642 (= A. D. 1585). The MS. ends with — संवत् १६४२, भाद्रपद वद्य ८ इन्दुवासरे । लिखितं नारायण अनन्त वाराणसी मणिकर्णिका विश्वेश्वरसंनिधौ. Amongst additional passages D₁ gives 93* which is peculiar to it ; and 99*, which it shares with D₃ alone. For the description of the star passages in D₁, see the description of stars under B₁. 19* is shared by B₂₋₄ Dn D_{2. 7. 9}. Amongst omitted passages, D₁ is peculiar in omitting 16. 15^b, 21 from मिश्र राजा (in 5^a) up to वेपमानो (in 6^a), 25. 1^d-3^a (hapl.), 31. 2-4 (hapl.), 32. 10^{ab} (hapl.), and 33. 34^a-35^b. The following omissions are shared by D₁ with the MSS. mentioned : 9 from ये दोषा (in 24^a) up to अमेदे (in 25^c) and 44. 30^c-31^d (both with B₆; hapl.), and 20. 14^b (with D₃). — D₁ joins together adhyāyas 36-37.

D₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1120. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 13½" × 6½", with 10 lines to a page. Total number of folios 44. The MS. is dated Samvat 1669 (cir. A. D. 1612) आश्विन व. १४. The copyist of the MS. is named Raghunātha. Amongst additional passages D₂ gives 108*, which it shares with D₇ alone. For the description of the star-passages in D₂, see the description of stars under B₁. 19* is shared by B₂₋₄ Dn D_{1. 7. 9}, while 43* is shared by K₃ Dn D₇. The following omission is shared by D₂ with the MSS. mentioned. 10. 1^c (with K_{1. 2}; hapl.). — D₂ joins together adhyāyas 15-16, 26-27 and 36-37.

D₃

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1369. Written on paper in Devanāgarī

characters. Size $11'' \times 4\frac{3}{4}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 47. The MS. is dated Samvat 1718 (= A. D. 1661). The MS. ends — सं. 1718, कार्तिक व. ७, शुक्रे । पुरुषोत्तमेन लिखितमिति. Amongst additional passages, D_3 gives 44^* and 100^* which are peculiar to it, and 99^* which it shares with D_1 alone. For the description of star-passages in D_3 , see the description of stars under B_1 . It gives 14^* , which it shares with K_3 – G_1 . Amongst omitted passages, D_3 is peculiar in omitting 38.23^{bc} (hapl.), and 44.31^a – 32^a (hapl.). The omission of 20.14^{bc} is shared by D_3 with D_1 . — D_3 joins together adhyāyas 36–37.

D_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1379. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $14'' \times 6''$, with 12 lines to a page. Total number of folios 32. The MS. is undated. On the fly-leaf, the name of the owner is written as उमापतिपण्डितानामिति. The stars in D_4 are shared by a group consisting of D_5 . ६. ३ S, as illustrated in 10^* , 23^* , 32^* – 35^* , 40^* , 42^* , 61^* , 64^* , 68^* , 71^* , 74^* , 79^* , 82^* , 86^* , and 96^* . Solitary departures from the group are : 97^* , 98^* (both minus T_4); three departures being illustrated in 46^* (plus K_3 . ५, minus M_4), while four departures are illustrated in 7^* (minus T_1 . ४ M_4 . ५), and 37^* (minus T_1 G_3 – 5). The star 11^* is shared by D_5 . ६. ३ T_2 . ४ G_3 – 4 ; 12^* is shared by K_1 . ३– 5 B_1 . ३. ६ D_1 . ६. ३. ७ S (except T_1 G_1), while 13^* is shared by D_6 . ३ T_2 . ३ G_2 M_2 , and 15^* by D_5 . ६. ३ T_2 . ३ G_2 . ४ M_3 . Star 48^* is shared by D_6 . ३ T_2 G_1 . २. ५ M_1 – 4 . The additional passage 50^* is shared by D_6 . ३ T_2 . ३ G_5 M_2 – 4 ; 51^* is shared by N ($\dot{S}_1$ B_3 missing) T G_1 – 4 M_5 ; and 55^* is shared by D_6 . ३ T_2 G_1 . २. Both 63^* and 69^* are shared by D_5 . ६. ३ T G_1 – 4 M_5 . Amongst omitted passages, D_4 is peculiar in omitting 15.6^{bc} , 33.28^c – 30^b (hapl.), 38.8^{ab} , 41.28^{cd} and 46.14^d – 16^a . The following omissions are shared by D_4 with the MSS. mentioned : 1. 22^{cd} , 3. 8^c – 10^d (hapl.), 9. 2–3 (hapl.), 15. 20^c – 16.3^a , 22. 4^c – 6^d and 12^c – 13^b , 25. 13^c – 14^d (hapl.), 26. 2^{cd} and 45. 37–38 (hapl.) — all with D_6 . ३; 6. 22^{ab} (with D_6 . ३ G_5 M_1); 8. 5 (with D_6 T_4 G_1 ; hapl.), 9. 26^{cd} (with D_6 . ३ T_2 G_5 M_1), 10. 5^{ab} (with D_6 . ३ T_2 G_5 M_1 – 3), 13. 7^d – 8^c (with K_2 . ४. ५ D_6 . ३; hapl.), 22. 19^{cd} (with B_6 D_6 – 8 G_1 ; hapl.), 23. 3–4 (with K_1 . २ B_6 D_6 – 8 T_1 ; hapl.), and 42. 17^{cd} (with K_2 . ४ D_5 . ६. ३ S; hapl.). — D_4 joins together adhyāyas 15–16 and 46–47.

D_5

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1241. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $15'' \times 6\frac{1}{2}''$, with 12 lines to a page. Total number of folios 37. The MS. ends with — आनन्दसंवत्सर श्रावण शु० ५ बुधवासरे । इदमाश्रमवासपर्वपुस्तकं राजश्री मोरोकृष्णपण्डितस्य विश्वनाथ-भट्टस्वहस्तलिखितं. The year of writing is not specified. The MS. is about two hundred years old. Amongst additional passages, D_5 gives 3^* , 70^* and 85^* , which are peculiar to it. The stars in D_5 are shared by a group consisting of D_4 . ६. ३ S, as illustrated in 10^* , 23^* , 32^* – 35^* , 40^* , 42^* , 61^* , 64^* , 68^* , 71^* , 74^* , 79^* , 82^* , 86^* and 96^* . Solitary depar-

tures from the group are 97*, 98* (both minus T₄). Four departures are illustrated in 7* (minus T_{1.4} M_{4.5}) and 37* (minus T₁ G₃₋₅). The star 11* is shared by D_{4.6.8} T_{2.4} G₂₋₄; 15* is shared by D_{4.6.8} T_{2.3} G_{2.4} M₃; 46* by K_{3.5} D_{4.6.8} T G M_{1-3.5}; while 51* is shared by N (Ś₁ B₃ missing) T G₁₋₄ M₅. Both 63* and 69* are shared by D_{4.6.8} T G₁₋₄ M₅. Amongst omitted passages, D₅ is peculiar in omitting 1. 9^{cd} and 17. 10^d–11^a (hapl.). The following omissions are shared by D₅ with the MSS. mentioned: 3. 7^{cd} (with T_{1.4}), 3. 8^c–9^d (with T_{1.4}; hapl.), 38. 18^a–20^b (with T₁), and 42. 17^{cd} (with K_{2.4} D_{4.6.8} S; hapl.). — D₅ joins together adhyāyas 46–47.

D₆

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1328. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 13½" × 5½", with 10 lines to a page. Total number of folios 42. The MS. is undated. It contains the four concluding parvans. Amongst additional passages D₆ gives 17* which is peculiar to it. For the detailed description of the additional passages in D₆, see the description of star-passages under D₄. Amongst omitted passages, D₆ is peculiar in omitting 2. 9^d–11^c, 13. 4^{ab} (hapl.), 24. 21^d, 26 from नृपो (in 10^c) up to पुरुकुत्सो (in 12^c), and 39 from सखींस्तथा (in 1^b) up to भ्रातृस् (in 2^d) (hapl.). The following omissions are shared by D₆ with the MSS. mentioned: 1. 22^{cd}, 3. 8^c–10^d (hapl.), 9. 2–3 (hapl.), 15. 20^c–16. 3^d (hapl.), 22. 4^c–6^d and 12^c–13^b, 25. 13^c–14^d (hapl.), 26. 2^{cd}, and 45. 37–38 (hapl.) — all with D_{4.8}; 1. 20 (with T₃; hapl.), 6. 22^{ab} (with D_{4.8} G₅ M₁); 8. 5 (with D₄ T₄ G₁; hapl.), 9. 26^{cd} (with D_{4.8} T₂ G₅ M₁), 10. 5^{ab} (with D_{4.8} T₂ G₅ M₁₋₃), 13. 7^d–8^c (with K_{2.4.5} D_{4.8}; hapl.), 22. 14^{cd} (with T₁; hapl.), 22. 19^{cd} (with B₆ D_{4.7.8} G₁; hapl.), 23. 3–4 (with K_{1.2} B₆ D_{4.7.8} T₁; hapl.), 42. 17^{cd} (with K_{2.4} D_{4.5.8} S; hapl.), and 45. 3^{cd} (with B₄ D₃ T₁; hapl.). — D₆ joins together adhyāyas 15–16 and 46–47.

D₇

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1195. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15" × 5½", with 11 lines to a page. Total number of folios 32. The MS. is old but undated, and worn out. Two or three folios are much damaged. Amongst additional passages D₇ gives 108* which it shares with D₂ alone; while it gives 43* which it shares with K₃ Dn D₂. For the description of additional passages in D₇, see the description of stars under B₁. Star 19* is shared by B₂₋₄ Dn D_{1.2.9}. Amongst omitted passages, D₇ is peculiar in omitting 33. 3^c–4^d (hapl.). The following omissions are shared by D₇ with the MSS. given in brackets: 22. 19^{cd} (with B₆ D_{4.6.8} G₁; hapl.), and 23. 3–4 (with K_{1.2} B₆ D_{4.6.8} T₁; hapl.). — D₇ joins together adhyāyas 20–21, 26–27 and 36–37.

D₈

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1358. Written on paper in Devanāgarī

characters. Size $14\frac{1}{2}'' \times 6''$, with 11 lines to a page. Total number of folios 29. The MS. is undated, old and worn out, the last two folios being broken and damaged. For the description of additional passages in D_3 , see the description of stars under D_4 . Amongst omitted passages D_3 is peculiar in omitting 4. 5^a-7^b , 12. 5^c-7^d , 17. 15-17, 36. 2^b , 36 from राज (in 6^a) up to राजन् (in 8^c), and 47. 13^{cd} . The following omissions are shared by D_3 with the MSS. given in brackets : 1. 22^{cd} , 3. 8^c-10^d (hapl.), 9. 2-3 (hapl.), 15. $20^c-16. 3^d$ (hapl.), 22. 4^c-6^d and 12^c-13^b , 25. 13^c-14^d (hapl.), 26. 2^{cd} , and 45. 37-38 (hapl.) — all with $D_{4.6}$; 6. 22^{ab} (with $D_{4.6}$ G_5 M_1); 9. 26^{cd} (with $D_{4.6}$ T_2 G_5 M_1); 10. 5^{ab} (with $D_{4.6}$ T_2 G_5 M_{1-3}); 13. 7^d-8^c (with $K_{2.4.5}$ $D_{4.6}$; hapl.); 22. 19^{cd} (with B_6 $D_{4.6.7}$ G_1 ; hapl.); 23. 3-4 (with $K_{1.2}$ B_6 $D_{4.6.7}$ T_1 ; hapl.); 42. 17^{cd} (with $K_{2.4}$ $D_{4.6}$ S ; hapl.); and 45. 3^{cd} (with B_6 T_1 ; hapl.). — D_3 joins together adhyāyas 15-16 and 46-47.

D_9

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the B. O. R. I.); No. 516 of Viśrāmbāg 1. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $16'' \times 6''$, with 9 lines to a page, and 54 letters in a line. Total number of folios 41. Hand-writing neat and clean. The Ślokas are numbered. The MS. is in good condition. It is undated. It contains the Āśramavāsikaparvan only. For the description of star-passages in D_9 , see the description of stars under B_1 . Star 19 is shared by B_{2-4} D_n $D_{1.2.7}$. Amongst omitted passages, D_9 is peculiar in omitting 14. 15^{bcd} , 16. 2^d , 25. 17^c-18^d , and 44. 16. — D_9 joins together adhyāyas 36-37.

T_1

Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library. Not numbered. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size $19.9'' \times 1.8''$, with 11-13 lines to a page, and 88-98 letters in a line. Total number of folios 16. The MS. contains the last six (that is from Anuśāsana to Svargārohaṇa) parvans. The MS. is undated. Amongst additional passages, T_1 gives 31*, 78*, 84* and 104*, which are peculiar to it. For the description of stars in T_1 , see the description of star-passages under D_4 . Amongst omitted passages, T_1 is peculiar in omitting 1. 3^d-4^a (hapl.), 1. 9^{bc} (hapl.), and 11^{ab} ; 2. 9, 12^d-13^c (hapl.); 3. 6^{ab} , 14^a-15^b , 16^{cd} ; 4. 5-7, 12^{ab} ; 6. 13^{cd} , 18; 7. 12^{cd} ; 8. 15^{ab} ; 9. 15^{ab} , 19^{ef} (hapl.), 23^a , 24^{cd} , 25^{cd} (hapl.); 9. $26^b-10. 2^a$ (hapl.); 10. 2^{cd} , 4^{bc} , 6^{cd} , 7^c-8^f (hapl.), 11^b , 14, 15^{cd} ; 11. 9^{cd} , 15^{cd} , 18^c-19^b ; 12. 3^{ab} , 4^{ab} , 10^c-11^b , 21^{cd} ; 13. 9^{ef} , 17^{cd} ; 14. 2-3, 5^c-6^b , 13^{ef} ; 15. 3, 10^{cd} , 12^{ab} ; 15. $25^c-16. 2^b$; 16. 10^{cd} , 12^{ab} , 18, 19^{cd} , 21^{ab} , 22^{cd} ; 17. 5^{ef} ; 18. 4^{cd} ; 18. 10-13 (? hapl.); 20. 12, 14^b-17^c (hapl.); 22. 20-22; 23. 10^{ab} , 18^{cd} , 19^{cd} ; 24. 17^{bc} , 24^{cd} ; 27. 12^{cd} ; 30. 1^d-2^a ; 31. 7^c-8^b ; 34. 7^{ab} , 8^{cd} , 12-14; 35. 8^c-16^d ; 36. 11^{cd} ; 38. 17^{bc} ; 41. 18^c-21^b (hapl.); 42. 7^{cd} , 9^{cd} , 11^{ab} , 12^{ef} ; 44. 1^c-3^d , 5^{ab} , 12^{ab} , 15^{cd} , 17^{cd} , 25^{cd} , 46^{cd} , 48^c-51^d ; 45. 17^{cd} , 30^{ab} ; and 47. 1^{cd} . The following omissions are shared by T_1 with the MSS. given in brackets ;

3. 7^{cd} (with D₅ T₄), 3. 8^c–9^d (with D₅ T₄; hapl.), 3. 10^{cd} (with T₄; hapl.), 10. 12^d–13^a (with G_{3.4}; hapl.), 22. 14^{cd} (with D₆; hapl.), 23. 3–4 (with K_{1.2} B₆ D_{4.6-8}; hapl.), 38. 18^a–20^b (with D₅), 42. 17^{cd} (with K_{2.4} D_{4-6.8} T₂₋₄ G M; hapl.); 44. 41^{ab} (with B₄); 45. 3^{cd} (with B₄ D_{6.8}; hapl.); and 46. 8–9 (with G₃ M₃; hapl.). — T₁ om. adhy. 25, and joins together (like T₂) adhyāyas 15–16 and 46–47.

T₂

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab); No. 5615. Written on paper in Telugu characters. With 8–11 lines to a page and 80–94 letters in a line. Total number of folios for Āśramavāsa 26. The MS. contains parvans from Śalya up to Strī, and from Āśvamedhika up to Svargārohaṇa. The MS. is undated. Amongst additional passages, T₂ gives 94* which is peculiar to it; 11*, which it shares with D_{4-6.8} T₄ G₂₋₄; 13* with D_{4.6.8} T₃ G₂ M₂, 50* with D_{4.6.8} T₃ G₃ M₂₋₄, and 55* with D_{4.6.8} G_{1.2}. For the description of stars in T₂, see the description of stars under D₄. Amongst omitted passages, T₂ is peculiar in omitting 8. 20^{bc} (hapl.), 15. 21^c–25^d, and 24. 2^{ab} (hapl.). The following omissions are shared by T₂ with the MSS. given in brackets; 9. 26^{cd} (with D_{4.6.8} G₅ M₁), 10. 5^{ab} (with D_{4.6.8} G₅ M₁₋₃), and 42. 17^{cd} (with K_{2.4} D_{4-6.8} T_{1.3.4} G M; hapl.). — T₂ joins together adhyāyas 15–16 and 46–47.

T₃

Madras, Adyar Library; No. 29L 28. Written in Telugu characters on palm-leaves. The MS. contains the last five parvans, from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. The MS. is undated. Amongst additional passages, T₃ gives 56* and 92* which are peculiar to it; 13*, which it shares with D_{4.6.8} T₂ G₂ M₂, while 50* is shared by D_{4.6.8} T₃ G₃ M₂₋₄. For the description of stars in T₃, see under D₄. Amongst omitted passages T₃ is peculiar in omitting 25. 13^{cd}, 30. 5^{ab}, and 40. 8^b–9^a (hapl.). The following omissions are shared by T₃ with the MSS. given in brackets: 1. 20 (with D₆; hapl.) and 42. 17^{cd} (with K_{2.4} D_{4-6.8} T_{1.3.4} G M; hapl.). — T₃ joins together adhyāyas 46–47.

T₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library, No. 11835. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size 18½" × 1½", with 6 lines to a page. Total number of folios 36. The MS. is undated but looks fairly old. It contains the Āśramavāśikaparvan only. Amongst additional passages, T₄ gives 11* which it shares with D_{4-6.8} T₂ G₂₋₄. The sharers of the remaining star-passages arrange themselves into the group D_{4-6.8} S as illustrated in — 10*, 23*, 32*–35*, 40*, 42*, 61*, 64*, 68*, 71*, 74*, 79*, 82*, 86* and 96*. Three departures from the group are illustrated in 46* (plus K_{3.5}, minus M₄). Four departures from the group are: 37* (minus T₁ G₃₋₅) and 48* (minus D₅ G_{5.4} M₅);

while both the stars 63* and 69* are shared by $D_{4-6.3}$ T_{1-3} G_{1-4} M_5 . Star 12* is shared by $K_{1.3-5}$ $B_{1.3.6}$ $D_{1.6.8.9}$ S (except T_1 G_1), and 51* is shared by N ($\dot{S}_1$ B_3 missing) T_{1-3} G_{1-4} M_5 . Amongst omitted passages, T_4 is peculiar in omitting 5. 12^e-13^d , 15, 18, 25. 0^{ab} (hapl.), 20^e-21^b; 6. 1^{ab} , 6 from बुद्धिना (in 3^b) up to किं मे (in 4^a), 9, 11^d-12^b, 14^e-15^b, 6 from चितः (in 17^a) up to ज्ञातुं त्वं (in 17^d), 19^e-20^b, 22^{ed}, 7. 4^a, 7 from त्वामृत (in 5^a) up to लब्ध्वा सं (in 5^c), 7^e-8^b, 16; 8. 2^e-3^b, 14^a-16^b, 18^{ab}; 9. 17^{ed}; 23. 3-6; 24. 7^{ab}; 29. 11^d-12^a (hapl.); 33. 25^{ed} and 32^a-34^b; 34. 16^b-24^b; 42. 3-5; 44. 17-43; 45. 18^e-21^b and 28^e-30^d (both hapl.); 45. 41-42; 46. 2^{ed} and 47. 12-14. The following omissions are shared by T_4 with the MSS. given in brackets : 3. 7^{ed} and 3. 8^e-9^d (both with D_5 T_1 ; the latter hapl.); 3. 10^{ed} (with T_1 ; hapl.); 8. 5 (with $D_{4.6}$ G_1 ; hapl.); 16. 15^{ed} (with G_4); 26. 8^{ab} (with K_3); and 42. 17^{ed} (with $K_{2.4}$ $D_{4-6.3}$ T_{1-3} G M ; hapl.). — T_4 joins adhyāyas 46-47 together.

G₁

Poona : The B. O. R. I. MS. Collection; No. 27. This MS. belonged to Shri Shreenivas Aiyangar, Mysore, and was received as present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatiraj Mutt, Melkote. The MS. is written on palm-leaves (size 15.2" × 2.1") in Grantha characters. Total number of folios 532; with 16-22 lines to a page, and 65-75 letters in a line. The MS. contains Parvans 12-18. The number of folios for the Āśramavāsikaparvan is 16. The MS. is undated. Amongst additional passages, G_1 gives 22* which is peculiar to it. It gives 14* which it shares with K_{3-5} D_3 , 25* with $K_{3.5}$, 26* with K_{3-5} , 55* with $D_{4.6.8}$ T_2 G_2 , and 101*, 105*, 106* (all three) with G_5 M_{1-4} . It also gives stars 10*, 23*, 32*-35*, 40*, 42*, 61*, 64*, 68*, 71*, 74*, 79*, 82*, 86* and 96*, which are shared by a group consisting of $D_{4-6.3}$ S . Solitary departures from the group are : 97* and 98* (both, minus T_4); three departures from the group in 46* (plus $K_{3.5}$, minus M_4). Four departures are illustrated in 7* (with minus $T_{1.4}$ $M_{4.5}$) and in 37* (with minus T_1 G_{3-5}). Star 48* is shared by $D_{4.6.8}$ T_2 $G_{2.5}$ M_{1-4} , while 63* and 69* are shared by $D_{4-6.3}$ T G_{2-4} M_5 . G_1 also gives 51*, which is shared by N ($\dot{S}_1$ B_3 missing) T G_{2-4} M_5 . Amongst omitted passages, G_1 is peculiar in omitting 9. 9^{ab} (hapl.), 12. 9^{ab} , 13. 1^{ed} , 22. 5-6, 27 from कथा (in 9^b) up to दुश्चरस्यास्य (in 9^e) (hapl.), 29. 5^e-7^d, 33. 1^e-4^d (? hapl.), 40. 11^{ed} (hapl.), 41. 22^e-24^b, and 46. 8^e-9^b. The following omissions are shared by G_1 with the MSS. given in brackets : 8. 5 (with $D_{4.6}$ T_4 ; hapl.), 15. 21^e-16. 3^b (with G_5 M_{1-4}), 22. 19^{ed} (with B_3 $D_{4.6-8}$; hapl.) and 42. 17^{ed} (with $K_{2.4}$ $D_{4-6.3}$ T G_{2-5} M ; hapl.). — G_1 joins together the adhyāyas 15 and 16.

G₂

Pudukkottah, State Library; No. 322. Written in Grantha characters on palm-leaves. Size 19" × 2 $\frac{1}{8}$ ", with 10-14 lines to a page, and 75-85 letters in a line. The MS. contains Parvan 3 as well as Parvans 14-18. Total number of folios 32. It

begins the Āśramavāsikaparvan from folio numbered 269^a and ends with 291^b. The MS. is undated. Amongst additional passages G₂ gives 5* which is peculiar to it. It gives 11* which it shares with D_{4-6.8} T_{2.4} G_{3.4}, 13* with D_{4.6.8} T_{2.3} M₂, and 55* with D_{4.6.8} T₂ G₁. For the description of other stars in G₂, see the same under G₁. Star 12* is shared by K_{1.3-5} B_{1.3.6} D_{1.4.6.8.9} T₂₋₄ G₃₋₅ M; 15* by D_{4-6.8} T_{2.3} G₄ M₃; and 51* by N (Ś₁ B₃ missing) T G_{1.3.4} M₅. The following omission is shared by G₂ with the MSS. mentioned : 42. 17^{cd} (with K_{2.4} D_{4-6.8} T G_{1.3-5} M; hapl.). — G₂ joins together adhyāyas 15-16 and 46-47.

G₃

Madras, Adyar Library; No. 29E 21. Written in Grantha characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans 10, 11, 14-18. Total number of folios for the Āśramavāsikaparvan is 27. The MS. is undated. Amongst additional passages, G₃ gives 75* which is peculiar to it; 76* which it shares with G₄ alone. It gives stars 10*, 23*, 32*-35*, 40*, 42*, 61*, 64*, 68*, 71*, 74*, 79*, 82*, 86* and 96* — which are shared by a group consisting of D_{4-6.8} S. Solitary departures from the group are : 97* and 98* (both minus T₄); three departures from the group being 46* (plus K_{3.5}, minus M₄). Four departures are illustrated in 7* (minus T_{1.4} M_{4.5}) and 37* (minus T₁ G₃₋₅). Star 63* and 69* are shared by D_{4-6.8} T G_{1.2.4} M₅. Star 12* is shared by K_{1.3-5} B_{1.3.6} D_{1.4.6.8.9} T₂₋₄ G_{2.4.5} M and 51* by N (Ś₁ B₃ missing) T G_{1.2.4} M₅. Star 11* is shared by D_{4-6.8} T_{2.4} G_{2.4}. Amongst omitted passages, G₃ is peculiar in omitting 4. 12, 16. 20^{cd}, 32. 12^c-14^b, 33. 9^{cd}, 33. 15-16 (? hapl.) and 44. 11^c-12^d. The following omissions are shared by G₃ with G₄ alone : 2. 2^{cd}, 3. 1-2, 3. 7^c-9^d (hapl.), 10. 7 (hapl.), 12. 3^a-5^b, 23. 6-7 (hapl.), 24. 18^c-20^b, 31 from च पृथा (in 11^a) up to तत्रात्रा (in 13^a), 32. 10 plus 51* line 3 (hapl.), 33. 11^c-13^a, 38. 9^b-11^a (hapl.), 38. 23^{bc} (hapl.), 45. 34^{cd}, and 47. 16^a-17^b. G₃ also omits 10. 12^a-13^a (with T₁ G₄; hapl.); 20. 10^{cd} (with K_{1.2} B₂ G_{4.5} M₄; hapl.); 35. 11^{cd} (with K₁ G₄; hapl.); 42. 17^{cd} (with K_{2.4} D_{4-6.8} T G_{1.2.4.5} M; hapl.); as well as 46. 8-9 (with T₁ M₃; hapl.). — G₃ joins together adhyāyas 46-47.

G₄

Poona : The B. O. R. I. MSS. collection; No. 68. This MS. belonged to Shri Shreenivas Aiyangar, Mysore, and was received as present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatiraj Mutt, Melkote. The MS. is written on palm-leaves in Grantha characters. Total number of folios 91, with 6-7 lines to a page and 65-66 letters in a line. The MS. contains Parvans 10, 11, 15, 17, and 18. It is undated. Amongst additional passages, G₄ gives 95* which is peculiar to it, and 76* which it shares with G₃ alone. For the description of the additional passages in G₄, see the same under G₁. Amongst omitted passages, in the description of G₃ above, mention has already been made of the omissions peculiar to G₃ and G₄ together. G₄ further is peculiar in omitting 22. 27^{cd}, 32. 12^c-14^b and 45. 7^c-8^b. The following

additional omissions in G_4 have to be mentioned : 10. 12^a-13^a (with $T_1 G_3$; hapl.) ; 16. 15^{cd} (with T_4) ; 20. 10^{cd} (with $K_{1.2} B_2 G_{3.5} M_4$; hapl.) ; 35. 11^{cd} (with $K_1 G_3$; hapl.) ; and 42. 17^{cd} (with $K_{2.4} D_{4-6.8} T G_{1-3.5} M$; hapl.). — G_4 (like G_3) joins together adhyāyas 46–47.

G_5

Ponnokottu Mana Library. Not numbered. Written in Grantha characters on palm-leaves, with 8 lines to a page, and 50 letters in a line. The MS. contains Parvans from *Āśvamedhika* to *Svargārohaṇa*. Total number of folios 188. The *Āśramavāsika* begins from fol. 124^a and ends with fol. 161^b. The MS. is undated. Amongst additional passages, G_5 gives 60* which it shares with M_1 alone ; it gives 58* and 62*, which it shares with M_{1-4} ; and 101*, 105* and 106*, all with $G_1 M_{1-4}$. For the detailed description of the additional passages in G_5 , reference may be made to the description under G_3 . Amongst omitted passages, G_5 is peculiar in omitting 25. 11^c-12^d . The following omissions are shared by G_5 with the MSS. given in brackets : 1. 21^{cd} (with $M_{1.2.4}$) ; 4. 10^c-12^b (with M_1 ; hapl.) ; 6. 22^{ab} (with $D_{4.6.8} M_1$) ; 9. 26^{cd} (with $D_{4.6.8} T_2 M_1$) ; 10. 5^{ab} (with $D_{4.6.8} T_2 M_{1-3}$) ; 14. $17^c-15.1^b$ (with $K_2 M_{2.3}$; hapl.) ; 15. $21^c-16.3^b$ (with $G_1 M_{1-4}$) ; 16. 24–25 and 31. 13^{cd} (both, with M_2) ; 18. 11^{cd} , 31. 12, 36. 15^{ef} , 39. 16^a , 41. 17^{cd} and 41. 28^{ef} (all, with M_{1-4}) ; 20. 10^{cd} (with $K_{1.2} B_2 G_{3.4} M_4$; hapl.) ; 39. 16^c (with $M_{2.3}$) ; and 42. 17^{cd} (with $K_{2.4} D_{4-6.8} T G_{1-4} M$; hapl.). — G_5 joins together adhyāyas 14–16.

M_1

Malabar, Nareri Mana Library ; No. 553. Written in Malayālam characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans from *Āśvamedhika* to *Svargārohaṇa*. It begins from fol. 97 and ends with fol. 136. Amongst additional passages, M_1 gives 24*, 67* 72* and 102*, which are peculiar to it ; 60* which it shares with G_5 alone ; 77* with M_3 ; 58* and 62* with $G_5 M_{2-4}$; 101*, 105* and 106* with $G_{1.5} M_{2-4}$; and 18* with $M_{2.4.5}$. For the detailed description of the additional passages in M_1 , see the same under G_3 . Amongst omitted passages, M_1 is peculiar in omitting 12. 14 and 31. 3^{cd} . The following omissions are shared by M_1 with the MSS. given in brackets : 1. 21^{cd} (with $G_5 M_{2.4}$) ; 4. 10^c-12^b (with G_5 ; hapl.) ; 6. 22^{ab} (with $D_{4.6.8} G_5$) ; 9. 26^{cd} (with $D_{4.6.8} T_2 G_5$) ; 10. 5^{ab} (with $D_{4.6.8} T_2 G_5 M_{2.3}$) ; 15. $21^c-16.3^b$ (with $G_{1.5} M_{2-4}$) ; 18. 11^{cd} , 31. 12, 36. 15^{ef} , 39. 16^a , 41. 17^{cd} , and 41. 28^{ef} (all, with $G_5 M_{2-4}$) ; and 42. 17^{cd} (with $K_{2.4} D_{4-6.8} T G M_{2-5}$; hapl.). — M_1 joins together adhyāyas 15–16.

M_2

Cochin, State Library ; No. 43. Written in Malayālam characters on palm-leaves. Size 14" × 2", with 8–12 lines to a page, and 44 letters in a line. The MS. contains Parvans from *Āśvamedhika* to *Svargārohaṇa*. Total number of folios 165. The MS.

begins from fol. 97 and ends with fol. 136. Amongst additional passages, M_2 gives 13* which it shares with $D_{4.6.8}$ $T_{2.3}$ G_2 ; 18* which it shares with $M_{1.4.5}$; 58* and 62*, both with G_5 $M_{1.3.4}$; and 101*, 105*, 106*: all with $G_{1.5}$ $M_{1.3.4}$. For the detailed description of the other stars in M_2 , see the same under G_3 . Amongst omitted passages, M_2 is peculiar in omitting 30. 2^a-3^b . The following omissions are shared by M_2 with the MSS. given in brackets: 1. 21^{ea} (with G_5 $M_{1.4}$); 10. 5^{ab} (with $D_{4.6.8}$ T_2 G_5 $M_{1.3}$); 14. $17^e-15.1^b$ (with K_2 G_5 M_3 ; hapl.); 15. $21^e-16.3^b$ (with $G_{1.5}$ $M_{1.3.4}$); 16. 24-25 and 31. 13^{ed} (both, with G_5); 18. 11^{ed} , 31. 12, 36. 15^{ef} , 39. 16^a , 41. 17^{ed} , 28^{ef} (all, with G_5 $M_{1.3.4}$); 39. 16^e (with G_5 M_3); and 42. 17^{ed} (with $K_{2.4}$ $D_{4-6.8}$ T G $M_{1.3-5}$; hapl.). — M_2 joins together adhyāyas 14-16.

M_3

Cochin, Avanapparambu Mana Library; No. 77. Undated. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 9 lines to a page and 38 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 152. The Āśramavāsika begins from fol. 87 and ends with fol. 132. Amongst additional passages, M_3 gives 87* and 89* which are peculiar to it; 77* which it shares with M_1 alone; 58* and 62*, with G_5 $M_{1.2.4}$; and 101*, 105* and 106*, with $G_{1.5}$ $M_{1.2.4}$. For the detailed description of the additional passages in M_3 , see the same in G_3 . Amongst omitted passages, M_3 is peculiar in omitting 32, from सन्न (in 13^b) up to गौरी (in 14^a), and 41. 15^{ab} . The following omissions are shared by M_3 with the MSS. given in brackets: 10. 5^{ab} (with $D_{4.6.8}$ T_2 G_5 $M_{1.2}$); 14. 17^e to 15. 1^b (with K_2 G_5 M_2 ; hapl.); 15. 21^e to 16. 3^{ab} (with $G_{1.5}$ $M_{1.2.4}$); 18. 11^{ed} , 31. 12, 36. 15^{ef} , 39. 16^a , 41. 17^{ed} and 41. 28^{ef} (all, with G_5 $M_{1.2.4}$); 39. 16^e (with G_5 M_2); 42. 17^{ed} (with $K_{2.4}$ $D_{4-6.8}$ T G $M_{1.2.4.5}$; hapl.); and 46. 8-9 (with T_1 G_3 ; hapl.). — M_3 joins together adhyāyas 14, 15 and 16.

M_4

Calicut, Padiññāre Kovilakam Collection. Not numbered. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 7-8 lines to a page, and 57 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 198. The portion of the Āśramavāsika begins from fol. 122 and ends with fol. 171. Amongst additional passages, M_4 gives 18* which it shares with $M_{1.2.5}$; 58* and 62*, with G_5 M_{1-3} ; 101*, 105* and 106*: all with $G_{1.5}$ M_{1-3} . For the detailed description of stars in M_4 , see the same under G_3 . M_4 is peculiar in omitting 26 from धर्मिके in 7^b up to दग्ध in 9^d . The following omissions are shared by M_4 with the MSS. given in brackets: 1. 21^{ed} (with G_5 $M_{1.2}$); 15. $21^e-16.3^b$ (with $G_{1.5}$ M_{1-3}); 18. 11^{ed} , 31. 12, 36. 15^{ef} , 39. 16^a , 41. 17^{ed} , and 41. 28^{ef} (all, with G_5 M_{1-3}); 20. 10^{ed} (with $K_{1.2}$ B_2 G_{3-5} ; hapl.); and 42. 17^{ed} (with $K_{2.4}$ $D_{4-6.8}$ T G $M_{1-3.5}$; hapl.). — M_4 joins together adhyāyas 15 and 16.

M₅

Malabar, Poomulli Mana Library ; No. 306. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 10-11 lines to a page, and 50-60 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 122. The portion of the Āśramvāsika parvan begins from fol. 61 and ends with fol. 102. Dated Kollam 1016. Amongst additional passages, M₅ gives 90* which is peculiar to it; 18*, which it shares with M_{1.2.4}, while 46* is shared by K_{3.5} D_{4-6.8} T G M₁₋₃. For the detailed description of additional passages in M₅, see the same under G₃. Amongst omitted passages, M₅ is peculiar in omitting 21 from संयोज्यार्थे (in 5^e) up to विल (in 6^e), and 40. 10^e-12^d (hapl.). The following omissions are shared by M₅ with the MSS given in brackets: 42. 17^e^d (with K_{2.4} D_{4-6.8} T G M₁₋₄; hapl.). -- M₅ joins together adhyāyas 46-47.

TESTIMONIA

(i) Commentaries

Cn

The commentary of Nīlakaṇṭha, named the Bhāratabhāvadīpa or -dīpikā, printed in the Vulgate edition of the Mahābhārata, was used, in the present edition of the Āśramavāsikaparvan, from MS. Dn₁ which was available for the four concluding Parvans. Important explanations of Cn have been given in the Critical Apparatus, and Critical Notes of this parvan.

Cv

Vādirāja's commentary on the Mahābhārata in an almost complete form is available in the Mysore Oriental Library ; MS. No. C 1577. It is dated Śaka 1597 (Ca. A. D. 1675). The late P. P. S. Sastri, the editor of the so-called "Southern Recension" of the Epic, got a complete copy of Vādirāja's commentary written by a modern hand which, after the completion of that edition, was procured by the B. O. R. Institute for use in the Critical Edition. The commentary is known as the लक्षालंकार on the strength of the commentator's concluding stanza of the Introduction to the Ādiparvan, where he says :

नारायणस्य व्यासस्य मध्वस्य च कृपाबलात् ।

भारतस्य श्लोकलक्षालंकारः क्रियते मया ॥

The commentator gives a complete account of himself at the end of his commentary on the concluding Parvan of the Epic, from which, a couple of stanzas are reproduced here :

प्रयागे ब्राह्मणः संध्यामठे जपपरायणः ।
 अहमासं तदा लक्षालंकारं कुर्विति प्रभुः ॥ ४
 भारतस्य श्लोकलक्षस्यार्थविस्तरणात्मकम् ।
 कारयामास योगीन्द्रो लक्षालंकारमीदृशम् ॥ ५
 व्यास एव यतः कर्ता दासस्य हृदि मे स्थितः ।
 अतो न विस्मयः कार्यः किमकार्यं महाप्रभोः ॥ ६

Citations from C_v are supplied in the Critical Apparatus, where necessary, and are occasionally commented upon in the Critical Notes.

We next come to the second group of Testimonia.

(ii) *Epitomes*

First under this group we have Kṣemendra's *Bhāratamañjarī* (Kāvya-mālā No. 64), which summarizes the contents of the Āśramavāsikaparvan in just 69 stanzas. Kṣemendra is a Kashmirian (A. D. 1050) and is expected to follow the Kashmirian text ; but the extreme compression of the narration does not permit any definite inference as to the Textual variations. The incidents which Kṣemendra omits are :

(i) Dhṛtarāṣṭra's advice to Dharmarāja concerning duties of the King and the subjects towards each other (adhy. 9. 7 to 12. 23). The advice looks awkward as coming from Dhṛtarāṣṭra, as also his apologetic address to the citizens and the reply given by them (15. 12 to 16. 23); and (ii) the uncalled for repetition of the story of Karna's birth (adhy. 38). — It is also worth noting that the holy bath taken at Vyāsa's direction by the ladies lamenting the death of their relatives and anxious to see them revived was in the *Svarganadījala*, i. e. in the water of the river Bhāgīrathī here below, and *not* in that of the river of the same name in the Heaven. There is also no reference in the *Bhāratamañjarī* to Janamejaya's desire to obtain a similar vision of his dead father, and its fulfilment (adhy. 43).

This raises a doubt about the presence of these incidents even in the late version of the Āśramavāsikaparvan.

(ii) The *Āndhrabhāratamu* gives the summary of the Āśramavāsika in two *āśvāsas* written in mixed prose and poetry, the verses and the prose paragraphs together numbering 177. — The first Āśvāsa finds room for Dhṛtarāṣṭra's Rājadharmopadeśa (15. 9. 7 to 12. 23), as also for the repetition of the story of the birth of Karna (15. 38).

The Javanese Version

More important by far, however, is the Javanese Version of the Great Epic*. Regarding this version, it has to be noted that India's intercourse with Java (Yava-dvīpa) dates from as early as the 2nd century A. D., as is evidenced by Vālmīki's Rāmāyaṇa (4. 40. 30ff)†. Fa Hian stayed in Java (A. D. 412) for five months. Itsing visited Malay twice, and actually passed there not less than seven years (688-695), studying and translating Sanskrit texts.

The early Hindu ascendancy in Java was succeeded by the Muhammedan regime. The prevailing religion of the Indian population of Java was either Śaivism or Buddhist Mahāyānism, as witnessed by several stone-carvings in Java (including the famous Stūpa of Barabudur), and particularly by the Javanese translations of the Sanskrit Epic texts. Juynboll also edited the concluding four parvans of the Mahābhārata in 1893. The Mahābhārata was translated into Old Javanese, according to Sylvain Lévi (p. xxxii), at the end of the 11th century A. D. The order of the Parvans as given in the Javanese Mahābhārata considerably differs from the original Indian order‡ :

1	Ādiparvan = J. No. 1	10	Sauptika = J. No. 14 (optionally, also Aśvatthāma- or Svātama- parvan
2	Sabhāparvan = J. No. 9	11	Strī = J. Strīpralāpa, No. 17
3	Āraṇyakaparvan = J. No. 10	12 } — Absent	
4	Virāṭaparvan = J. No. 2	13 }	
5	Udyogaparvan = J. No. 7 (fragmen- tary)	14	Āśvamedhika = J. No. 18 Āśvamedha- yajñaparvan
6	Bhīṣmaparvan = J. No. 3	15	Āśramavāsika = J. No. 8
7	Droṇaparvan = J. No. 11	16	Mausala = J. No. 4
8	Karṇaparvan = J. No. 12	17	Mahāprasthānika = Prasthānika, No. 5
9	{ Śalyaparvan = J. No. 13 and Gadāparvan = J. No. 14	18	Svargārohaṇa = Svargāravaṇa, No. 6

* Cf. JRAS., vol. I, p. 177, and VIII, pt. 2, pp. 157-218; also *Suvarṇadvīpa* by R. C. Majumdar in two volumes (1936, 1938); Sanskrit Texts from Bali (*Bālīdvīpagraṇthās*), S. Lévi, 1933, Gaekwad's Oriental Series, 67, p. xxxii; and Holtzmann, *Das Mahābhārata*.

† यत्नवन्तो यवद्वीपं सप्तराज्योपशोभितम् ।

.....

यवद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाम पर्वतः ।

‡ Z. D. M. G., v. 231; ix. 302; xiv. 189. Also J. A. 1858, xii, 271-304 and 394-412; cf. also Kawi Bearbeitung des Mbh., Amsterdam, 1877.

[N. B. — For the relative order and extent of individual Parvans given in the Javanese Parvasamgraha section of the Ādiparvan, cf. “Inhoudsopgave van 'T Mahābhārata in 'T Kawi : Bijdragen : Sec. III, vol. VI, pp. 92-95.]

The Bhāratayudha is called in Kawi as “Bratayuddha”. The Javanese regarded the Bhārata-yuddha as having taken place in their own country, and so one of their towns is named Hastināpura in a poem which was composed about 1195 A. D.* The order of the Mbh. parvans in the Javanese version (as shown above) differs considerably from that known in India. Parvans 12 (Śānti) and 13 (Anuśāsana) are altogether absent in the Kawi version†. It counts Śalya and Gadā as two separate parvans. To the Virāṭaparvan it gives No. 2, and to Bhīṣma, No. 3, showing the popularity and frequency of their recitation. The last four parvans are extant with almost the same names (viz. — Āśramavāsa (= Javanese No. 8), Musala (= J. 4), Prasthānika (= J. 5) and Svargārohaṇa[rohaṇa] = J. 6). Original Sanskrit stanzas (some few of them) are quoted and translated into Kawi, with occasional variations in readings. During the reign of Air Langga (11th century A. D.), when the Old Javanese literature was at its zenith, the Mbh. was translated into prose. The translation was made by a Śaivite, seeing that in the initial stanza he glorifies Śiva instead of Viṣṇu. The concluding Svargārohaṇaparvan has only one solitary stanza (58^b) quoted in the original Sanskrit, the rest of the parvan being given only in abridged Javanese translation.

From the Āśramavāsikaparvan the following stanzas in original Sanskrit are found quoted in the Javanese version, the others being either omitted, or reproduced in Javanese summary, or in actual translation :

15. 4. 7^{ab} (as in text).

15. 4. 9^r (v. l. अथ for क्षयं).

15. 5. 10^a (as in text).

15. 6. 23^{ab} (v. l. शत-, as in K₃. 5 Dn D₂. 3. 7. 9, for दश-).

15. 6. 23^{cd} (v. l. व्यपाश्रित्य, as in B Dn D₁. 2. 5. 7. 9 T₄ G₁. 3-5 M₂-5, for उपा°).

15. 8. 1^a (as in text).

15. 9. 10 (v. l. च सततम् for सदैव त्वम्).

15. 9. 18^e-19^b (v. l. राजेंद्र for सततं).

15. 9. 19de (as in text).

15. 9. 20 (v. l. धर्मार्थान् for °र्थ-).

15. 11. 7^{ab} (v. l. तथास्थिरः for °बलः).

* विपरीतस्य पक्षस्य सदा सन्धि समाप्नुयुः । This line is a star-passage : cf. 15. 11. 10^{cd}.

15. 11. 17^{cd} (v. l. समये विनिवर्तयेः for क्रमेण विनिवर्तयेत्).

15. 12. 12^e (v. l. युक्तश्च कालदेशाभ्यां, as in Dn₂, for संयुक्तो देशकालाभ्यां).

15. 12. 16^a (v. l. चारयित्वा, as in B Dn D₁. 2. 7, for साद°).

15. 12. 16^b (v. l. स्व-, as in K₂. 5 B Dn D₁-3. 7. 9 G₅ M₂. 3, for च).

15. 12. 16^b (v. l. -दर्शनं, as in B₁. 2. 4-5 Dn D₁-3. 7. 9, for -दृष्टेणम्).

* Spiegel ZDMG V. 231 : Lassen *Alterthumskunde*, IV. 524.

† There is, however, a separate work on Rājanīti, giving rules for Royal policy and government.

15. 14. 1^a (as in text).
 15. 14. 7^{ab} (v. l. वनमेवं गमिष्यति for दुःखितोऽयं जनाधिपः).
 15. 16. 1^a (v. l. तु, as in D₁, for तद्).
 15. 16. 1^b (v. l. तु for तद्).
 15. 16. 2^a (v. l. एतद् for तत्तु).
 15. 16. 2^b (v. l. न शक्यं प्रति- for यन्न शक्यं प्र-).
 15. 16. 2^{cd} (v. l. सर्वेण निधनमागतं for न शक्यमति-वर्तितुम्).
 15. 16. 3^{ab} (as in text).
 15. 16. 13^{ab} = 41*, subst. as in B Dn D₁₋₃. 7. 9.
 15. 16. 13^{cd} (as in text).
 15. 16. 21^a (v. l. पूर्वराजकृतं for भवत्कृतमिमं).
 15. 16. 21^b (v. l. युधिष्ठिरो वदावक for °रविवर्धितम्).
 15. 17. 15^e (v. l. दास्यामः, as in B Dn D₁₋₃. 7. 9, for कुर्महे).
 15. 17. 15^d (v. l. सर्वकार्यं च भारत for प्रेतकार्याणि फल्गुन).
 15. 17. 19^{ab} (v. l. कथं for कुतस्).
 15. 17. 19^{cd} (v. l. अज्ञातवासं गहनं, as in B₂. 3. 6 Dn D₂. 3. 7. 9, for °वासगमनं).
 15. 18. 1^{ab} (v. l. मा तु for नातो).
 15. 18. 1^{cd} (v. l. महाफलः for हि राजर्षिः).
 15. 20. 12^a (v. l. -धन-, as in B Dn D₁₋₃. 7. 9, for -फेन-).
 15. 20. 12^b (v. l. मृदंगनिनदो महान्, as in B (except B₃) Dn D₁₋₃. 9, for °निनद-स्वनः).
 15. 20. 12^{cd} (v. l. नानाहेमजलार्णवः for नारीरत्न-महाकरः).
 15. 20. 13^e (as in text).
 15. 22. 8^a (v. l. -जनवृता, as in K, for -परि°).
 15. 22. 8^a (v. l. नारी for राज्ञि).
 15. 22. 8^b (v. l. न दूरं गंतुमर्हति for नगरं गन्तु-मर्हसि).

15. 22. 16^{ab} (v. l. वने न्वहं, as in K₂. 3, for वने त्वहम्).
 15. 23. 11^{ab} (v. l. मौख्याद्, as in K₄ B Dn D₁₋₃. 9 T₄ G₅ M, for मौढ्याद्).
 15. 24. 6^{ab} (v. l. महादीप्तम् for महदिदम्).
 15. 24. 6^{cd} (v. l. हि for नु).
 15. 24. 11^e (v. l. निवर्तस्व for निवृत्तांश्च).
 15. 24. 11^e (v. l. कुरुश्रेष्ठ, as in K₅ D₁ T₃, for °श्रेष्ठान्).
 15. 24. 13^b (v. l. -समन्विताः, as in K₄, for -परायणाः).
 15. 25. 15^b (v. l. -वासांसि for -वासिनी).
 15. 25. 16 (for first half, cf. 15. 25. 16):
 संनियम्य मन एवं संनियम्य सविषयः (sic) ।
 कृत्वा तपो महाघोरं धृतराष्ट्रो महामनाः ॥
 15. 25. 17^a (v. l. -शेषः, as in D₄₋₈ T₂₋₄ G₁₋₄ for -भूतः).
 15. 25. 17^{cd} (v. l. तपसश् for तत्र तपश्).
 15. 26. 15^a (as in text).
 15. 26. 18^a (as in text).
 15. 27. 10^{cd} (v. l. त्रीणि शिष्टानि वर्षाणि for वर्षाणि त्रीणि शिष्टानि).
 15. 27. 11^{ab} (v. l. मृतः for नृपः).
 15. 29. 24^b (as in text).
 15. 32. 5^a (v. l. -शुद्धगौरस् for °गौर-).
 15. 32. 5^b (v. l. महाशाल for °सिंह).
 15. 32. 5^{cd} (v. l. एव for एषः).
 15. 32. 6^{abc} (v. l. विशुद्ध-, as in D₄. 6. 8 T₂. 8 G₁. 2. 5 M₁₋₄, for प्रतप्त-).
 15. 32. 7^{ab} (v. l. य एष, as in D₄₋₆. 8 S, for यस्त्वेष).
 15. 32. 7^{cd} (v. l. एक, as in T₃, for एष).
 15. 32. 8 (as in text).
 15. 32. 9^{ab} (v. l. हि सा for पुनः).
 15. 32. 9^{cd} (v. l. सुर-, as in K₃₋₅ B₁. 5 Dn D₁. 2. 7 M₃, for पुर-).

15. 32. 10 (*v. l.* सा, as in B₆ Dn D₂. 4. 6-8 G₁, for [ए]षा).
 51*, as in N T G₁₋₄ M₅. (*v. l.* [L. 1] तु for च and -वर्ण- for -शुद्ध-). — [L. 4] सुवर्णाग्र्य- for स°).
 15. 32. 11 (*v. l.* सदा नृपो यो, as in B Dn D₁₋₃. 7. 9, for नृपः सदा यो).
 15. 32. 12 (*v. l.* तु, as in K₃. 5, for च).
 15. 32. 14 (as in text).
 15. 32. 15 (*v. l.* नृवीरा, as in K₄ B Dn D₁₋₃. 7. 9, for वि°).
 15. 33. 1^a (*v. l.* महाराज युधिष्ठिर for युधिष्ठिर महाबाहो).
 15. 33. 1^a (*v. l.* कच्चित्त्वं कुशली ह्यसि for °त्तात कुशल्यसि).
 15. 33. 23^a (as in text).
 15. 33. 31^{ab} (*v. l.* विदुरस्य शरीरकं for एतद्विदुरसंज्ञकम्).
 15. 36. 16^{ab} (as in text).
 15. 36. 16^c (*v. l.* दुःखशोकं समासाद्य for दह्यमानस्य शोकेन).
 15. 36. 16^d (*v. l.* पुत्रपौत्र-, as in K₃. 4 D₄₋₆. 8 S, for तव पुत्र-).
 15. 36. 16^d (*v. l.* च, as in K₃, for वै).
 15. 36. 23^{ab} (as in text).
 15. 36. 25^{ab} (*v. l.* पूतो विगतकिल्बिषः for पूतोऽहं नात्र संशयः).

15. 37. 4 (*v. l.* वर्षाणि षोडशेमानि, as in G₅ M₁₋₄, for षोडशेमानि वर्षाणि). (*v. l.* in J, -सत्तम, as in K₃₋₅ G₅ M₁₋₄, for -पुंगव).
 15. 38. 21 (*v. l.* वै, as in Dn₂, for ये). (*v. l.* हि for [इ]ति).
 15. 39. 4 (*v. l.* नराधिपाः for नरर्षभाः).
 15. 39. 21^{ab} (*v. l.* नराधिपः for जनार्णवः).
 15. 39. 22^{cd} (*v. l.* निवेशम्, as in K₂₋₄ T_{1.2} G₁₋₃ M_{4.5}, for निवासम्).
 15. 44. 14^a (as in text).
 15. 45. 1 (*v. l.* नारदः स्वर्गदेवर्षिर् for देवर्षिनारदो राजन्).
 15. 45. 19^{ab} (*v. l.* वायु-, as in K₁₋₄ B_{1.5}, for वायुः).
 15. 45. 20^{ab} (as in text).
 15. 45. 25^{ab} (*v. l.* प्रपश्यामो for °मि).
 15. 45. 23^{cd} (*v. l.* एव for अत्र).
 15. 45. 23^{ab} (as in text).
 15. 45. 32^b (*v. l.* यस्माद् for त°).
 15. 46. 3^a (*v. l.* शतं हि यस्य पुत्राणाम् for यस्य पुत्रशतं श्रीमद्).
 15. 46. 3^b (*v. l.* बाहुशालिनां, as in K₁ D_{4.5.8} T_{1.4} G₁, for °शालिनः).
 15. 46. 3^c (*v. l.* नागायुतसह (sic) राजा, for °बलो राजा).
 15. 46. 3^d (*v. l.* स हतः पृथिवीपतिः for स दग्धो हि दवाग्निना).
 15. 46. 6^a (as in text).

Turning to variant readings, of those peculiar to the Javanese version, the following deserve to be the mentioned :

15. 4. 9^a अथ (for क्षयं); 9. 10^a च सततम् (for सदैव त्वम्), 18^c राजेंद्र (for सततं), 20^a धर्मार्थान् (for °र्थ-); 11. 7^b तथास्थिरः (for °बलः), 17ⁱ समये विनिवर्तयेः (for क्रमेण विनिवर्तयेत्); 14. 7^b वनमेवं गमिष्यति (for दुःखितोऽयं जनाधिपः); 16. 1^b तु (for तद्), 2^a एतद् (for तत्तु), 2^b न शक्यं प्रति- (for यन्न शक्यं प्र-), 2^d सर्वेण निधनमागतं (for न शक्यमतिवर्तितुम्), 21^a पूर्वराजकृतं (for भवत्कृतमिमं), 21^b युधिष्ठिरो वदावक (for °रविवर्धितम्); 17. 15^d सर्वकार्यं च भारत (for प्रेतकार्याणि फल्गुन), 19^a कथं (for कुतस्); 18. 1^b मा तु (for नातो), 1^c महाफलः (for हि राजर्षिः); 20. 12^d नानाहेमजलार्णवः (for नारीरत्नमहाकरः); 22. 8^a नारी (for राज्ञि), 22. 8^b न दूरं गंतुमर्हति (for नगरं गन्तुमर्हसि); 24. 6^a महादीप्तम् (for महदिदम्), 6^c

हि (for नु), 11^c निवर्तस्व (for निवृत्तांश्च); 25. 15^b -वासांसि (for -वासिनी), 17^c तपसश् (sic) (for तत्र तपश्); 27. 10^c त्रीणि शिष्टानि वर्षाणि (by transp.) (for वर्षाणि त्रीणि शिष्टानि); 11^b मृतः (for नृपः); 32. 5^a -शुद्धगौरस् (for °गौर-); 32. 5^b महाशाल (for °सिंह), 5^a एव (for एषः), 9^a हि सा (for पुनः); 33. 1^a महाराज युधिष्ठिर (for युधिष्ठिर महाबाहो), 1^b कञ्चित्त्वं कुशली ह्यसि (for °त्तात कुशल्यसि), 33. 31^b विदुरस्य शरीरकं (for एतद्विदुरसंज्ञकम्); 36. 16^c दुःखशोकं समासाद्य (for दह्यमानस्य शोकेन); 36. 25^b पूतो विगतकित्बिषः (for पूतोऽहं नात्र संशयः); 39. 4^b नराधिपाः (for नरर्षभाः), 39. 21^b नराधिपः (for जनार्णवः); 45. 1^c नारदः स्वर्गाद्देवर्षिर् (for देवर्षिर्नारदो राजन्), 23^c एव (for अत्र); 45. 25^a प्रपश्यामो (for °मि); 46. 3^a शतं हि यस्य पुत्राणां (for यस्य पुत्रशतं श्रीमद्); 46. 3^a स हतः पृथिवीपतिः (for स दग्धो हि द्वाग्निना).

In the following few select places, the Old Javanese version gives a reading that agrees with the primary Kashmirian group of MSS. : 15. 22 8^a वधूजनवृता (for °परिवृता; with K); 22. 16^b वने न्वहं (for वने त्वहम्; with K_{2.3}); 24. 11^c कुरुश्रेष्ठ (for °श्रेष्ठान्; with K₅ D₁ T₃); 24. 13^b -समन्विताः (for -परायणाः; with K₄); 45. 19^a वायु- (for वायुः; with K₁₋₄ B_{1.5}). — In the following places, O. J. variants agree with the Northern group, B and D predominating : 15. 6. 23^b शतसंख्येन (for दश°; with K_{3.5} Dn D_{2.3.7.9}); 12. 16^a चारयित्वा (for साद°; with B Dn D_{1.2.7}); 12. 16^b -दर्शनं (for -हर्षणम्; with B_{1.2.4-6} Dn D_{1-3.7.9}); 16. 13^{a,b} = 41*, subst. as in B Dn D_{1-3.7.9}; 17. 15^c दास्यामः (for कुर्महे; with B Dn D_{1-3.7.9}); 17. 19^c अज्ञातवासं गहनं (for °वासगमनं; with B_{2.3.6} Dn D_{2.3.7.9}); 20. 12^a -धन- (for -फेन-; with B Dn D_{1-3.7.9}); 20. 12^b मृदंगनिनदो महान् (for °निनदस्वनः; with B [except B₆] Dn D_{1-3.7.9}); 32. 9^c सुरदेवतेव (for पुर°; with K₃₋₅ B_{1.5} Dn D_{1.2.7} M₃); 32. 10^c सा (for [ए]षा; with B₆ Dn D_{2.4.6-8} G₁); 32. 11^c सदा नृपो यो (for नृपः सदा यो; with B Dn D_{1-3.7.9}); 32. 15^d नृवीरा (for वि°; with K₄ B Dn D_{1-3.7.9}).

The Old Javanese version also shows agreement with some of the Southern variants in the following places : 15. 25. 17^a त्वगस्थिशेषः (for °भूतः; with D₄₋₈ T₂₋₄ G₁₋₄); 32. 6^b विशुद्ध- (for प्रतप्त-; with D_{4.6.8} T_{2.3} G_{1.2.5} M₁₋₄); 32. 7^a य एष (for यस्त्वेष; with D_{4-6.8} S); 36. 16^a पुत्रपौत्र- (for तव पुत्र-; with K_{3.4} D_{4-6.8} S); 37. 4^a वर्षाणि षोडशेमानि (for षोडशेमानि वर्षाणि; with G₅ M₁₋₄); 39. 22^c निवेशम् (for निवासम्; with K₂₋₄ T_{1.2} G₁₋₃ M_{4.5}); 46. 3^b बाहुशालिनां (for °शालिनः; with K₁ D_{4.5.8} T_{1.4} G₁).

From a careful study of the details given hitherto, the following generalization about the Old Javanese Version would seem to follow : (a) that the source of the O. J. is not the Kashmirian Version; (b) that although in some places a partial agreement with some of the southern sources seems to be in evidence, the O. J. shows none of the peculiarly southern variants; (c) the presence of variants like चारयित्वा (12. 16^a), -दर्शनं (12. 16^b), 41*, दास्यामः (17. 15^c), अज्ञातवासगहनं (17. 19^c), -धन- (20. 12^a), मृदंगनिनदो महान् (20. 12^b), मौख्याद् (23. 11^b), सदा नृपो यो (32. 11^c), and नृवीरा (32. 15^d) — which agree with the Northern group, B and D predominating — would also establish its non-southern (possibly, Bangali) origin.

THE VERSIONS, THEIR CHARACTERISTICS AND INTER-RELATIONS

(i) *The Śāradā Version*

The important Śāradā Version is not, unfortunately, adequately represented in the collated material of the concluding four Parvans of the Epic, since the only Śāradā MS. that we could secure gave just the first two adhyāyas of Parvan 15. In the absence, therefore, of any representative of the Śāradā version, there was no direct means of determining what MSS. followed the original (but at present non-existing) Śāradā text; but the MSS. used for our “ Kashmirian ” version, happened to have been used in other parvans, where MSS. written in Śāradā characters were available; and, in these earlier parvans, the MSS. which are here designated as K MSS. were found — in readings, omissions, and additions — to follow the Śāradā version. Thus K₁, the Mirikar MS., was used as K₀ in the Bhīṣmaparvan, as K₁ in the Sautikaparvan, as K₂ in Karna and Śāntiparvans, as K₃ in the Droṇaparvan, and as K₄ in the Strīparvan; K₂, the Sardesai MS., was used as K₂ in the Āraṇyaka, the Virāṭa and the Bhīṣmaparvans, and as K₄ in the Karna and the Śānti-parvans; K₃ as K₂ in the Sautikaparvan, as K₄ in the Ādi and as K₃ in the Bhīṣma- and Strī- parvans; and K₄ also as K₄ in the Sabhāparvan. Hence, even in the absence of any Śāradā MSS. for the major part of the Āśramavāsikaparvan, we could speak with some confidence of a Kashmirian Version of the Parvan.

(ii) *The Kashmirian Version*

Five MSS. are included under this version, one of which — K₃ — is from Nasik, another — K₅ — is from East Panjab, while the original locations of the rest are not specified. The oldest of the them is K₃: date A. D. 1694. Of the five MSS., K₂, ₄, from their colophons, seem to belong to the North. Stars 8*, 54* and 57* belong exclusively to the K recension, the first of them using the word वृत् (K₃ वृत्) त्वन्तः, which looks like a grammatical *lapsus*, which the Kashmiri recension, not rarely, indulges in. As to omissions, the entire K recension as such omits 15. 45. 20^b (hapl.) : the haplogy indicating the relatedness of these MSS. which is present in no other MSS. The recension subdivides itself into two, or rather three, somewhat divergent sub-groups : K₁, ₂, K₃, and K₄, ₅; the first two, for instance, joining together adhyāyas 13–15, 17–18, and 22–23; while the last two, K₄, ₅, join together adhyāyas 14–15.

The omissions common, haplographically, to the entire K group is that of 15. 45. 20^b. Most of the other omissions, in which MSS. beyond the K group are associated, are also (with one solitary exception) by haplogy : viz. —

9. 13 ^c –14 ^d	om.	K ₄ B ₄ –6 (? hapl.);
13. 7 ^d –8 ^c	,,	K ₃ , ₄ , ₅ D ₄ , ₆ , ₈ (hapl.);

13. 11 ^{ef}	om.	K ₃ B _{1, 2, 4, 5} ;
20. 10 ^{ed}	,,	K _{1, 2} B ₂ G ₃₋₅ M ₄ (hapl.) ;
23. 3-4	,,	K _{1, 2} B ₆ D _{4, 6-8} T ₁ (hapl.) ;
42. 17 ⁱ	,,	K _{2, 4} D _{4-6, 8} S (hapl.) ; and
45. 20 ^{bc}	,,	exclusively limited to K group (hapl.) .

(iii) *The Bangālī Version*

A critical study of the Bangālī version leads to confirm the conclusion, arrived at in the previously published Parvans, viz., that it is — excepting a few special passages — essentially a sub-version of the central Devanāgarī version, being closely allied to the Vulgate. There is no notable instance of divergence of the B version as a whole from the D manuscripts.

We have six manuscripts of the Bangālī version utilized for this parvan. They have very little to contribute independently for the constitution of the critical text. They possess additional passages 6*, 9*, 27* peculiar to the version, and 12* and 51* also in common with the K version and S recension.

(iv) *The Devanāgarī Version*

(a) *The Vulgate*

Two manuscripts of Nīlakaṇṭha's Devanāgarī version have been utilized for this parvan. Of these, Dn₁ om. 15. 12. 7^d-8^e and 21. 5 (both hapl.) ; while Dn₂ om. 15. 19^b-20^e, 44. 46-47, and 45. 19^e-20^d. These omissions are exclusively limited to the above MSS. Amongst additional passages, the MSS. give 52*, which they share with each other. Other stars in the MSS. are shared by a group consisting of K₄ B_{1-4, 6} Dn D_{1-3, 7, 9}, as illustrated in 6*, 9*, 27*, 30*, 38*, 41*, 65*, 73*, 80* and 81*.

(b) *The Composite Devanāgarī Version*

In all, nine manuscripts of this composite version have been used for this parvan. Our composite Devanāgarī manuscripts may be roughly divided into two groups. (1) There is the group D_{1-3, 7, 9}, which generally agrees with K₄ B Dn. (2) The remaining manuscripts D_{4-6, 8} generally agree with the S recension. Examples of insertions common to S and D_{4-6, 8} are : 10*, 23*, 32*-35*, 40*, 42*, 61*, 64*, 68*, 71*, 74*, 79*, 82*, 86* and 96*, as also 97*, 98* (last two minus T₄).

(v) *The Telugu Version*

Four manuscripts of this version are used for this edition. They seem to be independent of each other ; but the version which they represent is not much different

from the G and M versions. T₁ gives 31*, 78*, 84* and 104* which are peculiar to it. T₂ gives 94* which is peculiar to it, and T₃ gives 56* and 92* both of which are peculiar to it. The MSS. possess almost all star-passages of the S recension. T₂ is peculiar in omitting 8. 20^b (hapl.), 15. 21^c–25^d, and 24. 2^a (hapl.). T₃ has only three peculiar omissions 25. 13^c, 30. 5^a and 40. 8^b–9^a (hapl.). On the other hand, T₁ and T₄ have a large number of peculiar omissions, which have been given in detail on pages xxi and xxiii.

(vi) *The Grantha Version*

We have five manuscripts of this version. G₁ has one additional passage, 22*, besides eighteen others which are found in the entire S recension plus D₄-s. G₂ gives 5*, G₃ 75* and G₄ 95*, which additional passages are peculiar to them. On the other hand, they exhibit almost all the passages of the S recension. Amongst omitted passages, G₁ is peculiar in omitting 9. 9^a (hapl.), 12. 9^a, 13. 1^c, 22. 5–6, 27 from कथा (in 9^b) up to दुश्चरस्यास्य (in 9^c) (hapl.), 29. 5^c–7^d, 33. 1^c–4^d (? hapl.), 40. 11^c (hapl.), 41. 22^c–24^b, and 46. 8^c–9^b; G₃ is peculiar in omitting 4. 12, 16. 20^c, 32. 12^c–14^b, 33. 9^c, 33. 15–16 (? hapl.), and 44. 11^c–12^d. G₄ is peculiar in omitting 22. 27^c, 32. 12^c–14^b and 45. 7^c–8^b; while G₅ is peculiar in omitting 25. 11^c–12^d. G₂ has no peculiar omission.

(vii) *The Malayālam Version*

Five manuscripts of this version are used for this edition. Amongst additional passages, M₁ gives 24*, 67*, 72* and 102*; which are all peculiar to it. The stars 87* and 89* are peculiar to M₃; while M₅ gives 90* which is peculiar to it. M₂ and M₄ have no specific additional passages. Other stars in M are shared by the group consisting of D₄-s. S, as illustrated in 10*, 23*, 32*–35*, 40*, 42*, 61*, 64*, 68*, 71*, 74*, 79*, 82*, 86*, 96*, and in 97* and 98* (last two minus T₄). Amongst omitted passages, M₁ is peculiar in omitting 12. 14 and 31. 3^c. The omission of 30. 2^a–3^b is peculiar to M₂. The omissions of 32, from सन्न (in 13^b) up to गौरी (in 14^a), and also of 41. 15^a, belong exclusively to M₃. M₄ is peculiar in omitting 26 from धार्मिके (in 7^b) up to दग्ध (in 9^d), and M₅ in omitting 21 from संयोज्याथै (in 5^c) up to विल (in 6^c), as well as 40. 10^c–12^d (hapl.). The version M is not altogether free from contamination with some Northern sources, as is indicated by 12* and 46*.

THE RECENSIONS OF THE ĀŚRAMAVĀSIKA PARVAN

The seven versions of the text-tradition of the Āśramavāsikaparvan that we have thus far studied group themselves into two main recensions : the Northern consisting of the first four versions, and the Southern including the last three. As we did not have

any MSS. written in the Nepālī and Maithili scripts, there was not — as there was in the case of the Sabhāparvan — any group of versions to be designated the North-eastern, as contrasted with the North-western including the Śāradā and the Kashmirian versions. But as the Bangālī forms an important version of the North-eastern group, if one were to judge by the showing of the Bangālī version of the Āśramavāsikaparvan, it can be said that, so far as the present parvan is concerned, the main recensions are only two, and not three, as was assumed for the Sabhāparvan.

The Early-Northern group gives some five or six additional passages (a total of 12 lines) :

8*, 28*, 29*, 54*, 57*, 91* and 107* ;

while the Late-Northern group as a whole gives ten additional passages (forming a total of 12 lines) :

6*, 9*, 27*, 30*, 38*, 41*, 65*, 73*, 80* and 81*.

There are some twenty-one additional passages (a total of 34 lines) presented by the entire Southern recension, with the exclusion (or inclusion) of a few sporadic MSS. :

7*, 10*, 23*, 32*-35*, 37*, 40*, 42*, 61*, 64*, 68*, 71*, 74*, 79*, 82*, 86*, 96*, 97* and 98*.

Most of the cases, where the Southern recension uniformly gives a variant reading differing from that of the Northern, are normally indicated in the text by the convenient device of the wavy line. It would be easy, therefore, to see how the accepted text, in a large number of cases, is untrinsically superior to the rejected readings.

THE EXTENT OF THE ĀŚRAMAVĀSIKA*

In the Parvasaṃgraha section of the Ādiparvan (1. 2. 212-219), we have the following description of the contents and extent of the Āśramavāsa(°vāsika)parvan :

तत् आश्रमवासाख्यं पर्व पञ्चदशं स्मृतम् ।
यत्र राज्यं परित्यज्य गान्धारीसहितो नृपः ।
धृतराष्ट्राश्रमपदं विदुरश्च जगाम ह ॥ २१२
यं दृष्ट्वा प्रस्थितं साध्वी पृथाप्यनुययौ तदा
पुत्रराज्यं परित्यज्य गुरुशुश्रूषणे रता ॥ २१३

* आश्रमवासः प्रधानविषयः यस्य पर्वणः तत् आश्रमवासिकम् । आश्रमवासशब्दात् क्रतूक्थादिसूत्रेण (Pāṇini ४।२।६०) ठक् ।
The प्रधानविषयाः are the two sub-parvans : पुत्रदर्शन and नारदागमन ; the first विषय, the आश्रमवास, providing the basic word from which the name of the entire Parvan is formed.

यत्र राजा हतान्पुत्रान्पौत्रानन्यांश्च पार्थिवान् ।
 लोकान्तरगतान्वीरानपश्यत्पुनरागतान् ॥ २१४
 ऋषेः प्रसादात्कृष्णस्य दृष्टाश्चर्यमनुत्तमम् ।
 त्यक्त्वा शोकं सदारश्च सिद्धिं परमिकां गतः ॥ २१५
 यत्र धर्मं समाश्रित्य विदुरः सुगतिं गतः ।
 संजयश्च महामात्रो विद्वान्गावल्गणिर्वशी ॥ २१६
 ददर्श नारदं यत्र धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 नारदाच्चैव शुश्राव वृष्णीनां* कदनं महत् ॥ २१७
 एतदाश्रमवासाख्यं पर्वोक्तं सुमहाद्भुतम् ।
 द्विचत्वारिंशदध्यायाः पर्वैतदभिसंख्यया ॥ २१८
 सहस्रमेकं श्लोकानां पञ्च श्लोकशतानि च ।
 षडेव च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ २१९

Earlier, in 1. 2. 67, the three sub-parvans of the Āśramavāsa(°vasika) are simply enumerated :

पर्वं चाश्रमवासाख्यं पुत्रदर्शनमेव च ।
 नारदागमनं पर्वं ततः परमिहोच्यते ॥ ६७

There is thus no divergence in the number of sub-parvans.

The extent of the Fifteenth Parvan is said to be 42 adhyāyas, giving a total of 1,506 stanzas†. In the present edition, the Āśramavāsa(°vāsika)parvan is divided into 47 adhyāyas, and the total official number of stanzas reaches the figure of 1,062, i. e., 444 less than the traditional number given in the Parvasaṁgraha.

The discrepancy in the matter of adhyāyas is not of much consequence, seeing that two adhyāyas could just as readily be combined into one as, conversely, one adhyāya split into two, according to the homogeneity or diversity of the contents, the contents as such remaining unaltered. The difference in the total number of ślokas needs, however, some adequate explanation. The present edition reduces the number of ślokas from the traditional 1,506 to 1,062. This is primarily due to the rejection of a number of stanzas not adequately supported. From the actual number of 106‡ star-passages,

* This seems to be an original mistake of the compiler of the Parvasaṁgrahaparvan, which was not apparently noticed by the Editor of our Ādiparvan. The वृष्णीनां कदनं is the subject-matter of the next or Mausala parvan. The v. l. वृद्धानां (i. e., of धृतराष्ट्र, गान्धारी and कुन्ती) would suit the context, but the कदन of just three persons was not 'महत्' in the normal sense, although the forest-conflagration, which occasioned it, might have been 'great'. MSS. M1,3 alone give the variant गुरूणां for वृष्णीनां; वृद्धानां is not given in any MS.

† According to both Cd and Ca; Cn curiously interprets st. 219⁶⁰ above to mean 1,111 stanzas.

‡ Although the last star is numbered 108*, still as star numbers 20* and 83* were, by oversight, omitted in counting, the actual number of star-passages is 106 only.

we have, moreover, to deduct 25 stars as being “substitute” stars. This leaves 81 star-passages, embodying actual additions given by the varying versions and individual MSS. Secondly, the present edition has, in the *Āśramavāsika*, 46 three-line *Anuṣṭubhs*, and 30 four-line stanzas in non-*Anuṣṭubh* metres. If now, by the word *śloka*, as used in st. 219 of the above-quoted *Parvasaṁgraha* passage, we are to understand a ‘mathematical’ stanza of $(8 \times 4 =)$ 32 syllables, by converting into regular stanzas the extra 46 lines in the three-line *anuṣṭubhs*, we get 28 additional stanzas; and by reducing the 30 four-line stanzas in terms of thirty-two-syllable units, we get a further addition of 3.75 ‘mathematical’ stanzas. Further, the supporters of the theory of ‘mathematical’ stanzas also convert the “*uvāca*” references that might occur at the beginning or middle of an *adhyāya*, as well as the colophons at the end of each *adhyāya*, into *ślokas* of thirtytwo-syllabic units. All these mathematical operations covert the 1,062 stanzas of the present edition into 1145.40 mathematical *ślokas*. This means that, in the *Āśramavāsikaparvan* as presented in this edition, there ensues a deficiency of at least $(1146 - 1062 =)$ 84 stanzas, which can be explained by assuming that the *Parvasaṁgraha* passage is a late addition to the Epic which has in view a *Mahābhārata* text that had already undergone interpolations like, for instance, *Dhṛitarāṣṭra*’s long-winded instruction to *Yudhiṣṭhira* in the Science and Art of the *Rājadharmā**.

CONTENTS OF THE ĀŚRAMAVĀSIKA PARVAN

After winning the Kaurava-Pāṇḍava war of eighteen days’ duration, in which eighteen *akṣauhiṇīs*† of fighters (11 on the Kaurava side and 7 on the Pāṇḍava side) took part, the Pāṇḍavas win the battle, leaving just seven survivors (the five Pāṇḍava brothers + *Kṛṣṇa* + *Sātyaki*) on their own side, and three (*Kṛpa* [= *Śāradvata*], *Aśvatthāman* and *Kṛtavarman*) on the Kaurava side (see 10. 9. 48). The Pāṇḍavas were the victors, and *Yudhiṣṭhira* was crowned king (12. 40. 15) after considerable persuasion (12. 8ff.). This was followed by *Bhīṣma*’s advice to the newly crowned king

---

* I have to thank Shri G. G. Soman of the *Mahābhārata* Department for the above Mathematical operation.

† There is much discrepancy as regards the numbers of human and non-human lives included in a fighting unit, the lowest being called a *Patti* (consisting of 1 chariot, 1 elephant, 3 horses and 5 foot-soldiers). The succeeding higher units (known in order as *Senāmukha*, *gulma*, *gaṇa*, *vāhinī*, *pṛtanā*, *camū*, *anīkinī* and *akṣauhiṇī*), each following unit rising three times (or optionally ten times its preceding unit: *Mbh.* 1. 2. 13–23; cf. xi. 26. 9–10; Oppert: *Weapons, Army Organization and Political maxims*, 1880; also Hopkins: *Position of the Ruling Caste in Ancient India*, 1889. But there is some discrepancy involved in the authoritative texts. For instance, is the charioteer to be regarded as a fighting force? Some fighters have become at times charioteers, e. g., *Śalya* as charioteer to *Kaṇa* (8. 23. 52); but that was an exception. *Kṛṣṇa*, as charioteer of *Arjuna*, cannot be called a fighter; and if he was not a fighter, how can he be counted amongst the fighters who had survived? And what about *Yuyutsu*? Is he to be regarded as non-fighter?

regarding the king's duties (which, in the present form of the Epic, extends over practically the whole of the Śānti and the Anuśāsana Parvans), after which Yudhiṣṭhira, having already performed the Rājasūyayajña (see the Sabhāparvan), now performs the Āśvamedhayajña — Parvan 14 — as the highest mark of his supreme royal power (see Parvan 14).

The blind Dhṛtarāṣṭra, the father of Duryodhana and his hundred brothers, was amongst the survivors, along with his wife Gāndhārī ; and Yudhiṣṭhira, in spite of his being a crowned King after the victory won in the Kuru-Pāṇḍava war, gladly conceded the highest place of honour to them both, despite the fact that, during Duryodhana's regime, the Pāṇḍavas had received nothing but consistent maltreatment.

The present Parvan, which is the fifteenth in order, is meant to describe the fifteen years of Yudhiṣṭhira's regime. The central interest, however, seems to be concentrated in describing the way in which the blind old Dhṛtarāṣṭra was treated by Yudhiṣṭhira and Arjuna on the one hand, and by Bhīma and the two sons of Mādrī on the other (15. 4. 13'), in spite of the specific warning that Yudhiṣṭhira had given to all (15. 2. 4) :

निदेशे धृतराष्ट्रस्य यस्तिष्ठति स मे सुहृत् ।

विपरीतश्च मे शत्रुर्निरस्यश्च भवेन्नरः ॥

We are, in fact, definitely told that Dhṛtarāṣṭra was being treated by Yudhiṣṭhira better than what he was done by his own sons (15. 3. 10). Vidura, Saṁjaya and his own son Yuyutsu were always with him (15. 1. 5, 10). Bhīma, however, lost no opportunity of causing pain to the blind old man (15. 4. 3-10). Dhṛtarāṣṭra could not stand the treatment any longer, after putting up with it for nearly 15 years (15. 4. 12). So he appeals to Yudhiṣṭhira for permission to lead a forester's life (आश्रमवास) : cf. 15. 5. 20. Yudhiṣṭhira would not, however, consent ; and so — as usual — Vyāsa (15. 7. 19), by his own divine insight, knowing the critical situation, presents himself on the spot. Vyāsa assures Yudhiṣṭhira that Dhṛtarāṣṭra's move is suggested not by any sense of anger, but because that was the only course befitting Dhṛtarāṣṭra's age (15. 8. 17). So the necessary preparations are made for Dhṛtarāṣṭra's आश्रमवास.

From 15. 9. 8ff., is introduced an out-of-place advice of Dhṛtarāṣṭra to Yudhiṣṭhira regarding the duties of a king, the advisor pleading in justification (15. 12. 21) :

भीष्मेण * पूर्वमुक्तोऽसि कृष्णेन † विदुरेण ॥ च ।

ममाप्यवश्यं वक्तव्यं प्रीत्या ते भरतर्षभ (!) ॥

As a matter of courtesy, Yudhiṣṭhira agrees to receive the advice (15. 13. 1-3). Dhṛtarāṣṭra, in the course of his advice, says (15. 12. 23) : the protection of the

subjects equals one thousand Aśvamedha sacrifices; and this remark is made after Yudhiṣṭhira had only recently performed the Aśvamedha, which forms the topic of the preceding Parvan! Dhṛtarāṣṭra also takes care to add (15. 13. 19) that he has been happier during Yudhiṣṭhira's rule than he ever had been when his own son Duryodhana ruled the kingdom. It is Sāmba who, speaking in reply on behalf of the people, avers that Duryodhana, as far as the subjects were concerned, did nothing wrong to them (15. 15. 16ff. : see the *Kirātārjunīya*, Canto I); and that the destruction of the Kurūs in the Great War was an act of sheer Fate (15. 16. 5).

Then follow, on Dhṛtarāṣṭra's request (conveyed through Vidura), extensive charities in connection with the Śrāddha offerings made in the name of Duryodhana and the other dead sons of Dhṛtarāṣṭra, as also in the name of the other warriors (including Karṇa : 15. 17. 5), who met their death in the Kuru-Pāṇḍava war — Bhīma (as usual), grudging the great expense involved, argues that the Pāṇḍava's themselves could just as well perform the Śrāddha offerings for all of them, and that Kuntī could do the same for Karṇa (15. 17. 17). But Bhīma is overruled, and the charities follow on an extensive scale. These charities, argues Bhīma, are for the *post-mortem* happiness of our Kaurava opponents; but do they really deserve all that (15. 17. 18^{ab})? Arjuna, nevertheless, offers the money from his own treasury. — The charities are described, evidently with some relish, in adhyāya 20.

The next day, the preparations for Dhṛtarāṣṭra's journey for passing the remainder of his life in the forest, observing the rules of the " Vānaprastha " āśrama, start right ahead (adhy. 21). With the old Dhṛtarāṣṭra went Vidura, and Saṁjaya. Kṛpa and Yuyutsu, who wanted to accompany him, were asked to stay in Hastināpura. The Pāṇḍavas and their wives, and the women-folk of Hastināpura, accompanied the party only up to the " Vardhamāna " or the " Prosperous " Gate of the Capital (cf. 1. 117. 8^c; 3. 1. 9^{*}), by which the party issued out. With Gāndhārī, who accompanied Dhṛtarāṣṭra, went Kuntī, the mother of the Pāṇḍavas, the sons in vain importunating her to stay with them. Kuntī explained to her sons that, while she had recognized and duly followed her duty to help them in their earlier misfortune when they had lost their kingdom and happiness, and encouraged them to win back the kingdom and the happiness which they had deserved, by placing before them for imitation the ideal of Vidurā (5. 131-134); now that they had achieved that object, she must look to her own spiritual future rather than merely enjoy the status and the pleasures of being just the mother of the Ruling King, however, pleasing it might appear to others. Adhyāya 23 reveals the best and the noblest part of Kuntī's personality and her unique advice.

Proceeding northwards, the party reaches the river Ganges (25. 6), and goes thereafter to Kurukṣetra, where they meet king Śatayūpa, who had already taken to the forester's life (25. 9-10), and who now formally initiates Dhṛtarāṣṭra into the

same. They dwell together in the Āśrama of Śatayūpa, and later they all repair to the hermitage of sage Vyāsa* (adhy. 15. 25, end).

It is to be remembered that, during the Kuru-Pāṇḍava war, the Pāṇḍavas had their army-camp or *sibira* to the west of Kurukṣetra on the river Hiranyavatī (5. 11. 5), their families having their residence in the उपलब्ध (4. 67. 14, 5. 149. 55); while the Kauravas had their army-camp (5. 196. 11-12) a few miles east of the Kurukṣetra, their home being in Hastināpura itself. After the war, the Pāṇḍavas were established in Hastināpura along with their own women-folk, and amongst these have to be included the Kaurava ladies whom the war had made widows and orphans, and who came now under Dhṛtarāṣṭra's protection. The problem of the future of these poor and helpless ladies had hence to be faced and settled, the ground for which is prepared by the concluding ten adhyāyas of the Āśramavāsaparvan.

In adhyāya 26, we are told that while Dhṛtarāṣṭra was living in the Āśrama, a number of sages, including Nārada, Vyāsa, Devala, Parvata, Śatayūpa and others, came there on a visit, and were treated with hospitality by Kuntī; and, in the course of the conversation that ensued, Nārada named a number of ancient rulers who had won the highest *siddhi*, which Dhṛtarāṣṭra was expected eventually to attain, and incidently mentions Paṇḍu who, residing at the time in the Indraloka, often converses with Indra and other denizens of Heaven. Paṇḍu, says Nārada, still remembers Dhṛtarāṣṭra. Thereupon Śatayūpa inquires as to the future *loka* that Paṇḍu's brother Dhṛtarāṣṭra, was fated to attain; and Nārada replies that, after three more years, Dhṛtarāṣṭra was fated to attain the world of Kubera, and wander in a heavenly *vimāna* from one divine world to another.

Simultaneously, in Hastināpura, Yudhiṣṭhira along with his brothers, the women-folk and all the rest, are anxious to learn of the fate of Dhṛtarāṣṭra, Gāndhārī, and Kuntī, and so they all decide as a party to visit the forest where Dhṛtarāṣṭra was practising penance. Thus all the surviving widows and orphans, along with their guardians, decide to go to the Āśrama and see Dhṛtarāṣṭra practising penance (cf. 15. 29. 10ff.). So Yudhiṣṭhira orders that arrangements be made for the collective journey of all to the forest where Dhṛtarāṣṭra was passing his days. Adequate provision of food &c. for the entire party to last them for the period of their stay was also arranged for (15. 29. 23ff.).

---

* The place of this *āśrama* is thus described in the *Bhāgavatapurāṇa*, I. 7. 2-3 :

ब्रह्मनद्यां सरस्वत्यामाश्रमः पश्चिमे तटे ।

शम्भुप्राप्त इति प्रोक्त ऋषीणां सन्नवर्धनः ॥

तस्मिन्स्व आश्रमे व्यासः बदरीवण्डमण्डिते ।

आसीनः.

Vyāsa is called Dvaipāyana because his *āśrama* was situated in the Doab formed by the two holy rivers.

When the party reached the Āśrama, Dhṛtarāṣṭra was not "at home", but had gone for a bath into the river Yamunā. So they all go to the river, and an ardent and wholesale meeting follows (15. 31). Amongst the local spectators of the new comers were many who were having their very first sight of these celebrated men and women, of whom they had heard a lot. Saṁjaya, the Sūta of Dhṛtarāṣṭra, has, accordingly, his very last opportunity of doing the work of formal introduction on a very extensive scale (15. 32. 5-16). Dhṛtarāṣṭra, in turn, makes kind and personal inquiries about all of them (15. 32. 17-18).

Finally, Dhṛtarāṣṭra makes inquiries about Yudhiṣṭhira himself, and he does not let go the opportunity of once more giving him lessons in *Rājānīti* or Science of Politics by a series of what are known as "Kaccit" ('I hope that.....') inquiries (15. 33. 2-9)! Thereafter, not finding Vidura nearby, Yudhiṣṭhira inquires about his whereabouts, learns that he is away in the forest somewhere, and having searched and found him out, Yudhiṣṭhira questions about his well-being. Instead of a reply, Vidura allows the vitality of his bodily parts and senses to merge into that of Yudhiṣṭhira until Vidura becomes a life-less object, leaning upon a neighbouring tree, his soul attaining what is known as the *Samtānaka-loka* (15. 33. 32)*. Yudhiṣṭhira thereafter stays in the forest in Dhṛtarāṣṭra's company for one whole month, at the end of which there arrives sage Vyāsa, as also Nārada, Parvata, Devala, Viśvāvasu, Tumburu and others (15. 36. 8-14), besides Gāndhārī, Kuntī, Draupadī, Subhadrā and other ladies, relating amongst themselves stories of gods and holy sages. At the close, Vyāsa declares that he was aware of what was uppermost in the minds of them all. He was accordingly ready, by virtue of his penance, to satisfy their questions and cravings.

Dhṛtarāṣṭra gladly and gratefully accepts the favour, and while admitting the evil deeds of Duryodhana and his other sons towards the sinless Pāṇḍavas (15. 36. 26ff.), is anxious to know what might be in store hereafter for the dead warriors on both sides and for their associates and dependents. The ladies present — Gāndhārī, Draupadī, Subhadrā and others — relate how they were all grieving for the passing away of their near relatives; old Kuntī takes the occasion to confess before her father-in-law, sage Vyāsa, the circumstances under which she became the mother of Karṇa (15. 38).

Eventually sage Vyāsa gives them all a special boon whereby they are enabled to visualize, bathing after sunset into the river Ganges, each her respective husband, sons, brothers and other dead relatives. These had all won their *post-mortem* rewards according to their deserts, and become transformed into Gods, Demons, Gandharvas, Maruts, Rākṣasas, etc.; but they come in their *pre-mortem* forms and their usual war-costumes, banners, and vehicles to meet their relatives: the important difference being that they had forgotten all enmity, egoism, anger, and passion. The blind old Dhṛtarāṣṭra was, by

---

* This was possible as both were the *avatāras* of Dharma: Cf. 15. 35. 11-21.

Vyāsa's grace, supplied with supernatural eyesight, and so too his wife Gāndhārī. The army issued out from the river like a multiform scene projected on a curtain; and, with the dawn, it all instantaneously disappeared, each one returning to the world from which he came forth. Finally, as a further special favour, Vyasa inquired of the separated widows whether they desired to return to where each one's husband had returned, which, he assured them, they could do by entering again into the Bnāgīrathī. They all, being women of noble origin and character, did accordingly, and were united, each with her husband in his respective *habitat*. The concluding stanzas of *phalaśruti* (15. 41. 26-28) promise a similar reward to those who read this episode with faith and firmness. — Adhyāyas 15. 42-43 take the Mahābhārata story to the third or 'Sūta-Janamejaya' stage, Janamejaya inquiring how the perished body can again reappear in its *pre-mortem* form. The reply given (42. 8) is that, so long as the soul's specific *karman* has not entirely vanished, the *karman* can re-create the same body that it had already created once, which can also anon vanish. — This makes Janamejaya inquire whether it can be possible for him also to visualize the body of his own dead father Parīkṣit (15. 43. 4-5). The immortal Vyāsa, who learns of this query through his omniscience, thereupon appears on the scene, and grants unto Janamejaya the sight of his dead father Parīkṣit.

NĀRADĀGAMANAPARVAN

After passing one month in the company of Dhṛtarāṣṭra, Yudhiṣṭhira returns to the capital. Two years thereafter, when Yudhiṣṭhira had completed 18 years of his rule, sage Nārada comes to Hastināpura. Upon inquiry, Nārada relates that soon after Yudhiṣṭhira's return to the capital, Dhṛtarāṣṭra began a fierce penance, as also his wife Gāndhārī, together with Kuntī and Saṁjaya (15. 45. 10-17). Once, while Dhṛtarāṣṭra was bathing in the Ganges, with Saṁjaya standing nearby, he saw at a distance the forest where Gāndhārī and Kuntī were standing, becoming suddenly ablaze with fire, the wind helping to spread the flames in all directions. Dhṛtarāṣṭra requests Saṁjaya to go to some place where he would be safe from fire, while Dhṛtarāṣṭra himself went to join Gāndhārī and Kuntī, with the result that all the three meet their doom with quiet and concentration (st. 31). Saṁjaya saw them perish, and thereafter he goes from place to place, circulating the news. In Hastināpura, the news created a great havoc in the *antahpura*. Yudhiṣṭhira thereafter, under the advice of sage Nārada, goes to the river Ganges with his brothers and the whole family, and there he offers appropriate funeral offerings in the names of Dhṛtarāṣṭra, Gāndhārī, and his own mother Kuntī. — Subsequent to these happenings, Yudhiṣṭhira ruled for 18 more years, making a 36 years' regime after the termination of the Kurava-Pāṇḍava war, the most disastrous and pitiable relic of which was the innumerable troop of widows and orphans with nobody to protect them. Fortunately, with Vyāsa's special favour, most of these were united with their dead relatives as narrated at the end of the Pūtradarśanaparvan. We have, however, quite a different story to narrate at the end of the Mausalaparvan.

The *Āśramavāsikaparvan* can properly be described as just the beginning of the end of the Mahābhārata, the Great Epic of India. Dhṛtarāṣṭra, Gāndhārī and Kuntī as also Vidura and Saṁjaya, the only remnants of the older generation, have all perished. But the Epic does not forget the other helpers in the Kaurava-Pāṇḍava yuddha, namely, Kṛṣṇa (and Sātyakī) on the side of the Pāṇḍavas and Kṛtavarma, the leader of the Yādava army, taking part in the tragic War on the side of the Kauravas (10. 9. 48). What was the fate of these last mentioned associates in the Kaurava-Pāṇḍava War, and of the Yādavas generally? That is going to be the topic of the next (the sixteenth) Parvan, named, the *Mausalaparvan*, which we are going to take up next.

*
* *

*
* *

*
* *

*
* *

I began the initial work on the concluding four Parvans of the Mahābhārata in Feb. 1957. The first forme of the 15th — the *Āśramavāsikaparvan* — was printed in its final form on 14-8-57, and its last forme on 10th Feb. 1959. All this work which, for one expecting to touch his 80th year in another ten months' time, would by no means have proved quite easy, if I had not received material help in the task from the Mahābhārata staff of the Institute. Particular mention is due, in this connection, to Pandit K. S. Vishwanath Shastri who, latterly, came to stay on the B. O. R. Institute's premises, and whom I could consult in solving my difficulties, particularly regarding the accuracy of the grammatical forms occurring in the *variæ lectiones*, while engaged, evening or early morning, in correcting the proofs. Once, I remember, approaching the Shastri with my difficulty when he was just about to sit down for his meals. He did not have to get up and consult books before answering me. His was not what is known as *pustakasthā vidyā*. In less than a minute he replied to all my queries quite to my satisfaction. The Shastri also knew not only the three South-Indian scripts, Telugu, Tamiḷ and Malayālam, but also the Kashmirian Śāradā. He has been working in the Mahābhārata Department since Oct. 1929. It is hence a matter of very great grief to have to record that Vishwanath Shastri, who was not keeping good health for the last three or four years, suddenly passed away on 28-10-58. On behalf of myself personally, as also of the Mahābhārata Department of the B. O. R. Institute as a whole, I have to record here our deep sorrow for this tragic event.

Pandit K. V. Anantanarayan Shastri, who, for the last sixteen years, is busy compiling the *pāda-index*, not only for entire Mahābhārata in the form in which the Critical Text is finally fixed, but also for its extra passages, has proved also of great help to me in tracing the parallel passages from the Epic (both for the accepted text and its variant readings). We all sincerely hope that he will be able to complete the *pāda-index*, the compilation of which raised several initial and crucial issues, which we had to discuss

and settle, recording, for future guidance, the decisions taken and the reasons for the same. This index, when finally completed and published, will be an indispensable guide for the study of the Purāṇas, comparable, in some ways, to Aufrecht's *Catalogus Catalogorum*.

The greatest help that I received in settling the final text, arranging the Critical Apparatus, and in correcting the proofs and inserting the proper references where required, was from Shri N. M. Khuperkar, M. A., the Head of the Mahābhārata Staff of the B. O. R. Institute, who stays in the quarters assigned to him on the Institute's grounds, and whom — living only less than a hundred steps from my own personal residence — I could always consult day and night, in and out of office hours. There are no words adequate enough to express my obligations to him.

Nor must I omit to mention Shri S. B. Mahableshwarkar, the head of the Mahābhārata Press Department, who with the co-operation of his collaborators in the composing and proof-correcting section, did much to rectify and expedite the printing work. The Press Department manages to look to the printing of the Great Epic, doing in fact everything short of the final *imprimatur*, this latter being done by the Samartha Bhārata Press located in the City of Poona. To the managers of that Press also our thanks are due for doing the job with all possible care.

10 February, 1959 :
Mbh. Department,
B. O. R. I., Poona }

S. K. BELVALKAR

॥ आश्रमवासिकपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।

प्राप्य राज्यं महाभागाः पाण्डवा मे पितामहाः ।
कथमासन्महाराजे धृतराष्ट्रे महात्मनि ॥ १
स हि राजा हतामात्यो हतपुत्रो निराश्रयः ।
कथमासीद्वैश्वर्यो गान्धारी च यशस्विनी ॥ २
कियन्तं चैव कालं ते पितरो मम पूर्वकाः ।

The introductory mantra :

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except K₅ B_{2.6} D_{4-8.8}). Ś₁ K_{2.4} D₃ read व्यासं (Ś₁ °सस्) (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, Ś₁ ins. श्रीगणेशाय नमः । श्रीगुरवे नमः । ॐ ; K₁ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीगणेशाय नमः । ॐ ; K_{2.3} Dn₁ D_{1-3.7} श्रीगणेशाय नमः । ; K₄

2* जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।
यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ॥

श्रीमहागणपतये नमः । ; B₁ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ; B₃ ॐ नमो गणेशाय । ; B₄ ॐ ; B₅ श्री श्रीकृष्णाय नमः । ; D₉ श्रीगणाधिपतये नमः ।

Of the MSS. which om. the introductory mantra, K₅ begins with श्रीगणाधिपतये नमः । ; B₆, begins with ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ; D₄, with श्रीसाम्बशिवाय नमः । श्रीसाम्बशिवाय नमः । ; D₅, with

3* कस्तूरिनिकराकारं वस्तुतीकृतरक्षणम् (sic) ।
अस्तु भूर्दधिदुग्धाभ्यामस्तु मुक्त्यैव मुक्तये ॥

श्रीरामचन्द्राय नमः । ; D₆, with श्रीगणेशाय नमः । ; D₈ with श्रीवेदव्यासाय नमः । हरिः ॐ । ; T₁, with श्री राम । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । आश्रमवासपर्व । ; T₂ (marg.) with शुभमस्तु । आश्रमपर्वम् । ; T₃ (marg.) with श्रीहयग्रीवाय नमः । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । श्रीरामः । आश्रमवासपर्व । ; T₄, with श्रीरामचन्द्राय नमः । ; G₁ (marg.), with आश्रमवासं । हरिः ॐ ; G₃, with आश्रमवासपर्व ; G₄, with हरिः ॐ । ; G₅, with ॐ ; M_{4.5}, with हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ।

स्थिता राज्ये महात्मानस्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

प्राप्य राज्यं महात्मानः पाण्डवा हतशत्रवः ।
धृतराष्ट्रं पुरस्कृत्य पृथिवीं पर्यपालयन् ॥ ४
धृतराष्ट्रमुपातिष्ठद्विदुरः संजयस्तथा ।
युयुत्सुश्चापि मेधावी वैश्यापुत्रः स कौरवः ॥ ५

C. 15. 5
B. 15. 1. 5
K. 15. 1. 5

1 °) K₁ कुरुश्रेष्ठाः ; B Dn D_{1.2.7.9} महात्मानः ; D₅ T_{1.4} नरव्याघ्राः (T₁ °घ्र) (for महाभागाः). D_{6.8} T_{2.3} G₂₋₅ M राज्यं प्राप्य नरव्याघ्राः (D_{6.8} °घ्र ; T₂ °घ्र :) ; G₁ प्राप्य पैतामहं राज्यं. — °) G₁ मम पूर्व (for पाण्डवा मे). D₆ T₁₋₃ G₂₋₅ M पितृपैतामहं महत्. — °) G₂ damaged ; Ś₁ K_{1.2} महाभागे ; B_{2.5.6} D_{2.3.7} °राज- ; Dn °राज्ञि ; D₅ °प्राज्ञे ; D₆ °राजन् ; T₁ M₅ °प्राज्ञा ; T₄ G_{3.4} °प्राज्ञ ; G₂ °वीर्या (for °राज्ञे). K₄ कथमासीन्महाराज.

2 G₄ partly damaged. — °) B D (except D₆) तु (for हि). Dn₁ D₆ राज- ; D_{2.7} राजन् (for राजा). Dn₂ G₃ महामात्यो (for हता°). — °) K_{2.5} B₅ D₆ T₁ G₃ M₅ धृतैश्वर्यो ; D₁ (marg. as in text) तद्वियोगाद् ; D_{6.8} T_{2.3} G_{1.5} M_{1.3.4} गतैश्वर्यो (for हतै°).

3 °) G₅ कियन्तश्च. D₅ तु ; T₂ च (for ते). — °) K_{4.5} D₃ पूर्वजाः (for °काः). B Dn D_{1.2.7.9} मम पूर्वपितामहाः. — °) Ś₁ K₂ हिता राज्ये (K₂ °ज्ञे) (for स्थिता राज्ये). — T₁ om. (hapl.) 3^a-4^a. — °) D₅ मे व्याहर्तुम् ; G_{1.5} M₁₋₃ ममाख्यातुम् (for मे व्याख्या°).

4 T₁ om. 4^a (cf. v. l. 3). G₄ partly damaged. T₄ om. the ref. — °) D₆ राजन् (for राज्यं). Ś₁ K₂ नरव्याघ्राः ; K₁ महाभागाः (for °त्मानः). — °) K₁ धृतराष्ट्रे (for °राष्ट्रं). — °) K₃ पर्युपासत ; T₄ परिपालयन् ; M₁ अन्व° (for पर्य°).

5 K_{3.4} Dn₁ D₃ transp. 5^{ab} and 5^{cd}. G₂ damaged for 5^{ab}. — °) D_{5.6.8} T₁ G₄ उपातिष्ठन्. — °) G₄ partly damaged. D_{4.6.8} S (except T_{1.4} M₅) चैव (for चापि). K₁ च (for स). D_{3.5} T₃ कौरव (for °वः). B Dn D_{1.2.7.9} वैश्यापुत्रश्च मेधावी युयुत्सुः कुरुसत्तम (B₆ °मः).

पाण्डवाः सर्वकार्याणि संपृच्छन्ति स्म तं नृपम् ।
चक्रुस्तेनाभ्यनुज्ञाता वर्षाणि दश पञ्च च ॥ ६
सदा हि गत्वा ते वीराः पर्युपासन्त तं नृपम् ।
पादाभिवन्दनं कृत्वा धर्मराजमते स्थिताः ।
ते मूर्ध्नि समुपाग्राताः सर्वकार्याणि चक्रिरे ॥ ७
कुन्तिभोजसुता चैव गान्धारीमन्ववर्तत ।
द्रौपदी च सुभद्रा च याश्चान्याः पाण्डवस्त्रियः ।
समां वृत्तिमवर्तन्त तयोः श्वश्रोर्यथाविधि ॥ ८

शयनानि महार्हाणि वासांस्याभरणानि च ।
राजार्हाणि च सर्वाणि भक्ष्यभोज्यान्यनेकशः ।
युधिष्ठिरो महाराज धृतराष्ट्रेऽभ्युपाहरत् ॥ ९
तथैव कुन्ती गान्धार्या गुरुवृत्तिमवर्तत ।
विदुरः संजयश्चैव युयुत्सुश्चैव कौरवः ।
उपासते स्म तं वृद्धं हतपुत्रं जनाधिपम् ॥ १०
स्यालो द्रोणस्य यश्चैको दयितो ब्राह्मणो महान् ।
स च तस्मिन्महेष्वासः कृपः समभवत्तदा ॥ ११

6 G4 damaged for 6^{ab}. — ^a) T3 पाण्डवः. D4-6.8 S (G4 damaged) कार्येषु (for कार्याणि). — ^b) G5 M1-3 प्र- (for सं-). D4-6.8 T2.3 G2 पृच्छन्ति स्म च तं (D5 भृशं) नृपं; G1 पर्युपासन्त तं नृपं; M4 प्रतिपृच्छन्ति तं नृपं. — ^c) D1 अभ्यनुज्ञाता (for अभ्य°). — ^d) D1.9 दश वर्षाणि (by transp.).

7 ^a) B2 गत्वा हि (by transp.). K3 शूराः; D3 धीराः (for वीराः). D4-6.8 T1.4 G1.3.4 M सदाभिगम्य (D8 °त्वा) ते वीराः; T3 समुपिस्त्वातिवीरास्ते. — ^b) K4 B3.4 Dn2 D9 पर्युपासत (sic); D4.8 G1.3.5 M1-4 उपासन्ति स्म; T2 उपतिष्ठन्ति. T1 नृपाः (for नृपम्). — G4 partly damaged for 7^{oder}. — ^c) K1.5 B D (except D1.8) S (except T1; G4 damaged) वादनं (for -वन्दनं). — ^d) G2 damaged. D4-6.8 S (G2.4 damaged) युधिष्ठिर- (for धर्मराज-). — ^e) K5 ते मूर्धनि समुपाग्राताः (sic); D4-6.8 T3 G1.2.5 M तेन (D6 ते च) ते मूर्ध्नि चाग्राताः. — ^f) D5 G3.4 -कर्माणि (for -कार्याणि). D6 वराः सर्वाणि चक्रिरे. — After 7, K3 ins.:

4* राजन्नेतानि सर्वाणि स च तानन्ववर्तत ।
while, G2 ins. after 7:

5* तथाविधांश्च तान्दृष्ट्वा धृतराष्ट्रोऽभ्यनन्दत ।

8 ^a) D3.5.6.8 T2-4 G3-5 M1.3 कुन्ती- (for कुन्ति-). K1.2 -राज- (for -भोज-). K3-5 D3 चापि (for चैव). — ^b) K2 B4.5 D3 अनुवर्तत; D5 अन्वगच्छत (for अन्ववर्तत). — G4 partly damaged for 8^{od}. — ^d) K3 याश्चान्याः कुरुयोषितः. — ^e) K5 B4 D7 समा; D5 G1-3 सतां (for समां). D4.6.8 T2 G5 M1-4 सतां वृत्तमवर्तत; T1 अन्ववर्तत सततं. — ^f) G2 damaged. K3 तदा (for तयोः). K3 स्वस्रोर्; K4.5 श्वस्रोर्; B1 स्वक्ष्णोर्; Dn2 सख्योर्; G1 त्वर्थे (for श्वश्रोर्). K2

D4 यथा विधिः; D6 पदा विधिः; D5 तयोः श्वशुरयोर्मते; T1 श्वश्रुश्चशुरयोस्तदा.

9 ^a) K4 शयनासनपानानि. — T1 om. (hapl.) 9^{bo}. D5 om. 9^{od}. — ^c) S1 K2 च भक्ष्याणि; K1 विचित्राणि; D1 lacuna (for च सर्वाणि). D4.6.8 T2 G2 सर्वाणि भक्ष्यभोज्यानि. — ^d) K4 भक्ष- (for भक्ष्य-). G1.3-5 M सर्वशः (for [अ]नेकशः). S1 K2 भोज्यानि चाप्यनेकशः; D4.6.8 T G2 विविधानि च सर्वशः. — ^e) K2 G2 महाराजो. — ^f) G4 damaged. K2 [s]भ्युपाहरत्; T2.4 G2.3.5 M [s]भ्यु (T2 ह्यु) पानयत्. T1 पितुः सर्वमकारयत्; T3 G1 धृतराष्ट्रमुपानयत्.

10 G4 partly damaged for 10^{ab}. — ^a) K1-3 गान्धार्या; D4 °री- (for °र्या). — ^b) K3 सुहृद्- (for गुरु-). — ^c) B3 (marg. as in text) युयुत्सुः (for विदुरः). — ^d) S1 K1 चापि (for चैव). B1.4.5 Dn1 D1.2.6.7 T2.3 कौरव; D4.8 T4 G2.5 M4 °वं (for °वः). K2.3.5 D3 M5 युयुत्सुश्चापि कौरव (M5 °वं); G1 धृतराष्ट्रं च कौरवं. — ^e) K4 T2 G1.4 उपासन्ते; D4.6.8 T3.4 G2.5 M °सन्ति; G3 °सन्त (for °सते). — ^f) K3 जनेश्वरं; D4.6.8 T2-4 G1.2.5 M1-4 नराधिपं (for जना°).

11 T1 om. 11^{ab}. G4 partly damaged. — ^a) B1 चासीद् (for चैको). S1 B2-6 Dn D1.2.7.9 श्यालो द्रोणस्य यश्चासीद्; K3-5 D3 शा (K5 श्या) लो द्रोणस्य यश्चैव. — ^b) T3 धै (? दै) वज्रो (for दयितो). K1 [s]भवत् (for महान्). K2 ददतो ब्राह्मणो महत् (sic). — T1 reads 11^c-12^d twice. — ^{od}) S1 K1.2 तस्मै (for तस्मिन्). D3 T2.3 महेष्वासे (for °ष्वासः). G3 नृपः (for कृपः). T2 कृपः समभवत्तत (for 11^d). T1 (both times) द्रौणिः कृपो महेष्वासो देवलो ब्राह्मणोत्तमः.

12 For the repetition in T1, cf. v. l. 11. — ^a)

व्यासश्च भगवानित्यं वासं चक्रे नृपेण ह ।
 कथाः कुर्वन्पुराणर्षिर्देवर्षिनृपरक्षसाम् ॥ १२
 धर्मयुक्तानि कार्याणि व्यवहारान्वितानि च ।
 धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो विदुरस्तान्यकारयत् ॥ १३
 सामन्तेभ्यः प्रियाण्यस्य कार्याणि सुगुरुण्यपि ।
 प्राप्यन्तेऽर्थैः सुलघुभिः प्रभावाद्विदुरस्य वै ॥ १४
 अकरोद्धन्धमोक्षांश्च बध्यानां मोक्षणं तथा ।

न च धर्मात्मजो राजा कदाचित्किंचिदब्रवीत् ॥ १५
 विहारयात्रासु पुनः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 सर्वान्कामान्महातेजाः प्रददावम्बिकासुते ॥ १६
 आरालिकाः सूपकारा रागखाण्डविकास्तथा ।
 उपातिष्ठन्त राजानं धृतराष्ट्रं यथा पुरा ॥ १७
 वासांसि च महार्हाणि माल्यानि विविधानि च ।
 उपाजहुर्यथान्यायं धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः ॥ १८

C. 15. 20
 B. 15. 1. 20
 K. 15. 1. 20

G2 damaged. —^b) Ś1 K (except K3) B Dn D1-2. 7. 9 आसांचक्रे; D4. 8 व्यासश्चक्रे (for वासं चक्रे). K4 D5. 6 कृपेण (for नृ°). —^c) D1 कथां कुर्वन्; D4. 6. 8 तथा (D6 °दा)पूर्व. Ś1 K1. 2 सुराणां हि (for पुराणर्षिर्). B6 कथां कुर्वन्ति सततं. —^d) D5. 6 T2 G2. 3. 5 M1. 2. 4. 5 देवर्षिर् (for °र्षि-). Ś1 K1. 2 B Dn D1. 2. 7. 9 -पितृ- (for -नृप-). K3 -यक्षसां (for -रक्षसाम्). G1 देवर्षि-पितृवक्रियाः.

13 G4 damaged. —^d) K4 विदुरस्तांश्च कारयेत्.

14 G2 partly damaged for 14^{ab}. —^a) Ś1 damaged from सामन्तेभ्यः up to ऽर्थैः सु (in 14^c). K3 अन्यानपि; K4. 5 शासते (K5 °ने)सु; B5 समन्तेभ्यः; D4. 6. 8 T2-4 कामतो हि; G1. 5 स (G5 सा)मन्तस्य; G2 कामतोभिः; M1 साम्ना तस्य; M2 सामन्तैस्तु; M3 सामन्तस्तु; M4 सातन्तैस्य (sic); M5 सामन्तो हि (for सामन्तेभ्यः). K2 आसन् (for अस्य). D5 G3. 4 कामतोभि-प्रयातस्य; T1 कामतोभिप्रियाण्याशु. —^b) K4 स-; D6. 8 च; M1 [अ]पि (for सु-). B1 (marg. as in text) -लघूनि; Dn D2. 5. 7 -बहूनि (for -गुरुणि). —^c) K3 प्राप्य नाथैः; K4 प्राप्यतेर्थः; B6 प्राप्य तैस्तु (for प्राप्यन्तेऽर्थैः). D5 G3. 4 वै (for ऽर्थैः). T2 त्वलघुभिः; G1 सुबहुभिः (for सुलघुभिः). T1 प्राप्यन्ते लघुभिर्यत्नैः. —^d) Ś1 B1-5 Dn D1-3. 7. 9 सुनयाद्; K2 प्रसादाद्; B6 स्थाने यद् (for प्रभावाद्). G3. 4 च (for वै).

15 Ś1 G4 partly damaged for 15^{ab}. —^a) B3 प्रकरोद् (for अ°). M2 बंधु- (for बन्ध-). K1. 2 -मोक्षौ; B Dn D2. 3. 7 T1. 3 G1. 3 -मोक्षं (for -मोक्षांश्च). —^b) K4. 5 बद्धानां; G2 बाध्यानां (for बध्यानां). D5 T1. 4 G3 रक्षणं (for मो°). B1 तदा (for तथा). K3 मोक्षितानां च बंधनं. — D6 repeats 15^c after 17^{ab}. —^c) D5. 6 (second time) स (for न). Ś1 ***तो; K4 B Dn D1. 2. 7. 9 धर्मसुतो (for धर्मात्मजो). D4 राजन् (for राजा).

16 Ś1 partly damaged. —^a) G1 -यात्रां तु (for -यात्रासु). K5 युतः (for पुनः). D6 विहारयात्रासुमना (sic); G3 °रात्मा च स पुनः. —^b) G2 damaged. —^c) K D9 सर्व- (for सर्वान्). K4. 5 महाराज; D5. 6 S (except T4) उप (D6 G1 अव)स्थाप्य (for महातेजाः). —^d) D4-6. 8 S धृतराष्ट्रे (G3. 4 °ष्ट्रं) न्यवेदयत्.

17 Ś1 G4 partly damaged. —^a) K1 आरात्रिकाः; K2 आरात्रिकाः; B1 अलालिकाः; B6 युवालिकाः; T1 आराधकाः; T2. 3 G2. 3 M1. 2 आरालिकाः; Cn आरालिकाः (as in text). T3 सूर्पकारा (for सूप°). * Cn: आरालिकाः, अरया शस्त्रविशेषेण लूनं छिन्नं शाकादि आरालु, तत्संस्कुर्वन्ति ते आरालिकाः शाकविशेषकर्तारः । * —^b) K5 राज-; D1 सह- (for राग-). K1 -शाडविकास; K2 -साड°; K5 B1-5 D2. 3. 7. 9 T4 G1. 5 M -षाड°; Dn1 D1 -षाड°; D4. 6. 8 -षासविकास; D5 -षोडशभिस; T2 G3 -षाडविकास; T3 -व्याधविकास; G2 -षावर्धिकास (for -खाण्डविकास). D6 तदा (for तथा). B6 नागरा गणिकास्तथा; T1 रागत्वा[? स्वा]दाभिर्मर्शकाः. * Cn: राग-खाण्डवम्, पिप्पलीशुण्ठीशर्करोपेतो मुद्गयूषस्तत्कर्तारो रागखाण्डविकाः । * — After 17^{ab}, D6 repeats 15^c. —^c) K3. 4 उपतिष्ठन्ति; T3 उपतिष्ठन्त. —^d) D4. 8 T2 G5 M यथापुरं (sic); D6 नरेश्वरं; G1 नृपाज्ञया (for यथा पुरा).

18 ^a) G1 द्रव्याणि (for वासांसि). Dn2 om.; D4-6. 8 T1. 2. 4 G2. 3. 5 M सु-; T3 तु (for च). —^b) G2 damaged. Dn1 मौल्यानि; D1 यानानि (for माल्यानि). —^c) Ś1 K2 B1 D7 G3 उपजहुर. K4 यथावाचं; B5 °योग्यं (for °न्यायं). K1 उपचक्रुर्यथान्यायं; D4. 8 T1. 2. 4 G1. 5 M उपजहुर्यथाकालं; D6 उज्जिहीर्षुर्यथाकालं; G2 *****कालं.

19 G4 partly damaged. —^a) K3 क्षैरेय-; K4. 5 D3. 5 T3. 4 G5 M मैरेय- (for °यं). B Dn D1. 2. 7. 9 मैरे (B6 °ने)यमस्यमांसानि; D4. 6. 8 T2 G2-4 मैरेयकानि

मैरेयं मधु मांसानि पानकानि लघूनि च ।
चित्रान्भक्ष्यविकारांश्च चक्रुरस्य यथा पुरा ॥ १९
ये चापि पृथिवीपालाः समाजग्मुः समन्ततः ।
उपातिष्ठन्त ते सर्वे कौरवेन्द्रं यथा पुरा ॥ २०
कुन्ती च द्रौपदी चैव सात्वती चैव भामिनी ।
उलूपी नागकन्या च देवी चित्राङ्गदा तथा ॥ २१
धृष्टकेतोश्च भगिनी जरासन्धस्य चात्मजा ।

किंकराः स्मोपतिष्ठन्ति सर्वाः सुबलजां तथा ॥ २२
यथा पुत्रवियुक्तोऽयं न किञ्चिदुःखमाप्नुयात् ।
इति राजान्वशाद्भ्रातृनित्यमेव युधिष्ठिरः ॥ २३
एवं ते धर्मराजस्य श्रुत्वा वचनमर्थवत् ।
सविशेषमवर्तन्त भीममेकं विना तदा ॥ २४
न हि तत्तस्य वीरस्य हृदयादपसर्पति ।
धृतराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्यद्वृत्तं द्यूतकारितम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

(T₂ G₃ °णि) मांसानि; T₁ मैरेयमधुपानानि. — ^b) D₅ सुपाकानि (for पानकानि). K₅ B Dn D₁. 2. 7. 9 मधूनि (for लघूनि). D₃ पानानि च बहूनि च. — °) D₅ T₁. 4 G₃ अन्यान् (for चित्रान्). Ś₁ K₁₋₄ D₃. 9 M₂ भक्ष-; T₃ भक्त- (for भक्ष्य-). — ^d) Ś₁ damaged. B Dn D₁. 2. 7 तस्य (for अस्य). D₄. 6. 8 T₁. 2. 4 G₅ M₁₋₄ यथापुरं. K₄ रस्यांश्चक्रुर्यथा पुरा.

20 D₅ T₃ om. (hapl.) 20. — ^a) K₁ चास्य (for चापि). — ^b) B Dn D₁. 2. 7 ततस्ततः (for समन्ततः). — °) K₄ उपतिष्ठन्ति; G₅ M₄. 5 उपतिष्ठन्त (for उपा°). — ^d) G₂ damaged. Dn₂ कौरवेन्द्रे; G₁ कौरवेयं (for °वेन्द्रं). D₄ T₁ यथापुरं. D₈ T₂ G₅ M कौरवेयं यथा-पुरं.

21 G₄ damaged for 21^{ab}. — ^a) D₅ कुन्ती च द्रौपदीनां च (sic). — ^b) B₄ सुभद्रा (for सात्वती). B₁. 3-6 Dn D₁. 2. 7. 9 च यशस्विनी (for चैव भामिनी). — G₅ M₁. 2. 4 om. 21^{ad}. — ^d) B₄ D₅ तदा (for तथा).

22 ^a) B₅ धूमकेतोश्च; D₅ दृष्ट° (for धृष्ट°). — ^b) B₄ चानुजा; D₅ चात्मनि (for °जा). B₁. 5 Dn D₂. 7 जरासन्धसुता त(B₁ °तास्त)था. — After 22^{ab}, K₄ (marg. sec. m.) B Dn D₁₋₃. 7. 9 ins. :

6* एताश्चान्याश्च बह्व्यो वै योषितो भरतर्षभ ।

[K₄ Dn D₂. 3. 7. 9 पुरुषर्षभ (for भरतर्षभ).]

— D₄. 6. 8 om. 22^{ad}. — °) Ś₁ B₅ Dn D₁. 2. 7 पर्युपा-तिष्ठन्; K₃₋₅ D₃. 5 G₃. 5 M₂₋₅ स्मो(K₄ सो)पतिष्ठन्ते; B₁₋₄. 6 अ(B₂ चा)प्युपातिष्ठन्; D₉ समुपातिष्ठन्; T₃ अवतिष्ठन्त; M₁ तूपतिष्ठन्ति (for स्मोप°). G₁ किंकरास्याभ्यु-पातिष्ठन्. — ^d) K₁ B₄ D₁ (before corr. as in text). 9

तदा (for तथा). K₃ D₅ S (G₄ damaged) सर्वास्ताः (D₅ °स्तां) सुबलात्मजां; K₄. 5 सर्वा सुबलजा तदा (sic); Dn D₁ सर्वाः सुकुलजास्तथा (Dn₁ °दा).

23 G₂. 4 damaged for 23^{ab}. — ^a) K₂ B₃ -वि-युक्ते; D₉ -विमुक्तो; M₅ -नियुक्तो (for -वियुक्तो). D₈ G₃ सन् (for स्यं). T₁. 3 यथा पुत्रवियुक्तस्य (T₃ °क्तायां). — ^b) K₃₋₅ D₃₋₅. 8 T₁. 3. 4 G₃ M₂₋₅ transp. किञ्चिद् and दुःखम्. K₄ आप्तवान् (for आप्नुयात्). — °) B Dn D₁₋₃. 7. 9 G₃. 4 तान् (for राजा). Ś₁ K₁. 2 [अ]-ब्रवीद् (for [अ]न्वशाद्). D₅ भृत्यान् (for भ्रातृन्). K₄ इति राजवशाद्भ्रातृन्. — ^d) Ś₁ K₁. 2 नियम्यैव; D₅ नित्यमाह (for °मेव).

24 ^a) D₄₋₆. 8 T G₂₋₅ M₁. 3-5 एतत्ते; G₁ एतं तु; M₂ एते तु (for एवं ते). — ^b) K₂ आवहन्; B₅ अस्मर[न्]; D₅. 6 अब्रवीत् (sic) (for अर्थवत्). — °) K₃₋₅ B₄ D₃ अवि(K₅ °व)शेषम् (for सवि°). — ^d) G₃ एतं (for एकं). B₁. 3-5 Dn D₁₋₃. 7 तदा विना (by transp.); B₂ विना तथा.

25 G₄ partly damaged. — ^a) K₄ D₄. 8 न हि तं; D₅ विहितं (for न हि तत्). D₃ धीरस्य (for वी°). — ^b) K₄ अव- (for अप-). T₂ G₁. 3. 5 M₁₋₄ -गच्छति; T₃ -सर्पते (for °ति). D₄. 6. 8 हृदयादपि गच्छति. — G₂ damaged for 25^{ad}. — ^d) Ś₁ G₅ M₁. 2. 4. 5 धार्तराष्ट्रस्य. K₄ T₂ transp. दुर्बुद्धेर and यद्वृत्तं. B Dn D₁₋₃. 7. 9 दुर्बुद्ध्या; G₅ M₂. 3 दुर्बुद्धेर (for दुर्बुद्धेर). D₄. 5. 8 S (except T₂; G₂ damaged) -मंडले (for -कारितम्). D₅ यस्मिंस्तद्वृत्तमंडले (for 25^d).

२

वैशंपायन उवाच ।

एवं संपूजितो राजा पाण्डवैरम्बिकासुतः ।

विजहार यथापूर्वमृषिभिः पर्युपासितः ॥ १

ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च प्रददौ स कुरुद्रुहः ।

तच्च कुन्तीसुतो राजा सर्वमेवान्वमोदत ॥ २

आनृशंस्यपरो राजा प्रीयमाणो युधिष्ठिरः ।

उवाच स तदा भ्रातृनमात्यांश्च महीपतिः ॥ ३

मया चैव भवद्भिश्च मान्य एष नराधिपः ।

निदेशे धृतराष्ट्रस्य यः स्थास्यति स मे सुहृत् ।

विपरीतश्च मे शत्रुर्निरस्यश्च भवेन्नरः ॥ ४

परिदृष्टेषु चाहःसु पुत्राणां श्राद्धकर्मणि ।

ददातु राजा सर्वेषां यावदस्य चिकीर्षितम् ॥ ५

ततः स राजा कौरव्यो धृतराष्ट्रो महामनाः ।

ब्राह्मणेभ्यो महार्हेभ्यो ददौ वित्तान्यनेकशः ॥ ६

धर्मराजश्च भीमश्च सव्यसाची यमावपि ।

तत्सर्वमन्ववर्तन्त धृतराष्ट्रव्यपेक्षया ॥ ७

C. 15. 36
B. 15. 2. 8
K. 15. 2. 7

Colophon. — *Adhy. name*: K1 धृतराष्ट्रपूजा; G1 धृतराष्ट्रशि[श्रु]श्रूपा. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Ś1 K4 Dn2 D1.4-9 T4 1 (as in text). — *Śloka no.*: K4 29; D9 25 (as in text).

2

1 G4 partly damaged. After 1^a, B6 reads 2^a-3^a. — ^a) G2 damaged. K3.5 D4-6.8 T2-4 G1. 3-5 M1.2.4.5 पर्युपस्थितः; T1 M3 पर्यवस्थितः (for पर्युपासितः).

2 ^a) G2 damaged. K3 ब्रह्मग्रहानग्रहारान्; B6 D4. 6.8 G1.3.4 देवाग्रहारांश्च; D5 देवग्रहारामान्; T1 ब्राह्मणानां ददौ वित्तं; T3 ब्राह्मणेभ्योऽग्रहारांश्च. — ^b) T1 भूमिं च (for प्रददौ). D4.6.8 T2 G (G2 damaged) M1-4 प्रददौ कुरुसत्तमः (M4 'म'); T3 प्रादात्स कुरुपुंगवः. — G3.4 om. 2^{ad}. — ^c) K3 यत्; K5 तत्तु (for तच्च). — B6 reads 2^a-3^a after 1^a. — ^d) K3 B1.4 (marg.). 5 Dn D1.2.7 अन्वपद्यत (for 'मोदत'). B6 सर्वमेवं विमोदतः (sic).

3 For the sequence in B6, cf. v. 1. 2. — ^a) K3 D8 आनृशंस- (for 'शंस-'). Ś1 K1.2 नित्यं; D4. 6.8 T2.3 G1.2 M1.4 धीमान्; D9 राजन् (for राजा). — ^b) K4 नराधिपः. — ^c) B6 om. स. D4-6.8 T3.4 G3.4 M6 च (M6 स) सदा; T1 सहसा; T2 G1.2 M1.3 च स तान्; G5 M2.4 च (M4 स) सुतान् (for स तदा). — ^d) D6 सामास्यांश्च (for अ^o).

4 G4 damaged for 4^{ab}. — ^b) Ś1 K1.2 B4; D8

T1-3 G1.2 एव (for एष). Ś1 नराधिपाः; D1 G1 महीपतिः. — G2 damaged for 4^{ad}. — ^c) K4 निर्देशे. — ^d) K1.4 B Dn D1.2.7.9 तिष्ठति (for स्थास्यति). G3.4 प्रियः (for सुहृत्). — ^e) D5 T1.4 M5 तु; G3.4 स (for च). — ^f) Ś1 K2 निवर्त्यश्च; K1 निवृत्तिश्च; B Dn D1.2.7-9 नियम्यश्च; T3 निरस्तश्च; G1 निरस्य (for 'स्यश्च'). K3 निर्यास्योसौ मया पुमान्.

5 ^a) Ś1 K1.2 परिशिष्टेषु; B D2.3.9 G1 परिवृत्तेषु; Dn D1.7 पितृवृत्तेषु (for परिदृष्टेषु). K3 एवं च तस्य नृपतेः. — ^b) G4 damaged. D5 T1.3.4 G3 -कर्मसु; D6 -कर्मणां (for 'णि'). — G4 damaged for 5^{ad}. — ^c) K4 दातुं तु (for ददातु). D4-6.8 T2 G2 M2.4.5 वित्तानि (for सर्वेषां). B Dn D1.2.7.9 सुहृदां चैव सर्वेषां; T1.3.4 G1.3 M1.3 ददौ तु (T4 M1.3 ददाति; G1 ददौ च) राजा वि (T1 'जवि') त्तानि. — ^d) G1 भवत्वस्य (for यावदस्य).

6 ^a) T2 तत्तस्य (sic) (for ततः स). D6 कौरव्य (for 'व्यो'). — ^c) G2 damaged. K3 B1-5 Dn D1. 2.4-8 T3.4 G1.5 M2.3.5 यथार्हेभ्यो; K4.5 महार्हाणि; T1 तदर्हेभ्यो; T2 यथर्षिभ्यो; G3.4 ददौ रत्नं (for महार्हेभ्यो). — ^d) G3.4 वस्त्र- (for ददौ). D4.6.8 T3 G5 M1-4 वित्तम् (for वित्तानि).

7 K3 om. 7^{ab}. — ^a) D9 धर्मराजा च. — G4 damaged for 7^{ad}. — ^c) Ś1 B2.4 G2 तत्सर्वमनुवर्तते (B2.4 'त'); K3-5 D3 तत्सर्वं प्रत्य (K3 'ति') पद्यंत; T1 तथैव ते व्यतिष्ठंत. — ^d) Ś1 K2 धर्मराज्ञो; K1.3 धर्मराज- (for धृतराष्ट्र-). K4.5 D3 धर्मराजन्यवस्थया; B Dn

कथं नु राजा वृद्धः सन्पुत्रशोकसमाहतः ।
 शोकमस्मत्कृतं प्राप्य न म्रियेतेति चिन्त्यते ॥ ८
 यावद्धि कुरुमुख्यस्य जीवत्पुत्रस्य वै सुखम् ।
 बभूव तदवाप्नोतु भोगांश्चेति व्यवस्थिताः ॥ ९
 ततस्ते सहिताः सर्वे भ्रातरः पञ्च पाण्डवाः ।
 तथाशीलाः समातस्थुर्धृतराष्ट्रस्य शासने ॥ १०

धृतराष्ट्रश्च तान्वीरान्विनीतान्विनये स्थितान् ।
 शिष्यवृत्तौ स्थितान्नित्यं गुरुवत्पर्यपश्यत ॥ ११
 गान्धारी चैव पुत्राणां विविधैः श्राद्धकर्मभिः ।
 आनृण्यमगमत्कामान्विप्रेभ्यः प्रतिपाद्य वै ॥ १२
 एवं धर्मभृतां श्रेष्ठो धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सहितो धीमान्पूजयामास तं नृपम् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

D1. 2. 7. 9 तस्य प्रियचिकीर्षया; D6 धृतराष्ट्रस्य चाज्ञया;
 T1 °स्य शासने = (10^d).

8 °) G4 partly damaged. K3 B1 कथं न; K5
 D6 T3 G1 कथं नु; T1 अयं नु (for कथं नु). S1 K4
 B Dn D1-3. 7 T3 स; K5 [S]यं; G1 च (for सन्).
 —^b) K4 G4 -समाहितः; K5 -समाहता[तः]; G1 -सम-
 न्वितः (for -समाहतः). B Dn D1. 2. 7. 9 पुत्रपौत्रवधा-
 रितः. —^c) G1 स मत् (for अस्मत्). K5 -कृते
 (for -कृतं). —^d) S1 K2 [इ]ति चिंतये; K1 [इ]त्य-
 चिंतयन्; K5 [इ]ति चिंतितं; D5. 6 T2-4 G3. 4 M5 [इ]ति
 चिंत्य वै; G1 [अ]पि चिंतयन्; M1-3 [इ]ति चिंतयन् (for
 [इ]ति चिन्त्यते). K3 म्रियेतेति विचिंतये; D4. 8 G2 न
 म्रियेत न चिंत्य वै; T1 न म्रियेत्यवैत्यवै (sic).

9 T1 om. 9. —^a) G1 जीव- (for कुरु-). K1
 B2-4. 6 D1 -वृद्धस्य; K5 G1 -पुत्रस्य; B1. 5 Dn D2. 7. 9
 -वीरस्य (for -मुख्यस्य). —^b) G2 damaged. K4 D4.
 6. 8 T2-4 G1. 3-5 M जीवपुत्रस्य (G1 कुरुमुख्यस्य) वै सुखं.
 —^c) D4. 8 T4 G5 M1-3 तावत्सुखम्; G2 damaged
 (for बभूव तद्). S1 Dn1 D1 अवाम्प्रोति. K5 G3. 4
 बभूव स (K5 om.; G4 च) तदाम्प्रोति; D5. 6 T2. 3 G1
 तावत्सुखमवाम्प्रोति; M4. 5 बभूव तावदाम्प्रोति. — D6 om.
 9^d-11^c. —^d) G2 भोगैश्च. D4 [ए]व (for [इ]ति).
 S1 K4 व्यवस्थितान्; K5 T2 M4. 5 व्यवस्थितः (sic).
 K1. 2 G1 भोगांश्चैव व्यवस्थितान्; K3 भोगांश्चेति व्यव-
 स्थया.

10 D6 om. 10 (cf. v. l. 9). —^a) T1 तैः (for
 ते). K5 विहिताः (for स°). B (except B3) Dn
 D1. 2. 7 T1 पंच (for सर्वे). —^b) B (except B3)
 Dn D1. 2. 7. 9 भ्रातरः पांडुनंदनाः. —^c) K1-4 D4. 5. 8
 S दानशीलाः; B3 (orig.) यथासीनाः (for तथाशीलाः).

K1 तदा तस्य; K2 स्थितास्तस्य; K3. 4 D4. 5. 8 T G2-4
 M1. 4. 5 तथा (D4. 8 G2-4 M5 °दा) तस्थुर्; G1. 5 M2. 3
 तथा जग्मुर् (for समातस्थुर्). —^d) K3. 4 D5 T1 शास-
 नात् (for °ने).

11 D6 om. 11^{abc} (cf. v. l. 9). —^a) K5 G1. 4
 धृतराष्ट्रस्य (for °राष्ट्रश्च). D4. 5. 8 T2. 3 G2 तु (for च).
 K5 B D2. 7. 9 सर्वान् (for वीरान्). —^b) T3 विदित्वा
 (for विनीतान्). S1 K2 विनय-; B1. 2. 5 Dn D1. 2. 7
 नियमे (for विनये). K1 विनेतान्विनयस्थितान्; B4 प्रण-
 येनोपतस्थिवान्. —^c) G2 damaged. D6 T4 शिष्य-
 वृत्त्या; G1 °वृत्ति-; M1-3 °वृत्त- (for °वृत्तौ). S1 K1. 2
 रतो; K5 T2 M4. 5 स्थिता (sic) (for स्थितान्). B
 Dn D1. 2. 7. 9 शिष्यवृत्तिं स (B4 D1. 9 °त्तिस) मापन्नान्.
 —^d) S1 B Dn D1. 2. 7. 9 गुरुवत्पर्यपश्यत; K4 °पर्यव-
 स्थितः; D3 °पर्यपश्यत; D4 °वृत्त्या सरेस्वति (sic);
 D5. 8 T1. 2. 4 G1. 3. 4 M4. 5 °वृत्त्यान्वपद्य (T2 °नुपश्य) त;
 D6 भोगावृत्तासपर्वत (sic); T3 G5 M1-3 भोगवृत्तानपश्यत;
 G2 ***** पश्यत.

12 °) T2. 3 G1. 5 M1-3 चापि (for चैव). —^b)
 K5 B6 D1 -कर्मणि (for °भिः). —^c) K2 आरण्यम् (sic)
 (for आनृण्यम्). D4. 6. 8 कर्म; T2. 3 G2 कामं (for
 कामान्). — T1 om. (hapl.) 12^d-13^c. —^d) B3
 कौषान्; G2. 3 M4. 5 द्विजेभ्यः (for विप्रेभ्यः). S1 प्रत्य-
 पाद्य; K2. 4 B1 प्रतिपद्य. B1. 3-5 Dn D1. 2. 7. 9 सा;
 B2 च (for वै). G1. 5 M2. 3 विप्रेभ्यः प्रत्यपा (G5 °वा).
 दयत्; M1 °भ्यः प्रतिपादयन्.

13 T1 om. 13^{abc} (cf. v. l. 12). —^a) K5 धर्म-
 वतां (for °भृतां). —^b) S1 K1. 2 धर्मपुत्रो (for °राजो).
 —^c) G2 धीमन् (for धीमान्).

३

वैशंपायन उवाच ।

स राजा सुमहातेजा वृद्धः कुरुकुलोद्बहः ।
 नापश्यत तदा किञ्चिदप्रियं पाण्डुनन्दने ॥ १
 वर्तमानेषु सद्गुणेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।
 प्रीतिमानभवद्राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ २
 सौबलेयी च गान्धारी पुत्रशोकमपास्य तम् ।
 सदैव प्रीतिमत्यासीत्तनयेषु निजेष्विव ॥ ३

प्रियाण्येव तु कौरव्यो नाप्रियाणि कुरुद्वह ।
 वैचित्रवीर्यं नृपतौ समाचरति नित्यदा ॥ ४
 यद्यद्भूते च किञ्चित्स धृतराष्ट्रो नराधिपः ।
 गुरु वा लघु वा कार्यं गान्धारी च यशस्विनी ॥ ५
 तत्स राजा महाराज पाण्डवानां धुरंधरः ।
 पूजयित्वा वचस्तत्तदकार्षीत्परवीरहा ॥ ६
 तेन तस्याभवत्प्रीतो वृत्तेन स नराधिपः ।

C. 15. 49
 B. 15. 2. 20
 K. 15. 2. 20

Colophon om. in B (except B₆) Dn D1. 2. 7. 9.
 — *Adhy. no.* (figures, words or both) : Ś1 K4 D4-6. 8
 S 2 (as in text). — *Śloka no.* : Ś1 15.

3

1 G_{3.4} om. 1-2. — ^a) K₂ D₆ सुमहत्; Dn₂
 D_{4.8} स महा; M₁ तु महा (for सुमहा-). D₅ T₄ G₁
 M_{4.5} -प्राज्ञो (for -तेजा). — ^b) Ś1 कुलोद्बहात्; K₅
 D_{4.8} °द्बह; G₅ M_{2.3} °त्तमः (for °द्बहः). B₆ धृतराष्ट्रो-
 बिकासुतः = (2^d). — ^c) B Dn D1-3. 7. 9 न ददर्श;
 D₅ T_{1.4} न चाप(T₄ वाप)श्यत्; T₃ नापद्यत; M₅
 नापश्यति (for °श्यत्). K₃₋₅ ततः (for तदा). — ^d)
 Ś1 K D4-6. 8 T_{1.4} M_{4.5} -नन्दनात् (for °ने). T_{2.3}
 G_{1.2.5} M₁₋₃ अप्रियं कुरुनन्दनात्.

2 G_{3.4} om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) B₄ यद्गुणैः;
 T₁ सद्गुणैः (for °गुणैः). D₆ वर्तमाने तु सद्गुणैः. — G₂
 partly damaged for 2^{cd}.

3 ^a) The portion of the text from लेयी च
 up to the end of the Parvan is lost in Ś1 on
 missing folios. G₁ सौबलेया तु गान्धारी. — Dn₁ reads
 3^b-5^c on marg. — ^b) K₃₋₅ D₄ व्युदस्य; G₁
 अवाप्य (for अपास्य). K₁ T₄ G₅ M₁₋₃ तत्; K₃ G₁
 तु (for तम्). K₂ पुत्रशोकमपास्य[स्य]त; G_{3.4} °वासृ-
 जत्. — ^c) T₂ तथैव (for सदैव). — ^d) D₆ T₂₋₄
 G M₁₋₃ पाण्डवेषु (for तनयेषु). K₃₋₅ D₃ [इ]व चात्मनः
 (for निजेष्विव). G_{1.5} अपि (for इव).

4 Ś1 missing (cf. v. l. 3). Dn₁ reads 4 on marg.
 — ^a) T₃ त्रयाणि (for प्रियाणि). K₂ कौरव्ये; K₄
 °व्यौ (for °व्यो). — ^b) T₃ नाक्रियाणि (for नाप्रि°).
 K₂ B_{3.5} Dn D2-4. 9 T₂ G₃₋₅ M_{1.4.5} कुरुद्वहः (for

°द्बह). — ^c) K₃ वैचित्रवीर्यं (for °वीर्यं). D₅ वैचित्र-
 वीर्यं नृपतिर्. — ^d) K₅ समाचरत. B₃ वीर्यवान्; M₃
 सर्वदा (for नित्यदा). B_{1.2.4-6} Dn D1. 2. 7. 9 समाचरत
 वीर्यवान्; D_{4.6.8} T_{2.3} G_{1.5} M_{1.2} °चर(T₃ °रभ)त
 सर्वदा; D₅ अकरोत्पाण्डवान्प्रति; G₂ समा * * * * *.

5 Ś1 missing (cf. v. l. 3). Dn₁ reads 5^{ab} on
 marg. — ^a) T₂ तद् (for the second यद्). K₁ वदे
 च (sic); K₂ वृत्ते च; D₁ ब्रूतेथ; G₁ ब्रवीति (for
 ब्रूते च). K₅ यत्किञ्चिद्; D₅ T_{1.4} G_{3.4} M_{4.5} ततः
 किञ्चिद् (for च किञ्चित्स). K₄ यद्भूयते च यत्किञ्चिद्.
 — ^b) K_{3.4} B (except B₆) Dn D1. 2. 7. 9 जनाधिप;
 K₅ T₃ नराधिप (for °धिपः). — ^c) K_{2.3} B₆ D_{3-6.8.9}
 S (except M_{4.5}) वा (for च). B_{1.4.5} Dn D2. 7 तप-
 स्विनी (for यश°).

6 Ś1 missing (cf. v. l. 3). T₁ om. 6^{ab}. — ^a)
 B₄ Dn D1-3. 7 T₃ तं (for तत्). K₃ समेत्य (for स
 राजा). D_{4.6.8} T_{2.3} G M₁₋₃ नरव्याघ्रः (D_{4.6.8} G₂
 °घ्र) (for महाराज). — ^c) K₅ वसत्सच्च (sic); T₁
 तयोर्वाक्यं (for वचस्तत्तद्). K₁ B₆ G₄ तद्बद्; K₄ तच्च;
 D_{3.5} T_{3.4} M₅ तस्य; D_{4.6.8} G_{2.5} तत्र (for तत्तद्).
 — K₅ om. 6^d-7^c. — ^d) D₅ T_{1.3.4} M₅ तद्(T₁ °दा;
 T₃ °था)कार्षीत्परंतप (T₁ M₅ °पः).

7 Ś1 missing (cf. v. l. 3). K₅ om. 7^{abc} (cf. v. l.
 6). — ^a) K_{1.2} येन (for तेन). Dn D2. 7 तस्मान्न-
 वत्; G_{3.4} सत्याभ° (for तस्या°). G₁ तेन तस्याथ वृत्तेन.
 — ^b) G₃ तुतोष च (for वृत्तेन स). — After 7^{ab}, D₅
 T_{1.4} (omitting 7^{cd}) read 10. G_{3.4} om. (hapl.)
 7^c-9^d. — ^c) G₂ partly damaged. K₁ अनुतप्यश
 (sic); B₆ अन्वतप्यंश्च (for °तप्यच्). K_{3.4} B₃ D₁.
 3. 4. 6. 8 T_{2.3} G_{1.5} M₁₋₃ अन्व(K₄ °नु)तप्यत संस्मृ(D₄.

15. 49
15. 2. 21
15. 2. 20

अन्वतप्यच्च संस्मृत्य पुत्रं मन्दमचेतसम् ॥ ७
सदा च प्रातरुत्थाय कृतजप्यः शुचिर्नृपः ।
आशास्ते पाण्डुपुत्राणां समरेष्वपराजयम् ॥ ८
ब्राह्मणान्वाचयित्वा च हुत्वा चैव हुताशनम् ।
आयुष्यं पाण्डुपुत्राणामाशास्ते स नराधिपः ॥ ९
न तां प्रीतिं परामाप पुत्रेभ्यः स महीपतिः ।
यां प्रीतिं पाण्डुपुत्रेभ्यः समवाप तदा नृपः ॥ १०

6.8 स स्मृत्य; D9 सोन्वतप्यच्च संस्मृत्य. —^a) K3.5 B Dn D1.2.4.6.7.9 T1 पुत्रं तं मंदचेतसं.

8 Ś1 missing (cf. v. l. 3). G3.4 om. 8 (cf. v. l. 7). —^a) K1.3 तदा; K2 यदा (for सदा). —^b) T1 कृतः; T2 M3 नृप (for नृपः). — B1 om. 8^c-10^b. D4.6.8 om. (hapl.) 8^c-10^a. D5 T1.4 om. (hapl.) 8^c-9^d. K3 repeats 8^c-9^b after 9^{ab}. —^c) B2 आसंत (sic); G5 M1-3 आशास्त (for स्ते).

9 For the repetition in K3, cf. v. l. 8. Ś1 missing (cf. v. l. 3). B1 D4-6.8 T1.4 G3.4 om. 9 (cf. v. l. 8, 7). K2 reads 9^{ab} twice. —^a) T3 G2 [अ]थ (for च). K1.2 (second time) ब्राह्मणंश्चार्चयित्वा स (K2 च); K2 (first time).3 (both times).4 B4.5 Dn D1.2.7 णान्स्वस्ति वाच्याथ. —^b) K5 हुतासने (for शनम्). —^c) K1.2 सदैव; K3 B (B1 om.) Dn D1-3.7.9 आयूंषि; T3 आयुत्सं (sic) (for ष्यं). — After the second occurrence of 9^{ab}, K3 reads 10^{ad} for the first time, repeating it in its proper place. K3 om. 9^d. —^d) G2 damaged. B2-4 M4.5 आशासत; B5.6 Dn D2.7 आशंसत; D1 आशशास; D9 आशासति; T2.3 अनुशास्ते; G5 अन्वाशत; M1-3 अन्वशास्त (for आशास्ते स). K5 B6 D9 नराधिप; T2.3 G5 M1-3 स कौरवः (for नराधिपः). K1.2 जयमाशास्त-वानृप; G1 अन्वशासत कौरवः.

10 Ś1 missing (cf. v. l. 3). B1 om. 10^{ab}; D4.6.8 om. 10 (cf. v. l. 8). D5 T1.4 read 10 after 7^{ab}. —^a) K5 ततः; D5 T3 M3 स तां (for न तां). K1.2 M1 समावाप; K3 परां प्राप्य; K4.5 पुरा प्राप; D3 परां प्राप; M3 परामापुः (for परामाप). —^b) D5 T1 च; M4.5 सु- (for स). K3 तदा नृप; K5 महामतिः; B (B1 om.) Dn D1.2.7.9 G3 कुरुद्वहः (B6 D1.9 ह); D5 T1.4 G4 M4.5 नराधिपः (T1 प); G1 तदा पुरा (for महीपतिः). — T1.4 om. (hapl.) 10^{ad}. K3 reads 10^{ad} for the first time after the second

ब्राह्मणानां च वृद्धानां क्षत्रियाणां च भारत ।
तथा विदूषूद्रसंघानामभवत्सुप्रियस्तदा ॥ ११
यच्च किञ्चित्पुरा पापं धृतराष्ट्रसुतैः कृतम् ।
अकृत्वा हृदि तद्राजा तं नृपं सोऽन्ववर्तत ॥ १२
यश्च कश्चिन्नरः किञ्चिदप्रियं चाम्बिकासुते ।
कुरुते द्वेष्यतामेति स कौन्तेयस्य धीमतः ॥ १३
न राज्ञो धृतराष्ट्रस्य न च दुर्योधनस्य वै ।

occurrence of 9^{ab}. —^c) K4 परां प्रीतिं पाण्डुपुत्राः. —^d) B Dn D1.2.5.7.9 सदावाप (for समवाप). K2 B1.5 तदा नृप; K5 Bom. ed. नराधिप (Bom. ed. पः); D5 G3.4 M4.5 महीपतिः; T2.3 G1.2.5 M1-3 सदा नृपः (for तदा नृपः).

11 Ś1 missing (cf. v. l. 3). —^a) K1 च सर्वेषां; K2 B Dn D1.2.7.9 यथा वृत्तः; K3-5 तथा (K4 दा) वृत्तः; D3 यथा राजन्; G3.4 च वर्णानाम् (for च वृद्धानां). —^b) K1.2 च पार्थिवः; K3-5 D3.5 T1.4 च पाण्डवः; B Dn D1.2.9 य (B1-4.6 त) थाविधः; M4 च भारतः (for त). G3.4 अभवत्पाण्डवः प्रियः. —^c) K1 संघातम्; B1 संघानाम्; D4.6.8 संघानाम् (for संघानाम्). —^d) B1-3.5.6 Dn D1.2.7.9 स; B4 प्र- (for सु-). D1 G3.4 तथा (for तदा). D4.6.8 T2.3 G1.2.5 M अभवत्पाण्डवः प्रि (T3 G2.5 M1.2.4.5 वाप्रे) यः.

12 Ś1 missing (cf. v. l. 3). —^a) K5 om. च. B Dn D1.2.7.9 T4 तदा (for पुरा). K1.2 सोम्य (for पापं). —^b) G1 स कृत्वा (for अकृत्वा). K2 D4 तं राजा; B1.3 (marg. as in text) तं पापं; B2.4 तत्पापं; B5 Dn D7 तं तापं; G2 damaged (for तद्राजा). T1 G3.4 अनुक्त्वा स तु तद्राजा. —^d) G1 तं नृपः; M1 सनृपं (for तं नृपं). B3 (marg. as in text) सोन्वतप्यत; B4 सोनुवर्तत; D5 समवर्तत; D9 सोन्वपद्यत; T1 ह्यन्ववर्तत (for सोऽन्व).

13 Ś1 missing (cf. v. l. 3). —^a) K1.4 B1.3 यच्च; T1 यादे (for यश्च). K4 B1.3 किञ्चेन्; G5 M3 कश्च; M3 काञ्चेन् (for कश्चिन्). K2.5 D3-6.8 G2-4 यच्च (D3 यश्च) किञ्चिन्नरः कश्चिद्; G1 यः कश्चिदपि यात्कचित्. —^b) T3 ह्यप्रियं (for अ). K1 स्म; K5 B (B3 [marg.] as in text) Dn D1.2.7 वा; D4-6.8 T1.2.4 G2-5 M हि (for च). K2.3 अप्रियमं (K3 ये). बिकासुते; G1 प्रमादादंबिका. —^c) D1 द्वेषताम्; D4.6.8 द्वेषिताम् (for द्वेष्यताम्). K4 कुरुते द्वेष्यतामिव; K5 ते द्वेषितां याति.

उवाच दुष्कृतं किञ्चिद्युधिष्ठिरभयान्नरः ॥ १४
 धृत्या तुष्टो नरेन्द्रस्य गान्धारी विदुरस्तथा ।
 शौचेन चाजातशत्रोर्न तु भीमस्य शत्रुहन् ॥ १५
 अन्ववर्तत भीमोऽपि निष्ठनन्धर्मजं नृपम् ।

धृतराष्ट्रं च संप्रेक्ष्य सदा भवति दुर्मनाः ॥ १६
 राजानमनुवर्तन्तं धर्मपुत्रं महामतिम् ।
 अन्ववर्तत कौरव्यो हृदयेन पराङ्मुखः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

वैशंपायन उवाच ।
 युधिष्ठिरस्य नृपतेदुर्योधनपितुस्तथा ।

नान्तरं ददृशू राजन्पुरुषाः प्रणयं प्रति ॥ १
 यदा तु कौरवो राजा पुत्रं सस्मार बालिशम् ।

C. 15. 61
B. 15. 3. 2
K. 15. 3. 2

14 Ś1 missing (cf. v. l. 3). T1 om. 14^a-15^b.
 —^a) D5. 6 स (for न). —^b) D5 स (for न). K3
 T2. 3 G1 च (for वै). K1 गांधार्या विदुरस्य वा; K2
 न गांधार्या धनस्य वै. —^c) K1 प्रावोचद्; K3-5 T2
 G1. 2. 5 M अवोचद्; D5 T4 G3. 4 अवोचन् (for उवाच).
 Dn D1. 2. 7 कश्चिद् (for किञ्चिद्). D3 प्रोवाच दुष्करं
 किञ्चिद्. —^d) G2 damaged. K1 T4 नराः (for नरः).
 B2 युधिष्ठिरनमन्नरः (sic); D4. 6. 8 °भयान्वितः; D6
 G3. 4 सुकृतं वापि ते नराः.

15 Ś1 missing (cf. v. l. 3). T1 om. 15^{ab} (cf. v. l.
 14). —^a) D3 वृत्त्या (for धृत्या). K1. 2. 5 B D1. 3. 9
 नरेन्द्रः स (for नरेन्द्रस्य). D4. 6. 8 G1. 2. 5 M तुष्टो धृत्या
 (D4. 6. 8 G2 वृद्धो; M1 वृत्त्या) धृतराष्ट्रो; D5 T2-4
 G3. 4 तुष्टोभूद्धृतराष्ट्रोपि (T2 °ष्टो हि). —^b) B4 तदा
 (for तथा). D4. 6. 8 T2. 3 G2. 5 M1-3 गांधारी च महा-
 यशाः; D5 T4 G1. 3. 4 M4. 5 °री च यशस्विनी. —^c)
 K3 शौचेनैवाजितशत्रुर्; K4 °न चाजितशत्रुर्; K5 °ना-
 जातशत्रोश्च; D4. 5. 8 S अजातशत्रोर्वृत्तेन; D6 अजातशत्रु-
 ***. —^d) B1 च (for तु). K3 शत्रुहा; D5. 6. 8
 T2-4 G1. 5 M पार्थिव (D5 T2 G1. 5 M2-5 °वः) (for
 शत्रुहन्). T1 अर्जुनस्य च पार्थिव; G3. 4 न तु भीमोस्य
 पार्थिव.

16 Ś1 missing (cf. v. l. 3). —^a) B Dn2 D1-3.
 7. 9 तं च; Dn1 तत्र (for भीमो). K2 अवर्तत न तं
 चापि. —^b) K3-5 निष्ठुरं (K5 °रो); D5 विनिदन्;
 D7 निश्चितो (for निष्ठनन्). D7 नृप. K1. 2 विष्टरस्था-
 यिनं नृपं; B Dn D1-3. 9 निश्चितो धर्मजो नृपं; T1 प्रेक्ष्य
 धर्मात्मजं नृपं; M1. 4. 5 निष्ठनन्धर्मराड्भयात्. — T1 om.
 16^{ad}. —^c) K1 D5 तु; D4. 6. 8 S (T1 om.) स (for

च). K2 धृतराष्ट्रोपि संप्रेक्ष्य. —^d) K3 स यद्; D5
 T4 G3. 4 तदा (for सदा).

17 Ś1 missing (cf. v. l. 3). —^a) D4-6. 8 T2. 3
 G1. 2. 5 M -गच्छंस्तु (for -वर्तन्तं). K1 राजानमन्ववर्तन्तं;
 T1 G3. 4 राजानमन्वगच्छंस्तु (G3 °च्छत्स; G4 °च्छन्त).
 —^b) K3. 4 महीपतिं; B Dn D1. 2. 7. 9 अमित्रहा (D9
 °हन्); D5 T1. 3. 4 G3. 4 वृकोदरः (for महामतिम्).
 —^c) K2 नान्ववर्तत; B4 अनु°. K3 D9 कौरव्य;
 D5. 6 T2. 4 G2. 5 M सक्रोधो; T1. 3 संक्रोधो; G1 संक्रुद्धो;
 G3. 4 स क्रोधाद् (for कौरव्यो). D4. 8 अन्ववर्ततु सक्रोधो.
 —^d) K1. 2 B Dn D1. 2. 7. 9 [अ]पराजितः; D3 [अ]-
 पराङ्मुखः; T1 पराङ्मुखं (for पराङ्मुखः).

Colophon om. in D3. Ś1 missing. — Adhy.
 name : K3 धृतराष्ट्रप्रमोदः. — Adhy. no. (figures,
 words or both) : K2. 4 D4-6. 8 S 3 (as in text);
 B4 D1. 7. 9 2. — Śloka no. : K4 60; D9 30.

4

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15.
 3. 3).

1 °) B1 -वचस् (for -पितुस्). K2 B1 (marg. as
 in text). 6 Dn1 D3. 5 T2 G3 M4. 5 तदा (for तथा).
 K5 राजा दुर्योधनस्तथा. —^c) K3. 4 (also as in text)
 ददृशे (for °शू). K1. 2 B (except B3) Dn D2. 7. 9
 M4. 5 राज्ये; K3 कश्चित्; K4. 5 D3 राजः (for राजन्).
 —^d) K3 पुरुषः. K1. 2 पुरुषाः प्रणयादिति; K5 °षाः
 प्रणयन्ति वै.

2 °) M4. 5 नु (for तु). T1 राजन् (for राजा).
 —^b) B Dn D1. 2. 7-9 दुर्मतिं (for बालिशम्). K5

तदा भीमं हृदा राजन्पध्याति स पार्थिवः ॥ २
 तथैव भीमसेनोऽपि धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ।
 नामर्षयत राजेन्द्र सदैवातुष्टवद्धृदा ॥ ३
 अप्रकाशान्यप्रियाणि चकारास्य वृकोदरः ।
 आज्ञां प्रत्यहरचापि कृतकैः पुरुषैः सदा ॥ ४
 अथ भीमः सुहृन्मध्ये बाहुशब्दं तथाकरोत् ।

corrupt; G4 पुत्रं संस्मा ****; M1. 4. 5 पुत्रान्सस्मार बालि-
 शान्. — T1 om. 2^{ad}; G3. 4 read 2°-3^d twice. — ^o)
 D4. 6. 8 damaged; D5 T4 G3. 4 (last two both times)
 M2 अवध्याति; T2 G1. 5 M1. 3 अप(M1 °पा)ध्याति; T3
 अवज्ञाति (sic); G2 अनुध्याति (for हृदा राजन्). K2
 तदा भीमकृतं राजन्. — ^a) K1 अपश्यति (sic); K3
 बुध्यति स्स; D1 अवध्याति; D3 अनु° (for अप°). K5
 अपध्यायति पार्थिवः; D4. 6. 8 T2. 3 G1-3. 4 (last two
 second time). 5 M1-3 हृदयेनांबिकासुतः; D5 G3. 4 (last
 two first time) हृदयेन च (D5 स) पार्थिवः; T4 हृदयेन
 नराधिपः.

3 For the repetition in G3. 4, cf. v. 1. 2. — ^b)
 K1. 2. 5 B4 D5 T1. 3. 4 G3. 4 (last two first time) M4. 5
 नराधिपं; K4 महीपतिं (for जनाधिपम्). — ^o) K4. 5
 D5 T3 नाम(D5 न म)र्षयति (K4 °येत) राजेन्द्र. — ^a)
 D1. 3 सदैवं (for °व). B Dn D1-3. 7 दुष्टवद् (for
 [अ]तुष्ट°). K3 सदैवास्य वचस्तदा; T1 धृतराष्ट्रममर्षिणं.
 — D4. 6. 8 T2 G1. 2. 5 M1-3 subst. for 3; D5 T3 G3. 4
 (last two second time) ins. after 3:

7* कौरवश्चैव भीमश्च हृदान्योन्यममृष्यताम् ।

ध्यायन्तौ श्लक्ष्णया वाचा अन्योन्यमभितिष्ठताम् ।

[(L. 1) D4-6. 8 कौरव्यश्च; G3. 4 कौरवाश्च (for
 °वश्च). T2 G5 M1-3 अदुष्यतां; T3 अभाषतां; G1 अव-
 र्ततां; G3. 4 निधर्षतां (for अमृष्यताम्). — (L. 2) T3
 G1 M1-3 त्वन्योन्यम्; G3. 4 ना° (for अ°). D8 अधि-
 (for अभि-).]

4 ^a) K1. 2 सुप्रकाशानि; K4 अप्रकाशानि; B4 °श्यानि.
 D4. 6. 8 T2-4 G M अप्रकाश्य व्य(D4 °शे व्य-; D6. 8
 T3. 4 G2 M3 °शव्य-; T2 °शं व्य-; G1 °शो व्य)ली-
 कानि; D5 अकार्याणि व्यलीकानि; T1 अप्रकाश्य व्यपेतानि.
 — ^b) D4-6. 8 कुरुते (for चकार). — ^o) G4 partly
 damaged. K2 D1 प्रत्याहरच्; K3-5 B1 D4-6 T G2-5
 M प्रत्यहनच् (for °हरच्). K1. 2. 4 D5 T1. 4 G3
 चास्य; D4. 6 T2. 3 G2. 5 M1-3 चैव; D8 damaged
 (for चापि). G1 आज्ञां प्रत्यानयत्येव. — ^a) G4 dam-

संश्रवे धृतराष्ट्रस्य गान्धार्याश्चाप्यमर्षणः ॥ ५
 स्मृत्वा दुर्योधनं शत्रुं कर्णदुःशासनावपि ।
 प्रोवाचाथ सुसंरब्धो भीमः स परुषं वचः ॥ ६
 अन्धस्य नृपतेः पुत्रा मया परिघबाहुना ।
 नीता लोकममुं सर्वे नानाशस्त्रात्तजीविताः ॥ ७
 इमौ तौ परिघप्रख्यौ भुजौ मम दुरासदौ ।

aged. T1 G3 भृतकैः; T3 धृतकैः (for कृ°). K5 पौ-
 रूषैः (for पु°). D1 G1 तथा (for सदा). — After 4,
 K ins.:

8* संवत्सराण्यथैवं ते वृत्तवन्तश्च कानिचित् ।

[K1. 2 [ए]वैते (for [ए]वं ते). K3 धृतवन्तश्च (for
 वृत्त°). K4 तु (for च).]

while K4 (marg.; partly corrupt) B Dn D1-3. 7. 9
 ins. after 4:

9* स्मरन्दुर्मन्त्रितं तस्य वृत्तान्यप्यस्य कानिचित् ।

On the other hand, D4-6. 8 S ins. after 4:

10* असकृच्चाप्युवाचेदं हतास्ते मन्दचेतसः ।

[D4. 5 [इ]ह (for [इ]दं). T1 हतास्ते त्यक्तजीविताः
 (for the post. half).]

5 D8 om. 5^a-7^b. T1 om. 5-7. — ^b) K1-3 B1 D3. 9
 T3 G3. 4 M5 तदा; T2 M4 अथ (for तथा). — ^o)
 K1 T2-4 संश्रये; K3 शत्रवो; K3 संश्रुतं; Dn2 संश्रव-;
 D4 G2 संशयो (for संश्रवे). — ^a) K2 [अ]प्यमर्षिणः; G1
 [अ]तिरोषणः; M3 व्यमर्षणः. D4. 6 T2. 3 G2 M1 युद्धं
 संवर्णयन्निव; G5 गान्धार्याश्चाप्यरेमनः (sic).

6 D8 T1 om. 6 (cf. v. 1. 5). — ^a) D9 मंदं (for
 शत्रुं). — ^b) B5 -दुःशासनाद् (for °नाव्). — ^o) K1. 2
 उवाच (for प्रो°). B Dn D1. 2. 7. 9 इदं (for अथ).
 K4 T3 स (for सु-). K3-5 D3 G3. 4 -संकुद्धो (for
 -संरब्धो). — ^a) K1. 2 च; K3. 5 तु; D5 T2. 4 G1
 सु- (for स). K2 B1 D5 T3 पुरुषं (for प°).

7 D8 om. 7^{ab}. T1 om. 7 (cf. v. 1. 5). — ^a)
 K2. 5 पुत्रो (for पुत्रा). — ^b) G1 -बाहवः (for -बाहुना).
 — ^o) K4 M1 इमं (for अमुं). — ^a) K2 -शस्त्रार्थ- (for
 °त्त-). K4 -जीविना (for °ताः). K1 नानाशास्त्रा तु
 जीविता (sic); K3 B Dn D1-3. 7. 9 °शस्त्रास्त्रयोधिनः
 (K3 °स्त्रजीवितं; B2 °स्त्रदर्शिनः; Dn2 °र्थयोधिनः); G1
 नानाशस्त्रोपजीविनः. — For 7^{ad}, D4-6. 8 T2. 4 G2-4
 subst.:

11* असकृच्चाप्युवाचेदं हतास्ते मन्दचेतसः ।

ययोरन्तरमासाद्य धार्तराष्ट्राः क्षयं गताः ॥ ८
 ताविमौ चन्दनेनाक्तौ वन्दनीयौ च मे भुजौ ।
 याभ्यां दुर्योधनो नीतः क्षयं ससुतबान्धवः ॥ ९
 एताश्चान्याश्च विविधाः शल्यभूता जनाधिपः ।
 वृकोदरस्य ता वाचः श्रुत्वा निर्वेदमागमत् ॥ १०
 सा च बुद्धिमती देवी कालपर्यायवेदिनी ।

गान्धारी सर्वधर्मज्ञा तान्यलीकानि शुश्रुवे ॥ ११
 ततः पञ्चदशे वर्षे समतीते नराधिपः ।
 राजा निर्वेदमापेदे भीमवाग्बाणपीडितः ॥ १२
 नान्वबुध्यत तद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 श्वेताश्वो वाथ कुन्ती वा द्रौपदी वा यशस्विनी ॥ १३
 माद्रीपुत्रौ च भीमस्य चित्तज्ञावन्वमोदताम् ।

C. 15. 73
 B. 15. 3. 14
 K. 15. 3. 16

[G3. 4 शकुनिश् (for असकृच्). D5 T4 G3. 4 हतास्ते
 त्यक्तजीविताः (for the post. half).]

8 ^a) T1. 3. 4 G3. 4 M4. 5 च (for तौ). T1 भुज-
 क[ग-] (for परिघ-). D5 इमौ परिघप्रख्यातौ. — ^b)
 D9 उभौ; G1 बाहू (for भुजौ). B3 सुदुर्जयौ (for
 दुरासदौ). — ^c) D3 तयोर् (for ययोर्). G2. 5 M2. 3
 आपन्ना (for आसाद्य). G3. 4 यावासाद्य रणे मूढा. — K1.
 3-5 B1. 3. 6 D9 T3. 4 G2-5 M2-5 ins. after 8: D1. 4.
 6. 8 T2 M1 subst. for 8:

12* इमौ पीनौ सुवृत्तौ मे नागराजकरोपमौ ।

यावासाद्य रणे मूढा धार्तराष्ट्राः क्षयं गताः ।

[(L. 1) D6 भुजौ; D9 पीनौ; T3 पीन- (for पीनौ).
 K1 B1. 3. 6 D1. 9 T4 भुजौ नाग-; K3-5 बाहू गज- (for
 नागराज-). — (L. 2) T3 भुजौ (for रणे).]

9 K3 om. 9. — ^a) K1 चंदनाहौ मे; K2 शरणाहौ
 मे; K4. 5 D3 चंदनादिग्धौ; D5 ने सक्तौ; M4. 5
 नेनाक्षौ (sic) (for नेनाक्तौ). — ^b) K1. 2 वंदना (K2
 चमर्या)हौ तथा भुजौ; K4. 5 दोर्दंड (K4 दर्पिष्ठौ[ष्टौ])
 हि समरे मम; B Dn D1. 2. 7. 9 G5 चंदनाहौ च
 मे; (B1 हि तौ; B5 च तौ) भुजौ; D3 अरिष्टौ समरे
 मम; D5 T1. 4 G3. 4 दर्शनीयौ भुजौ मम; T3 वंदनीया-
 विमौ भुजौ; G1 वंदनीयौ महाभुजौ; M4. 5 चंदनाहौ
 भुजौ मम. — ^c) D4. 6 मन्ये; D3 [5]न्यैश्च; T2. 3
 G2 निन्ये; M1. 3 पापो (for नीतः). — ^d) K5 दायं;
 G5 M2 [5]त्ययं; M1. 3 हतः (for क्षयं). D5 T1. 4
 G3. 4 M4. 5 व्य (T1 M4. 5 ह्य) त्ययं सह बांधवैः.

10 Before 10, D5 T1. 3 G3. 4 ins. वैशंपायनः.
 — ^a) K1 बहवः (for विविधाः). D5 T1. 4 G3. 4 एताश्च
 विविधा राजन्; G2 हताश्चान्ये च विविधाः. — ^b) K1.
 3-5 T1 G1. 2 M2 जनाधिप (K4 G2 पाः); B Dn
 D1. 2. 7. 9 नराधिपः (B1. 6 Dn D9 प) (for जना).
 T3 धृतराष्ट्रो जनाधिपः. — G5 M1 om. (hapl.) 10^a-12^b.
 — ^c) K5 D5 T1 G3. 4 M2 (inf. lin.). 3-5 वाचः (D5
 चं) स शृण्वन्; T4 वचनं शृण्वन् (for वाचः श्रुत्वा).
 K4 D3 G1 शृण्वन् (for श्रुत्वा). K1 B6 आगतः (for

आगतम्). K2. 3 शृण्वन्निर्वेदमागतः (for 10^a). — For
 10^a, D4. 6. 8 T2. 3 G2 M2 subst.:

13* श्रुत्वा निर्वेदमापेदे भीमवाग्बाणचोदितः ।

[= (var.) 12^a. M2 राजा (for श्रुत्वा). T3 -नोदितः
 (for -चो).]

11 G5 M1 om. 11 (cf. v. l. 10). G4 repeats 11
 after 12^a. — ^a) K3 [अ]पि (for च). D3 ऋद्धिमती
 (for बुद्धि). — ^b) K1 B3 पर्याय- (for पर्याय-). T
 -वर्तिनी (for वेदिनी). — ^c) D4 अनेकानि; T2. 3
 G2. 3. 4 (both times) M2. 3 अलीकानि. K2 तु लोकाद्धि
 शुश्रुवे (for 11^a). G1 गान्धारी तान्यलीकानि शुश्रुवे
 भरतर्षभ. — After 11, K3-5 D3 G1 ins.:

14* कुन्त्याः सपर्यां संवीक्ष्य शापे नास्याकरोन्मतिम् ।

[G1 कुन्त्या वर्यां निशां वीक्ष्य (sic; for the prior half).
 G1 शापे च (for शापे न). K3 मनो दधे; D3 मनोकरोत्
 (for [अ]करोन्मतिम्).]

12 G5 M1 om. 12^a (cf. v. l. 10). G3 om. 12.
 T1 om. 12^a. — ^a) D5 सुखासक्तं कृच्छ्रवशः; G4
 सुखासक्तः कृच्छ्र**. — ^b) D5 T4 G4 समतीतो (G4
 ता) (for तीते). K1-4 M2. 3 जनाधिप (M2. 3 पः);
 K5 D5. 9 G2 M4. 5 नराधिप (for धिपः). — After
 12^a, G4 repeats 11. — ^c) M2 श्रुत्वा (for राजा).
 T1 राजा गान्धारो निर्वेद- (sic). — ^d) G4 भीमवद् (for
 वाग्). K1 T2 G2. 5 M1 -चोदितः; T3 -नोदितः (for
 पीडितः). K2 भीमवार्तानुचोदितः; G1 वाग्बाणचोदितः;
 M2 सुखैश्वर्यधनेषु च; M3 भीमवाग्बाणचोदितः. — D4.
 6. 8 subst. for 12: D5 T2. 3 G2. 4 M3 ins. after 12:

15* सुखासक्तं कृच्छ्रपरं ज्ञात्वा चैव युधिष्ठिरम् ।

तपोयोगात्तपस्तप्तुं मनश्चक्रे महामतिः ।

[(L. 1) M3 सुखासक्तः. T3 G2 कृच्छ्रदशो (G2 शं)
 (for परं). — (L. 2) M3 तत्संयोगात् (for तपो-
 योगात्). D5 T2 G2 महीपतिः (for महामतिः).]

13 ^a) G4 partly damaged. K5 B2. 4-6 Dn1 D2. 5
 T1. 4 G3 नाव (B6 T4 नु) बुध्यत; B3 न चा (for

राज्ञस्तु चित्तं रक्षन्तौ नोचतुः किञ्चिदप्रियम् ॥ १४
ततः समानयामास धृतराष्ट्रः सुहृज्जनम् ।

बाष्पसंदिग्धमत्यर्थमिदमाह वचो भृशम् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

धृतराष्ट्र उवाच ।

विदितं भवतामेतद्यथा वृत्तः कुरुक्षयः ।
ममापराधात्तत्सर्वमिति ज्ञेयं तु कौरवाः ॥ १
योऽहं दुष्टमतिं मूढं ज्ञातीनां भयवर्धनम् ।

दुर्योधनं कौरवाणामाधिपत्येऽभ्यषेचयम् ॥ २
यच्चाहं वासुदेवस्य वाक्यं नाश्रौषमर्थवत् ।
वध्यतां साध्वयं पापः सामात्य इति दुर्मतिः ॥ ३
पुत्रस्नेहाभिभूतश्च हितमुक्तो मनीषिभिः ।

नान्व°). — °) K3 च (for वा).

14 °) T3 G4 M2-5 तु (for च). K D3 G3 च (K1.5 तु) चित्तज्ञौ; B Dn D1.2.7.9 च धर्मज्ञौ (for च भीमस्य). — °) K D3 चित्तं तस्य; G3.4 चित्तमस्य (for °ज्ञाव्). T1 अन्वबोधतां (for °मोदताम्). B Dn D1.2.7.9 चित्तं त(D1 चित्तम्)स्यान्व(D9 °नु)वर्ततां; G1 मतं तावन्ववर्ततां. — °) K1.3 च चित्तं; K4 D5 चित्तं तु (by transp.); T1.4 G3.4 चित्तं सु. K3 रक्ष्यंतौ. — °) D4-6.8 T2-4 G1-4 M1-3 स्वयम् (for किञ्चिद्).

15 °) K4 Dn ततः समानयामास; D4.6.8 T2.3 G1.2.5 M1-3 ततः स (G1 सं-) मानयत्सर्व. — °) K1 Dn2 T1 धृतराष्ट्रः; D9 हृतराष्ट्रः (for धृतराष्ट्रः). D4.8 तु तज्जनं; M1 सुहृज्जनान्. — K1.2 om. 15^{cd}. — °) K5 वाक्य- (for बाष्प-). — °) K4 D3 चाह (for आह). K3.4 नृपो वचः; B Dn D1-3.7.9 च तान्भृशं; M1.2 (inf. lin. as in text).3 वचो महत् (for वचो भृशम्). K5 इदं वचनमब्रवीत्. — After 15, K3 ins.:

16* स भीमवाक्याग्निविदीपिताङ्गो
निर्विण्णचेता नृपतिः सशोकः ।
सपौरभृत्यं जनमानिनाय
वनं यियासुर्वचनं बभाषे ।

Colophon om. in B1-5 Dn D1.2.7.9. S1 missing.
— Adhy. name : K3 भीमापनयः. — Adhy. no. (figures, words or both) : K2.4 D1-6.8 S 4 (as in text).

5

☞ This adhy. is missing in S1 (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 K4 वैशंपायन (for धृतराष्ट्र). — After the ref. D6 ins.:

17* वर्तमानेषु सद्रुतिं पाण्डवेषु महात्मसु ।

प्रीतिमानमभवद्राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

— °) T1 विदितो (for °तं). D4.6.8 एव (for एतद्).

— °) G4 वृत्तं (for वृत्तः). K4.5 D3 G1.3 M4.5 यथा वृत्तं कुरुक्षयं. — °) K4 सर्वमिदम्; G4 च सर्वम् (for तत्सर्वम्). T1 ममापराधदोषेण. — °) K3-5 D3.5.8 T1.4 G3.4 M4.5 च (for तु). T4 कौरव. B Dn1 D1.2.7 अनुज्ञा(D1 °थ ज्ञा)तं च (B5 तु) कौरवैः; Dn2 अथ ज्ञानं च कौरवैः.

2 °) B1 सोढं; B6 योयं (for योऽहं). K3 क्षुद्रं; Dn1 D2 मंदो; D7 मंदं; T2 G2 मूढो (for मूढं). K4 योयं मूढमतिदुष्टं; Dn3 योहं दुष्टमतिमूढं; D4.6.8 T3 G1 °मतिर्मू(D8 T3 °तीमू)ढो. — °) K5 G1 क्षय- (for भय-). K2 दर्शनं (for -वर्धनम्). K3 ज्ञातीनां क्षयकारकं; K4 कुलक्षयविवर्धनं. — °) M2 कौरवेयम् (for °वाणाम्). — °) K4 T2 [5]भिषेचयं; Dn2 D4 [5]भ्यषेचयत्.

3 °) K2.3 M4.5 यश्च; K4 सच; Dn2 D1 तच्च; D3 तथा; G2 यद्वा (for यच्च). — °) K2 अश्रौषम् (for नाश्रौ°). B Dn D1.2.7 नाश्रौषं वाक्यम् (by transp.). M5 अर्थवित् (for °वत्). — °) D4 साध्यतां; T2-4 बध्यतां (for व°). D8 वध्यं (sic) (for सा°). — °) G1 इव (for इति).

विदुरेणाथ भीष्मेण द्रोणेन च कृपेण च ॥ ४
 पदे पदे भगवता व्यासेन च महात्मना ।
 संजयेनाथ गान्धार्या तदिदं तप्यतेऽद्य माम् ॥ ५
 यच्चाहं पाण्डुपुत्रेण गुणवत्सु महात्मसु ।
 न दत्तवाञ्छ्रियं दीप्तां पितृपैतामहीमिमाम् ॥ ६
 विनाशं पश्यमानो हि सर्वराज्ञां गदाग्रजः ।
 एतच्छ्रेयः स परममन्यत जनार्दनः ॥ ७
 सोऽहमेतान्यलीकानि निवृत्तान्यात्मनः सदा ।

हृदये शल्यभूतानि धारयामि सहस्रशः ॥ ८
 विशेषतस्तु दद्यामि वर्षं पञ्चदशं हि वै ।
 अस्य पापस्य शुद्ध्यर्थं नियतोऽस्मि सुदुर्मतिः ॥ ९
 चतुर्थे नियते काले कदाचिदपि चाष्टमे ।
 तृष्णाविनयनं भुञ्जे गान्धारी वेद तन्मम ॥ १०
 करोत्याहारमिति मां सर्वः परिजनः सदा ।
 युधिष्ठिरभयाद्वेत्ति भृशं तप्यति पाण्डवः ॥ ११
 भूमौ शये जप्यपरो दर्भेष्वजिनसंवृतः ।

C. 15. 87
 B. 15. 3. 27
 K. 15. 3. 28

4 ^a) K3 D4-6.8 -भूतस्य; K5 -भूतं*; Dn D2.7 -भूतस्तु; T1 G2-5 -तप्तश्च (for -भूतश्च). K1.2 पुत्रस्नेहान्न तच्चक्रे. — ^b) K1 D5 हितमुक्तं; B4.5 ^oयुक्तो (for ^oमुक्तो). D4.6.8 T2.3 G1.5 M1-3 हितैषिणा; G2 damaged (for मनीषिभिः).

5 ^b) K1.4.5 D3.5 T1.4 G3.4 M4.5 महर्षिणा (for महात्मना). K3 व्यासेन परमर्षिणा. — ^c) D5 T1 च (for [अ]थ). — ^d) K4 corrupt. D9 यदि तं (for तदिदं). K2.3.5 D3 तपते; M3.5 तुदते (for तप्यते). K1.5 [ऽ]द्य मां (K5 मे); B4.5 Dn D2.3.7 च मां; D4-6.8 T2 G1.2.5 M1.2.4 मया (for ऽद्य माम्). T1.3.4 तदिदं गतमद्य मां; G3 तदा गतमिदं मम; G4 तदिदं गदितं मया.

6 ^a) K1.3 T3 M3.4 यश्च; D3 यदि (for यच्च). — ^b) K3 गुरुवत्सु (for गुण^o). G1 महत्सु च (for महात्मसु). — ^c) K3-5 D3 नाधत्त (K4 ^oक्ष)वाञ्; D1 दत्तवान्न (by transp.); D4-6 स दत्तवाञ्; D8 T1.2.4 G M1-4 न (D8 T1 स) न्यस्तवाञ्; T3 न न्यस्तां तां; M5 नाद्यस्तवाञ् (sic). G1 क्षितिं; G4 damaged (for श्रियं). — ^d) B2.3 D1 इह (for इमाम्).

7 ^a) G3.4 [ऽ]पि (for हि). D4.6.8 T2.3 G1.2.5 M1-3 पश्यन्नपि विना (G1 तु ना) शं हि. — ^b) T1 सर्वं (for सर्व-). K5 -राज्ञा (for -राज्ञां). K1.2 समाव्रजे (K2 ^oजन्) (for गदाग्रजः). — ^c) K3-5 B1.4.6 D1.3.9 श्रेयः (K4 ^oयं) सु-; B2 श्रेयश्च; Dn D2.7 श्रेयस्तु; G1 श्रेयांसं (for श्रेयः स). D4.6.8 परमिमम् (for स परमम्). — ^d) M1.3 अबोधयत बांधवान्. — After 7, M (except M3) ins.:

18* तस्य त्रैलोक्यनाथस्य समुपेत्याभियाचतः ।

अकृत्वा वचनं पश्चात्तपस्याम्यद्य सुदुर्मतिः ।

8 ^a) D4 अवीराणि; D5.6.8 T2.3 G2.5 M अती-

तानि; D9 अनीकानि; G3.4 अलीकानि (for अली^o). G1 सोऽहमुक्तान्यनेकानि. — ^b) K1.2 B4 निवृत्ते (K2 ^oर्दं)-त्तानि; D5.6 T2.3 G1.2 M1-3 दुर्वृत्तानि; T1 निहतानि (for निवृत्तानि). B Dn D1-3.7.8 G1.3.4 तदा; D5 T1.4 तथा (for सदा). — ^d) K2 दारयामि; K4 धारयामि; G3 वारयामि (for धार^o).

9 ^a) B2 D9 च (for तु). K1 वक्ष्यामि; Dn D1.2.7 पश्यामि (for दद्यामि). K4 विशेषेण च दद्यामि. — ^b) G1 मे (for वै). K1.2 वर्षं पञ्चममद्य वै; K3 वर्षाः पञ्चदशाद्य वै; K4.5 वर्षात्पञ्चदशाच्च वै; B Dn D1-3.7.9 T1 वर्षे पञ्चदशेद्य (B6 ^oशेषु; T1 ^oशे हि) वै. — ^d) K1 corrupt. B1.5 नियतोस्य; G1 ^oतात्मा (for ^oतोऽस्मि). K2 D3.5 G3.4 M5 सुदुःखितः (K2 ^oती); K3 सुदुःखितः; K4.5 सुदुःकृतः (for सुदुर्मतिः).

10 ^a) D4.6.8 नियतः; M1 दिवसे (for नियते). — ^b) K3.5 B1 D3 पञ्चमे; K4 पाण्डव; D4.6.8 वाष्टमे (for चा^o). — ^c) D5 तृषा- (for तृष्णा-). K3 -विन-शनं (for -विनयनं). D9 T3 भुञ्जे (for भुञ्जे). K1.2 भुधाविनयनं कुर्वे (K2 युञ्जे); K4 भुञ्जे तृष्णाविनयनं; K5 D8 T2.4 G2 तृष्णाप (K5 ^oधि-; T4 ^oभि)नयनं भुञ्जे (T2 भुञ्जे); T1 G3.4 तृषाविनयनं भुञ्जे (T1 ^oक्ते). — ^d) K4 गांधारी चेततन्मम (sic).

11 ^a) D8 G2 करोमि (for ^oति). K3 अपि मे; D4.6.8 T2.3 G1.2.5 M1-3 इति च (for इति मां). — ^b) K4.5 सर्व- (for सर्वः). K3.5 B3 D3.5 T1.4 तथा; K4 B2 G3.4 तदा (for सदा). — ^c) K3 एतद्; Bom. ed. एति (for वेत्ति). G1 युधिष्ठिरभयं नेति; G2 युधिष्ठिर भवान्वेत्ति. — ^d) K2 तपेद्भिः; K3 T1 G3.4 तप्यति; K4 तप्येति; D3.4.6.8 T2 G2.5 M तप्येत; T3 तप्ये च (for तप्यति). T2.3 G2 पाण्डव. K5 भूदेशे तप्येत पाण्डव (sic).

नियमव्यपदेशेन गान्धारी च यशस्विनी ॥ १२
हतं पुत्रशतं शूरं संग्रामेष्वपलायिनम् ।

नानुतप्यामि तच्चाहं क्षत्रधर्मं हि तं विदुः ।

इत्युक्त्वा धर्मराजानमभ्यभाषत कौरवः ॥ १३

भद्रं ते यादवीमातर्वाक्यं चेदं निबोध मे ।

सुखमस्म्युषितः पुत्र त्वया सुपरिपालितः ॥ १४

महादानानि दत्तानि श्राद्धानि च पुनः पुनः ।

प्रकृष्टं मे वयः पुत्र पुण्यं चीर्णं यथाबलम् ।

12 K5 om. 12-23. — ^a) K2 च यो (for शये).
— ^b) B3 दर्भे हि (for दर्भेषु). K4 -संपदः; B5 -संस्तरः
(for -संवृतः). D4.6 दर्भे स्वजनसंवृतः. — T4 om.
12^a-13^d. — ^c) G1 नियमव्यपदेशे च. — ^d) G3 गान्धारी
सुतपस्विनी.

13 K5 om. 13; T4 om. 13 ^{abca} (cf. v. l. 12).
B1.5 om. 13^{ab}. — ^a) M4.5 हत- (for हतं). K3
D3-6.8 S (T4 om.) वीरं (for शूरं). — ^b) K1 अपला-
यकं (for °यिनम्). — For 13^{ab}, B2-4 Dn D1.2.7.9
subst. :

19* हतं शतं तु पुत्राणां ययोर्युद्धेष्वपलायिनाम् ।

[B2-4 Dn1 D1.9 तनयानां (for तु पुत्राणां).]

— ^c) M3 अहं तच्च (by transp.). D4-6.8 T1-3 G2-5
M1.2.4.5 नानुतप्ये ह्यहं (T1 M1 °प्येप्यहं; T3 °प्ये भृशं;
G3.4 °प्ये ह्यहं) तच्च; G1 °तप्ये हतं तत्र. — ^d) B2
क्षत्रं (for क्षत्र-). K4 हि ते; B1-5 Dn D1.2.7.9 इमं;
B6 om.; D3.5 G1.3.4 हि तद्; T3 M3 हतं (for हि
तं). — ^e) K4 उक्तो (for उक्त्वा). D4.6.8 T2 G1.
2.5 M2 (inf. lin. as in text) -राजं सो; T1 -राजेन
(for -राजानम्). — ^f) K1-4 D3.5 T3.4 G3.4 M1.4.5
वीर्यवान्; B4 कौरव (for °वः). D4.8 [S]थाभ्यभा (D4
°स्य भा) वितवीर्यवान्; D6 T2 G1.2.5 M2 (inf. lin. as
in text) [S]थाभ्यभाषितवी (D6 °धावत वी) र्यवान्; T1
पुनश्चोवाच वीर्यवान्; M3 सोभ्यभाषत वीर्यवान्.

14 K5 om. 14 (cf. v. l. 12). — ^b) B Dn D1.
2.7.9 वचश् (for वाक्यं). D4-6.8 T1 G3.4 ए (D5 G3.4
चै) तन् (for चेदं). K1 निबोधसे (for °ध मे). T4
वाक्यं चैतन्निबोधय. — ^c) D4.6.8 हितः (for [उ]षितः).
— ^d) K1.2 D1 स (D1 सं-) परि- (for सुपरि-).

15 K5 T4 om. 15 (for K5, cf. v. l. 12). — ^a)
T1-3 G2-4 मया (for महा-). — ^c) B2 corrupt. K3

गान्धारी हतपुत्रेयं धैर्येणोदीक्षते च माम् ॥ १५

द्रौपद्या ह्यपकर्तारस्तव चैश्वर्यहारिणः ।

समतीता नृशंसास्ते धर्मेण निहता युधि ॥ १६

न तेषु प्रतिकर्तव्यं पश्यामि कुरुनन्दन ।

सर्वे शस्त्रजिताल्लोकान्गतास्तेऽभिमुखं हताः ॥ १७

आत्मनस्तु हितं मुख्यं प्रतिकर्तव्यमद्य मे ।

गान्धार्याश्चैव राजेन्द्र तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १८

त्वं हि धर्मभृतां श्रेष्ठः सततं धर्मवत्सलः ।

प्राकृष्टं; D1 प्रहृतं (for प्रकृष्टं). Dn D2.7 च मया;
D4.6.8 मे वयं (sic) (for मे वयः). G1 प्रकृष्टं मे यशः
पुण्यं. — ^d) D4.6.8 G2 प्राप्तं पुण्यं; T2.3 G1.5 M1-3
पुण्यं (G1 °त्र) प्राप्तं (for पुण्यं चीर्णं). D9 यथावनं.
— ^f) K2 [उ]दीक्षते; K3 [उ]दीक्षते; D4.6.8 [अ]वे-
क्षते; D5 T1 G3.4 [अ]न्वीक्षते; T3 G1.5 M1-3 [अ]वे-
क्षते (for [उ]दीक्षते). K3 हि; K4 D3 [S]द्य (for
च). K2 ह; M2 मा (for माम्). K1 धैर्येणोदीक्षते
न च (sic).

16 K5 om. 16 (cf. v. l. 12). — ^{ab}) K1 परिकर्षा-
णास् (sic); K2 परिचारिण्यस्; K3 D3 T4 G3.4 परिकृ-
(D3 T4 °क्लि)ष्टारस्; K4 परिकर्तारस्; D5 चेह कष्टारस्;
D6.8 इह भर्ता स; D9 [अ]भ्यपकर्तारस्; G2 इह भर्तारस्
(for ह्यपकर्तारस्). T2.3 G1.5 M द्रौपद्यशुभकर्तारस् (for
16^a). K1.2 तथैश्वर्यापहारिणः (for 16^b). T1 द्रौपद्या
च तथा रक्तवस्त्रसर्वस्वहारिणः. — ^c) D5 समातिना (sic);
G1 धर्मातीता (for समतीता). — ^d) B Dn D1.2.7.9
स्वधर्मेण; D3 धर्माणां नि- (for धर्मेण नि-). D5 T1.4
G3.4 त्वया (for युधि). G1 धर्मेण निधनं गताः.

17 K5 om. 17 (cf. v. l. 12). — ^a) B4 -पत्तव्यं
(for -कर्तव्यं). — ^b) G3 -पुंगव (for -नन्दन). — 17^{cd}
is partly damaged in G4. — ^c) K3.4 B2.3 Dn2
D3 शस्त्रभृताल्लो; B1.4.5 Dn1 D2.7 M4.5 °कृताल्लो (for
°जिताल्लो). — ^d) K1.3.4 D4-6.8 T1-3 G1-3 M ह्यभि-
मुखा (D5 T1 G3 M4.5 °खं); Dn1.2 (also as in
text) D2 ते विमुखं (for तेऽभि°). G3.4 गताः (for
हताः).

18 K5 T4 om. 18 (for K5, cf. v. l. 12). — ^a)
K3 हतं मुख्यं; K4 B2.3 D3-5.8 T1-3 G2-5 M सतां
मुख्यं (K4 D3 T1-3 G2-5 M2.4.5 °ख्य); B1.4-6 Dn
D1.2.7 हितं पुण्यं; G1 गतिमुख्या (for हितं मुख्यं).
— ^b) K3 corrupt. B Dn D2.5.7 T1 G1.3.4 M4.5 वै

राजा गुरुः प्राणभृतां तस्मादेतद्वीम्यहम् ॥ १९
अनुज्ञातस्त्वया वीर संश्रयेयं वनान्यहम् ।
चीरवल्कलभृद्राजन्गान्धार्या सहितोऽनया ।
तवाशिषः प्रयुञ्जानो भविष्यामि वनेचरः ॥ २०
उचितं नः कुले तात सर्वेषां भरतर्षभ ।

पुत्रेष्वैश्वर्यमाधाय वयसोऽन्ते वनं नृप ॥ २१
तत्राहं वायुभक्षो वा निराहारोऽपि वा वसन् ।
पत्न्या सहानया वीर चरिष्यामि तपः परम् ॥ २२
त्वं चापि फलभाक्तात तपसः पार्थिवो ह्यसि ।
फलभाजो हि राजानः कल्याणस्येतरस्य वा ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

युधिष्ठिर उवाच ।

न मां प्रीणयते राज्यं त्वय्येवं दुःखिते नृप ।

धिञ्जामस्तु सुदुर्बुद्धिं राज्यसक्तं प्रमादिनम् ॥ १
योऽहं भवन्तं दुःखार्तमुपवासकृशं नृप ।

C. 15. 102
B. 15. 3. 42
K. 15. 4. 2

(for मे). — ^a) T2 त्वम्; G2 तम् (for तद्).

19 K5 om. 19 (cf. v. l. 12). — ^a) B Dn D1-3. 7. 9 तु (for हि). Bom. ed. शस्त्रभृतां (for धर्म°). D8 T1 G2 M2. 3 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठः). — ^a) K1. 2 ते (for [अ]हम्).

20 K5 om. 20 (cf. v. l. 12). T4 om. (hapl.) 20^{ab}. — ^b) K1 संश्रयेय; K3 °यामि; D9 °येहं (for °येयं). — ^c) K1. 2 वल्कलवान्; D4. 6. 8. G2 वल्कलभृतां (for वल्कलभृद्). — ^d) K4 D3. 5 T G3. 5 M [S]नघ; D4. 6. 8 G1. 2 नृप (for सनया). G4 गांधारीसहितो नघ. — After 20^{ad}, T4 ins. an addl. colophon [Adhy. no. : T4 5]. — T4 om. 20^c-21^b. — ^e) K1. 2 तथा योगं; D5 G3 तवाशिषं (for °शिषः). — ^f) Dn2 वनेचराः.

21 K5 om. 21 (cf. v. l. 12). T4 om. 21^{ab} (cf. v. l. 20). — ^a) M2 उषितं (for उचितं). D4. 6 दाता (sic) (for तात). — ^b) K1. 2 पूर्वेषां (for स°). — ^c) D8 पूर्वैर् (for पुत्रेषु). K1. 2 D6 G1 आदाय (for आधाय). — ^d) T1 गच्छन्त्यंते (for वयसोऽन्ते). K2 वने (for वनं). D8 नृपः.

22 K5 om. 22 (cf. v. l. 12). — ^a) K4 तदा (for तत्र). K1 B4 -भक्ष्यो वा; D1 -भक्षेण; D3 -भक्तो वा (for -भक्षो वा). — ^b) T3 [S]थ (for सपि). G5 M2 चावसन् (for वा वसन्). K3 निराहारो वसन्वने. — ^d) K2 ना[?ने]निष्यामि; G3. 4 भवि (G4 °जि)ष्यामि (for चरि°). K2 D4. 8 T1. 3 ततः (for तपः).

23 K5 om. 23 (cf. v. l. 12). — ^a) K2 फलतस्

(for °भाक्). K1 -विभ्रात (sic); K3 -भोक्तासि; K4 D4. 6. 8 G2 -भोक्ता तु (K4 च); D5 T4 G4 M1. 4. 5 -भुक्तात (for -भाक्तात). — ^b) D5. 6. 8 T2. 3 G2 तपसा (D5 T2. 3 °सां) (for °सः). K3 यतः (for ह्यसि). — ^d) K1. 3. 4 D1 T2 च (for वा).

Colophon om. in K5 B1. 4. 5 Dn D1. 2. 7. 9. — Adhy. no. (figures, words or both): K4 D4-6. 8 S (except T4) 5 (as in text). — Śloka no. : D9 40.

6

 This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 K5 om. 1 (cf. v. l. 15. 5. 12). Before the ref., K4 ins.:

वैशंपायनः ।

21* तरसा मनसा ध्यात्वा गमनं स वनं प्रति ।
तस्य राजस्तदा राजा प्रोवाचेदं वचः शुभम् ।

— T4 om. 1^{ab}. — ^a) D4. 6. 8 G5 M मा (for मां). D4. 6. 8 राजंस (for राज्यं). — ^b) M4 त्वयैवं. G1 त्वमेवं दुःखितो नृप. — ^c) D3 तात; G3 अद्य (for अस्तु). K1 स- (for सु-). — ^d) K1. 2 D5 T1. 4 G1 M4. 5 राज्ये सक्तं; K3. 4 राज्यासक्तं; D4. 7. 8 T2. 3 G2 राज्यलुब्धं (for °सक्तं). K2 प्रसादितं; T1 प्रतापिनं; T2 G3. 4 प्रमाथिनं; G1 प्रमादितं (for °दिनम्).

2 K4 reads 2 on marg. sec. m. — ^a) K5 घोरं; D4. 6. 8 T2. 3 G2. 5 वने; D5 T4 G3. 4 M4. 5 एवं; M1

C. 15. 102
B. 15. 3. 42
K. 15. 4. 2

यताहारं क्षितिशयं नाविन्दं भ्रातृभिः सह ॥ २
अहोऽस्मि वञ्चितो मूढो भवता गूढबुद्धिना ।
विश्वासयित्वा पूर्वं मां यदिदं दुःखमश्रुथाः ॥ ३
किं मे राज्येन भोगैर्वा किं यज्ञैः किं सुखेन वा ।
यस्य मे त्वं महीपाल दुःखान्येतान्यवाप्तवान् ॥ ४
पीडितं चापि जानामि राज्यमात्मानमेव च ।
अनेन वचसा तुभ्यं दुःखितस्य जनेश्वर ॥ ५
भवान्पिता भवान्माता भवान्नः परमो गुरुः ।
भवता विप्रहीणा हि क नु तिष्ठामहे वयम् ॥ ६

अहो; M2.3 विना (for योऽहं). G1 गृहे वसंतं दुःखा-
र्तम्. — ^b) K5 कथां (sic); T4 -कृतं; G1 -वशं (for
-कृतं). K2.4 B1.2.4-6 Dn D2.7.9 भृशं; B3 D3.5
G1 नृपं (for नृप). K1 नृशंसो राज्यकामुकः; K2 न
जानामि नृती (sic) नृप. — ^c) K4.5 Dn D1.2.7 G2 जिता-
हारं (for यता°). D3 T2.3 G1.2.5 M1-3 भूमिशयं (for
क्षिति°). — ^d) K1 नावृन्दन्; K2.3 D3-6.8 T1.3.4
नाविदं; B Dn D1.2.7.9 न विंदे (for नाविन्दं).

3 ^a) B3 अतो (for अहो). — ^b) K3-5 T1 G1.2
M5 मूढः; B3 दूढः (for गूढः). T4 om. from बुद्धिना
up to किं मे (in 4°). — ^c) K1 पूर्वं (for पूर्व°).
— ^d) K2.5 B3.6 M4.5 आश्रुथाः; K4 D3 अश्रुते; D1
अश्रुथ; D4.6.8 T3 G1.5 M3 आसवान्; T1 G4 आश्रुथाः
(for अश्रुथाः). T2 (sup. lin.) G2 M1.2 यदि त्वं दुःख-
माप्तवान्; T2 (orig.) यदि त्वं बुद्धिमान्भवान् (sic); G3
यदि दुःखमवाप्तुयाः.

4 T4 om. किं मे (cf. v. 1. 3). — ^a) K3-5 D3
वा; D5.6 T1 G3.4 नो (for मे). B3 om.; D5
T1 G3.4 भोगेन (for भोगैर्वा). — ^b) D4.6.8 T2 G1.
2.5 M1-3 फलेन (for सुखेन). K4 च; D8 हि; G4
वै (for वा). — ^c) K4 यस्त्वमेव; D6 यः स त्वेह;
D3 यस्य त्वेवं (for यस्य मे त्वं). — ^d) D4-6.8 S एवम्
(for एतानि).

5 ^a) B5 D4.6.8 G2 पीडयंतं (for पीडितं). K1.2
D5 G3.4 M1-3 चाभिः; K4 च वि- (for चापि). K3.5
पीडितं च विजानासि; T3 तदिदं नाभिजानामि; T4 अहं
वनं गमिष्यामि. — ^b) K1 आत्मान्यम् (for नम्). — ^c)
B8 वचनात्; G5 M1 वयसा (for वचसा). D4 त्वेभ्ये
(sic); D6 त्वद्य; D8 त्वे*; T2.3 G1.2.5 M तेद्य
(for तुभ्यं). — ^d) T1 G3.4 दुःखितोस्मि (for तस्य).

औरसो भवतः पुत्रो युयुत्सुर्नृपसत्तम ।
अस्तु राजा महाराज यं चान्यं मन्यते भवान् ॥ ७
अहं वनं गमिष्यामि भवान्राज्यं प्रशास्त्विदम् ।
न मामयशसा दग्धं भूयस्त्वं दग्धुमर्हसि ॥ ८
नाहं राजा भवान्राजा भवता परवानहम् ।
कथं गुरुं त्वां धर्मज्ञमनुज्ञातुमिहोत्सहे ॥ ९
न मन्युर्हृदि नः कश्चिदुर्योधनकृतेऽनघ ।
भवितव्यं तथा तद्धि वयं ते चैव मोहिताः ॥ १०
वयं हि पुत्रा भवतो यथा दुर्योधनादयः ।

K1.2 जनेश्वरः (sic). D4.6 दुःखितः स जनेश्वरः.

6 T4 om. 6^{ed}. — ^c) K1.2 च प्रहीना; K3-5
D7 T3 G1 विप्रहीना; D5 T1 G3.4 युक्ता; M4 हीणं
(for हीणा). B4 [अ]पि; Bom. ed. वै (for हि).
— ^d) K1 क न (for क नु).

7 ^a) K3 उरसो; D3 युवासौ; D6 कारणं; T4
** सो. K3.4 M4 भवता (for तः). — ^b) K T1.3.4
G3.4 M4.5 युयुत्सुः करु (K1.2.5 कर; T1.4 G3.4
M4.5 तरु)णोपि सन्; D3 त्सुः कुं प्रशास्त्विह (sic);
D4-6.8 G1.2.5 M1-3 त्सुः कौरवो (G1.5 करुणो; M1-3
करणो) ह्ययं (G5 हं); T2 त्सुस्तरुणो ह्यहं. — ^c) K1.2
सोस्तु (for अस्तु). K3 महावीर्यो (for राज). — ^d)
K1 B1-3.5.6 D5.9 M5 यं वान्यं; B4 Dn D1-3 यमन्यं;
D6.8 T1 G1 M4 यच्चान्यन्; T3 यश्चान्यं; G2 यच्चान्यं;
G3 यद्वाक्यं; G4 यद्वाच्यन्; G5 यं चान्यन् (for यं
चान्यं). K4 Dn D1.2.7 T1 G1 मन्यसे (for ते).

8 ^b) G1 राजा (for राज्यं). D4.6.8 G2 वहतु (for
प्रशास्तु). Dn D2.3.7 प्रशासतु (for स्त्विदम्). K3.5
[इ]ह; K4 [इ]ति (for [इ]दम्). — K3 om. 8^{ed}.
— ^c) D4.6.8 G2 भ्रातृवधाद् (for अयशसा). K5 T1
दिग्धं (for दग्धं). — ^d) K4.5 पुनर्दग्धुमिहार्हसि.

9 T4 om. 9. — ^b) B4-6 Dn D1.2.7 G1 भवतः
(for ता). M1 भवतः परवानं. — ^c) D4.6.8 अहं
राजन्; T2.3 G1.5 M महाराजम् (for त्वां धर्मज्ञम्).
G2 कथं गुरुं महाराजन्. — ^d) K4 अनुज्ञां दातुमर्हसि.

10 ^a) D8 T2 G2 M1 इह नः; G4 हृदयः (for
हृदि नः). K4 कार्यो (for कश्चिद्). — ^b) B Dn
D1-4.7.9 T1 G1 M4 सुयोधन- (for दुर्यो°). K3 न मे;

गान्धारी चैव कुन्ती च निर्विशेषे मते मम ॥ ११
 स मां त्वं यदि राजेन्द्र परित्यज्य गमिष्यसि ।
 पृष्ठतस्त्वानुयास्यामि सत्येनात्मानमालभे ॥ १२
 इयं हि वसुसंपूर्णा मही सागरमेखला ।
 भवता विप्रहीणस्य न मे प्रीतिकरी भवेत् ॥ १३
 भवदीयमिदं सर्वं शिरसा त्वां प्रसादये ।
 त्वदधीनाः स्म राजेन्द्र व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ १४
 भवितव्यमनुप्राप्तं मन्ये त्वां तज्जनाधिप ।

दिष्ट्या शुश्रूषमाणस्त्वां मोक्षयामि मनसो ज्वरम् ॥ १५

धृतराष्ट्र उवाच ।

तापस्ये मे मनस्तात वर्तते कुरुनन्दन ।
 उचितं हि कुलेऽस्माकमरण्यगमनं प्रभो ॥ १६
 चिरमस्म्युषितः पुत्र चिरं शुश्रूषितस्त्वया ।
 वृद्धं मामभ्यनुज्ञातुं त्वमर्हसि जनाधिप ॥ १७
 वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा धर्मराजानं वेपमानः कृताञ्जलिम् ।

C. 15. 118
B. 15. 3. 58
K. 15. 4. 18

K4.5 D3-6.8 T G1.2.4.5 M1-3 नृप (for ऽनघ). —^o) K1 *वैतद्धि; K3-5 तथा तच्च; B2 यथावद्धि (for तथा तद्धि). —^d) K4 चैव वि-; B1.4.5 Dn D1.2.7 चान्ये च; B2.3 D9 तेनैव; D3 ते विधि- (for ते चैव). G1 यद्वयं चैव मोहिताः.

11 ^a) K1.2 B1.4.5 Dn D2.7 पुत्रा हि (by transp.); B2.3.6 च पुत्रा. T3 वयं हि भवतः पुत्रा. —^b) D4.6.8 T2 G1.2.5 M1.2 सर्वे (for यथा). —^c) D4.6-8 T2 G1.2.5 M2.3 चापि (for चैव). K1.2 गांधार्या चैव कुन्त्यां च. — T4 om. 11^d-12^b. —^d) K5 निर्विशेष-; M2.3 शेषं (for शेषे). K1.2 Dn D1.2.5.7.9 निर्विशेषा मतिर्मम; K3 निर्विशेषेण ते मम; K4 षकृते मम; G1.3-5 निर्विशेषतमे (G1 षमतो; G5 षं मतो) मम; M1 शेषं मतं मम.

12 T4 om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). —^a) K3 transp. मां and त्वं. K1.4 मा (for मां). K2 मम त्वं सति राजेन्द्र; D4.6.8 T2.3 G2-5 M1-3 यद्येवमपि मां (G2.5 M1-3 मा) राजन्; G1 यद्येवं च चिराद्राजन्. —^c) B4 G5 M2.3 च; D4.6.8 G1.2 तु (for त्वा). —^d) B2 Dn D1.2.7 सत्यम् (for सत्येन).

13 ^a) K4 च (for हि). B6 वयसं (sic) (for वसुसं). B1.4 -संपन्ना (for -संपूर्णा). — T1 om. 13^{ad}. —^c) B1 भवत्सु (for ता). K D1.4-8 T3 G1-4 विप्रहीणस्य; B6 हीणा हि. —^d) B6 क मे; D6.8 G2 नैव (for न मे).

14 ^a) G1 तत्त्वदीयम् (for भव°). T1 भवदीया महाराज. —^b) K1 [अ]हं; G5 M1.5 त्वा (for त्वां). — T4 om. 14^c-15^b. —^c) T1 वयं त्वदीया राजेन्द्र; M1 त्वदधीनोस्मि रा°. —^d) K5 येन; G5 M4.5 व्येतु (for व्येतु). G4 मानस- (for सो). B5 परित्यज्य गमिष्यसि (= 12^b).

15 T4 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14). K5 T1 om. (hapl.) 15. —^a) B1.5 Dn D2.7 अनुप्राप्तो (for प्राप्तिं). —^b) K3 पुरा; G1 तन्मे (for मन्ये). K1.2 T2 त्वे-तज्; K3 चैतज्; B6 त्वां*; D3 त्वां तु; D5 G3.4 M4.5 त्वाहं; D8 G2 तात; G5 M1-3 त्वा तज् (for त्वां तज्). B1.4.5 Dn D1.2.7.9 मन्ये त्वां वसुधाधिप; B2 मन्ये तज्जननाधिप; B3 मन्ये त्वां मनुजाधिप. —^c) K1 partly damaged. D4 त्वं; G5 M2 त्वा (for त्वां). K2 दिष्ट्या शुभं महादुःखं. —^d) M1 damaged. K4 B4.5 Dn D2.7 मोक्षिष्ये; G1 त्यक्ष्यामि (for मोक्षयामि). D7 मानसं (for मनसो). K1.2 मोक्षामो (K2 क्ष्यामि) मानसं ज्वरं; K4 (before corr.) दिष्ट्या शुश्रूषितस्त्वया; B1.6 मोक्षिष्ये (B6 क्ष्यामि) मानसं (B6 सो) ज्वरः. — After 15, D9 ins. an addl. colophon.

16 K4 reads 16^a-17^b on marg. —^a) K1 तापसे; K3 न राज्ये; B2 T1 G3.4 तपसे (G3.4 स्ये); M1 damaged (for तापस्ये). K5 तपस्येव मनस्तात; D8 तापस्यमेवं मनस्तात (hypermetric). —^c) K4 B Dn D1.2.7.9 T1 G1 च (for हि). K2 कुरुश्रेष्ठ (for कुलेऽस्माकम्). K1 उदितो हि कुरुश्रेष्ठ. —^d) K2 चारण्ये (for अरण्य-). B2.3 प्रति; T2 G3.4 विभो (for प्रभो). K1 चारण्यागमनं मम.

17 K4 reads 17^{ab} on marg. —^a) T4 om. from पितः up to ज्ञातुं त्वं (in 17^d). K5 G1 अभ्युषितः; T1.3 अभ्युषितः (for अस्म्यु°). K1 तात (for पुत्र). —^c) B1-3.5 Dn D1.2.7 T3 G5 अप्यनुज्ञातुम् (for अभ्यनु°). K1 वृद्धं समभ्यनुज्ञातुं. —^d) B2.3.6 D9 transp. त्वं and अर्हसि. B1.4.5 Dn D1.2.7 T4 अर्हसि त्वं नराधिप; D4.6.8 T2.3 G1.2.5 M1-3 राजन्नर्हसि मा चिरं.

18 T1 om. 18. K2.5 D1 om. the ref. —^a) K3 स तु (for धर्म-). D4.6.8 T2.3 G1.2.5 M1-3 एवमुक्त्वा

उवाच वचनं राजा धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ॥ १८
 संजयं च महामात्रं कृपं चापि महारथम् ।
 अनुनेतुमिहेच्छामि भवद्भिः पृथिवीपतिम् ॥ १९
 ग्लायते मे मनो हीदं मुखं च परिशुष्यति ।
 वयसा च प्रकृष्टेन वाग्व्यायामेन चैव हि ॥ २०
 इत्युक्त्वा स तु धर्मात्मा वृद्धो राजा कुरुद्वहः ।
 गान्धारीं शिश्रिये धीमान्सहसैव गतासुवत् ॥ २१
 तं तु दृष्ट्वा तथासीनं निश्चेष्टं कुरुपार्थिवम् ।

वेपमानं. — K4 om. (hapl.) 18^{ab}. — ^b) K3 B3
 D3.5 T4 G3.4 M4.5 वेपमानं; D4.6.8 T2.3 G1.2.5
 M1-3 पांडुपुत्रं (D4.6.8 °त्रः) (for वेपमानः). K1.2.5
 B1.2.4-6 Dn D1.2.7.3 कृतांजलिः (for °जलिम्). D9
 वेपमानं कृतांजलिः. — °) D4.6 T2.3 G1.2.5 M1-3
 विदुरं (D4.6 °रो) (for वचनं).

19 °) D9 M5 संजयश्. K1 ममामात्रं; K5 समा-
 मंत्र्य; B (except B2) Dn D2.7.9 M1 महात्मानं; D1
 °प्राज्ञं; D4 °मात्रः; T1 °राज; T2 G2 °मात्रं; G5
 M2 (also) °मानं; M3 °बुद्धि (for °मात्रं). — ^b) D5
 T1 G3.4 M4.5 चैव (for चापि). K3 महामात्रं (for
 °रथम्). — T4 om. 19^a-20^b. — °) K1.4.5 M1.2
 अनुनीतम् (for °नेतुम्). D4.6.8 अनुज्ञां नेतुमिच्छामि.
 — ^d) K2 भवतः (for भवद्भिः). K1.3.4 B4.5 G3.4 T1
 भवद्भिः पृथिवीपते (K3 °तिः; T1 °तीन्); Dn D2.7
 °द्विर्वसुधाधिपं.

20 T4 om. 20^{ab} (cf. v. 1. 19). — °) K1.3 B1
 Dn D2.7.9 ग्लायते; G1 ज्ञायते (for ग्ला°). D5
 T1-3 G M2-5 हि; M1 [5]ति (for मे). D4.6.8
 T2.3 G1.2.5 M1-3 तात; T1 मेघ (for हीदं). — ^b)
 K2 D1 शुष्यते; G3 तुष्यति (for शुष्यति). — °)
 G1 M1 विप्र- (for च प्र-). — ^d) K2 आयासेन (for
 व्यायामेन). K1 B Dn D1.2.7.9 M4.5 ह (for हि).
 K3 वाग्व्यायामेन तथैव च (hypermetric); K4 वाच्यो
 यामेन चैव हि; D4-6.8 T4 M2.3 व्यायामेन व्ययेन च;
 T1-3 G2 व्यायामेनाप्यनेन च; G1 M1 व्यायामेनापि चैव
 ह; G3 भार्यया मे कदाचन; G4 वार्यायामेक चैव ह (sic);
 G5 व्यायामेनैव चैव मे.

21 °) K2 इत्युक्तः (for °क्त्वा). K5 च (for तु).
 T1 इत्युक्त्वा धृतराष्ट्रोसौ. — ^b) K1 वृद्धराज- (for वृद्धो
 राजा). K3-5 B2 D5 T3 M1 कुरुद्वह. T1 राजानं तं
 कुरुद्वहं. — °) G1 राजन् (for धीमान्). — ^d) G1 च

आर्तिं राजा ययौ तूर्णं कौन्तेयः परवीरहा ॥ २२
 युधिष्ठिर उवाच ।

यस्य नागसहस्रेण दशसंख्येन वै बलम् ।
 सोऽयं नारीमुपाश्रित्य शेते राजा गतासुवत् ॥ २३
 आयसी प्रतिमा येन भीमसेनस्य वै पुरा ।
 चूर्णीकृता बलवता स बलार्थी श्रितः स्त्रियम् ॥ २४
 धिगस्तु मामधर्मज्ञं धिगबुद्धिं धिक्च मे श्रुतम् ।
 यत्कृते पृथिवीपालः शेतेऽयमतथोचितः ॥ २५

(for [ए]व).

22 D4.6.8 G5 M1 om. 22^{ab}. — °) K3 तथाभूय;
 B Dn D1.2.7.9 समासीनं; T3 G3.4 तदा (T3 °था)
 खिन्नं; M2.3 तथाभूतं (for तथासीनं). K4 स तं दृष्ट्वा-
 तिनिश्चेष्टम्. — ^b) M2.3 -पार्थिवः (for °वम्). K4
 आसीनं कुरुपुंगवं; B Dn D1.2.7 विसंज्ञ (D2 °सर्ग)मिव
 कौरवं. — T4 om. 22^{ad}. — °) G1.5 M2.3 आर्तो (for
 आर्ति). K4 ययौ तूर्णी; B Dn D1.2.7.9 [अ]गमत्तीव्रां;
 D5 T1 G3.4 M4.5 [अ]गमत्तूर्णं (for ययौ तूर्णं). K3
 आर्ति परां ययौ राजा.

23 T4 om. the ref. — °) T4 दश- (for यस्य).
 — ^b) K3.5 Dn D2.3.7.9 शत-; D1 बहु- (for दश-).
 — °) K4 राज्ञीम्; T1 दैन्यम् (for नारीम्). K3 D3
 अपाश्रित्य; B Dn D1.2.5.7.9 T4 G1.3-5 M2-5 व्यपा°;
 D4.6.8 T2 G2 समा° (for उपाश्रित्य).

24 For the incident, cf. 11. 11. 17. — °) T1 चैव (for येन). — ^b) K1.2 धीमतः; K3-5 B Dn
 D1-3.7.9 G1.5 M2-5 सा (D9 वा; G1.5 M2.3 या)
 पुरा (for वै पुरा). — °) K3 भगवता (for बलवता).
 — ^d) K1 स बलार्थ्यश्रियस्त्रियं; K3 सबलां स्त्रीजितः
 स्वयं; B Dn D1.3.7.9 सोबलामाश्रितः स्त्रि (D1 °तस्त्व-
 यं; D4.6.8 T2 G2 M1 स व (D1 वा)लार्थ्यश्रियस्त्रि (M1
 °यं स्त्रि)यं; D5 पार्थिवः स श्रितः प्रियां; T1 स चैव
 दैन्यमाश्रितः; G1 स नृपः श्रयते श्रियं.

25 °) G2 मम (for माम्). D5 T1.4 G3.4 M4.5
 अधर्मिष्ठं (for °र्मज्ञं). — ^b) G1 partly damaged. D3
 बलं; T4 श्रुतं (for बुद्धिं). K4 धिक्मम; D1 च
 मम; G2 धिक्तु मे (for धिक्च मे). K3 निष्ठुरं पापका-
 रिणं; D5 T1 G3.4 M4.5 धिग्वृत्तं च हि (T1 चापि) मे
 श्रुतं. — °) B4 मत्कृते. K5 M4.5 पृथिवीपाल. — ^d)

अहमप्युपवत्स्यामि यथैवायं गुरुर्मम ।

यदि राजा न भुङ्क्तेऽयं गान्धारी च यशस्विनी ॥ २६

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽस्य पाणिना राजा जलशीतेन पाण्डवः ।

उरो मुखं च शनकैः पर्यमार्जत धर्मवित् ॥ २७

तेन रत्नौषधिमता पुण्येन च सुगन्धिना ।

पाणिस्पर्शेन राज्ञस्तु राजा संज्ञामवाप ह ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

धृतराष्ट्र उवाच ।

स्पृश मां पाणिना भूयः परिष्वज च पाण्डव ।

जीवामीव हि संस्पर्शात्तव राजीवलोचन ॥ १

मूर्धानं च तवाघ्रातुमिच्छामि मनुजाधिप ।

C. 15. 130
B. 15 3. 70
K. 15. 4. 30

K₄ असतोचिते (sic); B₄ अयथोचितः (for अतथो°).

26 °) K₃ G₁ अनु (G₁ उप) यास्यामि; D_{4.8} उप-
पत्स्यामि; T₃ °लप्स्यामि (for °वत्स्यामि). — °) D₆
यदा (for यथा). D₃ एवं च (for एवायं). K₁ गुरुं
(for गुरुर्). — °) D₆ इति (for यदि). K₃ राजन्
(for राजा). D₇ G₃ नु (for न). — °) T₁ G₃₋₅
M_{2.3} वा (for च).

27 MSS. om. the ref. — °) D_{4.6.8} पांडवो (for
पाणिना). K_{1.2.4} B_{2.3.5} Dn D_{2.7} G₁ राजञ् (for
राजा). — °) K₅ D₉ पांडव; B₁ °वाः. G₁ जलं
शांतेन पांडवः. — °) K₂ ततो; T₂ चिरान् (for उरो).
G₁ मुखे. D_{4.6.8} T_{2.3} G₁ M₁₋₃ चैव शनैः (for च
शनकैः). T₁ मुखं ममार्जं शनकैः. — °) K₃ वीर्यवान्
(for धर्मवित्). T₁ तदा राजा युधिष्ठिरः.

28 °) D₁ रत्नौषध-; G₂ रक्तौषधि- (for रत्नौषधि-).
K तेन रत्नौषधिवता (K₄ °हा). — °) K₃₋₅ सुपुण्येन
(for पुण्येन च). K_{1.2} D₅ G_{3.4} M_{4.5} सुसु-; B₃
स्वसु-; D_{4.6.8} T_{2.3} G_{1.2.5} M₁₋₃ सुख- (for च सु-).
— °) K₁ स्म; K₂₋₄ B Dn D_{1-3.7.9} T₄ स; K₅ च
(for तु). — °) D_{4.6.8} T₂ (sup. lin. as in text)
G_{2.5} M₁₋₃ तथा (G₅ M₁₋₃ °दा) सुखम्; G₁ तदा संज्ञाम्
(for राजा सं°). G_{3.4} अवाप्तवान् (for अवाप ह). K₃
च; G₁ सः (for ह).

Colophon om. in B Dn D_{1.2.7}. — Adhy. name :
K₃ युधिष्ठिरवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or
both): K_{4.5} D_{4-6.8} S 6 (as in text). — Śloka
no.: K₄ 26; D₉ 11.

7

☞ This adhy. is missing in Ś₁ (cf. v. l. 15.
3. 3.).

1 G₃ om. the ref. — °) K₁ corrupt. D₉ स्पृश्य
मां; T₁ G₅ M₂₋₅ स्पृश मा; T₂ M₁ स्पर्श मा; G₁
स्पृशतं (for स्पृश मां). K₄ स्पर्श मां पाणिना राजन्.
— °) B₃ G_{3.4} परिष्व (B₃ °स्व) जत; D_{4.7-9} T_{2.3} G₁
परिष्वज्य च. K_{3.5} संपरिष्वज्य पांडव; K₄ भूयः परि-
ष्वजस्व मां. — After 1^{ab}, G₁ ins. :

22* उवाच राजधर्मज्ञो धृतराष्ट्रः शुभं वचः ।

— Before 1^{ad}, G₁ ins. धृतराष्ट्रः. T₁ om. 1^{ad}. — °)
K₁ [ए]व हि; K₂ T₂ G₂ च हि; K₅ D₅ कर-; B₁.
5.6 Dn D_{2.7} (before corr.) वाति-; B_{2.3} D_{1.7} (by
corr.). 9 T₃ चाभि-; G₁ सह-; G₆ हि सु-; M_{1.3-5}
ह च (for [इ]व हि). — °) T₃ तव राजवरोद्भव.

2 °) D₉ G₁ transp. तव and च. K₃₋₅ B₅ D₃
G_{3.4} तु (for च). T₂ तथा; G₅ तदा (for तव).
— °) T₄ om. from मनुजाधिप up to जहुर्मम (in 2^d).
K₃₋₅ इच्छामि कुरुनंदन. — °) K₂ पाणिस्त्वां हि (for
°भ्यां च). K_{1.4.5} परिस्पृष्टं; D₅ °वक्तुं (for °स्पृष्टं).
D₃ पाणिभ्यां परिसंस्पृष्टं. — °) K_{3.4} B_{1-4.6} D_{1.9} प्राणो
हि न म (K_{3.4} हि स म-; D₁ हीनो म) हान्मम; B₅ Dn
D_{2.3.7} प्रीणनं हि महन्मम; D_{4.6.8} T₂ G₂ M₁ प्राणेन
मम चात्मनि; D₅ T_{1.3} G_{3.4} M_{4.5} प्राप्ते त्वयि महात्मनि;
G₁ प्राणानां हितमात्मनि; G₅ प्राणो न ममात्मनि (sub-
metric); M_{2.3} प्राणो (M₃ °णे) ननु महात्मनि.

3 °) G₂ अस्य (for अद्य). K₄ वै कालो (for

पाणिभ्यां च परिस्पृष्टं प्राणा हि न जहुर्मम ॥ २
 अष्टमो ह्यथ कालोऽयमाहारस्य कृतस्य मे ।
 येनाहं कुरुशार्दूल न शक्नोमि विचेष्टितुम् ॥ ३
 व्यायामश्चायमत्यर्थं कृतस्त्वामभियाचता ।
 ततो ग्लानमनास्तात नष्टसंज्ञ इवाभवम् ॥ ४
 तवामृतसमस्पर्शं हस्तस्पर्शमिमं विभो ।
 लब्ध्वा संजीवितोऽस्मीति मन्ये कुरुकुलोद्वह ॥ ५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कौन्तेयः पित्रा ज्येष्ठेन भारत ।
 पस्पर्शं सर्वगात्रेषु सौहार्दात्तं शनैस्तदा ॥ ६

कालोऽयम्). G₁ अष्टमे ह्यथ वा काले. — ^b) D_{6.8} कृतस्य (for कृतस्य). K_{3.4} वै (for मे). — ^c) K₅ तेन (for येन). — ^d) B Dn D_{1.2.7.9} transp. न (B₅ च) and शक्नोमि. K₁ विसर्पितुं (for विचेष्टितुम्).

4 T₄ om. 4^a. — ^a) G_{3.4} अत्यर्थः (for °र्थ). — ^b) B₂ भूतस् (for कृतस्). M₅ अपि (for अभि). K₅ -याचिता; Dn₁ -यांचया; D₁ -याचनात्; D_{4.6.8} T₃ -याचितं (T₃ °तुं). — ^c) K_{1.4} D₄ T₁ ग्लानम् (K₄ T₁ °नं म)नस्; K₂ D₇ ग्लानमनास् (for ग्लान°). T₂ राजन् (for तात). — ^d) K₄ नष्टसंज्ञमिवाभवत्; G₁ °चेष्ट इवावदन्.

5 ^a) T₄ om. from तवामृत up to लब्ध्वा सं (in 5°). Dn₂ तं च (for तव). G₃ [अ]त्र न (for [अ]मृत-). B Dn D_{1.2.7} -रसप्रख्यं; D_{4.6.8} T₂ G_{2.5} -सुखस्पर्शं; D₅ -कर°; D₉ -रसप्रेक्ष्यं; G₁ -सुखप्रख्यं (for -समस्पर्शं). — ^b) K_{1.2} अहं (for इमं). K_{3.5} B Dn D_{2.7.9} T_{2.3} G_{1.3} प्रभो (for विभो). K₄ हस्तस्पर्शसमं विभो. — K₄ om. 5^{cd}. — ^c) T₃ [अ]हं (for सं-).

6 K₃₋₅ B₅ om. the ref. — ^b) G₅ M₁ पितृ- (for पित्रा). — ^d) K₁ सौहार्ध[र्द] तु; B₄ D_{4.6.8} T₂ °र्दं तं; G₅ M_{1.2} स्नेहादार्तं; M₃ स्नेहार्द्रं तं (for सौहार्दात्तं). D_{1.5} तु (for तं). K_{1.2.5} T_{1.3.4} G_{1.3.4} M_{4.5} शनैः; K₃ पुनः; K₄ तथा (for तदा).

7 ^a) K₃ संज्ञां (for प्राणान्). — T₄ om. 7°-8°. — ^c) K₄ च (for सं-). — ^d) K₃ T₁ G₁ मूर्ध्ना (for मूर्ध्नि). K₁ जिघ्रत; K₄ [आ]जिघ्रच्च; B₄ D₃ [अ]जिघ्रत; D_{4-6.8} S (T₄ om.) चाग्राय; M₂ (inf. lin.) जिघ्रे च (for [आ]जिघ्रत).

उपलभ्य ततः प्राणान्धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्याजिघ्रत पाण्डवम् ॥ ७
 विदुरादयश्च ते सर्वे रुरुदुर्दुःखिता भृशम् ।
 अतिदुःखाच्च राजानं नोचुः किंचन पाण्डवाः ॥ ८
 गान्धारी त्वेव धर्मज्ञा मनसोद्वहती भृशम् ।
 दुःखान्यवारयद्राजन्मैवमित्येव चाब्रवीत् ॥ ९
 इतरास्तु स्त्रियः सर्वाः कुन्त्या सह सुदुःखिताः ।
 नेत्रैरागतविक्लेदैः परिवार्य स्थिताभवन् ॥ १०
 अथाब्रवीत्पुनर्वाक्यं धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरम् ।
 अनुजानीहि मां राजंस्तापस्ये भरतर्षभ ॥ ११

8 T₄ om. 8^{ab} (cf. v. 1. 7). K₄ om. (hapl.) 8. — ^a) M_{4.5} om. च. — ^b) K₅ रुरुदुर्दुःखपीडिताः; T₂ °दुर्भृशदुःखिताः. — ^c) K₁ -दुःखश्च (for -दुःखाच्च). B Dn D_{1.2.5.7.9} T_{2.4} G₃₋₅ M_{4.5} तु; D₈ T₃ G₂ M₁₋₃ हि (for च). K_{1.2} राजानो (for °नं). T₁ राजानं त्वतिदुःखात्; G₁ अतिदुःखान्विता राजन्. — ^d) K_{1.2.5} B Dn D_{1-3.7.9} T₁ G₁ पाण्डवं (for °वाः).

9 ^a) K₃₋₅ त्वथ; B_{2.3} D_{4.6.8} G_{2.3} चैव; B₆ सर्व-; D₃ ह्यर्थ-; G₁ तेन (for त्वेव). T₂ सर्वज्ञा (for धर्मज्ञा). — ^b) K₂ [उ]द्वहता; K₄ [उ]द्वेपती (for [उ]द्वहती). D_{4-6.8} T₂₋₄ G_{1.2.5} M₁₋₃ तदा; T₁ G_{3.4} M_{4.5} तथा (for भृशम्). K₁ मनसा दह्यता भृशं; K₃ मनःकष्टमुदीरितं. — ^c) T₂ damaged. K₅ B₁₋₅ Dn D_{1.2.5.7.9} T₄ G_{1.3.4} अ(B₁ आ)धारयद्; T₁ G₂ आवा°; M₂ अपा° (for अवा°). D₆ T₄ राजा (for राजन्). — ^d) K₁ सैवम्; K₂ दैवम्; D_{5.6.8} T_{3.4} G_{2.5} M_{1.2} (inf. lin. as in text). 3-5 नैवम् (for मैवम्). K₁ सा (for च). K₃ मनः सत्त्वं समाश्रिता; K₄ D₃ मैवमित्य (K₄ °मप्य)ब्रवीच्च तं; K₅ दैन्यमित्यब्रवीदिदं.

10 ^a) T₁ G_{3.4} इति राज्ञः (for इतरास्तु). K₃ च; D₄ तास् (for तु). — ^c) T_{2.3} M₁ ताः सास्त्र- (for आगत-). D₆ नेत्रैर्नतास्त्रविकिरैः; G₂ नेत्रैस्ता विविध-क्लेदैः.

11 ^a) T₂ तथा; T₃ तदा (for अथ). — ^b) K₅ जनेश्वरं (for युधिष्ठिरम्). — ^c) D₈ M_{2.3} मा; G₃ मे (for मां). — ^d) K_{3.5} D_{3.5} T_{1.2.4} त(D₃ ता)-पसे; B₃ G_{3.4} M₁ तपस्ये (for ता°). B₆ तापस्ये च मनोभवन्.

12 ^a) D_{7.8} म्लायते; G₁ ज्ञायते (for ग्ला°). M₁

ग्लायते मे मनस्तात भूयो भूयः प्रजल्पतः ।
 न मामतः परं पुत्र परिक्लेशुमिहार्हसि ॥ १२
 तस्मिंस्तु कौरवेन्द्रे तं तथा ब्रुवति पाण्डवम् ।
 सर्वेषावमरोधानामार्तनादो महानभूत् ॥ १३
 दृष्ट्वा कृशं विवर्णं च राजानमतथोचितम् ।
 उपवासपरिश्रान्तं त्वगस्थिपरिवारितम् ॥ १४
 धर्मपुत्रः स पितरं परिष्वज्य महाभुजः ।
 शोकजं बाष्पमुत्सृज्य पुनर्वचनमब्रवीत् ॥ १५

न कामये नरश्रेष्ठ जीवितं पृथिवीं तथा ।
 यथा तव प्रियं राजंश्चिकीर्षामि परंतप ॥ १६
 यदि त्वहमनुग्राह्यो भवतो दयितोऽपि वा ।
 क्रियतां तावदाहारस्ततो वेत्स्यामहे वयम् ॥ १७
 ततोऽब्रवीन्महातेजा धर्मपुत्रं स पार्थिवः ।
 अनुज्ञातस्त्वया पुत्र भुञ्जीयामिति कामये ॥ १८
 इति ब्रुवति राजेन्द्रे धृतराष्ट्रे युधिष्ठिरम् ।
 ऋषिः सत्यवतीपुत्रो व्यासोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥ १९

C. 15. 147
 B. 15. 3. 87
 K. 15. 4. 47

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

हि (for मे). — ^δ) B₆ प्रजापते; G₁ प्रजल्पते (for °ल्पतः). — T₁ om. 12^{ad}. — ^σ) T₂ इतः (for अतः). K₅ परः (for परं). B₂ तात (for पुत्र). — ^α) D₄. 6. 8 G₂ त्वम् (for इह). D₁ परिक्लेशितुमर्हसि.

13 T₄ om. 13. — ^α) K₄ अस्मिन् (for तं). K₂ वै; K₃ D₁. 3 तु (for तं). D₄. 6. 8 S (T₄ om.) तस्मिंस्तु कौरवश्रेष्ठे. — ^δ) K₃ G₁ वदति (for ब्रुवति). K₁ कौरवं (for पाण्डवम्). — ^σ) B Dn D₁. 2. 7. 9 एव योधानाम् (for अवरो). — ^α) T₃ आर्तमान्यो (for °नादो). B Dn D₁-3. 7. 9 [S] भवन्महान् (for महान-भूत्). K₄ आर्तस्वरमवर्तत.

14 ^α) K₁ transp. दृष्ट्वा and कृशं. K₅ कृष्टं; B₆ भृशं; D₅ द्रुतं (for कृशं). D₉ तु (for च). — ^δ) K₂ राजानमथ चोदितं; B₄ °नमयथोचितं. — ^σ) K₁. 2 वाग्व्यायाम- (K₂ °स-); K₅ उपवासं (for °वास-). K₃ -कृशं श्रान्तं; D₄. 6. 8 T₂. 3 G₂. 5 M₁. 2 -परिक्लान्तं (for °श्रान्तं). — ^α) B Dn D₂. 7. 9 -वारणं; D₁ -धारिणं (for -वारितम्).

15 ^α) B₁-5 Dn D₁. 2. 4. 7 T₃. 4 स्व- (for स). — ^δ) B₄. 5 D₇ महाभुजं; Dn D₂ महाप्रभुं; D₅ T₁. 4 G₃. 4 M₄. 5 नराधिपः (T₁ °पं) (for महाभुजः). — ^σ) B₂. 3 बाष्पम् (sic).

16 T₄ om. 16. — ^α) T₂ नृपश्रेष्ठ (for नरं). — ^δ) M₄. 5 पृथिवीं जीवितं (by transp.). — ^σ) D₄. 6. 8 G₂ तथा (for यथा). B₆ च वः; D₁ भवन् (for तव). — ^α) T₂ चिकीर्ष्यामि (for °र्षामि). K₂ परं नृप; D₄-6. 8 T₁-3 G₂-5 M प्रयत्नतः (for परंतप). K₁ चिकीर्षस्यपरं नृप.

17 ^α) K₂. 4 B₁. 4. 5 Dn D₁. 2. 7. 9 च; B₂. 3. 6 वा (for तु). D₈ अयम् (for अहम्). — ^δ) D₅ G₁ भवता (for °तो). K₂ गदतो; K₃ दयितो (for दयितो). D₁. 3 च (for वा). K₁ भवतो यदि रोचते. — ^α) K₁ B₁-5 Dn D₁. 2. 7. 9 वेत्स्यामहि (for °महे). K₁. 3-5 B D T₂. 4 G₅ M₁-3 परं; G₂ वनं (for वयम्). K₂ ततो वर्ताम्यहं तव.

18 ^α) B₆ तथा (for ततो). K₄ D₅. 6. 8 T₄ G₁-4 महाराज; K₅ T₂. 3 G₅ M₁-3 °राजो (for °तेजा). — ^δ) D₅ T₄ G₃. 4 M₄. 5 धर्मराजं (for °पुत्रं). B Dn D₁. 2. 7. 9 धृतराष्ट्रो युधिष्ठिरं; D₄. 6. 8 T₂. 3 G₁. 2. 5 M₁-3 धर्म-राजं स (G₁ च) कौरवः. — B₆ om. (hapl.) 18^σ-19^δ. — ^σ) K₅ अनुज्ञाते. K₃ वीर (for पुत्र). — ^α) K₁ भुंजेयम् (for भुञ्जीयाम्). K₂ किंचन; K₃ मे मतं; K₄ नान्यथा (for कामये). D₃ भुजिष्येहं न संशयः; D₄-6. 8 S भुंजीयेति मतिर्मम.

19 B₆ om. 19^{ab} (cf. v. 1. 18). — ^α) K₂ D₈. 9 T₂-4 G₂ राजेंद्र. G₁ इति ब्रुवंतं राजेंद्रं. — ^δ) K₂ धृतराष्ट्रो; G₁ °राष्ट्रं (for °राष्ट्रे). T₂ युधिष्ठिरः; G₅ °ष्ठिरे (for °ष्ठिरम्). T₄ धृतराष्ट्रमहीपतिः (sic). — ^σ) G₁ गंधवती- (for सत्यं). — ^α) D₅ ततो; G₁ तदा (for वचो). K₁ व्यासो वचनमब्रवीत्; B₂ व्यासोभ्येत्याब्रवी-द्रवः.

Colophon om. in K₁. 2. — Adhy. name: K₃ व्यासागमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₄. 5 D₄-6. 8 S 7 (as in text); D₁. 7 3; D₉ 5. — Śloka no.: K₅ 45; D₉ 19.

C

व्यास उवाच ।

युधिष्ठिर महाबाहो यदाह कुरुनन्दनः ।
 धृतराष्ट्रो महात्मा त्वां तत्कुरुष्वविचारयन् ॥ १
 अयं हि वृद्धो नृपतिर्हतपुत्रो विशेषतः ।
 नेदं कृच्छ्रं चिरतरं सहेदिति मतिर्मम ॥ २
 गान्धारी च महाभागा प्राज्ञा करुणवेदिनी ।
 पुत्रशोकं महाराज धैर्येणोद्वहते भृशम् ॥ ३
 अहमप्येतदेव त्वां ब्रवीमि कुरु मे वचः ।

अनुज्ञां लभतां राजा मा वृथेह मरिष्यति ॥ ४
 राजर्षीणां पुराणानामनुयातु गतिं नृपः ।
 राजर्षीणां हि सर्वेषामन्ते वनमुपाश्रयः ॥ ५
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्तः स तदा राजा व्यासेनाद्भुतकर्मणा ।
 प्रत्युवाच महातेजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ६
 भगवानेव नो मान्यो भगवानेव नो गुरुः ।
 भगवानस्य राज्यस्य कुलस्य च परायणम् ॥ ७

8

☞ This adhy. is missing in S₁ (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 ^b) B₂. 3. 5. 6 D_n D₁. 2. 7. 9 M₃₋₅ यथाह (for यदाह). K₅ B₁. 6 D₁. 2. 4. 6. 8 T₂₋₄ G₂ M₄. 5 नन्दन (for नः). T₁ यथा वदति कौरवः. — ^c) B (except B₂. 3) D_n D₁. 2. 7 महातेजास्; T₃ त्मानं (for त्मा त्वां). K₃. 4 T₂ त्वं; T₁. 4 G₃. 4 [अ]यं; G₁ [अ]थ; G₅ M₁₋₃ त्वा (for त्वां). — ^d) K₂ D₄. 6. 8 विचारयन् (for [अ]वि°).

2 ^a) D₁ च (for हि). G₅ पुत्रो; M₃ वृद्ध- (for वृद्धो). T₂ अयं वृद्धो नरपतिर्. — T₄ om. 2^c-3^b. — ^c) K₂ कष्टं (for कृच्छ्रं). D_n विचरितुं; D₈ T₂. 3 G₂ चिरगतं (D₈ त्ति; T₂ तः) (for तं). B₆ नेमं शोकं चिरतरं; D₃ नेदं कृच्छ्रतरं तात; G₁ नेदं कष्टतरं लोके. — ^d) T₂ G₁. 3. 5 M सहेतेति; T₃ G₄ सहतेति (for सहेदिति).

3 T₄ om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — ^a) T₃ महाभाग; G₁ बाहो (for भागा). — ^b) K₁. 2 G₅ M₂. 3 नित्यं; D_n D₁ प्रज्ञा (sic) (for प्राज्ञा). K₃ वादिनी (for वेदिनी). — ^c) K₃ महाभागा; D_n भाग (for राज). G₁ पुत्रशोकाभिसंतप्ता. — ^d) M₄. 5 उद्वहती (for हते).

4 ^a) K₃ T₁ G₃. 4 [ए]वमेव (K₃ वं); T₄ [ए]नदेतत्; M₄. 5 [ए]वमेतत् (for [ए]तदेव). D₆. 8 त्वं; G₂. 5 M₂ त्वा (for त्वां). — ^b) K₃. 5 कुरुनन्दन (for कुरु मे वचः). — ^c) B₃ D₅ लभते (for तां). — ^d)

D₅ मनस्त्वया; G₁ गमिष्यति (for मरि°). K₄ मा वृथा हि मरिष्यसि. — After 4, D₄-6. 8 S ins.:

23* स्वस्थो भवत्वयं धीमान्वनेषु मधुगन्धिषु ।

[D₆ स्वतो; T₂ G₅ M₃. 5 स्वतो; M₄ स्वतो (for स्वस्थो).]

5 D₄. 6 T₄ G₁ om. (hapl.) 5^{ab}. — ^a) K₁ महर्षीणां (for राज°). G₂ हि सर्वेषाम् (for पुराणानाम्). — D₈ om. 5^{bc}. — ^b) D₁ अयं (for अनु-). K₂ D₅. 9 G₅ नृप (for नृपः). K₄ अनुयाति गतिं नृप; K₅ यांति गतिर्नृप (sic). — The portion from 5^c up to 11^b is damaged in M₁. — ^c) K₃. 5 B₂. 3 D₁. 3. 9 T₃ च; G₃. 4 तु (for हि). G₁ 2 पुराणानाम् (for हि सर्वेषाम्). — ^d) K₅ अथाश्रयः; D₄. 6. 8 T₂ G₅ M₂₋₅ अपाश्रयः; G₁ अथाश्रमं (for उपाश्रयः). K₃ अन्ते स्याद्वनमाश्रयः; D₆ T₁. 3 G₃. 4 अन्ते वनसमाश्रयः.

6 M₁ damaged. T₃ G₁. 3. 4 om. the ref. — ^a) D₄. 6. 8 T₂. 4 G₂ ततो (for तदा). K₁ इत्युक्तः सततं प्राह; G₁ उक्तः स महातेजा. — K₁ om. 6^{bc}. — ^b) K₃₋₅ व्यासेनामिततेजसा. — ^d) K₁ पुत्रो (for राजो). B D (except D₃. 5) T₂. 3 M₂. 3 महामुनि (for युधिष्ठिरः).

7 M₁ damaged. — ^a) D₄. 6 T₃ M₄. 5 मे (for नो). G₁ मान्यो मे (for नो मान्यो). — ^b) D₄. 6. 8 T₁. 3 G₁. 2. 4 M₄. 5 मे (for नो). — ^c) D₈ G₁. 2 राजश्च; G₄ सर्वस्य (for राज्यस्य). — ^d) G₃ सर्वस्य; G₄ राज्यस्य (for कुलस्य). T₁ [अ]स्य (for च).

8 M₁ damaged. — ^a) K₃₋₅ D₃ अयं (for अहं). K₂. 3 D_n D₁. 2. 7 ते; B₁₋₅ D₄. 6. 8 G₂ च; T₄ om.

अहं तु पुत्रो भगवान्पिता राजा गुरुश्च मे ।
 निदेशवर्ती च पितुः पुत्रो भवति धर्मतः ॥ ८
 इत्युक्तः स तु तं प्राह व्यासो धर्मभृतां वरः ।
 युधिष्ठिरं महातेजाः पुनरेव विशां पते ॥ ९
 एवमेतन्महाबाहो यथा वदसि भारत ।
 राजायं वृद्धतां प्राप्तः प्रमाणे परमे स्थितः ॥ १०
 सोऽयं मयाभ्यनुज्ञातस्त्वया च पृथिवीपते ।
 करोतु स्वमभिप्रायं मास्य विघ्नकरो भव ॥ ११
 एष एव परो धर्मो राजर्षीणां युधिष्ठिर ।

समरे वा भवेन्मृत्युर्वने वा विधिपूर्वकम् ॥ १२
 पित्रा तु तव राजेन्द्र पाण्डुना पृथिवीक्षिता ।
 शिष्यभूतेन राजायं गुरुवत्पर्युपासितः ॥ १३
 क्रतुभिर्दक्षिणावद्भिरन्नपर्वतशोभितैः ।
 महद्भिरिष्टं भोगाश्च भुक्ताः पुत्राश्च पालिताः ॥ १४
 पुत्रसंस्थं च विपुलं राज्यं विप्रोषिते त्वयि ।
 त्रयोदशसमा भुक्तं दत्तं च विविधं वसु ॥ १५
 त्वया चायं नरव्याघ्र गुरुशुश्रूषया नृपः ।
 आराधितः सभृत्येन गान्धारी च यशस्विनी ॥ १६

C. 15. 163
 B. 15. 4. 16
 K. 15. 5. 16

(for तु). K3-5 D3 भवतः; B Dn D1. 2. 4-8 T G3-5 M2-5 भगवन् (for °वान्). —^b) K1. 2 B2. 3 (marg.) माता; K3 मान्यो; G1 राज- (for राजा). M4. 5 transp. गुरुः and च मे. D5 T1. 4 G3. 4 पिता माता च मे गुरुः. —^c) B6 G5 M3 तु (for च). D3 om. पितुः. K3-5 निदे(K4 °दे)शवशवर्ती च. —^d) K4. 5 D3 धर्मभाक्; D7 दुर्मतिः (for धर्मतः).

9 M1 damaged. Before 9, K1. 2. 4 B Dn D1-3. 5. 7 T1. 3. 4 G1. 3 M4. 5 ins. वैशंपायन उवाच. —^a) K1. 2 Dn2 D4. 6. 8 सततं; K3. 4 T1 स च तं; T2 स तु सं; T3 तं पुनः; G3. 4 M4. 5 स ततः (for स तु तं). —^b) B Dn D1. 2. 7. 9 वेदविदां (for धर्मभृतां). K4. 5 वरः; D9 वरं (for वरः). —^c) K1. 2 महाराज (for °तेजाः). —^d) B Dn D1. 2. 7. 9 महाकविः (for विशां पते).

10 M1 damaged. Before 10, K1-3. 5 D3. 5 T1. 3 G2. 4 M4. 5 ins. व्यासः. —^a) B3 ध्रुवम् (for एवम्). K1 D9 महाराज; K2 तु वै राजन्; G1 महाभाग (for °बाहो). —^b) K5 वदति. K1 तत्तथा; K2 D3-6. 8 S (M1 damaged) कौरव; K3 शोभनं; K4. 5 वै भवान् (for भारत). —^c) D6 om. प्राप्तः. —^d) G3 प्रमाण- (for °णे). K2 परिणामे परिस्थितः.

11 M1 damaged for 11^{ab}. —^a) D9 मम (for मया). D1 ह्यनु- (for [अ]भ्यनु-). M5 सोयं मनुष्य-नुज्ञातस् (sic). —^b) T4 स्वयं (for त्वया). B (except B3) D T1. 2 G1. 2. 5 M2. 3 त्वया (D4. 6. 8 G2 तथा) च पृथिवीपतिः. —^c) K1 करोति सुमतिप्रायं.

12 ^a) K5 राजा; M2 एक (for एष). —^b) T4 यशस्विनां (for युधिष्ठिर). — T4 damaged for 12^{cd}. —^c) [अ]भवन् (for भवेन्). —^d) T1 वृद्धे (for वने).

B4 M3 पूर्वकः (for °कम्).

13 ^a) K8 D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-3 [अ]पि; K4. 5 D5 T1 G3. 4 M4. 5 च (for तु). K1 तवैव; K2 तथैव (for तु तव). —^b) K1 पृथिवीक्षितां. —^c) B1-5 Dn D2. 7. 9 -भूतेन (for -भूतेन). K2 राजायं; D1 राजर्षिर् (for राजायं). —^d) M1 गुरुवत्पर्युपासितः.

14 T4 om. 14^a-16^b. —^a) D4. 6. 8 T2 G2 क्रतु-भिर्दक्षिणाभिश्च. —^b) K2. 4. 5 B Dn D2-4. 6-9 G2. 5 M1 रत्न-; B3 (marg.) वसु- (for अन्न-). K3 -राशि-भिः (for -शोभितैः). G1 अन्नवद्भिः सुदक्षिणैः. —^c) K2 इष्टा (for इष्टं). K3. 5 भोगांश्च; B Dn D1. 2. 7. 9 गौर्भुक्ता (for भोगाश्च). T1 इष्टं च भोगा भुक्ताश्च. —^d) D3 लोकाश्च (for पुत्राश्च). D4. 6. 8 T3 G1 लालिताः; T2 G2 M1-3 लालिताः (for पालिताः). K3 B Dn D1. 2. 7. 9 T1 पुत्रा (Dn D1. 2. 7 प्रजा)श्च परिपालिताः.

15 T4 om. 15 (cf. v. l. 14). T1 om. 15^{ab}. —^a) D8 G2 अत्र (for पुत्र-). G3. 4 -संस्तम्भ- (for -संस्थं च). —^b) G1 राज्ये (for राज्यं). K2 विप्रोषिते (sic) (for विप्रो°). —^c) G1 -समां (for -समा). K4 Dn2 T3 युक्तं; T2 M1 भुंक्ते; G1 पूर्वं (for भुक्तं). —^d) T1 राज्यं; G1 त्यक्त्वा (for दत्तं). K1. 2 D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-3 विपुलं (for विविधं).

16 T4 om. 16^{ab} (cf. v. l. 14). —^a) K चापि; D5 G3. 4 चासौ; T1 राजा (for चायं). D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-3 पुरुष- (for [अ]यं नर-). D4. 9 M5 -व्याघ्रो (for -व्याघ्र). —^b) K3 स ह; K4 च सः; K5 D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M2. 3 नृपः; B Dn D1-3. 7. 9 [अ]नघः; T1 धृतः (for नृपः). —^c) T1 आधृता च (for आरा-धितः). B3 M1 स्वः; T2 सु- (for स-).

C. 15. 164
B. 15. 4. 17
K. 15. 5. 17

अनुजानीहि पितरं समयोऽस्य तपोविधौ ।
न मन्युर्विद्यते चास्य सुसूक्ष्मोऽपि युधिष्ठिर ॥ १७
एतावदुक्त्वा वचनमनुज्ञाप्य च पार्थिवम् ।
तथास्त्विति च तेनोक्तः कौन्तेयेन ययौ वनम् ॥ १८
गते भगवति व्यासे राजा पाण्डुसुतस्ततः ।
प्रोवाच पितरं वृद्धं मन्दं मन्दमिवानतः ॥ १९

यदाह भगवान्व्यासो यच्चापि भवतो मतम् ।
यदाह च महेष्वासः कृपो विदुर एव च ॥ २०
युयुत्सुः संजयश्चैव तत्कर्तास्म्यहमञ्जसा ।
सर्वे ह्येतेऽनुमान्या मे कुलस्यास्य हितैषिणः ॥ २१
इदं तु याचे नृपते त्वामहं शिरसा नतः ।
क्रियतां तावदाहारस्ततो गच्छाश्रमं प्रति ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

वैशंपायन उवाच ।
ततो राज्ञाभ्यनुज्ञातो धृतराष्ट्रः प्रतापवान् ।

ययौ स्वभवनं राजा गान्धार्यानुगतस्तदा ॥ १
मन्दप्राणगतिर्धीमान्कृच्छ्रादिव समुद्धरन् ।

17 ^δ) B₄ तपोनिधौ; D₁ तथाविधौ; T₁ तपोवनं (for °विधौ). — °) K_{2.4} मृत्युर् (for मन्युर्). K₄ यस्य; B₆ वास्य (for चास्य).

18 T₄ om. 18^{ab}. Before 18, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. — °) K_{1.2} B_{2.6} D₉ G₅ M₃ भगवान्; B₃ पितरम् (for वचनम्). D₅ T₁ G_{3.4} M_{4.5} एवमुक्त्वा तु (T₁ G_{3.4} °क्तस्तु) राजानम्; G₁ एवमुक्त्वा च भगवान्. — ^δ) K_{2.4} B_{1.4.5} D_n D_{1.2.7} M₂ अनुमान्य (for °ज्ञाप्य). D₈ पाण्डवं; T₁ पार्थिव. — ^d) K₃ वनं ययौ (by transp.); T₁ महात्मना.

19 °) T₁ ततो (for गते). — ^δ) T₁ गते (for राजा). G₁ धर्म- (for पाण्डु-). B D (except D₅) तदा (for ततः). — °) K₅ वचनं (for पितरं). — ^d) K₄ मन्द- (for मन्दं).

20 °) K₄ T₁₋₃ यथाह; M₁ damaged (for यदाह). — T₂ om. (hapl.) 20^{ab}. — ^δ) K_{1.2} T₃ यश्च (for यच्च). K₄ भवतां (for °तो). D₅ मतः (for मतम्). — °) B_{1.4} यच्चाह; B_{3.5.6} D_n D_{2.7} T₁ यथाह (for यदाह).

21 ^δ) K₂₋₅ T₁ G_{3.4} [अ]हमिह; G_{1.5} M₁₋₃ ह्यहम् (for [अ]स्म्यहम्). K₁ M_{4.5} तत्कर्तव्यमिहांजसा. — °) B D_n D_{1-3.7.9} एव हि; D_{4.6.8} T₂ G_{1.2} ते ह्यनु-; D₅ [s]प्येते हि; T₁ त्वामनु-; G₅ M₂ (inf. lin.)

तेभ्यनु- (for ह्येतेऽनु-). K₃ [s]तिमान्या वै (for ऽनुमान्या मे). B₆ वै (for मे). — ^d) D_n हि (for [अ]स्य).

22 T₂ om. 22^{ab}. — °) T₁ श्रेयतां (for क्रि°). T₁ G_{3.4} एवेह (for आहारस्).

Colophon. — *Adhy. name*: K₃ युधिष्ठिरानुज्ञा; T₄ व्यासवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{2.4.5} D_{4-6.8} S 8 (as in text); D_{1.7} 4. — *Sloka no*: K₄ 65; K₅ 67; D₉ 5.

9

 This adhy. is missing in S₁ (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 °) K₅ B₁ G_{3.4} M₁ राजा (for राज्ञा). — ^δ) D_{4-6.8} T_{2.3} G_{1.2.5} M₁₋₃ महामनाः (for प्रतापवान्). — °) D₅ T₁ G_{3.4} राजन् (for राजा). — ^d) T₁ संगतस् (for [अ]नु). D₁ तथा; D_{4.8} T_{3.4} तथा (for तदा).

2 D_{4.6.8} om. (hapl.) 2-3. — ^δ) T₁ एव (for इव). B D_n D_{2.5.7.9} समुद्धरन् (for °द्धरन्). K₃ कृच्छ्रादस्मात्समुद्धहेत्. — °) K_{4.5} B D_{n2} D_{1-3.7.9} G_{1.3-5} M_{1.2.4.5} पदानि; T₁ पदागात् (for पदातिः).

पदातिः स महीपालो जीर्णो गजपतिर्यथा ॥ २
 तमन्वगच्छद्विदुरो विद्वान्सूतश्च संजयः ।
 स चापि परमेष्वासः कृपः शारद्वतस्तथा ॥ ३
 स प्रविश्य गृहं राजा कृतपूर्वाह्निकक्रियः ।
 तर्पयित्वा द्विजश्रेष्ठानाहारमकरोत्तदा ॥ ४
 गान्धारी चैव धर्मज्ञा कुन्त्या सह मनस्विनी ।
 वधूमिरुपचारेण पूजिताभुङ्क्त भारत ॥ ५
 कृताहारं कृताहाराः सर्वे ते विदुरादयः ।
 पाण्डवाश्च कुरुश्रेष्ठमुपातिष्ठन्त तं नृपम् ॥ ६
 ततोऽब्रवीन्महाराज कुन्तीपुत्रमुपह्वरे ।

निषण्णं पाणिना पृष्ठे संस्पृशन्नम्बिकासुतः ॥ ७
 अप्रमादस्त्वया कार्यः सर्वथा कुरुनन्दन ।
 अष्टाङ्गे राजशार्दूल राज्ये धर्मपुरस्कृते ॥ ८
 तत्तु शक्यं यथा तात रक्षितुं पाण्डुनन्दन ।
 राज्यं धर्मं च कौन्तेय विद्वानसि निबोध तत् ॥ ९
 विद्यावृद्धान्सदैव त्वमुपासीथा युधिष्ठिर ।
 शृणुयास्ते च यद्भूयुः कुर्याश्चैवाविचारयन् ॥ १०
 प्रातरुत्थाय तान्राजन्पूजयित्वा यथाविधि ।
 कृत्यकाले समुत्पन्ने पृच्छेथाः कार्यमात्मनः ॥ ११
 ते तु संमानिता राजंस्त्वया राज्यहितार्थिना ।

C. 15. 181
 B. 15. 5. 12
 K. 15. 6. 12

3 D4.6.8 om. 3 (cf. v. 1. 2). —^a) D1 अन्व-
 गच्छन्; D9 अनुगच्छेद्. —^b) K1 दूतश्च (for सूतश्च).
 —^c) K5 वा (for च). G1.2.5 M1-3 [ए]व (for
 [अ]पि). T2 स चैव कृपयाविष्टः. —^d) G2 तथा (for
 कृपः). K4 D9 शारद्वतस् (sic); K5 B2-4 सारद्वतस्.
 T2 सदा; T3 G5 M1-3 तदा (for तथा). D5 कृपो
 विदुर एव च.

4 K1.2 om. (hapl.) 4. —^a) D3 सं- (for स).
 D4.8 T2.3 G1.2.5 M1-3 प्रविश्य च; D6 विप्रस्य च
 (sic); T4 lacuna (for स प्रविश्य). K5 प्राविशद्
 (for प्रविश्य). K3 Dn D2.7 राजन् (for राजा). —^b)
 K3 Dn1 D1.9 G5 -पूर्वाह्निक-; D4-6.8 T1.3 G2-4 M
 -सर्वाह्नि (D5 T1 G3 °ह्नि)क- (for -पूर्वाह्निक-). T2 -क्रियाः.
 K4 कृतपूर्वाह्निकी क्रिया; K5 कृतसर्वाह्निकाः क्रियाः. —^c)
 K4 द्विजान् (for द्विज-).

5 ^a) K3 चापि (for चैव). B3 गान्धारी च महा-
 भागा. —^b) K1 B6 D3 यशस्विनी; B5 तपस्विनी
 (for मन°). D5 T1.4 G3.4 M4.5 कुन्ती चैव यश (T1
 तप)स्विनी. —^d) Dn2 D5 [आ]भुक्त. K1-3 एव च
 (K1 सा) (for भारत). D4.6 पूजिताभुक्त सारतः; D8
 °ता भक्तवत्सला; G1 °ता भुक्तभावना.

6 ^b) K2 सर्वे ते कौरवादयः. —^d) K5 उपातिष्ठन्ति;
 G3.4 उपतिष्ठन्त. Dn1 तं नृप; D4.6.8 T2.3 G2.5 M1-3
 भारत (for तं नृपम्). G1 उपासन्ति स्म भारत.

7 ^a) D3 T1.2 G1.2 M2 महाराजः (for °राज).
 —^b) B6 उपस्थितं; D5 उपाह्वरे; D6 उपह्वती (sic) (for
 °ह्वरे). T1 कुत्रचित्समुपह्वरे. —^c) K3-5 T1 निषण्णः;
 B6 विषण्णं (for नि°). T1 पृष्ठं (for पृष्ठे). —^d) B6

संस्मरन् (for संस्पृशन्).

8 G1 transp. 8^{ab} and 8^{cd}. —^b) K1.2 सततं;
 T3.4 सर्वदा (for °था). — K2 om. (hapl.) 8^c-9^d.
 —^c) D1 राज्यांगे (for अष्टाङ्गे). G3 -शार्दूले. —^d)
 B3 T3 राजध (B3 राज्ये ध)र्मपुरस्कृतः.

9 K2 om. 9^{ab} (cf. v. 1. 8). G1 om. (hapl.) 9^{ab}.
 —^a) K4 D9 G4 तं तु; Dn2 यत्तु; D4.6.8 न तु;
 T2.3 G2 ननु (for तत्तु). K1 त्वया तात; B1.4.5 Dn
 D2.7 महाराज (for यथा तात). —^c) K2 राज्ये; B3
 राज-; D4.6.8 T2 G2 राज्य- (for राज्यं). K1.3-5
 धर्मश्च; B Dn D1-3.7.9 T4 G1 धर्मेण; M4.5 कोशं च
 (for धर्मं च). —^d) D5 T1 M4.5 अपि (for असि).
 K4.5 B6 मे; D1 यत्; M4.5 तं (for तत्).

10 ^a) D4.8 वैद्या (D3 विद्या-) वृद्धाः; G3 विद्या-
 वृत्तान् (for °वृद्धान्). K3 तपोवृद्धान्; K4 उपासेथा
 (for सदैव त्वम्). —^b) K3 पूजयेथा; K4 सदैव त्वं;
 K5 M4.5 उपासेथा; G3.4 °सीत (for °सीथा). — T1
 om. 10^{cd}. —^c) D6.8 [ऽ]ति; T2.3 G1.2.5 M हि
 (for च). K1 शृण्वन्तु तेषां यद्भूयुः; K2 D5 T4 G3.4
 शृणुष्व ते त्वां (K2 G3 तेषां) य°; K3 शृणु तेषां च य°;
 K4.5 यद्भूयुः शृणुयात्तेषां; D4 शृणुयास्तीति यद्भूयुः (sic).
 —^d) K1.2 कुन्त्या; K4 D5 G4 कुर्याच्च (for कुर्याश्च).
 K5 [अ]वधारयन्; T3 [अ]निवारयन् (for [अ]विचा°).
 K3 कार्याच्चैव विरे[रो]चयन्.

11 ^a) K3 D1 G5 तद् (for तान्). —^b) K3-5
 पूजयेथा (for °यित्वा). B6 D4.9 यथा विधिः. —^c)
 K5 कृत्यकाले (sic); D4-6.8 T2 G2.5 M1-3 कृच्छ्रकाले
 (D5 °र्ये) (for कृत्य°). T1 कृताह्निको महाराज. —^d)

प्रवक्ष्यन्ति हितं तात सर्वं कौरवनन्दन ॥ १२
 इन्द्रियाणि च सर्वाणि वाजिवत्परिपालय ।
 हिताय वै भविष्यन्ति रक्षितं द्रविणं यथा ॥ १३
 अमात्यानुपधातीतान्पितृपैतामहाञ्शुचीन् ।
 दान्तान्कर्मसु सर्वेषु मुख्यान्मुख्येषु योजयेः ॥ १४
 चारयेथाश्च सततं चारैरविदितैः परान् ।
 परीक्षितैर्बहुविधं स्वराष्ट्रेषु परेषु च ॥ १५
 पुरं च ते सुगुप्तं स्याद्दृढप्राकारतोरणम् ।

अट्टाट्टालकसंवाधं षट्पथं सर्वतोदिशम् ॥ १६
 तस्य द्वाराणि कार्याणि पर्याप्तानि बृहन्ति च ।
 सर्वतः सुविभक्तानि यत्रैरारक्षितानि च ॥ १७
 पुरुषैरलमर्थज्ञैर्विदितैः कुलशीलतः ।
 आत्मा च रक्ष्यः सततं भोजनादिषु भारत ॥ १८
 विहाराहारकालेषु माल्यशय्यासनेषु च ।
 स्त्रियश्च ते सुगुप्ताः स्युर्वृद्धैराप्तैरधिष्ठिताः ।
 शीलवद्भिः कुलीनैश्च विद्वद्भिश्च युधिष्ठिर ॥ १९

K5 कृत्यम् (for कार्यम्). K4 पृच्छैथा कार्यमासुतः (sic).

12 ^a) K1 ते हि; K2, 5 D5, 6 T2-4 G2-5 M ते सु; K3 ते च; D1, 2 ते नु (for ते तु). D4 ते सु न मानिता राजंस् (sic). — ^b) B Dn D2 कार्य-; D1, 3, 9 कार्या; D4 T4 G4 राज्यं; D7 कार्ये; G1 लोक-; G5 M1-3 राज्ये (for राज्य-). K1, 2 -हितैषिणा; M1 जयार्थिना (for -हिता). — ^c) M3 प्रवक्ष्यति. D9 हितांस (for हितं). — ^d) K4 D4 T3 G1 सर्व (for सर्व). D5 T4 -वर्धन (for -नन्दन). B Dn D1-3, 7, 9 सर्वथा तव भारत; T1 सर्वधर्मविवर्धनं; G3, 4 M4, 5 सर्व पौरव-व (G4 विवर्धनं (M4 न); M3 सर्वं कौरवनन्दनः.

13 ^a) B6 तु (for च). — ^b) K1, 3 D3, 8 G1, 2, 5 राज्यवत्; K2 B6 D5 T2, 3 G3, 4 M1-3, 5 राजं (for वाजि). K2 -पालयेत्; K3 -पालयन्; B Dn2 D1-3, 7 -पालये; Dn1 -पालयः; M1 damaged (for य). K4, 5 राज्यं चेत्प (K5 च प) रिपालयेत्. — K4 B4-6 om. (? hapl.) 13^a-14^a. — ^c) B1, 3 Dn D1-3, 7, 9 G1 [ए]व (for वै). — ^d) T1 G1 तथा (for यथा). K5 रक्षितद्रवणं यथा.

14 K4 B4-6 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) Dn1 D1, 7 असत्यान् (for अमा). K3 M2 उपधानीतान्; Dn2 दातीतान्; D6 थातीतान् (for धातीतान्). K1 अमात्यानुपधातीत्यान्. — ^b) B2 -पितामहाञ् (for -पैता). — ^c) K3 दक्षान् (for दान्तान्). K5 कुर्वद्भिर्; B1 Dn D1, 2, 7 पुण्यांश्च (for सर्वेषु). D4 वार्ताधर्मेषु सर्वेषु; D6, 8 G2 दांतान्सर्वेषु धर्मेषु; D9 दाक्षान्धर्मसु धर्मेषु; T3 तांस्तान्सर्वेषु कार्येषु. — ^d) D9 मुख्यांस्तु (for मुख्येषु). D3-6, 8 S योजय (for ये). K5 सुमुख्यान्मुख्येषु योजयत्; B1 Dn D1, 2, 7 पुण्यान्सर्वेषु योजये.

15 T1 om. 15^{ab}. — ^a) G3, 4 कारयेथाश्च (for चारयेथाश्च). K3 चरेथाश्चैव सततं; D5 विचारयेथाः स.

— ^b) D4-6, 8 दारैर् (for चारै). G1 अविदितः. B2, 3, 6 Dn2 D1, 3, 9 परैः (for परान्). B1, 4, 5 Dn1 D2, 7 चारैरविदितः (B1 ताः) परैः. — ^c) K1, 3-5 B6 Dn D2, 4, 6-8 T2 G1, 2, 5 M1-3 बहुविधैः (for विधं). — ^d) K D3, 5, 7 T3, 4 G3, 4 M4, 5 स्व (K1 सु) राट्टपुर (D7 परि) वासिभिः; B Dn D1, 2, 9 दृष्ट (D1 दृष्टं प्र) तिवासिभिः; T1 विदित्वा गूढचारिभिः. — After 15, D4, 6, 8 read and G2 (first time) 19^{cd}.

16 ^a) K3 चैव (for च ते). D1 [S]स्तु (for सु). — ^b) K3 गृह-; D9 दृढं; G3 वर-; G4 द्वार- (for दृढ-). — ^c) K4 अट्टाट्टालक-; B3 चयाट्टालक-; D5 T1 उच्चाट्टालक-; G4 अष्टाट्टा (for अट्टाट्टा). K5 संबंधं; D6, 8 -संव्याधं (for -संवाधं). — ^d) B2, 3 Dn D2, 3 T4 G3, 4 षट्पदं; B4 षट्सुखं; D1 सुगुप्तं; T1 सत्पथं; G1 षट्गुप्तं (for षट्पथं). M4 सर्वतोदिशः (for शम्). K4 षट्पथे सर्वतोदिसं (sic).

17 ^a) K3 Dn D1, 2, 5, 7 सर्वाणि (for कार्याणि). — ^b) K3 आयतानि (for पर्याप्तानि). — T4 om. 17^{ad}. — ^d) K4 B Dn D2, 7, 8 यत्नैर्; D3 G5 M1, 2 यत्तैर् (for यत्नैर्). D4, 5 वा रक्षितानि (for आर).

18 ^a) B1, 5 Dn D1-3, 7, 9 अर्थस्ते; B2, 3 अत्यर्थैर्; B6 अर्थस्तु (for अर्थज्ञैर्). D4, 6, 8 T2 G2 पुरुषैरर्थतत्त्वज्ञैर्; D5 T1, 3, 4 G3, 4 षैरप्रमत्तैश्च. — ^b) B1, 4 D4 विदितः; G1 वैदिकैः; G5 M1 वेदितैः (for वि). D6, 8 -शीलितः; G3, 4 -शीलिभिः (for -शीलतः). T2 विदितैः कुशलीकृतं. — ^c) K1, 3 D4, 6 रक्षः (for रक्ष्यः). — ^d) K3-5 पांडव (for भारत).

19 ^a) D4, 6, 8 T2, 3 G1, 2, 5 M1-3 विहारादिषु सर्वेषु; D5 विहारकारकालेषु. — ^b) K3 माल्यं; G5 माला- (for माल्य-). — ^c) B5 स्त्रियाश्च. M4, 5 नु (for सु). T1, 4 G3, 4 च (for स्युर्). — ^d) D4-6, 8 T1, 2 G2

मन्त्रिणश्चैव कुर्वीथा द्विजान्विद्याविशारदान् ।

विनीतांश्च कुलीनांश्च धर्मार्थकुशलानृजन् ॥ २०

तैः सार्धं मन्त्रयेथास्त्वं नात्यर्थं बहुभिः सह ।

समस्तैरपि च व्यस्तैर्व्यपदेशेन केनचित् ॥ २१

सुसंवृतं मन्त्रगृहं स्थलं चारुह्य मन्त्रयेः ।

अरण्ये निःशलाके वा न च रात्रौ कथंचन ॥ २२

वानराः पक्षिणश्चैव ये मनुष्यानुकारिणः ।

सर्वे मन्त्रगृहे वर्ज्या ये चापि जडपङ्गुकाः ॥ २३

मन्त्रभेदे हि ये दोषा भवन्ति पृथिवीक्षिताम् ।

न ते शक्याः समाधातुं कथंचिदिति मे मतिः ॥ २४

दोषांश्च मन्त्रभेदेषु ब्रूयास्त्वं मन्त्रिमण्डले ।

अभेदे च गुणान्नाजन्पुनः पुनररिंदम ॥ २५

पौरजानपदानां च शौचाशौचं युधिष्ठिर ।

यथा स्याद्विदितं राजंस्तथा कार्यमरिंदम ॥ २६

C. 14. 196
B. 14. 5. 27
K. 14. 6. 26

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

युधिष्ठिर (for अधिष्ठिताः). — T1 om. (hapl.) 19^{ef}; D4.6.8 read the same (G2 doing so for the first time) after 15. — ^f) D4.6.8 G2 (first time) चरद्भिश्च (for विद्वद्भिश्च).

20 ^a) D4.6.8 कुर्वीथ (for °था). — ^d) K3 बहून्; K4 जनान्; G1 रिपून्; M1 शुचीन् (for ऋजून्).

21 ^a) D8 सार्धं (for सार्धं). — ^b) B5 नात्यंतं; D4 नानार्थं; D1 नीत्यर्थं; G1 नास्त्यर्थो; G2 नार्थं त्वं (for नात्यर्थं). — ^c) T1.3 G3.4 M4.5 वा; G1 तु (for च). D8 व्यस्तैर् (for व्यस्तैर्).

22 ^a) K1 स- (for सु-). K3-5 सुसंवृते मन्त्रगृहे; D4.6.8 सुसंवृतमनुग्राहं. — ^b) K1 शैलं; K3 स्थले; B3 D1.3 स्थानं; B6 मूलं (for स्थलं). B2.3 D1 M1.3-5 वारुह्य; G3.4 आ° (for चा°). K4 B6 G2 मन्त्रयेत् (for °ये:). K5 स्थले चापि निमन्त्रयेत्; D4.6.8 T2 G1.5 M2 स्थलं वारुह्य मन्त्रयेत् (D4.6 °वित्); D5 T1.3.4 स्थलमारुह्य मन्त्रय. — ^c) D4.8 न (for वा). T1 अरण्ये निशि वा तात. — ^d) K1 D4.8 T2 G1.2.5 M1-3 कदाचन (for कथं°).

23 T1 om. 23^a. — ^a) G2 चापि (for चैव). — ^b) K B1-5 Dn D1-3.7.9 ये मनुष्यानुसा (K1.2 °चा)-रिणः; B6 °नुवर्तिनः. — ^c) K2.4 वर्ज्या; D4.6.8 वर्जा; T1 राजन् (for वर्ज्या). — ^d) G1 यत्र (for ये च). G3.4 गूढ- (for जड-). K1.3 B1.2.4.5 Dn D1.2.7 पंगवः; K4 B3.6 D9 पंगुलाः; D3 G1 पंडकाः (for पङ्गुकाः). D4.6.8 ये चापि जलपङ्कवः; T2 G2.5 M

°पि जलपङ्ग (T2 G2 °क)वः.

24 ^a) K3 D5 T3.4 G3.4 M4.5 [S]पि; D1.4.6 T2 G1.2.5 M1-3 च (for हि). B8 D1 om. (hapl.) from ये दोषा up to अभेदे (in 25°). K1.2 चैषां (for दोषा). T1 मन्त्रभेदकरा ह्येते. — ^b) T1 न प्रवेश्या विचक्षणैः. — T1 om. 24^{ad}. — ^c) D4 गते; D5 T3.4 G3.4 ते न (by transp.). K2 T3 समाधातुं (for °धातुं). — ^d) G1 कथं स्याद् (for कथंचिद्). K2 अपि (for इति).

25 B8 D1 om. up to अभेदे (cf. v. l. 24). — ^a) K4 त्वं; G5 M2.3 तान् (for च). B4 मन्त्रि- (for मन्त्र-). B1-5 Dn D2.3.7.9 भेदस्य (for भेदेषु). — ^b) D4.8 भूयास् (for ब्रूयास्). T3 तं (for त्वं). K1 राज-; K4 G1.5 M3 मन्त्र- (for मन्त्रि-). G1 मण्डलैः. T1 विचारय पुनः पुनः. — T1 om. (hapl.) 25^{ad}. — ^c) D4 अभेदं. K3 B2.3.6 Dn D2.4.7 T4 गुणा (for गुणान्). G1 राजा (for राजन्). — ^d) B8 om. अरिंदम.

26 K2 om. (hapl.) 26. — ^a) K4 पौरजानपदांश्चैव. — T1 om. (hapl.) from 26^b up to 15.10.2^a. — ^b) B4 Dn D1.3.6 शौचाशौचे (for °चं). — D4.6.8 T2 G5 M1 om. 26^{ed}. — ^c) B8 यदा (for यथा). — ^d) B Dn D1-3.7.9 कुरुद्रह (for अरिंदम).

Colophon om. in B Dn D1.2.7.9 T1. — Adhy. name : K3 युधिष्ठिरशिक्षा; K4 युधिष्ठिरानुशासनं. — Adhy. no. (figures, words or both) : K2.4.5 D4-6.8 S (T1 om.) 9 (as in text).

C 15. 196
B. 15. 5. 27
K. 15. 6. 27

धृतराष्ट्र उवाच ।

व्यवहाराश्च ते तात नित्यमाप्तैरधिष्ठिताः ।
योज्यास्तुष्टैर्हितै राजन्नित्यं चारैरनुष्ठिताः ॥ १
परिमाणं विदित्वा च दण्डं दण्ड्येषु भारत ।
प्रणयेयुर्यथान्यायं पुरुषास्ते युधिष्ठिर ॥ २

10

 This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. 1. 15. 3. 3).

1 T1 om. 1^a-2^a (cf. v. 1. 15. 9. 26). Dn2 D7. 9 G1 om. the ref. — ^a) K2. 4 B Dn D1-3. 7. 9 T2 G5 M3-5 व्यवहारश्च (for °राश्च). G1 ये (for ते). K4 Dn1 राजन् (for तात). — ^b) K1 B Dn D1. 2. 7. 9 अधिष्ठितः; D3 M4. 5 °ष्ठितैः; D4. 6. 8 T2 G1. 2. 5 M1-3 अनुष्ठिताः (for अधि°). — K1. 2 D2 om. (hapl.) 1^{cd}; D1 reads it on marg. — ^c) K3 योग्यास्; B Dn2 D1. 3. 7. 9 G5 M3 यो(B2 त्या)ज्यस्; Dn1 युज्यस्; T3 येत्स्यास् (sic) (for योज्यास्). D5 T4 G3. 4 तृसैर् (for तुष्टैर्). K3-5 D5 T2-4 G3. 4 M2-5 भृतैः; G1. 5 M2 (inf. lin.) वृतैः; G2 हृतै (for हितै). D4. 6. 8 योज्यास्तुष्टे हता राजन्; M1 योज्यास्तुष्टा भृता रा°. — ^d) G1 आसैर्; G2 पौरैर् (for चारैर्). K3. 4 B1. 3. 4 Dn2 D7. 9 M4. 5 अधिष्ठितः (K3. 4 M4. 5 °ताः); B2. 5. 6 Dn1 D1. 3 अनुष्ठितः; D5 T4 G3. 4 अधिष्ठितैः; T2. 3 G1. 2. 5 M1-3 अनुष्ठितैः (for °ष्ठिताः). — After 1, M1 ins. :

24* अलुब्धैश्चास्य व्यसनिभिः स्निग्धैरात्मसमैः सदा ।

[Prior half hypermetric.]

2 T1 om. 2^a (cf. v. 1. 1). — ^a) K3 प्रमाणं च; D4 परिणामो (for °माणं). — ^b) B2 D3. 4. 8 G4 दंड्यं; B3 दंडान् (for दण्डं). K4. 5 B6 D9 G2 दंडेषु (for दण्ड्येषु). K1-3 पातयेः (for भारत). D1. 5 दंड्यं (D5 °ड्या) दंडेषु भारत; T1 दंड्यानां कुरु दंडनं. — T1 om. 2^{cd}. — ^c) K5 D4. 6. 8 प्रणयेषु; G3. 4 प्रत्यायेयुर् (for प्रण°). K1 T3 यथा न्याय्यं. — ^d) K5 पुरुषास्त्वो-विशारदाः (sic).

3 ^a) D1-3 अदानः; G3. 4 आधान- (for आदान-). — ^b) K1-3 B2-4. 6 D3 परदाराभिमर्षिणः; B1. 5 Dn D2 °वमर्षिणः; D1 °राविमर्षणाः; D4. 6. 8 T2 G2 चरा ये

आदानरुचयश्चैव परदाराभिमर्शनः ।

उग्रदण्डप्रधानाश्च मिथ्या व्याहारिणस्तथा ॥ ३

आक्रोष्टारश्च लुब्धाश्च हन्तारः साहसप्रियाः ।

सभाविहारभेत्तारो वर्णानां च प्रदूषकाः ।

हिरण्यदण्ड्या वध्याश्च कर्तव्या देशकालतः ॥ ४

भीमदर्शनाः; D5 T1. 4 G1. 3. 4 M1. 4. 5 परदाराभिमर्शकाः; T3 G5 M2. 3 °भिम(T3 °द)र्शनाः. — ^a) K1. 2 -प्रदानाश्च; K5 -प्रधानं; D1. 3 -प्रमाणाश्च (for -प्रधानाश्च). — ^d) K3 G3 व्याहरिणस्; D5 व्याहारणस्; D8 वाहारिणस् (sic) (for व्याहा°).

4 ^a) K4 अक्रोष्टारश्च. D4. 6. 8 T2 G2. 5 M1-3 क्रोष्टार-श्चैव लुब्धा(D4. 8 °ब्ध)श्च. — T1 om. 4^{bd}. — ^b) K3 B Dn D1. 2. 7 हन्तारः; D5 T4 G3. 4 विकाराः (for हन्तारः). D4. 6. 8 सहसप्रियाः (sic). — K2 om. 4^{cd}. — ^c) D5 T2. 4 G5 हिंसा; G4 सदा (for सभा-). B2 सभाविहारा भेत्तारो; D4. 6. 8 T3 G1. 4 M हिंसाविहारा (G1 M4 °रो) भेत्ता(D4. 6. 8 G1 भोक्ता)रो; G2 हिंसाकाराश्च भेत्तारो. — ^d) K1 प्रदूषिकाः; K3 विदूषकाः. — ^e) K1 Dn2 D2 -दंड्य-; K4 D4 -दंड-; D8 T1 G1. 2 -दंडा (for -दण्ड्या). D4-6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-3 वा (for च). — After 4, K3. 5 G1 ins. :

25* अवरोधभूमौ भृत्यैस्तु सह पानं विवर्जयेत् ।

आक्रोशन्त्यनुमत्तास्ते कलत्रं चापि गृह्णते ।

जिघांसन्त्यपि शस्त्रेण नष्टाः क्रीडन्ति चोत्कटाः ।

नानाक्षेपा व्याहरन्ति गम्यागम्यं न जानते ।

अतिपानेन राजापि सर्वकोशं विनाशयेत् । [5]

वितरेद्वायकेभ्यश्च प्रधानद्रव्यसंचयम् ।

बुद्धेमान्पानदोषांस्तु पिबेदेकः स्वजायया ।

युक्त्या प्रकाशं मतिमान्स्ववीर्यस्याभिवृद्धये ।

[(L. 1) K5 च (for तु). G1 transp. सह and पानं. — (L. 2) G1 वा (for च). — K5 om. line 3. — (L. 3) K3 नष्टाः क्रीडन्ति चोत्कटैः (for the post. half). — (L. 4) K3 नामाक्षिप्य; K5 नानाक्षेपं (for °क्षेपा). — (L. 6) K3. 5 गायनेभ्यश्च (for °केभ्यश्च). — (L. 7) K5 च (for तु). G1 शब्दमात्मनि दोषांश्च (for the prior half). G1 सु- (for स्व-). — (L. 8) G1 अयति (for मतिमान्). G1 सु- (for स्व-). K5

प्रातरेव हि पश्येथा ये कुर्युर्व्ययकर्म ते ।
अलंकारमथो भोज्यमत ऊर्ध्व समाचरेः ॥ ५
पश्येथाश्च ततो योधान्सदा त्वं परिहर्षयन् ।
दूतानां च चराणां च प्रदोषस्ते सदा भवेत् ॥ ६
सदा चापररात्रं ते भवेत्कार्यार्थनिर्णये ।
मध्यरात्रे विहारस्ते मध्याह्ने च सदा भवेत् ॥ ७

सर्वे त्वात्ययिकाः कालाः कार्याणां भरतर्षभ ।
तथैवालंकृतः काले तिष्ठेथा भूरिदक्षिणः ।
चक्रवत्कर्मणां तात पर्यायो ह्येष नित्यशः ॥ ८
कोशस्य संचये यत्नं कुर्वीथा न्यायतः सदा ।
द्विविधस्य महाराज विपरीतं विवर्जयेः ॥ ९
चारैर्विदित्वा शत्रूंश्च ये ते राज्यान्तरायिणः ।

C. 15. 206
B. 15. 5. 37
K. 15. 6. 41

[अ]ति-; G1 वि- (for [अ]भि-).

5 D4. 6. 8 T2 G5 M1-3 om. 5^{ad}. — ^a) K1. 2 B D1. 3. 5. 9 T1. 4 G1-4 M4. 5 अन्यांश्च; T3 रथ्यांश्च (for एव हि). B4 बुध्येथा; G1. 2 पश्येस्त्वं (for °था). K3 आतरश्च प्रपद्येथा. — ^b) G1 प्रिय-; G2 स्तेय- (for व्यय-). K3 च (for ते). — ^c) D4. 6. 8 अलंकारान् (for °रम्). D5 T4 G3. 4 अतो (for अथो). — ^d) K3. 5 B4 T3 G5 समाचरेत्; B2 °चरः; D4. 6. 8 °चरैः (sic); D5 T1. 4 G1. 3. 4 M4. 5 °चर; M3 °चरे (for °चरे:).

6 ^a) D8 T4 M1 पश्येताश् (for °थाश्). B1. 4 G1 तथा; B2 यथा (for ततो). D5 T1. 4 G4 [S]मात्यान् (for योधान्). K5 संपश्येथा तथा योधान्; D4. 6 पश्येताश्च वरा (D6 तवा) योधान्. — ^b) K1 सदा तु; D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-3 सततं; D5 T1. 4 G3. 4 M4. 5 प्रजास्त्वं (for सदा त्वं). B Dn D1-3. 6. 7 प्रति- (for परि-). K5 -हर्षयेत्; T1 G3. 4 -हर्षय (for °यन्). — T1 om. 6^{ad}. — ^c) D5 T4 G3. 4 M4 चा (G3. 4 वा)-रणानां; T2 चेतारणां (for च चराणां). — ^d) D5 प्रतोषस्; G1 प्रदेयस् (for प्रदोषस्). B2 यथा; T2 M3 तदा (for सदा). K4 [अ]भवत् (for भवेत्). D4. 9 प्रदोषास्ते (D4 °षास्ति) सदा (D9 °भा) भवेत्.

7 G3. 4 om. (hapl.) 7. — ^a) B3 यदा; T2 G1 तदा; T3 तथा (for सदा). K1. 2. 4. 5 B2 D1. 9 M4. 5 -रात्रस्ते; K3 -रात्रे च; B3. 6 Dn T1-3 G2. 5 M3 -रात्रांते; G1 -रात्रेषु (for -रात्रं ते). D3 सदा चारपरोत्रस्तो (sic). — ^b) D4. 6. 8 T4 G2 M1-3 कार्यवि- (for कार्यार्थ-). B3 -निश्चयः; Dn1 -निर्णयः; D1. 3. 9 -निश्चये (for -निर्णये). K D5 T1 M4. 5 भवेत्कार्यविनिश्चये (K3 D5 T1 M4 °यः); T2. 3 G5 °र्यविनिर्णयः (G5 °यं); G1 भवेत्कार्यस्य निश्चयः. — T1 om. (hapl.) 7^a-8^f. — ^c) K5 मध्यरात्रि; B3 D4. 6. 8 T2. 3 G1. 5 M2. 8 °रात्रं (for °रात्रे). B1. 4. 5 D9 विचारस्; D6. 8 T3 विहारास् (for °रस्). — ^d) K4 मध्याह्ने (for °ह्ने च). G2 M1 तदा (for सदा). D9 [अ]भवत् (for भवेत्).

8 T1 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^a) K2 त्वभ्ययिकाः; K4 Dn D2. 7 त्वौ (Dn2 चौ) पयिकाः; K5 त्वात्ययिके (sic); D5 T4 त्वात्ययिके; G3. 4 तात्व (G4 त्वात्य) धिके (for त्वात्ययिका:). D4. 6. 8 सत्त्वतात्व (D4. 8 om. त्व) धिके काले; T2. 3 G2. 5 M सर्वे त्वात्ययि (G2 °धि) के काले; G1 सर्वे नाभ्याधिके काले. — ^b) K1. 2 B2. 3. 6 D1. 5 T4 G3. 4 M4. 5 पुरुषर्षभ (for भरत°). — ^c) G3. 4 अथ (for तथा). B3 [अ]लंकृताः; D4. 6. 8 T2-4 G2 M1. 3 चाचरन् (for [अ]लंकृतः). D5 क्वापि (for काले). — ^d) K2-4 B1-3. 5 Dn D1-3. 9 M2 -दक्षिण (for °णः). — After 8^{ad}, K3-5 G1 ins.:

26* न वृथा व्यवतिष्ठेत् परिहार्यादिभूषणम् ।
प्रयोज्यं सर्वदेवेह माङ्गल्यं पापनाशनम् ।

[(L. 1) G1 न विद्राव्य च तिष्ठेत् (for the prior half). K4 पारिदर्यादिभूषणं (sic); G1 °हार्य विभूषणं (for the post. half).]

— ^e) K3 चर्मवत् (for चक्र°). D4. 6. 8 G1. 2 कर्मणा (for °णां). B Dn D1-3. 7. 9 चक्रवत्तात कार्याणां. — ^f) T3 वा न; T4 हि स (for ह्येष). K1. 2 सर्वथा; K3-5 निश्चयः (for नित्यशः). B Dn D1-3. 7. 9 पर्यायो दृश्यते सदा; D4. 6. 8 °योभेषु नित्यशः (D8 भारत); D5 G3. 4 °येभ्यो विनिश्चयः; G1 °र्यो ह्येव निर्णयः.

9 ^a) B2. 8 D3. 9 कोषस्य; D4 क्रोधस्य; D6. 8 क्रोशस्य; T1 रत्नानां; G1 कार्यस्य (for क्रोशस्य). K5 संचयं; Dn D2. 7 निचये (for सं°). T1 M4 नित्यं (for यत्नं). K1 D1 शोक (D1 कोष) स्य संचयं नित्यं; B1. 4-6 कोषस्य निचये यत्नं. — ^b) K3-5 धर्मतः (for न्यायतः). K1 तदा D5 तथा (for सदा). T1 यत्नं कुरु महामते. — ^c) K1. 2 B3. 5 Dn D1. 3. 7. 9 M विविधस्य; B2 विधिरस्य; G3 त्वद्विधस्य (for द्विवि°). T1 यत्कार्यं तत्कुरुष्वेह; T3 द्विविधस्य च राजेंद्र. — ^d) K1. 4. 5 D8 T2-4 G2. 5 विवर्जयेत्; K2 B6 D3. 5 T1 M3 विवर्जये (T1 °य); K3 च वर्जयेत्; B2. 4 विपर्यये; D4. 6 G3. 4 विसर्जयेत् (for विवर्जये:).

C. 15. 207
B. 15. 5. 38
K. 15. 6. 41

तानासैः पुरुषैर्दूराद्वातयेथाः परस्परम् ॥ १०
कर्मदृष्ट्याथ भृत्यांस्त्वं वरयेथाः कुरुद्वह ।
कारयेथाश्च कर्माणि युक्तायुक्तैरधिष्ठितैः ॥ ११
सेनाप्रणेता च भवेत्तव तात दृढव्रतः ।
शूरः क्लेशसहश्चैव प्रियश्च तव मानवः ॥ १२
सर्वे जानपदाश्चैव तव कर्माणि पाण्डव ।
पौरोगवाश्च सभ्याश्च कुर्युर्ये व्यवहारिणः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

10 ^a) K1 B2 चरैर् (for चारैर्). K1 शत्रुं; T1 सर्वं; G3.4 शक्यांश् (for शत्रूंश्). — ^b) D4.6.8 ये नो; T2 G2 एते (for ये ते). K1 ये ते राज्यापहारिणः; K2-5 M4.5 ततायिनः; B Dn D1-3.7.9 ये (D1 ते) राज्ञामंतरैषिणः; D5 T1.4 G3.4 ये चान्ये चा (D5 त्वा)-तयायिनः; G1 एते राज्यांतरायिनः; M2 (inf. lin.) ये ते राज्यांतरैषिणः. — ^c) B4 अनासैः; B6 तवासैः (for तानासैः). K4 T2 G2 दूतान् (for दूराद्). — ^d) D4.6.8 T2 G2 पातयेथाः (for घात°). B1.4 युधिष्ठिरः; B2.3.6 D1.3.9 नरर्षभः; B6 Dn D2.7 नराधिप (for परस्परम्).

11 ^a) B4 (marg. as in text) च (for [अ]थ). K D5 T G1.3-5 M ततो भृत्या (K4 दूता)न्; D4.6.8 G2 ततो मर्त्यान् (for [अ]थ भृत्यांस्त्वं). D7 वा (for त्वं). D1 कर्मदृष्ट्याश्च भृत्यांस्त्वं. — T1 om. 11^b. — ^b) K3 चारयेथाः; K4.5 मानयेथाः; D4.6.8 T2 G2.5 M1-3 संगृही (D4.6 °ही)थाः; D5 G3.4 M4.5 धारयेथाः; T3 संगृह्याश्च; G1 सुगृहीत्वा (for वरयेथाः). K1.2 मा (K2 दा)नयेथाः परस्परं. — ^c) K3 [आ]शु (for च). — ^d) K4.5 D4.6.8 T2 G2 M युक्तो युक्तैर्; T1 युक्तैरुक्तैर् (for युक्तायुक्तैर्). D4.6.8 T2 G2 M1.3 अनुष्ठितैः (for अधि°).

12 K4 reads 12 on marg. — ^a) D8 corrupt. K1 सेनाप्रणीता; D4 सेना भवेत्ता च (sic); T1 सेनाग्र-नेता (for °प्रणेता). B5 तथा (for भवेत्). — ^b) K1 दृढव्रताः (sic). — ^c) G1 (also as in text) सूतः (for शूरः). K1 क्षेमः; T1 चैव (for क्लेश-). K1-3.5 M4.5 क्षमश्च (for सहश्च). K3 चेति (for चैव). D4.6.8 सदा क्लेशहराश्चैव. — T1 G3.4 om. (hapl.) 12^d-13^a. — ^d) K3 D5 T3.4 G1 मानदः; K5

स्वरन्ध्रं पररन्ध्रं च स्वेषु चैव परेषु च ।
उपलक्षयितव्यं ते नित्यमेव युधिष्ठिर ॥ १४
देशान्तरस्थाश्च नरा विक्रान्ताः सर्वकर्मसु ।
मात्राभिरनुरूपाभिरनुग्राह्या हितास्त्वया ॥ १५
गुणार्थिनां गुणः कार्यो विदुषां ते जनाधिप ।
अविचाल्याश्च ते ते स्युर्यथा मेरुर्महागिरिः ॥ १६

°व (for °वः). B1-3.5 Dn D1-3.7.9 हितो भक्तश्च पुरुषः; B3 स हितो भक्तपुरुषः; D4.6.8 प्रियाश्च तव मानवाः.

13 T1 G3.4 om. 13^a (cf. v. 1. 12). — ^a) B सर्व- K2.3.5 B5 Dn D1.2.7 जनपदाश्च (for जान°) K4.5 चापि; G1.5 M1-3 तात (for चैव). — ^b) M (inf. lin.) कर्मणि. — ^c) K1.2.4.5 B Dn D1-3.7.9 गोवद्रासभवचैव; K3 गोवदासंभवाश्चैव; D4.6.8 T2.3 G1.5 M गोप (T2.3 G1 °ख-; G5 M4.5 °व-; M1-3 °श्च)रा रासभाश्चैव; D5 पौराश्चैव सभाज्याश्च; T4 पौरज-नाश्च सभ्याश्च; G2 गोपुराग्रे सभाश्चैव. — ^d) K4 वहेयुः (for कुर्युर्ये). D4.6.8 T2.3 G2.5 M1-3 यानवि- (for ये व्यव-). D5 T1.4 G3.4 कुर्युर्योगविचारणः (T1 °रणाः G3.4 °रिणः).

14 T1 om. 14. — ^a) K1 सु- (for स्व-). K3-स्वरंध्रप (K5 °ध्रः प)ररंध्रेषु (K4 °ध्रस्य; K5 °ध्रश्च). — ^b) K3 उपलक्षयितव्यस्ते.

15 ^a) D5 T1.4 G3.4 M3-5 नृपा (for नरा). Dn D1-3.7.9 देशजाश्चैव पुरुषाः; D4.6.8 देशांतराश्चैव नरा. — ^b) B Dn D1-3.7.9 स्वेषु (for सर्व-). — ^c) om. 15^d. — ^d) K4 B Dn D1-3.7.9 G1 यात्राभि- D4 G3.4 मं (for मा°). K3-5 कूलाभिर् (for रूप-भिर्). — ^e) T3 च ये (for त्वया).

16 ^a) B2 गुणार्थिनो; B6 °नां च. D9 गुणाः कार्याः; B1 गुणार्थिना गुणाः कार्याः; D4.6.8 G1.5 M2.3 गुणाः संमतं (G1 °तः) कार्यं; T2.3 G2 M1 गुणानुसंमतं कार्याः. — ^b) B1 Dn D2.7 विदुषा वै (for °षां ते). B2 जनाधिप (for जना°). K3.5 विदुषा (K5 °षां) नयामिच्छन् (K5 °ता); D4.6.8 T2.3 G1.2.5 M1-3 °षां राजसत्तमः. — ^c) Dn1 G5 M3 अविचार्याश्च; D1.3 प्रविचाल्याः

धृतराष्ट्र उवाच ।

मण्डलानि च बुध्येथाः परेषामात्मनस्तथा ।

उदासीनगुणानां च मध्यमानां तथैव च ॥ १

चतुर्णां शत्रुजातानां सर्वेषामाततायिनाम् ।

मित्रं चामित्रमित्रं च बोद्धव्यं तेऽरिकर्षण ॥ २

तथामात्या जनपदा दुर्गाणि विषमाणि च ।

बलानि च कुरुश्रेष्ठ भवन्त्येषां यथेच्छकम् ॥ ३

ते च द्वादश कौन्तेय राज्ञां वै विविधात्मकाः ।

मन्त्रिप्रधानाश्च गुणाः षष्टिर्द्वादश च प्रभो ॥ ४

एतन्मण्डलमित्याहुराचार्या नीतिकोविदाः ।

अत्र षाड्गुण्यमायत्तं युधिष्ठिर निबोध तत् ॥ ५

वृद्धिक्षयौ च विज्ञेयौ स्थानं च कुरुनन्दन ।

C. 15. 219
B. 15. 6. 1
K. 15. 7. 1

(for अ°). D9 तु (for च). K1.2 स स्याद्; K3 सर्वे; K4.5 सत्या; B1-4 D9 तु स्युर्; B6 न स्युर्; D1.3 तेन; T1 G3.4 सभ्या (for ते स्युर्). D4.6.8 T2 अविचाल्यस्य (D8 °त्यः स) देवः (T2 °शः) स्याद्; T3 अविचाल्यनिदेशः स्याद्; T4 °चारस्व ते सभ्या; G1 °चार्यस्य देशस्य; G2 °चाल्यश्च देशश्च; M1.2.4.5 °चार्यश्च देशः स्याद्. —^d) T3 दृढा (for यथा). B Dn D1-3.7.9 अच (B6 °ब)ला इव नित्यशः.

Colophon. — *Adhy. name* : K3 युधिष्ठिरशिक्षा. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K2.4 D4-6.8 S (except T1) 10 (as in text); B6 D1.7 8. — *Śloka no.* : D9 42.

11

 This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15. 3. 3.).

1 °) M1 वि- (for च). — °) K3 B Dn D2.3.7.9 -गणानां (for -गु°). D1 उदासीनांश्च मध्यस्थान्. —^d) B D2-4.6-9 G2 मध्यस्थानां (for °मानां). B1.4.5 Dn D3.7 च भारत (for तथैव च).

2 °) K5 चतुर्गुण- (for चतुर्णां). D4.6.8 T2 G2.5 M1.4 सत्त्व- (for शत्रु-). D9 -जातीनां (for -जातानां). — °) K1.2.4 मित्र- (for [अ]मित्र-). K5 मित्रं मित्रा-मित्रं च; D4.6.8 G2 मित्रामित्रं च बोद्धव्यं. —^d) D1 T2.3 G1.5 M1-3 शत्रु-; D5 तेति- (for तेऽरि-). K1-3 B2-4 D1.3 -कर्षण (B2 °र्मणा). B6 बोद्धव्यास्तेरिकर्षणः; D4.6.8 G2 सर्वदा शत्रुकर्षणः (G2 °न).

3 °) D4.6.8 G1.2.5 M1-3 अथ (for तथा). K3.4 G1 नाना; D5 मातृ-; M5 [अ]मात्य- (for °त्या).

D1 जानपदा. T1 तथा भृत्यानि नवधा. —^b) K1.2 B3 Dn D2.4.6-8 T2.3 G1.2.5 M1-3 विविधानि; K4 B4 D9 विषमानि; B1.2 विषयाणि (for विषमाणि). — K2 om. 3°-4°. — °) B6 वासानि; D9 वनानि (for बलानि). D4.6.8 T2 G2.5 M2.3 कुलश्रेष्ठा (T2 M2 °रुश्रेष्ठ; G5 M3 °लश्रेष्ठ) भवंत्येव (T2 G5 M2.3 °षां). —^d) K4.5 D3 G1 भवति. D7 M4.5 यथेष्टकं; G1 स्वकं परं; M1 यथा स्वकं (for यथेच्छकम्). B6 दद्यात्तेषां यथेच्छकं; D4-6.8 T G2-4 यथादेशं यथासुखं (D5 T G3.4 °स्वकं); G5 M2.3 यथा स्वं कर्मजं तथा.

4 K2 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — °) K5 G1 राजेंद्र (for कौन्तेय). —^b) K3-5 D5 T G राजानो; B2 lacuna; D4.6-8 राज्ञो नु (for राज्ञां वै). K1 G1 विविधात्मिकाः (G1 °त्मना); B1.4.5 Dn D1.2.7 विषया- (B4 °मा)त्मकाः; B2 *रिपात्मकाः; B3 विविधार्थकाः (for °त्मकाः). — °) K3-5 D1.3 T1 G1 M2 (*sup. lin.*) मन्त्र-; B6 मित्र- (for मन्त्रि-). D5 M1.2 (*sup. lin.*) गणाः (for गुणाः). —^d) B2.3 (*marg.*) कश्चिद्; T3 M2 षट्च; G5 M2 (*sup. lin.*) 3 षष्टि- (for षष्टिर्). D5.6 S स्मृताः (for प्रभो). K1 षष्टिर्द्वादशधा विभो; D4 षष्टी द्वादशतः स्मृताः (sic); D8 षष्टिर्द्वादशकस्मृताः (sic).

5 °) K3 मन्त्र- (for नीति-). —) B1.2.5.6 Dn1 D1-3.7.9 T3 तत्र; T2 यत्र (for अत्र). G1 प्राङ्गुण्यम् (for षाड्गुण्यम्). K1.2.5 आयातं (for आयत्तं). —^d) K1 मे; T2 यत् (for तत्).

6 °) K4 D9 -वर्धन; B2-5 Dn D2.7 -सत्तम (for -नन्दन). K3 स्थानं च भरतर्षभ. — °) K3.4 G1.5 M3 द्विसप्तत्यां (G1 °म्या) (for °त्या). D4.6.8 महाबाहुस् (sic); T3 °राज (for °बाहो). —^d) K1.2.5 तव; K3 T3.4 तथा; D4 तत्र (for ततः). K3 -वारिणः;

C. 15. 219
B. 15. 6. 6
K. 15. 7. 6

द्विसप्तत्या महाबाहो ततः पाङ्गुण्यचारिणः ॥ ६
यदा स्वपक्षो बलवान्परपक्षस्तथाबलः ।
विगृह्य शत्रून्कौन्तेय यायात्क्षितिपतिस्तदा ।
यदा स्वपक्षोऽबलवांस्तदा संधिं समाश्रयेत् ॥ ७
द्रव्याणां संचयश्चैव कर्तव्यः स्यान्महांस्तथा ।
यदा समर्थो यानाय नचिरेणैव भारत ॥ ८

D4. 6 T2 M1 -चारिणा; D5 T1. 4 G3. 4 M4. 5 -धारणा;
T3 -धारिणः; G5 M2. 3 -चारणा (for -चारिणः). B Dn
D1-3. 7. 9 ततः (B2 °था) पाङ्गुण्यजा गुणाः.

7 °) B3 ततः; D1 यदि; D4. 6. 8 यद्वा; T G2-5
M1. 2 यथा (for यदा). K1 सु- (for स्व-). G1 यथा
सपक्षो बलवति. — °) K2 सदाबलः (for तथा°). B3
चलः; D4-6. 8 T G2. 3. 5 M2. 3 [अ]परः; G4 M1. 2
(*inf. lin.*) [अ]वरः (for [अ]बलः). — G1 transp.
7^{ed} and 7^{ef}. — °) K4. 5 D3 T2. 4 G2. 5 M1-3 शत्रुं
(for शत्रून्). K3 विजिगीषुस्तदा यायान्. — °) Dn
D2. 7 जेयः; G1 भूयात्; G5 यदा (for यायात्). T1
स्थितिपतिस्. B2 D3. 5 T1. 3. 4 M4 (also as in text)
तथा; D4 स इ; D3. 8 T2 G2. 5 M2 (*sup lin.*) सदा
(for तदा). K3 नृपतिः स्वहिते रतः. — K4 reads
7^e-8^d on marg. *sec. m.* — °) D6 T2. 3 यथा (for
यदा). D4. 6. 8 G2 M1. 2 (*inf. lin.*) त्ववरस्; G1 त्वब-
लस्; G5 M2. 3 त्वपरस् (for ऽबलवांस्). K3 यदारि-
पक्षो बलवांस्; K4 B Dn D1-3. 7. 9 Bom. ed. यदा
परे तु (Bom. ed. च) बलिनः. — After 7^e, K4 B
Dn D1-3. 7. 9 ins. :

27*

स्वपक्षश्चैव दुर्बलः ।

साधं विद्वांस्तदा क्षीणः.

[(L. 2) B4 तथा (for तदा). B2 D1 तथा (D1
°दा) विद्वान्परैः संधिं.]

— °) K4 B1. 4-6 Dn D2. 3. 7. 9 परैः (for तदा). K3
सिद्धिं (for संधिं). K5 विचारयेत्; D5 T1 G1. 3. 4
M4. 5 समाचरेत्; G2. 5 M1-3 °श्रय (for °श्रयेत्). B2
क्षिप्रमेव समाचरे (sic); B3 परैः संधिं तदाश्रयेत्; D1
सुविदित्वा समाश्रयन्; D4. 6. 8 तदा बंध (D6 °धु) समाश्रयः;
T2-4 तथा संधिं समाचरेत् (T2 °श्रय).

8 K4 reads 8 on marg. G1 transp. 8^{ed} and
8^{ed}. — °) K1 D4. 6. 8 T2 G2. 5 M1-3 संचये; B4
संचयं; T3 सुचयश्च (for सं°). — °) Dn1 तु; D1
G1 सु- (for स्यान्). K1. 2 B1. 3. 4 D1 T3 G1. 3. 4 M4. 5

तदा सर्वं विधेयं स्यात्स्थानं च न विभाजयेत् ।
भूमिरल्पफला देया विपरीतस्य भारत ॥ ९
हिरण्यं कुप्यभूयिष्ठं मित्रं क्षीणमकोशवत् ।
विपरीतान्न गृहीयात्स्वयं संधिविशारदः ॥ १०
संध्यर्थं राजपुत्रं च लिप्सेथा भरतर्षभ ।
विपरीतस्तु तेऽदेयः पुत्र कस्यांचिदापदि ।

तदा (for तथा). K3. 5 कर्तव्यस्ते महान्सदा; D4. 6. 8 T2
G2. 5 M1-3 यत्नः कार्यः सदा भवेत्. — °) M5 यथा
(for यदा). K3 दानाय (for या°). D4. 6. 8 T2 G2. 5
M1-3 समर्थं चैव जनयन् (M1 °येद्); G1 समर्थश्चैव जा-
(? या)नानाम्. — °) D5 स चिरेण; G1 M5 अचि°
(for नचि°). D4. 6. 8 T2 G2. 5 अचिरेण च भारत.

9 K4 om. (hapl.) 9. — °) T1. 3 तथा; M4. 5
यथा (for तदा). K2 सर्वे; K3 तस्य (for सर्वं). K1
तदा सर्वविधेयः स्यात्; D4. 6. 8 T2 G1. 2. 5 M1-3 तथा सर्वं
विधातव्यं. — °) K2 transp. च and न. K3 प्राणैरपि
वियोजयेत्; K5 प्राणेन च विभावयेत्; B Dn D1. 2. 7
स्थानेन स (D1 न) विचार (B2. 3. 6 °भाव)येत्; D3 स्थानं
च संविभावयेत्; D4. 6. 8 T2 M4. 5 स्थाने चैव विधायकं
(T2 M4. 5 °कः); D5 T3. 4 G3. 4 स्थानेन न विभाव (D5 T4
°धाप)येत्; D9 स्थानं च प्रविभागशः; T1 स्थानेनेति
विभावयेत्; G1. 2. 5 M1-3 स्थाने चैव वि (G1. 2 नि)धापय
(G2 °येत्). — T1 om. 9^{ed}. — °) T4 अप्यफला;
G3. 4 कल्प° (for अल्प°).

10 K1 om. 10. — °) K4 हिरण्य- (for °ण्यं).
D5 T3 G3. 4 M रूप्य- (for कुप्य-). D4. 6. 8 T1. 2 G1.
2. 5 हिरण्यरूप्य (T2 °रत्न-; G1 °रौप्य)भूयिष्ठम्. — °)
D4. 6. 8 G2 इमं (for मित्रं). K3. 4 अथो (K4 °था)वशं;
B4 अथाबलं; D9 अथोरसं; T1 सकोशवत्; M4. 5
अकोशयं (sic) (for °शवत्). K2 हीनमित्रमथोवशं; K5
मंत्रक्षीणमथोवशं. — °) K2-5 B2 D4. 6. 8 S विपरीतं
(for °रीतान्). K3 च; B2 वि-; B3-6 Dn D1-3.
7. 9 नि-; G1. 5 M1-3 तु (for न). D1. 4. 9 G5 M2
(*sup. lin.*) 5 गृहीयाः (for °यात्). — °) M3 त्वयं
(for स्वयं). Dn1 T3 G3. 4 M4. 5 विधि- (for संधि-).
K4 M2 (*inf. lin.* as in text) विशारद.

11 °) D4-6. 8 T3. 4 G2 सख्यर्थं; T1 G1. 5 संख्यार्थं;
T2 सख्यात्मकं; G3. 4 सख्यदं; M5 संध्यार्थं (for संध्यर्थं).
B (except B6) Dn D1-3. 7. 9 वा (for च). K3 सिद्ध्यर्थं
राजशार्दूल. — °) T1 रि [लि]प्सेथाः कुरुनंदन. — °)
K5 G5 M2. 3 विपरीते (for °तस्). K2. 4 देव (for

तस्य प्रमोक्षे यत्नं च कुर्याः सोपायमन्त्रवित् ॥ ११
 प्रकृतीनां च कौन्तेय राजा दीनां विभावयेत् ।
 क्रमेण युगपद्वंद्वं व्यसनानां बलाबलम् ॥ १२
 पीडनं स्तम्भनं चैव कोशभङ्गस्तथैव च ।
 कार्यं यत्नेन शत्रूणां स्वराष्ट्रं रक्षता स्वयम् ॥ १३
 न च हिंस्योऽभ्युपगतः सामन्तो वृद्धिमिच्छता ।

कौन्तेय तं न हिंसेत यो महीं विजिगीषते ॥ १४
 गणानां भेदने योगं गच्छेथाः सह मन्त्रिभिः ।
 साधुसंग्रहणाच्चैव पापनिग्रहणात्तथा ॥ १५
 दुर्बलाश्चापि सततं नावष्टभ्या बलीयसा ।
 तिष्ठेथा राजशार्दूल वैतसीं वृत्तिमास्थितः ॥ १६
 यद्येवमभियायाच्च दुर्बलं बलवानृपः ।

C. 15. 231
 B. 15. 6. 18
 K. 15. 7. 18

स्देयः). B Dn D1-3. 7. 9 विपरीतं न ते भूयः (Dn D2. 7 तच्छेयः); D4. 6. 8 T2 G2 M1 विपरीतकृतेदेयः; D5 T1. 3. 4 G3. 4 तस्य तेदेयः (G1 तेदेयं); G1 रीतं तु वै देयः. — ^a) T2 G1. 3-5 M पुत्रः (for पुत्र). — ^a) Bom. ed. तस्याः (for तस्य). B5 Dn1 D2 प्रमोक्ष्ये; D6 G2 प्रमोक्षं; T2 M1 क्ष-; G3 क्षो (for क्षे). K3 तस्य प्रमोक्षणे यत्नं; D4. 8 क्षं यत्नश्च. — ^a) K1. 2 D4. 6. 8 T2 G2-5 M कुर्याः सो (K1 र्यात्सो-; D4. 6 र्याः सा)पायमासवत् (G3. 4 M4 वान्); K3. 5 D5 T1. 3. 4 कुर्यात्सो (T3 र्याः सो)पायमात्मवान् (K3 त्मनः); K4 त्साहायमात्मना; B2. 3 D9 कुर्यात्सो (B3 र्याः सो)पायमन्त्रवत्; G1 कुर्याच्चेद्वयमासवान्.

12 ^a) B Dn D1-3. 7. 9 राजेंद्र (for कौन्तेय). — ^b) K1 B1. 4-6 Dn D2. 9 M3 दीनान् (for दीनां). K1. 2 G5 M विभावयेः (K1 G6 M3 ये) (for वयेत्). K4 राजा दीनां व्यभावयेत्; D1 वरादीनां विचारयन्. — ^a) K3 बंधं; B Dn D1-3. 7. 9 सर्वं; D4. 6. 8 G2 M2 (sup. lin.). 3 वृद्धिः; T1 वंध्यं; T2 G5 M1. 2 वृद्धं; T3 वृत्तं; G1 बुद्धा (for द्वंद्वं). — ^a) K1 व्यपिनानां (sic); D4. 6. 8 G2 ह्यसतां च (for व्यसनानां). K3 T1 G1 बलाबलं. B Dn D1-3. 7. 9 व्यवसायं महाबलः (B3 D3. 9 ल).

13 ^a) K5 पीडनः; Dn पीडितं; T1 सीदनं (for पीडनं). G3. 4 डंभनं (for स्तम्भनं). — ^b) K4 D7 कोशं; B D1-3. 9 कोष- (for कोश-). D4. 6. 8 G2 क्लेशसंगस्रः; G1 क्रोशनं च (for कोशभङ्गस्र). K1. 2 T2 G5 M संगस्रः; T1 भंगं (for भङ्गस्र). — ^a) K4 D9 कार्यो; B2. 3 कार्या (for कार्यं). D6 यमेन (for यत्नेन). — ^a) K1 B6 सुराष्ट्रं; K3-5 B1-6 Dn D2. 7. 9 M4. 5 स्वराज्यं (for ष्ट्रं). D5 M2 (inf. lin.). 3 रक्षतां. T1 स्वराष्ट्रे रक्षणं नृप.

14 ^a) B1. 5. 6 D2 T2 न चाहिंस्यो; D4. 6. 8 G2 एवं हिंसा (for न च हिंस्यो). K1 [s]भ्युपागतः; K2 [s]प्युपं; B6 G3. 4 ह्युपं (for ऽभ्युपं). T1 स चलास्ये ह्युपगमः. — ^b) K5 समंतो; T1 समंताद् (for सामन्तो). D9

बुद्धिम् (for वृद्धिम्). D4. 6. 8 T2 G2 इच्छतां; D5 ऋच्छता. B2 सामवृद्धिमिहेच्छता. — ^a) B4 D2. 9 तन् (for तं). Dn1 हिंसेत्स; Dn2 हिंसेथा (for हिंसेत). K1-3. 5 D5 T1. 4 G3-5 M2. 3 कौन्तेय तद्धितं हिंस्यात् (K1. 5 T4 G3 M2 हि स्यात्); K4 corrupt; D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2 M1. 4. 5 कौन्तेय (D4. 6. 8 यं) तद्धितं ते स्यात्. — ^a) B4 सो (for यो). K D4-6. 8 S पृथिवीं विजिगीष (K1 षि)तः.

15 ^a) D5 T1. 3. 4 G1. 3-5 गुणानां (for गं). M4. 5 भजने (for भेदने). D4. 6. 8 T2 G2 M1 गुणभे (M1 णभे)देन वै योगं. — ^b) K4 गच्छेच्च; B Dn D1-3. 7. 9 ईप्सेथाः (for गच्छेथाः). G1 स तु (for सह). M1 गच्छेथाः स महांन्त्रिभि (sic). — B4 om. (hapl.) 15^a-18^b. T1 om. 15^a. — ^a) K1. 2 -सत्कारणाच्च (for संग्रहणाच्च). K3 आत्मा रक्ष्यो महाराज; K4. 5 D4-6. 8 T2-4 G2-4 M1-3. 5 आत्मसात्क (T2. 4 G3. 4 त्का)रणाच्चैव (D4. 6. 8 णे कृत्यं; T2 G2 M1-3 णे नित्यं; T3 णाश्चैव); G5 आत्मास्यात्करुणे नित्यं (sic); M4 आत्मतत्कारणैर्नित्यं. — ^a) K3 माया-; D5 पापि-; T3 प्राणे; T4 G3 प्राण-; G4 प्राण- (for पाप-). B2 विग्रहणात्; T4 निग्रहणस्र (for णात्). G3. 4 तदा (for तथा). D4. 6. 8 T2 G2 पालनानि ग्र (T2 G2 गृ)हे तथा; G1. 5 M पापानां नि (G1 वि)ग्रहे त (G1 हात्त)था.

16 B4 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^a) K3. 5 D3. 5 T1. 2. 4 G2-5 M1. 2 दुर्बल (K3 ल)श; D4. 6. 8 दुर्बलं; G1 दुर्लभं. D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1. 2 चैव (for चापि). — ^b) K3 B (B4 om.) Dn D1-3. 7. 9 ना (B2 वा)न्वेष्टव्या (K3 ंव्यो); K4 अवृषब्धो; K5 अवष्टब्धो; D4. 6. 8 T2 G2. 5 M नावष्टभ्यो; D5 T1. 3. 4 G3. 4 नावमान्यो; G1 अन्वेष्टव्यो (for नावष्टभ्या). — ^a) D6 तिष्ठेथ. — ^a) B6 वैतसी- (for सीं). K4 D4-6. 8 T1. 2. 4 G2-4 M4. 5 आश्रितः; D1 आदतः (for आस्थितः).

17 B4 om. 17 (cf. v. l. 15). — ^a) B2 यच्च (for यदि). B (B4 om.) Dn D2. 3. 7. 9 T4 G1 एनम् (for एवम्). K1 D5 T2 G1. 5 अभियायास्त्वं (K1 श्र);

C. 15. 232
B. 15. 6. 19
K. 15. 7. 19

सामादिभिरुपायैस्तं क्रमेण विनिवर्तयेत् ॥ १७
अशक्नुवंस्तु युद्धाय निष्पतेत्सह मन्त्रिभिः ।
कोशेन पौरैर्दण्डेन ये चान्ये प्रियकारिणः ॥ १८

असंभवे तु सर्वस्य यथामुख्येन निष्पतेत् ।
क्रमेणानेन मोक्षः स्याच्छरीरमपि केवलम् ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

१२

धृतराष्ट्र उवाच ।
संधिविग्रहमप्यत्र पश्येथा राजसत्तम ।

द्वियोनिं त्रिविधोपायं बहुकल्पं युधिष्ठिर ॥ १
राजेन्द्र पर्युपासीथाश्चित्त्वा द्वैविध्यमात्मनः ।

D4. 8 °धायाच्च; T3 °यायाद्वै; T4 G3. 4 °यायाति; G2 M1-3 °यायात्त्वां (for °यायाच्च). T1 यश्च त्वामभियायाति. —^b) T1 दोर्बलाद् (for दुर्बलं). K5 D4-6. 8 T3. 4 G1. 3-5 M2-5 नृप (for नृपः). K3 दुर्बलं बलवानृप; B (B4 om.) Dn D1-3. 7. 9 बलवान्दुर्बलं नृपः (D1 °प; D9 °पं); T2 (sup. lin.) दुर्लभं बलवानृपः. —^a) D1 च; D5. 8 T3. 4 G3. 4 त्वं (for तं). —^d) M4. 5 हि (for वि-). B2 -वर्तत; Dn D2. 7 T4 G3. 4 -वर्तये; T1-3 G1. 5 M1-3 -वर्तय (for -वर्तयेत्). K3. 5 क्रमेणैव वि(K5 नि)वर्तयेत्; K4 °ण च विवर्धयेत्; D1 तं क्रमेण निवर्तयेत्.

18 B4 om. 18^{ab} (cf. v. l. 15). —^a) K1 अशक्नुयंस्. K3. 4 B (B4 om.) Dn D1-3. 7. 9 च (for तु). —^b) K1 निषेधेत्; K2 निपतेत्; K3 नेष्यते; K4 निष्पत्य; D1 पतेत्; D3 यतेत्; D4 निष्फलैः; D5. 6. 8 T2 M1-3 निष्पतेः (for °तेत्). —T1 om. 18^c-19^b. —^c) K4 D1 G5 कौशेन; B (except B6) D2. 3. 7 (before corr.) कोषेण; Dn2 कोशेण; D5 शोकेन (for कोशेन). D4 सौर्य-; T2 वैरैर् (for पौरैर्). M3 दंड्येन. —^d) B Dn D1-3. 7. 9 चास्य (for चान्ये). T2 -कारणाः (for -कारिणः).

19 T1 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). —^a) G1 असंभवस् (for °भवे). M1 च (for तु). —^b) D1 यथा दुःखेन (for यथामुख्येन). D5 M1 निष्पतेः (for °तेत्). —^c) G3. 4 क्रमेण (for क्र°). K4 तेन; G3 ननु (for [अ]नेन). K1 D3. 4. 6. 8 G2. 5 M3 मोक्षं; K2 सौर्थ; K3 D1 मोक्ष्यं; Dn1 D2 मुक्तं; D7 युक्तं (for मोक्षः). —^d) B6 D9 शारीरम्. B1-5 Dn D1-2. 7. 9 इति; B6 इव; G1 प्रति; G5 M2. 3 परि (for अपि). D5 शरीरेणापि केवलं; T1 बहुधा राजसत्तम.

Colophon. — Adhy. name: K3 युधिष्ठिरशिक्षा; K4 युधिष्ठिरानुशासनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K4 D4-6. 8 T2-4 G M 11 (as in text); B4. 6 9; D1. 7 6; T1 10. — Śloka no.: K4 20; K5 35; D9 21.

12

 This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 ^a) M4 संधिं (for संधि-). D5 T4 G3. 4 अस्य (for अत्र). M5 संधिं विग्रहमंत्रस्य. —^b) D4. 6. 8 पश्येता (sic) (for पश्येथा). —^c) K5 Dn2 D4. 6. 8 T2 द्वियोनि- (for °निं). Dn2 D2. 7 G1 वि(G1 द्वि-) विधोपायं (for त्रि°). —^d) K5 D9 M4 युधिष्ठिरं (sic).

2 ^a) K1. 2. 4. 5 B Dn D1-3. 7. 9 T1. 4 G3. 4 M4. 5 कौरव्य; K3 कौरव्यान् (for राजेन्द्र). K4. 5 B2. 4 D2. 7-9 पर्युपासीथा (D8 °त); T2 °सीत्वा (for °सीथाश्). —^b) K4 B2. 4 Dn D2. 3. 7. 9 स्थित्वा; D1 हित्वा (for छित्त्वा). K1. 2 वीवधम् (sic); K3-5 व्यसनम्; G6 विविधम् (for द्वैविध्यम्). D4. 6. 8 T1-3 G2 M4 जि(T1 नी)त्वा द्वि(M4 वि)विधमात्मनः (D6 T3 G2 °ना); D5 T4 जित्वा व्यसनमा°; G1 छिद्रान्विविधमा°; G3. 4 जित्वाद्य धनमा°; M1 **पि कृतमा°; M2. 3. 5 छित्त्वा (M5 जित्वा) द्वि(M2 वि)विधमायति. —^c) B5 तुष्टः; D9 हृष्ट- (for तुष्ट-). B5 -बलिः; D4-6. 8 T G2-4 -जनः (for -बलः). K4 शत्रुम्; D1 G2 शत्रून् (for शत्रुर्). K3 तुष्टपुष्टबलं शत्रुम्; K5 हृष्टं पुष्टबलं शत्रुम्; G1 तुष्टं पुष्टं बलं शत्रुर् (sic); G5 तुष्टुश्च बलं शत्रुर्; M5 तुष्टपुष्टं बलः शत्रुर्. —^d) T3 अर्थवान् (for आत्म°). K1. 2

तुष्टपुष्टबलः शत्रुरात्मवानिति च स्मरेत् ॥ २
 पर्युपासनकाले तु विपरीतं विधीयते ।
 आमर्दकाले राजेन्द्र व्यपसर्पस्ततो वरः ॥ ३
 व्यसनं भेदनं चैव शत्रूणां कारयेत्ततः ।
 कर्शनं भीषणं चैव युद्धे चापि बहुक्षयम् ॥ ४
 प्रयास्यमानो नृपतिस्त्रिविधं परिचिन्तयेत् ।
 आत्मनश्चैव शत्रोश्च शक्तिं शास्त्रविशारदः ॥ ५

उत्साहप्रभुशक्तिभ्यां मन्त्रशक्त्या च भारत ।
 उपपन्नो नरो यायाद्विपरीतमतोऽन्यथा ॥ ६
 आददीत बलं राजा मौलं मित्रबलं तथा ।
 अटवीबलं भृतं चैव तथा श्रेणीबलं च यत् ॥ ७
 तत्र मित्रबलं राजन्मौलेन न विशिष्यते ।
 श्रेणीबलं भृतं चैव तुल्य एवेति मे मतिः ॥ ८
 तथा चारबलं चैव परस्परसमं नृप ।

C. 15. 243
 B. 15. 7. 9
 K. 15. 8. 9

एव सं- (for इति च). D9 M4 स्मरे; T1 श्रुतः (for स्मरेत्). K3 अथ वा न विसंस्मरेत्; K4 अर्थवान्न चिरं स्मरेत्; K5 अर्थवान्न विसंस्मरेत्; D4. 6. 8 G2. 3 अर्थवानिति (G3 °व) संस्मरेत् (D4 G3 °रे.); D5 T4 G4 M1-3. 5 अर्थवानिति च स्मरे: (T4 M1 °रे; M5 °र); T2 अर्थवानिह यं स्मरेत्.

3 G3. 4 om. 3^a-5^b. T1 om. 3^{ab}. — ^a) K3 -काले च; T2 -कालेन (for -काले तु). D1 पर्युपासितकाले तु. — ^b) K3. 4 तु व (K4 विव)र्जयेत् (for विधीयते). K5 विपरीतानि वर्जयेत्. — ^c) K2 आमर्द-; K3 T3 आनर्थ-; D5 T4 तमर्थ- (for आमर्द-). G1. 2 -कालं. K1 आमर्म-काले राजेन्द्रं; D4. 6. 8 अमर्दकालं राजेन्द्रं; T1 अनर्थकाले तस्यैव. — ^d) K3 व्यपसर्प विशां पते; B1-5 Dn D1-3. 7 व्यपसर्पेत् (B2. 3 D1. 3 °पस्त-; B4 °प्य त-; Dn1 °पत्त)तः परं; B6 व्यपसर्पस्तथा परं; D4. 6 व्यवसाया (D6 °य)-स्तपोरतः; D5 व्यवसायं ततोपरं; D8 व्यवसायस्ततस्ततः; T1 व्यवसायं कुरुष्वह; T2-4 G1. 5 M व्यवसायस्तपोप- (T4 °तो व)रः; G2 व्यवसायस्तथा वरः.

4 G3. 4 om. 4 (cf. v. l. 3). T1 om. 4^{ab}. — ^a) K1. 2 पातनं; K3 व्यसने; D4-6. 8 T2. 4 G2 M वमनं; T3 दमनं; G1 गमनं (for व्यसनं). D4. 6. 8 G1 वेदनं (for भे°). — ^b) G5 M1. 2. 4. 5 कारयेस् (for °येत्). — ^c) K B Dn D2. 5. 7 T G1 कर्षणं; D1. 3 हर्षणं; D4. 8 G2 मर्षणं; D6 मरणं; D9 धर्षणं (for कर्शनं). K3 भूषणं; K4 भेदनं (for भीषणं). — ^d) G1 युद्धं. B D (except D5) T1-3 G2 चैव (for चापि). K3-5 Dn D2. 7. 9 बल-; D1 परि-; D3 पर- (for बहु-).

5 G3. 4 om. 5^{ab} (cf. v. l. 3). — ^a) K2. 3 प्रयास्यमाणः; B5 प्रदास्यमानो (for प्रयास्य°). K1. 2. 4 G1. 5 M तु (M4. 5 च) नृपस्; D4. 6. 8 T2. 3 G2 तु पुनस्; D7 नृपति (for °तिस). D5 T1. 4 पलायमानश्च नृपस्. — ^b) K1. 2. 5 त्रिविधां (for °धं). K1. 2 -वर्तयेत्. — D8 om. 5°-7^d. D7 repeats 5^{od} after 7. — ^c)

K2 शत्रौ च; K3 राजेन्द्र (for शत्रोश्च). — ^d) K4 G5 M1 -विशारद (K4 °दं). K3 शत्रोः शक्तिं व्यपेक्षया; T1 शक्तिं ज्ञात्वा युधिष्ठिर.

6 D8 om. 6 (cf. v. l. 5). — ^b) K1 मन्त्रि-; B D1. 3. 9 मित्र- (for मन्त्र-). D5 -शक्ति (for -शक्त्या). — ^c) K1 तमापन्नो (for उप°). K3. 5 B Dn D1-3. 7. 9 T1. 3. 4 G1. 3. 4 M4 नृपो (for नरो). D4. 6 T2 M5 यावद् (for यायाद्). — ^d) B1. 4. 5 Dn D2. 7 च वर्जयेत् (for अतोऽन्यथा). T4 [5]नुगः (for ऽन्यथा).

7 D8 om. 7 (cf. v. l. 5). K4 om. 7. — ^a) G1 नाददीत (for आद°). D4. 6 T3 राजन् (for राजा). — ^b) D9 मौलं (for मौलं). B6 विप्र-; G5 M2 (inf. lin.) मन्त्र- (for मित्र-). — ^c) Hypermetric. G3. 4 धृतं; M2 (inf. lin.) हृतं (for भृतं). K1 B3 च (for चैव). D1 आटवीजबलं चैव; T1 भृतमाटविकं चैव; G1 अटवीं च भृतं चैव. — Dn1 om. (hapl.) 7^d-8°. — ^d) K1 श्रेणी-; K3 D5 श्रेणि-; G3. 4 मौल्यं (for श्रेणी-). K2. 3 च तत्; B1. 4. 5 Dn2 D2. 7 T3 प्रभो; B3 D3 तथा; D9 न तत् (for च यत्). — After 7, D7 repeats 5^{od}.

8 Dn1 om. 8^{abc} (cf. v. l. 7). — ^a) D4. 6. 8 बलं; T2 G2 M1-3 बंधु-; G5 M2 (inf. lin.) मन्त्र-; M4 मन्त्रि- (for तत्र). G1 मित्रामित्र- (for तत्र मित्र-). M5 [अ]मित- (for मित्र-). G5 राजा (for राजन्). — ^b) T1 मूलेन (for मौ°). B Dn2 D1-3. 7. 9 मौलं चैव (for मौलेन न). K2. 4 T1. 2 G1 (inf. lin.) च (for न). B4 om. (hapl.) from विशिष्यते up to चैव (in 8°). B3 विधीयते; D9 विशिष्यते (for विशिष्यते). G1 न्याया-दृष्ट्युदये धृतः. — ^c) G5 M4. 5 -बल- (for -बलं). K3. 5 -भृतबले (K5 °ले) (for -बलं भृतं). D4. 6. 8 T2 G2 M1 प्राकृतं च (for भृतं चैव). — ^d) K1 तुल्यात्तेन; K2 तुल्ये तेन; B3 D1 तुल्यमेव (for तुल्य एव). K3-5 तुल्ये ते (K3 °ल्येन) इति मे मतिः; B5 तुल्यता इति मे

C. 15. 243
B. 15. 7. 9
K. 15. 8. 9

विज्ञेयं बलकालेषु राज्ञा काल उपस्थिते ॥ ९
आपदश्चापि बोद्धव्या बहुरूपा नराधिप ।
भवन्ति राज्ञां कौरव्य यास्ताः पृथगतः शृणु ॥ १०
विकल्पा बहवो राजन्नापदां पाण्डुनन्दन ।
सामादिभिरुपन्यस्य शमयेत्तान्नृपः सदा ॥ ११
यात्रां यायाद्वलैर्युक्तो राजा षड्भिः परंतप ।

मतिः; D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-3 तुल्यं (G1 °ल्ये)
तेनैव (G5 ते चैव) भारत; D5 T1. 4 G3. 4 M4. 5 तुल्यं
तेनेति (G3 °नैव) मे मतिः.

9 G1 om. 9^{ab}. — ^a) K3 D1. 3. 9 यथा चार-; D4.
6. 8 T1. 2. 4 G2 M चोराटवी- (D4. 8 T4 G2 °वि-); D5
घोराटवि-; G3. 4 तथा पौर-; G5 तथा चोर- (for तथा
चार-). D5 T1. 4 G3. 4 यच्च (for चैव). T3 श्रीचोरातिवी-
बलं चैव (sic). — ^b) G4 परसैन्य- (for परस्पर-). K1. 2
D4. 6 T2 G2 -बलं; B6 -शमं (for -समं). K1 B3 नृपं.
— ^c) K1 B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 5. 7. 9 बहु-; B3 युद्ध-
(for बल-). M2 (sup. lin.). 3 -कामेन (for -कालेषु).
K3. 5 विज्ञेयं च बलं (K5 °लं) काले (K5 °ले); K4 °यं
च बलं चैव. — ^d) D1. 5 T1 M4. 5 राज्ञां; D9 राज्ञः;
T3 राजा (for राज्ञा). T4 G3. 4 राज्ञां काल उपा (T4
°प) श्रुते.

10 ^a) K1. 2 B5. 6 D1. 4. 6. 8 T2. 3 G2 चैव; G1
चाव-; G5 M2 च वि- (for चापि). — ^b) T1 नराधिपाः.
— T1 om. 10^c-11^b. — ^c) K2 B2 T4 राज्ञा; T2 राजन्;
G1 राज्ञः (for राज्ञां). D5 T4 G4 M4. 5 कौतेय (for
कौरव्य). — ^d) M6 या गाः (for यास्ताः). B2. 3. 6 D9
T3. 4 G3. 4 M4. 5 प्रथमतः; T2 ताः प्रवणाः; G1 ताः
प्रथमं; G5 M1-3 स (M1. 3 त्वं) प्रथमं (for पृथगतः). K
यास्तासां प्रथमां (K2 °थमं; K3. 4 °शमं) शृणु; D4-6. 8
G2 यास्तात (D5 या यास्ताः) प्रणवः (G2 °वणः) शृणु.

11 T1 om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^a) B Dn
D1-3. 7. 9 बहुधा (for बहवो). K3-5 राज्ञाम् (for
राजन्). — ^b) D4. 6. 8 G2 नृपाणां; G5 आपदः (for
°दां). — ^c) K5 D7 शमादिभिर् (for सामां). K1. 2
उपन्यस्तैः; K3 D5 T1. 2. 4 G3. 5 M4. 5 उपायैस्तु (T1
°श्च); G1 उपेतस्य (for उपन्यस्य). — ^d) B Dn
D1-4. 6. 7. 9 M3 गणयेत्; D8 T2 G1. 2. 5 M2. 4. 5 गमं
(for शमं). K1. 4 B4 D1. 2 ता; K2 T4 तां (for
तान्). K3 शमयेत्तां सदा नृपः; T1 समयेस्मान्नराधिप.

12 ^a) K4 यत्तो; B2 यत्र (for यात्रां). B1. 3-6

संयुक्तो देशकालाभ्यां बलैरात्मगुणैस्तथा ॥ १२
तुष्टपुष्टबलो यायाद्राजा वृद्ध्युदये रतः ।
आहूतश्चाप्यथो यायादनृतावपि पार्थिवः ॥ १३

स्थूणाश्मानं वाजिरथप्रधानां

ध्वजद्रुमैः संवृतकूलरोधसम् ।

पदातिनागैर्बहुकर्दमां नदीं

Dn D1-3. 7. 9 गच्छेद्; B2 [आ]गच्छेद्; G2 यावद् (for
यायाद्). D4. 6. 8 यात्रां यावद्वैर्युक्तो; D5 T4 G3. 4 यत्र
यावा (G4 वर्या) न्वलैर्गुप्तो; T1 मित्रादिभिर्बलैर्गुप्ता. — ^b)
B2 Dn D2. 7 सद्भिः (for षड्भिः). M5 परंतपः. — ^c)
K1. 2 D4. 6. 8 संयुक्ता; B Dn1 D1-3. 7 M4 युक्तश्च; D9
युक्तं वा (for संयुक्तो). K1 देव- (for देश-). Dn2
युक्तश्च कालदेशाभ्यां. — ^d) D5 T1. 4 G3. 4 एतैर्; T2
आत्मा- (for आत्म-). B4 T2 -गुणस् (for -गुणैस्). G2
यथा (for तथा). B2. 3. 6 D1. 3. 9 त (B3 D3. 9 य) था
बलगुणैर्नृपः (B6 D1. 3 °प).

13 ^a) K1 तुष्टिपुष्टि-; K5 रुष्टपुष्ट-; B Dn D1-3.
7. 9 हृष्ट-; D4. 8 अष्ट- (for तुष्ट-). D1 -बलैर्; T1
-जनो (for -बलो). B Dn D1-3. 7-9 गच्छेद्; D4. 6 T2. 3
G1. 2 M1-3 राजा (for यायाद्). G5 तुष्टुश्च बलो राजा.
— ^b) M2. 3 यायाद् (for राजा). T1 स्वाभ्युदये (for
वृद्ध्युदये). K1 वृतः; K2 [स]ष्टतः; K4 G3. 4 ततः;
D5 T4 M2-5 धृतः (for रतः). D4. 6. 8 यायाद्वृद्ध्युदयो-
द्यतं; T2. 3 यायाद्वृद्ध्यादये धृतः (T3 °योद्यतः); G1. 2. 5
यायाद्वृद्ध्यु (G2 °द्ध्यो-; G5 °द्धो) दये धृ (G6 वृ) तः; M1
यायाद्वृद्धैरुपावृतः. — ^c) B1. 5. 6 Dn D1-3. 7 M4 अकृ-
शश्च; G2 M1. 5 आहूय; G3 अभृतश्च (for आहू-).
K3 चाव्यथो; K4 चाव्ययो (for चाप्यथो). G2 ज्ञायाद्
(for यां). D4. 6. 8 आहूतश्चाप्यया यावद् (sic). — ^d)
K3 T3 अनृताद्; G1 अभृताव्; G5 M1. 2. 4 अमृताद् (for
अनृताव्). K T3. 4 G1. 4 पार्थिव; B1. 4. 5 Dn D2. 7
M4 पांडव (for पार्थिवः). D4. 6. 8 G2 विवृत्तेन हि (G2 °तो
हि न) पार्थिव; T2 M3. 5 विवृतो न हि पार्थिवः.

14 M1 om. 14. — ^a) K3 स्थूलात्मानो; K4. 5
D9 स्थूलाश्मानं; B2 स्थूलोश्मकां; Dn D2 तूणाश्मानं;
D4. 6. 8 अन्वागानां; T2 G2 अन्वागतो (G2 °तां); T3
स्थूलात्मको; G1 वसुंधरां; G3 स्थूलोश्मानं; G4 मूलो-
मानं (sic); G5 अवद्धानां; M2. 3 अवंधनां (for स्थूणा-
श्मानं). B1 D1. 9 वाजिपथ- (D1 °थं) (for °रथ-).
K4. 5 -प्रवाह्य (K5 °हं); Dn D2 -प्रवाहां; D4. 6. 8 T2. 3
G1. 2. 5 M2. 3 -प्रधानो; D5 -प्रदानो; D1 -प्रवाह्यं; G3

सपत्ननाशे नृपतिः प्रयायात् ॥ १४

अथोपपत्त्या शकटं पद्मं वज्रं च भारत ।

उशना वेद यच्छास्त्रं तत्रैतद्विहितं विभो ॥ १५

सादयित्वा परबलं कृत्वा च बलहर्षणम् ।

स्वभूमौ योजयेद्युद्धं परभूमौ तथैव च ॥ १६

लब्धं प्रशमयेद्राजा निक्षिपेद्धनिनो नरान् ।

ज्ञात्वा स्वविषयं तं च सामादिभिरुपक्रमेत् ॥ १७

सर्वथैव महाराज शरीरं धारयेदिह ।

प्रेत्येह चैव कर्तव्यमात्मनिःश्रेयसं परम् ॥ १८

एवं कुर्वञ्शुभा वाचो लोकेऽस्मिञ्शृणुते नृपः ।

प्रेत्य स्वर्गं तथाप्नोति प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ १९

एवं त्वया कुरुश्रेष्ठ वर्तितव्यं प्रजाहितम् ।

C. 15. 254
B. 15. 7. 20
K. 15. 8. 20

-प्रजानां; G⁴ -प्रजानां (for -प्रधानां). K^{1,2} स्थूलाश्मानं राजरथप्रवाहं (K² °हां); M^{4,5} स्थूलाश्मकां (M⁴ °श्मत्वां) वाजिरथा प्रधानो. —^b) K² महाजनाः; D⁵ T^{1,3,4} G^{1,3,4} महावृक्षां (for ध्वजद्रुमैः). T¹ निवृत्त- (for सं°). D^{1,3} -रोधसां. K^{1,4,5} महाजनायावृतकूलरोधसं; B² ध्वजद्रुमां संभृतकूल°; D^{4,6,8} महावृक्षं संभृतः (D⁸ °तं) कू(D⁶ शू)लरोधं; T² G^{2,5} M^{2,5} महावृक्षां संभृतकू(T² G^{2,5} °तः कू)लरोधां. —^c) D⁴ T² G² पदातिना तैर्; D^{6,8} पादादीनां तैर् (sic); G¹ पदातिसंघैर्; G⁵ °नातैर् (for °नागैर्). K^{1,2,5} -कर्ममाचितां; K^{3,4} -कंदरां च; B¹⁻⁵ D^{4-6,8,9} S (M¹ om.) -कर्ममां (D⁸ °मा) च; B⁶ -कल्परोचितां; D¹ -दुर्गमां च (for -कर्ममां नदीं). —^d) K³ युक्तः सपत्नान्; B D^{1,3,9} नदीं सपत्नीं (D^{1,3} °त्नां) (for सपत्ननाशे). Dn D^{2,7} प्रयोजयेत् (for प्रयायात्). K^{1,2,4,5} सेनानदीं व्यूह्य नृपः प्रयायात्; D^{4,6,8} T² G^{2,5} M^{2,3} स्थूलाश्मकां (G⁵ °त्मनां) तोयवतीं च याया (D^{4,6,8} °व)त्; D² T^{1,3,4} G^{3,4} M^{4,5} राजा प्रसन्नां पद(T¹ °न्नामट)वीं च यायात्; G¹ स्थूलां तु कां तोयवतीं च यायात्.

15 ^a) K^{3,6} अथोपपत्त्यं (K⁵ °त्यां); D^{4,6,8} °पद्यात्; T^{2,3} °वाद्या; G² °पद्याः (for °पत्त्या). D⁵ T^{1,4} G^{3,4} M⁴ अ(G^{3,4} त)थैव (M⁴ °वं) शकटं वज्रं. —^b) K T^{2,3} G^{1,5} M^{1-3,5} वज्रं चक्रं; B³ वज्रं पद्मं (by transp.); Dn² पद्मवज्रं; D^{1,3} पद्मं चक्रं; D^{4,6,8} वज्रशक्रं (sic); D⁵ T^{1,4} G^{3,4} M^{4,5} (also) शंखं चक्रं; G² वज्री शक्रं. —^c) G² तत् (for यत्). —^d) K³ तं च (for तत्र). D^{4,6,8} T^{3,4} G⁵ M^{2,3} [ए]व (for [ए]तद्). K⁴ विदितं (for विहितं). K²⁻⁵ B⁶ D³ T¹ M^{4,5} प्रभो; M³ हि तं (for विभो). K¹ तत्तत्रैव विहितं प्रभो (hypermetric); B^{1,4,5} T² G M¹ तत्रैव (B^{1,5} °त्रैवं; G^{3,4} °थैव) विहितं प्रभो; D⁵ तत्रैतद्विविधं प्रभो.

16 ^a) K^{1,3-5} T^{1,3} G^{1,3-5} साधयित्वा; B Dn D^{1-3,7,9} चा(D^{3,9} वा)र° (for साद°). T¹ वीर- (for पर-). —^b) K^{2,5} B Dn D^{1-3,7,9} G⁵ M^{2,3} स्व- (for च). K³ बल-. B^{1,2,4-6} Dn D^{1-3,7,9} -दर्शनं; B³ मंडलं (for -हर्षणम्). D^{4,6,8} T² (also) G^{1,2} कृत्वा-

च बलमर्षणं. —^c) M⁵ स (for स्व-). T¹ स भूमौ वियोजयेत्स्वस्थां (hypermetric).

17 ^a) B Dn D^{1-3,7,9} T^{1,4} G^{1,3,4} बलं (for लब्धं). B⁶ Dn D^{2,7} प्रसादयेद्; D⁹ प्रवेश°; T¹ प्रकल्प° (for प्रशम°). G¹ राज्ञा (for राजा). —^b) B Dn D^{1-3,7,9} T¹ G¹ बलिनो (for धनिनो). K⁴ [5]मरान्; B⁴ नृपान् (for नरान्). G² निक्षेपधनिनो नरान्; G^{3,4} निक्षेपे धनिनो नराः. —^c) K¹ T³ च; K² स; D¹ स्वं; T² G² सु-; M¹ तु (for स्व-). B⁶ -समयं (for -विषयं). K^{4,5} तच्च; B¹ यत्र; B²⁻⁶ Dn D^{1-3,7,9} तत्र; T¹ चापि (for तं च). D^{5,6,8} ज्ञात्वा सुविषयत्वं च; G¹ हत्वा तु विषये तत्र. —^d) K¹⁻⁴ उपक्रमैः; B^{1,6} उपाक्रमेत्; D^{4,6,8} T¹ उपक्रमे; M⁴ °क्रमन् (for °क्रमेत्).

18 ^a) K^{1,2} T² G^{1,2,5} M¹⁻³ सर्वमेतन्; K³ सर्वं चैव; K⁵ D⁵ T⁴ G^{3,4} सर्वं त्वेतन् (K⁵ °वं); B⁶ सर्वं तव; D^{4,6,8} ब्रह्म चैतन्; T³ सर्वमेव; M⁴ सर्वं चैतन्; M⁵ सर्वं त्वेदं (for सर्वथैव). K⁴ [ए]वं; T¹ तु (for [ए]व). —^b) K^{3,5} शरीरे. —^c) K^{1,2,5} प्रत्यहं (for प्रेत्येह). B Dn D^{1-3,5,7,9} T² G^{1,2} चेह च (for [इ]ह चैव). —^d) Some MSS. -निश्रेयसं; B⁵ T² -निःश्रेयसः. D^{4,6,8} T⁴ M¹⁻³ पदं (for परम्). K¹ G⁵ आत्मनः श्रेयसं परं (G⁵ °दं).

19 ^a) G⁵ भावं (for एवं). D⁵ T¹ G²⁻⁴ M^{4,5} शुभाचारो (for शुभा वाचो). K³ लभते; D^{4,6,8} कुरुते; D⁵ T^{3,4} G^{3,4} वृणुते (for शृ°). K^{2,4} D^{4-6,8} T²⁻⁴ G^{4,5} M^{4,5} नृप; K⁵ G^{1,2} नरः; G³ सदा (for नृपः). T¹ लोकेऽस्मिञ्श्रियमश्नुते (for 19^b). B Dn D^{1-3,7,9} एवमेतन्म (B³ °व म)हाराज राजा सम्यक्समाचरन्. —^c) K¹ B Dn D^{1-3,7,9} T^{1,3} अवाप्नोति; D⁴ G^{3,4} तदाप्नोति (for तथा°). —^d) Dn¹ D^{1,2,7} राजा (for प्रजा). K⁴ पालयेत् (for °यन्).

20 ^a) K⁴ एवं कृत्वा नृपश्रेष्ठ. —^b) K^{1,2} तथा हितं; K⁵ प्रजाहिते; D^{4-6,8} T G²⁻⁵ M¹⁻³ °सु वै; D⁹ प्रय-

C. 15. 254
B. 15. 7. 20
K. 15. 8. 20

उभयोर्लोकयोस्तात प्राप्तये नित्यमेव च ॥ २०
भीष्मेण पूर्वमुक्तोऽसि कृष्णेन विदुरेण च ।
मयाप्यवश्यं वक्तव्यं प्रीत्या ते नृपसत्तम ॥ २१
एतत्सर्वं यथान्यायं कुर्वीथा भूरिदक्षिण ।

प्रियस्तथा प्रजानां त्वं स्वर्गे सुखमवाप्स्यसि ॥ २२
अश्वमेधसहस्रेण यो यजेत्पृथिवीपतिः ।
पालयेद्वापि धर्मेण प्रजास्तुल्यं फलं लभेत् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

१३

युधिष्ठिर उवाच ।
एवमेतत्करिष्यामि यथात्थ पृथिवीपते ।
भूयश्चैवानुशास्योऽहं भवता पार्थिवर्षभ ॥ १

भीष्मे स्वर्गमनुप्राप्ते गते च मधुसूदने ।
विदुरे संजये चैव कोऽन्यो मां वक्तुमर्हति ॥ २
यत्तु मामनुशास्तीह भवानद्य हिते स्थितः ।

ततः; G1 यथासुखं (for प्रजाहितम्). — °) B4 लोक-
तस् (for 'योस्). K2 तत्र (for तात). — °) D1
प्राप्यते (for प्राप्तये). B5 लोकम् (for नित्यम्). K1.2 B
Dn D1-3.7.9 हि (for च). T1 श्रेयसः प्राप्तये सदा.

21 °) B1-5 Dn D1-3.7 T4 सर्वम् (for पूर्वम्).
M4.5 [5]पि (for ससि). — °) G1 द्रोणेन (for कृष्णेन).
— T1 om. 21^{ad}. — °) K1.2 तु (for [अ]पि). K1.2
वक्तव्यः; B6 D4.8 T2-4 G1.2.4 M5 कर्तव्यं (G4 M5
°व्यः). — °) K1.2 T4 M4.5 प्रीत्या त्वं (M4.5 त्वां);
G3.4 अद्य त्वं (for प्रीत्या ते). K3 त्वत्प्रीत्या कुरुनन्दन;
K4.5 प्रीत्या तन्नृपसत्तमं (K5 °मः); D4.6.8 T2.3 G1.2
M1-3 प्रीत्या स्ने (T3 पितृस्ने) हेन चाभिभो; D5 प्रीत्या
त्वयि नृपोत्तम.

22 K2 om. 22. — °) T3 यथा न्याय्यं. — °)
K5 B6 T2.3 G1.3-5 M3 -दक्षिणः; D1 T1 M4.5 -दक्षिणं
(for °ण). — K1 om. 22^{ad}. — °) B2.6 प्रियं. K2-5
ततः (for तथा). K3 च (for त्वं). D4-6.8 S प्रियं
(T1 G5 M प्रियः) प्रजानां धर्मज्ञ. — °) K4 D4.6.8 T
G2-5 M स्वर्गं; D1 G1 स्वर्ग्यं (for स्वर्गे).

23 °) K1.2.4.5 B6 Dn1 D5.7 T2-4 G M1.3.4 यो
ज (T4 याज) येत् (for यो यजेत्). — °) K4 चापि;
D4.6.8 T2 G2-5 M1.2 योपि (for वापि). — °) K2.4
D4.6.8 T3 G2-5 M2.3.5 तुल्यः; B3 तस्य (for तुल्यं).
G5 -फलं; M5 -फलो (for फलं). K1.2 B1.3-5 Dn1

D1-4.6-9 T1.2 G1.2.5 M1-3 भवेत् (for लभेत्). K3
प्रजा तुल्यं भवेदिति; D5 T4 G3.4 M4 प्रजास्तुल्यफलो
भवेत्.

Colophon. — Adhy. name : K1.2 राजनीतिः; K3
युधिष्ठिरशिक्षा समाप्ता. — Adhy. no. (figures, words
or both) : K2.4.5 D4-6.8 S 12 (as in text); B4
16; B6 10; D1 7. — Śloka no. : K4 52; K5
58; D9 23.

13

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15.
3. 3).

1 Dn1 वैशंपायन (for युधिष्ठिर). — °) D4.6.8 M5
यथार्थः; T1.3 G1.2 यदात्थ (for यथात्थ). D1 (by
corr.) वै (for [आ]त्थ). K1 यथा भू पृथिवीपतेः (sic).
— G1 om. 1^{ad}. — °) D5 T1.4 G3.4 एव (for चैव).
D4.6 M1 अनुयास्यो (for °शास्यो). — °) D4-6.8 G2
भवता (D4 °तां) भरतर्षभ; T1 °ता पार्थिवोत्तम.

2 °) D4.8 भीष्म- (for भीष्मे). K3 आभि- (for
अनु-). — °) D4 (before corr.) संयुगे (for संजये).
D9 चापि (for चैव). — °) D8 रोहे (sic) (for कोऽ-
न्यो). D4.6.8 वा; G5 M1-3 मा (for मां). K5 B4
D1 M5 अर्हसि; T4 °ते (for °ति).

3 °) D9 आभि- (for अनु-). K1-3 इदं; D4.6.8

कर्तास्म्येतन्महीपाल निर्वृतो भव भारत ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स राजर्षिर्धर्मराजेन धीमता ।

कौन्तेयं समनुज्ञातुमियेष भरतर्षभ ॥ ४

पुत्र विश्रम्यतां तावन्ममापि बलवाञ्छ्रमः ।

इत्युक्त्वा प्राविशद्राजा गान्धार्या भवनं तदा ॥ ५

तमासनगतं देवी गान्धारी धर्मचारिणी ।

उवाच काले कालज्ञा प्रजापतिसमं पतिम् ॥ ६

अनुज्ञातः स्वयं तेन व्यासेनापि महर्षिणा ।

युधिष्ठिरस्यानुमते कदारण्यं गमिष्यसि ॥ ७

धृतराष्ट्र उवाच ।

गान्धार्यहमनुज्ञातः स्वयं पित्रा महात्मना ।

युधिष्ठिरस्यानुमते गन्तास्मि नचिराद्वनम् ॥ ८

अहं हि नाम सर्वेषां तेषां दुर्धूतदेविनाम् ।

पुत्राणां दातुमिच्छामि प्रेत्यभावानुगं वसु ।

सर्वप्रकृतिसान्निध्यं कारयित्वा स्ववेश्मनि ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा धर्मराजाय प्रेषयामास पार्थिवः ।

C. 15. 268
B. 15. 8. 10
K. 15. 9. 10

T₃ G_{1.2} एवं (for इह). T₂ G₅ M₁₋₃ यत्तु मामनुशास्यैवं. — ^b) G₄ वनम् (for भवान्). D₅ यद्यधिते; T₁ अस्म-
द्धिते (for अद्य हिते). K₁ B₂ रतः (for स्थितः). — ^c)
D_{4.6.8} क्षमामि; G₅ कर्तास्ति; M₅ कर्तासि (for °स्मि).
K₅ B Dn D_{1-3.7.9} T_{1.3.4} G_{3.4} तन्; G₁ [ए]व;
M_{4.5} [ए]वं (for [ए]तन्). D_{6.8} T₃ महीपाला; M₄
°पालो (for °पाल). — ^d) K₁ निर्वृतो; K_{2.5} B_{4.5}
D_{1.3.4.6.8.9} T₄ G₅ M_{4.5} निर्वृत्तो; B₃ T₁ निर्वृतो;
T₃ निर्वृता (for निर्वृतो). B₁₋₅ Dn D_{1.2.5.7} T_{1.4} G_{3.4}
M_{4.5} पार्थिव (for भारत). K₃ निर्वृत्तो भव भावतः;
K₄ निर्वृत्तौ भरतर्षभ.

4 Dn₂ M₁ om. the ref. D₆ om. (hapl.) 4^{ab}.
— ^a) K₃ D₄ तु (for स). — ^b) D₉ महा- (for धर्म-).
G₁ -पुत्रेण (for -राजेन). K_{1.2.4.5} D_{4.8} T_{2.3} G_{1.2.5}
M₁₋₃ भारत; D₅ T_{1.4} G_{3.4} M_{4.5} वै तदा (for धीमता).
— ^d) T₃ G_{1.3.4} M₂ भरतर्षभः.

5 Before 5, K_{1.2} ins. धृतराष्ट्र उवाच. — ^a) K₃
B₆ D_{1.4.6.8} T_{1.2.4} G M₁₋₄ विश्रम्यतां; B₁₋₅ Dn D_{2.}
3.7.9 संश्रम्यतां (for विश्र°). K₁ D₅ T₁ G_{1.3.4} M_{4.5}
तात; T₃ तत्र (for तावन्). — ^b) M₁ ममापि बलमा-
ञ्छ्रमः (sic). — ^c) K₁ प्रविशन्. — ^d) B₆ D₆ तथा
(for तदा).

6 ^a) K₅ देवं (for देवी). — ^c) K₁ काली; D_{8.9}
देश-; G₁ वाक्यं (for काले). K₂ धर्मज्ञा (for कालज्ञा).
— ^d) M₅ -समा (for -समं). K₃ नृपं; D₉ पतिः; G₁
प्रति (for पतिम्).

7 ^a) K₄ समं; D_{4.6.8} त्वयं (for स्वयं). — ^b) B
Dn D_{1-3.7.9} त्वं; G₅ M [अ]सि (for [अ]पि). K₃₋₅
व्यासेनासि म(K₅ °सीन्म)हात्मना. — ^c) T₃ अनुमत्या.
— K_{2.4.5} D_{4.6.8} om. (hapl.) 7^{d-8°}.

8 K_{2.4.5} D_{4.6.8} om. 8^{ab} (cf. v. 1. 7). — ^a)
T₈ M₁ गान्धार्या (for °रि). D₉ अनुमतः (for °ज्ञातः).
D₅ T₁ G_{1.3.4} गान्धारीस(T₁ °रि स)मनुज्ञातः. — ^b) T₃
महात्मनः. — ^d) G₂ गतो (for गन्ता). K₂ [अ]सि.
D_{4.6.8} T₂ G_{1.2.5} M₁₋₃ इव (for वनम्).

9 Before 9, K₄ (marg. sec. m.) ins. धृतराष्ट्रः.
— ^a) K B₆ T₁ G_{3.4} M_{4.5} तु (for हि). K₄ तेषां
(for नाम). D_{4.6.8} T_{2.3} G_{1.2.5} M₁₋₃ अहं तु तव
पुत्राणां. — ^b) T₁ श्राद्ध- (sic); G₁ सदा (for तेषां).
K₄ -वादिनां; B_{1.3.5.6} D₁ G_{3.4} -वेदिनां (for -देवि-
नाम्). D_{4.6.8} सामदंडांतदेविनां. — ^c) D_{4.6.8} T_{2.3}
G_{1.2.5} M₁₋₃ सर्वेषां (for पुत्राणां). — ^d) K₁ प्रेति-;
K_{3.5} B Dn D_{1-3.6.7.9} प्रेत- (for प्रेत्य-). K₅ वसुः.
T₁ प्रेत्यभावे सुखोदयं. — T₁ om. 9^{ef}; K₂ repeats it
after 12^{ab}. — ^e) K₂ ततः (for सर्व-). K₁ ततः प्रभृ-
त्यसान्निध्यं. — After 9, K_{1.2} ins.:

28* धृतराष्ट्रः स तान्सर्वान्प्रेतकार्यार्थमब्रवीत् ।

[K₂ प्रेत- (for प्रेत-).]

while, K₃₋₅ ins. after 9:

29* आपृष्ट्वा गन्तुमिच्छामि वनं सुबलनन्दिनि ।

[K₃ आपृच्छय (for °ष्ट्वा).]

10 K₁ D₅ T₁ G_{3.4} om. the ref. — ^{ab}) K₃ T₂
transp. धर्मराजाय and प्रेषयामास. B₆ -राजानं (for
-राजाय). K_{4.5} B₆ पार्थिव; B₁₋₅ Dn D_{2.3.7} वै तदा.
D_{4.6.8} प्रेषयामास पार्थिव. — ^c) K₃ तु (for च). D₄
सदतद्वासशात्सर्वं (sic). — ^d) D_{4.6.8} समानीये (for
°निन्ये). — After 10, B_{1.3-6} Dn D_{1-3.7.9} read 13,
while B₂ reads .it, for the first time, after 10,
repeating it in its proper place.

C. 15. 268
B. 15. 8. 11
K. 15. 9. 10

स च तद्वचनात्सर्वं समानिन्ये महीपतिः ॥ १०
ततो निष्क्रम्य नृपतिस्तस्मादन्तःपुरात्तदा ।
सर्वं सुहृज्जनं चैव सर्वाश्च प्रकृतीस्तथा ।
समवेतांश्च तान्सर्वान्पौरजानपदानथ ॥ ११
ब्राह्मणांश्च महीपालान्नानादेशसमागतान् ।
ततः प्राह महातेजा धृतराष्ट्रो महीपतिः ॥ १२
शृण्वन्त्येकाग्रमनसो ब्राह्मणाः कुरुजाङ्गलाः ।
क्षत्रियाश्चैव वैश्याश्च शूद्राश्चैव समागताः ॥ १३
भवन्तः कुरवश्चैव बहुकालं सहोषिताः ।
परस्परस्य सुहृदः परस्परहिते रताः ॥ १४

11 K₅ repeats 11^{ab} after 12. — ^a) K_{1-4, 5} (both times) B₄ D_{1, 5} T₁ G_{3, 4} M_{4, 5} स नृपस् (for नृपतिस्). — ^b) G₁ अन्तःपुरं. K₅ (both times) सदा; D₁ ततः (for तदा). — ^c) D₅ T_{1, 4} G₃ M_{4, 5} चापि; G₄ वापि (for चैव). K₃ B Dn D_{1-3, 7, 9} ददृशे तं (B₃ च) जनं सर्वं (D₃ om. सर्वं). — The portion 11^d-12^d is damaged in K₁. — ^d) K_{4, 5} D_{4-6, 8} S (except T₁) प्रकृतयस्; D₃ च प्रकृतीं (for °तीस्). Dn₁ G_{3, 4} तदा (for तथा). — After 11^{od}, B_{1, 2, 4, 5} D₉ ins. 30*. K₃ B_{1, 2, 4, 5} om. 11^{ef}. — ^e) D_{5, 8} समवेताश्. B₃ ततः (for च तान्). T₂ समवेता विनीतानां. — ^f) B₆ Dn D_{1, 2, 4, 7} (before corr.) पौरान् (for पौर-). K_{2, 4} B_{3, 6} Dn D_{1-3, 6, 7} तथा; T₁ अपि (for अथ). — B₃ Dn D_{1-3, 7} ins. after 11; B_{1, 2, 4, 5} D₉ after 11^{od}:

30* तानागतानभिप्रेक्ष्य समस्तं च सुहृज्जनम् ।

[D₂ (by corr. as above) अनागतान् (for तां).]

12 K₁ damaged. — ^a) K₂ B₆ स (for च). K₃ महीपालो; K₄ B₂ Dn D_{1, 2, 7} T₃ °पाल; K₅ °पालो (for °पालान्). — After 12^{ab}, K₂ repeats 9^{ef}. — ^c) K₂ B₆ T_{1, 2} महाराज; D₅ T₄ G_{3, 4} M_{4, 5} °राजो (for °तेजा). B₁₋₅ Dn D_{1-3, 7, 9} उवाच मतिमात्राजा. — ^d) B_{1, 3-5} Dn D_{1-3, 9} विशां पते; B₂ [अं]विकासुतः; D₆ महीपतीन् (for °पतिः). — After 12, K₅ repeats 11^{ab}.

13 K₁ om. 13. B_{1, 3-6} Dn D_{1-3, 7, 9} read 13 after 10, B₂ reading it, for the first time, after 10. — ^a) T₃ अनन्य- (for एकाग्र-). B (B₂ first time) Dn D_{1-3, 7, 9} ततः प्रतीतमनसो. — ^b) Dn D₇ -जांगलात्; D₂ °लान् (for °लाः). — T₃ om. 13^d. — ^d) B (B₂ [first time]) Dn D_{1-3, 7, 9} M₁ समा-

यदिदानीमहं ब्रूयामस्मिन्काल उपस्थिते ।
तथा भवद्भिः कर्तव्यमविचार्य वचो मम ॥ १५
अरण्यगमने बुद्धिर्गान्धारीसहितस्य मे ।
व्यासस्यानुमते राज्ञस्तथा कुन्तीसुतस्य च ।
भवन्तोऽप्यनुजानन्तु मा वोऽन्या भूद्विचारणा ॥ १६
अस्माकं भवतां चैव येयं प्रीतिर्हि शाश्वती ।
न चान्येष्वस्ति देशेषु राज्ञामिति मतिर्मम ॥ १७
श्रान्तोऽस्मि वयसानेन तथा पुत्रविनाकृतः ।
उपवासकृशश्चास्मि गान्धारीसहितोऽनघाः ॥ १८
युधिष्ठिरगते राज्ये प्राप्तश्चास्मि सुखं महत् ।

ययुः; G_{3, 4} °हिताः (for °गताः).

14 K₁ damaged. — ^a) B₃ कौरवश् (for कु°) — ^b) K₃ B (except B₈) D G₂ चिर- (for बहु-). K₂ अतोषिताः; D₉ M₁ सुखो° (for सहो°).

15 ^a) D₈ ब्रूयाद्; M₅ भूयाम् (for ब्रू°). — ^b) K_{3, 4} T₂ तस्मिन् (for अ°). — ^c) G_{3, 4} M_{4, 5} अविचार्य (for °र्य). K₃ वशे (for वचो).

16 ^a) D₄ अरण्ये (for °ण्य-). — ^b) G₄ -रहितस्य (for -स°). — ^c) K₁ चैव; D_{4, 6, 8} राजा (for राज्ञस्). — ^d) D₈ तदा (for तथा). B_{1, 4, 5} Dn₁ D_{2, 7} मे (for च). — ^e) K_{1, 2} ह्यनु-; M₃ [S]प्यभि- (for ऽप्यनु-). K₄ G₄ -जानंतो; D_{4, 6} -जानंतां (for -जानन्तु). D₈ भवंतोप्यसुखानंता (sic). — ^f) K₄ नो (for वो). K₂ वोत्र; B Dn D_{1-3, 7, 9} च वो; T₁ G₃₋₅ M₅ वोद्य (for वोऽन्या). K₃₋₅ भूयाद् (for ऽन्याभूद्). D₄ विधारणा (for विचा°).

17 ^b) K_{1, 2} सेयं; T₁ सदा (for येयं). — T₁ om. 17^{od}. — ^c) K_{1, 2} सर्वेष्वस्ति; K₃ D₃ सान्येष्वस्ति; B_{1, 3-6} Dn D_{1, 2, 4, 6-9} T₁ G_{1, 2} च सान्येषु; T_{2, 3} G₅ M_{1, 2} चा (T₃ त्व)न्येष्वपि; M₃ चान्येषु वि- (for चान्येष्वस्ति). — ^d) K₂ राजस्विति (for राज्ञामिति).

18 ^a) B₆ T₃ शांतो (for श्रान्तो). G₄ वचसा (for वयसा). K₂ तेन; D₄ येन (for [अ]नेन). — ^b) K₄ यथा (for तथा). D_{4, 6, 8} T_{2, 3} G_{1, 2, 5} M पुत्रैर् (for पुत्र-). — ^c) K₄ D₅ T₃ G₃ -कृतश्; B₃ -कृषश् (for -कृशश्). B₆ चैव; B₆ (also) D_{3, 9} चापि (for चास्मि). — ^d) K_{1, 2} गांधार्या (for गान्धारी-). K_{1, 2} D₉ [S]नया; K₄ B₆ G₂ °घ; D₁ नृपः (for ऽनघाः).

मन्ये दुर्योधनैश्चर्याद्विशिष्टमिति सत्तमाः ॥ १९

मम त्वन्धस्य वृद्धस्य हतपुत्रस्य का गतिः ।

ऋते वनं महाभागास्तन्मानुज्ञातुमर्हथ ॥ २०

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सर्वे ते कुरुजाङ्गलाः ।

बाष्पसंदिग्धया वाचा रुरुदुर्भरतर्षभ ॥ २१

तानविब्रुवतः किञ्चिदुःखशोकपरायणान् ।

पुनरेव महातेजा धृतराष्ट्रोऽब्रवीदिदम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥

१४

धृतराष्ट्र उवाच ।

शान्तनुः पालयामास यथावत्पृथिवीमिमाम् ।

तथा विचित्रवीर्यश्च भीष्मेण परिपालितः ।

पालयामास वस्तातो विदितं वो नसंशयः ॥ १

यथा च पाण्डुर्भ्राता मे दयितो भवतामभूत् ।

स चापि पालयामास यथावत्तच्च वेत्थ ह ॥ २

C. 15. 285
B. 15. 9. 3
K. 15. 10. 2

19 ^a) D4. 6. 8 G2 युधिष्ठिरं (for 'र-). — ^b) M1. 2 प्राप्तं (for प्राप्तश्). K5 चास्मिन्; T3 शास्ते; M1. 2 चापि (for चास्मि). D4. 6. 8 T2 G1. 2 फलं (for सुखं). — ^c) B1. 4. 5 D1 तन्मे; D4 अन्यो (for मन्ये). — ^d) K2 विनष्टम् (for विशिष्टम्). D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-3 विशिष्टं बहुभिर्गुणैः.

20 ^a) B Dn D1-3. 7. 9 च (for तु). T1 सततं; T3 दीनस्य (for वृद्धस्य). — ^b) T3 गत- (for हत-). — ^c) K2 यते (for ऋते). K4 D6. 8 महाभाग. — ^d) K2 तन्मामनुज्ञातुम्; K3-5 D4-6. 8 T G2-4 M1 तद(T2 म)नुज्ञातुम्; B4 तन्मामा°; D3 तन्ममा°; M4. 5 तथानु° (for तन्मानु°).

21 Before 21, D5 T1. 3. 4 G4 M4. 5 ins. वैशंपायनः. — ^b) G2 गुरु- (for कुरु). D9 -जंगलाः. — ^c) B2. 3 बाष्प- (for बाष्प-). D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-3 बाष्प-संदिग्धवचना (G1 °नाद्). — ^d) K3 B2 रुरुदुर्भृशदुःखिताः.

22 ^a) K2. 3 B6 G1. 5 M1-3 तांस्तु; D1 स तान् (for तान्). K1. 4. 5 D4. 6. 8 तांस्तु (D4. 6. 8 तान्स) विब्रुवतः किञ्चिद्; D5 T1. 3. 4 G3. 4 M4. 5 तां(T1 य)-स्तु न ब्रु°; T2 G2 तांस्त्वभिब्रु°. — ^b) B1. 3-5 Dn D1-3. 7. 9 सर्वाञ् (for दुःख-). K4 -समाहितान्; T3 -परायणः (for °णान्). — ^c) K1 महाभागो; K2. 5 B6 D4-6. 8 T3. 4 G1. 2 M4 °राज; K3 °भाग; K4 °बाहो; T1. 2 G3. 4 M5 °राजो (for °तेजा).

Colophon om. in K1. 2 B4. 5. — *Adhy. name* : K3

धृतराष्ट्रवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K4. 5 D4-6. 8 T2-4 G M 13 (as in text); B6 11; D1. 7 8; T1 12. — *Sloka no.*: K4 75; K5 82; D9 16.

14

 This adhy. is missing in S1 (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 ^a) B Dn D1-3. 7 (before corr.) शान्तनुः. — ^b) D4. 6. 8 यावती (for यथावत्). B (except B6) Dn D1-3. 7. 9 वसुधाम् (for पृथिवीम्). — ^c) K3 B6 D3 T3 यथा; M1 तथो (for तथा). K3-5 M1 [s]पि (for च). D4 तथा विचित्रवीर्यस्य (sic). — ^d) K2 Dn2 भीष्मेन. K4 प्रति- (for परि-). B5 -पालिता; D4 -वारितः (for -पालितः). — ^e) K2 D1. 3. 7. 8 T4 G1. 2 M4 नस् (for वस्). K1 B1. 4-6 D9 वस्तात; K3-5 राजर्षिर्; Dn D2. 4. 6 नस्तात (for वस्तातो). — ^f) B5 Dn D2 विदितार्थो; M1. 2 °तस्ते (for °तं वो). K1 T3 नो; M3 तन् (for वो). — For 1^{ef}, T1 subst.:

31* अनन्तरं स पाण्डुश्च पालयामास मेदिनीम् ।
— After 1, T1 ins. 32*.

2 T1 om. 2-3. — ^a) K1. 4 B2 D1. 4. 6. 8 T2. 4 G1 M1. 2 (*inf. lin.* as in text). 3 तथा च; K3 यथैव (for यथा च). D5 T3 G3. 4 M4. 5 तथा पाण्डुश्च भ्राता मे (D5 मे भ्राता). — ^b) K1 यदितो; K3-5 विदितो;

C 15. 285
B 15. 9. 3
K. 15 10. 4

मया च भवतां सम्यक्छुश्रूषा या कृतानघाः ।
असम्यग्वा महाभागास्तत्क्षन्तव्यमतन्द्रितैः ॥ ३
यच्च दुर्योधनेनेदं राज्यं भुक्तमकण्टकम् ।
अपि तत्र न वो मन्दो दुर्बुद्धिरपराद्धवान् ॥ ४
तस्यापराधाद्दुर्बुद्धेरभिमानान्महीक्षिताम् ।
विमर्दः सुमहानासीदनयान्मत्कृतादथ ॥ ५

तन्मया साधु वापीदं यदि वासाधु वै कृतम् ।
तद्वो हृदि न कर्तव्यं मामनुज्ञातुमर्हथ ॥ ६
वृद्धोऽयं हतपुत्रोऽयं दुःखितोऽयं जनाधिपः ।
पूर्वराज्ञां च पुत्रोऽयमिति कृत्वानुजानत ॥ ७
इयं च कृपणा वृद्धा हतपुत्रा तपस्विनी ।
गान्धारी पुत्रशोकार्ता तुल्यं याचति वो मया ॥ ८

T₃ सदैव (for दयितो). G_{3.4} दमताम् (for भवताम्).
T₃ सुहृत् (for अभूत्). — ^d) K₁ corrupt. K₆ तत्र
(for तच्च). K_{4.5} D_{4.6.8} T₂ G_{1.2.5} M वित्त इ; D₆
T₄ विद्महे; G_{3.4} विद्म इ (for वेत्थ इ). K₂ यथावद्धि
भूतत्त्वतः (sic); K₈ °द्विदितं हि वः; B₆ °तेह तत्त्वतः;
T₃ यथा विभवपालितः. — D_{4.6.8} T_{2.3} G_{1.5} M₁₋₃
ins. after 2: D₆ T₄ G₂₋₄ M_{4.5} after 3: T₁ after
1:

32* अनन्तरं हि पितरमनुजातो युधिष्ठिरः ।

नात्र किञ्चिन्मृषा जातु भवितेति मतिर्मम ।

[(L. 1) T₂ त्वनन्तरं. T₁ च (for हि). T₃ असं-
जातो; G₁ अनुजातो; M₁₋₃ °यातो (for °जातो). — (L.
2) G_{3.4} नृपो राजा (for मृषा जातु). T₁ नास्य कश्चित्समो
जातु (for the prior half). G₁ भवतेति.]

3 T₁ om. 3 (cf. v. l. 2). D_{4.6.8} T_{2.3} G_{1.5}
M₁₋₃ om. 3. — ^a) D₅ T₄ G₂₋₄ [अ]पि (for च).
K₅ ब्रुवतां (for भ°). K₂ चैव (for सम्यक्). K₁
तथा मया च भवतां. — ^b) K₁ corrupt. K₃₋₅ सा (for
या). K₃ पुरा; B₆ मया; M_{4.5} [अ]नया (for
[अ]नघाः). D₁ शुश्रूषा याः कृताश्च ताः. — ^d) B_{1.5}
अतन्द्रितः; M₅ अनिन्द्रितैः (sic). — After 3, D₅ T₄
G₂₋₄ M_{4.5} ins. 32*.

4 ^{ab}) B₁₋₅ D_{n1} D_{1.2.7} यदा; D_{n2} D_{3.9} यथा;
D_{4.6.8} G_{1.2} तच्च (for यच्च). D₆ [ए]व; T₁ [अ]पि
(for [इ]दं). K₄ B D_n D_{1-3.5.7.9} भुक्तं राज्यम् (by
transp.); D_{4.6.8} राज्यं भूत (D₈ प्राप्त)म्. T₃ अकू-
लिकं (for अकण्टकम्). — ^c) D₅ G_{3.4} अथ (for
अपि). K₄ ततो; K₅ D₅ T₃ G_{3.4} तु वो; D_{1.8} न
वै (for न वो). K₂ अपि न तत्रावोचत्स; T₁ दुर्योधनो
मंदबुद्धिर्. — ^d) T₁ अवमेने स्वकं जनं.

5 ^a) K₁ [अ]भिघाते; K₂ [अ]पराधो; D₁ °राधान्
(for °राधाद्). D₃ G₄ दुर्बुद्धिर्. — ^b) K_{1.2} अभि-
(K₂ °वि)घाते; D_{4.6.8} T₄ G_{1.2} अपराधो (G₂ °धे);
D₅ T₂ अपघातो; T₁ अवमानान्; T₃ M_{1.2} (inf.
lin.). ³ अभिघातो; G_{3.4} अव (G₁ °प)घाते; G₅ M₂

अभिघातान्; M_{4.5} °घातं (for °मानान्). — After
5^{ab}, T₁ ins. 33*. T₁ om. 5^c-6^b. — ^c) K_{1.2} विमर्दः;
B₂ विसर्गः (for विमर्दः). K₁ स; K₄ तु (for सु-).
— ^d) K₃ B D_n D_{1-3.7} स्व (K₃ B₂ सु; D_{n1} D₇
त्व)कृताद् (for मत्कृ°). B₂ D₃ अभूत्; B₃ अपि
(for अथ). D_{4.6.8} G_{1.2} अनयादेव मे कृते; D₆
अनश्चैव नमस्कृते (sic); T_{2.4} अनयाच्चैव मत्कृते; G₃₋₅
M अनयश्चै (G_{3.4} °योश्चै)व मत्कृते. — D_{4-6.8} T₂₋₄ G
M ins. after 5: T₁ after 5^{ab}:

33* घातिताः कुरवो यच्च पृथिवी च विनाशिता ।

[T₁ यस्मात् (for यच्च). D_{4.6.8} T₂ G_{1.2} घातिताः
कौरवेयाश्च; M₁ °ताः कौरवा यच्च (for the prior half).]

6 T₁ om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — ^a) T₃ साधुतो
(for साधु वा). M₁ चेदं (for [अ]पीदं). — ^b) B₂
यदा (for यदि). B_{1.4.5} च (for वा). K_{3.4} B D₃
G₂ वा कृतं; K₅ वै कृतः (for वै कृतम्). — ^c) D_{4.}
6.8 G₁ तद्वै; D₉ ततो (for तद्वो). — K₁ repeats 6^d
after 7^a. — ^d) K₅ अर्हथः. B_{1.3.4} D_{1.3.9} अयं बद्धो
मयां (D₉ °मां)जलिः; B₃ अयं बद्धोजलिर्मया; B₅ अयं
युद्धे जेतांजलिः (sic); D_n D_{2.7} मयाबद्धोयमंजलिः;
D_{4-6.8} T G M₁₋₃ अनुज्ञातुमिहा (T₃ °तुमिवा; G_{3.4}
°तुं च ते)र्हथ; M_{4.5} अनुज्ञातुं च मार्हथ.

7 ^a) K₁ नृपोयं धर्मपुत्रोयं. — After 7^a, K₁ repeats
6^d. K₁ damaged from 7^b up to 11^b. K₅ om.
(hapl.) 7^{bc}. — ^b) B₄ D_{4.6.8} जनाधिप; D_n D_{1-3.}
7.9 T₄ नराधिपः (for जना°). — ^c) K_{3.4} पूर्व (for
पूर्व°). K₂ B_{3.6} D_{4.6.8.9} G_{1.2} M₁ -राज्ञश्च; D₅ T₂
-राजन्य-; T_{1.3} G_{3.4} -राजस्य (sic) (for -राज्ञां च).
— ^d) K₃ B_{2.3.6} D_n D_{1-3.5.7} [अ]नुजानत; D₉ [अ]-
न्वजानत (for [अ]नु°).

8 K₁ damaged. — ^a) K₃ om. (hapl.) from
वृद्धा up to पुत्राविमौ (in 9^a). — ^b) K₃ मनस्विनी
(for तप°). — ^c) D₃ -शोकार्थ- (for °र्ता). — ^d)
B D_n D_{1-3.7.9} युष्मान् (for तुल्यं). D₈ यासीति (sic);

हतपुत्राविमौ वृद्धौ विदित्वा दुःखितौ तथा ।
 अनुजानीत भद्रं वो व्रजावः शरणं च वः ॥ ९
 अयं च कौरवो राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 सर्वैर्भवद्भिर्द्रष्टव्यः समेषु विषमेषु च ।
 न जातु विषमं चैव गमिष्यति कदाचन ॥ १०
 चत्वारः सचिवा यस्य भ्रातरो विपुलौजसः ।
 लोकपालोपमा ह्येते सर्वे धर्मार्थदर्शिनः ॥ ११
 ब्रह्मेव भगवानेष सर्वभूतजगत्पतिः ।

युधिष्ठिरो महातेजा भवतः पालयिष्यति ॥ १२
 अवश्यमेव वक्तव्यमिति कृत्वा ब्रवीमि वः ।
 एष न्यासो मया दत्तः सर्वेषां वो युधिष्ठिरः ।
 भवन्तोऽस्य च वीरस्य न्यासभूता मया कृताः ॥ १३
 यद्येव तैः कृतं किञ्चिद्बलीकं वा सुतैर्मम ।
 यद्यन्येन मदीयेन तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ १४
 भवद्भिर्हि न मे मन्युः कृतपूर्वः कथंचन ।
 अत्यन्तगुरुभक्तानामेषोऽञ्जलिरिदं नमः ॥ १५

C. 15. 299
 B. 15. 9. 17
 K. 15. 10. 17

G3.4 याति च (for (for याचति). B Dn D1-3. 7. 9
 वै (for वो). T1 अनुज्ञां याचते मया.

9 K3 om. up to पुत्राविमौ (cf. v. l. 8). K4 om.
 9. K1 damaged. —^b) D1.3 G4 तदा; D4-6.8 यथा;
 T1 भृशं (for तथा). M1 दुःखितौ बहुधा तथा. —^c)
 B4 -जानीहि (for -जानीत). —^d) K2.3.5 T1.3 व्रजामि;
 B1-5 Dn1 D5.7.9 T4 G3.4 व्रजावः; G5 M4.5 व्रजामः
 (for °वः). K2.5 वनं; K3 हरिं; D1.7 T4 वचः;
 M5 हि नः (for च वः).

10 K1 damaged. —^a) D5 T1 G4 M4.5 हि (for
 च). —^c) G3.4 स वै (for सर्वैर्). D4.6 द्रष्टव्यं. T1
 भवद्भिः स च वक्तव्यः. —^e) K3.4 विषमे (for °मं).
 —^f) K3 राजा भवितुमर्हति.

11 K1 damaged for 11^{ab}. —^a) G5 चत्वारः समि-
 वानस्य (sic). —^b) K4 D3 भ्रातरौ (for °रो). —^c)
 K3 -पालोपमा; K5 -पालो महीं. D4.6.8 [अ]भ्येते
 (for ह्येते). B Dn D1-3.7.9 लोकपालसमा ह्येते. —^d)
 K4.5 B1.2.5.8 Dn D2.7.9 सर्वैः; D4 om.; D6 एते
 (for सर्वे). K4 कामार्थ- (for धर्मार्थ-). K4 D4.6
 -दर्शनाः. D8 T2 G2.5 M1-3 धर्माधर्मार्थदर्शिनः; T3 सर्वे
 धर्मविदर्शनाः; G1 धर्माधर्मत्वदर्शनाः. — After 11, D4-6.8
 S ins.:

34* चतुर्णां लोकपालानां मध्ये विपरिवर्तते ।

[D4-6.8 T4 [s]पि (for वि-).]

12 ^a) K5 [ए]ष; D1.3.4.6-9 T2-4 G1.2 [ए]व;
 G3 [इ]ह (for [इ]व). D4-6.8 T1-3 G M1-3 देवः
 (D4 °व) (for एष). — After 12^{ab}, D4-6.8 S ins.:

35* एवमेष महाबाहुर्भीमार्जुनयमैर्वृतः ।

[D4.6.8 T2 G1.2 एव (for एष). D4 -बाहो (for
 -बाहुर्). T1 एष वै सुमहाबाहुर् (for the prior half).]

—^c) D6 8 G1 महाराजो (for °तेजा). —^d) D5
 पालयिष्यसि (sic).

13 ^a) D1.3 अरण्यम् (for अवश्यम्). K3.5 Dn1
 D4.6.8 T4 कर्तव्यम्; D1.3 वस्त° (for वक्त°). —^b)
 G1 ज्ञात्वा; G5 M2.3 मत्वा (for कृत्वा). —^c) G4
 न्यायो (for न्यासो). M1 महान् (for मया). G4 दत्तं.
 —^d) D4.6.8 वै (for वो). — T1 om. 13^{ef}. —^e)
 K3 T4 M1 [s]प्यस्य; K5 यस्य; D4-6.8 T2-4 G1-4
 ह्यस्य (for स्य च). D4.6.8.9 T3.4 G1.2 धीरस्य (for
 वी°). —^f) D4.6.8 G1.2 न्यासो भूत्वा (for न्यास-
 भूता). K1.3.4 B (except B4) Dn D1-3.7.9 M1.2
 कृता मया (by transp.).

14 ^a) K3.4 B2.3.5 Dn2 D4.9 यदेव; K5 D3
 यावद्; B1.4 Dn1 D1.2.7.8 यदैव; B6 यदेवं; D5
 T2.4 M3-5 यद्येवं; D6 यदेव; T1 मयैव; G5 यद्यैव
 (for यद्येव). K4.5 [ए]तैः; T1 वा (for तैः). —^b)
 K3 अलीकं; D8 T2-4 G2-5 M1-3 व्यलीकं. K1.2 च;
 K4.5 B Dn D1-3.7.9 वः; M4.5 वै (for वा). —^c)
 K2-5 B Dn D1-3.7.9 T1 G1 यदन्येन (for यद्यन्येन).
 —^d) D3 अनुक्षंतुम् (for °ज्ञातुम्). G4 अर्हसि (for
 °थ).

15 ^a) K3 B Dn D1-3.6.7.9 transp. न and हि.
 — D9 om. 15^{bc}. —^b) T3 कृतः (for कृत-). K5
 कदा च नः; B4.5 Dn D2.7 कदाचन (for कथंचन).
 —^c) D5 T4 G4 M4.5 अत्यंतं (for अत्यन्त-). K2-5
 D5 T4 G3-5 M1-4 -कुरु- (for -गुरु-). —^d) K1-4
 अयं मम (for इदं नमः). B4.6 D6 M1 मम; D5 समः;
 G3.4 तु वः (for नमः). K5 मम दोषो रहो मम.

16 ^a) T2.3 अकृत- (for अस्थिर-). —^b) K2 लब्धानां
 (for लु°). —^c) K3 ऋते (for कृते). K1.2 वदामि;
 K3 याचैव; B1-5 Dn D2.7 याचेद्य; B6 याचेपि (for

तेषामस्थिरबुद्धीनां लुब्धानां कामचारिणाम् ।

कृते याचामि वः सर्वान्गान्धारीसहितोऽनघाः ॥ १६

इत्युक्तास्तेन ते राज्ञा पौरजानपदा जनाः ।

नोचुर्बाष्पकलाः किञ्चिद्दीक्षांचक्रुः परस्परम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

१५

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तास्तु ते तेन पौरजानपदा जनाः ।

वृद्धेन राज्ञा कौरव्य नष्टसंज्ञा इवाभवन् ॥ १

तूष्णींभूतांस्ततस्तांस्तु बाष्पकण्ठान्महीपतिः ।

धृतराष्ट्रो महीपालः पुनरेवाभ्यभाषत ॥ २

वृद्धं मां हतपुत्रं च धर्मपत्न्या सहानया ।

विलपन्तं बहुविधं कृपणं चैव सत्तमाः ॥ ३

पित्रा स्वयमनुज्ञातं कृष्णद्वैपायनेन वै ।

वनवासाय धर्मज्ञा धर्मज्ञेन नृपेण च । ४

सोऽहं पुनः पुनर्याचे शिरसावनतोऽनघाः ।

याचामि). — ^d) D₅ T₁ G_{3,4} M_{4,5} गांधार्या (for °री-). D_{4,6,8} G_{1,2} द्विजान्; T_{2,3} G₅ M₁₋₃ द्विजाः (for ऽनघाः). K गांधार्या सहितोनया.

17 K₄ om. (hapl.) 17^a-15. 3^b; K₅ om. 17^a-15. 2^d. Before 17, G₅ ins. वैशंपायनः. — ^a) K₁ उक्तस्. K_{1,2} ते राजन्; B_{1,4,5} Dn₁ D_{1,2,7} ते सर्वे; T₂ राज्ञा ते (by transp.). Dn₂ इत्युक्तास्ते ततः सर्वे; M_{2,3} एवमुक्तास्तु ते तेन. — ^b) D₄ पौरा (for पौर-). — For 17^{ab}, K₃ subst.:

36* इत्येवं ब्रुवतस्तस्य धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।

— K₁ om. 17^{ad}. K₂ G₅ M_{2,3} om. (hapl.) 17^c-15. 1^b. — ^c) B_{2,3} बाष्पकलाः (sic); Dn₁ बाष्पकृताः; D_{1,3,7,9} T₃ बाष्पाकुलाः; D₅ T_{1,4} G_{1,3,4} बाष्पगलाः (D₅ °लाः); D₈ T₂ M_{1,5} °कलाः (for °कलाः). G₁ केचिद् (for किञ्चिद्). — ^d) B (except B₅) D_{3,7,9} ईक्षांचक्रुः; D_{4,6,8} G₂ ईक्ष (D₄ °क्ष्य)माणाः (for वीक्षांचक्रुः).

Colophon om. in K_{1,2,4,5} G₅ M_{2,3}. — Adhy. name: K₃ धृतराष्ट्रवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): B₄ D_{1,7,9}; D_{4-6,8} T₂₋₄ G₁₋₄ M_{1,4,5} 14 (as in text); T₁ 13. — Śloka no.: D₉ 18.

15

 This adhy. is missing in Ś₁ (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 K₂ G₅ M_{2,3} om. 1^{ab}; K₄ om. 1^a-3^b; K₅ om. 1-2 (cf. v. l. 15. 14. 17). K₁ T₃ M₅ om. the ref. — ^a) B₅ इति (for एवम्). K_{1,3} इत्युक्त (K₃ °क्ता)स्तेन ते राजन् (K₃ °ज्ञा). — ^c) K₁ D₅ कौरव्या (for °व्य). — ^d) K_{1,2} तदा (for इव).

2 K_{4,5} om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) K₁ G₄ तूष्णीं-भूतास्; D₉ कृष्णींभूतास् (sic) (for तूष्णीं°). K₃ तु तान्सर्वान् (for ततस्तांस्तु). B₂ च (for तु). — ^b) T₃ बाष्पकण्ठो (for °कण्ठान्). — ^c) K₂ G₃ M_{1,2} महीपालः; K₃ °पालः; T₂ °पालं (for °पालः). — ^d) T₂ अब्र-वीद्वचः (for अभ्यभाषत).

3 K₄ om. 3^{ab} (cf. v. l. 1). T₁ om. 3. K₅ transp. 3^{ab} and 3^{cd}. — ^a) K_{1,2} वित्तः; K₃ इच्छं (sic); K₅ विद्धि; D_{4,6,8} G₁ एवं (for वृद्धं). B_{1,4,5} Dn₁ D_{1,2,7} च; G₅ M₁₋₃ मा (for मां). B_{1,4} मां (for च). — ^b) K₅ गांधार्या च तपस्विनीं. — ^d) K_{4,5} सत्तम. M_{4,5} तच्चापि बहु सत्तमाः.

4 ^a) D_{4,6,8} T_{2,3} G_{1,2} M₁ चैवाभ्यनु-; G₅ M_{2,3} चैवमनु- (for स्वयमनु-). K_{4,5} D₅ T_{1,4} G₃₋₅ M_{2,3,5} -ज्ञातः (for -ज्ञातं). — ^b) B₅ M_{1,4,5} च; D₅ T₁ G_{3,4} ह (for वै). — ^c) K₄ D₈ धर्मज्ञो; G₄ °ज्ञ (for °ज्ञा). — ^d) G_{3,4} कृपेण (for नृ°). K₁ B Dn D_{2,3,5,7,9} T₄ ह (for च). D_{4,6,8} M₂ धर्मज्ञेन नृपेण च.

5 ^a) K_{1,2} T₁ अहं; B₅ अयं (for सोऽहं). K₄ वचः (for the first पुनः). B_{1-3,5} Dn D_{2,7,9} चैव (for

गान्धार्या सहितं तन्मां समनुज्ञातुमर्हथ ॥ ५
 श्रुत्वा तु कुरुराजस्य वाक्यानि करुणानि ते ।
 रुरुदुः सर्वतो राजन्समेताः कुरुजाङ्गलाः ॥ ६
 उत्तरीयैः करैश्चापि संछाद्य वदनानि ते ।
 रुरुदुः शोकसंतप्ता मुहूर्तं पितृमातृवत् ॥ ७
 हृदयैः शून्यभूतैस्ते धृतराष्ट्रप्रवासजम् ।
 दुःखं संधारयन्तः स्म नष्टसंज्ञा इवाभवन् ॥ ८
 ते विनीय तमायासं कुरुराजवियोगजम् ।

शनैः शनैस्तदान्योन्यमब्रुवन्स्वमतान्युत ॥ ९
 ततः संधाय ते सर्वे वाक्यान्यथ समासतः ।
 एकस्मिन्ब्राह्मणे राजन्नावेश्योचुर्नराधिपम् ॥ १०
 ततः स्वचरणे वृद्धः संमतोऽर्थविशारदः ।
 साम्बाख्यो बह्वचो राजन्वक्तुं समुपचक्रमे ॥ ११
 अनुमान्य महाराजं तत्सदः संप्रभाष्य च ।
 विप्रः प्रगल्भो मेधावी स राजानमुवाच ह ॥ १२
 राजन्वाक्यं जनस्यास्य मयि सर्वं समर्पितम् ।

C. 15. 314
 B. 15. 10. 13
 K. 15. 11. 13

याचे). K5 सोहं पुनर्वो याचेहं. — ^b) D9 शिरसो. T2 G1 च नतो; G2 चानतो (for [अ]वनतो). D4. 6. 8 [5]नघ. — ^c) T4 G3.4 गांधारी- (for °र्या). K5 तन्मा; B6 तन्मे; T1 ते मां; G2 M5 तस्मात् (for तन्मां). D4. 6. 8 T2. 3 G1. 5 M1-4 गांधारीसहितं त(T2. 3 M2. 3 °तस्त)स्मात्. — After 5, G5 M2. 3 ins. an addl. colophon [*Adhy. no.*: G5 M2. 3 14].

6 Before 6, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) T4 तं (for तु). D4. 6. 8 श्रुत्वा तु राजवाक्यानि. — D4 om. 6^{bb}. — ^b) D8. 8 lacuna for वाक्यानि. K4 B6 M3 च; T1 तु (for ते). — ^c) B (except B6) Dn D1-3. 7. 9 सर्वशो (for °तो).

7 ^a) K3. 5 B6 D5 T1. 4 G3. 4 M4. 5 चैव (for चापि). K4 उत्तरीयकरश्चैव (sic). — ^b) D4 [आ]वरणानि; T3 वचनानि (for वद°). B6 तु (for ते). D4 संभाव्य वचनानि ते. — ^c) K1. 2. 4. 5 D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2 M1. 2 कुरवः (for रुरुदुः). D1 दुःख- (for शोक-).

8 ^a) D4 चान्य- (for शून्य-). K5 B4 च; D1. 4 T4 तैर् (for ते). — ^b) K5 धृतराष्ट्रं (for °राष्ट्र-). D1-प्रजास्ततः (for -प्रवासजम्). — K5 om. (hapl.) 8°-9°. — ^c) B1. 3-6 Dn D1-3. 7 हि; M2 (*inf. lin.*) तु (for स्म). B2 D9 दुःखं संक्षाल(D9 °धार)यंतो हि; D4-6. 8 S दुःखं संधा(D4. 6. 8 T2 G2-4 M5 °ता)रयंति स्म. — ^d) D4. 6. 8 T2. 4 G1. 2 समाहि(T2 °ह)ताः (for इवाभवन्).

9 K5 om. 9^{ab} (cf. v. 1. 8). — ^a) K1. 2 [5]नुनीय (for विनीय). — ^b) B Dn D1-3. 7. 9 धृतराष्ट्र- (for कुरुराज-). D5 -नियोगजं (for -वियो°). — ^c) K1. 2 ततो; D5 T1 तथा (for तदा). — ^d) D8 अब्रवीत् (for अब्रुवन्). K1 B1 T3 स; K6 च; B2 T1 सं- (for स्व-). D4. 6. 8 G1. 2 च (for [उ]त).

10 ^a) K1 B2 संचार्य; K2 संवार्य; K4 D9 सं-

धार्य; D4-6. 8 S संचित्य (for संधाय). D1 सर्वैर् (for सर्वे). — ^b) T1 आहुः (for अथ). K4 वाक्यानि च समाप्य च; B2 °न्यथ समागतः (sic). — T1 om. 10^{ad}. — ^c) M2 (*sup. lin.*) एतस्मिन् (for एक°). K3 सर्वाणि; K4. 5 सर्वम्; D4-6. 8 T2 G1. 2. 5 M1-3 कार्यम् (for राजन्). — ^d) B Dn D1-3. 7. 9 निवेश्य; D6 आदिश्य (for आवेश्य). K D5 T3. 4 G3. 4 M4. 5 तदा (T3 °था) नृपं (D5 भृशं); D7 नराधिपाः (for °धिपम्).

11 ^a) K2 स्म चरणे; K3 ते चरणे; K4 स्वचरणे; K5 Dn D2. 3. 7 स्वाचरणो (D3 °णे); B1. 2. 4 सुचारणो; B3. 5 स्वचरणो; B6 स्वभवने; D4. 6 यच्चारणो; D8 यश्चारणो; D9 स्वचरणैर्; T1 स्त्रीशरणो (sic); T2. 3 G3-5 M1. 4. 5 स्वे च(T3 त)रणे; G1. 2 सूचारणे (for स्वच°). K2 B1. 2. 4. 5 Dn D2. 7 M4 विप्रः (for वृद्धः). K1 ततः संचरणे वृद्धिः. — ^b) K1 T2 स मतोर्थ-; D4 समेतार्थ-; T1 सर्वशास्त्र- (for संमतोऽर्थ-). — K4 om. 11^{ad}. — ^c) K3 शकल्यो; K5 B Dn D2. 4. 6 G1 शांबाख्यो; D5 T3. 4 G3. 4 M4. 5 शाकल्यो; D8 corrupt; D9 शांताख्यो; T1 कौरव्यो; T2 शांभव्यो; G2 शांबर्यो; G5 M1 शांतव्यो; M2. 3 शांतश्च (for साम्बाख्यो).

12 T1 om. 12^{ab}. — ^a) K3 अनुमन्ये (for °मान्य). K1-3. 5 Dn2 T2 G5 M1 महाराज; M3 °राजन् (for °राजं). — ^b) K3 G5 M1 समभाष्य; Dn D2. 7 संप्रसाद्य; D5 T3. 4 G3. 4 M4. 5 संविभाष्य (T4 M5 °व्य) (for संप्र°). K1. 2 समाभाष्य च तत्सदः; K4 तत्सदः समभाषत; D4. 6. 8 T2 G1. 2 M2. 3 सदः समनुभाष्य च. — ^c) B6 D1 प्रज्ञांतो; G5 न लाभो (sic) (for प्रगल्भो). K3 राजानं (for मेधावी). — ^d) K3 तत्र तं समुवाच ह; K4. 5 राजानं तमुवाच ह.

13 ^a) K1 एतद् (for राजन्). — ^b) D6 मैवं (for मयि). K3 प्रतिष्ठितं; K4. 5 समाहितं (for समर्पितम्).

C. 15. 314
B. 15. 10. 13
K. 15. 11. 13

वक्ष्यामि तदहं वीर तज्जुषस्व नराधिप ॥ १३
यथा वदसि राजेन्द्र सर्वमेतत्तथा विभो ।
नात्र मिथ्या वचः किञ्चित्सुहृत्त्वं नः परस्परम् ॥ १४
न जात्वस्य तु वंशस्य राज्ञां कश्चित्कदाचन ।
राजासीद्यः प्रजापालः प्रजानामप्रियो भवेत् ॥ १५
पितृवद्भ्रातृवच्चैव भवन्तः पालयन्ति नः ।
न च दुर्योधनः किञ्चिदयुक्तं कृतवान्नृप ॥ १६
यथा ब्रवीति धर्मज्ञो मुनिः सत्यवतीसुतः ।
तथा कुरु महाराज स हि नः परमो गुरुः ॥ १७

—^c) K₅ यदहं; D₄ तमहं (for तदहं). —^d) B₆
D₁ तच्छृणुष्व; T₁ शृणुष्वैतन् (for तज्जुषस्व).

14 ^b) D_{4, 6, 8} T_{2, 4} तदा (for तथा). — B₆ T₁
om. (hapl.) 14^d-16^c. —^d) K_{1, 3, 5} D_{5, 6} T₄ G_{3, 4}
M₅ सुहृदः स्म; K₂ D_{4, 8} T_{2, 3} G_{1, 2, 5} M₁₋₄ सुहृदश्च;
K₄ °दस्य (for °त्त्वं नः). B₄ च (for नः).

15 B₆ T₁ om. 15 (cf. v. l. 14). —^a) B₄ जान-
न्नस्य (for जात्वस्य तु). B (B₆ om.) D_n D_{1-3, 7} च
(for तु). —^b) B₄ कस्य; D_{4, 6, 8} T₂ G_{1, 2} किञ्चित्;
T₄ om. (for कश्चित्). T₄ कदा च नः. —^c) B₄ D₂.
4, 7 T_{3, 4} M₂ प्रजापाल (for °पालः). —^d) K_{1, 2, 4}
B_{2, 3, 5} D_{n2} D_{1, 9} T_{2, 3} G₅ M [S]भवत् (for भवेत्).
K₃ प्रजानामहिते रतः; D_{4, 6, 8} G_{1, 2} स प्रजानां प्रियो
भवेत् (D_{4, 6} G₂ °योभवत्).

16 B₆ T₁ om. 16^{abc} (cf. v. l. 14). —^a) K₁
भर्तृवचः; K₄ D_{5, 6, 8} T₂ G_{1, 2, 5} M₁₋₃ मातृ (for
भ्रातृ). —^b) D₅ भवतः (for भवन्तः). K₃ भवता
पालिता वयं. —^c) D₅ स (for न). D₁ तु (for च).
—^d) T₁ वा तथा (for कृतवान्). K_{1, 2, 4} B_{2, 3, 5} D_n
D_{2, 4, 7-9} T₂ G_{1, 2} M_{4, 5} नृपः; M₁ च नः (for नृप).
— After 16, D_{4-6, 8} T₂₋₄ G_{1, 2} M ins.:

37* प्रियाणि कुर्वन्सर्वेषामनुवृत्त्यर्थमुद्यतः ।

[G₁ अनुवृत्त्य समुद्यतः (for the post. half).]

17 ^a) D_{4, 6} यदा (for यथा). D_{4, 6, 8} T₂₋₄ G M
[अ]ब्रवीत्तु (for ब्रवीति). K₄ B (except B_{2, 3, 6}) D_n
D_{2, 7} धर्मात्मा (for धर्मज्ञो). T₁ यदब्रवीत्ते धर्मज्ञो.
—^c) K₄ यथा कुरु; T₁ तत्कुरुष्व (for तथा कुरु).
—^d) K₄ D₉ G₁ स हितः (for स हि नः).

त्यक्ता वयं तु भवता दुःखशोकपरायणाः ।
भविष्यामश्चिरं राजन्भवद्गुणशतैर्हताः ॥ १८
यथा शंतनुना गुप्ता राज्ञा चित्राङ्गदेन च ।
भीष्मवीर्योपगूढेन पित्रा च तव पार्थिव ॥ १९
भवद्द्वियुजा चैव पाण्डुना पृथिवीक्षिता ।
तथा दुर्योधनेनापि राज्ञा सुपरिपालिताः ॥ २०
न स्वल्पमपि पुत्रस्ते व्यलीकं कृतवान्नृप ।
पितरीव सुविश्वस्तास्तस्मिन्नपि नराधिपे ।
वयमास्म यथा सम्यग्भवतो विदितं तथा ॥ २१

18 K₅ om. 18^{abc}. —^a) T₁ G₂ त्यक्त्वा (for
त्यक्ता). G₅ भवन्तु (for वयं तु). T₂ भगवता (for
तु भवता). D_{4, 6, 8} त्यक्ता (D₆ °क्त्वा) भवन्तु भवतो.
—^b) D₁ मन्यु-; T₂ त्यक्त- (for दुःख-). —^c) D₂
भविष्यामि; D₉ G₅ M₂ (inf. lin. as in text) °ष्याम
(for °ष्यामश्). K_{1, 2} कालं (for राजन्). D₁ भवि-
ष्याम चिराद्वाजन्. —^d) K₁ D_{1, 4-6, 8} G₂ M₄ वृताः;
K₃₋₅ D₉ हताः; B₅ D_n D_{2, 7} युताः (for हताः).

19 ^{ab}) B D_n D_{1-3, 9} शान्तनुना. D₁ राज्ञा गुप्ता
(by transp.); T₁ गुप्तास्तथा. B₄ ह (for च). — D_{n2}
om. 19^b-20^c. —^c) T₄ M₄ -गुप्तेन (for -गूढेन). D₅
T₃ G_{3, 4} M₅ भीष्मवीर्याभिगुप्तेन; T₁ भीष्मेण सुसहायेन.
—^d) D₃ प्रीता (for पित्रा). K_{1, 2, 5} B_{1, 3-5} D_n D_{2, 3, 7}
M_{4, 5} transp. च and तव. K₁ भारत (for पार्थिव).

20 D_{n2} om. 20^{abc} (cf. v. l. 19). —^a) B_{1, 5}
D_{n1} D_{2, 3, 7} उद्दीक्षणाच्च; B_{2, 3} उद्दीक्षिणा; B_{4, 6} बुद्धी-
क्षिणा; M₄ बुद्धियुता (for °युजा). K₃ वापि (for चैव).
K₂ भवद्बुद्धिगतेनैव; T₁ तथैव पाण्डुना राजन्. —^b)
T₁ भवता (for पाण्डुना). M₁ पाण्डुना च सुरक्षिताः.
— D_{4, 6, 8} om. from 20^c up to 15. 16. 3^d. —^c)
B₄ अथ; T₃ अति; G₁ एव (for अपि). —^d) K₃₋₅
D_{1, 3, 9} G_{2, 5} M₁₋₃ स्म; G₁ [अ]पि (for सु).

21 D_{4, 6, 8} om. 21 (cf. v. l. 20). K₄ om.
(hapl.) 21^a-25^b. T₂ repeats 21^{ab} after 16. 3^{ab}.
—^a) K₁ च सोण्वपि; K₂ च मेण्वपि; K_{3, 5} G₁ M₁₋₃
नस्त्वण्वपि; B₆ च स्वल्पं च; D₅ T_{3, 4} G_{3, 4} M_{4, 5}
नस्त्वं वा (M_{4, 5} चा)पि; D₉ च स्वल्पोपि; T₁ किञ्चिदपि;
T₂ (first time) सूक्ष्ममपि; G₂ नः सोण्वपि (for स्वल्प-
मपि). T₂ (second time) नतस्त्वपि पुत्रस्ते (sic);
G₅ नरस्त्वंधोपि पुत्रस्ते. —^b) D₁ S (T₂ both times)

तथा वर्षसहस्राय कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
पाल्यमाना धृतिमता सुखं विन्दामहे नृप ॥ २२
राजर्षीणां पुराणानां भवतां वंशधारिणाम् ।
कुरुसंवरणादीनां भरतस्य च धीमतः ॥ २३
वृत्तं समनुयात्येष धर्मात्मा भूरिदक्षिणः ।

नात्र वाच्यं महाराज सुसूक्ष्ममपि विद्यते ॥ २४
उषिताः स्म सुखं नित्यं भवता परिपालिताः ।
सुसूक्ष्मं च व्यलीकं ते सपुत्रस्य न विद्यते ॥ २५
यत्तु ज्ञातिविमर्देऽस्मिन्नात्थ दुर्योधनं प्रति ।
भवन्तमनुनेष्यामि तत्रापि कुरुनन्दन ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥

१६

ब्राह्मण उवाच ।

न तद्दुर्योधनकृतं न च तद्भवता कृतम् ।

न कर्णसौबलाभ्यां च कुरवो यत्क्षयं गताः ॥ १
दैवं तत्तु विजानीमो यन्न शक्यं प्रबाधितुम् ।

C. 15. 330
B. 15. 10. 28
K. 15. 11. 28

व्यलीकं. K1 च नः; K2 मम; T2 (first time) नृपु;
G5 M1.2 नृपः (for नृप). — B6 om. (hapl.) 21^c-22^d.
T2 om. 21^c-25^d. G1.5 M1-4 om. from 21^c up to
15. 16. 3^b. — ^c) K5 च; D5 T1.3.4 G2-4 [अ]द्य;
M5 स- (for सु-). — ^d) K3 D5 T1.3.4 G2 नराधिप
(for °धिपे). — ^e) K1.2.5 B2.3 Dn1 D7 T1 वयसा
स्म (for वयमास्म). K3 वयसा त्वन्यथा सम्यग्. — ^f)
D9 भवते (for °तो). B2 यथा (for तथा). D1 विदितं
भवतस्तथा; T1 भवता विदितं मया. — After 21, T1
ins. an addl. colophon [Adhy. no.: T1 14].

22 K4 B6 D4.6.8 T2 G1.5 M1-4 om. 22 (cf. v. l.
20, 21). — ^a) M5 शत- (for तथा). B1.5 Dn
D2.3.5.7 M5 -सहस्राणि; T3 °युः (for °य). G2 तथा
सर्वं सहे वापि. — ^b) T3 G3.4 M5 कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः.
— ^c) G2 त्वत्सूनुना (for पाल्यमाना). D1 कृतिमता;
T1 कृतविदा (for धृतिमता). — ^d) K1 वृन्दामहे (sic);
K3.5 वत्सां; G2 विरं; G3.4 नंदां (for विन्दां).

23 K4 D4.6.8 T2 G1.5 M1-4 om. 23 (cf. v. l.
20, 21). — ^a) B6 D1.9 च सर्वेषां (for पुराणानां).
— ^b) D5 T1.3.4 G3.4 M5 भवतो (for °तां). G4
-कारिणां (for -धारिणाम्). K5 B Dn D1-3.7.9 भवतां
पुण्यकर्मणां. — ^c) K5 कुरुसंवत्सरादीनां.

24 K4 D4.6.8 T2 G1.5 M1-4 om. 24 (cf. v. l.
20, 21). — ^a) D1 एवं (for एष). B6 सद्वृत्तमनुया-
त्येष; G2.3 वृत्तं समनुयात्येष. — ^b) K1 धर्मात्मा
पांडुनन्दनः. — ^c) K3 वाक्यं (for वाच्यं). D5 T1.3.4
G2-4 M5 महीपाल (for महाराज). — ^d) K5 दृश्यते

(for विद्यते).

25 K4 om. 25^{ab}; D4.6.8 T2 G1.5 M1-4 om. 25
(for all, cf. v. l. 20, 21). — ^a) K5 उषिताः सुख-
संवरीर. — K3 om. 25^{cd}. T1 om. from 25^c up to
15. 16. 2^b. — ^c) K4 सुसूक्ष्मं (for सुसूक्ष्मं). K1.2.
4.5 D1.5 T3.4 M5 हि; G2 यो (for च). T3.4 G2
व्यलीकं. G3.4 सुसूक्ष्ममप्यलीकं ते. — ^d) K4 सु;
D5 न; T4 स्व- (for स-).

26 D4.6.8 T1 G1.5 M1-4 om. 26 (cf. v. l. 20, 21,
25). — ^a) K1 यत्तद्; T4 यत्र (for यत्तु). — ^b)
K2-4 B3.4.6 D5 अथ; K5 D1 अर्थे (for आत्थ).
— ^c) K1 -नेष्याम; K3 -पश्यामि; D5 -नेष्यामस् (for
°मि). T2 न भवन्तमवध्याम.

Colophon om. in Dn D2.4.6.8 T1.2 G1.2.5 M1-4.
— Adhy. name: K4 धृतराष्ट्रवाक्यं. — Adhy. no.
(figures, words or both): K2 B6 13; K4.5 14;
D1 10; D5 T3.4 G3.4 M5 15 (as in text). — Śloka
no.: K5 24; D9 27.

16

 This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15.
3. 3).

1 D4.6.8 om. 1-3 (cf. v. l. 15. 15. 20); T1
om. 1^a-2^b (cf. v. l. 15. 15. 25). G1.5 M1-4 om.
1^a-3^b (cf. v. l. 15. 15. 21). T2 G2 om. the ref.
— ^a) K3-5 B3.4.6 D1.3 च; D5 T2-4 G2-4 [अ]त्र;

C. 15. 930
B. 15. 10. 29
K. 15. 11. 28

दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ २
अक्षौहिण्यो महाराज दशाष्टौ च समागताः ।
अष्टादशाहेन हता दशभिर्योधपुंगवैः ॥ ३
भीष्मद्रोणकृपाद्यैश्च कर्णेन च महात्मना ।
युयुधानेन वीरेण धृष्टद्युम्नेन चैव ह ॥ ४
चतुर्भिः पाण्डुपुत्रैश्च भीमार्जुनयमैर्नृप ।
जनक्षयोऽयं नृपते कृतो दैवबलात्कृतैः ॥ ५
अवश्यमेव संग्रामे क्षत्रियेण विशेषतः ।

D₁ तु (for तद्). — ^δ) D₅ T₂₋₄ G₂₋₄ M₄ [अ]पि (for च). B₃ [अ]पि (for तद्). — ^α) T₄ [s]ति- (for यत्).

2 D_{4.6.8} G_{1.5} M₁₋₄ om. 2; T₁ om. 2^{αβ} (for all, cf. v. 1. 1). — ^α) K₄ T₂ दैवतं तु (for दैवं तत्तु). B₃ तं तु; D_{1.3} तत्र; G₂ तु न (for तत्तु). K₂ विजानीयान्. T₃ G₃ दैवं तत्राभिजा (G₃ °त्र न जा)-नीमो; G₄ न दैवं तत्र जानीमो. — ^δ) K₄ तु (for न). K₁ विबाधितुं; K₅ न बा°; D₁ T₄ प्रबो° (for प्रबा°). K₂ न शक्यं प्रतिबाधितुं. — D₉ om. 2^d. — ^d) B_{3.4.6} अभि-; D_n D_{2.7} अपि (for अति-). B_{1.3-5} D_n D_{2.7} बाधितुं (for -वर्तितुम्).

3 D_{4.6.8} om. 3; G_{1.5} M₁₋₄ om. 3^{αβ} (cf. v. 1. 1). — ^{αβ}) K_{4.5} अक्षौहिण्यौ; D_{n1} D₂ T_{1.2.4} G₂₋₄ M₅ अक्षौहिण्यो; T₃ अक्षौहिणी. K₃₋₅ D₅ T G₁₋₄ M₅ दशाष्टौ च महाराज (D₅ °जन्) (by transp.). B_{1.3.5.6} D_{1.9} दशैका च (D₁ °काष्टौ) (for दशाष्टौ च). — After 3^{αβ}, T₂ repeats 15. 21^{αβ}. — ^α) T₂ M₁₋₃ तदा (for हता). T₁ अष्टादशापि निहता; G₂ °शाहे निहता; G₅ °शदिनैर्हता; M₅ °शेन महता. — ^α) B₅ D_n D_{2.7} कुरुभिर् (for दश°). G₁ यूथ- (for योध-).

4 ^α) K₃₋₅ -द्रोणसुतैः; D_{4.6.8} T₂ G_{1.2.5} M₁₋₄ -कृपै राजन्; D₅ T_{1.3.4} G_{3.4} -कृपैश्चैव (for -कृपाद्यैश्च). K_{1.2} B_{4.6} D₁ तु (for च). — ^d) K₂₋₅ B₂ D_{n1} चैव हि; D_{4-6.8} T G_{1.2.5} M चाहवे; G_{3.4} चापरे (for चैव ह).

5 ^α) K_{1.2} B₃ तु (for च). — ^δ) K₃ B D_n D_{1-3.7.9} तथा; D₄ (before corr.) ⁵ वृत्तः (for नृप). — ^α) B D_n D_{1-3.7.9} न च (for जन-). D_{4.6.8} G₁ [s]थ (for स्यं). G₂ क्षयोयं नृपशार्दूल. — ^d) D₈ कृपो (for कृतो). B D_n D_{1-3.7.9} ऋते दैवबलादभूत्.

कर्तव्यं निधनं लोके शस्त्रेण क्षत्रवन्धुना ॥ ६
तैरियं पुरुषव्याघ्रैर्विद्याबाहुबलान्वितैः ।
पृथिवी निहता सर्वा सहया सरथद्विपा ॥ ७
न स राजापराधोति पुत्रस्तव महामनाः ।
न भवान्न च ते भृत्या न कर्णो न च सौबलः ॥ ८
यद्विनष्टाः कुरुश्रेष्ठा राजानश्च सहस्रशः ।
सर्वं दैवकृतं तद्वै कोऽत्र किं वक्तुमर्हति ॥ ९
गुरुर्मतो भवानस्य कृत्स्नस्य जगतः प्रभुः ।

6 ^α) K₃₋₅ D₅ T_{1.3.4} G_{3.4} M₅ गंतव्यं (for कर्तव्यं). K_{1.2} B D_n D_{2.3.7.9} काले (for लोके). — ^α) K₁ नृपते; K₂ B₂₋₅ D_n D_{1-3.7} म (K₂ क)र्तव्यं; B₁ D₉ मर्तव्ये; T_{2.3} G_{1.2.5} M_{4.5} क्षत्रेण (for शस्त्रेण). K₅ कृत-; T₂ G_{1.2} हत- (for क्षत्र-). M₁₋₃ कुरुक्षेत्रे विशेषतः.

7 ^α) D_{4.6.8} G₁ तदिदं; T₂ यैरियं. — ^δ) K₁ -बलांधितैः; T₁ -बलात्कृतैः; M₃ लतान्वितैः (for -बलान्वितैः). — ^α) K_{1.3} पृथिवीनिहि (K₃ °ह)ताः सर्वाः. — ^d) K_{1.2} सयोधा (for सहया). K_{3.5} D_{4.6.8} T₂ G_{2.5} M₁₋₃ सरथा (K_{3.5} °थाः) सहयद्विपा (K₃ °यद्विपाः; K₅ °यात्तथा).

8 ^α) K₅ D_{4.6.8} T_{2.3} G₂₋₄ न च; G₁ स च (for न स). T₁ स राजा दृतिमापन्नः. — ^δ) K₂ महारथः; K_{4.5} G_{1.5} M₂ (inf. lin.) महात्मना (G₅ M₂ °नः) (for °मनाः). — For 8^{αβ}, B D_n D_{1-3.7.9} subst.:

38* न स राजां वधे सूनुः कारणं ते महात्मनाम् ।

[D_{1.3} च (for स).]

— ^α) K₄ भवतां; T₁ न भग्नो (for न भवान्). G₅ अस्य (for न च). K₁ भृत्यो; B₃ भूपा (for भृत्या). — ^d) K₂ M₅ न च कर्णो न सौबलः; K₃ न कर्णा न च सौबलाः.

9 ^α) K₁ न च तत्र; K₂ यदि न स्युः; K₃ यदि नष्टाः; B_{1.2.4.5} D_n D_{1-3.7.9} यद्विशस्ताः; B_{3.6} T₃ G_{3.4} यद्विशिष्टाः (for यद्विनष्टाः). K_{1.3.5} B₅ T₂ G_{1.4.5} M₂₋₄ -श्रेष्ठ (for -श्रेष्ठा). — ^δ) K₁ [s]न्ये (for च). — ^α) K₄ सर्व- (for सर्व). K_{1.4.5} देव- (for दैव-). B D_n D_{1-3.7.9} विद्धि; T₂ यद्वै (for तद्वै). — ^d) K₄ ह्यत्र; D₁ को नु (for कोऽत्र). K₁ कर्तुम् (for वक्तुम्).

धर्मात्मानमतस्तुभ्यमनुजानीमहे सुतम् ॥ १०

लभतां वीरलोकान्स सहायो नराधिपः ।

द्विजाग्रैः समनुज्ञातस्त्रिदिवे मोदतां सुखी ॥ ११

प्राप्स्यते च भवान्पुण्यं धर्मे च परमां स्थितिम् ।

वेद पुण्यं च कात्स्न्येन सम्यग्भरतसत्तम ॥ १२

दृष्टापदानाश्चास्माभिः पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।

समर्थास्त्रिदिवस्यापि पालने किं पुनः क्षितेः ॥ १३

अनुवत्स्यन्ति चापीमाः समेषु विषमेषु च ।

प्रजाः कुरुकुलश्रेष्ठ पाण्डवाञ्शीलभूषणान् ॥ १४

ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च परिहारांश्च पार्थिव ।

पूर्वराजातिसर्गाश्च पालयत्येव पाण्डवः ॥ १५

दीर्घदर्शी कृतप्रज्ञः सदा वैश्रवणो यथा ।

C. 15. 344
B. 15. 10. 42
K. 15. 11. 42

10 ^a) K1.2 B3 माता; D1 मित्रो (for मतो). D4. 6.8 om. भवान्. G1 तस्य (for अस्य). — ^b) K5 भवतः (for जगतः). — T1 om. 10^{cd}. — ^c) K1 ततस् (for अतस्). K2.4.5 D5.6.8 T2.4 G1-3 M4.5 धर्मात्मानः सुत (K2 °त्माने सुत-; D5 T4 G3 M4 °त्मानः सत-; D6.8 °त्मानः स्वत-; T2 G2 °त्मानस्तत-; G1 °त्मानस्तु त)स्तुभ्यम्; K3 °त्मानः शंतनोस्तु; D1 °त्मा तु नमस्तुभ्यम्; T3 G4.5 M1-3 धर्मात्मानः सुत (T3 °नस्तत-; G4 M2 °नः सत)स्तुभ्यम्. — ^d) D1 एवं (for अनु-). Dn2 D1.3 शुभं; T2 वयं; G4 सुताः (for सुतम्). D4.8.9 G1.5 M2-4 अनु (D8 G1 °भि)जानीम ते सुतं (M2 सुखं).

11 ^a) K3 B2.3 Dn1 D3.6.8 T2 G1.2 -लोकं (for -लोकान्). B6 तु; T4 च (for स). K2 D1 लभतां लोकवीरान्स (D1 °रस्थः); D4 °तां वीरलोकस्थः; T1 आहतां वीरलोकानां. — ^b) K2.4.5 T1 नराधिप. D4.6 सहायोस्य (D6 °योत्र) नराधिप. — ^c) K4 G3 M6 द्विजाग्रैः. — ^d) K5 B6 मोदते (for °तां). B Dn D1-3.7.9 G2.5 सुखं (for सुखी).

12 T1 om. 12^{cd}. — ^a) D4.8 T3 G5 प्राप्स्यते (for प्राप्स्यते). — ^b) T2 G2.5 M5 धर्मेण; M1.2 (inf. lin.).3 धर्मेण (for धर्मे च). K4.5 परमे (K5 °मां) स्थितं; D4-6.8 S (T1 om.) सततं स्थितः (D5 °तं) (for परमां स्थितिम्). — After 12^{cd}, K3 ins.:

39* तदेव पुण्यं धर्मे च धर्मे च परमां गतिम् ।
— ^c) B3.6 D1.3.9 कृत्स्नेन (for कात्स्न्येन). K3-5 तदेव पुण्यं कात्स्न्येन (K3 °ले)न; B1.2.4.5 Dn D2.7 वेद धर्मं च कृत्स्नेन. — ^d) B6 च तव (for भरत-). K2 -सत्तमः. B1-5 Dn D2.7.9 सम्यक्च भ (Dn1 D2.7 °क्त्वं भ-; D9 °क्च त)व सुव्रतः. — For 12^{cd}, D4-6.8 S subst.:

40* वेद धर्मं महाबाहो लौक्यं वैदिकमेव च ।

[T3 वेत्थ; G3.4 वदेद् (for वेद). D4.6.8 -बाहुर; D6 T1.3.4 G3.4 -भाग. D5 T4 कार्यं; T1 वाक्यं (for लौक्यं).]

13 B2 D6.9 read 13^{ab} twice. — ^a) K1.2 D6 (second time).8 T4 दृष्टापदानाश्च; K3-5 G1 दृष्टा (K3 °ष्टा)वदाताश्च; D4 दृष्टापहीनाश्च (for दृष्टापदा°). T3 हि (for च). B2 D9 (both second time) अस्माभिर्दृष्ट-सामर्थ्याः; D6 (first time) दृष्टा वचनाश्चास्माभिः (sic). — ^b) K5 पुरुषर्षभ. — For 13^{ab}, B1.2 (first time).3-8 Dn D1-3.7.9 (first time) subst.:

41* दृष्टिप्रदानमपि ते पाण्डवान्प्रति नो वृथा ।

[B3.6 D1.3.9 च (for ते).]

— ^c) D6.8 T3 G2 त्रिदिवश्च (for °स्य). — ^d) K1.2 M3 क्षितौ (for क्षितेः).

14 ^a) K1.2 B1-5 T1.4 अनुवत्स्यति; B6 अर्थवत्स्यति; D4 अनुवक्ष्यति; D6.8 °गच्छन्ति; T2 G2 °वत्स्यति; G1 °पश्यन्ति (for °वत्स्यन्ति). K1.4 चापीमां (sic); K2 B Dn D1-3.7.9 वा धीमा (K2 B6 D7 °म)नू; D4.6.8 T2 G1.2.5 M1-4 कौरव्य (T2 G2 M4 °व्याः) (for चापीमाः). — ^b) K5 समेषु विषमेषु पुनः. — ^c) K1 पूज्यान्; K3 प्राज्ञान्; G1 प्राज्ञाः (for प्रजाः). K1 -श्रेष्ठान्; K4 D5 -श्रेष्ठाः (for -श्रेष्ठ). — ^d) K3 शशि- (for शील-). M1 पाण्डवाः शीलभूषणाः.

15 B4 om. 15-16. — ^a) K3.5 G1-4 ब्रह्मदेवाग्र- (K5 °देवाप-; G2 °वेदाग्र)हारांश्च; D3 ब्रह्मदायाग्रं; T1 पूर्वदेयाग्रं. — D1 om. 15^{cd}. — ^b) K1 Dn D2.7 प- (K1 D7 पा)रिबर्हाश्च; D4.5 परिवारांश्च; D6 °पूरांश्च; G1 पारिहारांश्च (for परि°). K1 B2.3 Dn D2.4.5.8.9 G5 M1-3 पार्थिवः; D7 भारत (for पार्थिव). T1 पारि-तोषिकमेव च. — T4 G4 om. 15^{cd}. — ^c) K2 B (B4 om.) Dn D2.3.7.9 पूर्वराजाभिपन्नां (K2 °मार्गां)श्च; K4 °जातिविसर्गाश्च; D4-6.8 T1.3 G2.3 °राज (T1 °जि)निसृष्टां- (D4 °श्रिष्टां-; D5 T3 G3 °सर्गां)श्च; T2 पूर्व राजनिसृष्टांश्च. — ^d) K2.4.5 D1.3.5.9 T1.3 G1.3 एष (for एव). D4.6 पाण्डवाः; G1 भारत. G2 पालयत्येव पाण्डवाः.

16 B4 om. 16 (cf. v.1.15); K2 reads it on marg. — ^a) M4 दीर्घादधि (sic) (for दीर्घदर्शी). K1 B (B4 om.) Dn D1-3.7.9 मृदुर्दातः; D4.6 कृतः

C. 15. 344
B. 15. 10. 43
K. 15. 11. 42

अक्षुद्रसचिवश्चायं कुन्तीपुत्रो महामनाः ॥ १६

अप्यमित्रे दयावांश्च शुचिश्च भरतर्षभ ।

ऋजु पश्यति मेधावी पुत्रवत्पाति नः सदा ॥ १७

विप्रियं च जनस्यास्य संसर्गाद्धर्मजस्य वै ।

न करिष्यन्ति राजर्षे तथा भीमार्जुनादयः ॥ १८

मन्दा मृदुषु कौरव्यास्तीक्ष्णेष्वशीविषोपमाः ।

वीर्यवन्तो महात्मानः पौराणां च हिते रताः ॥ १९

न कुन्ती न च पाञ्चाली न चोलूपी न सात्वती ।

अस्मिञ्जने करिष्यन्ति प्रतिकूलानि कर्हिचित् ॥ २०

भवत्कृतमिमं स्नेहं युधिष्ठिरविवर्धितम् ।

न पृष्ठतः करिष्यन्ति पौरजानपदा जनाः ॥ २१

अधर्मिष्ठानपि सतः कुन्तीपुत्रा महारथाः ।

मानवान्पालयिष्यन्ति भूत्वा धर्मपरायणाः ॥ २२

स राजन्मानसं दुःखमपनीय युधिष्ठिरात् ।

कुरु कार्याणि धर्म्याणि नमस्ते भरतर्षभ ॥ २३

वैशंपायन उवाच ।

तस्य तद्वचनं धर्म्यमनुबन्धगुणोत्तरम् ।

साधु साध्विति सर्वः स जनः प्रतिगृहीतवान् ॥ २४

धृतराष्ट्रश्च तद्वाक्यमभिपूज्य पुनः पुनः ।

विसर्जयामास तदा सर्वास्तु प्रकृतीः शनैः ॥ २५

प्राज्ञः; D3 कृतप्राज्ञः; T3 G3.4 धृतप्राज्ञः (for कृत°).
T1 ददाति वित्तं विप्रेभ्यः. —^b) K2 सदा वैश्रवणोपमः.
—^c) K1 T2 G4 अक्षुद्रः; B1 नक्षुद्रः (for अक्षुद्र-).
K1 सचिवैश्च; T2 सचिवाश्च. K3-5 चापि (for चायं).
—^d) K1 महासनाः (sic); G3 युधिष्ठिरः.

17 ^a) K1.3 Dn1 D2 अथ (K1 °पि) मित्रे; K5
G2.4 अप्यमित्रो; B2 आर्यमित्रे; B3 G3 अप्यमित्र- (for
°मित्रे). —^b) Dn D2.7 G1 M1.5 भरतर्षभः. D1
पाण्डवो भरतर्षभः. —^c) K2.4 D6.8 T1.2 G1.2.5 M1.2
(sup. lin.). 4 ऋजुः (for ऋजु). T1 प्रसन्नो (for
पश्यति). —^d) K4 पावनः; D4.6.8 G2 स पतिः;
G3.4 पालितः (for पाति नः). K1 B6 पुत्रवत्परिपालिताः
(K1 °ति नः); G1 पुत्रादप्युदितः सदा.

18 T1 om. 18. —^a) D4 स्त्र- (for च). D4.6.8
नरस्य (for जनस्य). K1 अभि- (for अस्य). —^b) G1
अस्वर्ग्यं (for संसर्गाद्). D5 G1 च (for वै). —^c)
K2 D4.6.8 करिष्यति (for °ष्यन्ति). —^d) G3.4 तदा
(for तथा). K5 G2 तथा भीमार्जुनादयः (sic).

19 ^a) T1 मंदो. K1 कर्तव्यास्; B Dn D1-3.7.9
कौरव्यः; T1 °व्यस् (for °व्यास्). —^b) K3.4 आसीद्
(for आशी-). B4 T1 -विषोपमः. — T1 om. 19^{ad}.
—^c) T2 महाराज; M5 जितात्मानः (for महा°). —^d)
T2 बलवन्तो (for पौराणां च).

20 ^a) Dn2 तव (for न च). K3-5 D5 T3 G3.4
M5 न च कुन्ती न पाञ्चाली. —^b) K2 D1 नोलूपी न च
सात्वती. — G3 om. 20^{ad}. —^c) T1 तस्मिञ्. Dn
D1 (before corr.). 2.7 क्षणे (for जने).

21 T1 om. 21^{ab}. —^a) G1 तत्तत् (for भवत्-).
B1 D3.5.6.8.9 T2-4 G M1-4 इदं (for इमं). G3 ज्ञेयं
(for स्नेहं). —^b) T3 -विवर्धनं (for °र्धितम्). — T1
transp. 21^{cd} and 22^{ab}. —^d) K2 Bom. ed. पौरा
(for पौर-). T3 G3.4 नराः (for जनाः). T1 M1 पौर-
जानपदाजनान्.

22 T1 transp. 21^{cd} and 22^{ab}. —^a) K1.2 अपि
रताः; D5 T2.4 G3.4 M5 पीडयन्तः; G1 अपि सदा (for
अपि सतः). T1 धर्मिष्ठाः पालयिष्यन्ति. —^b) K3.5 महा-
बलाः (K5 °लाः) (for °रथाः). K4 कुन्तीपुत्रो महारथः.
— T1 om. 22^{cd}.

23 ^a) D5 त्वं (for स). —^b) G5 असन्नीतं (for
अपनीय). D4.6.8 T2 G1.3-5 M1-4 युधिष्ठिरे (for
°ष्ठिरात्). —^c) D5 T1 G3.4 धर्मात्मन्; T3.4 धर्मात्मा
(for धर्म्याणि). —^d) K1.2 B (except B6) Dn D2.
7.9 T4 नमस्ते पुरुषर्षभ.

24 T2 om. the ref. G5 M2 om. 24-25. —^b)
K2 अनुबन्धे; B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 °मान्य; B3
°नीय; D4.6.8 T2.4 G2 °बुध्य; D5 T3 G3.4 °बद्ध-;
T1 °चित्य; G1 °बन्धं (for °बन्ध-). — G3 reads 24^{cd}
twice. —^c) K2 सर्वं स; K3-5 सर्वोपि; D4.6 T3
G3 (second time) सर्वस्य; D5 सर्वस्तु; D8 सर्वस्व-;
T1 सर्वश्च; M3 वै सर्वः (for सर्वः स). —^d) T1 परि-
(for प्रति-). G3 (second time) जनस्य प्रगृहीतवान्.

25 G5 M2 om. 25 (cf. v. l. 24). —^a) K1.
2.4 D5 तु; T1 [ऽ]पि; G3.4 स (for च). —^c)
B6 स (for वि-). T3 तथा (for तदा). —^d)
G1 ताः (for तु). K4 सर्वासुश्च कृतिं शनैः (sic); B

तैः संपूजितो राजा शिवेनावेक्षितस्तदा ।
माञ्जलिः पूजयामास तं जनं भरतर्षभ ॥ २६

ततो विवेश भुवनं गान्धार्या सहितो नृपः ।
व्युष्टायां चैव शर्वर्या यच्चकार निबोध तत् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥

१७

वैशंपायन उवाच ।

व्युषितायां रजन्यां तु धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
विदुरं प्रेषयामास युधिष्ठिरनिवेशनम् ॥ १
स गत्वा राजवचनादुवाचाच्युतमीश्वरम् ।
युधिष्ठिरं महातेजाः सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ २
धृतराष्ट्रो महाराज वनवासाय दीक्षितः ।

गमिष्यति वनं राजन्कार्तिकीमागतामिमाम् ॥ ३
स त्वा कुरुकुलश्रेष्ठ किञ्चिदर्थमभीप्सति ।
श्राद्धमिच्छति दातुं स गाङ्गेयस्य महात्मनः ॥ ४
द्रोणस्य सोमदत्तस्य बाह्लीकस्य च धीमतः ।
पुत्राणां चैव सर्वेषां ये चास्य सुहृदो हताः ।
यदि चाभ्यनुजानीषे सैन्धवापसदस्य च ॥ ५

C. 15. 361
B. 15. 11. 6
K. 15. 12. 5

Dn D1-3. 7. 9 प्रकृतीस्तु शनैः शनैः.

26 ^a) K2 शतैः; K4 शनैः; D4. 6. 8 G2 ततः;
D5 स वै (for स तैः). D9 राज्ञा (for राजा). — ^b)
K1 D5. 6. 9 G2 [आ]वी (G2 °वि) क्षितस्; G3 [अ]पे°
(for [आ]वे°). K1 B4-6 Dn D1. 2. 7. 9 T1. 3 तथा;
D5 T4 G3. 4 सदा (for तदा). — ^d) M6 तज् (for
तं). D1 नृपं (for जनं). K2 पुरुषर्षभः; T3 G4
पुरुषर्षभ.

27 ^b) D4-6. 8 T1. 3. 4 G1-4 M1. 2. 5 गांधारी- (for
र्या). K1. 2. 4. 5 D1 M3 नृपः; B Dn D2. 7 निजं
(for नृपः). — ^c) B5 व्युष्टायां (for व्युष्टायां). — ^d)
K1 तं (for तत्). — For 27^{cd}, D4-6. 8 S subst.:

42* आगतायां च शर्वर्या सुखं शेते नराधिपः ।

[T1 आगतश्च ततोब्रूयां (sic) (for the prior half).
T1 स भूमिपः (for नराधिपः).]

Colophon om. in B4. 5. — Adhy. no. (figures,
words or both): K4 D4. 6. 8 T1. 2 G1. 2. 5 M1-4 15;
K5 12; B6 14; D1 11; D5 T3. 4 G3. 4 M5 16 (as
in text); D1 10. — Śloka no.: K4 37; K5
51; D9 27.

17

☞ This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. l. 15. 3.
3).

1 D3. 4 om. the ref. — ^a) K3. 5 व्युष्टायां च (K5
स) (for व्युषितायां). T2 M5 तु शर्वर्या (for रजन्यां
तु). B Dn D1-3. 7. 9 ततो रजन्यां व्युष्टायां. — ^b)
D4. 6. 8 नराधिपः (for ऽम्बिकासुतः).

2 ^a) K3 -वचनानि; K5 -वचनम्; D5 T3 G3. 4
-भवनाद्; T1 G1 -भवनम् (for -वचनाद्). — ^d) G2
सर्व (for सर्व-). K1-3 वरं; K5 वर.

3 Before 3, T1 G1 M2 ins. विदुरः. — ^a) K1. 2
B1. 2. 4 D5 G1. 3 महातेजा; K4 B3. 5. 6 Dn D1-4. 7-9
T4 M5 °राजो (for °राज). — ^c) K4 D4. 6. 8 T2-4
G2. 5 M1-4 राजा (for राजन्). — ^d) B Dn D1-3. 7. 9
आगतां कार्तिकीमिमां; G1 कीर्तिमानागतामिव.

4 ^a) K2. 4 B1-5 Dn D1-7. 9 T1. 4 G1 M3 स त्वां;
K3 त्वत्तः; B6 गत्वा (for स त्वा). D5 -श्रेष्ठः. T2
सह त्वया कुरुश्रेष्ठ. — ^b) K3 B1. 6 Dn1 D1-3. 5 T1. 3
G3. 4 M1 कंचिद्; D9 कश्चिद् (for किञ्चिद्). D8 धर्मम्
(for अर्थम्). B4 अभीप्सते. * Cn: किञ्चिदर्थं किञ्चि-
त्कार्यं कर्तुं त्वामभीप्सति । द्रष्टुमिति शेषः । * — ^c) K1
दत्तं (for दातुं). G5 M2. 3 हि (for स).

5 ^b) K1. 2 B2 D9 बाह्लिकस्य. — ^c) K5 तु (for
[ए]व). D1 स्वपुत्राणां च सर्वेषां. — ^d) K1. 2 B D
(except D6) T1. 4 चान्ये; M2 वास्य (for चास्य).
B4 सुताः; D4 गताः; D6. 8 T2 G1. 5 M1-4 मताः (for
हताः). — T1 om. 5^{cd}. — ^e) K2. 5 B1. 3-6 Dn1 D1-3.
5. 7. 9 T4 G3. 4 चाप्यनुजानीषे; K4 वास्यानु; B2 चास्या-

C. 15. 361
B. 15. 11. 6
K. 15. 12. 6

एतच्छ्रुत्वा तु वचनं विदुरस्य युधिष्ठिरः ।
हृष्टः संपूजयामास गुडाकेशश्च पाण्डवः ॥ ६
न तु भीमो दृढक्रोधस्तद्वचो जगृहे तदा ।
विदुरस्य महातेजा दुर्योधनकृतं स्मरन् ॥ ७
अभिप्रायं विदित्वा तु भीमसेनस्य फल्गुनः ।
किरीटी किञ्चिदानम्य भीमं वचनमब्रवीत् ॥ ८
भीम राजा पिता वृद्धो वनवासाय दीक्षितः ।
दातुमिच्छति सर्वेषां सुहृदामौर्ध्वदेहिकम् ॥ ९
भवता निर्जितं वित्तं दातुमिच्छति कौरवः ।
भीष्मादीनां महाबाहो तदनुज्ञातुमर्हसि ॥ १०

नुजानीषे; Dn2 T2.3 वाप्यनुजानीषे; D4.6.8 G1.2.5 M2-5 वाभ्यनु; M1 वा ह्यनु (for चाभ्यनु). K3 यदुःखान्यनुजानीषे. —^f) K3 तत् (for च). K1 D5-8 T2.3 G1.2.5 M1-4 सैधवापशदस्य च; D4 °वाविशदस्य च (sic); T4 G3.4 °वस्य च (T4 तु) दुर्मते; M5 °वस्यातिदुर्मते.

6 Before 6, B4 D4.6.8 T2.3 G1.2 M1.2.5 ins. वैशंपायनः. —^a) K1 तच्छ्रुत्वा वचनं **. — Dn2 reads 6^d-7^b on marg. —^d) G1 गुडाकेशेन (for °केशश्च). T1 पाण्डव.

7 Dn2 reads 7^{ab} on marg. —^a) K5 Dn2 न च (for न तु). K4 महाक्रोधात्; D6.8 T2 G1.5 M1-3 दृढक्रोधी (for दृढक्रोधस्). —^b) K1.2 वचनं (for तद्वचो). K4 मुदा (for तदा). —^d) B2.3 -कृतान्; B5 -कृते (for -कृतं).

8 ^b) K3 पाण्डवः; K4.5 B Dn D1-3.7.9 फाल्गुनः (for फ°). —^c) K1 शिरसा (for किरीटी). K3.5 D4.6.8 T1.2 G1.2.5 M1-4 आगम्य (for आनम्य). —^d) K4 इदं (for भीमं). B Dn D1-3.7.9 तमुवाच नरर्षभं (B6 D9 °भः; D7 °भ).

9 Before 9, G1 ins. अर्जुनः. —^a) M3 ततो (for पिता). —^c) D7 इच्छामि (for इच्छति). —^d) K1.2.5 D5.7.9 T1.4 M2.5 और्ध्वदैहिकं; D4.6.8 ऊर्ध्वदे (D4 °दै) हिकं.

10 ^a) D1.2 भवतां. —^c) D8 महाबाहुस्. — K4 D5 om. (hapl.) 10^d-11^a. —^d) D9 इच्छसि (for अर्हसि).

दिष्ट्या त्वद्य महाबाहो धृतराष्ट्रः प्रयाचति ।
याचितो यः पुरास्माभिः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ ११
योऽसौ पृथिव्याः कृत्स्नाया भर्ता भूत्वा नराधिपः ।
परैर्विनिहतापत्यो वनं गन्तुमभीप्सति ॥ १२
मा तेऽन्यत्पुरुषव्याघ्र दानाद्भवतु दर्शनम् ।
अयशस्यमतोऽन्यत्स्यादधर्म्यं च महाभुज ॥ १३
राजानमुपतिष्ठस्व ज्येष्ठं भ्रातरमीश्वरम् ।
अर्हस्त्वमसि दातुं वै नादातुं भरतर्षभ ।
एवं ब्रुवाणं कौन्तेयं धर्मराजोऽभ्यपूजयत् ॥ १४
भीमसेनस्तु सक्रोधः प्रोवाचेदं वचस्तदा ।

11 K4 D5 om. 11^a (cf. v. 1. 10). —^a) B4 तेद्य; D1 त्वाद्य; D3 चाद्य (for त्वद्य). —^b) K2-5 B Dn D2.3.5.7.9 T1.4 प्रयाचते; D4.6.8 G1.3.4 प्रयच्छति (for प्रयाचति). —^c) D4.6.8 T G1.2.4 M3.5 [S]यं (for यः). —^d) D5 पर्ययः. B4 G5 M2.3 पश्य काल-विपर्ययं.

12 ^a) K3 पृथिव्यां कृत्स्नायां. —^b) K1.2 भोक्ता; D4.6.8 हर्ता (for भर्ता). T3 वृद्धो (for भूत्वा). K1.2 जनाधिपः; K5 D4.7.8 T4 नराधिप. —^c) K4 B D T2-4 G M विनिहतामात्यो; T1 °हृत्तैश्चर्यो. —^d) T3 अभीक्ष्यति (for °प्सति).

13 ^a) K1 मा ते भूत्; K3-5 ए (K3 धृ) तस्य; D4.6-8 T2.4 G1.2 मा तेभ्यः (D7 तेन्यः) (for मा तेऽन्यत्). —^b) K3-5 दाने; G3 दाता (for दानाद्). B2 भवत (for °तु). K4 दर्शने; D4.6.8 G2 दर्शने (for द°). K1 दानायात्प्रतिदर्शनं (sic). —^c) K1 कृते; K2 कुतो; K3 B2 ततो (for अतो). K4.5 B4 D9 G5 M2.3 [S]न्य-स्याद्; D4.6.8 T2 G1.2 [S]द्य स्याद्; M1 न स्याद् (for सन्यत्स्याद्). —^d) K3-5 B6 D9 G3.4 अधर्मं च; B1-5 Dn D1.2.7 T2.4 G1.2 M5 °र्मश्च; D4.6.8 °र्मस्य; G5 M2 °र्मस्तु; M3.4 °र्मं तु (for °र्म्यं च).

14 ^a) K1-4 B Dn D1-3.5.9 T G3.4 उपशि (K3 °वे; K4 D5 °दी; T1.3 G3.4 °वी) क्षस्व; K5 °शिष्यस्व (for °तिष्ठस्व). —^b) K3 D5.7 T1.4 ज्येष्ठः; B3 श्रेष्ठं (for ज्येष्ठं). K3.5 ईदृशं (for ईश्वरम्). —^c) K4.5 T1 त्वमपि; D4 °ति; M1 °भि- (for °सि). —^d) K4 दानं तु; D4.6.8 G1.2 याच (G1 °च्य) ते (for नादातुं). K1 नादातुं च नरर्षभ. —^e) B3.6 D9 तं तु (for एवं).

वयं भीष्मस्य कुर्महे प्रेतकार्याणि फल्गुन ॥ १५

सोमदत्तस्य नृपतेर्भूरिश्रवस एव च ।

बाह्लीकस्य च राजर्षेर्द्रोणस्य च महात्मनः ॥ १६

अन्येषां चैव सुहृदां कुन्ती कर्णाय दास्यति ।

श्राद्धानि पुरुषव्याघ्र मादात्कौरवको नृपः ॥ १७

इति मे वर्तते बुद्धिर्मा वो नन्दन्तु शत्रवः ।

कष्टात्कष्टतरं यान्तु सर्वे दुर्योधनादयः ।

यैरियं पृथिवी सर्वा घातिता कुलपांसनैः ॥ १८

कुतस्त्वमद्य विस्मृत्य वैरं द्वादशवार्षिकम् ।

अज्ञातवासगमनं द्रौपदीशोकवर्धनम् ।

क तदा धृतराष्ट्रस्य स्नेहोऽस्मास्वभवत्तदा ॥ १९

कृष्णाजिनोपसंवीतो हताभरणभूषणः ।

सार्धं पाञ्चालपुत्र्या त्वं राजानमुपजग्मिवान् ।

क तदा द्रोणभीष्मौ तौ सोमदत्तोऽपि वाभवत् ॥ २०

यत्र त्रयोदश समा वने वन्येन जीवसि ।

न तदा त्वा पिता ज्येष्ठः पितृत्वेनाभिवीक्षते ॥ २१

C. 15. 379
B. 15. 11. 24
K. 15. 12. 22

K3 कौन्तेयो; B Dn D1-3. 7. 9 बीभत्सुं; G3. 4 कौरव्यं (for कौन्तेयं). —^f) K1. 2 ह्यपूजयत्; B D (except D5) G1. 2 M5 [S]प्यपूजयत् (for अभ्यपूजयत्).

15 D8 om. 15-17. —^a) K4 सु; D1. 3 च (for तु). K3-5 D5 T1. 4 G3-5 सं (K4 सं) कुद्धः; D4 T2. 3 G1. 2 M1-4 सक्रोधं (for °धः). —^b) D4. 6 T2. 3 G1. 2. 5 M1-4 उवाच विजयं तथा (T3 G5 M1-4 °दा). —^c) B Dn D1-3. 7. 9 दास्यामः; D4-6 S (except M5) कुर्मो हि (G5 ह) (for कुर्महे). —^d) Dn D2. 7 कार्यं तु (Dn2 च) (for कार्याणि). K1 पांडव; K3-5 B Dn D1-3. 5. 7. 9 M5 फाल्गुन (for फल्गुन).

16 D8 om. 16 (cf. v. l. 15). —^b) D5 भूति- (for भूरि-). —^c) K1-3 बाह्लिकस्य. K4 सात्यकेश्व महाबाहो. —^d) K4 बाह्लीकस्य; D4 पुण्यस्य च (for द्रोणस्य च). D4. 9 महात्मनां.

17 ^a) T4 om. चैव सुहृदां. K4 B1-4. 6 Dn D1-3. 7. 9 T1 सर्वेषां; B5 राजानां (for सुहृदां). —^d) G3. 4 पौरवको (for कौरवको). K1. 2. 5 नृप; K4 नृपं. K3 B (except B2) D T4 मा प्रादात्कौ (B3 प्रादान्मा कौ) रवो नृपः.

18 ^a) K1. 5 ते (for मे). K1 वर्धतां; D5 वर्ततां (for °ते). K2 D4. 6. 8 S (except T1) एवं (K2 T4 G3. 4 M4. 5 इति) ते वर्ततां बुद्धिर्. —^b) M1 न (for मा). K3-5 B Dn D1-3. 5. 7. 9 T1. 4 G3. 4 M1. 5 नो (for वो). D5 नंदन्ति; M5 निंदन्तु (for नन्दन्तु). K4 शात्रवाः (for शत्रवः). —^c) D5 कष्टतरां. T1 याताः. —^d) D5 T1. 4 G3. 4 गतिं (for सर्वे). —^e) K3-5 B Dn D1. 2. 5. 7. 9 T1. 4 G3. 4 M4. 5 कृत्स्ना (for सर्वा). —^f) G4 M5 पा (M5 या) तिता (for घा°). B3 पांसनैः (for पांसनैः).

19 ^a) K B Dn D1-3. 7. 9 M5 असि (for अद्य).

—^b) K1 -वर्षकं (for -वार्षिकम्). —^c) K4 -वसनं (for -गमनं). B1. 4. 5 अज्ञातवासद (B1. 5 °सं द) हनं; B2. 3. 6 Dn D2. 3. 7. 9 °वासं गहनं; D1 °वासमुषितं; D4. 6. 8 °वासमगमद्. —^e) K3. 5 क राज्ञो; G1 त्वं तदा (for क तदा). —^f) K4. 5 M5 [S]स्माकं. K1. 4. 5 Dn1 D2. 7 भवत् (for [अ]भवत्). K1 यदा; K2 यथा; K3 पुरा (for तदा). B6 D1. 3. 9 स्नेहोऽस्मद्गोचरो (D1 °द्रौरवे) गतः.

20 ^a) G5 M2. 3 -संवीतं. K3. 4 कृष्णाजिनेन संवीतो; K5 °जिन * संवीतो; D5 T1. 4 G3. 4 M5 °जिनाभिसंवीतो. —^b) B2 कृताभरण- (for हता°). K1 -भूषिणः (sic); K2 -भीषणः; K3 D6. 8 -भूषणाः; B5 D1 -भूषितः; G5 M2. 3 -भूषणं (for -भूषणः). —^c) D1 समं (for सार्धं). K1. 4 पं (K4 पां) चाल्य-; B4 पंचाल-; D8 * चाल-. D6. 8 -पुत्र (for -पुत्र्या). —^d) K1-3. 5 D5 T1. 4 G3. 4 अनुजग्मि (G3 °जि) वान्. —^e) D5 क गता; G1 त्वं तदा (for क तदा). K1. 4 D1 भीष्मद्रोणौ (for द्रोणभीष्मौ). —^f) K4 सौमदत्तो. B6 T4 ते (T4 वा) -भवन्; D1 भारत; D4. 6 T2 G1. 2 वा भवेत्; D1 बालवत्; G5 M2. 3 चाभवत् (M2 inf. lin. °न्).

21 ^a) K1 यदा (for यत्र). D4-6 S यत्र द्वादश वर्षाणि. —^b) K5 वन- (for वने). K3 जीवति; B6 D1 (before corr.) जीजिवः; Dn D2. 3. 7. 8 जीवथ; D1 जीवितः; T3 शेवसे (sic) (for जीवसि). B1-4. 6 D9 वने वन्यैरजीजिवः (B6 °विनः). —^c) G5 M2-4 तदा न (by transp.). K1 B1. 2. 4. 5 क; D5 स (for न). K2-5 B Dn D1-3. 5. 7. 9 G3. 4 त्वां; T1 त्वत्; D4. 6. 8 T3 G2 क (for त्वा). —^d) K1. 5 [अ]भिवी (K5 °वि) -क्षिते; K3 B6 D9 °वीक्ष्यते; K4 [अ]पि नेक्ष्यते; B2 [अ]ववीक्षते; D1 निरैक्षत; D4. 6. 8 [अ]पि वीक्षितः; T2. 3 G1. 2 [अ]भिवीक्षितः (T2 °क्ष्यति); G5 M1. 2. 4 °वीक्षति.

C. 15. 379
B. 15. 11. 24
K. 15. 12. 23

किं ते तद्विस्मृतं पार्थ यदेष कुलपांसनः ।
दुर्वृत्तो विदुरं प्राह द्यूते किं जितमित्युत ॥ २२

तमेवंवादिनं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
उवाच भ्रातरं धीमाञ्जोपमास्वेति भर्त्सयन् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१८

अर्जुन उवाच ।

भीम ज्येष्ठो गुरुर्मे त्वं नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे ।
धृतराष्ट्रो हि राजर्षिः सर्वथा मानमर्हति ॥ १
न स्मरन्त्यपराद्धानि स्मरन्ति सुकृतानि च ।
असंभिन्नार्थमर्यादाः साधवः पुरुषोत्तमाः ॥ २
इदं मद्वचनात्क्षत्तः कौरवं ब्रूहि पार्थिवम् ।

यावदिच्छति पुत्राणां दातुं तावद्दाम्यहम् ॥ ३
भीष्मादीनां च सर्वेषां सुहृदामुपकारिणाम् ।
मम कोशादिति विभो मा भूद्भीमः सुदुर्मनाः ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
इत्युक्ते धर्मराजस्तमर्जुनं प्रत्यपूजयत् ।
भीमसेनः कटाक्षेण वीक्षांचक्रे धनंजयम् ॥ ५

22 For the incident, cf. 2. 58. 41. — ^a) D4-6.8 T1-3 G2-5 M जु; T4 न; G1 तु (for ते). D4.6.8 T2-4 G1.2.5 M1-3.5 तेद्य; D5 T1 G3.4 त्वद्य (for पार्थ). — ^b) K यदैव; D1 यदयं (for यदेष). — ^c) K1 उद्वृत्तो; K2 उद्धृतो; B Dn D1-3.7.9 दुर्बुद्धिर्; D4.6.8 G1.2 M2 (sup. lin.). 3-5 दुर्वृद्धो (for दुर्वृत्तो). — ^d) T1 हि (for किं).

23 Before 23, T3.4 G4 M5 ins. वैशंपायनः. K1.2 om. 23do. — ^e) K5 B Dn D1-3.7.9 वचनं (for भ्रातरं). D1 श्रीमाञ्ज; D5 स्नेहात्; T1.4 G3.4 M5 राजा; T3 भीमं (for धीमाञ्ज). — ^d) K1 घोषम्; B4 दोषम् (for जोषम्). K2 जोषेसां वेत्थ भर्त्सयन् (sic).

Colophon om. in K1.2. — *Adhy. name*: K4 भीमसेनवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K4.5 D4.6.8 T1.2 G1.2.5 M1-4 16; B6 15; D1 12; D5 T3.4 G3.4 M5 17 (as in text); D7 11. — *Sloka no.*: K4 62; K5 76; D6 27.

18

 This adhy. is missing in Ś1 (cf. v. 1. 15. 3. 3).

1 ^b) D4.6.8 G1.2 परम् (for वक्तुम्). K1 उद्वहे (for उत्सहे). — ^c) K4 B Dn D1-3.7.9 T4 तु; B6 च; T3 [ऽ]पि (for हि). B3 (marg. as in text) नृपतिः (for राजर्षिः). — ^d) D5 T3 G3.4 सर्वदा (for 'था).

2 ^a) D5 [अ]पराधांस्तु; D8 'र्थानि (for 'द्धानि). — ^b) B Dn D1-3.7.9 [अ]पि (for च). — ^c) K4 D7 (before corr.) G2 असंभिन्नार्थमर्यादाः; D4 'ज्ञा नमः; D6.8 'ज्ञा सम'. — ^d) B4 D4.6.8 पुरुषोत्तमः; T4 G2 'त्तम. — After 2, K3 Dn D2.7 ins.:

43* इति तस्य वचः श्रुत्वा फल्गुनस्य महात्मनः ।
विदुरं प्राह धर्मात्मा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

[(L. 1) MSS. फाल्गुनस्य (for फ°).]

3 ^b) D9 पौरवं (for कौ°). K4 प्राह (for ब्रूहि). — ^c) K1.2.5 B2.3.6 D9 T3 M1.5 इच्छसि; D4.6.8 ईप्स्यसि (D8 'ति); M4 इच्छंति (for इच्छति). — ^d) K1.2 दानं; K3-5 धनं; B1.4.5 Dn D2.7 M4 श्राद्धं; T3 तावत् (for दातुं). B4 यावद् (for तावद्).

4 ^a) D4.6.8 T2.3 G1.2 तु (for च). — ^b) D4.6.8 T2.3 G1.2 सुतराम् (for सुहृदाम्). B Dn D1-3.7 आप्तकारिणां (for उप°). — T1 om. 4^{ed}. — ^c) B D1-3.9 कोषाद् (for कोशाद्). K3 मम शोकास्त्वयि विभो (sic); D4.6.8 T2 G1.2 मम कोशादिविभवो; G5 मामको दानविभवो.

5 MSS. om. the ref. — ^a) B1.3 D4.6.8.9 T2 G2 M1 [उ]क्तो; Dn D1.2 [उ]क्त्वा. K3-5 B3 तु; G3.4 [ए]नम् (for तम्). — ^b) K3-5 फाल्गुनं; G4 अर्जुनं (for 'नं). K1 प्रतिपूजयत्.

ततः स विदुरं धीमान्वाक्यमाह युधिष्ठिरः ।
 न भीमसेने कोपं स नृपतिः कर्तुमर्हति ॥ ६
 परिक्लिष्टो हि भीमोऽयं हिमवृष्ट्यातपादिभिः ।
 दुःखैर्बहुविधैर्धीमानरण्ये विदितं तव ॥ ७
 किं तु मद्बचनाद्ब्रूहि राजानं भरतर्षभम् ।
 यद्यदिच्छसि यावच्च गृह्यतां मद्ब्रूहादिति ॥ ८
 यन्मात्सर्यमयं भीमः करोति भृशदुःखितः ।

न तन्मनसि कर्तव्यमिति वाच्यः स पार्थिवः ॥ ९
 यन्ममास्ति धनं किञ्चिदर्जुनस्य च वेश्मनि ।
 तस्य स्वामी महाराज इति वाच्यः स पार्थिवः ॥ १०
 ददातु राजा विप्रेभ्यो यथेष्टं क्रियतां व्ययः ।
 पुत्राणां सुहृदां चैव गच्छत्वानृण्यमद्य सः ॥ ११
 इदं चापि शरीरं मे तवायत्तं जनाधिप ।
 धनानि चेति विद्धि त्वं क्षत्तर्मास्त्यत्र संशयः ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

१९

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु राजा स विदुरो बुद्धिसत्तमः ।

धृतराष्ट्रमुपेत्येदं वाक्यमाह महार्थवत् ॥ १
 उक्तो युधिष्ठिरो राजा भवद्वचनमादितः ।

C. 15. 396
B. 15. 13. 2
K. 15. 14. 2

6 ^a) K4 तु; D1 च (for स). D1 श्रीमान् (for धी°). — ^o) B Dn D1-3.7.9 भीमसेने न (by transp.). K2 G1 भीमसेन- (for °सेने). K3-5 T3 नृपतिः (for कोपं स). K1 स्म (for स). — ^d) K2 नृपतेः; K3-5 स कोपं; T3 कोपं वै (for नृपतिः).

7 ^a) D4.6.8 T2.3 G1.2 तु (for स्यं). — ^b) B2 भीम- (for हिम-). K2 D4.6.8 T2.3 G1.2 हिमवाता- (K2 °वर्षा) तपादिभिः. — ^d) D4.6.8 G1 विदुरस् (sic) (for विदितं). D6.8 तदा (for तव).

8 ^a) K3 तद्वचनाद्. — ^b) K2.3 B3.5 Dn D1.7 T2 G2 भरतर्षभ. — ^o) K3 D3.4.6.8 T2.3 G1-3.5 M1.2.3 (before corr.) इच्छति. — ^d) D4.6.8 T2.3 G1.2.5 M1-4 मे (for मद्-). B2.3 D1 (marg. as in text). 9 गृह्यतां (D9 °ते) मद्ब्रूहेष्विति.

9 ^a) D4.8 भीमं (for भीमः). D6 G5 यस्मात्सत्य- (G5 °र्व) मयं भीमः. — ^b) M5 करोतु. K5 बहु- (for भृश-). — ^d) K1.2 इदं (for इति). D7 वाच्यं (for वाच्यः). D4.6.8 G1.2 हि; T2.3 G5 M1-4 च (for स). D4.6.8 पार्थिव.

10 ^d) D3-6.8.9 S (except T1) च (for स).

11 ^a) K4 ददाव; B5 दत्त्वा तु (for ददातु). — ^b) T3 यदिष्टं (for यथेष्टं). K1.2 नृपः; B1-3.5 स्वयं; Dn D1.2.7 व्ययं; D4.6.8 T2 G1.2.5 M1-4 इति; D5 अयं (for व्ययः). — G5 M1-4 om. 11^{ad}. — ^o) T2 G1 सुतरां (for सुहृदां). — ^d) K5 G4 [आ]रण्यम्

(sic) (for [आ]नृण्यम्). D5 नः (for सः).

12 ^b) K1.2 त्वयि; M5 यत्र (for तव). K1.2 दत्तं; K4 (before corr.) यत्नं (for [आ]यत्तं). K3.5 नराधिप (for जना°). ^aD4-6.8 T2-4 G M1-3 तत्रायत्तं (D4 °त्र यत्नं; D6.8 °त्र यत्तं) जनाधिपे; T1 राज्ये चापि वसूनि च. — ^o) K2 धर्माणि (for धनानि). T1 तदधीनानि वै विद्धि. — ^d) K1.5 B3 M3 क्षत्तुर्; M5 क्षत्तं (for क्षत्तर्). Dn D2.7 न मे तत्रास्ति संशयः; D9 क्षत्तर्मास्त्वत्र सं°.

Colophon. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K2 15; K4.5 D4.6.8 T1.2 G1.2.5 M1-4 17; B6 16; D1 13; D5 T3.4 G3.4 M5 18 (as in text); D7 12. — *Śloka no.* : K4 74; K5 88; D5 18; D9 12.

19

 This adhy. is missing in S1 (cf. v. 1. 15. 3. 3).

1 K4 om. 1^{ab}. — ^a) D1 om. स. — ^b) D5 T1. 3.4 G3.4 M5 मंत्रि- (for बुद्धि-). K1.2 B2.3 D1.9 G5 M2 -संमतः; K4 B6 -सत्तम (for °मः). — ^o) K1.2 B2 उपागम्य; B4.6 Dn D3.4.6-9 T2.4 G1.2 उपेत्यैवं (for °त्येदं). — ^d) K2.3 B2 D1 महार्थवित् (D1 °वान्); B1.4.6 D4.6.8 T2 G1.5 M1-3 यथार्थवत् (for

C. 15. 396
B. 15. 13. 2
K. 15. 14. 2

स च संश्रुत्य वाक्यं ते प्रशंसं महाद्युतिः ॥ २
भीमत्सुश्च महातेजा निवेदयति ते गृहान् ।
वसु तस्य गृहे यच्च प्राणानपि च केवलान् ॥ ३
धर्मराजश्च पुत्रस्ते राज्यं प्राणान्धनानि च ।
अनुजानाति राजर्षे यच्चान्यदपि किञ्चन ॥ ४
भीमस्तु सर्वदुःखानि संस्मृत्य बहुलान्युत ।
कृच्छ्रादिव महाबाहुरनुमन्ये विनिःश्वसन् ॥ ५
स राज्ञा धर्मशीलेन भ्रात्रा भीमत्सुना तथा ।
अनुनीतो महाबाहुः सौहृदे स्थापितोऽपि च ॥ ६

न च मन्युस्त्वया कार्य इति त्वां प्राह धर्मराट् ।
संस्मृत्य भीमस्तद्वैरं यदन्यायवदाचरेत् ॥ ७
एवंप्रायो हि धर्मोऽयं क्षत्रियाणां नराधिप ।
युद्धे क्षत्रियधर्मे च निरतोऽयं वृकोदरः ॥ ८
वृकोदरकृते चाहमर्जुनश्च पुनः पुनः ।
प्रसादयाव नृपते भवान्प्रभुरिहास्ति यत् ॥ ९
प्रददातु भवान्वित्तं यावदिच्छसि पार्थिव ।
त्वमीश्वरो नो राज्यस्य प्राणानां चेति भारत ॥ १०
ब्रह्मदेयाग्रहारांश्च पुत्राणां चौर्ध्वदेहिकम् ।

महा°). K4 वाक्यमाहार्थमर्थवित्.

2 °) K5 युक्तो; D4.8 G1.2 श्रुत्वा (for उक्तो).
— °) D8 आदितः (for आदितः). — °) D8 न (for
स). D6.8 संश्रित्य. D5 T1.3.4 G3.4 M5 ते वाक्यं
(by transp.). — °) K3.4 प्रशंसं; B1 प्रशंसति.
K4 D5 T3.4 G3.4 M5 महामतिः; D4.6.8 T2 G1.2.5
M1-4 महीपतिः (D4.6.8 °ते) (for महाद्युतिः).

3 °) K2 यो; K3 तान्; B2 वै (for ते). K1
निवेश इति वा गृहान्. — °) K3.5 D5 T1.3 G3.4 M5
transp. तस्य and यच्च. B2 यस्य; D1 देव; T2 तच्च
(for तस्य). Dn D2 तच्च; T4 तस्य (for यच्च).
— °) K5 om. च.

4 °) D4-6.8 S तु (for च). B4 D5 ते पुत्रो (by
transp.); D8 पुत्रं ते. — °) B4 राज्य- (for राज्यं).
— °) K4 corrupt; K5 अनुजानाति (sic) (for °जाना-
ति). T1 राजर्षिर् (for °र्षे). — °) D1 यच्चान्यहत
किञ्चन (sic). — After 4, D3 ins.:

44* नकुलः सहदेवश्च तदनुज्ञातवान्विभो ।

5 °) Bom. ed. च (for तु). K1 B2.3 D5 T1.3.4
G3.4 M5 पूर्व- (for सर्व-). K4 भीमसेनस्तु दुःखानि.
— °) K1.2 बलवंत्युत; K3-5 बलवानुत (K4 °नपुनः);
B4 D4.6.8 G2 M1.4 बहुलान्यतः (M1 °नितः) (for
°न्युत). — °) T3 कृच्छ्रादेव; G3.4 कृच्छ्रमेव (for
कृच्छ्रादिव). D1 (before corr.) महाबाहो. — K2 B6
om. (hapl.) 5^d-6°. — °) K1 स निःश्वसन्; K4.5
B1-3.5 D (except Dn) T2-4 G2-4 M1.2 विनिश्च°.

6 K2 B6 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). — °) K4 G5
राजा; B1-5 Dn D1-3.7.9 T1 राजन् (for राज्ञा). — °)
K3-5 राजन्; B1-5 Dn D1-4.6-9 G2 राज्ञा; D5 भ्राता

(for भ्रात्रा). B3 D5 T1 तदा (for तथा). K1 भ्रातृ-
भीमत्सुना तथा (sic). — °) K2 सौहृदेनास्थितोपि च.

7 °) K1.5 T2 G1.2.5 M2-5 त्वा; D1 तं (for त्वां).
— °) K3-5 B1.2.4.5 Dn D1.2.5.7 T3.4 G3.4 M5
आचरत् (K3 °रः); B6 आहितं (for आचरेत्). T1
यथान्यायं तथाचरत्; G1 यदि न्यायवदाचरेत्.

8 °) D8 [s]भि- (for हि). — °) K4 जनाधिप;
T3 नरेश्वर; G3 विशेषतः; G4 lacuna (for नराधिप).
— °) K1.4.5 M2.3 युद्धे (for युद्धे). K1.2 हि; G4
तु; M5 [s]यं (for च). D4.6.8 T2.3 G1.2.5 M1.4
युद्धेन क्षत्रधर्मेण (T3 °में तु); D5 T4 युद्धे स क्षत्रधर्मे तु;
G3 सततं क्षत्रधर्मे तु. — °) D5 T3 G3.4 M5 यद् (for
स्यं).

9 °) B5 T2 [अ]यम् (for [अ]हम्). — °) M1
तु (for च). — °) K3-5 प्रसादयाम (K4 °मो) नृपतिं;
B5 Dn D1-3.7 प्रसीद याचे नृपते; D4.6.8 प्रसादजो हि
निरते; T1 प्रदेयं वसु सर्वं च; T3.4 G4 प्रदे (T4 °दी)-
याव स नृपते; G1.2 प्रसादये ह (G2 °येहं) नृ°; G3 प्रदे-
यावास्त नृ° (sic). — °) G5 प्राहुर (for प्रभुर). K1
[अ]स्ति नः; D4.6.8 G1.2 श्रियः; T2 [अ]सि नः; M3
[अ]स्ति चेत् (for [अ]स्ति यत्).

10 T1 om. (? hapl.) 10-13. — °) K1 corrupt.
B Dn D1-3.7.9 तद् (for प्र-). G3.4 नित्यं (for
वित्तं). — °) K4 यान् (for यावद्). K3 B1.3.6
D4.6.8.9 T2 G2.5 M2.3 इच्छति. K3 D1.3.9 G2.5
पार्थिवः. — °) K1.2 हि; B Dn D1-3.7.9 M1 [s]स्य
(for नो). K4.5 D6.8 T3 राजस्य (sic); D3 राष्ट्रस्य
(for राज्यस्य). — °) K4 corrupt. D1 प्रमाणम् (for
प्राणानां). B1.4-6 Dn D2.3.7 अपि; B2.3 D1.9 इति;
T2 चैव (for चेति).

इतो रत्नानि गाश्चैव दासीदासमजाविकम् ॥ ११
 आनयित्वा कुरुश्रेष्ठो ब्राह्मणेभ्यः प्रयच्छतु ।
 दीनान्धकृपणेभ्यश्च तत्र तत्र नृपाज्ञया ॥ १२
 बह्वन्नरसपानाढ्याः सभा विदुर कारय ।
 गवां निपानान्यन्यच्च विविधं पुण्यकर्म यत् ॥ १३

इति मामब्रवीद्राजा पार्थश्चैव धनंजयः ।
 यदत्रानन्तरं कार्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १४
 इत्युक्तो विदुरेणाथ धृतराष्ट्रोऽभिनन्द्य तत् ।
 मनश्चक्रे महादाने कार्तिक्यां जनमेजय ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

२०

वैशंपायन उवाच ।

विदुरेणैवमुक्तस्तु धृतराष्ट्रो जनाधिपः ।

प्रीतिमानभवद्राजा राज्ञो जिष्णोश्च कर्मणा ॥ १
 ततोऽभिरूपान्भीष्माय ब्राह्मणानृषिसत्तमान् ।

C. 15. 411
B. 15. 14. 2
K. 15. 15. 2

11 T₁ om. 11 (cf. v. l. 10). — ^a) K₂ ब्रह्मोद-
 याग्रहारा च; K₄ D₁ (before corr.) ब्रह्मदेयोग्रहारांश्च;
 K₅ G_{3.4} ब्रह्मदेवाग्र (K₅ °वाग्र्य) हारांश्च. — ^b) K_{1.3-5}
 B₆ T_{2.3} चोर्ध्वदेहिकं; K₂ D_{5.9} T₄ M_{2.5} चोर्ध्व-
 दैहिकं; B₁₋₅ D_n D_{2.3.7} और्ध्वदे (D_{n3} D_{2.7} °दै) हिकं.
 — ^c) T₂ धनानि (for रत्नानि). T_{3.4} G_{3.4} गावश्च
 (for गाश्चैव).

12 T₁ om. 12 (cf. v. l. 10). — ^a) K_{1.2} B
 D_{1.9} T₃ G_{3.4} नाय (K₁ नाथ-; B₆ माय) यित्वा; D_{4-6.8}
 T₂ G_{1.2.5} M₃ अर्चयित्वा; T₄ नायं युक्तः (for आन-
 यित्वा). K₃ T₄ कुरुश्रेष्ठ. — ^c) D₇ (before corr.)
 -कृपणश्चैव (for °णेभ्यश्च). — ^d) D_{n1} D_{2.7} नृप त्वया
 (for नृपाज्ञया).

13 T₁ om. 13 (cf. v. l. 10). — ^a) K₁ D_{4-6.8}
 T₂₋₄ G_{1.2.5} M₁₋₄ -पानाढ्यां (K₁ °ढ्यां; T₂ °थं); D₉
 G_{3.4} -पानाढ्याः (for °ढ्याः). — ^b) K_{1.4} सभां; D_{4-6.8}
 T₂₋₄ G_{1.2.5} M₁₋₄ सर्वं (for सभा). — ^c) D_{4.6.8}
 भवान् (for गवां). D_{4-6.8} नपा (D₅ निपा) नान् (D_{4.8}
 °नि). K₂ गवां निपानभृत्याश्च; K₄ गवां दानानि यानानि;
 T₃ G₁₋₄ M_{1.2.4.5} ग (M₂ न) वान्नपानान्यन्यच्च (M₅ °द्यन्य-
 च्च). — ^d) K₄ चापि (for पुण्य-). B D_n D_{1-3.7.9}
 विविधं पुण्यकं कुरु.

14 ^a) K₁ स तु (for माम्). — ^b) D₉ पार्थ (for
 पार्थश्च). — ^d) K₂₋₄ D_{n1} D₁ T₃ G₄ कर्तुम् (for
 वक्तुम्). K_{3.5} B₂ D₅ G₃ अर्हसि.

15 ^a) K₅ B₂ D_n D₁ T₂ [उ]क्ते. B₂ [अ]पि (for
 [अ]थ). — ^b) K₁ [s]भ्यनंदितत् (sic); D_{n1} D₂
 [s]भ्य[भि]नंद्य तान्; D₁ [अं]बिकासुतः; D_{4.8} G_{1.2} ह्य-
 (G_{1.2} [s]भ्य)नंदित; D₅ T₁ [s]भिनंदितः; D₆ ह्य-
 [sभ्य]नंद्य तान्; M₄ [s]पि नंद्य तत्; M₅ [s]भिवंद्य तं
 (for sभिनन्द्य तत्). K_{3.5} D₉ T₂₋₄ G₃₋₅ M₁₋₃ तं;
 K₄ च; B D_{n2} D_{3.7} तान् (for तत्). — ^c) D_{4.}
 6.8 G₂ ततश्चक्रे महादानान्. — ^d) K₄ कर्तव्यं; G₄
 कार्तिक्यं (for कार्तिक्यां). — After 15, K₃ ins.:

45* इतीदमुक्तो विदुरेण राजा
 तस्याभिनन्द्याथ वचो विचिन्त्य ।
 गन्तुं स चक्रे वनमेव वेगा-
 त्तदा मनः कार्तिकपौर्णमास्याम् ।

Colophon. — *Adhy. name*: K₁ विदुरवाक्यं.
 — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{4.5} D_{4.6.8}
 T_{1.2} G_{1.2.5} M₁₋₄ 18; B₆ 17; D_{n2} D₇ 13; D₁
 14; D₅ T_{3.4} G_{3.4} M₅ 19 (as in text). — *Sloka*
no.: K₅ 3; D₅ 18; D₉ 15.

20

☞ This adhy. is missing in Ś₁ (cf. v. l. 15.
 3. 3).

1 T₂ om. the ref. — ^b) K₁ महीपतिः; K₅ D_{4.}
 6.8 G₂ जनाधिप; D₉ धनाधिपः; M_{2.3} नरा° (for

C. 15. 411
B. 15. 14. 2
K. 15. 15. 2

पुत्रार्थे सुहृदां चैव स समीक्ष्य सहस्रशः ॥ २
कारयित्वान्नपानानि यानान्याच्छादनानि च ।
सुवर्णमणिरत्नानि दासीदासपरिच्छदान् ॥ ३
कम्बलाजिनरत्नानि ग्रामान्क्षेत्रानजाविकम् ।
अलंकारान्गजानश्चान्कन्याश्चैव वरस्त्रियः ।
आदिश्यादिश्य विप्रेभ्यो ददौ स नृपसत्तमः ॥ ४
द्रोणं संकीर्त्य भीष्मं च सोमदत्तं च बाह्लिकम् ।

जना°). — °) B Dn D1-3. 7. 9 M4 राजन् (for राजा).
— °) B4 विष्णोश् (for जि°). B (except B4) Dn
D1-3. 7 (before corr. as in text). 9 कर्मणि.

2 °) G2 [s]भिरामान् (for °रूपान्). K5 भीमाय
(for भीष्माय). — °) D4. 6. 8 T3 G1 पूजार्थे. K1. 3
D1 सुहृदांश् (sic); K2. 4 B Dn D4. 6-9 °दश्. — °) K3
समवीक्ष्य; G5 M2. 3 सुसमीक्ष्य (for स समीक्ष्य).

3 °) K1 यानानि विविधानि च. — °) K1 -दानानि;
K3 T1. 4 (sup. lin.) युक्तानि; D6 T3. 4 G3. 4 -मुक्ता-
नि (for -रत्नानि). K2 सुवर्णमपि चित्राणि. — °) M5
-दासं. K2. 5 D5 T3. 4 G3. 4 M5 -फ (K5 -कु) लानि च;
K3 -बहूनि च; G5 M2-4 -परिच्छदं (for °च्छदान्).
K1. 4 दासदासीबला (K4 °शता) नि च; B Dn D1-3
दासीदासमजाविकं (B6 °कान्); D9 °सानजाविकान्; T1
°सांस्तथैव च; M1 ग्रामान्क्षेत्रमजाविकं.

4 B1. 4. 5 om. (hapl.) 4^{ab}. M1 transp. 4^{ab} and
4^{ad}. — °) K5 कम्बलाजिन-; Dn D2. 4-7 T1. 3 G1 M1
कम्बलानि च; D8 T2. 4 G2-4 कम्बलानि च (for °लाजिन-).
T2 -चित्राणि (for -रत्नानि). — °) D3 अजाविकान्.
K2-5 B6 D1. 4-9 T2-4 G M2-5 ग्रामान्क्षेत्रे (K2 ग्रामं क्षेत्रे;
T2 ग्रामक्षेत्राण्यजाविकं (K4 °जाविकं; T2 °जाविकान्);
B2 ग्रामान्क्षेत्रफलानि च; B3 °न्क्षेत्राणि कानिचित्; M1
दासीदासपरिच्छदं. — °) B1. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 M4. 5
सालंकारान्. K1 रथाश्चान्गाः; K2 D5 रथानश्चान्; K3
तथा नागाः; K4. 5 तथाश्चान्गाः; B1 गजान्**; B2. 3
D1. 2 तथाश्चांश्च; D4. 6. 8 T1 रथांश्चैव; D9 गजांश्चाथ;
T2-4 G M रथाश्चांश्च (T3 °श्चं च). — °) K1 कास्याश्
(sic); K5 B1. 4. 6 D5 T1. 3. 4 G1. 5 M काम्याश्; B5
ग्राम्याश्; D4. 6. 8. 9 काम्यांश्; D7 कन्यांश्; T2 G2-4
रम्याश् (for कन्याश्). K4 सहस्रशः; K5 वरा स्त्रियः;
B5 सस्त्रियः (submetric); D4. 6. 8 वरस्त्रियं. K2 गाः
काम्याश्च वरस्त्रियः; D1 तथैव च वर°. — °) K3-5 B1.
3-5 Dn D2. 9 T1 उद्दिश्योद्दि (T1 °श्यादि) श्य विप्रे (Dn

दुर्योधनं च राजानं पुत्रांश्चैव पृथक्पृथक् ।
जयद्रथपुरोगाश्च सुहृदश्चैव सर्वशः ॥ ५
स श्राद्धयज्ञो ववृधे बहुगोधनदक्षिणः ।
अनेकधनरत्नौघो युधिष्ठिरमते तदा ॥ ६
अनिशं यत्र पुरुषा गणका लेखकास्तथा ।
युधिष्ठिरस्य वचनात्तदापृच्छन्ति तं नृपम् ॥ ७
आज्ञापय किमेतेभ्यः प्रदेयं दीयतामिति ।

D2 सर्वेभ्यो. — °) D4. 6. 8 T2 G1. 2. 5 M1-4 स ददौ
(by transp.). K5 D1. 7 G4 नृपसत्तम.

5 °) D6 सुकीर्ण-; D8 संकीर्ण- (for संकीर्त्य). B6
भीमं (for भीष्मं). — °) D9 सौमदत्तं. — °) K1
जयद्रथं. K1. 4. 5 B Dn D1-3. 5. 9 T1 G4 -पुरोगांश्च;
D4. 6-8 T2 G1. 2. 5 M1-4 °गाणां; T3. 4 G3 M5 °गान्स
(for °गाश्च). — °) D4. 6-8 T2. 4 G1. 2. 5 M1-4 सुहृदां
(for °दश्). B Dn D1. 4. 6. 7. 9 [अ]पि (for [ए]व).
D4. 6-8 G1. 2 धर्मतः (for सर्वशः).

6 °) D7 (before corr.) -यज्ञे. B (except B6)
Dn1 D2. 7. 9 T2 G1 M3. 4 ववृते; Dn2 lacuna (for
ववृधे). T1 स श्राद्धयज्ञावभृथे; G5 M2 श्राद्धयज्ञोभिववृ-
ते. — °) D4. 6. 8 T2-4 G M1. 2. 4. 5 -गोपशु-; D5
T1 -गोवसु- (for -गोधन-). K3-5 D7 बहुशः पशु (K4
°शोथ सु) दक्षिणः; B2 Dn D2 M3 बहुशो धन (M3 बहु)-
द°. — Dn2 reads 6^{ad} on marg. — °) K1 D4. 6-8
T3 G1 -रत्नौघं; K3. 5 T2 G2 -रत्नाढ्यो (T2 °नि); K4
-रत्नौघैर्. — °) K5 T3 तथा; D4. 6-8 G1 ददुः (for
तदा). T2 विप्राणामिति दीयतां.

7 °) T3 गणिका; G3 गुणका (for गणका). B2
T3 लेखगास् (for °कास्). Bom. ed. तदा (for तथा).
— °) T2 च तदा (for वचनाद्). — °) K1. 2 B3. 6
D5 T1. 3. 4 G3. 4 M5 आपृच्छन्ति स्म तं नृपं; B1. 2. 4. 5 D1. 3
आपृच्छन्ते स्म तं नृपं; Dn D2. 9 अपृच्छन्त स्म तं नृपं; D4.
6-8 G1. 2 अ (G1 आ) पृच्छन्तः (G2 °त) पुनः पुनः; T2
M4 पृच्छन्ति स्म गतं (M4 च तं) नृपं; G5 M1-3 पपृ (M3
प्रय) च्छन्ति स्म तं नृपं.

8 °) T1 आज्ञापयत्. D4. 6-8 T2 G1. 2 त्वम् (for
किम्). K5 एतेषां; B6 एतासु (for एतेभ्यः). — °) B1. 5
प्रदानं; B2. 4. 6 Dn D1-3. 9 G5 प्रदायं (for प्रदेयं).
— °) D4. 6-8 T1 G1. 2 अवस्थितम् (for उप°). — °) K1
B (except B4) T3 G3. 4 वचनात्ते; D1 °नात्तद्;
T1 °नात्सं (for °नान्ते). K1 प्रदृश्यति; B Dn D2.

दुपस्थितमेवात्र वचनान्ते प्रदृश्यते ॥ ८

शते देये दशशतं सहस्रे चायुतं तथा ।

दीयते वचनाद्राज्ञः कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ॥ ९

एवं स वसुधाराभिर्वर्षमाणो नृपाम्बुदः ।

र्पयामास विप्रांस्तान्वर्षन्भूमिमिवाम्बुदः ॥ १०

ततोऽनन्तरमेवात्र सर्ववर्णान्महीपतिः ।

अन्नपानरसौघेन प्लावयामास पार्थिवः ॥ ११

वस्त्रफेनरत्नौघो मृदङ्गनिनदस्वनः ।

गवाश्चमकरावर्तो नारीरत्नमहाकरः ॥ १२

ग्रामाग्रहारकुल्याढ्यो मणिहेमजलार्णवः ।

जगत्संप्लावयामास धृतराष्ट्रदयाम्बुधिः ॥ १३

एवं स पुत्रपौत्राणां पितृणामात्मनस्तथा ।

गान्धार्याश्च महाराज प्रददावौर्ध्वदेहिकम् ॥ १४

परिश्रान्तो यदासीत्स ददद्दानान्यनेकशः ।

ततो निर्वर्तयामास दानयज्ञं कुरूद्वहः ॥ १५

एवं स राजा कौरव्यश्चक्रे दानमहोत्सवम् ।

C. 15. 426
B. 15. 14. 17
K. 15. 12. 17

9 G⁵ ददुस्तदा; D¹ वचस्तदा; D^{4. 6-8} G¹ प्रपश्यते
D^{6. 7} °ति); D⁵ प्रदीयते (for प्रदृश्यते). K⁵ वचना-
स्य दृश्यते.

9 °) K^{3. 4} Dn D^{1. 2. 6} शतदेये (K⁴ °यं); K⁵
शतं देये; G^{1. 3} शतं देयं (for शते देये). D⁴ दशशते.
—^b) T² G^{3. 4} सहस्रम्. D¹ G⁵ वायुतं; G^{3. 4} अयुतं.
B¹ D^{4. 7. 8} T³ G^{1. 2} तदा (for तथा). — °) M²
दीयते.

10 °) K⁵ च (for स). K¹ वर्ष-; K³ वस्त्र- (for
सु-). K¹ T² -धारा हि (for -धाराभिर्). —^b) M⁴
प्लावाम्बुदः (for नृपाम्बुदः). K^{1. 2} वर्षमाण इवांबुदः. — K^{1. 2}
B² G³⁻⁵ M⁴ om. (hapl.) 10^{cd}. — °) K³⁻⁵ विप्रेन्द्रान्
for विप्रांस्तान्). B⁶ स (for तान्). — °) K⁴ D⁹
T¹ वर्ष-; T² वर्षाद् (for वर्षन्). B⁶ Dn D⁹ सस्यम्;
M⁵ भुवम् (for भूमिम्).

11 °) M² सर्वान् (for सर्व-). B¹⁻⁴ D^{6. 7} (before
corr). 8 G^{1. 2} -वर्णं (for -वर्णान्). K¹⁻⁴ B Dn D^{1. 2. 9}
महामते; K⁵ D⁴⁻⁸ T⁴ G^{1. 2} M^{4. 5} महामतिः; D³ मही-
पति (for °पतिः). — °) K^{3. 4} B^{2. 3. 6} Dn² T^{1. 4} G⁴
M¹ -रसौघेण. — °) K⁵ पार्थिव.

12 T¹ om. 12. — °) D⁴ सरत्न- (for °वस्त्र-). K¹
हीन- (sic); K⁴ T³ G^{3. 4} -पान-; B Dn D^{1-3. 7. 9}
धन-; D⁵ M⁵ -रत्न- (for -फेन-). K⁵ -रत्नाढ्यो;
D⁵ M⁵ -पानौघो (for -रत्नौघो). —^b) B (except B⁶)
Dn D^{1-3. 9} मृदङ्गनिनदो महान्. — °) K⁴ गवांश्च; B⁴
D⁵ T³ G^{3. 4} गजाश्च- (for गवाश्च-). D^{4. 6-8} T² G^{1. 2}
महिषावर्तो (for -मकरा°). — °) K^{1. 2} दासी-; K⁴
B^{2. 3. 5} Dn D^{1. 2. 4. 6-9} T^{2. 4} G^{1. 2. 5} M¹ नाना- (for
नारी-). D^{4. 6. 7} (before corr). 8 -महानरः (for °करः).

13 °) K B Dn D^{1-3. 9} M⁵ -द्वीपाढ्यो (D⁹ °ग्रो)

(for -कुल्याढ्यो). T³ G^{3. 4} ग्रामसंभारद्वीपाढ्यो. — °)
T³ G^{3. 4} संह्लादयामास (for संप्लाव°). — °) K¹⁻⁴ B⁶
धृतराष्ट्रो दयोद्धतः (K³ °योद्धवः); K⁵ °द्वृतनूद्धवः; B¹⁻⁵
Dn D^{1-3. 9} °द्रोडुपोद्धतः; D¹ (marg. sec. m.) °द्रो नृपो-
द्धतः; D^{4. 6-8} °द्रा (D⁶ °द्रो) ऋध्यपो ध्रुवं; T¹ °द्रमहां-
बुधिः; T² G¹ M¹⁻⁴ °द्रोडुपो ध्रुवं (T² भृशं); G⁵ °द्रो-
पि च ध्रुवं.

14 T¹ om. (hapl.) 14^{b-17}. D^{1. 3} om. 14^{bc}.
—^b) D⁵ सदा; D⁷ परं; D⁸ om.; T² तदा (for
तथा). — °) D⁵ T²⁻⁴ G³⁻⁵ M¹⁻⁴ गांधार्यपि (for
°र्याश्च). G^{1. 2} महाराजः. — °) K⁵ D⁵ प्रददाद् (for
°दाव्). K^{2. 5} Dn² D^{2. 4-7} T⁴ M² औ (K⁵ T⁴ ऊ) ऋध्वदै-
हिकं; K³ D^{1. 3} चौ (K³ ऊ) ऋध्वदै°.

15 T¹ om. 15 (cf. v. l. 14). — °) D⁵ T^{3. 4}
यथा (for यदा). K³⁻⁵ [अ]भूत्स; D⁵ T²⁻⁴ G^{3. 4} M⁵
राजा (for [आ]सीत्स). — °) K¹ दत्त्वा; K³ T^{2. 3}
G^{3. 4} M^{3. 5} ददन्; K^{4. 5} G² ददौ; D⁵ अर्थ-; T⁴
अर्थ-; M¹ ददुर (for ददद्). M⁵ अन्नानि (for दाना-
नि). — °) K¹ निवारयामास; K^{2. 3. 5} D^{4. 6. 8} T²⁻⁴
G¹ M¹⁻³ निवर्त° (for निर्वर्त°). B Dn D^{1-3. 9} निवर्त-
यामास तदा. — °) B¹ -यज्ञो; D¹ -यज्ञान्. K³⁻⁵
D^{5. 7} G¹ M²⁻⁵ कुरूद्वहः; B Dn D^{1-3. 9} नराधिपः (for
कुरूद्वहः).

16 T¹ om. 16 (cf. v. l. 14). — °) B^{1. 2} D^{4. 6. 8}
M^{4. 5} कौरव्य. — °) B⁵ Dn D² -महाक्रतुं (for -महो-
त्सवम्). — °) K² -नर्तन- (for -नर्तक-). K^{3. 5} T⁴
-गीताढ्यं; B⁴ D² -लासाढ्यं; D⁵ T³ G^{3. 4} M^{2. 3. 5}
-जालाढ्यं (for -लास्याढ्यं). D^{4. 6-8} T² G^{1. 2. 5} M⁴ नाद-
नृत्त (T² नटनृत्य-; G¹ नादं नृत्त-; G⁵ M⁴ नटनर्त) प्रगी-
ताढ्यं.

17 T¹ om. 17^{abc} (cf. v. l. 14). — °) T¹ एवं

C. 15. 426
B. 15. 14. 17
K. 15. 15. 17

नटनर्तकलास्याढ्यं बह्वनरसदक्षिणम् ॥ १६
दशाहमेवं दानानि दत्त्वा राजाम्बिकासुतः ।

बभूव पुत्रपौत्राणामनृणो भरतर्षभ ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

२१

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रभाते राजा स धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
आहूय पाण्डवान्वीरान्वनवासकृतक्षणः ॥ १
गान्धारीसहितो धीमानभिनन्द्य यथाविधि ।
कार्तिक्यां कारयित्वेष्टिं ब्राह्मणैर्वेदपारगैः ॥ २
अग्निहोत्रं पुरस्कृत्य बल्कलाजिनसंवृतः ।
वधूपरिवृतो राजा निर्ययौ भवनात्ततः ॥ ३
ततः स्त्रियः कौरवपाण्डवानां

याश्चाप्यन्याः कौरवराजवंश्याः ।

तासां नादः प्रादुरासीत्तदानीं
वैचित्रवीर्ये नृपतौ प्रयाते ॥ ४
ततो लाजैः सुमनोभिश्च राजा
विचित्राभिस्तद्गृहं पूजयित्वा ।
संयोज्यार्थैर्भृत्यजनं च सर्वं
ततः समुत्सृज्य ययौ नरेन्द्रः ॥ ५
ततो राजा प्राञ्जलिर्वेपमानो

(for एवं). — ^a) T₂ G₅ K₅ भरतर्षभः.

Colophon om. in D₇. — *Adhy. name* : K₁ ब्राह्मण-
श्राद्धं; K₄ श्राद्धदानादियज्ञः. — *Adhy. no.* (figures,
words or both) : K₂ 17; K_{4.5} D_{4.6.8} T_{1.2} G_{1.2.5}
M₁₋₄ 19; B₆ 18; D₁ 15; D₅ T_{3.4} G_{3.4} M₅ 20
(as in text). — *Śloka no.* : K₄ 6; D₅ 20; D₉
18.

21

 This adhy. is missing in Ś₁ (cf. v. l. 15.
3. 3).

1 Dn₂ reads 1^{ab} on marg. — ^a) D₅ T_{1.3.4}
G_{3.4} तु (for स). — ^c) D_{4.6.7} (before corr.), 8 G_{1.2}
आदाय (for आहूय). K_{1.2} D₁ सर्वान् (for वीरान्).
— ^d) B Dn D_{1-3.9} वनवासे; T₁ उपवास- (for वन°).
D₇ -कृतक्षणः. G_{3.4} वनाय गमनोत्सुकः. * Cn : तदनेन
प्रबन्धेन प्रव्रजिष्यतां कुटुम्बानुमतिः पितृतर्पणं चावश्यकम् ।
तदन्यतराकरणे प्रव्रज्याफलानिष्पत्तिरिति च प्रदर्श्य धृतराष्ट्र-
प्रव्रज्यां वर्णयति । *

2 ^a) K_{1.2} M₅ गांधार्या (for °री-). G_{3.4} आपृ-
च्छ्य च स राजानम्. — ^b) K₂ अभिनन्द्य; K₄ ह्यभि-
नन्द्य; B_{1.3-5} Dn D_{1-3.9} अभ्यनन्दद् (D_{1.3} °नन्द);

B₂ ह्यनन्दद्; D_{4.6.8} T₃ अभिवन्द्य; D₇ (by corr.)
°वाद्य (for अभिनन्द्य). B₆ वनवासाय दीक्षितः. — ^c)
G_{3.4} स राजा (for कार्तिक्यां). K_{1.5} [इ]ष्टं (for
[इ]ष्टिं). * Cn : इष्टिं, उदवसनीयाख्याम् । * — ^d)
T₂ -पारगः.

3 ^b) B₃ -संस्मृतः; Dn₂ -संवृतं (for -संवृतः). — ^c)
B Dn D_{1-3.9} -जन- (for -परि-) - K₄ वधूपरिष्ठितो राजन्.
— ^d) K_{1.2} नगरात् (for भवनात्).

4 ^a) K_{1.2} स्त्रियश्च ताः (for ततः स्त्रियः). G₂ पांड-
वकौरवाणां. — ^b) B Dn D_{1-3.9} याश्चापराः; G₄
याश्चान्याः. D_{4.6} कौरवा (for °व-). K₁ -राजवंशाः;
K₃₋₅ -वंशजाताः (for -राजवंश्याः). — ^c) D₁ समंताद्
(for तदानीं). — ^d) D₁ (before corr.) -वीर्यौ (for
-वीर्ये). K_{1.2} B₅ प्रयाति; D_{4.6-8} G_{1.2.5} M₁₋₄ संप्र-
याते (for प्रयाते).

5 Dn₁ om. (hapl.) 5. — ^a) D₆ ततो हि (for
ततो). G₂ जालैः (for लाजैः). D₁ om. from मिश्च
राजा up to वेपमानो (in 6^a). — ^b) D_{4.6-8} T_{1.2}
G_{1.2} वैचित्रवीर्यस्; T₃ विचित्रैस्त्रैस् (for °त्राभिस्).
M₁ तं (for तद्). D₇ राजयित्वा (for पूज°). — ^c)
M₅ om. from संयोज्यार्थै up to विल (in 6^a). K₂
D₄₋₈ G₁ संयोज्यार्थै (G₁ °श्चैर्); B_{1.2.3} (marg.). 4-6

युधिष्ठिरः सखनं बाष्पकण्ठः ।
 विलप्योच्चैर्हा महाराज साधो
 क गन्तासीत्यपतत्तात भूमौ ॥ ६
 तथार्जुनस्तीव्रदुःखाभितप्तो
 मुहुर्मुहुर्निःश्वसन्भारताग्र्यः ।
 युधिष्ठिरं मैवमित्येवमुक्त्वा
 निगृह्याथोदीधरत्सीदमानः ॥ ७
 वृकोदरः फल्गुनश्चैव वीरौ
 माद्रीपुत्रौ विदुरः संजयश्च ।

वैश्यापुत्रः सहितो गौतमेन
 धौम्यो विप्राश्चान्वयुर्बाष्पकण्ठाः ॥ ८
 कुन्ती गान्धारीं बद्धनेत्रां व्रजन्तीं
 स्कन्धासक्तं हस्तमथोद्वहन्ती ।
 राजा गान्धार्याः स्कन्धदेशेऽवसज्य
 पाणिं ययौ धृतराष्ट्रः प्रतीतः ॥ ९
 तथा कृष्णा द्रौपदी यादवी च
 बालापत्या चोत्तरा कौरवी च ।
 चित्राङ्गदा याश्च काश्चित्स्त्रियोऽन्याः

C 15. 437
 B. 15. 15. 10
 K. 15. 16. 10

Dn2 D2. 9 T1 संपूज्याथैर्; B3 संपूज्यान्थैर् (for संयो-
 ज्यथैर्). K5 B1. 4. 5 Dn2 D2 T4 भृत्यवर्ग (for °जनं).
 K2 स (for च). — °) T1 तदा (for ततः). D4. 6-8
 T2 G1. 2. 5 M1-4 समुत्सृज्य प्रययौ कौरवेशः (T2 G5 M1-4
 यः).

6 D1 om. up to वेपमानो (in 6°); M5 om. up to
 विल (in 6°) (for both, cf. v. 1. 5). — °) B4 वर्त-
 मानो (for वेप°). — °) K3-5 D1 सुस्वरं; B1. 5. 6 Dn
 D2. 3. 8 T2. 3 G3-5 M1-4 सस्वरं; B3 प्रांजलिर् (for
 सखनं). B3 वास्पकंठः (sic) (for बाष्प°). — °)
 K2 विलाप्य; B D3. 9 विमुच्य; D4. 6-8 T4 स (D4. 8
 न) विनद्य; D5 T1-3 G M1-4 विनद्य (for विलप्य).
 D9 [ओ]वैर् (for [उ]चैर्). K3-5 D3 om.; D4. 6-8
 T4 G2 गां; D5 M5 महा- (for हा). Dn D1. 2 विमु-
 च्योच्चैर्महानादं हि साधो (D1 °दं महात्मा). — °) K1
 D1 M5 गतोसि; B1. 5 यासि; B2. 4 Dn D2. 3 M3
 यास्यसि; B3 यातोसि (for गन्तासि). D7 T4 प्रपतत्
 (for [इ]त्यपतत्). K3. 5 चाथ; B5 lacuna; D4. 6-8
 T2. 4 G1. 2. 5 M तत्र (for तात).

7 °) K1. 2 D4. 6-8 T2 G1. 2. 5 M ततो; D9 अथ;
 G3. 4 तदा (for तथा). D4. 6-8 G2 तप्ता (G2 तापा)भि-
 तप्तो; D5 T1. 3 G3. 4 M5 दुःखाभिभूतो (for °तप्तो).
 — °) K2 भारताग्र्यः; B2 lacuna; D1 तौ नराग्र्यः;
 G1 M5 भारताग्र्यैः (M5 °ग्र्याः) (for °ग्र्यः). — °) K4
 D9 T1 युधिष्ठिर. B2 नैवम् (for मै°). — °) K2
 [अ]थोदीधरत्; K3 B1-5 D9 [अ]थोदीरयन् (K3 D9
 त्); K4 [उ]चैः प्रारुदत्; K5 [अ]धारयत् (for [अ]-
 थोदीधरत्). K1-3. 5 B2. 3 सीदमानं. B6 Dn D1-3
 निगृह्याथो दीनवत्सीदमानं (Dn D2° नः); D4-8 T2. 4 G1.
 2. 5 M1-4 प्र (D5 T4 G1 नि)गृह्याथो दीनतरो बभूव; T1

निगृह्य दोभ्यां दुःखितोभून्नरेंद्रः; T3 निगृह्य दुःखं विनतो
 बभूव; G3. 4 तत्सौहृदादीनतरोभवत्सः; M5 निगृह्याथो
 दीनतरोभवत्सः.

8 °) K1 फल्गुणश्च; K2-5 B Dn D1-3. 9 फाल्गुन-
 (K2 °ण)श्च. B4 [अ]पि (for [ए]व). K1. 4 B5 T4
 M1. 2 वीरो; D4. 6-8 G2 धीरो (for वीरौ). — °)
 K4. 5 G4 सुतौ; M1. 2. 5 पुत्रौ (for पुत्रौ). K4
 संजयश्च विदुरः. — °) K5 D6 G2-4 वैश्यापुत्रः. K5
 सहितौ. — °) G4 विप्रश्च. K5 lacuna; B5 [अ]-
 नुययुर्; D1 रुरुदुर् (for [अ]न्वयुर्). K1 बाष्पकंठः;
 B2. 3 बास्पकंठाः.

9 °) K2 T1 G3. 4 गांधारी. K1 2 T1 G3 बद्धनेत्रा;
 D4. 6-8 अनुभक्तं; T2 G1. 2 अनु भर्तुर्; G5 M अनु
 भर्ता (for बद्धनेत्रां). K2. 4 D9 T1 G3. 4 व्रजन्ती. — °)
 T2 G1 स्कन्धावसक्तं (for स्कन्धासक्तं). K1. 2 अस्य (for
 अथ). K1. 2 M4 [आ]वहन्ती (K1 °ती); K5 D6 T2. 3
 G1. 2 M2. 3 [उ]द्वहन्ती (for °हन्ती). — °) D8 T2
 G1. 2. 5 M1-4 गांधारी- (for °र्याः). B6 [स]वसक्तं (for
 °सज्य). — °) K3 पाणी. K3-5 धृतराष्ट्रोप्रतीतः; D8
 °ष्टः प्रतीतं.

10 °) T3 तदा; G1 यथा; G5 तथा तु (for तथा).
 K3 B Dn D1. 2. 9 सात्वती (for यादवी). — °) T3
 G3. 4 कौरवी चोत्तरा (by transp.). K3 चोत्तरी (for °रा).
 — °) K4 चित्रांगदाद्याश्च. K1 D7 (before corr.)
 कश्चित्. D4. 6-8 T2 G1. 2. 5 M कुरूणां (for स्त्रियोऽन्याः).
 — °) K1 M1 राज्ञः. K4. 5 प्रस्थिता. K5 सा (for ता).

11 °) K1. 2 अथ; D9 तथा (for तदा). — °)
 K1. 2 दुःखाद्राजन् (by transp.); K3-5 दुःखार्तानां; G5
 M2 राजा दुःखात्. — °) T3 तदा (for ततो). K3-5

C. 15. 437
B. 15. 15. 10
K. 15. 16. 10

सार्धं राज्ञा प्रस्थितास्ता वधूभिः ॥ १०
तासां नादो रुदतीनां तदासी-
द्राजन्दुःखात्कुररीणामिवोच्चैः ।
ततो निष्पेतुर्ब्राह्मणक्षत्रियाणां
विट्शूद्राणां चैव नार्यः समन्तात् ॥ ११
तन्निर्याणे दुःखितः पौरवर्गो
गजाह्वयेऽस्तीव बभूव राजन् ।

यथा पूर्वं गच्छतां पाण्डवानां
द्यूते राजन्कौरवाणां सभायाम् ॥ १२
या नापश्यच्चन्द्रमा नैव सूर्यो
रामाः कदाचिदपि तस्मिन्नेन्द्रे ।
महावनं गच्छति कौरवेन्द्रे
शोकेनार्ता राजमार्गं प्रपेदुः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

२२

वैशंपायन उवाच ।

ततः प्रासादहर्म्येषु वसुधायां च पार्थिव ।

स्त्रीणां च पुरुषाणां च सुमहान्निःस्वनोऽभवत् ॥ १
स राजा राजमार्गेण नृनारीसंकुलेन च ।

निपेतुर् (for निष्पे°). — ^a) B (except B₈) Dn D_{1-3.9}
विशां (for विट्-). B Dn D_{2.3.9} भार्याः; T₂ नादः
(for नार्यः). K₂ समेताः (for समन्तात्).

12 ^a) D₁ तैर्; M₁ तस्मिन् (for तन्). D₁ निर्यातैर्;
D₉ °जैर्; G_{3.4} °णाद्. G₅ M_{1.2} दुःखितः. K₁ तन्नि-
र्याणे पौरवर्गः समेतो. — ^b) K₂ M₁₋₄ गजाह्वयो. K_{1.2}
वै स; K₄ नावः; B Dn D_{1-3.9} चैव (for स्तीव).
— ^d) K_{2.3}. B Dn D_{2.3} सभायाः.

13 ^a) K_{3.5} B D M₅ या नापश्यंश्; T₁ नैवापयाच्;
M₁ नापश्यद्याश् (by transp.). K₃₋₅ B Dn D_{1-3.9}
चंद्रमसं न सूर्य. — ^b) K_{1.2} नारी (for रामाः). D₁.
3.4.6-8 T_{2.3} G_{1.2.4.5} M₁₋₄ काश्चित् (for कदाचिद्).
K₁ G_{1.5} M₁₋₄ ताः स्म; K_{2.3.5} D_{4.6-8} T₃ G₂ ताश्च;
D₁ तासु; D_{3.5} T₄ न स्म; T₁ निर्गता; T₂ तास्तु;
G₃ ननु; G₄ छन्न; M₅ नैव (for अपि). D₃ दृष्टा;
T₁ राजः; G₄ तत्र (for तस्मिन्). B_{2.6} D_{3.9} T₂₋₄
G_{3.4} M₄ नरेन्द्र (G₄ °द्राः); D₁ नृपेन्द्रे; T₁ -मार्गे (for
नरेन्द्रे). K₄ रामाः काश्चिन्नृपतौ नैव तस्मिन्. — ^c) D₉
महावने. K₄ B₂ D_{1.9} कौरवाग्र्ये; B₈ °वान्ये; D_{4.6.8}
°वेन्द्रः (for °वेन्द्रे). K_{1.2} महाजने (K₂ °नः) पश्यति
कौरवेन्द्रे. — ^d) T₁ ताः शोकेनार्ता (for शोकेनार्ता). K_{1.2}
प्रपन्नाः; D_{4.6-8} G_{1.2} प्रतीयुः; T₁ प्रपेतुः (for °दुः).

Colophon. — *Adhy. name*: K₁ दृतराष्ट्रनिर्याणं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): K₂ 18;
K₄ D_{1.6.8} T_{1.2} G_{1.2.5} M₁₋₄ 20; D₁ 16; D₅ T_{3.4}
G_{3.4} M₅ 21 (as in text). — *Sloka no.*: K₄ 19;
K₅ 34; D₅ 21; D₉ 13.

22

 This adhy. is missing in S₁ (cf. v. l. 15. 3. 3).

1 The portion of text from 1 up to the end of
this Parvan is lost in B₃ on missing folios. — ^a) K
T₃ प्रासाद- (for प्रा°). — ^b) K T_{3.4} G_{3.4} M₅ भूमिप
B_{2.6} D_{1.8.9} भारत; D₅ T₁ भूपते (for पार्थिव)
— ^c) K₄ निनदो; Some MSS. निस्वनो. B (B
missing) Dn D_{1-3.9} नारीणां च नराणां च (D₁ नरेन्द्राणां
निःस्वनः सुमहानभूत्).

2 B₃ missing (cf. v. l. 1). — ^a) T₁ राजन् (for
राजा). — T₁ om. 2^b-6^a. — ^b) B₅ संकुलेषु (for °लेन)
K_{1.2} D₅ T_{3.4} G_{3.4} ह (for च). K₃₋₅ नरनार्याकुले
(K₃ °ले)न च. — ^c) K₅ कथं च (for कथंचिन्). K₁.
राजन् (for धीमान्).

कथंचिन्निर्ययौ धीमान्वेषमानः कृताञ्जलिः ॥ २
 स वर्धमानद्वारेण निर्ययौ गजसाह्वयात् ।
 विसर्जयामास च तं जनौघं स मुहुर्मुहुः ॥ ३
 वनं गन्तुं च विदुरो राज्ञा सह कृतक्षणः ।
 संजयश्च महामात्रः सूतो गावल्गणिस्तथा ॥ ४
 कृपं निवर्तयामास युयुत्सुं च महारथम् ।
 धृतराष्ट्रो महीपालः परिदाय युधिष्ठिरे ॥ ५
 निवृत्ते पौरवर्गे तु राजा सान्तःपुरस्तदा ।
 धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातो निवर्तितुमियेष सः ॥ ६

सोऽब्रवीन्मातरं कुन्तीमुपेत्य भरतर्षभ ।
 अहं राजानमन्विष्ये भवती विनिवर्तताम् ॥ ७
 वधूपरिवृता राज्ञि नगरं गन्तुमर्हसि ।
 राजा यात्वेष धर्मात्मा तपसे धृतनिश्चयः ॥ ८
 इत्युक्ता धर्मराजेन बाष्पव्याकुललोचना ।
 जगादैवं तदा कुन्ती गान्धारीं परिगृह्य ह ॥ ९
 सहदेवे महाराज मा प्रमादं कृथाः क्वचित् ।
 एष मामनुरक्तो हि राजंस्त्वां चैव नित्यदा ॥ १०
 कर्णं स्मरेथाः सततं संग्रामेष्वपलायिनम् ।

C. 15. 451
 B. 15. 16. 11
 K. 15. 17. 11

3 B3 missing (cf. v. l. 1). T1 om. 3 (cf. v. l. 2). —^a) K2 वर्धमानो (for °मान-). G1 स्पर्धमानश्च द्वारेण. —^b) D4. 6-8 G1. 2. 5 M1-4 निर्ययौ नागसाह्वयात्. —^c) Dn1 च तौ; D1. 2 ततस्; D4-8 G1. 2. 5 M1-4 तदा; T2 मुदा; T4 lacuna (for च तं). —^d) B4 स जनौघं (by transp.); D1. 2. 4. 6-8 T2 G1. 2. 5 M1-4 तं जनौघं. K4 सु- (for स). K1 राजा नागरिकं जनं.

4 B3 missing (cf. v. l. 1). T1 om. 4 (cf. v. l. 2). —^a) K1 तथा (for वनं). K3-5 गतस्तु; D1 गन्तुं स (for गन्तुं च). D4-8 S (T1 om.) राज्ञा सह (D4. 6-8 °ज्ञा विना; G1 °ज्ञां विना) वनं गन्तुं विदुरो धृत (D5 T3. 4 G3. 4 दृढ) निश्चयः. — D4. 6. 8 om. 4^a-6^d; D7 reads the same on marg. —^c) K1 महाराज; G2 °मंत्री (for °मात्रः). —^d) K3. 4 ततो (for सूतो). K1. 2 D1 गावल्गनिस्. T3. 4 G3. 4 M5 ययौ (for तथा).

5 B3 missing (cf. v. l. 1). D4. 6. 8 T1 om. 5 (cf. v. l. 4, 2). G1 om. 5-6. D7 reads 5 on marg. Dn1 reads 5^a-6^b on marg. —^a) G2 पौरान् (for कृपं). G4 निवर्तयामास. —^b) K1 महीपतिः; K2 महा-मतिः (for °रथम्). —^c) K1 महाबुद्धिः; D9 महीपालः; G2. 5 M1-4 महाराज (for महीपालः). T2 धृतराष्ट्रोविका-सूनुः. —^d) K1 T3 परिधाय; K3 °हार्यः; K4 D1 °वज्र्यः; Dn D2. 3. 7 °दायः; T2. 4 प्रणिदा (T4 °धा)-यः; G2. 5 M1-4 परिणीय (for °दाय). K4 D1. 3 युधिष्ठिरं.

6 B3 missing (cf. v. l. 1). T1 om. 6^a (cf. v. l. 2). D4. 6. 8 G1 om. 6 (cf. v. l. 4, 5). Dn1 reads 6^a and D7 6, on marg. —^a) K3 पौरवाग्ये; B4 °मार्गे (for °वर्गे). Dn D1. 2. 7 च (for तु). —^b) T3 तथा (for तदा). —^c) T3 M3. 4 धृतराष्ट्रोभ्यनुज्ञातो

(sic); G4 °राष्ट्राभ्यनुज्ञाते. —^d) B2. 5. 6 Dn D1-3. 7. 9 ह (for सः).

7 B3 missing (cf. v. l. 1). —^b) T3 भरतर्षभः. B (B3 missing) Dn D1-3. 9 वनं तमनुजग्मुषीं. —^c) K1 D5 T3 G3-5 M अन्वेष्ये; K2 अन्वेमि; K5 अन्वेषे (for °न्विष्ये). —^d) D4 T2 G2 M1. 4 विनिवर्त्यतां. K5 भवता विनिवर्तितुं.

8 B3 missing (cf. v. l. 1). —^a) K -जनवृता (for -परि°). K3-5 Dn1 T2 G2-5 M1. 3-5 राज्ञी (for राज्ञि). —^c) K1. 3-5 T3 G3. 4 यात्वेष; G2 यस्त्वेष (for यात्वेष). D4. 6 राजार्थो (sic) त्वेष धर्मात्मा. —^d) K1. 4 D1. 9 M4 तापस्ये (M4 °से) (for तपसे). D5. 9 T4 कृतः; T1. 3 G3. 4 दृढ- (for धृत-). B (B3 missing) Dn D2 तापस्ये कृ (Dn1 भृ) तनिश्चयः; D4. 6. 7 तपसे कृतनिश्चयं.

9 B3 missing (cf. v. l. 1). —^a) T1 इत्युक्त्वा (for °क्ता). —^c) K2-4 B1. 2. 4-6 Dn D1-4. 6-9 T2. 4 G1. 2. 5 M जगामैव (B6 G2 °वं); K5 जगाम वै (for °दैवं). D5. 7. 8 तथा (for तदा). —^d) K4 M4 गान्धारी. B2 प्रति- (for परि-). K1. 3 B2 D3. 5-8 T G1-4 M1. 5 च; B1. 4 सा (for ह).

10 B3 missing (cf. v. l. 1). Before 10, all MSS. (except K1 G3. 4 M1-4; S1 B3 missing) ins. कुन्ती उवाच. —^a) K4 सहदेव महाबाहो. —^b) B1. 4-6 Dn2 D1-4. 6-8 माप्रसादं; D5 T3. 4 G2. 4 M5 प्रमादं मा (by transp.); T1 विप्रियं मा; T2 माप्रमाणं; M4 मा प्रमादः. —^c) D7 G2 वै (for हि). —^d) B1. 2. 4. 5 Dn D2. 3. 8 सर्वदा; D4. 6. 7 T2 G1. 2. 5 M1-4 सर्वथा (for नित्यदा).

अवकीर्णो हि स मया वीरो दुष्प्रज्ञया तदा ॥ ११
 आयसं हृदयं नूनं मन्दाया मम पुत्रक ।
 यत्सूर्यजमपश्यन्त्याः शतधा न विदीर्यते ॥ १२
 एवंगते तु किं शक्यं मया कर्तुमरिंदम ।
 मम दोषोऽयमत्यर्थं ख्यापितो यन्न सूर्यजः ।
 तन्निमित्तं महाबाहो दानं दद्यास्त्वमुत्तमम् ॥ १३
 सदैव भ्रातृभिः सार्धमग्रजस्यारिमर्दन ।
 द्रौपद्याश्च प्रिये नित्यं स्थातव्यमरिकर्शन ॥ १४
 भीमसेनार्जुनौ चैव नकुलश्च कुरुद्वह ।

समाधेयास्त्वया वीर त्वय्यद्य कुलधूर्गता ॥ १५
 श्वश्रूश्चशुरयोः पादाञ्जुश्रूषन्ती वने त्वहम् ।
 गान्धारीसहिता वत्स्ये तापसी मलपङ्क्तिनी ॥ १६
 एवमुक्तः स धर्मात्मा भ्रातृभिः सहितो वशी ।
 विषादमगमत्तीव्रं न च किञ्चिदुवाच ह ॥ १७
 स मुहूर्तमिव ध्यात्वा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 उवाच मातरं दीनश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ १८
 किमिदं ते व्यवसितं नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ।
 न त्वामभ्यनुजानामि प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ १९

11 B3 missing (cf. v. l. 1). —^a) T3 स्मरेहं (for स्मरेथाः). —^b) K5 समरेषु (for संग्रामेषु). B6 अपलायितं. —^c) D4.6 G1 अवतीर्णो (for °कीर्णो). D4.5 T3.4 G3.4 [5]पि (for हि). K1 Dn D2-4.6.7 T1 समरे (for स मया). —^d) D7.8 T3 तथा; T1 हतः (for तदा).

12 B3 missing (cf. v. l. 1). D4.6.8 om. 12^a-13^b. D7 reads the same on marg. —^a) D5 T3.4 G3.4 शतशो; T1 हृदयं (for शतधा). K4 Dn D2.5.7 T G3.4 यन्न; B1.2.5.6 D9 G1.5 M [इ]दं न; B4 [इ]यं न (for न वि-). D1 शतधा न व्यदीर्यते; G2 शातयेयं न दीर्यते.

13 B3 missing (cf. v. l. 1). D4.6.8 om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). D7 reads 13^{ab} on marg. —^a) T2 G1.2.4.5 M4.5 कृते (for -गते). B5 गंतुम्; D7 कृतम् (for कर्तुम्). T3 अरिंदमः. K3-5 एवंगतेपि मे वत्स रक्षन्त्या गुह्यमीदृशं. —^c) K2 स च (for मम). K4 हि (for ऽयम्). B6 अत्यल्पः (for अत्यर्थं). —^d) T1 ज्ञापितो (for ख्या°). B3 D3 सूतजः (for सूर्यजः). D9 T2.3 ख्यापितोयं नसूर्यजः. —^e) K1.2 महाराज (for °बाहो). —^f) K3 D1.3 त्वनुत्तमं (for त्वमु°).

14 B3 missing (cf. v. l. 1). —^a) Dn D2 सहैव; T3 सदैवं (for °व). —^b) K1.2 B1.4.5 Dn D1.2 सूर्यजस्य (for अग्र°). B6 अग्रजस्यमरिंदम (sic). — D6 T1 om. (hapl.) 14^{ad}. —^c) K2 प्रियो; G3.4 प्रियं (for प्रिये). G3 सत्यं; G4 om. (for नित्यं). —^d) K1.2 -सूदन; B1.2.4.5 -कर्षन; D1.3 -कर्षण (for -कर्शन).

15 B3 missing (cf. v. l. 1). —^a) K3.5 चोभौ (for चैव). K4 B (B3 missing) Dn D1.2.5 T1.3.4 G3.4

M5 भीमसेनोर्जुनश्चैव. —^b) D4.6-8 नकुलं (for °लक्ष). K1 D9 कुलोद्वह (for कुरुद्वह). — B2 om. 15^a-16^b. —^c) K2 B4 M4.5 वीरास; B1.5 Dn D2 राजंस (for वीर). D4.6-8 G2 मासूयेथाः सदा वीर. —^d) D7 त्वय्येव (for त्वय्यद्य). B1.4.5 D4 गतः (sic) (for गता). K1 त्वं हृदि कुलधूर्धरः; K2 D5 T3.4 G5 M1-3.5 त्वं ह्यद्य (G5 M1-3 ह्येव) कुलधूर्धरः (K2 °वर्धः); K3-5 त्वं ह्यद्य कुल (K3 °ल) वर्धनः; B6 D8.9 T2 G2 M4 त्वं ह्यद्य (D8 T2 G2 M4 ह्येव) कुलधूर्गताः; D1 मुहूर्तमिव कुलधूर्गताः; D3 त्वामद्य कुलधूर्गता; D6 त्वं ह्येव कुलमार्गताः; T1 रोषं संहत्य पांडव; G1 त्वं ह्येव तु धुरंधरः; G3.4 त्वं ह्यद्य कुलभूधरः.

16 B3 missing (cf. v. l. 1). B2 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). —^a) K3.5 T3 G1 पादौ; D8 T2.4 G2 पादं (for पादाञ्जु). —^b) K2.3 वने न्वहं; K4 D1 M5 वने ह्यहं; K5 वनेष्वहं; D5 कुरुद्वह; G4 परे त्वहं (for वने त्वहम्).

17 B3 missing (cf. v. l. 1). Before 17, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —^a) K4 T1 तु (for स). —^c) B (B3 missing) Dn D1-3.9 धीमान् (for तीव्रं). —^d) D4-8 T1.2.4 G1.2.5 M1-4 तां (for ह).

18 B3 missing (cf. v. l. 1). —^a) K B (B3 missing) Dn D1-3.9 मुहूर्तमिव तु (B6 °मिव तं; D1 °मपि च) ध्यात्वा. —^b) K B (B3 missing) Dn D1-3.9 धर्मराजो (for °पुत्रो). —^c) B1.4 धीमांश्च; T3.4 दीनं (for दीनश्च). K3-5 उवाच वचनं दीनं. —^d) K2 शोक-चिन्तापरायणः.

19 B3 missing (cf. v. l. 1). —^a) K3-5 किं ते व्यवसितं मातर. —^b) K4 B4 T2.3 G1-4 M4 नैव. K5 B6 कर्तुम् (for वक्तुम्). K3 नैव गंतुमिहार्हसि. — B6

व्यरोचयः पुरा ह्यस्मानुत्साह्य प्रियदर्शने ।
 विदुराया वचोभिस्त्वमस्मान्न त्यक्तुमर्हसि ॥ २०
 निहत्य पृथिवीपालान्राज्यं प्राप्तमिदं मया ।
 तव प्रज्ञामुपश्रुत्य वासुदेवान्नरर्षभात् ॥ २१
 क्व सा बुद्धिरियं चाद्य भवत्या या श्रुता मया ।
 क्षत्रधर्मे स्थितिं ह्युक्त्वा तस्याश्चलितुमिच्छसि ॥ २२

अस्मानुत्सृज्य राज्यं च स्नुषां चेमां यशस्विनीम् ।
 कथं वत्स्यसि शून्येषु वनेष्वम्ब प्रसीद मे ॥ २३
 इति बाष्पकलां वाचं कुन्ती पुत्रस्य शृण्वती ।
 जगामैवाश्रुपूर्णाक्षी भीमस्तामिदमब्रवीत् ॥ २४
 यदा राज्यमिदं कुन्ति भोक्तव्यं पुत्रनिर्जितम् ।
 प्राप्तव्या राजधर्माश्च तदेयं ते कुतो मतिः ॥ २५

C. 15. 46;
 B. 15. 16 25
 K. 15. 17. 25

D4. 6-8 G1 om. (hapl.) 19^{ca}. — °) B5 D5. 9 T2-4
 G2. 5 M1-4 त्वाहमनु- (for त्वामभ्यनु-).

20 B3 missing (cf. v. l. 1). K2 om. (hapl.) 20.
 T1 om. 20-22. — °) K5 विरोधायः (sic); B1. 2. 4-6
 D1. 3 व्यावोधयः; Dn D2 Cn (gloss: पुराद्विर्गन्तुमुद्य-
 तान्) पुरोद्यतान्; D9 व्ययोधयः (sic) (for व्यरोचयः).
 D4-8 T2. 4 G2 M4. 5 पुरा (T2. 4 °रो)स्माकम् (for पुरा
 ह्यस्मान्). K1. 4 व्यरोधयः पुरा यस्मान्; K3 विरोधे तु
 पुरा यन्माम्; T3 G3. 4 व्यरोचय पुरास्माकम्; G1. 5 M1-3
 व्ययो (G1 न्यरो-; M2. 3 व्यरो)धयः पुरास्माकम्. — °)
 G3-5 M1-4 शुभ- (for प्रिय-). B5 दर्शने. K1 G1 उत्साह्य
 (G1 °ह-) शुभदर्शने; K3 उत्पाद्य मुनिदर्शनैः; K4 उत्साह्य स
 निदर्शनैः; K5 आसाद्य निजदर्शनैः; B6 उत्सार्य प्रियदर्शन;
 D4-8 T2-4 G2 उत्साहं शुभदर्शने. — °) K1 विदुरस्य;
 K3. 4 B1. 2. 4. 5 Dn D1-3. 5. 7. 9 G1 विदुराया; D4. 6. 8
 विपुलाभिर्; G2 विदुराभिर् (for °राया). K4 वचोस्त्रं
 च (for वचोभिस्त्वम्). — °) D5 T4 M5 संत्यक्तुम् (for
 न त्य°). M5 इच्छसि (for अर्हसि). K3-5 सास्मांस्त्य-
 कुमिहेच्छसि; B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 T2. 3 G1
 ना (D9 मा)स्मान्संत्यक्तुमर्हं (B6 °मिच्छ)सि; D4. 6. 8 G2
 सास्मान्संत्यक्तुमिच्छति (G2 °सि); G5 M2 (sup. lin.). 4
 सास्मांस्त्वं त्यक्तुमिच्छसि; M1 सास्मांस्त्यक्तुं किमिच्छसि;
 M2. 3 कस्मात्संत्यक्तुमिच्छसि.

21 B3 missing (cf. v. l. 1). T1 om. 21 (cf. v. l.
 20). — °) K1 न ह्य (for निहत्य). — °) K4
 transp. राज्यं and प्राप्तं. Dn1 D2 M5 त्वया (for मया).
 — °) D1 प्राज्ञाम् (sic). K4. 5 D8 G1. 2 उप (K4 G1
 °पा)श्रित्य (for °श्रुत्य). — °) M1 वसुदेव- (for वासु-
 देवान्). G1 साधु देवस्तथोक्तवान्.

22 B3 missing (cf. v. l. 1). T1 om. 22 (cf. v. l.
 20). — °) D1 वा (for च). — °) B (B3 missing)
 Dn D1-3. 9 यच्छुतं; M3 या श्रुतं (for या श्रुता). K1. 2
 भवत्या यन्म (K1 या म)या श्रुता. — °) K3 क्षत्रधर्म-
 (for °धर्मे). K4 corrupt; K5 T4 स्थितं त्य (T4 चो)-

क्त्वा; B (B3 missing) Dn2 D2. 3. 7. 9 स्थितिं (B6 °तं)
 चोक्त्वा; D5 स्थितिं त्यक्त्वा; G5 M1 स्थितं (M1 °ता) ह्युक्त्वा
 (for स्थितिं ह्युक्त्वा). Dn1 D1. 4. 6. 8 क्षत्रधर्मस्थितं (Dn1
 D8 °र्मस्थितिं; D4 °र्म स्थितं) चोक्त्वा; T2. 3 °धर्मस्थितिं
 त्यक्त्वा; G2 °धर्म स्थितं त्यक्त्वा. — °) K1. 2 नश्र्याव-
 यितुम्; K3. 5 कस्माच्चलितुम्; B1. 4 Dn2 D1. 3 तस्याश्च-
 वितुम्; B2. 6 तस्य व्यवितुम्; B5 Dn1 D2 तस्य व्यवितुम्
 (for तस्याश्चलितुम्). K4 तां त्वं चलितुमर्हसि; D4. 6-8
 T2 G2 M1-3 न प्रयातुमिहार्हसि; D5 T3. 4 G3-5 M4. 5
 न च प्रस्थातुमर्हसि; D9 तस्य व्यच्छितुमर्हसि; G1 न
 प्रत्याख्यातुमर्हसि.

23 B3 missing (cf. v. l. 1). — °) K1. 2 राज्य-
 स्थान् (for राज्यं च). — °) K3 यशस्विनि; T1 मन-
 स्विनी; M1 तप° (for यश°). K1. 2. 4 B6 D1. 3. 9
 स्नुषाश्चे (B6 °षां चे)मा यशस्विनी (D1. 3 °नी:); B1. 2. 4. 5
 Dn D2 स्नुषाश्चे (Dn D2 °षा ह्ये)मा यशस्विनि. — °)
 K3-5 [अ]रण्येषु; B (B3 missing) Dn D1-3. 9 दुर्गेषु
 (for शून्येषु). — °) K1. 2 B6 सु; K3. 5 B1. 2. 4. 5
 Dn D2. 7 [अ]द्य; K4 [अ]थ; D1. 3 च; T1 [ए]वं;
 G1 [ए]व (for [अ]म्ब).

24 B3 missing (cf. v. l. 1). — °) K3-5 बाष्पा-
 कुलां (K3 °लां); T1. 4 बाष्पकलां; T3 G3 बाष्पांकितां;
 G4 बाष्पकृतां (for °कलां). K4 वाचः. B (B3 miss-
 ing) Dn D1-4. 6-9 T2 G1. 2. 5 M इति बाष्पकला (D1. 9
 °ष्पाकुला; D6 G2. 5 M1. 2 °ष्पकला; G1 °ष्पाकुला)
 वाचः. — °) K1 शृणुते; D5 शृण्वति; G4 °त. — °) B
 (B3 missing) Dn D1-3. 9 सा जगाम (for जगामैव).
 K2 T1 च (for [ए]व).

25 B3 missing (cf. v. l. 1). — °) T1. 3 यथा
 (for यदा). D1 om. राज्य. K3-5 मातर; D5. 6 T2. 3
 G2. 3 M1 कुन्ती. — °) K1. 2. 5 पुत्रसादृतं; K3 °संहतं;
 K4 B6 D5 T1. 4 G3. 4 °सात्कृतं; D4. 6. 8 T2 G1. 2. 5
 M1. 2. 4. 5 °संगतं; T3 °सत्कृतं (for °निर्जितम्). — °)
 K4 व्याप्तव्या (for प्रा°). D4. 6-8 T G2-5 M दान- (for
 राज-). K3 ते (for च). D5 कर्तव्या दानधर्माश्च; G1

C. 15. 467
B. 15. 16. 26
K. 15. 17. 26

किं वयं कारिताः पूर्वं भवत्या पृथिवीक्षयम् ।
कस्य हेतोः परित्यज्य वनं गन्तुमभीप्ससि ॥ २६
वनाच्चापि किमानीता भवत्या बालका वयम् ।
दुःखशोकसमाविष्टौ माद्रीपुत्राविमौ तथा ॥ २७
प्रसीद मातर्मा गास्त्वं वनमद्य यशस्विनि ।
श्रियं यौधिष्ठिरीं तावद्बुद्ध पार्थबलार्जिताम् ॥ २८
इति सा निश्चितैवाथ वनवासकृतक्षणा ।

लालप्यतां बहुविधं पुत्राणां नाकरोद्वचः ॥ २९
द्रौपदी चान्वयाच्छृं विषण्णवदना तदा ।
वनवासाय गच्छन्तीं रुदती भद्रया सह ॥ ३०
सा पुत्रान्ब्रुदतः सर्वान्मुहुर्मुहुरवेक्षती ।
जगामैव महाप्राज्ञा वनाय कृतनिश्चया ॥ ३१
अन्वयुः पाण्डवास्तां तु सभृत्यान्तःपुरास्तदा ।
ततः प्रमृज्य साश्रूणि पुत्रान्वचनमब्रवीत् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

प्राप्तव्यो दानधर्मश्च. —^a) K1-3.5 M5 तदियं; D5 T1.4 तथेयं; T3 G3.4 यदियं; M1 वृथेयं (for तदेयं). K3.4 ते कृता; D1.3 क गता; T3 ते मतो (for ते कुतो).

26 B3 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 वयं च (for किं वयं). —^b) D9 G3 भवत्याः. —^c) B5 तस्य (for कस्य). —^d) D1 गंतुं वनम् (by transp.); D5.9 T3.4 G3.4 राज्यं गंतुम्. B6 अभीप्ससि. K2-5 D4.6-8 T2 G1.2.5 M1-4 राज्यं गंतुमिहार्हं (K2-5 °हेच्छ)सि.

27 B3 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 पुरार-
ण्यात्; K2 वनांतेपि (for वनाच्चापि). K3.5 अपि;
D4.6-8 T2 G1.2.5 M1-4 तस्मात् (for चापि). T1 G1
समानीता (for किमा°). G4 न वनाच्चापि किं मानिता
(sic). —^b) G4 तावत्या (for भ°). — G4 om.
27^{ad}. —^c) G5 M4 दुःखशील (for °शोक). —^d)
K1 यया; B1 D4.6-8 T2 G2 तदा (for तथा).

28 B3 missing (cf. v. l. 1). —^a) M1 तं (for
त्वं). G6 तथा प्रसीद मा गास्त्वं. —^b) K2-4 B1
Dn1 D9 G1-3 M3-5 यशस्विनी. —^c) K5 B1.5 D5
T4 G3.4 यौधिष्ठिरं (G3.4 °रां). K4 भुंक्ष्व; B (B3
missing) Dn D2.5 मातर् (for तावद्). —^d) K3
भुज्य; K4 मम (for भुंक्ष्व). B1.2.4.5 Dn D2
तावद् (for पार्थ-). K3 -बलार्जितां; D1.5 -बलार्जितं
(for °र्जिताम्).

29 B3 missing (cf. v. l. 1). Before 29, B4
D5 T1.3.4 G1-4 M5 ins. वैशंपायन उवाच. —^a) D4
तां (for सा). B1.4.5 Dn D2 [आ]शु (for [अ]थ).
K1.2 इति सा निश्चितैकार्था (K2 °र्थ); K4 इति सा
निश्चयांते वा. —^b) T1 वनवासं (for °वास-). T3 M2

-कृतक्षणा (for -कृतक्षणा). K3 B1.2.4.5 Dn D1-3.9
वनवासाय भाविनी (K3 गच्छति). —^c) T2 लालप्य
सा (for °प्यतां).

30 B3 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 corrupt.
K4.5 M6 चाभ्ययात् (for चान्व°). K2 कृष्णा समभ्य-
याच्छृं. —^b) K4 विवर्ण-; B4 निषण्ण- (for वि°).
K3 T4 G3 तथा; G1 ततः (for तदा). —^c) K1.4
गच्छन्ती. —^d) Dn2 T3.4 G3.4 M5 रुदन्ती; D4.6-8
G2 रुदत्या; D5 T1.2 G1 M3 रुदन्तीं (for रुदती). K3
सह देव्या सुभद्रया; B5 ** सुभद्रया सह.

31 B3 missing (cf. v. l. 1). —^a) D9 मा; T3
सं- (for सा). D9 क्रंदतः (for रु°). K3 पार्थान् (for
सर्वान्). K5 सा पुत्रान्ब्रुवतः पार्थान्. —^b) K1 अवी-
क्षिती; B6 D9 अवैक्षत; D4.6.8 T2 G2.5 M उदी-
क्षिती; T1 अवैक्ष्य तान्; T4 G3.4 अवैक्षत (for °क्षिती).
—^c) K1 B1.6 D9 महाप्राज्ञा; D4.6-8 T2 G1.2.5 M1-4
°भागा (for °प्राज्ञा). —^d) K2.3.5 D4.6-8 T2 G1.2.5
M1-4 धृत- (for कृत-). D5 T1.3.4 G3.4 M5 वनवासाय
निश्चिता.

32 B3 missing (cf. v. l. 1). —^a) D4.6-8
T2 G1.2.5 M1-4 तत्र (for तां तु). —^b) B5 Dn
D2 T3.4 तथा (for तदा). K4 सभृत्याः सपुरास्तथा.
—^c) K1 प्रमृज्य; Dn D2.7 प्रमृह्य (for प्रमृज्य). G1
च (for सा).

Colophon om. in K1.2. — Adhy. no. (figures,
words or both): K4 D4.6.8 T1.2 G1.2.5 M1-4 21;
D1 17; D5 T3.4 G3.4 M5 22 (as in text). — Sloka
no.: K4 66; D9 32.

२३

कुन्त्युवाच ।

मेतन्महाबाहो यथा वदसि पाण्डव ।

तमुद्धरणं पूर्वं मया वः सीदतां नृप ॥ १

नापहतराज्यानां पतितानां सुखादपि ।

तिभिः परिभूतानां कृतमुद्धरणं मया ॥ २

यं पाण्डोर्न नश्येत संततिः पुरुषर्षभाः ।

अथ वो न नश्येत इति चोद्धरणं कृतम् ॥ ३

यमिन्द्रसमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ।

मा परेषां मुखप्रेक्षाः स्थेत्येवं तत्कृतं मया ॥ ४

कथं धर्मभृतां श्रेष्ठो राजा त्वं वासवोपमः ।

पुनर्वने न दुःखी स्या इति चोद्धरणं कृतम् ॥ ५

नागायुतसमप्राणः ख्यातविक्रमपौरुषः ।

नायं भीमोऽत्ययं गच्छेदिति चोद्धरणं कृतम् ॥ ६

भीमसेनादवरजस्तथायं वासवोपमः ।

विजयो नावसीदेत इति चोद्धरणं कृतम् ॥ ७

नकुलः सहदेवश्च तथेमौ गुरुवर्तिनौ ।

C. 15. 481
B. 15. 17. 8
K. 15. 18. 8

23

This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3; 22. 1).

1 ^a) B1.4 महाराज (for °बाहो). — ^c) K5 D4. 3 G1.2.5 M उद्धरणं (for उद्धरणं). K4 चैव (for वै). — ^d) K3.5 वै (for वः). G3.4 वत्स त (G4) दा (for वः सीदतां). K1 विभो; B (B3 missing) (except D8) M4 नृपाः (for नृप).2 ^a) K1 द्यूतोपहतः; D1 द्यूतापहतः; M5 दुताप-
त- (sic) (for द्यूता°). — ^b) T3 पीडितानां; G3.4
द्यू°; M3 पाति° (for पति°). — ^d) K5 T2.3 G1.
5 M उद्धरणं (for °र्षणं).3 K1.2 B6 D4.6-8 T1 om. (hapl.) 3-4. T4 om.
-6. — ^a) B4 पश्येत; S (T1.4 om.) नश्येद्धि (for
त). D6 कृता सपांडोः नश्येद्धि (sic). — K3 om.
(hapl.) 3^{ab}. — ^b) S (T1.4 om.) पुरुषर्षभ. K5 संततिः
महात्मनः. — ^c) D1 यशः पुरो; G3.4 यशांसि वो (for
यशश्च वो). G2 येन (for वो न). D5 S (T1.4 om.)
नश्येद्धि (for °त). — ^d) K5 T2.3 G2.5 M चो (K5
चो)द्धरणं; D5 G3.4 चोद्धरणं (for चो°). G1 कृतमुद्ध-
रणं मया.4 K1.2 B6 D4.6-8 T1.4 om. 4 (cf. v. l. 3). G2
reads 4-6 and 8 after 14^{ab}. — ^a) D1 मित्रसमाः;
M1 इंद्रोपमाः (for इन्द्रसमाः). — ^b) K3.4 सर्वे देव-;
K5 सर्वे सत्य- (for देवतुल्य-). — ^c) K3 G5 M2 नाप-
षां; K4.5 परेषां मा (by transp.); D5 मातुरेषां;
M1 न परेषां. K4 D1 G2 मुखप्रेक्षाः. M1 परेषाममुख-प्रेक्षाः. — ^d) K3 इति चित्य; K4.5 इति चैतत्; D1
त्वित्येवं तत्; D5 G2 स्युरित्येतत्; D9 इत्येवं तत्; T2.3
G1.3.4 M स्युरित्येवं; G5 मा इत्येवं (for स्थेत्येवं तत्).5 For the sequence in G2, cf. v. l. 4. T4 om.
5 (cf. v. l. 3). — ^a) K1 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठो). — ^b)
D5 T2 राजा वा; T1 स राजा; T3 G3.4 राजा वो;
G1 राजा सन् (for राजा त्वं). — G2 repeats 5^{ad} after
7^{ab}. — ^c) K2 एव (for वने). G4 च (for न). D6
दुःखं (for दुःखी). D4.6-8 T2 G2 (both times). 5
M पुनर्वने (M5 °ने) न गच्छेथा (G2 °त); T1 पुन-
र्नाशं न गच्छेत. — ^d) K5 T2 G1.2 (both times). 5 M
चोद्धरणं; T1.3 G3.4 चोद्धरणं (for चोद्धरणं).6 For the sequence in G2, cf. v. l. 4. T4 om.
6 (cf. v. l. 3). K1 om. (hapl.) 6. B5 om. (hapl.)
6-8. G3.4 om. (hapl.) 6-7. — ^a) K4.5 -सहस्राणां
(for -समप्राणः). — ^b) K4.5 D9 कृत (K5 बल; D9
ख्यात) पौरुषविक्रमः. — ^c) K3 [ऽ]प्ययं; G2 न्ययं (for
स्त्ययं). — ^d) K5 T2.3 G1.2.5 M चोद्धरणं (for
°र्षणं).7 B5 G3.4 om. 7 (cf. v. l. 6). K2 T1 om.
(hapl.) 7. — ^b) T3 सदा (for तथा). — After 7^{ab},
G2 repeats 5^{ad} and om. 7^{cd}. — ^c) K5 नाम; T3
नानु- (for नाव-). T2.3 G1.5 M1-4 -सीदेत्तु (for
-सीदेत). — ^d) K5 D5 T2.3 G5 M चो (D5 वो)द्धरणं;
T4 चोद्धरणं (for चो°).8 For the sequence in G2, cf. v. l. 4. B5 om. 8
(cf. v. l. 6). — ^b) D4.6-8 G1.2 यथा (for तथा). T2
वशः; G4 M4 कुरु (for गुरु-). K5 तथेमौ गुरुवित्तमौ.

C. 15. 481
B. 15. 17. 8
K. 15. 18. 8

क्षुधा कथं न सीदेतामिति चोद्धर्षणं कृतम् ॥ ८
इयं च बृहती श्यामा श्रीमत्यायतलोचना ।
वृथा सभातले क्लिष्टा मा भूदिति च तत्कृतम् ॥ ९
प्रेक्षन्त्या मे तदा हीमां वेपन्तीं कदलीमिव ।
स्त्रीधर्मिणीमनिन्द्याङ्गीं तथा द्यूतपराजिताम् ॥ १०
दुःशासनो यदा मौढ्यादासीवत्पर्यकर्षत ।
तदैव विदितं मह्यं पराभूतमिदं कुलम् ॥ ११
विषण्णाः कुरवश्चैव तदा मे श्वशुरादयः ।

— °) K3-5 क्षुधया च; D1.3 क्षुधाकुलौ (for क्षुधा कथं). K4 G2 न सीदेत; D5 सुनीदेताम् (sic) (for न सी°). — °) K5 D5 T2.3 G2.5 M1-4 चो(D5 वो)-द्धरणं; T1.4 G3.4 चोद्धर्षणं (for चो°).

9 °) K4 तु (for च). D4.6-8 G1 पृथिवी (for बृहती). — °) B (B3 missing) Dn D2.9 तथात्यायत- (for श्रीमत्या°). — K3.5 repeat 9°d after 13°b. — °) K2 व्यथा; D3 T2 G1.2 यथा; T3.4 G3.4 M3.5 तथा (for वृथा). K3.5 (both second time) [ss]क्लृष्टा (for क्लिष्टा). D5 तदा सभा सते क्लिष्टा (sic); T1 तदा सभा परिक्लिष्टा. — °) K3.5 (both second time) एकवस्त्रा रजस्वला.

10 T1 om. 10°b. — °) T2.3 G3-5 M पश्यन्त्या (for प्रेक्षन्त्या). K3.5 यदा; T2 G3 तथा (for तदा). T3 बालां; G4 M2 भीमां (for हीमां). B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 प्रेक्ष(D1 पश्य)तामेव वो भीम (D1 °ता); D4.6.8 G1.2 पश्यन्त्या मे तथा भीतां (G2 °मां); D5 T4 पश्यता (T4 °श्यन्त्या) मे तदा ह्येनां. — °) K1.4 D7 वेपन्ती (sic). D5 कुररीम्; T2-4 G2-5 कदलीम्. — °) K5 अनव्याङ्गी; B (B3 missing) Dn D1-3.9 अरिष्टाङ्गीं (for अनिन्द्याङ्गीं). K4 स्त्रीधर्मिण्यनवद्याङ्गी. — °) D3 G5 M1-3.5 तदा (for तथा). D4.6-8 T2.3 G1.2 M1.2 द्यूते (for द्यूत-).

11 °) K1.2 T1 G3 M3 तथा; D5 T4 G4.5 M1.2.5 तदा; D9 यथा (for यदा). K4 B (B3 missing) Dn D1-3.9 T4 G5 M मौढ्याद् (for मौढ्याद्). D4.6-8 T2.3 G1.2 दुःशासनस्तां मौढ्यान्तु. — °) T4 damaged from दासीवत् up to तदा मुह्य (in 13°d). K4 D9 पर्यकर्षयत्; G2 अपकर्षत; G4 परि° (for पर्य°). — °) K3 तवैव; K4 तदैव; D4.6 तदेव; D5 T1 M4 तथैव (for तदैव). T2 G3 M1.5 विहितं (for विदितं). D5 T1.3 G3.4 M5 ह्येतत् (for मह्यं). — °) D4-8 T1-3 G

यदैषा नाथमिच्छन्ती व्यलपत्कुररी यथा ॥ १२
केशपक्षे परामृष्टा पापेन हतबुद्धिना ।
यदा दुःशासनेनैषा तदा मुह्याम्यहं नृप ॥ १३
युष्मत्तेजोविवृद्धयर्थं मया ह्युद्धर्षणं कृतम् ।
तदानीं विदुरावाक्यैरिति तद्वित्त पुत्रकाः ॥ १४
कथं न राजवंशोऽयं नश्येत्प्राप्य सुतान्मम ।
पाण्डोरिति मया पुत्र तस्मादुद्धर्षणं कृतम् ॥ १५
न तस्य पुत्रः पौत्रौ वा कुत एव स पार्थिवः ।

M1-3.5 परिभूतम् (for परा°).

12 T4 damaged. — °) K3-5 विनष्टाः; B1 Dn D1-6 T1.3 M1.5 निषण्णाः (for वि°). D5 चेमे (for चैव). K1.2 विषण्णवदनाश्चैव. — °) B2 D4-8 M1 तथा (for तदा). T2 G2 मच्- (for मे). — °) K1.2 तदैषा; K4 B1.4-5 D9 यदैव; B2 Dn सा दैव; G2 यदैषा; Bom. ed. सा दैवं (for यदैषा). K3 ऐच्छन्ती. — °) D4.6 G2 प्रलपत्; G1 प्रा° (for व्य°).

13 T4 damaged up to तदा मुह्या. — °) K1.2 B5 केशपक्ष- (for °पक्षे). — After 13°b, K2.5 repeat 9°d. — °) T3 G3.4 यथा (for यदा). — °) G3.4 तथा (for तदा). B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 T4 नृपाः (for नृप). K3.4 (by corr. sec. m.). 5 तदा दूयेत (K4 वेपति) मे मनः.

14 °) K1.3.5 D3.5 T1.4 G2-4 M5 तेजोभि-; D1 भुजाभि- (for तेजोवि-). — °) K3-5 T4 [अ]प्युद्धर्ष- (K5 T4 °र)णं; B2 T1 G3.4 [अ]भ्युद्धर्षणं; D4-8 G2 [अ]भ्युद्धरणं; T2.3 G5 M ह्युद्धरणं (for °र्षणं). — After 14°b, G2 reads 4-6 and 8. For Vidurā's admonition of her son, cf. 5. 131-135. — °) D1 तदा वा; D4.6 T3 G1.2.5 M1-4 तदासीद्; D5 तथास्मि (for तदानीं). K3.5 T1 G3.4 विदुरो; K4 B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 विदुला- (for °रा-). K1.2 तदानीं विदुरो वेह. — °) D9 इदं (for इति). G3 वेत्थ (for वित्त). T3 प्रीतियुक्तश्च पुत्रकाः.

15 °) K2 B5 नु (for न). B2 कथं नु राजपुत्रोयं. — °) K3 प्रति; D1 नृप (for मम). — °) B (B3 missing) Dn D1-3.9 T1.4 G1.3.4 M4.5 पुत्रास् (for पुत्र). — °) M3 तथा (for तस्माद्). K5 D4-7 T G2.5 M उ(M3 ह्यु)द्धरणं (for °र्षणं).

16 °) D5 T3 G3.4 M3 यस्य (for तस्य). K D5

ते सुकृताल्लोकान्यस्माद्वंशः प्रणश्यति ॥ १६
 पुत्रं राज्यफलं पुत्रा भर्तुर्मे विपुलं पुरा ।
 दादानानि दत्तानि पीतः सोमो यथाविधि ॥ १७
 हं नात्मफलार्थं वै वासुदेवमचूचुदम् ।
 विदुरायाः प्रलापैस्तैः प्लावनार्थं तु तत्कृतम् ॥ १८
 हं राज्यफलं पुत्र कामये पुत्रनिर्जितम् ।

पतिलोकानहं पुण्यान्कामये तपसा विभो ॥ १९
 श्वश्रूश्चशुरयोः कृत्वा शुश्रूषां वनवासिनोः ।
 तपसा शोषयिष्यामि युधिष्ठिर कलेवरम् ॥ २०
 निवर्तस्व कुरुश्रेष्ठ भीमसेनादिभिः सह ।
 धर्मे ते धीयतां बुद्धिर्मनस्ते महदस्तु च ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥

२४

वैशंपायन उवाच ।

स्यास्तु वचनं श्रुत्वा पाण्डवा राजसत्तम ।

व्रीडिताः संन्यवर्तन्त पाश्चाल्या सहितानघाः ॥ १

ततः शब्दो महानासीत्सर्वेषामेव भारत ।

C. 15. 496
B. 15. 18. 2
K. 15. 19. 2

(for पुत्रः). B (B3 missing) Dn D1-4. 7-9 T1. 4
 न तस्य (T1. 4 न यस्य ; G1 ततश्च) पुत्राः पौ (D4. 8
 पौ) त्रा वा ; D6 न तस्य पुत्रपौत्रौ च. — ^b) T3 हत
 or कुत). K3 तु (for स). K1. 2. 5 B6 तु पार्थिव
 3 °वाः). K4 क्षतं वंशस्य पार्थिवं ; B1. 2. 4. 5 Dn D1.
 9 कुरवस्ते च पार्थिवाः ; G3. 4 निहतो येन पार्थिवः ;
 m. ed. क्षतवंशस्य पार्थिव. — ^c) D1 सुहृदां ; D6 न
 ल्ल (for सुकृताल्ल). — ^d) G3. 4 तस्माद्वंश्यः. D9
 पाददर्शः प्रणश्यते (sic).

17 ^a) M2 भुंक्ष्व (for भुक्तं). D9 राज्यं ; T3 राज-
 r राज्य-). K1. 2. 4 M5 पुत्रः ; K3 तत्र ; D4. 6. 8
 3 G1. 2. 5 M1-4 तात ; D5 T4 G3. 4 विप्रैर् ; T1
 र (for पुत्रा). — K5 om. (hapl.) 17^b-19^a. — ^b)
 भर्त्रा (for भर्तुर्). — ^c) K4 मया दत्तानि दानानि.
^d) K4 सोमः पीतो (by transp.) ; T2. 3 G1. 2
 माः सोमा (T3 सेह [sic]). K1. 3 यथा विधिः.

18 K5 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^a) K4 B (B3
 ssing) Dn D1-3. 7-9 नाहम् ; M3 साहम् (for साहं
 . K1 -फलांगं (for -फलार्थं). — ^b) K1. 4 अचूतुदं
 or °चुदम्). — T1 om. 18^a. — ^c) Some MSS.
 दुरायाः ; G1 विदुरायाः (for विदुरायाः). B4. 5 च
 or तैः). — ^d) K1. 4 प्लावनार्थं ; B (B3 missing)
 D1-3. 7. 9 M4. 5 पाल° ; D5 T4 G3. 4 कारणार्थं (for
 वानार्थं). K1. 2 हि ; B1 Dn D1. 2. 9 च (for तु).
 तं (for तत्).

19 K5 om. 19^a (cf. v. l. 17). — ^a) B (B3

missing) Dn D1-3. 7. 9 T1 पुत्राः (for पुत्र). — ^b)
 B6 भर्तुर्मे ; T3 कामयेत्. D4. 6-8 T4 G2 पतिवर्जितं ;
 T2 भर्तुर्व° ; T3 शत्रुव° ; G1 पुत्रव° (for पुत्रनि°).
 — T1 om. 19^c.

20 ^a) T1 श्रुत्वा (for कृत्वा). — ^b) M3 -चारिणोः
 (for -वासिनोः). — ^d) D1. 2. 4-6 कलेवरं ; D7. 8 T1. 3. 4
 G M कलेवरं.

21 ^a) K4 निवर्त त्वं ; B2 निवृत्तस्व (sic) (for
 निवर्तस्व). G3. 4 महाबाहो (for कुरुश्रेष्ठ). — ^b) K5
 om. ; D5 सदा (for सह). G3. 4 भीमसेनार्जुनादिभिः.
 — ^c) G3. 4 तु (for ते). K1 स्थीयतां ; K2 D6 G3. 4
 दीयतां ; K5 corrupt ; M1 प्री° (for धी°). — ^d)
 D3 मनस्तु ; M5 °सो (for °स्ते). M3 ते (for च).
 D4. 6-8 G2 मनसो रतिरस्तु ते ; D5 T1. 4 G3. 4 मनस्ते
 महदश्रुतां ; T2. 3 G1. 5 M1. 2. 4 मनसो (T3 धैर्यं च)
 महदस्तु ते.

Colophon. — Adhy. name : K2 कुंतीवाक्यं. — Adhy.
 no. (figures, words or both) : K2 19 ; K4. 5 D4. 6. 8
 T1. 2 G1. 2. 5 M1-4 22 ; Dn2 17 ; D5 18 ; T3. 4
 G3. 4 M5 23 (as in text). — Śloka no. : K4 72 ;
 K5 87 ; D9 21.

24

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l.
 15. 3. 3 ; 22. 1).

1 T4 om. the ref. — ^a) B4 D9 तद् (for तु).

C. 15. 496
B. 15. 18. 2
K. 15. 19. 2

अन्तःपुराणां रुदतां दृष्ट्वा कुन्तीं तथागताम् ॥ २
प्रदक्षिणमथावृत्य राजानं पाण्डवास्तदा ।
अभिवाद्य न्यवर्तन्त पृथां तामनिवर्त्य वै ॥ ३
ततोऽब्रवीन्महाराजो धृतराष्ट्रोऽम्बिकासुतः ।
गान्धारीं विदुरं चैव समाभाष्य निगृह्य च ॥ ४
युधिष्ठिरस्य जननी देवी साधु निवर्त्यताम् ।
यथा युधिष्ठिरः प्राह तत्सर्वं सत्यमेव हि ॥ ५
पुत्रैश्चर्यं महदिदमपास्य च महाफलम् ।

K1 श्रुत्वा तु वचनं कुन्त्याः. — °) K1 पीडिताः; D7 G1. 3-5 M व्रीळिताः; T3 व्यथिताः. D4. 6. 8 T2 G2 व्रीडि- (D8 T2 G2 °लि) ताः सह व (T2 संनिव-; G2 समव) र्तत. — °) D5 T1. 4 सह ते (for सहिता). K1. 2 तदा; K3-5 ततः (for [अ] नद्याः). D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-4 पांचाल्या (D4. 6 °ल्याः) सह भारत; G3. 4 पांडवा दीन-चेतसः.

2 T2 om. (hapl.) 2^{ab}. — °) T3 तत्र (for ततः). K1 B (B3 missing) Dn D1-3. 9 एव (for आसीत्). — °) T1 तत्र तु (for भारत). B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 9 सर्वेषामभवत्तदा. — °) K4 सर्वेषां; D4. 6-8 G2 रुदतीं (for तां). — °) B4 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). K4 दृष्ट्वा सर्वे यथागतां.

3 B6 om. (hapl.) 3^a-5^b. — °) K4 D4-8 S उपा-वृत्य (for अथा°). — °) K1. 4 पांडवस्. B2 (marg. as in text) D1 T3 तथा (for तदा). — °) K3. 4 M4 निवर्तत (for न्य°). — °) K3 अनुवर्त्य (for अनि°). K1-3. 5 D4-8 T2-4 G M1. 2. 4. 5 ते (for वै).

4 B6 om. 4 (cf. v. 1. 3). — °) D4. 6-8 T2 G2 ताम्; G5 M2. 3 तान् (for ततो). K1. 2 महाराज; B1. 2. 4. 5 Dn D1-3 T1. 4 G3. 4 M5 महातेजा (for °राजो). — °) K1. 2 यथाक्रमं; B1. 4. 5 Dn D1-3. 9 T3 [अ] व-गृह्य च (for निगृ°). B2 समाभाष्यत गृह्य च.

5 B6 om. 5^{ab} (cf. v. 1. 3). — °) G3 देव (for देवी). D4. 6-8 T2-4 G2. 5 M2. 4 सा वि-; M3 संवि- (for साधु). B2 D1 M3 निवर्ततां. D5 देवी संघनिवर्त्य-तां (sic); M1 सा देवी विनि°. — °) T2 M1 तथा (for यथा). K4 तथा युधिष्ठिरं प्राह. — °) B4. 5 T3 ह; D3 च (for हि).

6 °) K4 इदं सर्वम् (for महदिदम्). — °) K3-5 D4. 6-8 S अपहाय; D1. 3 समासाद्य (for अपास्य च).

का नु गच्छेद्वनं दुर्गं पुत्रानुत्सृज्य मूढवत् ॥ ६
राज्यस्थया तपस्तप्तं दानं दत्तं व्रतं कृतम् ।
अनया शक्यमध्येह श्रूयतां च वचो मम ॥ ७
गान्धारि परितुष्टोऽस्मि वध्वाः शुश्रूषणेन वै ।
तस्माच्चमेनां धर्मज्ञे समनुज्ञातुमर्हसि ॥ ८
इत्युक्ता सौबलेयी तु राज्ञा कुन्तीमुवाच ह ।
तत्सर्वं राजवचनं स्वं च वाक्यं विशेषवत् ॥ ९
न च सा वनवासाय देवीं कृतमतिं तदा ।

K1. 2 तु; B6 D9 [इ] ह (for च). G5 M2. 4 महा-बलं (for °फलम्). — °) D4. 6-8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-4 गच्छेत (for नु गच्छेद्). K3 घोरं (for दुर्गं). M4 क गच्छेद्वनं दुर्गं. — °) D4. 9 पुत्रम् (for पुत्रान्).

7 T4 om. 7^{ab}. — °) B6 राज्यस्त्वया (sic). K Dn M5 तपस्तप्तुं; D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2 M1 तपश्चतुं; D1 T1 G3. 4 °श्रय्या; G5 M2-4 °श्रय्यं (for °स्तप्तं). D1. 3 राज्यैश्चर्यं स्वपुत्रस्य. — °) K3-5 B (B3 missing) Dn D2. 5. 7 T1 G3. 4 M5 दानव (G3. 4 °नं व) तकृतं महत्. D1. 3. 9 कर्तुं दानव्रतं महत्; D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1. 2. नानाव्रत (G2 °वृत्त) कृतं महत्; M3 तं नानाप्रकृतं महत्. — °) K4 B1. 2. 4. 5 Dn D2. 3. 7 (by corr.) 9 एवाह (for अद्येह). — °) D1 गृह्यतां (for श्रूयतां). K3-4 वचनं (for च वचो). K1 न वस्तुं मम संनिधौ; K2 वस्तुं संनिधौ मम.

8 °) K3 B1. 5. 6 Dn1 T3 G2-5 M3 गान्धारी. K om. परि. D1 गान्धारि तुष्टोस्मि वध्वाः. — °) D1 कुन्त्याः T3 वृथा (for वध्वाः). K1. 2. 4 च (for वै). — °) K1. 2 अपि; D5 T1. 3. 4 G3. 4 M5 एतां (for एनां). T1 सर्वज्ञे; G5 धर्मज्ञ (for °ज्ञे). — °) M5 अर्हति (for °सि).

9 B6 om. 9^{ab}. — °) K1 G5 M1 उक्त्वा (for उक्ता). K1. 2 सौबलेये; K4 °लेयीं; G3. 4 °लेय- — °) K1 राज्ञी; K4 राजा (for राज्ञा). — °) M1-वचनात् (for °नं). — °) B4 त्वं (for स्वं). K3 विशेषतः; D1 °वान्; T2 °वित् (for °वत्).

10 °) Dn2 देवी (for देवीं). B1. 5 -मतीं; D4. 6. -मतिस् (for -मतिं). K D5 S देवी कृतमतिस्तदा. — °) K1-3 G5 M1-4 शक्या हि; K5 शक्यासि; D4-8 T2. 3 G1. 3 शक्ता हि; M5 शक्यासि (for शक्नोति). K4 शक्या ह्युपावर्जयितुं; T1 विनिव-

क्रोत्पुपावर्तयितुं कुन्तीं धर्मपरां सतीम् ॥ १०

स्यास्तु तं स्थिरं ज्ञात्वा व्यवसायं कुरुस्त्रियः ।

निवृत्तांश्च कुरुश्रेष्ठान्दृष्ट्वा प्ररुदुस्तदा ॥ ११

उपावृत्तेषु पार्थेषु सर्वेष्वन्तःपुरेषु च ।

ययौ राजा महाप्राज्ञो धृतराष्ट्रो वनं तदा ॥ १२

पाण्डवा अपि दीनास्ते दुःखशोकपरायणाः ।

यानैः स्त्रीसहिताः सर्वे पुरं प्रविविशुस्तदा ॥ १३

तदहृष्टमिवाकूजं गतोत्सवमिवाभवत् ।

नगरं हास्तिनपुरं सस्त्रीवृद्धकुमारकम् ॥ १४

सर्वे चासन्निरुत्साहाः पाण्डवा जातमन्यवः ।

कुन्त्या हीनाः सुदुःखार्ता वत्सा इव विनाकृताः ॥ १५

धृतराष्ट्रस्तु तेनाह्वा गत्वा सुमहदन्तरम् ।

ततो भागीरथीतीरे निवासमकरोत्प्रभुः ॥ १६

प्रादुष्कृता यथान्यायमग्नयो वेदपारगैः ।

व्यराजन्त द्विजश्रेष्ठैस्तत्र तत्र तपोधनैः ।

प्रादुष्कृताग्निरभवत्स च वृद्धो नराधिपः ॥ १७

स राजाग्नीन्पर्युपास्य हुत्वा च विधिवत्तदा ।

संध्यागतं सहस्रांशुमुपातिष्ठत भारत ॥ १८

विदुरः संजयश्चैव राज्ञः शय्यां कुशैस्ततः ।

चक्रतुः कुरुवीरस्य गान्धार्याश्चाविदूरतः ॥ १९

C. 15. 514
B. 15. 18. 20
K. 15. 19. 19

यितुं शक्या. — ^a) B₆ मतिं (for सतीम्). K_{1,2} कुन्ती धर्ममुपासती; K₃₋₅ Dn₁ D₈ S कुन्ती धर्मपरा सती.

11 ^a) B (B₃ missing) Dn D_{1-3, 7, 9} तां तु (B₆ D₁ तु तां) स्थितिः; D₅ T₄ G₃ M₅ ततः स्थिरं; D₆ T₁ तु तत्स्थिरं; G₄ स्थिरं ततो (for तु तं स्थिरं). K₃ कृत्वा (for ज्ञात्वा). K₄ तस्या व्रतं स्थिरं ज्ञात्वा; D_{4, 8} तस्मात्कृतस्थिरं ज्ञात्वा; G₁ तस्मान्तु तत्स्थिरं ज्ञात्वा. — ^b) B₆ कुरुस्त्रियं (sic). — B₄ om. 11^{ad}. — ^c) K₄ प्रवृत्तांस् (for नि^o). K₃₋₅ D_{3, 9} तु (for च). K₅ D₁ T₃ कुरुश्रेष्ठ; G_{3, 4} ततः सर्वान् (for कुरुश्रेष्ठान्). D₅ अनिवृत्तान्कुरुदृष्ट्वा; T₁ तदा प्ररुदुस्तत्र; T₂ निवृत्ताश्च कुरुश्रेष्ठ. — ^d) K_{1, 2} मृदु; D₁ लोकाः (sic) (for दृष्ट्वा). K₂ D₈ प्ररुदुस्तु. D_{4, 6, 8} T₃ G_{2, 5} M₂₋₄ ततः; D₅ तथा; T₄ G_{3, 4} M_{1, 5} स्त्रियः (for तदा). T₁ दुःखशोकपरायणाः.

12 ^b) B (B₃ missing) Dn D_{1-3, 9} सर्वास्त्रे (B_{2, 4} सर्वेष्वे-; B₆ सर्वास्त्रे) व वधूषु च. — ^c) M₁ धृतराष्ट्रो (for ययौ राजा). — ^d) T₁ गतः (for तदा).

13 ^a) K_{1, 2} त्वथ; K_{3, 4} त्वपि; K₅ त्वति-; B_{1, 4, 5} Dn D₂ चाति- (for अपि). B_{2, 6} D_{1, 3, 9} पाण्डवास्तु तदानीं ते (B₆ D₉ तु). — ^b) K_{3, 5} समाहताः; K₄ समन्विताः (for -परायणाः). — ^c) K₂ यान- (for यानैः). T₃ तु (for स्त्री-). — ^d) K_{3, 5} ते वि-; T₂ (also as in text) विवि- (for प्रवि-).

14 ^a) K₁ G₅ M_{2, 3} तदाहृष्टम्; K₂ तदा दृष्टम्; G₄ ततो नष्टम् (for तदहृष्टम्). B (B₃ missing) Dn D_{1-3, 7, 9} अनानन्दं; D_{4, 6} T₃ G₁ इवाकूजद् (for कूजं).

— ^c) K₁ B₆ D_{4-6, 8} G_{1, 2} M₃₋₅ हास्तिनपुरं. — ^d) K_{3, 5} समाकुलं (for कुमारकम्).

15 ^a) K_{1, 2} स्वासन्; M₂ जाता (for चासन्). — ^b) M₃ जित- (for जात-). — ^c) K₁ स-; T₁ स्म (for सु-). — ^d) K₁ मातृ- (for इव). K₄ B₆ निराकृताः; D₄₋₈ T₂ G_{1, 5} M₁₋₄ निवारिताः; D₉ विताकुलाः (sic) (for विनाकृताः). G₂ विवत्सा इव वारिताः.

16 ^a) D₉ च (for तु). D_{4, 6, 8} G₁ ततो नाना (sic) (for तु तेनाह्वा). — ^b) K₁ स (for सु-). K₃ गत्वा सुमहदन्तरं (sic). — ^c) M₂ तदा (for ततो). — ^d) K₄ तदा; B₂ विभुः (for प्रभुः).

17 ^a) K₃ यथान्योन्यम् (for यथान्यायम्). — ^c) K₃ D_{4, 7, 8} विराजन्त. D₄ कुरु- (for द्विज-). T₁ श्रेष्ठान् (for श्रेष्ठैस्). D₆ विराजन्ता द्विजश्रेष्ठे (sic). — ^d) K_{1, 2, 4, 5} B (B₃ missing) Dn D_{1-3, 7, 9} तपोवने (for धनैः). — T₁ om. 17^{ef}. — ^e) K_{1, 2} असकृत् (for अभवत्). — ^f) K₃ वि- (for च). K₃₋₅ जनाधिप (K₄ णः) (for नराधिपः).

18 K₁ om. 18^{ab}. — ^a) K₂ [आ]सीत् (for [अ]ग्नीन्). G₂ पर्युपासीद् (for पास्य). K₄ M₁ स राजा पर्युपास्याग्निं (M₁ णीन्); D₅ T₄ G_{3, 4} स चाग्निं पर्युपास्याथ; T₁ राजा चाग्निं पर्युपास्य. — ^b) K₄ ततः (for तदा). — G_{3, 4} om. 18^c-20^b. — ^c) G₂ संध्यागत- — ^d) K_{1, 4} Dn₂ उपतिष्ठत; B₄ उपातिष्ठन्त (sic). T₂ शाश्वतं (for भारत).

19 G_{3, 4} om. 19 (cf. v. 1. 18). — ^b) K_{1, 3, 5} B₂ कुशैस्तदा (K₁ था) T₁ कुशास्तरैः. — ^d) K_{2, 4}

C. 15. 514
B. 15. 18 20
K. 15. 19. 20

गान्धार्याः संनिकर्षे तु निषसाद कुशेष्वथ ।
युधिष्ठिरस्य जननी कुन्ती साधुव्रते स्थिता ॥ २०
तेषां संश्रवणे चापि निषेदुर्विदुरादयः ।
याजकाश्च यथोद्देशं द्विजा ये चानुयायिनः ॥ २१
प्राधीतद्विजमुख्या सा संप्रज्वालितपावका ।
बभूव तेषां रजनी ब्राह्मीव प्रीतिवर्धनी ॥ २२

ततो राज्यं व्यतीतायां कृतपूर्वाह्निकक्रियाः ।
हुत्वाग्निं विधिवत्सर्वे प्रययुस्ते यथाक्रमम् ।
उदञ्चुर्वा निरीक्षन्त उपवासपरायणाः ॥ २३
स तेषामतिदुःखोऽभून्निवासः प्रथमेऽहनि ।
शोचतां शोच्यमानानां पौरजानपदैर्जनैः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

२५

वैशंपायन उवाच ।
ततो भागीरथीतीरे मेध्ये पुण्यजनोचिते ।

निवासमकरोद्राजा विदुरस्य मते स्थितः ॥ १
तत्रैनं पर्युपातिष्ठन्ब्राह्मणा राष्ट्रवासिनः ।

B6 G2 च विदूरतः; D1 चापि दू° (for चाविदू°).

20 G3.4 om. 20^{ab} (cf. v. l. 18). — ^a) K3.5 D5 T1 च (for तु). — ^b) B1.6 Dn D2 कुशे सुखं (for कुशेष्वथ). — ^d) K1 देवी (for कुन्ती). T2 पुत्र (for साधु-). D8 T2 G2.5 M1.2 -व्रता (for -व्रते).

21 ^a) G2-4 संश्रयणे (for °वणे). K4 तेषां स श्रवणे-नापि. — D6 om. 21^d. — ^d) D9 -याजिनः (for -यायिनः). K2 द्विजा एवानुयाजिनः; K4 द्विजमुख्यानु-यायिनः.

22 ^a) K1 प्राज्यतः; K4 प्रावीतः; T3 प्रार्थितः; M2 प्रासीद् (for प्राधीत-). K3 -मुख्यस्य (for -मुख्या सा). K2 प्राधीयत द्विजा मुख्या (sic); G2 प्रासीदन्द्विजमुख्यास्ते. — ^b) K2.4 G1.2 -पावकाः (sic) (for °का). — ^c) D5 शेषां (for तेषां). K2.5 जननी; D5 T1.4 G3.4 सा रात्रिर् (for रजनी). — ^d) K1.2.5 साध्वीव; K3 साध्वी च; T3 प्रार्थिव (sic) (for ब्राह्मीव). K2 B5 D3.4.6.7 G3.4 -वर्धिनी. B4 Dn2 D1 ब्राह्मी प्रीतिविवर्ध- (Dn2 °धि)नी; G2 ब्राह्मीव प्रतिबन्धिनी.

23 ^b) T1 -पूर्वाह्निकः; T2.3 G2.5 M -सर्वाह्नि (M2 °ह्नि)क (for -पूर्वाह्निक-). G1 M5 -क्रिया (for -क्रियाः). — ^c) T1 G1 हुत्वाग्नीन्. — ^e) K4 Dn2 D1.3 निरीक्ष्यन्त. — ^f) D5 -परायणः.

24 ^a) M3 सर्वेषाम् (for स तेषाम्). G2 इति (for अति-). D4.6.8 -दुःखानि (for -दुःखोऽभून्). D5 T1.3.4 G3.4 सा तेषामतिदुःखेन; G1 स तेषामिति दुःखानि. — ^b) D5 T1.3.4 G3.4 गता हि (for निवासः). — T1 om. 24^{cd}. — ^c) D2 शोच्यतां. K3-5 M5 शोचतां शोच्यतां चैव; D4.6-8 T2 G1.2 M1 घोष (D7 T2 M1 शोच)तां वदतां चापि; D5 T3.4 G3.4 शोचतां पांडवानां च; G5 M2-4 °तां शोचतां चापि. — ^d) B2 नरैः; D4.6-8 T2 G1.2.5 M1-4 अपि (for जनैः).

Colophon. — *Adhy. name*: K1 युधिष्ठिरवर्तनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 20; K4.5 D4.6.8 T1.2 G1.2.5 M1-4 23; Dn2 18; D1 21; D5 T3.4 G3.4 M5 24 (as in text). — *Śloka no.*: K4 97; K5 12; D9 25.

25

☞ This adhy. is missing in S1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1). T1 om. this adhy.

1 ^b) K2 B1.4.5 D4.6.8 T2 G2-5 M1.2.5 मध्ये; B6 पुण्ये (for मेध्ये). D1.3 -जलोचिते (for -जनो°). K1.4 मध्ये पुण्यजनोचिते; K5 मध्ये जनशतोसि[षि]ते. — D1 om. (hapl.) 1^a-3^a.

2 D1 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) B6 एवं (for

त्रविट्शूद्रसंघाश्च बहवो भरतर्षभ ॥ २
 तैः परिवृतो राजा कथाभिरभिनन्द्य तान् ।
 नुजज्ञे सशिष्यान्वै विधिवत्प्रतिपूज्य च ॥ ३
 याहे स महीपालस्ततो गङ्गामुपेत्य ह ।
 कार विधिवच्छौचं गान्धारी च यशस्विनी ॥ ४
 यैवान्ये पृथक्सर्वे तीर्थेष्वपुत्य भारत ।
 क्रुः सर्वाः क्रियास्तत्र पुरुषा विदुरादयः ॥ ५
 तशौचं ततो वृद्धं श्वशुरं कुन्तिभोजजा ।
 गन्धारीं च पृथा राजन्गङ्गातीरमुपानयत् ॥ ६
 ज्ञस्तु याजकैस्तत्र कृतो वेदीपरिस्तरः ।

जुहाव तत्र वह्निं स नृपतिः सत्यसंगरः ॥ ७
 ततो भागीरथीतीरात्कुरुक्षेत्रं जगाम सः ।
 सानुगो नृपतिर्विद्वान्नियतः संयतेन्द्रियः ॥ ८
 तत्राश्रमपदं धीमानभिगम्य स पार्थिवः ।
 आससादाथ राजर्षिः शतयूपं मनीषिणम् ॥ ९
 स हि राजा महानासीत्कैकेयेषु परंतपः ।
 स पुत्रं मनुजैश्वर्ये निवेश्य वनमाविशत् ॥ १०
 तेनासौ सहितो राजा ययौ व्यासाश्रमं तदा ।
 तत्रैनं विधिवद्राजन्प्रत्यगृह्णात्कुरुद्वहम् ॥ ११
 स दीक्षां तत्र संप्राप्य राजा कौरवनन्दनः ।

C. 15. 531
 B. 15. 19. 12
 K. 15. 20. 12

नं). D3.9 तत्रैनं पर्युपासंत; T3 तदैर्न पर्युपातिष्ठद्.
 —^b) B (B3 missing) Dn D2 वन- (for राष्ट्र-). K4
 र्धन (for -वासिनः).

3 D1 om. 3^a (cf. v. l. 1). —^a) K2 शतैः (for
 तैः). —^b) B1.4-6 Dn D1-3.9 परिन् (B4 °वं) च
 for अभि°. B2 च (for तान्). K1 कथाभिरभिनन्दि-
 तान्; K4 कथा बहुभिनन्द्य तान् (sic). —^c) K1 corrupt.
 K2 अनुगम्य (for °जज्ञे). M1 सशिष्यो (sic) (for
 श्यान्). K3-5 T3 च (for वै). —^d) B5 प्रतिगृह्य
 for °पूज्य).

4^a) K1.2 च (for स). D3 हि भूपालः (for
 वही°). —^b) K1.2 तदा; K3-5 तथा; D3 शुभां
 for ततो). K4 वै; B1.2.4-6 Dn D1-3.9 G1.5 M2
 व; D7 सः (for ह).

5^a) K1.2 B1.4.5 Dn D1-3 T4 ते च (for तथा).
 K1 अथ; K2 आसन् (for अन्ये). —^c) K2 M2
 स्त्रियस् (for क्रियास्). D5 चक्रुः क्रियास्तत्र सर्वाः.

6^a) D1 तदा; T3 तपो- (for ततो). G3.4 कृत-
 शौचा ततो वृद्धा. —^b) K3 सत्वरं (for श्वशुरं). — K2
 om. 6^c-7^b. —^c) K3 महाराज; G3.4 M5 ततो राजन्
 for पृथा रा°). K1.5 गांधारी च महाराज. —^d) D8
 T2 G1.2 M3 तीर्थम्; G5 M1.2.4 तीर्थाद् (for तीरम्).
 K1 उपागमत् (for °नयत्). M5 गंगातीरादुपानय (sic).

7 K2 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). —^a) G1 त्वाजनैस् (sic)
 (for याजकैस्). —^b) K3 T3 G5 M2.3 वेदि- (for
 वेदी-). M4 -परिस्तरः (for °स्तरः). D5 G3.4 M5 कृतो
 (M5 °ते) वै वेदिविस्तरः. —^c) T2 G5 M वहीन्;
 G3.4 वहौ (for वह्निं). K4 च (for स). D1 जुहाव

तत्रादिरसं; D8 G1.2 °व च त्रिवह्निंश्च (G1 °ह्नीन्स).

8^a) K1.2 तीरे (for तीरात्). —^b) K4 B6 ह
 (for सः). K1.2 ययौ व्यासाश्रमं प्रति. —^c) D5
 सानुगैर्; T3 सानुको (for °गो). Dn D2.7 वृद्धो (for
 विद्वान्). —^d) K3-5 नियतः संयतेन्द्रियः.

9^a) B6 तदा (for तत्र). K2-4 B6 D4-8 S (T1
 om.) श्रीमान् (for धी°). —^b) K4 अभिनन्द्य; T3
 अधिगम्य (for अभि°). T3 स पार्थिवः; G1 नराधिपः.
 —^c) K1.2 Dn D2.4.6.7 T2.3 G1.2 M1.3-5 राजर्षिः;
 D5 T4 °र्षे (for °र्षिः). —^d) G1 शतधूमं (for °यूपं).
 G3.4 मनीषिणां.

10^a) G4 राजन् (for राजा). —^b) K1.2 कैकेयेषु;
 D3 कैकेयेषु. K (except K3) B4 Dn1 D2 T4 परंतप
 (for °तपः). —^c) B4.5 Dn1 D1-3.9 स्वपुत्रं; T3
 पुत्रं तु (for स पुत्रं). K3 स पुत्रे मनुजैश्वर्यं; K4 सपुत्रं
 च मुजैश्वर्यं (sic); B2 स्वपुत्रं सन्निजैश्वर्यं (sic). —^d)
 K2 निविश्य.

11^a) G5 M2-4 येन (for तेन). D4.6-8 G1.2
 [अ]पि; D5 [अ]थ (for [अ]सौ). B4 राजा (for राजा).
 —^b) K1 B1.2.4.5 Dn D1-3.9 प्रति (for तदा). G4
 व्यासाश्रमं ययौ तदा. — G5 om. 11^c-12^d. —^c)
 K2 D1.4.8 G2 एवं; D5 एव (for एनं). K1.3-5
 व्यासः; K2 B1.2.4-8 Dn D1-3.9 M4 राजा (for
 राजन्). —^d) K3.4 B1.2.4.5 D1 M4 कुरुद्वहः (K3.4
 M4 °ह) (for कुरुद्वहम्). D5 T3.4 G3.4 M5 दी (T4
 वी)क्षां चक्रे कुरुद्वहः (T3 M5 °हं).

12 G5 om. 12 (cf. v. l. 11). —^b) K5 G1 कौरव-
 नन्दन. —^c) M5 प्रभुः (for तदा).

C. 15. १३१
B. 15. 19. 12
K. 15. 20. 2

शतयूपाश्रमे तस्मिन्निवासमकरोत्तदा ॥ १२
तस्मै सर्वं विधिं राजन् राजाचख्यौ महामतिः ।
आरण्यकं महाराज व्यासस्यानुमते तदा ॥ १३
एवं स तपसा राजा धृतराष्ट्रो महामनाः ।
योजयामास चात्मानं तांश्चाप्यनुचरांस्तदा ॥ १४
तथैव देवी गान्धारी बल्कलाजिनवासिनी ।
कुन्त्या सह महाराज समानव्रतचारिणी ॥ १५
कर्मणा मनसा वाचा चक्षुषा चापि ते नृप ।
संनियम्येन्द्रियग्राममास्थिताः परमं तपः ॥ १६

त्वगास्थिभूतः परिशुष्कमांसो
जटाजिनी बल्कलसंवृताङ्गः ।
स पार्थिवस्तत्र तपश्चचार
महर्षिवत्तीव्रमपेतदोषः ॥ १७
क्षत्ता च धर्मार्थविदग्र्यबुद्धिः
ससंजयस्तं नृपतिं सदारम् ।
उपाचरद्वोरतपो जितात्मा
तदा कृशो बल्कलचीरवासाः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

13 ^a) K3.5 ततः (for तस्मै). B4.5 G3.4 सर्व-
(for सर्व). K4 B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 राज्ञे (for
राजन्). — ^b) D3 महीपतिः (for महामतिः). K
T2.4 G M आ (K4 व्या) चख्यौ (K3 °ख्ये) स नृपस्तदा;
D4.6 आख्यौ स नृपतिस्तदा; D5.8 T3 आचख्यौ नृपति-
स्तदा. — D4.6.8 om. (hapl.) 13^c-14^d. T3 om. 13^{ad}.
— ^c) D5 T4 G3 M5 महातेजा; T2 °प्राज्ञ; G1.5 M1-4
°प्राज्ञो (for °राज).

14 D4.6.8 om. 14 (cf. v. l. 13). K1.2 om.
(hapl.) 14. — ^a) K4 transp. एवं and स. G3
राजन् (for राजा). K3.5 एवं स तापसो जातो. — ^c)
K3 याजयामास (for योज°). — ^d) K3.5 एव
(for अपि). K3-5 B6 D3.5 T2-4 M5 तथा (for
तदा).

15 ^a) D4.6 T3.4 तदा (for तथा). — ^b) K4
-संवृता; Dn D2 -धारिणी (for -वासिनी). — ^d) D5
T3 G4 [अ]समान- (sic) (for समान-).

16 ^b) K3-5 B1.2.4.5 Dn D1-3.9 चैव; G3.4 वापि
(for चापि). K3 D1 वै (for ते). K1.2 D5 [ऽ]नघ
(for नृप). B6 चक्षुषापि च तेनघ; D4.6-8 G1.2 चक्षु-
षापि ततो नृपः (G1 °प). — ^c) = 6. 34. 4^a. — ^d)
K2.3 Dn2 D1.4.8 T2 G1.2 M3 आस्थितः; K4

B1.2.4.5 Dn1 D2.3.9 M4 आस्थिते; D6 °तं (for
°ता:).

17 ^a) D4-8 T2-4 G1-4 -शेषः (for -भूतः). — ^b)
D4.6-8 G1.2 जटाधरो; D6 कृष्णाजिनी; T4 जवीजवी
(sic); M4 जटाजनी (for °जिनी). — D9 om.
17^c-18^d. — ^c) K1 चकार (for चचार). — ^d) T2 राज-
र्षिवत् (for मह°). B1.2.4.5 Dn D1-3 अपेतमोहः;
T3 °रोषः; G3 °दोषं (for °दोषः).

18 D9 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^a) K3 D4.6.8
T4 G3 -विदग्र्यबुद्धिः; K4 B1.5 M3.5 -विदग्र्य° (for
-विदग्र्य°). — ^b) K2 च सादरं (for सदारम्). — ^c)
K1.2 T2 G5 M1.2 घोरतपा; G3.4 °तरो (for °तपो).
T2.3 M1 महात्मा (for जितात्मा). K3-5 उपाचरच्चापि
जितांतरात्मा. — ^d) D5 T3.4 तथा (for तदा). K5 B2
D3 -चीरवाससा (for °वासा:).

Colophon om. in T1. — *Adhy. name*: K1 व्यासा-
श्रमागमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
K4.5 D4.6.8 T2 G1.2.5 M1-4 24; Dn2 19; D1 20;
D5 T3.4 G3.4 M5 25 (as in text). — *Sloka no.*:
K4 15; K5 30; D9 17.

२६

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्मुनिश्रेष्ठा राजानं द्रष्टुमभ्ययुः ।

पारदः पर्वतश्चैव देवलश्च महातपाः ॥ १

वैशंपायनः सशिष्यश्च सिद्धाश्चान्ये मनीषिणः ।

तत्यूपश्च राजर्षिर्वृद्धः परमधार्मिकः ॥ २

पूजां कुन्ती महाराज पूजां चक्रे यथाविधि ।

चापि तुतुषुस्तस्यास्तापसाः परिचर्यया ॥ ३

तत्र धर्म्याः कथास्तात चक्रुस्ते परमर्षयः ।

रमयन्तो महात्मानं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ४

कथान्तरे तु कस्मिंश्चिदेवर्षिर्नारदस्तदा ।

कथामिमामकथयत्सर्वप्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ ५

पुरा प्रजापतिसमो राजासीदकुतोभयः ।

सहस्रचित्य इत्युक्तः शतयूपपितामहः ॥ ६

स पुत्रे राज्यमासज्य ज्येष्ठे परमधार्मिके ।

सहस्रचित्यो धर्मात्मा प्रविवेश वनं नृपः ॥ ७

स गत्वा तपसः पारं दीप्तस्य स नराधिपः ।

पुरंदरस्य संस्थानं प्रतिपेदे महामनाः ॥ ८

दृष्टपूर्वः स बहुशो राजन्संपतता मया ।

C. 15. 546
B. 15. 20. 9
K. 15. 21. 9

26

☞ This adhy. is missing in S¹ B₃ (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 ^a) B₁. 2. 4. 5 Dn D₁₋₃. 9 T₁ तत्र (for तस्मिन्). B₆ ऋषिश्रेष्ठा; D₆ मुनिश्रेष्ठं (for °श्रेष्ठा). — ^b) K₁. 2 आययुः; K₄ B₄ अन्वयुः (for अभ्ययुः).

2 Before 2, T₄ ins. वैशंपायनः. — ^a) K₄ द्वैपायनं सशिष्यं च. — ^b) D₁ सिध्यांश्च (sic); D₉ शिष्याश्च (for सिद्धाश्च). K₁. 2 M₃ [अ]प्यन्ये चापि (for सिद्धाश्चान्ये). D₄. 6. 8 T₂. 3 G₁. 2. 5 M₁₋₄ महर्षयः (for मनीषिणः). — D₄. 6. 8 om. 2^{ad}.

3 ^b) K₅ यथा विधिः. — ^c) K₅ तुष्टुवुस्; B₂ तत्र सुस् (sic) (for तुतुषुस्). D₅ T₄ G₃. 4 M₅ सर्वे (for तस्यास्). D₄. 6. 8 T₂. 3 G₁. 2. 5 M₁₋₄ तस्यास्ते तुतुषुः (T₂ G₁. 2 °ष्टुवुः) सर्वे; T₁ ते चापि जहृषुः सर्वे. — ^d) K₁ D₄. 6 तपसा; G₅ M₁₋₄ साधवः (for तापसाः).

4 ^a) K₃. 4 D₁ M₂ धर्म-; B₄ G₂ धर्माः (for धर्म्याः). K₃₋₅ पुण्याश्च; B₂ D₉ तास्ताश्च; G₃ तत्र (for तात). — ^c) K₂ रमयंश्च; D₅ दमयंतो; T₁ आश्रासितुं (for रमयन्तो). D₃ T₂ G₁. 2 महात्मानो (for °त्मानं). — ^d) K₄ धृतराष्ट्रो. K₃ जनेश्वरं; B₂ नराधिपं; D₉ जनाधिप (for °धिपम्).

5 ^a) T₁ कथांतेपि तु; T₃ कथांतरेषु (for °रे तु). K₄ तस्मिंश्च (for कस्मिंश्चिद्). — ^b) K₄. 5 B₂. 5. 6 D₅. 6. 8. 9 T₁. 4 M₃. 5 तथा; B₁. 4 Dn D₁. 2. 7 ततः (for

तदा). — ^d) K₁. 2 -दर्शनः (for -दर्शिवान्).

6 ^a) B₁. 2. 4-6 Dn D₁₋₃. 7. 9 केक (D₁ कैके) याधिपतिः श्रीमान्; G₂ पुरा प्रजापतिः सोमो. — ^c) K₁₋₃. 5 D₁. 2 सहस्रचित्य; K₄ °वित्य (for °चित्य). — ^d) T₃ शतचित्य; G₃. 4 °वित्य- (for °यूप-). D₅ T₁ शतचित्यपितामहः.

7 K₃. 5 repeat 7 after 10^{ab}. — ^a) K₃ (first time) आसाद्य; D₅ आवेश्य (for आसज्य). — ^b) M₄ om. from धार्मिके up to दग्ध (in 9^d). — ^c) D₁ सहस्रचित्यो. — ^d) B₂ महावनं (for वनं नृपः). — For 7^{ad}, K₃. 5 D₄₋₆. 8 S (M₄ om.) subst.:

46* वनं विवेश धर्मात्मा शतचित्यो महीपतिः ।

[K₃. 5 (both first time) शतचित्यो; T₃ °चित्ये; G₄ °जित्यो (for °चित्यो). K₃ (second time) महेंद्रसदनं गतः; K₅ (second time) तपसे धृतमानसः; M₃ शतयूपपितामहः (for the post. half).]

8 M₄ om. 8 (cf. v. l. 7). K₃ T₄ om. 8^{ab}. — ^b) T₃ दीप्तः स; G₁ दीप्तस्तु (for दीप्तस्य). K₄ D₇ च (for स). K₁ D₄₋₆. 8 T₁. 2 G M₁₋₃. 5 पृथिवीपतिः; K₅ च जनाधिप; B₂. 5. 6 D₃. 9 वसुधाधिपः (for स नराधिपः). D₁ दीप्तः स वसुधाधिपः. — ^c) K₁ 3. 5 G₃₋₅ M₁. 2. 5 पुरंदरसमं स्थानं; D₄₋₆. 8 T G₁. 2 स पुरंदरसंस्थानं. — ^d) T₃ संप्रपेदे (for प्रति°). K₃₋₅ B₆ D₅ T₁. 4 G₃. 4 M₃ महातपाः; B₁. 2. 4. 5 Dn D₁₋₃. 7. 9 °द्युतिः (for °मनाः).

9 M₄ om. up to दग्ध (in 9^d) (cf. v. l. 7).

C. 15. 546
B. 15. 20. 9
K. 15. 21. 9

महेन्द्रसदने राजा तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ ९
तथा शैलालयो राजा भगदत्तपितामहः ।
तपोबलेनैव नृपो महेन्द्रसदनं गतः ॥ १०
तथा पृषधो नामासीद्राजा वज्रधरोपमः ।
स चापि तपसा लेभे नाकपृष्ठमितो नृपः ॥ ११
अस्मिन्नरण्ये नृपते मान्धातुरपि चात्मजः ।
पुरुकुत्सो नृपः सिद्धिं महतीं समवाप्तवान् ॥ १२
भार्या समभवद्यस्य नर्मदा सरितां वरा ।

सोऽस्मिन्नरण्ये नृपतिस्तपस्तप्त्वा दिवं गतः ॥ १३
शशलोमा च नामासीद्राजा परमधार्मिकः ।
स चाप्यस्मिन्वने तप्त्वा तपो दिवमवाप्तवान् ॥ १४
द्वैपायनप्रसादाच्च त्वमपीदं तपोवनम् ।
राजन्नवाप्य दुष्प्रापां सिद्धिमग्न्यां गमिष्यसि ॥ १५
त्वं चापि राजशार्दूल तपसोऽन्ते श्रिया वृतः ।
गान्धारीसहितो गन्ता गतिं तेषां महात्मनाम् ॥ १६
पाण्डुः स्मरति नित्यं च बलहन्तुः समीपतः ।

— ^a) D₅ T_{1.4} G_{2.4} ज्ञात- (for दृष्ट-). D_{2.7} G₁ M₁ पूर्वः सु-; T₃ पूर्वस्य (for पूर्वः स). D₅ बहुलो (for शो). K₃₋₅ स दृष्टपूर्वो बहुलो. — ^b) K₃₋₅ D_{1.4-8} T G_{2.3.5} M_{1-3.5} राजा (for राजन्). B₅ G₃ संतपता; T₃ संचरता (for संपतता). G₄ राजा संतपनान्मया. — ^c) T₁ माहेन्द्र- K₄ सद्दशो; D₁ भवने (for -सदने). K_{3.4} D₅ T_{1.4} G₃ राजस् (for राजा). — ^d) M₄ -किल्बिषः (for -किल्बिषः).

10 ^a) G₅ M_{1.2} यथा (for तथा). T₁ शैलालयो; G_{1.3} शैवा (G₃ व)लयो; G₄ तु शैलयो (for शैलालयो). K₄ राजन् (for राजा). — After 10^{ab}, K_{3.5} repeat 7. — ^c) G₂ ततो (for तपो-). D₈ om. (hapl.) from. नृपो up to पुरुकुत्सो (in 12^c). K₁ महता; D₅ [ए]व पृष्ठो (sic) (for [ए]व नृपो). — ^d) K_{1.2} -भवनं (for -सदनं).

11 D₆ om. 11 (cf. v. l. 10). B₅ om. (hapl.) 11-13. — ^a) T_{2.3} G₁ तदा; M₁ ततो (for तथा). K₁ पृषधो; K₂ पृष्ठोप्र- (sic); K₃ वृषधो; K₄ वृषद्धो; D₁ M₃ पृषध-; D_{4.8} G_{1.2} प्रवृद्धो; T₁ पृषधुर; T₂ प्रथग्वृचो (sic); G₃ प्रभद्रो; G₄ पूषद्रो; M₁ वृषधो (for पृषधो). B_{1.4} D_n D_{2.7} M₄ राजा; D₅ T_{1.4} G₃ M₅ नाम्ना (for नाम). — ^b) K₂ B_{1.4} D_n D_{2.7} M₃ राजन्; B₂ नाम्ना (for राजा). D_{1.3} चक्रधरो (for वज्र). — ^c) K₂ चाति- (for चापि). B_{1.4} D_n D_{2.3.7.9} यातो; B₂ D₁ जातो (for लेभे). — ^d) K_{4.5} T₁ गतः; D₉ T₂ G_{3.4} M₃ नृप (for नृपः).

12 D₆ om. up to पुरुकुत्सो (cf. v. l. 10). B₅ om. 12 (cf. v. l. 11). — ^a) K₂ D₁ G₄ नृपतेर्; D_{4.8} G₁ संविद्धि; T₂ G_{2.5} M₁₋₄ संसिद्धि (for नृपते). — ^b) K₅ चात्मनः; T₃ जं (for जः). T₂ मांधानृ- नृपदात्मजः (sic). — ^c) D_{4.6.8} T₂ G_{1.2.5} M₁₋₄ नृपधरो; D₅ T₄ तपसिद्धि; T_{1.8} G_{3.4} तपःसिद्धि (for

नृपः सिद्धि). — ^d) D_{4.6.8} T₂ G_{1.2} महतीं सिद्धिमाप्तवान्; G₄ महत्तीव्रं समाप्तवान्.

13 Cf. Harivaṃśa B. 12. 9^c-10^b; Bhāg. P. 9. 7. 2. B₅ om. 13 (cf. v. l. 11). — ^a) K_{1.3-5} B₂ D_{1.6.9} तस्य (for यस्य).

14 ^a) K₁ शललंभश्; K₂ शशलंभश्; D₅ शतलोमा; G₅ शललोमा; M₂ शैललोमा (for शश^o). M₃ तु (for च). B_{1.2.4-6} D_n D_{1.2.4-8} T₂₋₄ G₁₋₄ राजासीद्; T₁ राजर्षिर्; M_{2.5} नाम्नासीद् (for नामा^o). K₃₋₅ शत (K₅ श)लोमा तथैवासीद्. — ^b) B_{1.4-6} D_n D_{2.4} T₂ G_{1.2} M_{4.5} राजन्; T₁ भासीद्; T_{3.4} G_{3.4} नाम्ना (for राजा). — ^c) B (B₃ missing) D_n D_{1-3.7.9} सम्यग् (for स चापि). K₄ अरण्ये वै (for वने तप्त्वा). — ^d) K₂ B (B₃ missing) D (except D₈) T_{1.3.4} G_{2.4} M₃ ततो (for तपो). D₅ देवम् (for दिवम्). K₄ तपस्तप्त्वा दिवं गतः.

15 ^b) K_{1.2} तपश्चरन् (for तपोवनम्). — ^c) T₁ आसाद्य; T₃ अवाह (sic) (for प्य). K₅ दुष्प्राप्यं; D₉ M_{2.3} दुष्प्रापं (for पां). K₄ राजन्नवाप दुष्प्राप- (sic). — ^d) B_{1.4} D_{1.3.8.9} M_{4.5} गतिमग्न्यां; D_n D_{2.7} गतिमग्न्यां (for सिद्धिमग्न्यां). K₁₋₃ B₆ D_{3.5} T_{1.4} G_{3.4} अवाप्स्यसि (for गमिष्यसि). B_{2.5} गतिमग्न्यां गमिष्यति.

16 ^a) B₄ नर- (for राज-). K_{1.2} B₆ D_{4-6.8} S त्वं चापि राजेन्द्र तथा. — ^b) T₁ स्त्रिया (for श्रिया). — ^c) T₁ गांधार्या (for री-). K₁ गच्छ; K₂ याता (for गन्ता). — ^d) G₅ M₂ अन्ते (for तेषां).

17 ^a) K₃ नित्यं स; K₅ D₁ नित्यं ते; B_{1.2.4.5} D_n D_{2.3.7.9} T₁ ते नित्यं (for नित्यं च). — ^b) K_{1.2} वृत्रहर्तुः; B₅ बलिहन्तुः (sic) (for बलहन्तुः). K₄ B (B₃ missing) D_n D_{1-3.7} M_{4.5} समीपगः; T₂ समाहितः (for

त्वां सदैव महीपाल स त्वां श्रेयसि योक्ष्यति ॥ १७
 तव शुश्रूषया चैव गान्धार्याश्च यशस्विनी ।
 मर्तुः सलोकतां कुन्ती गमिष्यति वधूस्तव ॥ १८
 युधिष्ठिरस्य जननी स हि धर्मः सनातनः ।
 ययमेतत्प्रपश्यामो नृपते दिव्यचक्षुषा ॥ १९
 तवेक्ष्यति महात्मानं विदुरश्च युधिष्ठिरम् ।
 संजयस्त्वदनुध्यानात्पूतः स्वर्गमवाप्स्यति ॥ २०
 एतच्छ्रुत्वा कौरवेन्द्रो महात्मा

सहैव पत्न्या प्रीतिमान्प्रत्यगृह्णात् ।
 विद्वान्वाक्यं नारदस्य प्रशस्य
 चक्रे पूजां चातुलां नारदाय ॥ २१
 तथा सर्वे नारदं विप्रसंघाः
 संपूजयामासुरतीव राजन् ।
 राज्ञः प्रीत्या धृतराष्ट्रस्य ते व
 पुनः पुनः समहृष्टास्तदानीम् ॥ २२

C. 15. 559
 B. 15. 20. 22
 K. 15. 21. 22

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

समीपतः). —^o) K₅ त्वा स देवो (for त्वां सदैव). K₃
 महीपाल; K₄ B₁, 2, 4, 5 Dn D₁₋₃, 7, 9 महाराज; B₆
 T₂ G₁, 3, 4 M₁ महीपालः (for °पाल). —^d) K₁ T₂
 G₂ M₃₋₅ त्वा (for त्वां). K₁ S (except G₃, 4) यो-
 क्ष्यते; K₃ योत्स्यति; D₅ योक्ष्यसे (for °ति). K₄
 B₁, 2, 4, 5 Dn D₁₋₃, 7, 9 श्रेयसा स च योक्ष्यति (B₆ °ते);
 D₄, 6, 8 स त्वां श्रेयोसि (D₄ °योस्मि) योषिते (sic).

18 ^b) D₁ M₁ गांधारी (for °र्याश्च). K₁, 2 तप-
 स्विनी; T₁, 3 यशस्विनि (sic) (for °स्विनी). —^o)
 B₁, 2, 4, 5 Dn D₁₋₃, 7, 9 एषा (for कुन्ती). —^d) D₅
 तदा (for तव).

19 ^o) K₃, 5 D₄, 6, 8 T₂ G₁, 2 M₁ एवं; K₄ T₁
 एव; G₅ M₂₋₄ एनं (for एतत्). —^d) K₂ चक्षुषः
 (for °षा).

20 ^a) T₂, 3 G₅ M₁₋₄ स्वमात्मानं (for महा°). D₄,
 6, 8 G₁ प्रवेशय (G₁ °ये) स्वमात्मानं. —^b) K₂ विदुरस्य;
 D₄₋₆, 8 S विदुरस्तु (for °श्च). K₅ T₂ युधिष्ठिर. —^o)
 K₂, 5 B (B₃ missing) Dn D₂, 7, 9 T₂ तद् (for त्वद्).
 —^d) B (B₃ missing) Dn₂ D₁₋₃, 7, 9 M₄ इतः;
 T₂ G₁, 2 पूतः; T₃ G₅ M₁, 3 सूतः (for पूतः).
 K₃₋₅ T₁ गमिष्यति (for अवाप्स्यति). Dn₁ इतः
 स्वर्गमाप्स्यति (sic); D₅ T₄ G₃, 4 M₅ सूतः स्वर्गं
 गमिष्यति.

21 Before 21, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —^a)
 K₄, 5 स तत् (for एतत्). —^b) B (B₃ missing)
 Dn D₁₋₃, 7, 9 सार्धं (for सहैव). K₁ प्रतिग्रहात् (sic);
 K₂ प्रातिगृह्णात् (sic); B (B₃ missing) Dn₂ D₁₋₃,
 7, 9 संबभूव; Dn₁ संबभूव ह (for प्रत्यगृह्णात्). —^o)
 K₁, 2 स तद्; T₁ नृपो (for विद्वान्). K₅ वाक्ये (for
 वाक्यं). D₄, 6 G₂ शोभनं नारदस्य; D₈ नारदं शोभ-
 नस्य (for नारदस्य प्रशस्य). K₁ निशम्य; Dn₁ D₉
 प्रशंस्य; T₃ प्रविश्र (sic) (for प्रशस्य). —^d) K₃
 तस्य राजा; K₄ नारदस्य (for °दाय). K₁, 2 पूजां चक्रे
 नारदे चातुलां वै.

22 ^a) B (except B₆; B₃ missing) Dn D₂, 3, 7, 9
 ततः; D₅ T₂, 3 G₃, 4 M₄ तदा (for तथा). —^o) D₄,
 6, 8 G₁, 2 प्रीता (for प्रीत्या). D₄, 6, 8 G₂ चैव; D₅
 सोवै (sic); T₁ तस्य (for ते वै). —^d) K₁, 2, 4 सम-
 हृष्यंस (for °ष्टास्).

Colophon om. in B₄₋₆ Dn D₂, 7. — *Adhy. name* :
 K₁, 2, 4 नारदवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or
 both): K₂ B₂ 22; K₄ D₄, 6, 8 T₂ G₁, 2, 5 M₁₋₄ 25;
 D₁ 21; D₅ T₃, 4 G₃, 4 M₅ 26 (as in text); T₁
 24. — *Śloka no.*: K₄ 37; K₅ 53; D₉ 17.

२७

C. 15. 560
B. 15. 20. 23
K. 15. 22. 1

वैशंपायन उवाच ।

नारदस्य तु तद्वाक्यं प्रशंसुर्द्विजोत्तमाः ।
शतयूपस्तु राजर्षिर्नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ १
अहो भगवता श्रद्धा कुरुराजस्य वर्धिता ।
सर्वस्य च जनस्यास्य मम चैव महाद्युते ॥ २
अस्ति काचिद्विवक्षा तु मम तां गदतः शृणु ।
धृतराष्ट्रं प्रति नृपं देवर्षे लोकपूजित ॥ ३
सर्ववृत्तान्ततत्त्वज्ञो भवान्दिव्येन चक्षुषा ।

27

☞ This adhy. is missing in S1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1. ^a) B2.4 M2 च (for तु). — ^b) B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 शंसुर्द्विजोत्तमाः. — K5 om. (hapl.) 1^a-8^c. — ^d) M4.5 इदं वचनमब्रवीत्.

2 K5 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) B6 ततो (for अहो). T1 G3.4 भगवति (T1 °तः) (for °वता). B5 D9 श्रुत्वा; D6 T1.4 प्रीतिः; T2.3 G1.2.5 M1-4 राज्ञः (for श्रद्धा). D4.6.8 G2 अतो हि भवता राज्ञः. — ^b) K3.4 B6 D1.3 M5 -राज्ञे वि- (for -राजस्य). D4.6.8 T2.3 G1.2.5 M1-4 प्रीतिरस्य विवर्धि (G1 °धं) ता; D5 T4 G3.4 तव (D6 श्रद्धा; T4 अस्य) राज्ञो विवर्धिता. — ^d) D1 समं (for मम). K4 महामते; M3 °मुने (for °द्युते).

3 K5 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^b) B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 तां मे (B6 तन्मे) नि- (for मम तां). — ^d) K4 महर्षे (for देवर्षे). M3 प्रति- (for लोक-). K1 D1 -पूजितं; B2.6 D4.6 T4 G5 -पूजितः (for °त). K3 महर्षे लोकपूजिते; B5 T3 देवर्षिलोकपूजितं (T3 °ते); D9 देवर्षिलोकपूजितः; T1 °र्षिगणपूजित.

4 K5 om. 4 (cf. v. l. 1). — ^a) B2 सर्वे; D4-6.8 T1.2.4 G1.2.5 M1-4 लोक- (for सर्व-). B4 -सर्वज्ञो; G3 -तत्त्वज्ञ (for °ज्ञो). — ^b) G3.4 भव्ये (for भवान्). — ^c) G3.4 युक्तं (for युक्तः). B6 D1.4.6.8 T2.3 G2 M1 पश्यति (for °सि). Dn D2.7 विप्रर्षे (for देवर्षे). K1.2 युक्तः पश्यति देवर्षिर्; B1.5 M2 युक्तः पश्यति

युक्तः पश्यसि देवर्षे गतीर्वै विविधा नृणाम् ॥ ४
उक्तवानृपतीनां त्वं महेन्द्रस्य सलोकताम् ।
न त्वस्य नृपतेर्लोकाः कथितास्ते महामुने ॥ ५
स्थानमस्य क्षितिपतेः श्रोतुमिच्छाम्यहं विभो ।
त्वत्तः कीदृक्कदा वेति तन्ममाचक्ष्व पृच्छतः ॥ ६
इत्युक्तो नारदस्तेन वाक्यं सर्वमनोनुगम् ।
व्याजहार सतां मध्ये दिव्यदर्शी महातपाः ॥ ७
यदृच्छया शक्रसदो गत्वा शक्रं शचीपतिम् ।

विप्रर्षे. — ^d) G3 damaged. K3 D6.8 T2.4 G1.2.5 M गतयो; K4 गतिं वा; B1.4-6 Dn2 D1-4.6.7 गतिर्या; B2 D9 गतिर्वा; Dn1 गतीर्या; T1 गतिश्च; T3 damaged (for गतीर्वै). T1.3 विविधां. G4 तेषां स्थानानि सत्तम.

5 K5 om. 5 (cf. v. l. 1). — ^a) K1-4 D5 T1.4 G3.4 M5 नृपतीनेतान्; D4.6.8 G1.2 °तीर्द्रांस्त्वं; T2.3 G5 M1-4 °तीर्शांस्त्वं (for °तीनां त्वं). B2.6 D1.3.9 तु (for त्वं). — ^b) K2 B2.6 D1.3.9 T1 M5 त्वं म (B6 तन्म) हेंद्र-; K3 प्राप्तानिर्द्र- (for महेन्द्रस्य). D6 T4 सलोकगान् (for °ताम्). K1.4 G3.4 त्वं महेन्द्रसलोकगान्; D4.6.8 महेन्द्रसमयोगतान्; T2.3 G1.2.5 M1-4 महेन्द्रसमलोकगा (T3 °वा) न्. — ^c) G3.4 सर्वस्य (for न त्वस्य). K1 लोके; D6 लोकं (for लोकाः). — ^d) T1 वै (for ते). G1 महात्मने (for °मुने).

6 K5 om. 6 (cf. v. l. 1). — ^a) B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 स्थानमप्यस्य नृपतेः. — ^b) D4.6.8 T2 G2 M5 प्रभो; T3 G3.4 मुने (for विभो). — ^c) K3 क्व च (for कदा). K2.3 B1.2.5.6 Dn D1-4.6-8 चेति; T3 वेत्ति (for वेति). K4 त्वत्तः कीदृक्कदाचित्तु. — ^d) K4 मया (for मम). K (K5 om.) B2.6 D1.3.9 सुव्रत (for पृच्छतः). B1.4.5 Dn D2 तन्ममाख्याहि तत्त्वतः.

7 K5 om. 7 (cf. v. l. 1). — ^b) K1 D1 -मनो-गतं (for °नुगम्). — ^c) K1.2 तदा; B2.4 Dn D1-3.7.9 सभा- (for सतां). K1.2 तेषां (for मध्ये). — ^d) T1 दिव्यज्ञानो (for °दर्शी). K1.2 स नारदः (for महा-तपाः).

8 K5 om. 8^{abc} (cf. v. l. 1). Before 8, MSS.

ष्टवानस्मि राजर्षे तत्र पाण्डुं नराधिपम् ॥ ८

त्रेयं धृतराष्ट्रस्य कथा समभवन्नृप ।

तपसो दुश्चरस्यास्य यदयं तप्यते नृपः ॥ ९

ब्राह्मिदमश्रौषं शक्रस्य वदतो नृप ।

वर्षाणि त्रीणि शिष्टानि राज्ञोऽस्य परमायुषः ॥ १०

ततः कुबेरभवनं गान्धारीसहितो नृपः ।

विहर्ता धृतराष्ट्रोऽयं राजराजाभिपूजितः ॥ ११

कामगेन विमानेन दिव्याभरणभूषितः ।

ऋषिपुत्रो महाभागस्तपसा दग्धकिल्बिषः ॥ १२

संचरिष्यति लोकांश्च देवगन्धर्वरक्षसाम् ।

स्वच्छन्देनेति धर्मात्मा यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १३

देवगुह्यमिदं प्रीत्या मया वः कथितं महत् ।

भवन्तो हि श्रुतधनास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ १४

इति ते तस्य तच्छ्रुत्वा देवर्षेर्मधुरं वचः ।

सर्वे सुमनसः प्रीता बभूवुः स च पार्थिवः ॥ १५

एवं कथाभिरन्वास्य धृतराष्ट्रं मनीषिणः ।

विप्रजग्मुर्यथाकामं ते सिद्धगतिमास्थिताः ॥ १६

C. 15. 575
B. 15. 20. 38
K. 15. 22. 16

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

ins. नारद उवाच. — ^a) T1 शक्रपदं; T2 G1 °समो (for °सदो). — ^b) K4 दृष्ट्वा (for गत्वा). T1 शक्रं च परिदृष्ट्वान्. — ^c) D3 T2.3 G1.2 राजेंद्र; G3.4 विप्रर्षे (for राजर्षे). T1 राजर्षीनपरांश्चापि. — ^d) K4.5 पाण्डु- (for पाण्डुं). D4-6.8 T2-4 G2-4 M1.2 नृपं तदा (D5 T4 °था) (for नराधिपम्). T1 G5 M3-5 तत्र पाण्डुनृपं तदा (T1 M5 °था); G1 तत्र पाण्डुपदं तदा. — After 8, K3.4 ins.:

47* माद्या सह महात्मानमिन्द्रार्धासनसंस्थितम् ।

युधिष्ठिरादिसत्पुत्रकृतपुण्योपवृंहितम् ।

[(L. 1) K4 इन्द्रार्धासनमागतं (for the post. half).]

9 ^a) B2.6 D9 G2 [ए]व; D3 G1 [ए]वं (for [इ]यं). — ^b) G1 om. (hapl.) from कथा up to दुश्चरस्यास्य (in 9°). K5 कथाः. — K5 om. (hapl.) 9°-11^b. — ^c) K1 T3 दुश्चरश्च; B1.2.4.5 Dn D2.3.5.7 दुष्करस्य; D5 दुस्तरस्य (for दुश्चरस्य). D4.6.8 तपसो दुश्चराजस्य (sic). — ^d) G3 यदायं. G1 Bom. ed. तपते (for तप्यते). K2.4 D9 नृप; B1.2.4.5 Dn2 D1.2.4.6-8 T2 G2 M1 तपः (for नृपः).

10 K5 om. 10 (cf. v. l. 9). — ^a) D4.6.8 T2.3 G1.2.5 M1-4 transp. अहं and इदम्. — ^b) K4 सद्ने; T3 गदतो (for व°). B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 स्वयं; D4.6.8 G1 नृपः (sic) (for नृप). K1-3 D5 T4 G3.4 शक्रस्य गदतो दिवि (K2 भुवि; K3 मम); T1 °स्य सद्ने दिवि. — ^c) T3 [अ]त्रीणि (for त्रीणि). B6 त्रीणि वर्षाणि शिष्टानि. — ^d) K4 राजश्च. K2 परमम् (for स्य परम्). D4.6.8 आयुषा.

11 K5 om. 11^{ad} (cf. v. l. 9). — ^a) K1.2.4 D4.6.8 T3 G2 -भवने; D5 T1.4 G3.4 M2 -सद्ने (M2 °नं) (for -भवने). — ^b) K1.2 गांधार्या (for °री-). K4 T2 नृप (for नृपः). — ^c) K2 विहितो; B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 प्रयाता. — ^d) D5 T1.4 G3.4 -राजेन (for -राजाभि-). B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 -सत्कृतः (for -पूजितः).

12 T1 om. 12^{ad}. — ^a) K3 महाभाग.

13 B6 om. (hapl.) 13-14. — ^a) K2 D4.6.8 T3 G1.2.5 M1-4 विचरिष्यति लोकांश्च. — ^c) D4.6.8 अति-; T3 एव (for इति). B4 धर्माय (for धर्मात्मा). — ^d) K4 T1 मा. K4 B1.2.4.5 Dn D1-3.7.9 अनु- (for परि-). D4.6.8 T2 G1.2 M1.3-5 व्यासस्य तु तपोबलात्; G5 M2 व्यासस्य तपसो बलात्.

14 B3 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) K4 -गुह्य-तमं; K5 -गुह्यमिदं; T1 -गुह्यमिति (for °मिदं). — ^b) K4 च (for वः).

15 Before 15, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) M3 [उ]क्ते (for ते). K4 Dn D2.7 तस्य वचः (for ते तस्य तत्). K3.5 संश्रुत्य (for तच्छ्रुत्वा). — ^c) K5 D5 M2.3 प्रीत्या (for प्रीता). — ^d) K5 बभूव. B4 ह; M3 हि (for च). K5 D9 पार्थिव.

16 ^a) K1 T1 G5 M2.5 आश्वास्य (for अन्वास्य). — ^b) K4 D5.8 S (except G5 M2) मनीषिणं (for °षिणः). — ^c) K3-5 B6 D5 T2.3 G1-4 विप्रा जग्मुर (for विप्रजग्मुर). D8 यथाकालं (for °कामं). — ^d)

२८

वैशंपायन उवाच ।

वनं गते कौरवेन्द्रे दुःखशोकसमाहताः ।

बभूवुः पाण्डवा राजन्मातृशोकेन चार्दिताः ॥ १

तथा पौरजनः सर्वः शोचन्नास्ते जनाधिपम् ।

कुर्वाणाश्च कथास्तत्र ब्राह्मणा नृपतिं प्रति ॥ २

कथं नु राजा वृद्धः स वने वसति निर्जने ।

गान्धारी च महाभागा सा च कुन्ती पृथा कथम् ॥ ३

सुखार्हः स हि राजर्षिर्न सुखं तन्महावनम् ।

किमवस्थः समासाद्य प्रज्ञाचक्षुर्हतात्मजः ॥ ४

सुदुष्करं कृतवती कुन्ती पुत्रानपश्यती ।

राज्यश्रियं परित्यज्य वनवासमरोचयत् ॥ ५

विदुरः किमवस्थश्च भ्रातुः शुश्रूषुरात्मवान् ।

स च गावल्गणिर्धीमान्भर्तृपिण्डानुपालकः ॥ ६

आकुमारं च पौरास्ते चिन्ताशोकसमाहताः ।

तत्र तत्र कथाश्चक्रुः समासाद्य परस्परम् ॥ ७

पाण्डवाश्चैव ते सर्वे भृशं शोकपरायणाः ।

K₁ B₅ T₄ G₂₋₄ सिद्धिगतिम्; K₄ सिद्धा गतिम्; M₁ सिद्धाश्रमम् (for सिद्धगतिम्). K_{2, 5} B₃ आश्रिताः (for आस्थिताः).

Colophon. — *Adhy. name*: K_{1, 2} शतयूपप्रभः; M₃ देवगुप्तकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₂ 23; K₅ D_{4, 6, 8} T₂ G_{1, 2, 5} M₁₋₄ 26; D_{n2} D₇ 20; D₁ 22; D₅ T_{3, 4} G_{3, 4} M₅ 27 (as in text); T₁ 25. — *Śloka no.*: K₄ 54; K₅ 69; D₉ 14.

28

 This adhy. is missing in S₁ B₃ (cf. v. 1. 15. 3. 3; 22. 1).

1 ^a) K_{1, 2} D₆ T₂ G_{2, 5} M₁₋₄ एवं- (for वनं). — ^b) K_{4, 5} D_{n2} -समाहिताः; B₄ -समास्थिताः; B₅ -महाहताः; D_{n1} D_{2, 5, 7} -समन्विताः; D_{6, 8} T₄ G₃ -समागताः (for °हताः). — ^d) D_{n2} D_{1, 2, 8} T₁ चान्विताः (for चार्दिताः).

2 ^a) G_{3, 4} तदा (for तथा). D₅ T₄ दार- (for पौर-). K₂₋₅ D_{4, 6, 8} T₂ G₁ M₁₋₄ -जनाः सर्वे (for -जनः सर्वः). — ^b) K₃₋₅ शोचन्तस्ते (for शोचन्नास्ते). B₆ धनाधिपं; D_{5, 9} T_{1, 3, 4} नरा° (for जना°). D_{4, 6, 8} G_{1, 2} शोचन्तः सततं नृपं; T₂ G₅ M₁₋₃ शोचन्तस्तं नराधिपं; G_{3, 4} शोचन्नासन्नराधिपं (G₃ °प). — ^c) B₆ कुर्वाणस्तु. — For 2^{cd}, D_{4, 6, 8} T₂ G_{1, 2, 5} M₁₋₄ subst.:

48* तत्र तत्र कथा ह्यासन्दिजानां कौरवान्प्रति ।

[M₄ कौरवं (for °वान्).]

3 ^a) B₆ D_n D_{2, 7} तु; D₅ T_{1, 4} स (for नु). D_{4-6, 8, 9} T_{1, 2, 4} G₁₋₅ M_{1, 2, 4, 5} सन्; T₃ च (for स). — ^d) T₁ तथा (for कथम्). B₂ विदुरश्च महाद्युतिः.

4 ^a) K₁ B₅ D_{4-6, 8} T₁₋₃ G_{2, 5} M_{1-3, 5} स च; D_{1, 9} च स (for स हि). — ^b) K_{3, 5} T₃ असुखं; D_{4-6, 8} T_{2, 4} G₁ M₁ असुखी (for न सुखं). B (B₃ missing) D_n D_{1-3, 7, 9} असुखी तद्वनं महत्; T₁ कथं स्याद्दुःखितो वने. — ^c) K_{3, 4} D₂ T₂ M₄ किमवस्थां (T₂ M₄ °स्थं) (for °स्थः). — ^d) K₅ प्रज्ञाचक्षुर् (sic) (for °चक्षुर्). B₂ महात्मजः; D_{4-6, 8} S महामनाः (for हतात्मजः).

5 ^b) D_{4, 6, 8} T₂ G_{1, 2, 5} M₁ अपास्य सा (M₁ वै) (for अपश्यती). — ^c) K_{1, 2} B_{1, 4, 5} D_n D_{1-3, 7, 9} T₁ राज-; G₅ M_{3, 4} राज्यं (for राज्य-). D_{4, 6, 8} T_{2, 3} G_{1, 2, 5} M₁₋₄ च संत्यज्य (for परि°). — ^d) K_{3, 5} वने वासम् (for वनवासम्). G₃ M₂ अकारयत् (for अरोच°). B (B₃ missing) D_{n1} D_{2, 3, 9} वनं सा सम (B₄ समव-) रोचयत्.

6 ^a) K₁ corrupt. G₄ स (for च). — ^b) K_{4, 5} D_{4, 6} T_{1, 2} G₁ M₁₋₃ भ्रातृ- (for भ्रातुः). K₁ G₃ शुश्रूषम् (for शुश्रूषुर्). B₂ आसवान्; D_{6, 8} आर्तिवान् (for आत्म°). — ^c) M₃ वा (for च). D_{5, 6} T₄ G_{3, 4} M₅ श्रीमान् (for धी°). K_{1, 2} अथ गावल्गनिर्धीमान्; B₂ स च गावल्गनिः श्रीमान्. — ^d) G₃ भर्तुः (for भर्तृ-). K₅ -लोमकः (for -पालकः).

7 K₅ om. 7. — ^a) D₅ S (except G₂) आकुमाराश्च (for °रं). — ^b) K₁₋₄ D_{4-6, 8} S -परायणाः; B₆

शोचन्तो मातरं वृद्धामूषुर्नातिचिरं पुरे ॥ ८
 तथैव पितरं वृद्धं हतपुत्रं जनेश्वरम् ।
 गान्धारीं च महाभागां विदुरं च महामतिम् ॥ ९
 नैषां बभूव संप्रीतिस्तान्विचिन्तयतां तदा ।
 न राज्ये न च नारीषु न वेदाध्ययने तथा ॥ १०
 परं निर्वेदमगमंश्चिन्तयन्तो नराधिपम् ।
 तच्च ज्ञातिवधं घोरं संस्मरन्तः पुनः पुनः ॥ ११
 अभिमन्योश्च बालस्य विनाशं रणमूर्धनि ।
 कर्णस्य च महाबाहोः संग्रामेष्वपलायिनः ॥ १२

तथैव द्रौपदेयानामन्येषां सुहृदामपि ।
 वधं संस्मृत्य ते वीरा नातिप्रमनसोऽभवन् ॥ १३
 हतप्रवीरां पृथिवीं हतरत्नां च भारत ।
 सदैव चिन्तयन्तस्ते न निद्रामुपलेभिरे ॥ १४
 द्रौपदी हतपुत्रा च सुभद्रा चैव भामिनी ।
 नातिप्रीतियुते देव्यौ तदास्तामप्रहृष्टवत् ॥ १५
 वैराख्यास्तु सुतं दृष्ट्वा पितरं ते परिक्षितम् ।
 धारयन्ति स्म ते प्राणांस्तव पूर्वपितामहाः ॥ १६

C. 15. 591
 B. 15. 21. 16
 K. 15. 23. 16

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

-समाहिताः (for °हताः). — K₃ om. (hapl.) 7°-8^b.
 — °) D_{6.8} T₂ कथां.

8 K₃ om. 8^{ab} (cf. v. l. 7). — °) K_{1.2.5} D₅
 T₁ G₃₋₅ M त्वपि; K₄ त्वथ; D_{4.6.8} T_{2.3} G_{1.2}
 अपि (for चैव). K₅ transp. ते and सर्वे. — °) D_{4.}
 6.8 स्मरन्तो (for शोचन्तो). — °) K₃ ऊहुर; D₉
 ऊचुर (for ऊषुर). G₂ परे (for पुरे).

9 °) B_{1.4-6} Dn D_{1.2.7} वृद्धं पितरं (by transp.).
 — °) K₄ जनाधिपं; D₅ T₄ G_{3.4} नरेश्वरं (for जने°).
 — °) K_{3.4} महाकविं; D₅ T₁ G_{3.4} °द्युतिं (for °मतिम्).

10 °) K D_{4-6.8} S तेषां (K नैषां; G₁ तेषु)
 भोगेष्वभूत्प्रीतिर्. — °) K₃₋₆ तद्वि-; D₁ स्थानं;
 D_{4-6.8} S न तांश्च (for तान्वि-). B₅ तथा; T₃ सदा
 (for तदा). — °) K₂ D₈ राज्येषु; K₄ भोगे च (for
 नारीषु). T₃ न च राज्ये न नारीषु. — °) T_{3.4} G_{3.4}
 तदा (for तथा). K_{1.2} B_{1.4.5} Dn D_{2.6} न वेदाध्य-
 यनेषु च.

11 °) K₂ परि- (for परं). — °) K₅ पुनः पुनः
 (for नराधिपम्). — K₅ transp. 11° and 12^{ab}.
 — °) D_{6.8} G₂ वीरं; G₁ वैरं (for घोरं). — °) K_{3.5}
 चितयन्तः (for संस्मरन्तः). K_{1.2.5} परस्परं (for पुनः
 पुनः).

12 K₂ om. 12^a-13^b. K₅ transp. 11° and 12^{ab}.
 — °) K_{1.3.5} D_{1.3-6.8.9} T₄ G_{3.5} M₃₋₅ महाबाहो (for
 °बाहोः). K₄ कर्णं चैव महात्मानं.

13 K₂ om. 13^{ab} (cf. v. l. 12). — °) K₁ सर्वेषां;
 T₃ अशेष- (for अन्येषां). — °) D₅ T₄ G_{3.4} M₁ न
 प्रीतमनसोभवन्.

14 °) B₆ हुत- (for हत-). — °) K_{3.5} B₂ Dn D₂
 हुत- (for हत-). B₅ -पुत्रां (for -रत्नां). K₄ हतोत्सवां
 (for च भारत). — °) K₄ इत्येवं; D₁ T₂ G₁ सदैवं
 (for °व). — °) K_{3.5} M₄ -पेदिरे (for -लेभिरे). B
 (B₃ missing) Dn D_{2.3.7.9} न शमं चोपलेभिरे; D₁
 शमं नोपालभन्त वै.

15 °) K₂ B (B₃ missing) Dn D₉ भामिनी (for
 भामिनी). — °) K₄ प्रमुदिते; B₆ -प्रीतियुतौ; D₇
 °युजे (for °युते). K₅ देव्या (for देव्यौ). — °)
 K_{3.5} वसताम् (for तदास्ताम्).

16 °) K₂ वैराज्यास् (for °व्यास्). B (B₃ miss-
 ing) Dn D_{1-3.7} तनयं (for तु सुतं). D₁ गत्वा (for
 दृष्ट्वा). G₅ M₂ तं वैराख्याः सुतं दृष्ट्वा. — °) B_{1.2.5} D
 T₄ G M परीक्षितं. — °) B_{2.4} तु (for ते). K₄
 सर्वेषां चैव ते प्राणांस्. — After 16, K₃ ins.:

49* ते शोकवेगाभिहता विचेतसो

दिने दिने तैः पुरवासिभिः सह ।

विहाय भोगान्परराष्ट्रमर्दनाः

प्रत्यक्तकामास्त्ववतस्थुरादृताः ।

Colophon om. in K₁. — Adhy. name: K₂ पांड-
 वशोकः. — Adhy. no. (figures, words or both):

२९

C. 15. 592
B. 15. 22. 1
K. 15. 24. 1

वैशंपायन उवाच ।

एवं ते पुरुषव्याघ्राः पाण्डवा मातृनन्दनाः ।
स्मरन्तो मातरं वीरा बभूवुर्भृशदुःखिताः ॥ १
ये राजकार्येषु पुरा व्यासक्ता नित्यशोऽभवन् ।
ते राजकार्याणि तदा नाकार्षुः सर्वतः पुरे ॥ २
आविष्टा इव शोकेन नाभ्यनन्दन्त किंचन ।
संभाष्यमाणा अपि ते न किञ्चित्प्रत्यपूजयन् ॥ ३
ते स्म वीरा दुराधर्षा गाम्भीर्ये सागरोपमाः ।
शोकोपहतविज्ञाना नष्टसंज्ञा इवाभवन् ॥ ४
अनुस्मरन्तो जननीं ततस्ते कुरुनन्दनाः ।

K4 D4. 6. 8 T2 G1. 2. 5 M1-4 27; B6 25; D5 T3. 4
G3. 4 28 (as in text); D7 21; T1 M5 26.
— *Sloka no.*: K4 70; K5 85; D9 17.

29

 This adhy. is missing in S1 B3 (cf. v. 1. 15 3. 3; 22. 1).

1 K1 D1. 6 om. the ref. — ^b) D5 T1. 3. 4 G3. 4
पाण्डवा भरतर्षभ. — ^c) M3 चैव (for वीरा).

2 ^a) K2 ते (for ये). K1 T4 G4 राज्य- (for
राज-). K1. 2 रता; B4 नरा (for पुरा). — ^b) K1. 2
न सज्जंत कचिन्नृप; K3-5 न प्रमाद्यंत वै कचित्; D4. 6. 8
G1. 2. 5 नामाद्यंत पुरे नृप (D4. 6 तदा; G1 नृप.); D5
T M नामाद्यंत (T2. 3 M1. 2. 4 °तः) कचिन्नृप; G3. 4 नामा-
द्यंत कचित्कचित्. — ^c) T4 G3. 4 राज्य- (for राज-).
K3-5 पुनर् (for तदा). — ^d) M5 नाकार्षुः (for °र्षुः).
K1 D8 G5 M मासशः (G5 °गः); K4 सर्वशः; D4-6
T1. 2. 4 मनसा; T3 G2 अवशाः; G1 मानसः; G3. 4
वासवी (sic) (for सर्वतः). K2 नामन्सा *** णो पुरे;
K3. 5 नाकार्षुर्मातृशोकतः.

3 ^a) B6 Dn D1. 2. 1 प्रविष्टा (for आ°). T1 एव
(for इव). — ^b) K1 नाभ्यनन्दति. K4 किं च नः;
B6 D1. 9 कंचन; D3 केचन (for किं°). B4. 6 D4-6. 8
S नाभ्यनं (B4 °वं) दन्कथंचन. — ^c) K1. 2 संभाष-

कथं नु वृद्धमिथुनं वहत्यद्य पृथा कृशा ॥ ५
कथं च स महीपालो हतपुत्रो निराश्रयः ।
पत्न्या सह वसत्येको वने श्वापदसेविते ॥ ६
सा च देवी महाभागा गान्धारी हतबान्धवा ।
पतिमन्धं कथं वृद्धमन्वेति विजने वने ॥ ७
एवं तेषां कथयतामौत्सुक्यमभवत्तदा ।
गमने चाभवद्वुद्धिर्धृतराष्ट्रदिदृक्षया ॥ ८
सहदेवस्तु राजानं प्रणिपत्येदमब्रवीत् ।
अहो मे भवतो दृष्टं हृदयं गमनं प्रति ॥ ९
न हि त्वा गौरवेणाहमशकं वक्तुमात्मना ।

माणा. G3. 4 ते सर्वे (for अपि ते). K4 सुभाष्यमाणा
अपि च. — ^d) D6 G1. 2 कथंचित्; D8 कथं च (for
न किंचित्).

4 ^a) G1 तेषु (for ते स्म). — ^c) K4 शोकापहत-
विज्ञाना. — ^d) K4 नष्टं (for नष्ट-).

5 ^a) T1 सदा (for अनु-). K4 संस्मरन्तोऽथ जननीं;
B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 अचितयंश्च ज°. — ^b)
K4 कुल-; B1. 4-6 Dn D1. 2. 7 पाण्डु- (for कुरु-). — G1
om. 5^c-7^d. — ^c) K4 वृद्धं च; B2 हि वृद्धं; D1
T1 तु (T1 च) वृद्ध- (for नु वृद्ध-). — ^d) T1 वसति;
T3 ददति; G2 M1 वहति; G3 भवति (for वहति).
D5 T1. 4 G3. 4 क सा पृथा; M5 कृशा पृथा (by
transp.). K4 वहत्येव पृथा कृशा; B (B3 missing)
Dn D1-3. 7. 9 वहत्यतिकृशा पृथा.

6 G1 om. 6 (cf. v. 1. 5). — ^a) K1. 2 न (for
च). — ^c) K1. 2 एष (for एको). B6 D1 तत्रायं
वसते राजा. — ^d) K2 श्वापद- (sic). B2 -शोभिते
(for -सेविते).

7 G1 om. 7 (cf. v. 1. 5).

8 ^a) D8 एषां (for तेषां). — ^b) B4 तथा (for
तदा). — ^c) G3 (also as in text) प्रीतिर् (for बुद्धिर्).
— ^d) D4. 6. 8 धृतराष्ट्रं (for °ष्ट्र-).

9 ^b) M5 प्रतिपत्य (sic) (for प्रणि°). — ^c) D4. 6. 8
T2. 3 G1. 2 नु (for मे). K1. 4 D9 T2. 3 G1. 3-5 M2. 4. 5

मनं प्रति राजेन्द्र तदिदं समुपस्थितम् ॥ १०
 देव्या द्रक्ष्यामि तां कुन्तीं वर्तयन्तीं तपस्विनीम् ।
 जटिलीं तापसीं वृद्धां कुशकाशपरिक्षिताम् ॥ ११
 प्रासादहर्म्यसंवृद्धामत्यन्तसुखभागिनीम् ।
 कदा नु जननीं श्रान्तां द्रक्ष्यामि भृशदुःखिताम् ॥ १२
 मलिन्याः खलु मर्त्यानां गतयो भरतर्षभ ।
 कुन्ती राजसुता यत्र वसत्यसुखिनी वने ॥ १३
 न देववचः श्रुत्वा द्रौपदी योषितां वरा ।
 उवाच देवी राजानमभिपूज्याभिनन्द्य च ॥ १४

कदा द्रक्ष्यामि तां देवीं यदि जीवति सा पृथा ।
 जीवन्त्या ह्यद्य नः प्रीतिर्भविष्यति नराधिप ॥ १५
 एषा तेऽस्तु मतिर्नित्यं धर्मे ते रमतां मनः ।
 योऽद्य त्वमस्मान् राजेन्द्र श्रेयसा योजयिष्यसि ॥ १६
 अग्रपादस्थितं चेमं विद्धि राजन्वधूजनम् ।
 काङ्क्षन्तं दर्शनं कुन्त्या गान्धार्याः श्वशुरस्य च ॥ १७
 इत्युक्तः स नृपो देव्या पाञ्चाल्या भरतर्षभ ।
 सेनाध्यक्षान्समानाद्य सर्वादिदमथाब्रवीत् ॥ १८
 निर्यातयत मे सेनां प्रभूतरथकुञ्जराम् ।

C. 15. 610
 B. 15. 22. 19
 K. 15. 24. 19

सुता (K4 M4. 5 °तां) (for °तो). K2 अहो भगवतां
 ; K3 अहो मे वदतां द्रष्टुं.

10 °) D9 [अ]हं (for हि). K2-4 B (B3 miss-
 ing) Dn D1-3. 5. 7. 9 T4 G3. 4 त्वां (for त्वा). K1. 2
 विवेन. — °) K3 अशक्तं; K5 D5 °क्यं (for °कं).
 B4. 5 Dn D2. 7 अंजसा; D4. 6. 8 T G1-4 M1. 3-5
 प्रमनः (for °ना). — °) B6 तदिदं समुपाश्रितं; D4.
 T2. 3 G1. 2 °दं प्रत्युपस्थितं; G3. 4 तदा वासमुप(G4
 व)स्थितं.

11 °) K1 दृष्ट्वा (for दिष्ट्या). — °) K1. 2 D5 T1
 वर्तयन्तीं; B2 सत्सं; D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-4 वर्त-
 नां (D4. 6. 8 °न-) (for °यन्तीं). K2. 3 मनस्विनीं (for
 °). K5 वर्तयन्ती तपस्विनी. — °) K1. 2 मलिनां;
 जटिलीं (for °लां). — T4 om. (hapl.) 11^d-12^a.
 °) D1 स्वर्गकाम- (for कुशकाश-). K5 B2 D9 T1. 3
 परिक्षितां; B4. 5 परीक्षितां; G1. 4 परीक्षितां (for
 रिक्षिताम्).

12 T4 om. 12^a (cf. v. 1. 11). K5 om. 12^{ab}.
 °) B5 सुख- (for -हर्म्य-). K1. 2 हर्म्यप्रासादसंवृ-
 षाम्. — °) B6 भागिनं; D8 T4 भागिनीं (for -भागि-
 षाम्). — °) D4. 6. 8 तदा (for कदा). K2. 3 Dn तु;
 सु- (for नु). K4 कदा नु जननी श्रान्ता; K5 दिष्ट्या
 षासि तां कुन्तीं (cf. 11^a). — °) K1. 4 द्रक्ष्यामि
 sic); D4. 6. 8 G2 द्रक्ष्यामि (for द्र°).

13 With 13^a, cf. 1. 94. 57^c. — °) D5 T1. 4
 2-5 M2 किल (for खलु). — °) K1. 2 B1. 2. 5. 8
 2-4. 8. 9 कुन्ति- (for कुन्ती). M3 चात्र (for यत्र).
 — °) K1. 2 B1. 2. 4. 5 Dn D2. 3. 7 असुखिता (for °नी).
 1 G3. 4 संवसत्यसुखी (T1 °खे) वने.

14 °) D3. 5 T1. 4 G3 अभिवाद्य; G4 °पूज्य (for
 °नन्द्य). K1. 2 अभिनन्द्याभिपूज्य च.

15 °) D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-4 द्रक्ष्यामि तां
 कदा देवीं. — °) G4 वा (for सा). — °) K4 T3
 जीवन्त्यां; T1. 2 G5 M1-3. 5 जीवत्या (for जीवन्त्या).
 K1. 2 हृदये; K3-5 हृदि नः; Dn D1-3. 7. 9 ह्यद्य ते
 (for ह्यद्य नः). — °) B (B3 missing) Dn D1-3. 5. 7. 9
 T1. 4 जनाधिप (for नरा°).

16 °) K4 धारयतां; G1 ते रक्षयतां (for ते रमतां).
 G3. 4 वर (for मनः). — °) D5 T4 G3. 4 योज्यस्; T2
 सोद्य; T3 अद्य (for योऽद्य). — °) B6 D6. 8. 9 योज-
 यिष्यति.

17 °) K3 अग्रय; B2 अग्रे (for अग्र-). K1. 2
 -पारस्थितं (K2 °ते) (for -पाद°). B6 -स्थिता चैनं; D1
 -स्थितं ह्येनं; D3 -स्थितं राजन्; D4-6. 8 T3 G1. 5 M1-4
 -स्थितमिमं (M1 °दं); T2 -स्थितजनं; G1 -स्थितिमिमं
 (for -स्थितं चेमं). K4 अग्रतः प्रस्थितं विद्धि. * Cn:
 अग्रपादस्थितं, प्रयाणार्थं पुरस्कृतेनैव पादेन स्थितम् । अत्यन्त-
 मुत्सुकमित्यर्थः । * — °) K4 राजंश्चेमं; D8 विद्धि चेम
 (for विद्धि राजन्). — °) D5 T G3-5 M1-3. 5 कांक्षितं;
 G2 कांक्षन्ति (for काङ्क्षन्तं). — °) K3 श्वशुरस्य (sic).

18 °) K1. 2 सहितो (for स नृपो). — °) K1
 पञ्चाल्या; B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 द्रौपद्या (for
 पाञ्चाल्या). K2. 4 G4 M2. 5 भरतर्षभः. — °) B2 सेना-
 पत्यान् (for °ध्यक्षान्). K2 समासाद्य; K3-5 T1 °नीय
 (for °नाय्य). — °) K3-5 तानिदम् (for इदमथ).
 B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 उवाच ह (for अथा-
 ब्रवीत्).

19 °) K1. 2 पर्यापयत; K4. 5 D4-6. 8 T2-4 G1-4

C. 15. 610
B. 15. 22. 19
K. 18. 24. 19

द्रक्ष्यामि वनसंस्थं च धृतराष्ट्रं महीपतीम् ॥ १९
रुयध्यक्षांश्चाब्रवीद्राजा यानानि विविधानि मे ।
सज्जीक्रियन्तां सर्वाणि शिबिकाश्च सहस्रशः ॥ २०
शकटापणवेशाश्च कोशशिल्पिन एव च ।
निर्यान्तु कोशपालाश्च कुरुक्षेत्राश्रमं प्रति ॥ २१
यश्च पौरजनः कश्चिद्रष्टुमिच्छति पार्थिवम् ।
अनावृतः सुविहितः स च यातु सुरक्षितः ॥ २२
सूदाः पौरोगवाश्चैव सर्वं चैव महानसम् ।

विविधं भक्ष्यभोज्यं च शकटैरुह्यतां मम ॥ २३
प्रयाणं घुष्यतां चैव श्वोभूत इति मा चिरम् ।
क्रियन्तां पथि चाप्यद्य वेश्मानि विविधानि च ॥ २४
एवमाज्ञाप्य राजा स भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।
श्वोभूते निर्ययौ राजा सखीबालपुरस्कृतः ॥ २५
स बहिर्दिवसानेवं जनौघं परिपालयन् ।
न्यवसन्नृपतिः पञ्च ततोऽगच्छद्वनं प्रति ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

M2.3 निर्यापय (G3 °यि)त; B6 D3 °तयंतु (for °तयत).
D4.6.8 T2.3 G1.2.5 M1-4 transp. मे and सेनां. — K1
om. 19^{ad}. — °) K2 -संस्थं तं; K3-5 -वासस्थं (for
-संस्थं च). D4-6.8 T G M1-3.5 द्रक्ष्यामो वनवासस्थं.
— ^d) M5 धृतराष्ट्रमनीषिणं.

20 °) K3-5 D4-6.8 T G M2 अध्यक्षांश्च (for रुयध्य-
क्षांश्च). — ^b) D4.6.8 याना मे (sic) (for यानानि).
K3-5 B2.4.6 D5 T1.2.4 G3.4 च (for मे). — °)
K5 D9 -क्रियतां. K1 कर्माणि; D4.6.8 सहस्राणि (for
सर्वाणि).

21 °) K G3-5 M1-3 शकटापणवेश्या (K1 °शां)श्च;
B2.5 Dn D1.2.7 °पणवंशा (Dn D2 °शां)श्च; D4.5 T3
°पणवेष (T3 °षा)श्च; D8 G1 शकुनापणवेष (G1 °शा)श्च.
— ^b) K3 तथा; K4.5 Dn2 D1.4.6-8 T1 G4 M5
कोशः; B1.4-6 Dn1 D2.3.9 कोषः; D6 G2 कोशाः;
T4 तेन (for कोश-). K1.2 यानयुग्यं तथैव च. — °)
B5 निर्याण- (for °न्तु). B2.4-6 Dn D1.2 कोष- (for
कोश-). — ^d) T1 -राजाश्रमं (for -क्षेत्रा°).

22 °) D4-6 अनावृत्तः; G3.4 °दृतः (for °वृतः).
K3.5 स वै यातु; K4 सुविहितं; B1 D4.6.8 G2 तु
सहितः; B2.6 सुवहितः; B4 Dn1 D9 स्ववहितः; D3
सुविदितः (for °हितः). — ^d) K3 5 सौख्येनैव; K4 स
चायातु (for स च यातु). D4.6.8 G1.2 सुशिक्षितः (for
सुर°).

23 °) K1 B4 सूदः; D1 शूद्राः; M2 सूताः (for
सूदाः). ❀ C^v : पौरोगवाः, दध्नः अध्यक्षाः । पौरोगव-
(स्तु ?) स्तदध्यक्षः सूपकारस्तु बलव इत्यमरः (2. 9. 27) । ❀
— ^b) D9 सर्वाश्च; T2.3 सर्वश्च (for सर्वं). G3.4
महावनं (for °नसम्). T2.3 सर्वश्चैव महानसः. — °)

K1 भक्ष-; K4 चैव (for भक्ष्य-). — ^d) T2 G2.3 M5
ऊह्यतां. T1 शकटैराहरंतु मे.

24 °) T4 युज्यतां (for घुष्यतां). D4.6.8 G1.2
चात्र; T1.4 G3.4 चापि; T2.3 G5 M1-4 चाद्य; M5
अद्य (for चैव). K1.2 प्रयाणं घुष्यतां चापि. — ^b)
K5 T1 श्वोभूतम्. D4.6.8 G4 इव; T1 इह (for इति).
K5 मां (for मा). K4 श्वोभ्युदिते च मा चिरं. — °)
K B2.4.6 D1.9 T G1.3-5 M2.5 क्रियतां (sic). K1
वाप्यश्च (sic); D4.6.8 T2.3 G1 M1.2.4.5 चाप्यत्र (for
°द्य). — ^d) T2 यानानि (for वेश्मानि). D5 T1.
G3.4 वेश्मानि सदृशानि नः (G4 च).

25 °) K3.5 स तदा; M2 राजासौ (for राजा स)
K4 एतानाज्ञापयामास; T2 एवमेव तु राजेन्द्र. — ^b) K
T2 पाण्डव. — °) B1.2.5.6 Dn D1-3.7.8 राजन् (for
राजा). — ^d) K2 D4.6.8 T4 -राज-; K5 -बाल-
B1.2.6 D1.9 -वृद्ध- (for -बाल-). B1 (marg. as in
text) -पुरःसरः. B4.5 Dn D2.3.7 सखीवृद्धपुरःसरः.

26 °) M1 बहु- (for बहिर-). K T1 G3.4 M
दिवसान्येवं (G3.4 °व); Dn D8 G2 M3 °सानेव; T1
°सेनेदं (for °सानेवं). — ^b) K4.5 T1.4 G3.4 M5 प्रति
(K5 °त्य)पालयन्; T2 पर्यं (for परि°). — °) K
एवं स (for न्यवसन). G5 M2 युधिष्ठिरश्च नृपतिस-
— ^d) K2 गच्छन्; D9 गच्छेद् (for ऽगच्छद्).

Colophon. — Adhy. name: K1 प्रयाणघोषणं
— Adhy. no. (figures, words or both): K2 26
K4.5 D4.6.8 T2 G1.2.5 M1-4 28; Dn2 D7 22; D1
24; D5 T3.4 G3.4 M5 29 (as in text); T1 2
— Śloka no.: K4 97; D9 25.

३०

वैशंपायन उवाच ।

आपयामास ततः सेनां भरतसत्तमः ।
 जगन्प्रमुखैर्गुप्तां लोकपालोपमैर्नरैः ॥ १
 योगो योग इति प्रीत्या ततः शब्दो महानभूत् ।
 कोशतां सादिनां तत्र युज्यतां युज्यतामिति ॥ २
 विद्यानैर्नरा जग्मुः केचिदश्वैर्मनोजवैः ।
 रथैश्च नगराकारैः प्रदीप्तज्वलनोपमैः ॥ ३
 जेन्द्रैश्च तथैवान्ये केचिदुष्टैर्नराधिप ।
 तानिस्तथैवान्ये नखरप्रासयोधिनः ॥ ४

पौरजानपदाश्चैव यानैर्बहुविधैस्तथा ।

अन्वयुः कुरुराजानं धृतराष्ट्रदिदक्षया ॥ ५
 स चापि राजवचनादाचार्यो गौतमः कृपः ।
 सेनामादाय सेनानी प्रययावाश्रमं प्रति ॥ ६
 ततो द्विजैर्वृतः श्रीमान्कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 संस्तूयमानो बहुभिः सूतमागधवन्दिभिः ॥ ७
 पाण्डुरेणातपत्रेण ध्रियमाणेन मूर्धनि ।
 रथानीकेन महता निर्ययौ कुरुनन्दनः ॥ ८
 गजैश्चाचलसंकाशैर्भीमकर्मा वृकोदरः ।

C. 15. 626
 B. 15. 23. 9
 K. 15. 25. 9

30

This adhy. is missing in S¹ B³ (cf. v. l. 3. 3; 22. 1).

^a) D⁵ T^{1.4} G^{3.4} M⁵ तदा (for ततः). D^{4.6.8} G^{1.2.5} M¹⁻⁴ तत (D^{4.6.8} °त्र) आज्ञापयामास. ^b) K³ सैन्यं (for सेनां). K^{1.3} B⁵ D⁶ T¹ G¹⁻⁴ सत्तम (for °मः). — °) D⁹ अर्जुनः (for °नः). गुप्तं (for गुप्तां). — T¹ om. 1^a-2^a. — ^d) D⁹ (for नरैः). G¹ लोकपालः क्रमैर्नरैः; G^{3.4} मृत्युकालो-
नरैः.

2 = var. 5. 170. 15. T¹ om. 2^a (cf. v. l. 1). om. 2^a-3^b. — °) K² योगे (for योगो). K^{1.2} वत्स; K³ प्रीतैस् (for प्रीत्या). — ^b) K³ तथा (for °). — °) K¹ कोशितां; D^{4.6.8} कोशातां (sic) (for कोशतां). B⁶ सादिनस्. — ^d) Dⁿ² युज्यतामिति रत.

3 M² om. 3^{ab} (cf. v. l. 2). — °) K^{3.5} D^{4-6.8} 2.4 G²⁻⁴ M^{1.3.5} जना जग्मुः; T³ विना जग्मुः; G¹ नानागैः (for नरा जग्मुः). — ^b) K^{4.5} B^{2.6} Dⁿ 1-3.7 G⁵ महाजवैः (for मनो°). — °) K^{1.2} रथैश्च विधैः केचित्; B (B³ missing) Dⁿ D^{1-3.7.9} कांच-
श्च रथैः केचिज्. — ^d) B (B³ missing) Dⁿ D^{2.3.7} लित- (for प्रदीप्त-). D¹ ज्वलितार्कानलोपमैः.

4 °) K^{3.5} D⁵ T^{1.4} G^{3.4} चान्ये; K⁴ यानैर्; T³ चित् (for [ए]वान्ये). K^{1.2} मातंगैर्द्वैस्तथा चान्ये; D^{4.8} T² G^{1.2.5} M¹⁻³ गजैर्द्वैर्गजितैः केचित्. — ^b) K⁴

महोष्ट्रैरेव चापरे. — °) K B^{2.4-6} D^{1.3.9} पदातयस् (for °तिनस्). D^{4.6.8} T^{2.3} G^{1.2.5} M¹⁻⁴ पदातयश्च पुरुषा; D⁵ T^{1.4} G^{3.4} M⁵ °तयस्तथा चान्ये. — ^d) K¹ नयेन; K² नवीन-; T¹ खरैश्च (for नखर-). K⁵ -प्राश- (for -प्रास-). G⁴ -पाणयः (for -योधिनः). * Cⁿ : नखरप्रासः, व्याघ्रनखवत्पराचीनफलकुक्षिः । *

5 T³ om. 5^{ab}. — °) T¹ -जानपदैश् (for °पदाश्). — ^b) K¹⁻³ D^{4.6.8.9} G^{1.2} तदा (for तथा). K⁴ यानैरुच्चावचैस्तदा. — ^d) B² Dⁿ² -दिदक्षवः (for °क्षया). K^{1-3.5} B^{1.4.6} Dⁿ¹ D^{1-3.7.9} धृतराष्ट्रं दिदक्षवः.

6 °) D⁵ T⁴ -सदनाद् (for -वचनाद्). — °) D¹ आश्रित्य; G^{3.4} आनीय (for आदाय). — ^d) K^{3.4} चाश्रमं (for आ°). T³ प्रययौ तं महीपतिं.

7 °) G⁴ transp. द्विजैर् and वृतः. K^{1.2} विप्रैर् (for द्विजैर्). K³ युतः श्रीमान्; K⁴ अनुगतो; B (B³ missing) Dⁿ D^{1-3.7.9} परिवृतः; D⁸ वृतश्चेमान् (for वृतः श्रीमान्). — ^b) K⁴ धर्मराजो (for कुरु°). — °) K¹ संस्तूयमाणो. D^{6.8} T² G^{1.2} मुनिभिः (for बहुभिः). — ^d) K^{1.5} Dⁿ² T³ G²⁻⁴ -वन्दिभिः.

8 °) B (B³ missing) D^{4-6.8} T^{1.2.4} G¹ M पाण्ड-
रेण. — ^b) K³ D⁸ ध्रीयमाणेन. — °) G^{3.4} ततोनीकेन (for रथा°). — ^d) K² -पुंगवः; K⁵ D^{4.6.8} -नन्दनः; D⁵ T^{1.4} -वर्धनः (for -नन्दनः). B (B³ missing) Dⁿ D^{1-3.7.9} निर्जगाम कुरुद्वहः.

9 °) G³ चातुल- (for चाचल-). K⁴ गत्वा स आश्रमं चैव. — ^b) K⁴ सर्व- (for भीम-). K^{4.5} D^{4-6.8} S (except M¹) महाभुजः (for वृकोदरः). — °) K¹⁻³

C. 15. 626
B. 15. 23. 9
K. 15. 25. 9

सज्जयन्त्रायुधोपेतैः प्रययौ मारुतात्मजः ॥ ९
माद्रीपुत्रावपि तथा हयारोहैः सुसंवृतौ ।
जग्मतुः प्रीतिजननौ संनद्धकवचध्वजौ ॥ १०
अर्जुनश्च महातेजा रथेनादित्यवर्चसा ।
वशी श्वेतैर्हयैर्दिव्यैर्युक्तेनान्वगमन्नृपम् ॥ ११
द्रौपदीप्रमुखाश्चापि स्त्रीसंघाः शिबिकागताः ।
रुयध्यक्षयुक्ताः प्रययुर्विसृजन्तोऽमितं वसु ॥ १२
समृद्धनरनागाश्च वेणुवीणानिनादितम् ।
शुशुभे पाण्डवं सैन्यं तत्तदा भरतर्षभ ॥ १३
नदीतीरेषु रम्येषु सरत्सु च विशां पते ।

वासान्कृत्वा क्रमेणाथ जग्मुस्ते कुरुपुंगवाः ॥ १४
युयुत्सुश्च महातेजा धौम्यश्चैव पुरोहितः ।
युधिष्ठिरस्य वचनात्पुरगुप्तिं प्रचक्रतुः ॥ १५
ततो युधिष्ठिरो राजा कुरुक्षेत्रमवातरत् ।
क्रमेणोत्तीर्य यमुनां नदीं परमपावनीम् ॥ १६
स ददर्शाश्रमं दूराद्राजर्षेस्तस्य धीमतः ।
शतयूपस्य कौरव्य धृतराष्ट्रस्य चैव ह ॥ १७
ततः प्रमुदितः सर्वो जनस्तद्वनमञ्जसा ।
विवेश सुमहानादैरापूर्य भरतर्षभ ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

B8 D1. 3. 9 G3. 4 M5 सज्जयन्त्रा (D1 स गर्जन्त्रा) युधोपेतः .
—^a) K2 प्रज्जौ (sic) (for प्रययौ). B (B3 missing)
Dn D1-3. 7. 9 प्रययौ पवनात्मजः .

10 T2 transp. 10 and 11. —^a) K2. 4 माद्री-
सुताव् (for °पुत्राव्). K5 T3 G3. 4 तदा (for तथा).
—^b) K2 B (B3 missing) Dn D9 हयारोहौ (for
°रोहैः). K4 सुसंवृतैः ; T2 G2 °ता (sic) (for °तौ).
—^c) K4 -गमनौ ; D4. 6. 8 G1. 2. 5 M -जननैः ; G3. 4
-जनकौ (for °नौ). B (B3 missing) Dn D1-3. 7 जग्मतुः
शीघ्रजव (Dn D1. 2 °गम) नौ . —^d) G3. 4 -कवचावुभौ
(for °चध्वजौ).

11 T2 transp. 10 and 11. —^a) T1 M5 तु (for
च). K4 ययौ राजन् (for महातेजा). G3. 4 अर्जुनः
प्रययौ धीमान् . —^c) K5 ययौ ; D5 T4 पति- ; T1
सर्व- ; G3. 4 ततः (for वशी). K3. 5 D4-6. 8 S श्वेत-
(for श्वेतैर्). K3-5 B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 युक्तैर्
(for दिव्यैर्). —^d) K1. 2 सुयुक्तो ; K3. 5 दिव्यैस्तु ;
K4 दिव्यैर् ; B (B3 missing) Dn D1-3. 9 दिव्येन
(for युक्तेन). K4 K3 अनुगमन् (sic). T1 द्रुतं ; G5
नृप (for नृपम्). D1 (by corr.) दिव्येनाभ्यगमन्नृप ; T3
सुयुक्तेनान्वगान्नृपं .

12 ^a) K5 चान्या (for चापि). —^b) B1. 4. 5 Dn
D1-2. 7 -युताः (for -गताः). —^{cd}) K3 अध्यक्ष- ; G5
M2 तेध्यक्ष- (for रुयध्यक्ष-). K B (B3 missing) Dn
D1-3. 7. 9 M4. 5 -गुप्ताः (for -युक्ताः). Dn D4. 6. 8
व्यसृजन्त्यो ; G1. 2 निसृजन्तो . D5 G1 [s] मृतं (for

°मितं). G4 (also as in text) मुहुर्मुहुः (for °मितं
वसु). T1 प्रययुर्विसृजन्त्यश्च विप्रेभ्यो बहुको (sic) वसु .

13 ^a) M3 समृद्धे (for द्ध-). D5 -नद- ; T2-4 -रथ-
(for -नर-). B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 समृद्धरथ-
हस्त्यश्च (D9 °श्च-). —^b) D4-6. 8 T G1. 2. 5 M वीणा-
वेणु- (for वेणुवीणा-). B (B3 missing) Dn D1-3. 7.
-वीणानु- (for -वीणानि-).

14 ^b) D5 वृक्षेषु (for सरत्सु). —^c) K3 D4-6.
S वासं (for वासान्). K1. 2 क्रमेणाथ ; D5 T1. 4 G3.
M5 यथान्यायं (for क्रमेणाथ). —^d) G5 जग्मतुः ; M
संजग्मुः (for जग्मुस्ते). G3. 4 -पाण्डवाः (for -पुंगवाः).

15 ^a) D4. 6 तु ; D8 ते (for च). —^b) K1. 2
च सु- ; K3 D5 T1. 4 G3. 4 M5 च स ; K5 चापि (for
चैव). —^d) K4 सुरगुप्तिं ; K5 पुरगुप्त्यै ; D4. 6. 8 प-
गुप्तिं (for पुरगुप्तिं). K1. 2 प्रचक्रिरे (for °क्रतुः).

16 ^a) K3 राजन् (for राजा). —^b) D4-6
T1. 3. 4 G1-4 अवापतत् (for °तरत्). —^c) D5 T1. 3
G3. 4 उत्तार्य (for उत्तीर्य). —^d) B2 G1 -पावि-
(for -पावनीम्).

17 ^a) K1. 2 ददर्शाथ ; G1. 2 ददर्श च (for स ददर्श
D5 T1. 4 G3. 4 धीमान् (for दूराद्). —^b) K1
राजर्षिस् . —^c) D4. 6. 8 T2. 3 G2. 5 M कौरव्यो (for
°व्य). —^d) K2-5 D5 T1. 2 G2-4 हि (for ह).

18 ^a) M2 अथ (for ततः). B5 स (for प्र-).
सर्वे (for सर्वो). —^b) K2 जनास् . —^c) G4 सुमह-

३१

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते पाण्डवा दूरादवतीर्थ पदातयः ।
 अभिजग्मुर्नरपतेराश्रमं विनयानताः ॥ १
 स च पौरजनः सर्वो ये च राष्ट्रनिवासिनः ।
 स्त्रियश्च कुरुमुख्यानां पद्भिरेवान्वयुस्तदा ॥ २
 आश्रमं ते ततो जग्मुर्धृतराष्ट्रस्य पाण्डवाः ।
 शून्यं मृगगणाकीर्णं कदलीवनशोभितम् ॥ ३
 ततस्तत्र समाजग्मुस्तापसा विविधव्रताः ।
 पाण्डवानागतान्द्रष्टुं कौतूहलसमन्विताः ॥ ४

तानपृच्छत्ततो राजा कासौ कौरववंशभृत् ।
 पिता ज्येष्ठो गतोऽस्माकमिति बाष्पपरिप्लुतः ॥ ५
 तमूचुस्ते ततो वाक्यं यमुनामवगाहितम् ।
 पुष्पाणामुदकुम्भस्य चार्थे गत इति प्रभो ॥ ६
 तैराख्यातेन मार्गेण ततस्ते प्रययुस्तदा ।
 ददृशुश्चाविदूरे तान्सर्वानथ पदातयः ॥ ७
 ततस्ते सत्त्वरा जग्मुः पितुर्दर्शनकाङ्क्षिणः ।
 सहदेवस्तु वेगेन प्राधावद्येन सा पृथा ॥ ८
 सखनं प्ररुदन्धीमान्मातुः पादावुपस्पृशन् ।

C. 15. 644
 B. 15. 24. 9
 K. 15. 26. 9

(for सुमहा-). — ^a) K4 संपूज्य (for आपूर्य). K3. 4
 M5 भरतर्षभः.

Colophon. — *Adhy. name*: K1 पांडवप्रयाणं; M5
 कुरुक्षेत्रगमनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
 K2 26; K4. 5 D4. 6. 8 T2 G1. 2. 5 M1-4 29; Dn2
 D7 23; D1 25; D5 T3. 4 G3. 4 M5 30 (as in text);
 T1 28. — *Sloka no.*: K4 15; K5 39; D9 18.

31

 This adhy. is missing in S1 B3 (cf. v. 1.
 15. 3. 3; 22. 1).

1 ^o) K2 अभिजग्मुर्. — ^a) K1. 4 D1. 4-6. 8 T1-3
 G1. 2. 4. 5 M2. 3 विनयान्वि (K1 °ग) ताः.

2 D1 om. (hapl.) 2-4. — ^a) K1-3. 5 B (B3
 missing) Dn D2. 3. 5. 7 T1. 4 M5 यो (M5 यौ) धजनः;
 D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1-4 सेनाजनः; G3. 4 यूथवरः
 (for पौरजनः). — ^b) K2 ते (for ये). K1 ते च
 ते राष्ट्रवासिनः; K4 ये चान्ये अनुगामिनः. — ^a) K1. 2
 पद्भ्याम् (for पद्भिर्). D4. 6. 8 G1. 2 [अ] भ्ययुस् (for
 [अ] न्व°). B6 T4 तथा (for तदा).

3 D1 om. 3 (cf. v. 1. 2). — ^a) D4. 6. 8 T2. 3
 G1. 2. 5 M1-4 तत्राश्रममुपाजग्मुर्. — K2 T1 om. (hapl.)
 3^b-4^a. — ^b) B6 पांडवः; T2 पांडुजाः (for पाण्डवाः).
 — M1 om. 3^c. — ^o) T3 रम्यं (for शून्यं). — ^a)
 T2. 3 G M2. 3 कदली- (for °ली-).

4 D1 om. 4 (cf. v. 1. 2). K2 T1 om. 4^a (cf.

v. 1. 3). — ^a) T3 G1 तत्र (for ततस्). T2
 ततः (for तत्र). D8 समं जग्मुस् (for समाज°). M1
 तत्राश्रममुपाजग्मुस्. — ^b) K1 D6 G1. 2 तपसा (for ता°).
 K4 B (B3 missing) Dn D2. 3. 9 नियत (B6 °म) व्रताः;
 D4. 6. 8 विविधायुताः (for °धव्रताः). — ^o) D9 आगतं.
 K1. 2. 4 दृष्ट्वा (for द्रष्टुं). — ^a) K1. 2 कुतूहल- (for
 कौ°).

5 ^a) K4 अपृच्छ (for अपृच्छत्). D4. 6. 8 T2. 3 G1
 M1 तदा (for ततो). D6 राजन् (for राजा). — ^b)
 K3-5 वंशधृक् (for °भृत्). — ^o) M3 पितु- (for पिता).
 — ^a) B2 बाष्प- (for बाष्प-).

6 ^a) K1 तमूचस्ते; B (B3 missing) Dn D1-3.
 7. 9 ते तमूचुस् (by transp.). — ^b) D5 उप-; D9
 अभि- (for अव-). — ^o) K5 उपकुम्भस्य; B2 उदकस्तस्य
 (sic) (for °कुम्भस्य). — ^a) K1. 4 चार्थं; G3. 4 पथा
 (for चार्थे). K5 गतिरिव (sic) (for गत इति).

7 ^b) D4 T3 तथा (for तदा). B (B3 missing) Dn
 D1-3. 7. 9 ततस्ते जग्मुरंजसा. — T1 om. 7^c-8^b. — ^o)
 D4. 6. 8 G1. 2 [अ] थ दूरे; D5 T2. 4 [अ] पि दूरे (for
 [अ] विदूरे). K ददृशुश्चापि ते दूरात्. — ^a) K4 सर्वा-
 श्राथ (for सर्वानथ). K1. 2 पदातिनः (for °तयः).

8 T1 om. 8^{ab} (cf. v. 1. 7). — ^a) G2 त्वरया;
 G3. 4 सत्त्वरं (for °रा). K4 D6 राजन् (for जग्मुः).
 — ^b) K1. 2 पितृदर्शनकांक्षया. — ^o) Dn2 योगेन (for
 वे°). — ^a) K1. 2 प्राधावन्; K4. 5 B4 Dn2 D7 G2. 3
 M4 प्रधावद्; T3 प्रायाद्यत्र (for प्राधावद्). K4 B1. 4-6
 Dn D1. 2. 5. 7 T1. 2. 4 G3. 4 यत्र; T3 एव (for येन).

C. 15. 644
B. 15. 24. 9
K. 15. 26. 9

सा च बाष्पाविलमुखी प्रददर्श प्रियं सुतम् ॥ ९
बाहुभ्यां संपरिष्वज्य समुन्नाम्य च पुत्रकम् ।
गान्धार्याः कथयामास सहदेवमुपस्थितम् ॥ १०
अनन्तरं च राजानं भीमसेनमथार्जुनम् ।
नकुलं च पृथा दृष्ट्वा त्वरमाणोपचक्रमे ॥ ११
सा ह्यग्रेऽगच्छत तयोर्दपत्योर्हतपुत्रयोः ।
कर्षन्ती तौ ततस्ते तां दृष्ट्वा संन्यपतन्भुवि ॥ १२
तान्राजा स्वरयोगेन स्पर्शेन च महामनाः ।

9 ^a) K3-5 सुस्वरं; B1. 2. 5. 6 Dn D2. 5. 7. 9 T2. 3 G3-5 M1-3. 5 सस्वरं; B4 D4. 6. 8 G1. 2 M4 सस्वरं; T4 lacuna (for सस्वरं). K3 T2. 3 G1. 2. 5 M1. 2. 4. 5 प्रारु-
दद्; K4 B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 रुरुदे (for प्ररुदन्).
K1. 2 वीरो; K5 दीनो (for धीमान्). T1 सर्वे प्ररु-
दुस्तत्र. — ^b) K3 पादान् (for पादाव्). K1. 2 अथा-
स्पृशत् (K2 °न्); D3 उपास्पृशन्; T1 उपस्पृशत्; T2
उभौ स्पृशन्. — ^c) D5 T1. 4 G1. 3. 4 M5 तु (for च).
K4 B1. 4. 5 Dn D1-4. 6-8 T2. 3 G1. 2 बाष्पाकुल-; D5
बाष्पनील- (for बाष्पाविल-). — ^d) K3-5 D5 T1. 4
G3. 4 M3. 5 ददर्शार्थ; D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M1. 2. 4 तं
ददर्श (for प्रद°). M1 प्रिये रता (for प्रियं सुतम्). B
(B3 missing) Dn D1-3. 9 ददर्श दयितं सुतं.

10 ^a) K3. 5 D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M2. 3 तं (for
सं-). — ^b) K1 समं नाम्य; B4 समुद्वास्य; D8 T3
G1. 2. 4 समुन्नम्य. K3 [ए]व (for च). D4. 6. 8 T2. 3
G2. 5 M1-4 भारत (for पुत्रकम्). — ^c) K1-4 B2 D3. 9
गान्धार्यै (for °र्याः).

11 ^a) G3. 4 om. from च पृथा up to तान्राजा
(in 13^a). K1. 2 सुतान् (for पृथा). T2 [आ]ख्यातुं
(for दृष्ट्वा). — ^d) D4. 6. 8 G1. 2 रममाणा; D1 दूय-
माना (for त्वरमाणा). K4 प्रचक्रमे. — After 11,
G5 M2-4 ins.: 50*.

12 G3. 4 om. 12 (cf. v. l. 11). G5 M1-4 om.
12. — ^a) K4 सात्यग्रे (for सा ह्यग्रे). K3-5 B (B3
missing) Dn D1-3. 7. 9 T1. 3 गच्छति (for अगच्छत).
— ^c) K1. 2 D6. 8 T2 G1. 2 M5 कर्षन्ती; K4 कर्षन्तौ.
K4 च (for तौ). K2 Dn2 D4. 6. 8 T1 G2 तेषां; K3
तौ तु; K5 तां तु; B2 T2 त्वेतौ (for ते तां). — ^d)
K1 संन्यपतं; K3 B2. 6 Dn D3. 9 M5 संन्य (B6 Dn2
D3 स न्य)पतद्; K4 सन्यपतनं; K5 B1. 5 D1. 2. 7 स
न्यपतन्; D4. 6. 8 [ए]वं (D4 [इ]व) न्यपतद्; D5 T

प्रत्यभिज्ञाय मेधावी समाश्वासयत प्रभुः ॥ १३
ततस्ते बाष्पमुत्सृज्य गान्धारीसहितं नृपम् ।
उपतस्थुर्महात्मानो मातरं च यथाविधि ॥ १४
सर्वेषां तोयकलशाञ्जगृहस्ते स्वयं तदा ।
पाण्डवा लब्धसंज्ञास्ते मात्रा चाश्वासिताः पुनः ॥ १५
ततो नार्यो नृसिंहानां स च योधजनस्तदा ।
पौरजानपदाश्चैव ददृशुस्तं नराधिपम् ॥ १६
निवेदयामास तदा जनं तं नामगोत्रतः ।

G1. 2 [ए]व न्यपतन् (T2. 3 G1. 2 °तद्) (for संन्यपतन्).
K2 तां दृष्ट्वा न्यपतन्भुवि. — D4. 6. 8 T2. 3 ins. after
12: G5 M2-4 after 11:

50* तयोस्तु पादयो राजन्यपतन्हतपुत्रयोः ।

[G5 M2. 4 अंते; M3 एते (for राजन्).]

13 G3. 4 om. up to तान्राजा (in 13^a) (cf. v. l.
11). — ^a) B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 राजा तान्
(by transp.). K1 सुर- (for स्वर-). Dn1 -योगिनां
(for -योगेन). — ^b) K3 महात्मना (for °मनाः).
— G5 M2 om. 13^a. — ^c) K4 प्रत्याभिज्ञाय.

14 ^a) B2 बास्पम् (for बाष्पम्). — ^c) K1. 2 महा-
त्मानं (for °त्मानो).

15 ^a) B (B3 missing) -कलशाञ्ज; D4. 6. 8 -कलशं.
G3 सर्वे च पूर्णकलशाञ्ज. — ^b) K1. 3-5 वै; K2 च (for
ते). K1. 3. 5 च ह; K2 च तु; G1 ततः (for तदा).
— ^c) K1 तु (for ते). — ^d) D1 राज्ञा (for मात्रा).
K1 B5 [आ]श्वासितः (B5 °ते); K4 [आ]श्वासिताः;
G3 [आ]यासिताः (sic) (for [आ]श्वा°). D4. 6. 8 T2. 3
G1. 2. 5 M1-4 भृशं (for पुनः).

16 ^a) K3 B1. 4. 5 Dn D1-5. 7 T4 तथा (for ततो).
D5 T1. 3 G3 M5 भार्या (for नार्यो). — ^b) T3 रस-
(for स च). D4. 6. 8 G1. 2 M3. 5 योधगण (M3. 5 °जन)स्
(for योधजनस्). K3-5 D4. 6. 8 T G1. 2. 5 M1-4 तथा
(for तदा). Dn D1 सावरोधजनस्तदा. — ^d) K1 ते;
T1 तु (for तं). K1. 2 B (B3 missing) Dn D1-3. 5. 7
जनाधिपं (for नरा°).

17 ^a) K1-3. 4 (marg., sec. m., as in text). 5 आवे-
दयामास; T1 G4 निवेशं (for निवेद°). K3-5 D4-6. 8
T1-3 G M1. 2. 4. 5 ततो (for तदा). — ^b) K1. 2 राजानं;
B2 G5 M3 जनस्तं; D5 T1. 3. 4 G3. 4 M5 जनांस्तान् (for
जनं तं). D4-6. 8 S (except M5) गोत्रनामतः. — ^d)

युधिष्ठिरो नरपतिः स चैनान्प्रत्यपूजयत् ॥ १७
 स तैः परिवृतो मेने हर्षवाष्पाविलेक्षणः ।
 राजात्मानं गृहगतं पुरेव गजसाह्वये ॥ १८
 अभिवादितो बधूभिश्च कृष्णाद्याभिः स पार्थिवः ।

गान्धार्या सहितो धीमान्कुन्त्या च प्रत्यनन्दत ॥ १९
 ततश्चाश्रममागच्छत्सिद्धचारणसेवितम् ।
 दिदृक्षुभिः समाकीर्णं नभस्तारागणैरिव ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

३२

वैशंपायन उवाच ।

स तैः सह नरव्याघ्रैर्भातृभिर्भरतर्षभ ।
 राजा रुचिरपद्माक्षैरासांचक्रे तदाश्रमे ॥ १
 तापसैश्च महाभागैर्नानादेशसमागतैः ।
 द्रष्टुं कुरुपतेः पुत्रान्पाण्डवान्पृथुवक्षसः ॥ २

तेऽब्रुवञ्ज्ञातुमिच्छामः कतमोऽत्र युधिष्ठिरः ।
 भीमार्जुनयमाश्चैव द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ३
 तानाचख्यौ तदा सूतः सर्वान्नामामिनामतः ।
 संजयो द्रौपदीं चैव सर्वाश्चान्याः कुरुस्त्रियः ॥ ४
 य एष जाम्बूनदशुद्धगौर-

C. 15. 660
B. 15. 25. 5
K. 15. 27. 5

K B (B3 missing) Dn1 D1-3. 5. 7. 9 G1. 5 M2 [ए]नं;
D4. 6. 8 T1 M5 [ए]तान् (for [ए]नान्). K4. 5 पर्यपूज-
यत्; G4 M1 प्रत्यपूजयन्.

18 °) K1 परिवृतो (for °वृतो). — °) K3. 5 D3.
4. 6. 8 T4 G1 हर्षवाष्पाकुलेक्षणः. — °) G3 राजानं च
(for °त्मानं). — °) K5 D4. 6. 8 च (for [इ]व).
K4 G3. 4 पुरेपि च (K4 पुनरेव) गजाह्वये.

19 °) Hypermetric. D5 अभिवाद्य* (for °वा-
दितो). D1 अभ्यवादि समस्ताभिर्; T1 corrupt. — °)
K5 कृष्णाश्चापि (for °द्याभिः). T1 च (for स). M2
पार्थिव. — °) K D4-6. 8 S (except M3) गांधारी- (for
°र्या). — °) K2 प्रतिनंदितः; D9 प्रत्यनंदत (sic); M1
प्रतिनंद च (for प्रत्यनन्दत). M3 कुन्त्या चैवाभ्यनंदत.

20 K5 om. 20. — °) K1-3 D1. 6. 8 T3 G3. 4
स्वाश्रमम्; B6 D3-5. 9 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M त्वाश्र° (for
चाश्र°). K4 आसाद्य; D3 आगत्य; G1. 2. 5 आगच्छन्.
— °) K1 समाकीर्णं.

Colophon. — Adhy. name : K4 धृतराष्ट्रयुधिष्ठिरा-
गमनं; M3 धृतराष्ट्रदर्शनं. — Adhy. no. (figures, words
or both) : K2 20; K4. 5 D4. 6. 8 T2 G1. 2. 5 M1-4
30; Dn2 D7 24; D1 28; D5 T3. 4 G3. 4 M5 31
(as in text); T1 29. — Śloka no. : K4 35; D9
20.

32

☞ This adhy. is missing in S1 B3 (cf. v. l. 15.
3. 3; 22. 1).

1 °) D4. 6. 8 ते (for स). K1. 2 -व्याघ्रो (for
-व्याघ्रैर्). M3 स तैस्तु पुरुषव्याघ्रैर्. — °) K2. 3 T3 G3. 4
भरतर्षभः; K4 पुरुषर्षभः. — °) G1 रुचिरताम्राक्षैर्.
— °) M2 वासं चक्रे (for आसांचक्रे). K3 तदाश्रमं;
K4 स चाश्रमे; K5 तमाश्रमे.

2 °) K4 -समागतौ. — °) K1 कुरुपते. — °) B2
पाण्डवान्प्रतिचक्षुषः[षा].

3 °) K3. 5 इच्छाम. — °) M4 -समाश् (for
-यमाश्). K3. 5 भीमसेनार्जुनयमौ; B (B3 missing) Dn
D1-3. 7. 9 भीमार्जुनौ यमौ चैव. — K2 om. (hapl.) 3^d-4^e.
— °) D4. 6. 8 T3 G5 M2-5 वा; T2 सा (for च).

4 K2 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — °) M5 ताव् (for
तान्). K1 आचक्षुत् (sic); K4 B6 °क्षौ (for °ख्यौ).
D4. 6. 8 तथा; D5 T1. 4 G3. 4 M5 ततः (for तदा).
K4 तत्र; K5 T3 सूत (for सूतः). — °) B4 नामाति-
(for नामाभि-). K1 सर्वान्नामोपजानतः; K3. 5 सर्वान्ना-
मगोत्रतः (K5 °न्पादमंततः); K4 G3. 4 M5 सर्वान्नाम
तदानतः (K4 °म पदातयः); Dn D2. 7 सर्वान्नामभिनामतः;
D4-6. 8 T G1. 2. 5 M1-4 तेषां ना (D5 T1. 3. 4 सर्वान्ना) म-
प्रधानतः (D4. 6. 8 °यत्नतः). — °) K4 B2 M4 द्रौपदी.

तनुर्महासिंह इव प्रवृद्धः ।

प्रचण्डघोणः पृथुदीर्घनेत्र-

स्ताम्रायतास्यः कुरुराज एषः ॥ ५

अयं पुनर्मत्तगजेन्द्रगामी

प्रतप्तचामीकरशुद्धगौरः ।

पृथ्वायतांसः पृथुदीर्घबाहु-

वृकोदरः पश्यत पश्यतैनम् ॥ ६

यस्त्वेष पार्श्वेऽस्य महाधनुष्मा-

ञ्श्यामो युवा वारणयूथपाभः ।

सिंहोन्नतांसो गजखेलगामी

पद्मायताक्षोऽर्जुन एष वीरः ॥ ७

कुन्तीसमीपे पुरुषोत्तमौ तु

यमाविमौ विष्णुमहेन्द्रकल्पौ ।

मनुष्यलोके सकले समोऽस्ति

ययोर्न रूपे न बले न शीले ॥ ८

इयं पुनः पद्मदलायताक्षी

मध्यं वयः किञ्चिदिव स्पृशन्ती ।

नीलोत्पलाभा पुरदेवतेव

कृष्णा स्थिता मूर्तिमतीव लक्ष्मीः ॥ ९

अस्यास्तु पार्श्वे कनकोत्तमाभा

यैषा प्रभा मूर्तिमतीव गौरी ।

मध्ये स्थितैषा भगिनी द्विजाग्र्या

— ^d) D₅ T_{1.4} G_{3.4} चैव (for चान्याः). K_{1.2} [ए]व नृप-; K₃₋₅ नृपति-; D_{4.6.8} T_{2.3} G_{1.2.5} M₁₋₄ भरत- (for [अ]न्या कुरु-). B_{2.6} D_{1.3.9} वर- (for कुरु-). M₅ सर्वास्ताश्च नृपस्त्रियः.

5 St. 5-9 = (var.) 4. 66. 1136*. Before 5, MSS. ins. संजय उवाच. — ^a) K₅ om. य. G_{3.4} -बद्धगौर-; G₅ M₂ -पत्र- (for -शुद्ध-). D₅ -गौरवस् (for -गौर-). — ^b) K_{3.5} D_{4.6.8} महान् (for महा-). — ^c) K_{4.5} प्रलंबघोषः (K₅ °णः); D₆ M₃ प्रचण्डघोरः (M₃ °गौरः) (for °घोणः). D₅ T_{1.4} G_{3.4} -लोचनस् (for -नेत्रस्). — ^d) B (B₃ missing) D (except D₅) T₂ G_{1.3.4} ताम्रायता (T₂ °ते)क्षः.

6 ^a) K₄ अमुं (for अयं). D_{4-6.8} T₂₋₄ G₂₋₄ M_{1.4} बृहन्मत्त-; T₁ महामत्त-; G₅ M_{2.3} ब्रह्मन्मत्त- (for पुनर्मत्त-). K₄ -गामिनं (for -गामी). — ^b) D_{4.6.8} T_{2.3} G_{1.2.5} M₁₋₄ विशुद्ध-; G₃ प्रवृत्त- (for प्रतप्त-). G₄ -जांबूनद- (for -चामीकर-). D_{4-6.8} S (except T₃) -राशि- (for -शुद्ध-). K₄ -गौरं (for -गौरः). — ^c) K₁ पृथ्वायताक्षः; K_{4.5} पृथ्वायतांसं; D_{4-6.8} T_{2.3} G_{1.2.5} M₁₋₄ पीनायतांसः. K D₅ S (except T₄) गुरु-; D_{4.6.8} [अ]धिक- (for पृथु-). K₄ M₃ -बाहुं. — ^d) K_{4.5} T_{1.3} G_{3.4} M₃ वृकोदरं. K₂ पश्यति (for the first पश्यत). B_{1.5} D_n D_{1.2.7} पश्यतेमं; D₉ पश्य चैनं.

7 ^a) K₁ यस्थेव (sic); K₄ यश्चैष; D_{4-6.8} S य एष (for यस्त्वेष). K₁ T₃ पार्श्वस्थ-; K_{3.5} पार्श्वे तु; B₅ पार्थः सु-; B₆ पश्येम (for पार्श्वेऽस्य). K₅ B₅ G₁

महान् (for महा-). — ^b) D₉ महा- (for युवा). K₄ D_{3.9} -यूथपोप (K₄ °द्य)मः; B₂ -यूथोपमः; D_{4.6.8} -यूथवाहः; T₃ -यूथपानां (for °पाभः). — ^c) B₄ D_{4.6.8} G_{2.5} M₂ सिंहोन्नतांसो; T₃ पीनोन्नतांसो. B₆ -लेख- गामी (for -खेल-). — ^d) T₃ एक- (for एष). D_{4.6.8} धीरः (for वीरः).

8 ^a) G₁ -समीपं. K₄ च; M₃ तौ (for तु). T₁ कुन्तीप्रियौ पुरुषेष्टमौ च. — ^b) K₁ D₅ T₁ G_{3.4} [ए]तौ (for [इ]मौ). G₄ -वेषौ (for -कल्पौ). — ^c) D_{4.6.8} G₁ पुरुषः; T_{2.3} G_{2.5} M₁₋₄ वपुषा (M₄ °षे) (for सकले). — ^d) D_{4.6.8} G₂ तु (for न). D₉ T_{1.3} G₃ रूपेण (for रूपे न). K_{4.5} B₂ कुले (for बले). D₅ T_{1.4} G_{3.4} वीर्ये; T₃ शीलैः (for शीले).

9 ^a) D_{3.8} T_{2.4} -दलायताक्षी (for -दला-). — ^b) D₂ मध्ये (for मध्यं). K₅ अव-; G_{3.4} M₁ उप- (for इव). T₃ स्पृशंतु. — ^c) K₃₋₅ B_{1.5} D_n D_{1.2.7} M₃ सु- (M₃ व)रदे (K₃ °दै)वतेव; G₁ पलं; G_{3.4} पुरतो नतेव (for पुरदेवतेव). B₄ नीलोत्पलादेव पुरदेवतेव. — ^d) K₅ कृष्णासिता (for कृष्णा स्थिता). K₄ D₉ M₃ लक्ष्मी (sic); B₂ D₁ गौरी; B₄ सौमी (for लक्ष्मीः).

10 D₁ om. (hapl.) 10^{ab}. — ^a) D₄ च पार्श्वे; M₃ समीपे (for तु पार्श्वे). K₅ कनकोत्तमा*; D_{4.6.8} T₂₋₄ G₅ M °कोपमत्वग्; T₁ °कोपच*; G_{1.2} °कोपमत्वं (G₂ °त्वाद्); G_{3.4} °कोत्तमत्वग् (for °कोत्तमाभा). — ^b) K_{1.2.4.5} दिवि (K₄ °व-) प्रभा; K₃ विश्राजते; D_{4-6.8} T₂₋₄ G M-3.5 एषा (T₂ योषा; G₁ होषा; G_{2.5} M₁₋₃

चक्रायुधस्याप्रतिमस्य तस्य ॥ १०

इयं स्वसा राजचमूपतेस्तु

प्रवृद्धनीलोत्पलदामवर्णा ।

पस्पर्ध कृष्णेन नृपः सदा यो

वृकोदरस्यैव परिग्रहोऽय्यः ॥ ११

इयं च राज्ञो मगधाधिपस्य

सुता जरासंध इति श्रुतस्य ।

यवीयसो माद्रवतीसुतस्य

भार्या मता चम्पकदामगौरी ॥ १२

इन्दीवरश्यामतनुः स्थिता तु

यैषापरासन्नमहीतले च ।

भार्या मता माद्रवतीसुतस्य

ज्येष्ठस्य सेयं कमलायताक्षी ॥ १३

इयं तु निष्टप्तसुवर्णगौरी

राज्ञो विराटस्य सुता सपुत्रा ।

भार्याभिमन्योर्निहतो रणे यो

द्रोणादिभिस्तैर्विरथो रथस्थैः ॥ १४

एतास्तु सीमन्तशिरोरुहा या

C. 15. 671
B. 15. 25. 16
K. 15. 27. 16

1) स्थिता; T1 संतिष्ठती (for यैषा प्रभा). K1. 4. 5 सौरी; K2 B1 Dn D2. 7 सौमी (for गौरी). —^c) इह; K4. 5 मन्वे; B6 D4. 6. 8 T2. 4 G1 सत्ये; G2-5 M सन्वे; T3 सव्य- (for मध्ये). T1 नार्यु- (for मध्ये स्थिता). B2 [अ]स्या; B4 वा; B6 D2. 4. 6-8 G1 सा; D1. 3 या (for [ए]षा). —^d) 4 [अ]प्रथमस्य (for 'तिमस्य). —After 10, N (B3 missing) T G1-4 M5 ins. :

51* इयं च जाम्बूनदशुद्धगौरी

पार्थस्य भार्या भुजगेन्द्रकन्या ।

चित्राङ्गदा चैव नरेन्द्रकन्या

यैषा सवर्णाग्र्यमधूकपुष्पैः ।

[(L. 1) K4 G4 -बद्ध-; D7 -सिद्ध- (for -शुद्ध-). (L. 2) K5 मन्वे स्थितैषास्य (for पार्थस्य भार्या). —G3. 4 Dn. (hapl.) line 3 — (L. 3) K3 नाम (for चैव). — (L. 4) K3-5 सैषा; D8 T2. 3 G2 एषा (for यैषा). K1 सवर्णाग्र-; K2 सुवर्णाद्रि-; K3 T3 सवर्णाग्र-; K4 -; K5 D4-6. 8 T2. 4 G1-4 M5 °द्रि-; B2 °ग्र-; T1 वर्णाद्रि- (for °ग्र-). B2 -पुष्पैः; T1 -वर्णा (for पुष्पैः).]

11 ^a) T1 सर्व-; G4 नाग- (for राज-). B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 T3 च (for तु). K5 इयं स्वसा राजचमूपतेस्तु. —^b) K B5 D5. 8 S (except T1 G1) वृद्ध- (for प्रवृद्ध-). D4 -नील-; D5 T1. 4 G3. 4 -मेघ- (for -दाम-). —^c) K3-5 नृपस्तु यः सदा; B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 सदा नृपो यो; D5 T4 G3. 4 नृपः सदासौ (for °दा यो). —^d) B2 [ए]व (for [ए]ष). K1. 2 परिग्रहोऽय्यः; K4 °होयं; D9 °हाय्यः (for होऽय्यः).

12 ^a) K3. 5 तु; K4 सु- (for च). K5 राज्ञा (for

राज्ञो). —G3 om. 12^b-14^b. —^b) D5 T1. 4 G4 पुरा (for सुता). —G4 om. 12^a-14^b. —^c) T3 M1. 3 मद्रवती-. —After 12^{abc}, K1 reads 13^d-14^a for the first time, repeating it in its proper place. K1 om. (hapl.) 12^d. —^d) K3-5 प्रिया; T1 हि सा (for मता). M3. 5 -गौरा (for -गौरी).

13 G3. 4 om. 13 (cf. v. l. 12). —^a) K5 -स्याम- तनुः; D4. 6. 8 -श्यामतनु- (for °तनुः). K1-3. 5 D1 स्थितान्या (K1 °स्या; D1 °त्र); D5 मृगाक्षी (for स्थिता तु). —^b) M3 om. from सन्न up to गौरी (in 14^a). K G5 M1. 2. 4. 5 यैषापरासन्नमती लतेव; D4-6. 8 T2. 4 G1. 2 यैषापरासन्न (D4. 6. 8 °मर्श) तरोर्लतेव; T1. 3 °तरावलेपा. —^c) G5 M1. 2 मद्रवती-. —K1 reads 13^d-14^a for the first time after 12^{abc}. —^d) K1 (both times). 2. 3. 5 ज्येष्ठस्य योसौ कमलायताक्षः; D4-6. 8 T G1. 2. 5 M1. 2. 4. 5 यासौ विशुद्धांबुजपत्रनेत्रा (D5 °त्री).

14 For the repetition in K1, cf. v. l. 13. G3. 4 om. 14^{ab} (cf. v. l. 12). M3 om. 14^a (cf. v. l. 13). —^a) D6 च (for तु). K5 तिष्ठत्सु; D9 निस्तप्त-; T2 निष्पिष्ट- (for निष्टप्त-). —^b) K4 राज्ञौ. K1-3 D5 सुपुत्रा (for सपुत्रा). —^c) K4 निहता.

15 ^a) K3. 5 B1. 2. 5 D1. 2 (before corr.). 3. 5. 6 T1. 4 G3. 4 त्वसी (D5 T1. 4 स्वसी; G3 स्म सी; G4 च सी)- मंत-; B4 स्वसीमांत- (for तु सीमन्त-). K5 -सिरोरुहा या; D5 T1. 4 G3. 4 -शिरोरुहाभा (T1 °भाः; G3. 4 °श्र); M5 °रुहाः शुभाः. * Cn : सीमन्तमात्रेण उपलक्षिताः, न त्वलंकारादिना, तादृशाः शिरोरुहाः केशा यासां ताः । * —^b) K4 B2. 5 शुद्धोत्तरीया; D3 शुक्रो. K3. 5 नरदेव- (for °राज-). D4-6. 8 S -कन्याः (for -पत्न्यः). —^c)

C. 15. 671
B. 15. 25. 16
K. 15. 27. 16

शुक्लोत्तरीया नरराजपत्न्यः ।
राज्ञोऽस्य वृद्धस्य परंशताख्याः
स्नुषा विवीरा हतपुत्रनाथाः ॥ १५
एता यथामुख्यमुदाहृता वो
ब्राह्मण्यभावाद्भुबुद्धिसत्त्वाः ।
सर्वा भवद्भिः परिपृच्छयमाना
नरेन्द्रपत्न्यः सुविशुद्धसत्त्वाः ॥ १६
एवं स राजा कुरुवृद्धवर्यः

समागतस्तैर्नरदेवपुत्रैः ।
पप्रच्छ सर्वान्कुशलं तदानीं
गतेषु सर्वेष्वथ तापसेषु ॥ १७
योधेषु चाप्याश्रममण्डलं तं
मुक्त्वा निविष्टेषु विमुच्य पत्रम् ।
स्त्रीवृद्धबाले च सुसंनिविष्टे
यथार्हतः कुशलं पर्यपृच्छत् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

B2.4 Dn2 T3 G3.4 परःशताख्याः. —^a) K4 B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 नृवीरा; D4-6 G2 त्ववीरा; D5 T2-4 G3.4 सवीरा; T1 निराशा; G1 सुवीरा; G5 M1.3.5 [अ]पि वीरा; M4 [अ]भिवीरा (for विवीरा).

16 ^a) K3 यथावृत्तम्; T3 युधामुख्यम् (for यथा-मुख्यम्). D1 उदाहृता मया; T3 corrupt (for °हृता वो). —^b) K4 B6 D1.4-6.8.9 T2-4 G2-5 M ब्र (M2 ब्रा) ह्यण्यभावाद् (G2 M1.5 °वा). K1 ऋजुवृद्ध- (for °बुद्धि-). K2 बुद्धिवीराः; K4 T2.4 G1 M4 °सत्त्वात्; D3 °सत्त्वैः; T1.3 G3.4 °मत्त्वात्; G5 M2 °सत्त्वान् (for °सत्त्वाः). —^c) K1 परिपृच्छतव्या; K2 B1.2.4.6 D7 (by corr.). 9 °च्छिताया; K3-5 B5 D3 °च्छताया; Dn D2.7 (before corr.) °च्छतोया (for °च्छयमाना). D4-6.8 S सर्वे भवन्तो हि तपोबलाभ्याः. —^d) K3 B6 D9 शुचिशुद्धः; K4 च वि° (for सुवि°). K3-5 -भावाः (for -सत्त्वाः). D4.6.8 G1.2 M3.4 शान्ताश्च दांताश्च कुलोद्भवा (G1 °द्रता)श्च; D5 T1.4 G3-5 M1.2 शान्ताश्च दांताश्च कुलोद्भवा (D5 °स्थिता-; G3.4 °द्भवा)श्च; T2.3 M5 दांताश्च शान्ताश्च कुलोद्भवाश्च.

17 Before 17, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. —^a) K1.2 कुरुवर्यवृद्धः; K4 °वृद्धमुख्यः; D8.9 °वर्ज्यः; T2 °राजवृद्धः. —^b) D4.5.9 T2.3 G3.4 M1 समागतैस्. K4 ते (for तैर्). D5 T4 G3.4 सह- (for नर-). —^c)

K3 B (B3 missing) Dn D1-3.9 सर्वैः; D4.6.8 T2 G1.2.5 M1.2.4 चैनान्; D5 T4 G3.4 M5 राजन्; T3 चैषां; M3 राजा (for सर्वान्). —^d) K4 [अ]पि (for [अ]थ).

18 ^a) D4.6 T2 G1.2.5 M1.3.4 यौधेषु. K1.2 B वाप्याश्रम-; D4.6 चाप्यग्रिम-; G2 चाप्यग्र्यम-; M चास्याश्रम- (for चाप्या°). D4.6 G2 -मंडनं तं; D5 M -मंडलेषु (for °लं तं). —^b) K5 मुक्ता; B4 युक्ता D4.6.8 T G1-4 मत्वा; D5 स त्वा; D9 मग्धा (sic) M1 मुख्यं (for मुक्त्वा). B6 M4 विन (M4 °नि)ष्टेषु D5.8 G1.2 दिविष्टे (G1 °स्थे)षु (for निविष्टेषु). K1. G4 M1.3-5 वाहान्; K3 पात्रान्; D4-6.8 T1.2.4 G पार्थान्; T3 बंधान्; G1 पांथान्; G3 पादान्; G5 M बाणान्; Cn पत्रम् (gloss : वाहनम्) (as in text). —^c) K3.5 स्त्रीबालवृद्धेपि च संनि (K5 °प्र)विष्टे; D4-6.8 S स्त्रीबालवृद्धांश्च सुसंनिविष्टान्. —^d) K4 B (B3 missing) Dn1 D1-3.7.9 यथार्हतस्तान्कुशलान्य (K4 D1.9 °न)पृच्छत्.

Colophon. — *Adhy. name* : K1.2 पांडववर्णनं; D4.6.8 एकपांडवलक्षणकथनं; T2 G1 स्व (G1 पांडव)लक्षणकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K1 28; K4.5 D4.6.8 T2 G1.2.5 M1-4 31; Dn2 D 25; D1 27; D5 T3.4 G3.4 M5 32 (as in text) T1 30. — *Sloka no.* : K3 D9 19; K4 55 K5 77.

३३

धृतराष्ट्र उवाच ।

धृष्टिष्ठिर महाबाहो कश्चित्तात कुशल्यसि ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैः पौरजानपदैस्तथा ॥ १
 च त्वामुपजीवन्ति कश्चित्तेऽपि निरामयाः ।
 सचिवा भृत्यवर्गाश्च गुरुवश्चैव ते विभो ॥ २
 कश्चिद्वर्तसि पौराणीं वृत्तिं राजर्षिसेविताम् ।
 कश्चिदायाननुच्छिद्य कोशस्तेऽभिप्रपूर्यते ॥ ३

अरिमध्यस्थमित्रेषु वर्तसे चानुरूपतः ।

ब्राह्मणानग्रहारैर्वा यथावदनुपश्यसि ॥ ४

कश्चित्ते परितुष्यन्ति शीलेन भरतर्षभ ।

शत्रवो गुरुवः पौरा भृत्या वा स्वजनोऽपि वा ॥ ५

कश्चिद्यजसि राजेन्द्र श्रद्धावान्पितृदेवताः ।

अतिथींश्चान्नपानेन कश्चिदर्चसि भारत ॥ ६

कश्चिच्च विषये विप्राः स्वकर्मनिरतास्तव ।

C. 15. 681
 B. 15. 26. 7
 K. 15. 28. 7

33

☞ This adhy. is missing in S¹ B³ (cf. v l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 ^a) D⁵ महाराज (for °बाहो). — ^b) D⁵ [अ]पि (for [अ]सि). B (B³ missing) Dn D^{1-3.7.9} G⁵ M¹⁻⁴ कश्चित्त्वं कुशली ह्यसि (G⁵ M^{1.2.4} °ली नृप; M³ °लो नृप). — G¹ om. (? hapl.) 1^c-4^d. — ^c) K³⁻⁵ साद्धं (for सर्वैः). — ^d) T² अपि; T³ सह; G^{3.4} M⁴ तदा (for तथा).

2 G¹ om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) K^{3.4} B (B³ missing) Dn D^{1-3.7.9} T¹ M³ अनु- (for उप-). — ^b) K¹ कश्चित् (for कश्चित्). G^{3.4} तु (for ऽपि). G⁵ M¹⁻⁴ कश्चित्ते कुशलाः प्रभो. — ^c) K^{1.3} D^{1.9} T³ M^{2.4} भृत्यवर्गं (K¹ °गै)श्च; D^{4.6.8} G² [अ]मात्यस (G² °व-र्गाश्च (for भृत्यवर्गाश्च). K⁴ सचिवाश्चैव सर्वेऽपि. — ^d) K⁴ साधवश्च; D^{4.6.8} T⁴ कुरुवश्च (for गुरु°). T^{1.4} G^{3.4} चापि (for चैव). K² D^{4.6.8} G² प्रभो; B (B³ missing) Dn D^{2.7} M⁴ नृप (for विभो). D^{1.3.9} गुरुवर्गं (D³ °र्गा)श्च ते नृप. — After 2, Dn ins.:

52* कश्चित्तेऽपि निरातङ्का वसन्ति विषये तव ।

3 G¹ om. 3 (cf. v. l. 1). — ^a) K¹ वर्तस्य (sic); D⁵ ह्यसि; G⁵ M¹⁻⁴ वृत्तोसि (for वर्तसि). K^{1.2.4} B⁶ D⁵ पौराणां. — ^b) K⁵ वृत्ति-. — D⁷ om. (hapl.) 3^c-4^d. — ^c) K³⁻⁵ T² G⁵ M² कश्चिदायान्; B (B³ missing) Dn D^{1-4.9} कश्चिद्व्यायान्. — ^d) B (B³ missing) D^{2.3.9} कोषस् (for कोशस्). K^{1.2} प्रति-पूर्यते; B² [ऽ]भिप्रसूयते; Dn² [ऽ]पि प्रपूर्यते; D⁹ M³ [ऽ]तिप्र° (for ऽभिप्र°). K³⁻⁵ कोशः समभि (K⁴

°ति)पूर्यते; D^{4.6.8} T⁴ (sup. lin.) G² कोशं तेऽपि प्रपू°; D⁵ T^{1.4} G^{3.4} कोशं ते विप्रपू°; T^{2.3} कोशं त्वं विप्रपूर्यसे (T³ °सि).

4 D⁷ G¹ om. 4 (cf. v. l. 1. 3). — ^a) M⁴ -वृत्तेषु (for -मित्रेषु). M³ अनिष्टं मध्यमित्रेषु. — ^b) K¹ वर्तते चानुकूलतः; G⁵ M^{1.2.4} °ते चा (G⁵ M² ना)नुजैः सह; M³ °ते सहजानुजैः. — ^c) D¹ G⁴ अग्रहारान् (for °हारैर्). K⁵ G^{3.4} च (for वा). — ^d) K⁴ यथा वदति पार्थिव.

5 ^a) B⁴ D⁵ T² G⁵ M³ -शुष्यन्ति; D^{4.6.8} G² -रक्षन्ति (for -नुष्यन्ति). — ^b) D⁵ शीतेन (for शीलेन). — ^c) K¹ गुरुव (sic); K³⁻⁵ B (B³ missing) D⁵ [ऽ]पि कुतः (for गुरुवः). — ^d) T¹ G² भृत्यो; G¹ जात्या (for भृत्या). K¹ G¹ सुजनो; K⁴ स्वजनौ (for स्वजनो). K⁴ च (for वा).

6 ^a) K¹ कश्चिद् (for कश्चिद्). B¹ D^{4-6.8} T G¹⁻⁴ अर्चसि (for यजसि). — ^b) K^{1.2} श्र (K² शु)द्धवाक् (for श्रद्धावान्). K¹ -तर्पणं; T² -दैवताः (for -दे°). — ^c) B (B³ missing) Dn D^{1-3.7.9} T³ G¹ om. च. K⁴ -दानेन (for -पा°). — ^d) K¹ कश्चिद् (for कश्चिद्). K¹ दर्शसि (sic); B⁵ वर्तसि; T³ वहसि; G⁴ अर्च्यसि (for अर्चसि). K^{1.2} पार्थिव (for भारत). — After 6, K⁵ ins. 53*, followed by 8^{ab}.

7 ^a) K¹ कश्चिच्. B (B³ missing) Dn D^{1.2.7.9} न (D⁹ न्या)यपथे; D³ न विपथे (for च विषये). — ^b) K¹ सुकर्म- (for स्व°). G^{3.5} सदा (for तव). — ^c) K⁵ B^{2.4} G^{4.5} M²⁻⁵ -वर्गो; D^{8.9} G² -वर्णा (for -वर्गा). K¹ क्षत्रिया वस्यवर्णा वा (sic); K⁴ क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा; T² G^{1.8} °यो वैश्यवर्णो (G³

C. 15. 882
B. 15. 26. 8
K. 15. 28. 7

क्षत्रिया वैश्यवर्गा वा शूद्रा वापि कुटुम्बिनः ॥ ७

कच्चित्स्त्रीबालवृद्धं ते न शोचति न याचते ।

जामयः पूजिताः कच्चित्तव गेहे नरर्षभ ॥ ८

कच्चिद्राजर्षिवंशोऽयं त्वामासाद्य महीपतिम् ।

यथोचितं महाराज यशसा नावसीदति ॥ ९

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवंवादिनं तं स न्यायवित्प्रत्यभाषत ।

कुशलप्रश्नसंयुक्तं कुशलो वाक्यकर्मणि ॥ १०

°गो) वा. —^d) K₄ शूद्राश्चैव; K₅ G₄ शूद्राश्चापि; T₂ शूद्रो वाथ (for शूद्रा वापि). K₁ T₂ G_{2.4} M_{1.2} कुटुं-
(K₁ °टं) बिनः; K₃ कुटुंबिकाः. — K_{3.4} ins after 7 :
K₅ after 6 :

53* सर्वे ते आश्रमा वर्णा धर्मस्था ये च वित्तमाः ।

[K₃ धर्मा (for वर्णा). K₅ धर्मारणं (for धर्मस्था). K₃ धर्मस्था वै कच्चित्ततः (for the post. half).]

8 K₅ reads 8^{ab} after 53*. —^a) K₁ कश्चित्.
T₄ om. स्त्री. K₁ स्त्रीवृद्ध- (for °बाल-). K₃ B₅ M₁
-वृद्धास् (for -वृद्धं). K_{3.4} T_{3.4} च; D_{6.8} T₂ G_{1.2}
तं; G_{3.4} तु (for ते). —^b) D₉ M₁ शोचन्ति. K_{1.2}
हीयते; K_{3.4} D_{5.6.8} T₂ G_{1.2.5} M याचति; K₅ D₄
G_{3.4} याति च (for याचते). —^c) K₄ (sup. lin. as
in text) B₂ यामयः; T₃ ज्ञातयः; G₂ मातरः (for
जामयः). * Cn: जामयः, सौभाग्यवत्यः । * —^d)
K_{1.2} D_{4-6.8} S च पार्थिव; K₄ युधिष्ठिर (for नरर्षभ).
K_{3.5} तव गेहेषु पार्थिव.

9 ^a) K₁ कश्चिद्. K₄ ते राज- (for राजर्षि-). —^b)
K_{1.2} न सीदति; K_{3.5} G₅ M_{1.2.4} नराधिपं; K₄ D_{4-6.8}
T₂ G₁₋₄ M_{3.5} नराधिप; B₅ महीपतिः (for °पतिम्).
— G₃ om. 9^{ad}. —^c) G₄ यथोक्त- (for यथोचितं).
G₄ lacuna for महाराज. —^d) K_{1-3.5} D_{4-6.8} T_{2.4}
G_{1.2.4.5} M_{1-3.5} यशसो (K_{1.2} °स्ते; D₅ M₂ °से);
B₅ M₄ वयसा (M₄ °सो) (for यशसा). K₃ न च
सीदति; D₃ वा न सी° (for नावसी°). T₁ पूज्यमानो
न सीदति.

10 D₃ om. the ref. —^a) K₁ राजा; K₂ D_{4-6.8}
T₂ G₁₋₄ M₅ संतं; K₃₋₅ D₃ तं तु; D₇ (before corr.
as in text) तात (for तं स). —^b) K₅ D₅ T₂₋₄
G₄ न्यायवत्; G₃ यथावत् (for न्यायवित्). K₅ प्रत्य-
भाषित (sic). K₄ न्यायवित्परिभाषत. —^c) K₄ कुशलं

कच्चित्ते वर्धते राजंस्तपो मन्दश्रमस्य ते ।

अपि मे जननी चेयं शुश्रूषुर्विगतकुमा ।

अप्यस्याः सफलो राजन्वनवासो भविष्यति ॥ ११

इयं च माता ज्येष्ठा मे वीतवाताध्वकर्षिता ।

घोरेण तपसा युक्ता देवी कच्चिन्न शोचति ॥ १२

हतान्पुत्रान्महावीर्यान्क्षत्रधर्मपरायणान् ।

नापध्यायति वा कच्चिदस्मान्पापकृतः सदा ॥ १३

क्व चासौ विदुरो राजन्नेनं पश्यामहे वयम् ।

(for °ल-). B₆ D₉ -संयुक्तः. —^d) D_{4-6.8} T₂ G₁₋₄
कुशलो वाक्यमब्रवीत्.

11 Before 11, MSS. ins. युधिष्ठिर उवाच. —^a)
K₂ B_{2.6} D_{4-6.8} T₂ G₁ M₁₋₃ अपि (for कश्चित्). K₁
सर्वतो; K₂ पर्वते; K₅ वर्तते (for वर्धते). —^b) K₁
तपसो न श्रमश्च ते; K₂ B_{1.4.5} Dn D_{1-3.7.9} तपो
दमश (B₄ °मः श) मश्च ते; K₃₋₅ B₆ D_{4-6.8} T₂₋₄
G₁ M तपो मंदश्रमश्च ते. —^c) K₂ lacuna; B_{2.6} D₁
अद्य (for अपि). K_{1.3.5} B₆ D_{4-6.8.9} S मज्जननी (for
मे ज°). K_{3.5} [ए]षा (for [इ]यं). —^d) B₂ शुश्रूषु-
(sic). G₄ विहत- (for विगत-). B₆ -श्रमा; T₃ -क्षमा
(for -कुमा). —^e) Dn D_{1.2} अथ (for अपि). K₂
सफलं; K₃₋₅ फलवान् (K₃ °वद्); T₃ स्वफला; G_{1.2}
4.5 [अ]स्य फलो; G₃ सकलो (for सफलो). K₄ राजा
(for राजन्). — G_{3.4} om. 11^f-13^a. —^f) T₃ वने
वासो (for वनवासो).

12 G_{3.4} om. 12 (cf. v. l. 11). —^a) K_{3.5} B₄
तु (for च). K₄ माता तु (for च माता). K₁ गांधारी
(for ज्येष्ठा मे). K₂ च (for मे). —^b) K₁ -वाताश्च-
K₃ °च; K_{4.5} °दि-; D₆ °स्व- (sic) (for °ध्व-).
K₁₋₃ B (B₃ missing) Dn D₂ -कर्षिता (for -कर्षिता).
—^d) K₁ कश्चिन्. B₄ शोचते (for °ति).

13 G_{3.4} om. 13^a (cf. v. l. 11). —^a) T₃ गतान्
(for हतान्). B₅ महाभागान्; G₅ M₁₋₄ मया देवी
(for महावीर्यान्). —^c) K₅ नाध्यापयति; B₄ नाप-
ध्यापयति (hypermetric); D_{4-6.8.9} T₂₋₄ G₂₋₄ M₂
नावध्या (T_{2.3} न च ध्या-; G₂ नानुध्या) यसि (M₂ °ति)
(for नापध्यायति). K_{1.2} कश्चिद्. —^d) K₁ आस्मान्
(sic). B₅ योपकृतः (sic); T₁ अप°; G_{3.4} वा प्रकृतीः
M₃ पापकृतांस (for °कृतः). T₁ M₃ तदा (for सदा).

संजयः कुशली चायं कच्चिन्नु तपसि स्थितः ॥ १४
 इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं धृतराष्ट्रो जनाधिपम् ।
 कुशली विदुरः पुत्र तपो घोरं समाश्रितः ॥ १५
 वायुभक्षो निराहारः कृशो धमनिसंततः ।
 कदाचिद्दृश्यते विप्रैः शून्येऽस्मिन्कानने क्वचित् ॥ १६
 इत्येवं वदतस्तस्य जटी वीटामुखः कृशः ।
 दिग्वासा मलदिग्धाङ्गो वनरेणुसमुक्षितः ॥ १७

दूरादालक्षितः क्षत्ता तत्राख्यातो महीपतेः ।
 निर्वर्तमानः सहसा जनं दृष्ट्वाश्रमं प्रति ॥ १८
 तमन्वधावनृपतिरेक एव युधिष्ठिरः ।
 प्रविशन्तं वनं घोरं लक्ष्यालक्ष्यं क्वचित्क्वचित् ॥ १९
 भो भो विदुर राजाहं दयितस्ते युधिष्ठिरः ।
 इति ब्रुवन्नरपतिस्तं यत्नादभ्यधावत ॥ २०
 ततो विविक्त एकान्ते तस्थौ बुद्धिमतां वरः ।

C. 15. 697
 B. 15. 26. 22
 K. 15. 28. 22

14 ^a) K1 B4 D2.7 G5 M2.4 वासौ; D1 चायं;
 T3 वा नो (for चासौ). — ^b) B1.5 Dn D1-4.7.9
 नेमं; B4 नैव; D6.8 नैकं; T2 नैवं (for नैनं). G5
 M1-4 ईक्षामहे (for पश्यां). K4 क्वचित् (for वयम्).
 — ^c) K3.5 राजन्; B1.4.5 वायं; D5.6 T1.2 G M
 चापि; T3 वापि (for चायं). — ^d) K2 D3 तु (for
 नु). B1.2.5.6 Dn D1-3.9 स्थिरः (for स्थितः). K1
 कश्चित्तपसि च स्थितः; K3-5 कच्चिन्नु (K4 °द्वोर-) तपः-
 स्थितः (K5 °रः); D4-6.8 S कश्चित्तपसि च स्थितः (D5
 T2.4 G3.4 च स्थिरः; G5 M2.4.5 सुस्थिरः; M1.3
 सुस्थितः).

15 G3 om. (? hapl.) 15-16. — ^a) K4.5 D5 T
 G1.2.4.5 M1-3 एनं (for इदं). — ^b) G1 धृतराष्ट्रं.
 K1 [अं]विकासुतः; K2.3.5 B6 D4-6.8 T2-4 G1.2.5 M1-3
 जनाधिपः (K5 B6 M1 °प); G4 नराधिपः (for जना-
 धिपम्). — ^c) K3 तात (for पुत्र). — ^d) K5 B1.
 4-6 Dn D1.2.7 G4 समाश्रितः (for °स्थितः).

16 G3 om. 16 (cf. v. l. 15). — ^a) B2 वायुभक्षो.
 — ^b) In G2, the portion from धमनि up to the
 end of adhy. 33; and part of adhy. 34 are partly
 damaged. K1 दमनि- (sic) (for ध°). — ^c) K3
 दृश्यते (for दृश्यते). — Dn2 reads 16^d on marg.
 — ^d) G4 शून्येऽस्मिन्विजने वने.

17 ^a) B1.4.5 एवं तु (for इत्येवं). K2.3 B1.4.5
 Dn D1.2.7 M1 ब्रुवतस् (for वद°). — After 17^a,
 K ins.:

54* धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।

जगाम स वनं राजा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

दृश्यते विदुरस्तत्र.

[(L. 2) K1.2 राजन् (for राजा). K1.4 धर्मपुत्रो
 (for °राजो). — (L. 3) K5 ददृशे (for दृश्यते). K3
 तस्य (for तत्र). K4 ब्रुवतस्तस्य वीरस्य.]

— ^b) K2 वीथमुखः; K5 वायु°; D5 T2.3 G4 दिग्ध°;
 D7 वीटी° (before corr. वीट°); T4 दग्ध°; G5 M
 व्रीळा° (for वीटा°). K1 जवे इव मुखः कृशः; D4.6.8
 G1.2 जटी मु(G1.2 द)ग्धमुखाकृतिः; T1 G3 जपाविद्ध-
 (G3 जटादिग्ध)मुखः कृशः. * Cn: वीटा, पाषाण-
 कवलः । * — ^d) K5 वने रेणुसमुक्षितं; D4.6.8 G1
 वानरैरुपलक्षितः.

18 ^a) K1 आलक्षितः (sic); K4 अलक्षतः; D3
 G5 अलक्षितः (for आ°). K1 क्षिन्ना (sic) (for
 क्षत्ता). — ^b) K1.2.5 यत्र (for तत्र). D4 (before
 corr. as in text). G3 ख्यातो. K1-3.5 B1 D4-6.8
 T2.4 G1-4 महीपते; B4 T1 °पतिः. — After 18^{ab},
 D4.6.8 T2 G1.2 ins.:

55* विदुरस्त्वेष धर्मात्मा जनं दृष्ट्वा निर्वर्तते ।

[G2 partly damaged. G1 दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा).]

On the other hand, T3 ins. after 18^{ab}:

56* तूष्णीं गच्छन्तमेकाग्रे विदुरं समुदैक्षत ।

— ^c) G2 damaged. K4 विवर्तमानः; D4-6.8 T G1.3.4
 निवर्त(D8 °र्त्य)मानं (for °मानः). — ^d) K3 B1.4.5 Dn
 D1.2.7 राजन्; B2 D9 जनान् (for जनं).

19 ^b) G3.4 विदुरं तं (for एक एव). — K3 B5
 om. (hapl.) 19^c-20^b. — ^c) K4 महाघोरं (for वनं
 घोरं). — ^d) Dn1 लक्षालक्षं; T1 लक्ष्या लक्ष्या; G3.5
 M2 लक्ष्यालक्ष्यः (for लक्ष्यालक्ष्यं). K4.5 रूक्षशा (K5
 °सा) रूक्षवासि (K5 °सेवि) तं.

20 K3 B5 om. 20^{ab} (cf. v. l. 19). — ^b) T3
 संमतस् (for दयितस्). — ^d) K1 तं यदा सोन्नदावत
 (sic); K2 B2.6 तं यत्नादन्वधावत (B6 °नुधावति);
 K3-5 यत्नात्तमनुधावत (K4 °वितः; K5 °वति); D1.3
 तं पश्चादन्वधावत; D4-6.8 S (G2 damaged) यत्नात्त-
 मनु (D4-6.8 G1 यत्नात्तमुप; T1 यत्रायमभि; G5 M
 तं यांतमनु) जग्मिवान्.

C. 15. 697
B. 15. 26. 22
K. 15. 28. 22

विदुरो वृक्षमाश्रित्य कंचित्तत्र वनान्तरे ॥ २१
तं राजा क्षीणभूयिष्ठमाकृतीमात्रसूचितम् ।
अभिजज्ञे महाबुद्धिं महाबुद्धिर्युधिष्ठिरः ॥ २२
युधिष्ठिरोऽहमस्मीति वाक्यमुक्त्वाग्रतः स्थितः ।
विदुरस्याश्रवे राजा स च प्रत्याह संज्ञया ॥ २३
ततः सोऽनिमिषो भूत्वा राजानं समुदैक्षत ।
संयोज्य विदुरस्तस्मिन्दृष्टिं दृष्ट्वा समाहितः ॥ २४
विवेश विदुरो धीमान्गात्रैर्गात्राणि चैव ह ।
प्राणान्प्राणेषु च दधदिन्द्रियाणीन्द्रियेषु च ॥ २५

21 ^a) T₃ तमो (for ततो). K₁ विविक्तम्; K₅ विवक्षु; D₅ विरक्त (for विविक्त). — ^b) B₂ ब्रह्मविदां (for बुद्धिमतां). K₁ वर. — K₁ om. 21^a-22^d. — ^c) M₃ आसाद्य (for आश्रित्य). — ^d) K₂ M₁ कश्चित्; K_{4.5} B₆ D₉ T₂ G₂₋₄ कञ्चित्; B₂ D_{3.4.6.8} T₃ G₁ कञ्चित् (for कंचित्). K₂ D_{4-6.8} S तस्मिन्; K₃₋₅ राजन् (for तत्र).

22 K₁ om. 22 (cf. v. 1. 21). — ^b) G₄ दृष्ट्वा तं (for आकृती). D₄ सूचनं; D₆ सूचकं (for सूचितम्). — ^c) D₆ अभियुक्ते (for जज्ञे). K₄ महाबाहुर; T₁₋₃ G_{4.5} M_{2.3} बुद्धिर् (for बुद्धिं). — ^d) K₃₋₅ महात्मानं; T₁₋₃ G₄ M₂ बुद्धिं (for बुद्धिर्).

23 G₂ partly damaged. — ^b) B₅ स्थितं. — ^c) D₆ विदुरश्च (for °स्य). K₄ B_{2.4.6} D_{5.6.7} (by corr.) T₂₋₄ G_{1.3.4} M₅ [आ]श्रमे (D₆ °मो); B_{1.5} Dn D_{2.4.7} (before corr.) 8.9 श्रवे; D₁ [ई]श्वरो; D₃ [अ]ग्रतो; G₅ M₁₋₄ [अ]भवद् (for [आ]श्रवे). K₄ राजन् (for राजा). K_{1-3.5} विदुरश्चापि राजानं. — B₆ om. (hapl.) 23^d-27^c. — ^d) K₁ तं वै; K₂₋₅ M_{4.5} तं च (for स च). D_{6.8} प्रीत्याह (for प्रत्याह). B (B₆ om.; B₃ missing) Dn D_{1-3.7.9} तं च (D₉ तथा) प्रत्यभिपूजयत् (D₁ °जितः).

24 B₆ om. 24 (cf. v. 1. 23). — ^b) K₁ समुदैक्षत; K₃ उपवैक्षत; K₄ तमुदी°; B_{2.4.5} Dn D_{2.7.9} M₃ तमुदैक्षत; D₁ तं तदै°; D₃ तमवै° (for समुदै°). — ^d) T₂ दृष्ट्वा दृष्टिं (by transp.).

25 B₆ om. 25 (cf. v. 1. 23). — ^a) K₁ प्रविवेश ततो धीमान्. — ^b) D₉ गात्रे (for गात्रैर्). K_{3.5} T₂ G_{3.4} हि; G₂ damaged (for ह). — T₄ om. 25^{ad}. — ^c) K₃₋₅ [अ]पिदधद् (K₄ °दन्); B₂ G₅ M₁₋₄

स योगबलमास्थाय विवेश नृपतेस्तनुम् ।
विदुरो धर्मराजस्य तेजसा प्रज्वलन्निव ॥ २६
विदुरस्य शरीरं तत्तथैव स्तब्धलोचनम् ।
वृक्षाश्रितं तदा राजा ददर्श गतचेतनम् ॥ २७
बलवन्तं तथात्मानं मेने बहुगुण तदा ।
धर्मराजो महातेजास्तच्च सस्मार पाण्डवः ॥ २८
पौराणमात्मनः सर्वं विद्यावान्स विशां पते ।
योगधर्मं महातेजा व्यासेन कथितं यथा ॥ २९
धर्मराजस्तु तत्रैनं संचस्कारयिषुस्तदा ।

विदधद् (G₅ M_{2.4} °धन्); G₂ damaged; G₄ दधति (for च दधद्). — ^d) K₃₋₅ D_{4-6.8} S (G₂ damaged) [अ]पि (for च).

26 B₆ om. 26 (cf. v. 1. 23). — ^a) K_{2.3} T_{3.4} G_{1.3} संयोग- (K₂ °गं; G₃ °गे) (for स योग-).

27 B₆ om. 27^{abc} (cf. v. 1. 23). — ^a) K₄ B_{1.2.4.5} Dn D_{2.7.9} T₁ तु (for तत्). — ^b) B_{1.5} तं च (for तथा). K_{1.2} corrupt; T₂ [अ]स्तब्ध- (for स्तब्ध-). B₄ लोचनः. — ^c) K₄ वृक्षावृतं; T₃ °मे तं (for °श्रितं). K_{1.2.4} D₉ G₅ M_{2.3} ततो (for तदा). — D₇ reads 27^d-29^c on marg., sec. m. — ^d) D_{4.6.8} तद्देशे (for ददर्श). K₃ G_{3.4} चेतसं (for °नम्).

28 D₇ reads 28 on marg. — ^a) K_{4.5} B_{1.5} D₃ तदा (for तथा). D_{4-6.8} S (G₂ damaged) बल (D₆ लब्ध) स्थमपि चात्मानं (T₄ °पि बुद्धीनां). — ^b) K₅ D_{4-6.8} T₄ G₂ तथा (for तदा). — After 28^{ab}, T₁ reads 34^{cd} for the first time, repeating it in its proper place. D₄ om. (hapl.) 28^c-30^b. — ^c) T_{2.3} महाराज; G₅ M₁₋₄ °त्मानं (for °तेजास्). — ^d) K₃ तथा; D_{1.3} स्तब्धः; D₅ T_{2.3} G₃₋₅ M₁₋₃ तं च (for तच्च). K₅ पाण्डव.

29 D₄ om. 29 (cf. v. 1. 28). D₇ reads 29^{abc} on marg. — ^a) D₅ T₁₋₃ G₄ M₄ पौराणाम्. — ^b) D_{5.6.8} T₁ G₁₋₄ M₅ भविष्यं च (T₁ G₁₋₄ °व्यञ्ज) (for विद्यावान्स). D_{5.6.8} S नराधिप (T₃ G₅ M₁₋₄ °पः) (for विशां पते). K₁ विद्यावासं विशां पते. — ^d) G_{3.4} योगेन (for व्यासेन). K₁₋₃ D_{6.8} T_{1.3} G_{1.3.4} तदा; K₄ D₅ T_{2.4} तथा (for यथा).

30 D₄ om. 30^{ab} (cf. v. 1. 28). B₆ om. 30^a-31^b. — ^a) K₃ Dn D_{1.2.7} च (for तु). K₁₋₄ D₁ T₁ M₄

दग्धुकामोऽभवद्विद्वानथ वै वागभाषत ॥ ३०

भो भो राजन् दग्धव्यमेतद्विदुरसंज्ञकम् ।

कलेवरमिहैतत्ते धर्म एष सनातनः ॥ ३१

लोकाः सन्तानका नाम भविष्यन्त्यस्य पार्थिव ।

यतिधर्ममवाप्तोऽसौ नैव शोच्यः परंतप ॥ ३२

इत्युक्तो धर्मराजः स विनिवृत्त्य ततः पुनः ।

राज्ञो वैचित्रवीर्यस्य तत्सर्वं प्रत्यवेदयत् ॥ ३३

ततः स राजा द्युतिमान्स च सर्वो जनस्तदा ।

भीमसेनादयश्चैव परं विस्मयमागताः ॥ ३४

तच्छ्रुत्वा प्रीतिमात्राज्ञा भूत्वा धर्मजमब्रवीत् ।

आपो मूलं फलं चैव ममेदं प्रतिगृह्यताम् ॥ ३५

यदन्नो हि नरो राजंस्तदन्नोऽस्यातिथिः स्मृतः ।

इत्युक्तः स तथेत्येव प्राह धर्मात्मजो नृपम् ।

फलं मूलं च बुभुजे राज्ञा दत्तं सहानुजः ॥ ३६

C. 15. 713
B. 15. 26. 38
K. 15. 28. 36

[ए]व (for [ए]नं). — ^b) K₂ ततः; T₄ तथा (for तदा). K₁ विदुरस्य कलेवरं; K₄ संस्कारविधिषुस्तदा; K₅ B₂ D₉ T₂ G₃ संचका (B₂ संचिस्का-; D₉ corrupt; T₂ तं संस्का)रयिषुस्तदा. — ^a) K₃₋₅ तथैनं; D₃ अथ खे (for अथ वै). K₁ अभाषित (sic); K₅ अभ्यभाषत (hypermetric) (for अभाषत). B_{1.4.5} Dn D_{1.2.4-8} T G₁₋₄ अथ (D₁ खे च) वागभ्यभाषत; G₅ M अथाकाशे वचोब्रवीत्.

31 B₆ om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). — ^b) K_{1.4} T₃ G₂₋₄ संज्ञिकं (K₄ T₃ °तं) (for -संज्ञकम्). — ^c) D_{6.8} S (except G₁) कलेव (D_{6.8} T_{2.4} G₂ M₁ °लेव-; T₁ °लेव)रम्. B (B₃ missing) Dn D_{1-3.7.9} [ए]वं (for एतत्). — ^d) B₂ G_{3.4} धर्म एव; D₆ धर्मविष्टः; G₅ M नैष धर्मः (for धर्म एष). — After 31, K ins.:

57* न दग्धव्यो न दग्धव्य एष राजन्महातपाः ।

ज्ञानदग्धस्य देहस्य पुनर्दाहो न विद्यते ।

[(L. 1) K₃₋₅ अवश्यं (K₄ विदुरो) नैव दग्धव्य (for the prior half). K₁ धर्म एष (for एष राजन्).]

32 T₄ om. 32^a-34^b. G₂ damaged. — ^a) D₉ लोकान् (sic); T_{2.3} लोको; M₅ लोक-. K_{3.5} D_{4-6.8} T₁₋₃ G_{1.3} M₅ वैकर्षणा (T_{2.3} °णो; M₅ °णां); Dn₁ D₇ सं (D₇ सां)तानिका; G₅ M₁₋₄ C_v (gloss: विगतं प्रवृत्ति-कर्म येषां ते विकर्माणः मुनीश्वराः । तेषां संबन्धिनो वैकर्मणः) वैकर्मणा (for सन्तानका). D_{1.3} लोकाः संतानकामानां; G₄ लोकर्षिणा च महता. — ^b) T₂ G₄ भविष्यति; T₃ °तन्यश् (for °व्यन्ति). T₃ च; G₅ M₂₋₄ [अ]पि (for [अ]स्य). B (B₃ missing) Dn D_{1-3.7.9} भारत (for पार्थिव). — ^c) B₆ D₅ G_{3.4} यदि; D_{4.5.8} धर्मे; T₂ (sup. lin.) इति (for यति-). K₁ [स]यं; K₂₋₅ B₆ D_{1.3.9} वै (for सौ). * Cn : यतिधर्मं दाहाद्ययोग्यत्वम् । एतेन शूद्रयो नौ जातानामपि यतिधर्मोऽस्तीति दर्शितम् । * — ^d) K_{1.2} कदाचन; K_{3.5} कथंचन; D₃ परंतपः (for °तप). D_{4-6.8} S (T₄ om.; G₂ damaged) न शोच्यः भरतर्षभ.

33 T₄ om. 33 (cf. v. l. 32). — ^a) D_{4-6.8} S (except M₄; T₄ om.) तु (for स). K_{4.5} इत्युक्तो धर्मराजेन. — ^b) K₁ विनिवृत्तस्; D_{4.6.8} T₂ G₂ °वर्त्य (for °वृत्य). K_{1.2.4} B₂ पुनः पुनः; D_{4-6.8} S (T₄ om.) महामनाः (D₅ °तपाः) (for ततः पुनः). — ^d) D₆ प्रत्यपादयत्; G₅ M₁₋₄ वै (M₄ स) न्यवेदयत् (for प्रत्यवे°).

34 T₄ om. 34^{ab} (cf. v. l. 32). D₁ om. 34^a-35^b. — ^a) D_{4-6.8} T₁₋₃ G M₂₋₅ द्युतिमान्; M₁ lacuna (for द्युतिमान्). — ^b) K₅ धर्मो (for सर्वो). K_{3.4} T₃ तथा (for तदा). — T₁ reads 34^{ed}, for the first time, after 28^{ab}. — ^d) G₅ M विस्मयं परमं ययुः.

35 D₁ om. 35^{ab} (cf. v. l. 34). — ^b) M₅ ज्ञात्वा (for भूत्वा). D_{4.6.8} धर्मज्ञम् (for °जम्). — For 35^{ab}, G₅ M₁₋₄ subst.:

58* अथ राजाब्रवीद्बुद्धः कुरुराजो युधिष्ठिरम् ।

— ^c) K₁ आपो पूग-; K₃ अपो योग-; G₅ M₁₋₄ आपो मूल- (for आपो मूलं). — ^d) K₂ माम् (for मम). K_{1-3.5} G₅ M₂₋₅ [इ]ह; D_{4.6.8} [इ]व; D₅ T₂₋₄ G_{1.2} M₁ [ए]व; T₁ G_{3.4} [ए]तत् (for [इ]दं). K_{1.2} lacuna; T_{2.3} G₄ परि (G₄ प्रत्य)गृह्यतां; G₃ प्रत्यगृह्यतां (for प्रतिगृह्यताम्).

36 ^a) K₄ यदाहारो; K₅ corrupt; B₂ Dn D_{2.7} यदर्थो हि (for °न्नो हि). K₂ जनो (for नरो). G₁ राजा. — ^b) B₂ Dn D_{2.7} तदर्थो (for तदन्नो). T₁ हि (for स्य). K₂ D_{4-6.8} T_{1.3.4} G_{1.3-5} M_{1-3.5} मतः (for स्मृतः). — ^c) K₁ इत्युक्तं (for इत्युक्तः). K₅ तु (for स). K₃₋₅ B_{1.2.4.5} Dn D_{1-3.7.9} T₁ M₂₋₅ [ए]वं; B₆ [उ]क्तः; G₃ [उ]क्त्वा (for [ए]व). — ^d) D₉ धर्मात्मजं; G_{3.4} तं धर्मजो; M₂ (sup. lin.) धर्मात्मनो (for °जो). K_{1.2.4} D_{4.6.8} M_{1.2.4} नृपः. — K₁ om. 36^{ef}. — ^e) K₂ damaged. B₂ राज्ञा; B₆ D_{4.6.8} G₅ M_{1.3.4} फल- (for फलं).

ततस्ते वृक्षमूलेषु कृतवासपरिग्रहाः ।

तां रात्रिं न्यवसन्सर्वे फलमूलजलाशनाः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

३४

वैशंपायन उवाच ।

एवं सा रजनी तेषामाश्रमे पुण्यकर्मणाम् ।

शिवा नक्षत्रसंपन्ना सा व्यतीयाय भारत ॥ १

तत्र तत्र कथाश्वासंस्तेषां धर्मार्थलक्षणाः ।

विचित्रपदसंचारा नानाश्रुतिभिरन्विताः ॥ २

पाण्डवास्त्वभितो मातुर्धरण्यां सुषुप्तदा ।

उत्सृज्य सुमहार्हाणि शयनानि नराधिप ॥ ३

यदाहारोऽभवद्राजा धृतराष्ट्रो महामनाः ।

तदाहारा नृवीरास्ते न्यवसंस्तां निशां तदा ॥ ४

व्यतीतायां तु सर्वन्यां कृतपूर्वाह्निकक्रियः ।

K4 फलमूलं बुभुजिरे. — ^a) K5 D9 राज्ञो (for राज्ञा).
K2.5 D1 G5 M महाभुजः (G5 M2 °ज; M5 °जं) (for
सहानुजः).

37 ^a) K4 D4-6.8 T G1.3.4 -मूले तु (for -मूलेषु).
— ^b) B2 -परिग्रहात् (for °ग्रहाः). D1 पाण्डवाः सपरिग्रहाः.
— ^c) K3 B1.4.5 Dn D2.7 अवसन् (for न्यव°). K4
राजा (for सर्वे). — ^d) D6 T G3-5 M2-5 -कृतव्रताः
(for -जलाशनाः). K1.2 वृक्षमूलधृ (K2 °ले धृ) तत्रताः;
K3-5 वृक्षमूले कृ (K3.4 °लकृ) ताल (K3 °श्र) याः; D4.6.8
G1.2 M1 कृतमूलफलव्र (D4.6.8 °लं व्र) ताः.

Colophon. — *Adhy. name* : K1 विदुरोद्वाक्यम् (sic);
D4.6.8 विदुरमोक्षणः; T2.3 G1.2 विदुरमोक्षः; M3
विदुरसायुज्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) :
K2 29; K4.5 D4.6.8 T2 G1.2.5 M1-4 32; Dn2
D7 26; D1 28; D5 T3.4 G3.4 M5 33 (as in
text); T1 31. — *Śloka no.* : K5 17; D9 38.

34

 This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l.
15. 3. 3; 22. 1).

1 G2 partly damaged. — ^a) K1.2 ततश्च; K4.5
B2 ततस्तु (for एवं सा). K3 B1.4-6 Dn D1-3.7.9
T1 ततस्तु (T1 एवं स) राजन्नेतेषाम्. — ^c) B2 शिर-
(for शिवा). D9 लक्षण- (for नक्षत्र-). D4-6.8 S
(G2 damaged) -विद्योता (T3 °तं) (for -संपन्ना).

— ^d) K2.4 व्यतीताथ (for °याय). B (B3 missing)
Dn D2.3.7.9 शर्वरी (for भारत). D1 व्यतीयाय च
शर्वरी; D4-6 T4 व्यतीता च कुरुद्वह; D8 T2.3 G1 M5
व्यतीयाता कुरुद्वह; T1 व्यतीयाता ममाद्य ह; G3.4
व्यतीयायात्कुरुद्वह.

2 ^a) G2 partly damaged. B1.4-6 D (except
D9) T4 ततस् (for the first तत्र). D1 M3 हि (for
च). — ^b) B2 om. तेषां. G5 M1-4 धर्मार्थकृतलक्षणाः.
— ^c) K2 -मुद-; D5 -पथ-; G4 -पट-; M3 -पाद-;
M5 -फलद- (for -पद-). — ^d) K1 अंचिताः; D1.3
अर्थिताः; D4.6.8 G1.2 ईरिताः (for अन्विताः). T1
नानाव्रतपरान्विताः.

3 ^a) G1 सहिता (for त्वभितो). K1.2 [S]त्राशु
(for मातुर्). D4.6.8 T3 G2 पाण्डवाः सहिता मात्रा.
— ^b) K3.5 धरिण्यां. M3 सुखं (for तदा). — ^c) T3
विसृज्य (for उत्सृज्य). K1 स-; K3.5 तु (for सु-).
G1 -महास्त्राणि (for °र्हाणि). — ^d) G2 damaged.
K2.4 D1.3.9 T1 नराधिपाः; G4 कुरुद्वह; G5 M1-4
[आ]सनानि च (for नराधिप).

4 G2 partly damaged. — ^a) K4 G4 भवेद् (for
ऽभवद्). — ^b) K3-5 महातपाः (for °मनाः). — ^c)
G3 तदाहारो. K4 B6 D1.9 नृपास्ते तु (K4 वै); T1
च ते वीरा (for नृवीरास्ते). G5 M1-4 तदाहारनिवासास्ते.
— ^d) G5 M1-4 न्यवसंस्तत्र पाण्डवाः.

5 ^a) G3 व्यतीयायां. K3 B5 च (for तु). — ^b)
K1.2 B1 D7 (before corr.) T1 G4.5 M2 -पौर्वाह्निक-

आतृभिः सह कौन्तेयो ददर्शाश्रममण्डलम् ॥ ५

सन्तःपुरपरीवारः सभृत्यः सपुरोहितः ।

यथासुखं यथोद्देशं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ॥ ६

तदर्शं तत्र वेदीश्च संप्रज्वलितपावकाः ।

वृताभिषेकैर्मुनिभिर्हुताग्निभिरुपस्थिताः ॥ ७

वानेयपुष्पनिकरैराज्यधूमोद्गमैरपि ।

ब्राह्मेण वपुषा युक्ता युक्ता मुनिगणैश्च ताः ॥ ८

गयूथैरनुद्विग्नैस्तत्र तत्र समाश्रितैः ।

अशङ्कितैः पक्षिगणः प्रगीतैरिव च प्रभो ॥ ९

केकाभिर्नीलकण्ठानां दात्यूहानां च कूजितैः ।

कोकिलानां च कुहरैः शुभैः श्रुतिमनोहरैः ॥ १०

प्राधीतद्विजघोषैश्च कचित्कचिदलंकृतम् ।

फलमूलसमुद्राहैर्महद्भिश्चोपशोभितम् ॥ ११

ततः स राजा प्रददौ तापसार्थमुपाहतान् ।

कलशान्काञ्चनात्राजंस्तथैवौदुम्बरानपि ॥ १२

अजिनानि प्रवेणीश्च सुक्लुवं च महीपतिः ।

C. 15. 727
B. 15. 27. 13
K. 15. 29. 13

(for -पूर्वाह्निक-). K B4 D4. 6. 8 T4 G1 -क्रियाः (for क्रयः). —^a) B1. 4. 5 Dn D2. 7 आतृभिः सहितो राजा.

6 G2 partly damaged. —^a) K2 -परीकारः (for परीवारः). —^b) K5 D4-6. 8 S (G2 damaged) सभृत्यः सपुरःसरः. —^c) D1. 3. 4. 6 यथादेशं (for यथोद्देशं). D8 यथासुखी यथादेशं.

7 T1 om. 7^{ab}. —^a) G2 partly damaged. D5 तर्ह- (for तत्र). K1. 2 D1 वै वेदीः; D4-6. 8 T4 M2-4 M5 वेदीः स; T2. 3 वेदीस्ताः; G1 वेदिः स; G5 M1-4 वेदीं स (for वेदीश्च). —^b) G5 M2. 3 -पावकां (for °काः). —^d) K1. 2 T1 उपस्थितैः; G5 M1-4 स्थितां (for °स्थिताः). K3. 5 हुत्वाभिं समुपस्थिताः.

8 ^a) K4 वानेयैः; D5 T2. 3 G3. 4 पानीयः; D6. 8 M2 वान्येयः; T2 (sup. lin.) वनेयः; T4 वानीयः; M1 विनेयः; G5 M1-4 वनेषु (for वानेयः). —^b) K1. 4. 5 इज्या- (for आज्य-). D1 -धूमोद्गतैर्; D4. 6. 8 T G1-4 M1. 3-5 -धूमोत्करैर्; D5 °त्तरैर् (for °द्रमैर्). — T1 om. 8^{ad}; G2 damaged for the same. —^c) M2 ब्राह्मणैर् (for ब्राह्मेण). K4 विधिना; B5 तपसा (for वपुषा). G5 M1-3 युक्तां (for युक्ता). K1 ब्रह्मेशा-वेन्द्रयुक्तैश्च; K2 ब्राह्मे मुहूर्ते संयुक्तैर्; K3. 5 ब्राह्मेण विधिना युक्तैर्. —^d) K4 D4-6. 8 T2. 4 G1. 3. 4 M4. 5 जनस्य; B1. 4-6 Dn D1. 2. 7. 9 -गणस्य; B2 -जनेन; D3 -गणेन (for -गणैश्च). K1. 2 युक्तं मुनिगणैश्च तत्; K3. 5 युक्तं मुनिजनैश्च तैः; T3 युक्तान्मुनिजनांस्तदा; G5 M1-3 युक्तां मुनिजनस्य तां.

9 G2 damaged for 9^{ab}. —^a) T2 अनुज्ञातैस् (for °द्विग्नैस्). —^b) K1 सदाश्रितं; K2 समाश्रितं; K3 समन्वितं; D1 समाश्रिताः; T1 °गतैः (for °श्रितैः). —^c) K5 अविशङ्कितैः (hypermetric); D1 असंगतैः;

G1 आशङ्कितैः (for अ°). K1 पक्षगणैः; K2 पक्षिभिश्च; B2. 6 D9 T4 परिगणैः; D5 पक्षिशतैः; T1 पक्षिमृगैः (for °गणैः). M3 मृगपक्षिगणैर्जुष्टां. —^d) K1 lacuna; K2 शङ्कितैर्; K4. 5 प्रतीतैर्; D4. 6. 8 G2 प्रभूतैर्; T3 प्रणीतैर्; M2 प्रहितैर् (for प्रगीतैर्). D9 अपि (for इव). G5 M1-4 सर्वतः (for च प्रभो). T1 परितैः सर्वतः प्रभो.

10 ^a) T3 क्लेशाभिरु (for केकाभिरु). D4. 6. 8 -वर्णानां (for -कण्ठानां). —^b) D4. 6. 8 T1. 2. 4 G2-4 M1. 3-5 नत्यूहानां; D5 दाम्याहानां; G1 द्यूतहानां (for दात्यू°). K3 निस्वनैः (for कूजितैः). K2 दात्यूहाराय कूजितैः. —^c) K1 M1. 3. 4 च विरुतैः; B4 T2. 3 G3. 4 च कुहकैः; D4-6. 8 G1. 2 चित्ररवैः; M5 च कुहितैः (for च कुहरैः). K3-5 कोकिलारावकुहरैः (K4 °कैः); T1 निस्वनैः कोकिलानां च. —^d) G2 damaged. K1 श्रुतैः; K2. 3 B4. 5 Dn D2. 3. 7. 9 सुखैः (for शुभैः).

11 G2 partly damaged. —^a) B5 D5 प्रथितः; T3 प्रोद्धितः; G5 M1-4 प्रगीतः (for प्राधीतः). D4. 6. 8 G1 प्रातर्विहगघोषैश्च. —^b) K3 अलंकृतैः; G5 M1-4 उप (M1 अव)स्थितं (for अलंकृतम्). —^c) K1 -समुद्रासैर्; K2 B4 (marg.) -समुद्रापैर्; K3-5 -समुच्छायैर्; B1. 2. 4-6 D9 -समृद्धाभिरु; Dn D1-3. 7 -समाहारैर् (for -समुद्राहैर्). —^d) K1. 2 मरुद्भिश्च (for महद्भिश्च). K1 उप- (for चोप-). D9 -सेवितं (for -शोभितम्).

12 T1 om. 12-14. —^a) K1. 2 च (for स). —^b) T3 तपसार्थम्. K2 D4. 6. 8 T2-4 G2-5 M2. 4 उदाहतान् (for उपा°). M1. 3 तापसानां समा (M3 तदा)-हतान्. —^c) B1. 2. 4 कलसान्. D4. 6. 8 T4 G2-4 M5 राजा; G5 M1-4 चैव (for राजंस्). D5 कलशांस्तान्यथा राजा. —^d) Dn2 तत्र (for तथा). K2. 4. 5 B1. 2. 4. 5 D3. 9 तथैवोदुं (B1. 2. 4. 5 °दुं)बरानपि; K3 D4-6. 8 T2-4 G1. 3. 4 M2. 5 तथैवो (T2 G1 °वौ)दुंबराण्यपि (K3 °णि

C. 15. 727
B. 15. 27. 13
K. 15. 29. 13

कमण्डलूस्तथा स्थालीः पिठराणि च भारत ॥ १३
भाजनानि च लौहानि पात्रीश्च विविधा नृप ।
यद्यदिच्छति यावच्च यदन्यदपि काङ्क्षितम् ॥ १४
एवं स राजा धर्मात्मा परीत्याश्रममण्डलम् ।
वसु विश्राण्य तत्सर्वं पुनरायान्महीपतिः ॥ १५
कृताह्निकं च राजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
ददर्शासीनमव्यग्रं गान्धारीसहितं तदा ॥ १६
मातरं चाविदूरस्थां शिष्यवत्प्रणतां स्थिताम् ।

च); Dn1 D2.7 तत्रैवोदुंबराणि; G2 damaged; G5 M1.3.4 तथैवोदुंबराणि च.

13 T1 om. 13 (cf. v. l. 12). G2 partly damaged. —^a) K5 प्रवीणाश्च; T3 प्रवेणूश्च; G5 M2 °णीश्च (for °णीश्च). * Cn : प्रवेणीः, कुथाः । प्रवेणिः स्त्री कुथावेण्योरिति मेदिनी (णत्रिकं, st. 63) । * —^b) K4 सुक्शुवाश्च; K5 सुक्शुवां; B1.5 सुक्शुवं; B2.4.6 सुक्शुवं; T3 सुक्शुवांश्च; G5 ससुवश्च; M2 ससुवं (for सुक्शुवं). —^c) K1.2.5 कमंडलं (K5 °लुं) (for °डलंस्). B1.2.4.8 Dn D1-3.7.9 च स्थालीश्च; D4.6.8 G1.2 M4 तथा स्थाली; G4 तथा राजा; G5 M2 तथा धीमान्; M3 तथा पात्रीः (for तथा स्थालीः). K4 कमंडलुं तथा स्थालीं; B6 कमंडलुश्च स्थाली च. —^d) K1 पिठराणि; G3.4 पीठि (G4 °ठ) कानि (for पीठराणि).

14 T1 om. 14 (cf. v. l. 12). —^a) K2.3.5 D4.6.8 T2-4 G1.2 M1.3.4 लोहानि (for लौ°). —^b) K2 पात्री च; K3 पात्राश्च; K5 पात्रांश्च (for पात्रीश्च). K5 विविधांस्. K D4-6.8 T2.4 G1-4 तथा (for नृप). T3 पात्राणि विविधानि च. —^c) K1-3.5 B2 यो यद् (for यद्यद्). T3 G3-5 M1.2 इच्छंति (for इच्छति). —^d) K3.5 B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 G1 यच्चान्यद्; K4 T2 तदन्यद्; G2 दद्यात्तद् (for यदन्यद्). B1 Dn D2.7.9 भाजनं; B2.6 D1.3 वाङ्छितं; B5 भारत (for काङ्क्षितम्). — After 14, K1 ins.:

59* तत्सर्वं प्रददौ राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।

15 G2 partly damaged. —^b) K3-5 चरन्; G5 M2 प्रीणय (for परीत्य). —^c) Dn2 बहु (for वसु). G5 M2 विश्राण्य (for °ण्य). T1 बहुशः (for तत्सर्वं). B2 वसुवस्त्राणि संहृत्य. —^d) K3 महीपते; D4.6.8 G1 महीपति; G2 महातपाः (for महीपतिः). K1 प्रणनाम महीपते.

कुन्तीं ददर्श धर्मात्मा सततं धर्मचारिणीम् ॥ १७
स तमभ्यर्च्य राजानं नाम संश्राव्य चात्मनः ।
निषीदेत्यभ्यनुज्ञातो बृश्यामुपविवेश ह ॥ १८
भीमसेनादयश्चैव पाण्डवाः कौरवर्षभम् ।
अभिवाद्योपसंगृह्य निषेदुः पार्थिवाज्ञया ॥ १९
स तैः परिवृतो राजा शुशुभेऽतीव कौरवः ।
विभ्रद्वाहीं श्रियं दीप्तां देवैरिव बृहस्पतिः ॥ २०
तथा तेषूपविष्टेषु समाजग्मुर्महर्षयः ।

16 ^a) K4 D1.3 T3 तु (for च). K1-3.5 D4.6.8 G3-5 M1.2.4 च (G3-5 M1.2.4 स) राजर्षिः; M5 च राजर्षिर् (for च राजानं). D5 T1.4 M3 कृताह्निकः स राजर्षिर्. — T4 om. 16^b-24^b. —^b) B1.4.5 Dn D2.4.6-8 T2.3 G1.2.4 महीपतिं (for 'मनीषिणम्'). —^d) G5 M1-3 गांधार्या (for °री-). D5 तथा (for तदा).

17 T4 om. 17 (cf. v. l. 16). G2 damaged. —^a) K4.5 D4.6.8 T3 G1.4 M2 (sup. lin.) चापि (for चावि-). —^b) K1 स्थिता. K5 शिष्ये च प्रणतास्थितां. —^c) K5 कुन्ती. —^d) K1 ब्रह्म; K3-5 व्रत- (for धर्म-). B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 शिष्टाचार-समन्वितां.

18 T4 om. 18 (cf. v. l. 16). —^a) B6 तदाभ्यर्च्य; T3 तमभ्यर्च. G2 स तामभ्यर्च्य जननीं. —^b) K3-5 B2 D5 S (T4 om.) विश्राव्य (for सं°). K2 चात्मनि (for °नः). — 18^{ad} partly damaged in G4. —^c) T3 निषेदिति; G3 निषेदेति (for निषीदेति). —^d) K1 D1 M2.3.5 बृश्याम्; K2 ऊर्ग्याम्; K3 वृक्षान्; K4.5 B (B3 missing) Dn D1-4.9 वृश्याम्; D5 वृश्याम्; D8 T1 G1.5 M4 ब्रश्याम्; T3 वृश्याम् (for बृश्याम्). D6 बहुश्यामविवेश ह (sic).

19 T4 om. 19 (cf. v. l. 16). G2 partly damaged. —^a) G4 partly damaged. G3.4 कृताह्निका (G4 damaged) च ते सर्वे. —^b) B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 भरतर्षभ; D4-6.8 T2.3 G1.3.4 M1 कौरवर्षभ (for °र्षभम्). —^c) T2 -संगम्य (for -संगृह्य). —^d) G4 पाण्डवाज्ञया; G5 M1-4 कौरवाज्ञया (for पार्थिवा°).

20 T4 om. 20 (cf. v. l. 16). D4 om. 20-21. —^b) K4.5 कौरव (for °वः). — G4 damaged for 20^{ad}. —^c) T1 G3 विभ्रन्. T3 transp. ब्राह्मीं and दीप्तां. M1-4 कृत्स्नां (for दीप्तां). —^d) D6.8 G1 देवेष्विव (for देवैरिव). K5 बृहस्पतिं.

शतयूपप्रभृतयः कुरुक्षेत्रनिवासिनः ॥ २१
 व्यासश्च भगवान्विप्रो देवर्षिगणपूजितः ।
 तः शिष्यैर्महातेजा दर्शयामास तं नृपम् ॥ २२
 तः स राजा कौरव्यः कुन्तीपुत्रश्च वीर्यवान् ।
 भीमसेनादयश्चैव समुत्थायाभ्यपूजयन् ॥ २३
 समागतस्ततो व्यासः शतयूपादिभिर्वृतः ।

धृतराष्ट्रं महीपालमास्यतामित्यभाषत ॥ २४
 नवं तु विष्टरं कौश्यं कृष्णाजिनकुशोत्तरम् ।
 प्रतिपेदे तदा व्यासस्तदर्थमुपकल्पितम् ॥ २५
 ते च सर्वे द्विजश्रेष्ठा विष्टरेषु समन्ततः ।
 द्वैपायनाभ्यनुज्ञाता निषेदुर्विपुलौजसः ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

३५

वैशंपायन उवाच ।

तथा समुपविष्टेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

व्यासः सत्यवतीपुत्रः प्रोवाचामन्त्र्य पार्थिवम् ॥ १

धृतराष्ट्र महाबाहो कञ्चित्ते वर्धते तपः ।

C. 15. 742
B. 15. 28. 2
K. 15. 30. 2

21 D4 T4 om. 21 (cf. v. l. 20, 16). —^a) D5. 6. 8 T1-3 G M1-3 तेषु तत्र (for तथा तेषु). —^c) B1. 5 सितयूप- (for शत°).

22 T4 om. 22 (cf. v. l. 16). —^a) G2 damaged. M4 [s]थ (for च). G5 M1-3 व्यासोथ भगवान्विद्वान्. —^b) K4 B1. 4. 5 Dn D1. 2. 7 -सेवितः (for -पूजितः). —^c) D9 transp. वृतः and शिष्यैः. D4-6. 8 T1-3 G1-3 महाराजः; G4 महा** (for °तेजा). —^d) G4 damaged. B (B3 missing) Dn1 D1-3. 7. 9 पार्थिवं; Dn2 पाण्डवं (for तं नृपम्).

23 T4 om. 23 (cf. v. l. 16). —^a) G4 partly damaged. M5 च (for स). K4. 5 कौरव्य (for °व्यः). —^b) T3 M3 -पुत्रः स (for -पुत्रश्च). D4-6. 8 S (T4 om.) धर्मराट् (for वीर्यवान्). —^d) G2 damaged. D5 समुत्थाप्य; G5 M3 प्रत्युत्थाय; M2. 4 तमुत्थाय (for समु°). K5 अभिपूजयन्; M4 अभ्यवादयन्. B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 प्रत्युत्थायाभ्यवादयन्.

24 T4 om. 24^{ab} (cf. v. l. 16). G2 partly damaged. —^a) M1-4 तदा (for ततो). —K1 om. (hapl.) 24^b-25°. —^b) K2. 5 D4. 5 T1-3 G1. 3 M3-5 तदा; D6 G4 M2 तथा; D8 G5 सह (for वृतः). —^c) K4 धृतराष्ट्रो. —^d) G4 damaged. D9 आस्यतामित्युवाच ह; G5 M1-4 °मिति चाब्रवीत्.

25 K1 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). —^a) G4 damaged. K2 एवं तु; K4. 5 नवं च; B1. 4. 6 Dn D1. 5-8 वरं तु; B2 सुवर्णं; T1 वनं तु; G2 अयं तु (for नवं तु). K2 D4-6. 8. 9 S कौशं (for कौश्यं). —^b) D9 -कुशोद्भवं (for °त्तरम्). —^c) K3. 5 G5 M1-4 ततो; K4 तथा (for तदा). —^d) K4 अभि- (for उप-).

26 G2 partly damaged. —^a) G5 M1-4 द्विजास्तत्र (for द्विजश्रेष्ठा). —^d) T2 (sup. lin.) निस्तराणि महांति च.

Colophon. — Adhy. name: D4. 6. 8 G1 व्यासोपगमनं; T2. 3 G2 व्यासागमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K2 30; K4 D4. 6. 8 T2 G1. 2. 5 M1-4 33; Dn2 D1 27; D1 29; D5 T3. 4 G3. 4 M5 34 (as in text). — Śloka no.: K4 21; K5 43; D9 26.

35

 This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 ^a) B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 ततः; T2. 3 G3. 4 तदा (for तथा). K1 तथा च सूपविष्टेषु; K3. 5 ततस्तेषूप°. —^d) G4 damaged. K1 [आ]हूय (for

C. 15. 742
B 15. 28. 2
K. 15. 30. 2

कच्चिन्मनस्ते प्रीणाति वनवासे नराधिप ॥ २
कच्चिद्दृदि न ते शोको राजन्पुत्रविनाशजः ।
कच्चिज्ज्ञानानि सर्वाणि प्रसन्नानि तवानघ ॥ ३
कच्चिद्बुद्धिं दृढां कृत्वा चरस्यारण्यकं विधिम् ।
कच्चिद्वधूश्च गान्धारी न शोकेनाभिभूयते ॥ ४
महाप्रज्ञा बुद्धिमती देवी धर्मार्थदार्शिनी ।
आगमापायतत्त्वज्ञा कच्चिदेषा न शोचति ॥ ५
कच्चित्कुन्ती च राजंस्त्वां शुश्रूषुरनहंकृता ।
या परित्यज्य राज्यं स्वं गुरुशुश्रूषणे रता ॥ ६

[आ]मन्त्रय). B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 इदं वचन-
मब्रवीत्.

2 ^b) K1 कश्चित्. B1. 2. 5 Dn D1. 2. 9 T1 वर्तते (for
वर्धते). — ^a) K1. 2 कश्चिन्. — ^d) K1. 2 वनवासो.

3 ^a) K1. 2 कश्चिद्. D4. 6. 8 G2 मृदूयते; T2 धृति
(sic) न ते (for हृदि न ते). — ^b) K4 G2 -विनाश(G2
°शि)नः (for °शजः). — ^c) K1. 2 कश्चिज्. G3. 4 जानासि
(for ज्ञानानि). — ^d) K1. 2 प्रसन्नानि; T3 प्रशंस्यानि
(for प्रसन्नानि). B4 च ते (for तव). B1. 5 Dn D2. 7
सुप्रसन्नानि तेनघ.

4 K3. 5 om. 4^{ab}. — ^a) G4 damaged. K1 कश्चि-
द्बुद्धिं दृढं कृत्वा (sic). — ^b) K4 चरच (for चरसि).
G2 आरण्यकां. — ^c) K1 कश्चिद्. K4 वधूश्च. — ^d)
K -पूर्यते (K4 °ति); M1 -पीडिता- (for -भूयते).

5 ^a) K3. 4 B1. 4. 6 Dn D1. 2. 4-6. 8 T2-4 G2-5 M2.
8. 5 महाप्रज्ञा (for °प्रज्ञा). M1 अभिभूय महाप्रज्ञा.
— ^b) D1 देवी; D5 वेद (for देवी). G5 M1-3 सर्वार्थ-
(for धर्मार्थ). — ^c) K3 B5 D3. 9 आगमोपाय- (for
°मापाय-). — ^d) K1 B2 एषा न (sic); D5 T4 G3. 4
एव न; T1 नैवात्र (for एषा न). K5 T2 शोचती.

6 G4 damaged for 6^{ab}. — ^a) B6 तु (for च).
K च ते राजन्; D4-6. 8 S (G4 damaged) महाभागा
(T1. 3 °ग) (for च राजंस्त्वां). — ^b) B1. 2. 4. 5 Dn
D2. 7 शुश्रूषति (for °षुर्). — K1 om. (hapl.) 6^{ad}.
— ^c) B4 सा (for या). B1. 4. 5 Dn D2. 7 स्वं पुत्रं
(for राज्यं स्वं).

7 ^a) K1 कश्चिद्. — ^b) K5 B1. 2. 6 D1. 3. 9 त्वया
प्रत्यभिनन्दितः; B4. 5 Dn D2. 5. 7 महात्मा सुमहामनाः.

कच्चिद्वर्मसुतो राजा त्वया प्रीत्याभिनन्दितः ।
भीमार्जुनयमाश्चैव कच्चिदेतेऽपि सान्त्विताः ॥ ७
कच्चिन्नन्दसि दृष्टैतान्कच्चित्ते निर्मलं मनः ।
कच्चिद्विशुद्धभावोऽसि जातज्ञानो नराधिप ॥ ८
एतद्धि त्रितयं श्रेष्ठं सर्वभूतेषु भारत ।
निर्वैरता महाराज सत्यमद्रोह एव च ॥ ९
कच्चित्ते नानुतापोऽस्ति वनवासेन भारत ।
स्वदते वन्यमन्नं वा मुनिवासांसि वा विभो ॥ १०
विदितं चापि मे राजन्विदुरस्य महात्मनः ।

— ^a) K3 -यमौ (for -यमाश्). M2 चापि (for चैव).
T3 भीमसेनार्जुनयमाः. — ^d) K1 कश्चिद्. D5 देशे (for
एते). G3 हि (for ऽपि). K2 सान्त्विकाः; B2. 5 शां-
त्विताः. K5 कच्चित्ते त्वनुसांत्विताः.

8 G4 damaged for 8^{ab}. — ^a) K1 कश्चिन्. K1. 2
M1. 2. 4 एनान् (for एतान्). — ^b) K1 D4 कश्चित्.
D3 तपः (for मनः). — T1 om. 8^c-16^d. — ^c) K B
(B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 च; T2. 3 वै (for वि-).
K4 D9 शुभ- (for -शुद्ध-). K2 D8 [ऽ]पि (for ऽसि).
— ^d) B2 D5 T2-4 G3 जातज्ञानो; D1 ज्ञानेनैव; D4.
6. 8 G1 ज्ञातोज्ञातो; G2 ज्ञाताज्ञाने (for जातज्ञानो).
K2 D8. 9 T3 M3 नराधिपः.

9 T1 om. 9 (cf. v. 1. 8). — ^a) D4. 6 हि त्रिमयं
(sic); G5 M2. 3. 5 विद्धि त्रयं (for हि त्रितयं). T4
सर्वं; G2 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठं). — ^b) M3 सर्वेषु भरतर्षभ.
— K5 om. (hapl.) 9^c-10^b. — ^c) T3 निर्वैदिता (for
निर्वैरता). K3 महाप्रज्ञा; G5 M1-4 °बाहो (for °राज)
G4 निर्वैरः सर्वभूतेषु. — ^d) G4 damaged. K4 M3
अद्रोहम्; B1. 4. 5 Dn D2. 7 अक्रोध (for अद्रोह).

10 T1 om. 10 (cf. v. 1. 8). K5 om. 10^{ab} (cf.
v. 1. 9). — ^a) G4 damaged. K1 कश्चित्. B1. 2.
4. 5 Dn D2. 7 न च मोहो; D1 न च तापो (for नानु-
तापो). — ^c) K1 सुदते; K2 स्वदत्ते; B1. 2. 5 स्वदसे;
B4 D8 स्वदेशे; Dn D2 स्ववशे (for स्वदते). G5 M1. 2
वान्यम् (for वन्यम्). — ^d) T4 om. मुनि. K1-3. 5
-वासोपि (K5 °सोभि) (for -वासांसि). K3 T3 G5 M1-3
चाभिभो; G4 भारत (for वा विभो). K4 वनवासोपि
वा विभो; B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 उपवासोपि
वा भ (D1 चाभ)वेत्; D5 मुनिवासोपि वाभवन्.

गमनं विधिना येन धर्मस्य सुमहात्मनः ॥ ११

माण्डव्यशापाद्धि स वै धर्मो विदुरतां गतः ।

महाबुद्धिर्महायोगी महात्मा सुमहामनाः ॥ १२

बृहस्पतिर्वा देवेषु शुक्रो वाप्यसुरेषु यः ।

न तथा बुद्धिसंपन्नो यथा स पुरुषर्षभः ॥ १३

तपोबलव्ययं कृत्वा सुमहच्चिरसंभृतम् ।

माण्डव्येनर्षिणा धर्मो ह्यभिभूतः सनातनः ॥ १४

नियोगाद्ब्रह्मणः पूर्वं मया स्वेन बलेन च ।

वैचित्रवीर्यके क्षेत्रे जातः स सुमहामतिः ॥ १५

भ्राता तव महाराज देवदेवः सनातनः ।

धारणाच्छ्रेयसो ध्यानाद्यं धर्मं कवयो विदुः ॥ १६

सत्येन संवर्धयति दमेन नियमेन च ।

अहिंसया च दानेन तपसा च सनातनः ॥ १७

येन योगबलाज्जातः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।

C. 15. 758
B. 15. 28. 18
K. 15. 90. 18

11 T1 om. 11 (cf. v. l. 8). —^a) K4 विदितो; K5 विहितं (for विदितं). K4 B2 वा (for च). T4 एष (for चापि). B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 राजेंद्र (for मे राजन्). — K1 G3. 4 om. (hapl.) 11^{cd}. —^e) Dn D1-3. 7 G1 [अ]नेन (for येन). K2 गमनं विधिवानेव; B1. 4. 5 नं विधिपातेन; B2 विदितं विधियानेन; B6 D9 गमनं विधियानेन; M1 विधिना गमनं येन. —^d) G2 सुतमात्मनः (for सुमहा^o).

12 For the curse of Yama by Māṇḍavya, which compelled him to be born as Vidura, cf. l. 57. 77-81. T1 om. 12 (cf. v. l. 8). G4 partly damaged. —^a) D5 इह; G2 स हि (by transp.). —^e) K2 महायोगी महाबुद्धिर् (by transp.). —^d) D8-5. 8. 9 T2-4 G M स (for सु). K5 महामतिः (for मनाः). K1 महात्मा पुरुषर्षभः; K3 महात्मा स महामतिः; K4 D6 स महात्मा महामतिः (D6 नाः).

13 T1 om. 13 (cf. v. l. 8). K1 reads 13 after 25. —^b) D4-6. 8 T2. 4 G2. 3 M5 हि (for [अ]पि). K3 सः; K4 B1. 2. 4. 5 Dn D1-3. 7 M1. 4 च (for यः). G4 शुक्रो वा दानवेषु यः. —^e) K5 स (for न). K1 B5 D2 T4 -संपन्नौ (for न्नो). —^d) K3 [अ]यं; B5 [अ]सौ (for स). K1 यथा स विदुरोभवत्; K5 D1. 4 यथा स (K5 थायं) पुरुषर्षभः; T2 G5 M1-4 यथा स भरतर्षभः.

14 T1 om. 14 (cf. v. l. 8). G5 partly damaged. —^a) M3 तपोबलं (for बल). K5 -चयं (for -व्ययं). —^b) D6. 6 -संवृतं (for -संभृतम्). K1-3. 5 G5 M1-4 सुचिरं संभृतं तदा (K1. 2 पुरा); B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 सुचिरासंभृतं (D1 वृतं) तदा. —^d) K3-5 [स]प्यभिभूतः; T2 ह्यविभूतः; T3 ह्यवभूतः; M3 अभिभूतः (for ह्यभि^o).

15 T1 om. 15 (cf. v. l. 8). K2 om. (hapl.)

15^a-16^b. —^a) B5 वियोगाद्; G4 बोधनाद् (for नियोगाद्). D8 ब्राह्मणः (for ब्रह्मणः). —^b) K1 यथा; D4. 6. 8 तथा (for मया). B6 वै (for च). —^e) K5 -वीर्यकं (for के). —^d) K3 मया (for जातः). K1 G2 स सः; K3 जातो; K4. 5 D1 स तु; D3 स च (for स सु). K4 महाद्युतिः; D3 मुनिः; G3 समाहितः (for महामतिः). M5 जनितः स महामतिः.

16 T1 om. 16 (cf. v. l. 8). K2 om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). —^a) K4 ततस् (for भ्राता). K1. 3-5 D4. 6. 8 T2-4 G1-4 महात्मा स (K1 त्मा वै; K3 त्मा च; G2 त्मासौ); D5 M5 त्मानो (for राज). G5 M1-4 भ्रातृभावं गतस्ते वै (sic). — 16^{bc} damaged in G4. K1 om. (hapl.) 16^c-17^d. —^e) K2 कारणाद्; M1. 2 (inf. lin.) धरणात् (for धा^o). B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 G1 मनसा (D9 सो) (for श्रेयसो). M3 (inf. lin.) C^v ज्ञानाद् (for ध्या^o). D4. 6. 8 धारणाच्छावणाच्छानाद्. —^d) D4-6. 8 T4 यद्धर्मः; M1-4 धर्मं हि (for यं धर्मं).

17 K1 om. 17 (cf. v. l. 16). —^a) K3-5 D4-6. 8 S सत्येन वर्धते यो हि (K3-5 T1 G5 M1-3 योगो; M5 योगी). —^b) K4 दानेन विनयेन च; B (B3 missing) Dn D2. 3. 7. 9 यो दमेन श (B4 मे च श)मेन च; D1 यो दमेन *** च. —^e) D4-6. 8 T1. 2. 4 G M [अ]थ (for च). —^d) B (B3 missing) Dn D1-3. 7. 9 तप्यमानः (for तपसा च). T1 तपसा श्रद्धयापि च.

18 ^a) T1 योसौ (for येन). G4 बलेनैव (for बलाज्जातः). —^b) B4 सनातनः (for युधिष्ठिरः). — 18^{cd} is partly damaged in G4. —^e) K2-5 D4-6. 8 T2-4 G2. 3. 5 M1-3. 5 एव (for एष). — After 18, G5 M1 ins.:

60* प्रत्यक्षं पूजितो येन चित्तस्थश्चिन्मयो हरिः ।

शुद्धाशयस्य भक्त्या च संभ्रमाराधितः पुरा ।

C. 15. 758
B. 15. 28. 18
K. 15. 30. 18

धर्म इत्येष नृपते प्राज्ञेनामितबुद्धिना ॥ १८
यथा ह्यग्निर्यथा वायुर्यथापः पृथिवी यथा ।
यथाकाशं तथा धर्म इह चामुत्र च स्थितः ॥ १९
सर्वगश्चैव कौरव्य सर्व व्याप्य चराचरम् ।
दृश्यते देवदेवः स सिद्धैर्निर्दग्धकिल्बिषैः ॥ २०
यो हि धर्मः स विदुरो विदुरो यः स पाण्डवः ।
स एष राजन्वश्यस्ते पाण्डवः प्रेष्यवत्स्थितः ॥ २१
प्रविष्टः स स्वमात्मानं भ्राता ते बुद्धिसत्तमः ।

दिष्ट्या महात्मा कौन्तेयं महायोगबलान्वितः ॥ २२
त्वां चापि श्रेयसा योक्ष्ये नचिराद्भरतर्षभ ।
संशयच्छेदनार्थं हि प्राप्तं मां विद्धि पुत्रक ॥ २३
न कृतं यत्पुरा कैश्चित्कर्म लोके महर्षिभिः ।
आश्चर्यभूतं तपसः फलं संदर्शयामि वः ॥ २४
किमिच्छसि महीपाल मत्तः प्राप्तुममानुषम् ।
द्रष्टुं स्पृष्टुमथ श्रोतुं वद कर्तास्मि तत्तथा ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ समाप्तमाश्रमवासपर्व ॥

19 ^a) K3-5 चाग्निर्; B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 T1 वह्निर् (for ह्यग्निर्). T1 तथा (for यथा). — ^b) D5 वा; T1 स्यात्; M1 च (for [आ]पः). B1 -पते; D5 T1 तथा (for यथा). — ^c) B2 om.; D1.3 यथा कालस्; D4.6.8 T3 यथाकाशस् (for °काशं). K1 B1.2 T2 G2 यथा (for तथा). — ^d) K2 M5 चास्थितः; K4 संज्ञितः; D5 संस्थितः; M1-4 च ध्रुवः (for च स्थितः). G3 सर्वदा तत्र वस्थितः.

20 ^a) K1.2 सर्वशस्; K3.4 G2.5 M2 °तश् (for °गश्). D3 चापि (for चैव). B (B3 missing) Dn D1-3.5.7.9 राजेंद्र (for कौरव्य). T1 स धर्मः कुरु राजेंद्र. — ^b) K1.2 चास्य; K3-5 चापि (for व्याप्य). G4 स्थितं नरं (for चराचरम्). — 20^{ad} is damaged in G4. — ^c) K1 पश्यते (for दृश्यते). K5 चापि; M3 धर्मः (for देवः). K1.2 D4 T3 -देवस्य; K3-5 G2 -देवेश (G1 °शः); Dn D2.7 T4 M5 -देवैः स (for -देवः स). T1 दृश्यते सततं राजन्. — ^d) K3 सिद्धि- (for सिद्धैर्). G5 M2-4 -कल्मषैः (for -किल्बिषैः). B1.4-6 Dn D1-3.7.9 सिद्धैर्निर्मुक्तकल्मषैः (D1 °खैः); B2 समृद्धैर्मुक्तकल्मषैः.

21 ^a) D4.8 धर्मस्य (for धर्मः स). — ^b) D1 यश्च; D4 यस्य (for यः स). — ^c) K4 एव (for एष). K3-5 राजा (for राजन्). K5 D6.8 वश्यं ते; B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 दृश्यस्ते; T1 भवतः; T3 G2 वंशस्ते; G3.4 पश्यस्ते (for वश्यस्ते). D4 सुषराजन्-वश्यस्ते (sic). — ^d) D1 प्रेक्षित- (for प्रेष्यवत्). K1 पांडुपुत्रो युधिष्ठिरः; K2 पांडवः सत्यविक्रमः.

22 D7 reads 22^{ab} on marg. — ^a) G3 प्रवृष्टः (for प्रविष्टः). K3.5 च; M4 स्व- (for स). K1 B1.4-6 Dn D2.7 सुम (K1 B5 स म) हात्मानं; D4-6.8 T G1-4 सर्वमात्मानं (for स स्वमात्मानं). K4 प्रविष्टः स्वस्थ-मात्मानं. — ^b) K4 भूतं (for भ्राता). K1 D5 S -संमतः (for -सत्तमः). B2.6 D9 भ्राता ते बुद्धिमत्तरः; D1.3 भ्राता मे बुद्धिमांस्ततः. — ^c) B (B3 missing) D T G1-3.5 M5 दृष्ट्या; G4 damaged (for दिष्ट्या). T1 त्वामपि (for महात्मा). K1.3-5 T1 G5 M कौन्तेयो (for °यं). — ^d) D4.6.8 G1 समयोगः; D5 T1.4 G3.4 तपो° (for महा°). G2 -बलान्वितं.

23 ^a) M3 श्रेयसे (for °सा). K1.2 राजन् (for योक्ष्ये). T1 नितरां श्रेयसा योक्ष्येन्. — ^b) K1.2 योज्य- (K2 मोक्ष्य) से न चिरादिव. — ^c) K5 M1 वै; T1 मां (for हि). K4 B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 संशयच्छेदनार्थाय. — ^d) K1 G2.5 M3.4 प्राप्तं मा; D5 T1.4 संप्राप्तं. B5 पूर्वकं; B6 पुत्रकं (for °क).

24 ^a) B2.4 Dn D2.7 M1 यैः; M1.3.4 सु- (for न). K2 कश्चित् (for कै°). — ^b) T3 लोक- (for लोके). D4-6.8 S मनीषिभिः (for महर्षिभिः). — ^c) G4 कुर्वतस्तस्य तपसः. — ^d) B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 तद् (for सं-). K1 B6 D4.5 [इ]व; G2 च (for वः).

25 ^a) G4 माम् (for किम्). B1.4.5 इच्छति. K1 महीपालो. — ^b) K1.5 B4 D1.3-8 T1 G1 प्राप्तम्; T3 प्राक्ष्यम् (for प्राप्तुम्). B (B3 missing) Dn D1-3.7.9 अभीप्सितं (for अमानुषम्). — ^c) K3 द्रष्टुं (for द्रष्टुं).

३६

जनमेजय उवाच ।

निवासं गते विप्र धृतराष्ट्रे महीपतौ ।

सभार्ये नृपशार्दूले वध्वा कुन्त्या समन्विते ॥ १

वेदुरे चापि संसिद्धे धर्मराजं व्यपाश्रिते ।

तत्सु पाण्डुपुत्रेषु सर्वेष्वश्रममण्डले ॥ २

तत्तदाश्चर्यमिति वै करिष्यामीत्युवाच ह ।

व्यासः परमतेजस्वी महर्षिस्तद्वदस्व मे ॥ ३

वनवासे च कौरव्यः कियन्तं कालमच्युतः ।

युधिष्ठिरो नरपतिर्न्यवसत्सजनो द्विज ॥ ४

किमाहाराश्च ते तत्र ससैन्या न्यवसन्प्रभो ।

सान्तःपुरा महात्मान इति तद्ब्रूहि मेऽनघ ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

तेऽनुज्ञातास्तदा राजन्कुराजेन पाण्डवाः ।

विविधान्यन्नपानानि विश्राम्यानुभवन्ति ते ॥ ६

C. 15. 771
B. 15. 29. 6
K. 15. 31. 6

K1 स्पृष्टम्; K2, 4, 5 B1, 2, 5, 6 D4, 6, 8 G1, 3, 4 M3 स्पृष्टम्; T3 G2 स्पृष्टम् (for स्पृष्टम्). K4 यथा; K5 यथो; G4 मम (for अथ). —^a) M3 वेद (for वद). K3-5 तेनघ; D4-6, 8 T1, 2, 4 G M तं नृप (M4 °पः) for तत्तथा). B1, 2, 4-6 Dn D1-3, 7, 9 तत्कर्तास्मि तवा-B5 °तो)नघ. — After 25, K1 reads 13.

Colophon. — *Adhy. name*: K1 व्यासवाक्यं; T2 व्यासवरप्रदानं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 31; K4 D4, 6, 8 T2 G1, 2, 5 M1-4 34; Dn2 D1 28; D1 30; D5 T3, 4 G3, 4 M5 35 (as in text); T1 33. — *Sloka no.*: K4 45; K5 67; D9 15.

36

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 °) K1-3 B (B3 missing) D1, 3, 7 G5 M3, 4 वनवास-; K4 D9 °वासे (for °वासं). D8 विप्रे; G3 वेप्रा (for विप्र). —^b) K2 धृतराष्ट्र- (for °राष्ट्रे). D6, 8 महामतौ (for महीपतौ). —^c) T3 साचार्ये; G4 साधार्या (for सभार्ये). B2 शार्दूल (for °ले). G5 M1-4 सदारे भरतश्रेष्ठे. —^d) T3 तथा (for वध्वा).

2 °) D4-6, 8 T G1-3 M5 धर्मज्ञे; G4 धर्मिष्ठे (for संसिद्धे). — D8 om. 2^b. —^b) K2, 4, 5 B (B3 missing) D9 T3 M3 धर्मराज- (K4 B1, 2, 4-6 °जे); G4 धृतराष्ट्रं (for धर्मराजं). K3 धर्मराजन्युपाश्रिते. —^d) D4, 6, 8 सर्वे हि (for सर्वेषु). B2, 6 D1, 3, 9 सर्वेष्वपि च भारत.

3 °) D1, 3 तत् (for यत्). G3, 4 तदा कार्यम् (for तदाश्चर्यम्). —^b) B5 वै (for ह). —^d) G4 तत्कार्यं

च (for महर्षिस्तद्). G5 M1-4 च शंस (for वदस्व).

4 °) D4, 6, 8 G1 [s]पि; T1 तु; G3, 4 न (for च). D4, 6, 8 कौरव्यं (for °न्यः). —^b) K5 D4, 6, 8 T4 G5 M1, 3-5 अच्युत; D1, 3 ऊषितः (for अच्युतः). —^c) D1, 3 [s]थ नृ- (for नर-). —^d) B4, 5 स्व- (for स-). D4 स्वजने. B (B3 missing) Dn D1-3, 7, 9 G5 M1-4 तदा; D5, 8 T2, 4 द्विजः (for द्विज). K4 निवसत्सुजनो द्विज; M5 न्यवसत्स जनेश्वरः.

5 °) K4 आहारश्च. —^b) K4 ससैन्यो. B4 विवसन्; T2 ह्यव°; G3 ह्यभवन् (for न्यवसन्). K1 D5 विभो (for प्रभो). T3 ससैन्याभ्यवसन्विभो; G4 ससैन्या धर्मजादयः. —^c) D6 T3 सांतःपुर-; M4 °पुरो. —^d) D4-6, 8 S एतदिच्छामि वेदितुं.

6 After the ref., D4-6, 8 S ins.:

61* वनवासगतं राजन्धृतराष्ट्रं महीपतिम् ।

युधिष्ठिरोऽभ्ययाद्ब्रुं ससैन्यो भ्रातृभिः सह ।

प्रथमे दिवसे चैषामापो मूलं फलं तथा ।

भोजनं भूमिशय्या च तत्रासीद्धरतर्षभ ।

[(L. 1) D5, 8 G2 वनवासं (for °वास-). D4, 6, 8 राजा (for राजन्). D4, 6 महीपतिः (for °पतिम्). — (L. 2) T1 ससैन्यो भरतर्षभ (for the post. half). — (L. 3) G4 नित्यं च (for प्रथमे). M2 मूल- (for मूलं).]

— °) G5 M1-4 अनुज्ञातास् (for तेऽनु°). D4-6, 8 T2-4 G2-5 M1-3, 5 ततो (for तदा). D8 om. from राज up to राजन् (in 8°). K5 G5 M1-4 राज्ञा (for राजन्). —^b) D4, 6 कुलराजेन वासवाः; G5 M1-4 कुरुवृद्धेन भारत. —^c) T2 विविधाश्च (for °नि). G4 अभजन्नाज-योग्यानि. —^d) B5 D9 विश्रम्य. B4 वै (for ते). K1 शय्याश्चात्र भजन्ति वै; K2 शय्या वात्र भजन्ते ते; K3, 5

C. 15. 772
B. 15. 29. 7
K. 15. 31. 9

मासमेकं विजहुस्ते ससैन्यान्तःपुरा वने ।
अथ तत्रागमद्व्यासो यथोक्तं ते मयानघ ॥ ७
तथा तु तेषां सर्वेषां कथाभिर्नृपसंनिधौ ।
व्यासमन्वासतां राजन्नाजग्मुर्मुनयोऽपरे ॥ ८
नारदः पर्वतश्चैव देवलश्च महातपाः ।
विश्वावसुस्तुम्बुरुश्च चित्रसेनश्च भारत ॥ ९
तेषामपि यथान्यायं पूजां चक्रे महामनाः ।
धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञातः कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ १०
निपेदुस्ते ततः सर्वे पूजां प्राप्य युधिष्ठिरात् ।
आसनेष्वथ पुण्येषु बर्हिष्केषु वरेषु च ॥ ११
तेषु तत्रोपविष्टेषु स तु राजा महामतिः ।

पाण्डुपुत्रैः परिवृतो निषसाद कुरुद्रहः ॥ १२
गान्धारी चैव कुन्ती च द्रौपदी सात्वती तथा ।
स्त्रियश्चान्यास्तथान्याभिः सहोपविविशुस्ततः ॥ १३
तेषां तत्र कथा दिव्या धर्मिष्ठाश्चाभवन्नुप ।
ऋषीणां च पुराणानां देवासुरविमिश्रिताः ॥ १४
ततः कथान्ते व्यासस्तं प्रज्ञाचक्षुषमीश्वरम् ।
प्रोवाच वदतां श्रेष्ठः पुनरेव स तद्वचः ।
प्रीयमाणो महातेजाः सर्ववेदविदां वरः ॥ १५
विदितं मम राजेन्द्र यत्ते हृदि विवक्षितम् ।
दह्यमानस्य शोकेन तव पुत्रकृतेन वै ॥ १६
गान्धार्याश्चैव यदुःखं हृदि तिष्ठति पार्थिव ।

शय्याश्चाप्यभजंत ते; K₄ निशम्याश्चाप्यभजंति वै (sic);
D₄₋₆ G₁ शय्याश्चैवा (D₆ °श्चान्व) भजन्वने; T G₂₋₅ M
शय्याश्चान्वभ (T₂ G₂ °न्याभ) वन्वने (T₃ °न्पुन:).

7 D₈ om. 7 (cf. v. 1. 6). — ^b) B₅ [अं]तःपुरा-
गमे. — ^a) T₁ यथोक्तस्. G₅ M₂₋₄ नृप (for [अ]नघ).

8 D₈ om. up to राजन् (cf. v. 1. 6). — ^a) G₄
damaged. D_{1.3} यथा (for तथा). K₄ B_{1.6} D_n D_{2.7}
च; D₉ नु (for तु). G₅ M₁₋₄ तत्र (for तेषां). — ^b)
K₅ कथांते (for कथाभिर्). — ^c) K₄ B₈ D_{1.3.4.6.9}
G₅ M₂₋₅ अन्वासतां (for °सतां). — ^d) K_{1.2} परे;
D₅ वने (for अपरे). G₅ M₁₋₄ आजग्मुर्ऋषयः परे.

9 ^a) G₁ नारदं सर्वतश्चैव. — ^b) M₅ महामना: (for
°तपा:). — ^c) K₄ D₅ तुंबरश्.

10 K₃ om. 10^a-11^b. — ^a) K₁ T₃ यथा न्याय्यं.
— ^b) K₄ D_n D_{2.7} महातपा:; K₅ °मति:.

11 K₃ om. 11^{ab} (cf. v. 1. 10). — ^b) K_{1.4} च
भारत (for युधिष्ठिरात्). K_{2.5} D_{4-6.8} T G₁₋₃ M₅
पूजां तां (D₅ T_{1.4} G₈ तां पूजां) प्राप्य भारत; G₄ तां
पूजां प्राप्य ते जना:; G₅ M₁₋₄ राज्ञा दत्तेषु व (M_{3.4} फ)-
ल्गुषु. — T₁ om. 11^{cd}. — ^c) B₂ च (for [अ]थ).
G_{3.4} मुख्येषु (for पुण्येषु). — ^d) D_n D₇ G₁ बर्हिणेषु;
D₂ (before corr.) °ष्टेषु; Cv (gloss: बर्हिष्केषु, बर्हि-
र्दर्मः । तत्सबन्धिषु, तद्रचितेषु ।) as in text. K₁₋₃ G₅
M₁₋₃ नवेषु; B₈ M₄ वनेषु; D₅ T₂₋₄ G_{2.3} M₅ शुभेषु;
D₉ [अ]वरेषु; G₄ damaged (for वरेषु). K₄ बर्हिषेषु
गवेषु च (sic); K₅ बर्हिषेषु वनेषु च; D₃ बर्हिष्वेष्वपरेषु

च; D_{4.6.8} बर्हिष्वेष्वशुभेषु च; M₅ बर्हिष्मत्सु शुभेषु च.
* C_n (reading बर्हिणेषु): पक्षिबर्हंतूलिकामयेषु । *

12 ^a) G₄ damaged. — ^b) D₁ -द्युति: (for -मति:).
K₁ स नृप: स महामना:; K₂₋₅ D_{4-6.8} S स नृप: सुम-
(K₄ °पस्तु म) द्वातपा: (K₂₋₅ °यज्ञा:). — ^d) G₄ प्रस-
साद (for निष°). K B_{2.4-6} D_n D_{2.4.6.8} T_{2.4} G₂
M_{3.4} कुरु (B₄ °लो) द्रह.

13 ^a) K₃₋₅ D_{4.6.8} T G₁₋₄ M₅ चाथ; G₅ M₁₋₄
त्वथ (for चैव). — ^c) K D₅ T₂₋₄ G₂₋₄ M₅ सर्वास
(for चान्यास्). K₁ राजन्; K₂ lacuna; K_{3.5}
[अ]न्यास्ता:; K₄ ताश्च; B₆ D₉ [ए]वान्या:; D₅ T_{2.4}
G₂₋₄ M₅ [अ]प्यन्या:; T₃ चान्या:; G₁ ह्यन्या: (for
[अ]न्याभि:). D_{4.6.8} स्तूय: स वास्तथा हन्या: (sic);
T₁ स्त्रिय: सर्वास्तोन्यत्र; G₅ M_{1.2.4} स्त्रियोन्याश्चैव ता:
सर्वा:; M₃ स्त्रियश्चान्याश्च ता: सर्वा: — ^d) K_{1.2} च ह;
K_{3.5} B₆ D₉ T_{1.2} G_{2.5} M_{1.2.4.5} तदा; B₂ D_{1.3} T₃
M₃ तथा (for तत:).

14 ^a) G₄ damaged. D_{6.8} तत: (for तत्र). G₅
M चित्रा (for दिव्या). — ^b) K_{1.2} हि (for च).
— ^c) K_{1.3-5} D_{4-6.8} S राजर्षीणां (for ऋषीणां च).

15 ^d) G₄ पाराशर्य: (for पुनरेव). — G₅ M₁₋₄ om.
15^{ef}. — ^c) G₄ damaged. D_{1.3} प्रेक्षमाणो; D_{4.6.8}
प्रिय°.

16 ^a) G_{3.4} तव (for मम). K_{1.2} राजर्षे (for
राजेन्द्र). — ^b) G₄ हृदि यत्ते (by transp.). — ^d)
K_{3.4} D_{4-6.8} S पुत्रपौत्र- (for तव पुत्र-). T₂ -क्षयेन

कुल्याश्च यन्महाराज द्रौपद्याश्च हृदि स्थितम् ॥ १७
 या धारयते तीव्रं दुःखं पुत्रविनशाजम् ।
 सुमद्रा कृष्णभगिनी तच्चापि विदितं मम ॥ १८
 श्रुत्वा समागममिमं सर्वेषां वस्ततो नृप ।
 संशयच्छेदनायाहं प्राप्तः कौरवनन्दन ॥ १९
 इहा च देवगन्धर्वाः सर्वे चैव महर्षयः ।
 पश्यन्तु तपसो वीर्यमद्य मे चिरसंभृतम् ॥ २०
 तदुच्यतां महाबाहो कं कामं प्रदिशामि ते ।
 प्राप्नोऽस्मि वरं दातुं पश्य मे तपसो बलम् ॥ २१

एवमुक्तः स राजेन्द्रो व्यासेनामितबुद्धिना ।
 मुहूर्तमिव संचिन्त्य वचनायोपचक्रमे ॥ २२
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि सफलं जीवितं च मे ।
 यन्मे समागमोऽद्येह भवद्भिः सह साधुभिः ॥ २३
 अद्य चाप्यवगच्छामि गतिमिष्टामिहात्मनः ।
 भवद्भिर्ब्रह्मकल्पैर्यत्समेतोऽहं तपोधनाः ॥ २४
 दर्शनादेव भवतां पूतोऽहं नात्र संशयः ।
 विद्यते न भयं चापि परलोकान्ममानघाः ॥ २५
 किं तु तस्य सुदुर्बुद्धेर्मन्दस्यापनयैर्भृशम् ।

C. 15. 791
B. 15. 29. 26
K. 15. 31. 28

(for -कृतेन). K3 च (for वै).

17 ^a) K3 दुःखं मे; D4. 6. 8 G1 तदुःखं. — ^b) G4 damaged. K2 om. (hapl.) from हृदि up to दुःखं (in 18^b). B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 नित्यदा; D4. 6. 8 G1 भारत (for पार्थिव). — ^c) D4-6. 8 S कुल्याश्चैव वरुश्रेष्ठ. — ^d) D6 T1. 4 G3. 4 हृदि सं (for च हृदि).

18 K2 om. up to दुःखं (cf. v. 1. 17). — ^{ab}) T1 येयं (for यच्च). K3-5 तीव्रं शोकं; D4-6. 8 दुःखं तीव्रं (by transp.). K4 -विनाशकं; G4 'शनं (for 'मम्). — ^c) K3 -जननी (sic) (for -भगिनी). — ^d) K4 तथा; G2 यच्च (for तच्च). D4 विविधं (for विदितं).

19 ^a) T1. 4 G1. 3. 4 समागमम्; T2 समागतम् (for समागमम्). K4 Dn D2. 4. 6-8 T2 G1. 2 इदं; B2 इयं (for इमं). D5 श्रुत्वा समागमश्चैव. — ^b) K2 वस्ततो; K4 च तदा; K5 B5 D5 T1. 4 G3. 4 वस्तुतो; B2 D1 ततो; G1 वस्तपो (for वस्ततो). B2 नृपं; D4. 6. 8 [s]मिते (for नृप). G5 M सर्वेषां वः सुखावहं. — ^c) K4 damaged. K3-5 B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 -च्छेदनार्थाय (for 'याहं). D6. 8 [अ]यं (for [अ]हं). — For 19^{ab}, K6 M1-4 subst.:

62* प्राप्तोऽस्मि कुरुशार्दूल संशयच्छेदनाय वः ।

20 ^a) G5 M1-4 देवदानवगन्धर्वाः. — ^b) G4 एते (for सर्वे). K1. 2. 4. 5 B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 चेमे; K3 ते च; T4 चैवं (for चैव). — ^d) K3-5 ममाद्य (for अद्य मे). D1 -संभृतं.

21 ^a) Dn D2. 7 महाराज; G5 M1-4 नरश्रेष्ठ; Bom. d. महाप्राज्ञ (for महाबाहो). — ^b) D1 कामं कं (by

transp.); D4. 6 किं कर्म; D7 किं कामं. B1. 2. 5. 6 Dn D1-3. 7. 9 प्रददामि; B4 प्रवदामि (for प्रदिशामि). — ^c) B4 partly damaged. K3 प्रपन्नो; K4 T3 प्रसन्नो; B5 D4. 6. 8 प्रणवो; D1. 3 प्रय (D3 'या) तो; D7 प्रवीणो; M5 प्रवरो (for 'णो). — ^d) K3 बलं; B1. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 फलं (for बलम्).

22 ^a) B5 च; T1. 3 G2 M2 तु (for स). D4. 6. 8 राजेन्द्र. — ^c) D4. 6. 8 अति- (for इव). K D4-6. 8 T G1-4 M1. 4. 5 निश्चित्य (for संचिन्त्य).

23 B5 om. 23^{ab}. — ^a) K1. 2 B1. 4. 6 Dn D1-3. 7. 9 च; K3 [s]हं (for the second sस्मि). — ^c) D1. 3 M1 ह्येष; D5 T4 G3 [s]द्यैव; T1 ह्यद्य (for स्येह). — ^d) M3 भवद्भिः सुमहात्माभिः.

24 ^a) K4 अथ वा; D9 अद्य वा; G2 अद्यैव (for अद्य च). G5 M2 उपगच्छामि (for अव'). — ^b) D5 दृष्ट्याम् (for इष्ट्याम्). K1. 2 B2. 6 D3 T2 G1. 2. 5 M महात्मनः (G5 M 'नां) (for इहात्मनः). T1. 4 गतिं दिष्ट्या ममा (T4 'हा) त्मनः; T3 धन्यां गतिमथात्मनः; G3. 4 धन्यं जन्म ममात्मनः. — ^c) K3 G4 च; K4. 5 यः (for यत्). B1. 4. 5 Dn D2. 7 ब्रह्म (B4 एक) कल्पैर्भवद्भिर्यत्. — ^d) K1. 2 सहितो; K3 संमतो (for समेतो). K G5 M2-5 तपोधनैः (for 'धनाः). G1 समेताश्च तपोधनाः.

25 ^a) K5 एष (for एव). — ^b) T1 पुरा (for पूतो). D4. 6. 8 संशयं. — ^c) G3. 4 सभयं (for न भयं). K4 लोके; K5 वापि (for चापि). — ^d) G4 partly damaged. K1-3. 5 D5 T G1-3. 5 M -लोके; D4 6. 8 -लोकं (for -लोकान्). K1 मया (for मम). K3 D5 T2. 4 G1. 5 M1-4 अनघ (for 'घाः). K4 संसाराय ममानघ.

C. 7
B. 15. 29. 27
K. 15. 31. 28

दूयते मे मनो नित्यं स्मरतः पुत्रगृद्धिनः ॥ २६
अपापाः पाण्डवा येन निकृताः पापबुद्धिना ।
घातिता पृथिवी चेयं सहया सनराधिपा ॥ २७
राजानश्च महात्मानो नानाजनपदेश्वराः ।
आगम्य मम पुत्रार्थे सर्वे मृत्युवशं गताः ॥ २८
ये ते पुत्रांश्च दाराश्च प्राणांश्च मनसः प्रियान् ।
परित्यज्य गताः शूराः प्रेतराजनिवेशनम् ॥ २९
का नु तेषां गतिर्ब्रह्मन्मित्रार्थे ये हता मृधे ।

तथैव पुत्रपौत्राणां मम ये निहता युधि ॥ ३०
दूयते मे मनोऽभीक्ष्णं घातयित्वा महाबलम् ।
भीष्मं शान्तवनं वृद्धं द्रोणं च द्विजसत्तमम् ॥ ३१
मम पुत्रेण मूढेन पापेन सुहृदद्विषा ।
क्षयं नीतं कुलं दीप्तं पृथिवीराज्यमिच्छता ॥ ३२
एतत्सर्वमनुस्मृत्य दह्यमानो दिवानिशम् ।
न शान्तिमधिगच्छामि दुःखशोकसमाहतः ।
इति मे चिन्तयानस्य पितः शर्म न विद्यते ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

26 ^a) G2 नु (for तु). M1 च (for सु). — ^b) K1. 2. 4. 5 [अ]पनये; D4. 6. 8 T3 G2 नयो; G3. 4 तनये (G4 यैर्) (for [अ]पनयैर्). — ^c) B6 पूयते (for दू). D4. 6. 8 मन्; T4 च (for मे). — ^d) K T2-4 G M1-4 शोचतः; D4. 6. 7 शोचंतं; D5 T1 शोचितः (for स्मरतः). D5 T1 G2 -गर्धिनः (for -गृद्धिनः).

27 ^a) K4 राजन् (for येन). M3 अपापः पाण्डवो येन. — ^b) K D4-6. 8 T2-4 G M निरस्ताः; T1 क्लेशिताः (for निकृताः). — ^c) D5 T1. 4 G3. 4 वसुधा (for पृथिवी). B1. 4. 5 Dn D2. 7 G1 येन; D1 चैव (for चेयं). — ^d) B6 सहसा (for या). B6 D3 T1 G5 M1-4 सरथः; D1 सनरा- (for र-). K4 सहाश्च सनराधिपा; K5 B2 सहया सनराधिप (B2 पा); D4. 6. 8 G2 सहाश्चमनुजद्विषा; D5 T4 G3 सवाहनरथद्विषा; G1 सभाश्च मनुजद्विष (sic); G4 सवाहन****.

28 ^b) G5 M1-4 नानादेशसमागताः. — ^c) G3 पुत्रास्ते; G4 दोषेण (for पुत्रार्थे). — ^d) K ततो; D4-6. 8 T G1. 2. 5 M ते (M3 ये) च; G3. 4 मृता (for सर्वे).

29 D4-6. 8 T G1-4 M5 repeat 29 after 32. — ^a) K2. 3 D4. 6-8 T2-4 G1-4 M5 (all [except K2. 3 D7] first time) एते; K4 ये नु (for ये ते). B1. 2. 4. 5 Dn D1. 2. 7. 9 पितृंश्च (for पुत्रांश्च). T3 (first time) पौत्रांश्च (for दारांश्च). D4-6. 8 T G1-4 M5 (all second time) एते (G2. 3 ये ते) मदर्थे पुत्रांश्च (D5. 8 पौत्राणां). — ^b) D4-6. 8 T G1-4 M5 (all second time) दारांश्च (for प्राणांश्च). D5 (first time) [ए]व मनः (for मनसः). — After the second occurrence of

29^{ab}, D4-6. 8 T G1-4 M5 ins.:

63* भोगांश्च विविधांस्तात इष्टापूर्तास्तथैव च ।

30 ^a) G4 damaged. B2 किं (for का). Dn D2. 7 कथिता सं- (for का नु तेषां). D4. 8 T3 गतिं (for गतिर्). D1 कथं तेषां संगतिः स्यान्. — ^b) G4 मदर्थे; G5 M पुत्रार्थे (for मि). K1 रणे हताः; K2 G3. 4 मृता मृधे; B5 हता युधि (for हता मृधे). — ^c) T3 तदेव (for तथैव). G5 M1-4 -पौत्राश्च (for णां). — ^d) K4 [अ]पि; B5 D4. 6. 8 G2 M5 ते (for ये). K5 निहिता. K4 भुवि (for युधि).

31 ^a) G1. 2 म्लायते (for दू). K4 B4 नित्यं; B6 भीष्मं; D1 [ऽ]भीष्टं; D5 S [ऽ]तीव (for ऽभीक्ष्णं). — ^b) K4 महाबलान्; B2 बलाबलं; M5 पितामह (for महाबलम्).

32 ^a) G4 damaged. K4. 5 मूढेन पुत्रेण (by transp.). — ^b) K1-3. 5 सुहृदां; D1. 3 सुकृत- (for सुहृद-). D4-6. 8 T1. 3. 4 G M पापेन च (G5 M1-4 नैव) सुहृदद्विषा (D5 पां); D9 पापेनाकृतबुद्धिना. — ^c) K4 दीर्घं; D5 दीपं (for दीप्तं). — After 32, D4-6. 8 T G1-4 M5 repeat 29.

33 ^b) T3 तप्यमानो (for दह्य). — ^c) K D1. 4-6. 8 T G1-4 M3. 5 उप- (for अधि-). — ^d) D4. 6. 8 T G1-4 पुत्र- (for दुःख-). K4 D4 -समाहितः; B6 गतः (for हतः). — ^e) G4 damaged. K3. 5 तात; T1 M2 पितुः (for पितः). K5 सर्वं; B1. 2. 4-6 Dn D1-4. 6-9 G2 शान्तिर्; G3 कर्म (for शर्म). G1 पितुः शान्तिं न गच्छति.

[111]

शोचत्यतीव साध्वी ते स्नुषाणां दयिता स्नुषा ॥ ७
 तथा कृष्णस्य भगिनी सुभद्रा भद्रभाषिणी ।
 सौभद्रवधसंतप्ता भृशं शोचति भामिनी ॥ ८
 इयं च भूरिश्रवसो भार्या परमदुःखिता ।
 भर्तृव्यसनशोकार्ता न शेते वसतीः प्रभो ॥ ९
 यस्यास्तु श्वशुरो धीमान्बाह्लीकः स कुरुद्रहः ।
 निहतः सोमदत्तश्च पित्रा सह महारणे ॥ १०
 श्रीमन्चास्य महाबुद्धेः संग्रामेष्वपलायिनः ।
 पुत्रस्य ते पुत्रशतं निहतं यद्रणाजिरे ॥ ११

ज्ञातिस्तदा तदा (D4 °था). — K4 om. 7^{ad}. — °) B1. 4.5 Dn D2.7 सर्वासां (for साध्वी ते). B2 D1.3 मे; B6 वै (for ते). G5 M1-4 सा (M3 या) शोचत्यवशा साध्वी. — °) K1-3.5 D4-6.8 T2-4 G1-4 M5 स्नुषाया; G5 M1-4 स्नुषेयं (for स्नुषाणां). G5 M1-4 मम (for स्नुषा).

8 °) B5 तस्य (for तथा). K4 च कृष्ण- (for कृष्णस्य). — °) G5 M1-4 -दर्शना (for -भाषिणी). — °) G4 -संग्राम्या (for -संतप्ता). — °) K D4-6.8 T G1-4 M5 तप्यति (for शोचति). B1. 2.4-6 Dn D1-3.9 भाविनी (for भामिनी).

9 °) D3 तु (for च). — °) B1. 2.4-6 Dn D1-3. 7.9 -संमता. — °) K4 भृशं; T1 धर्म- (for भर्तृ-). K D4.6.8 G1.2.5 M1-4 -दुःखार्ता; M5 -शोकार्ता (for °र्ता). — °) D5.8 T1.4 वसति (sic) (D8 T1 °तिः) (for °तीः). K4 विभो; K5 om. (for प्रभो). B1. 2.5.6 Dn D1-3.7.9 भृशं शोचति भाविनी (= 8^d).

10 °) T1 अस्यास् (for य°). K1 स्म; K2 स; K3.4 D1 M1 च; K5 om.; G5 M2 प्राक् (for तु). K1 शुशुरो (sic); K3 स्वशुरो; K5 श्वशुरा (for °शुरो). — °) Some MSS. बाह्लिकः. K1.2 T3 च (for स). K1.3.5 M3 कुरुद्रह. B4 हृदिकस्य कुलोद्रहः; M5 बाल- कस्य कुरुद्रहः. — °) B4 स (for च). — °) T4 वने- चर (for महारणे).

11 °) K4 श्रीमन्चास्य; B1. 2.4.5 Dn D1-3.7 T4 श्रीमतोस्य; G3.4 क्रमाच्चास्य; G5 M2 श्रीमंश्चास्य (for श्रीमन्चास्य). K3-5 G1.3.5 M2.4 महाबुद्धे; D4.6.8 °बुद्धे (sic) (for °बुद्धेः). — °) K1.2 अपलायिकं (K1 °यकं); K3.4 °यिनं; K5 °यनं; D4-6.8 T G2 °यि तत् (for °यिनः). G1 संग्रामेषु पलायितान्; G3.4 °मेष्वनपायि

तस्य भार्याशतमिदं पुत्रशोकसमाहतम् ।
 पुनः पुनर्वर्धयानं शोकं राज्ञो ममैव च ।
 तेनारम्भेण महता मामुपास्ते महामुने ॥ १२
 ये च शूरा महात्मानः श्वशुरा मे महारथाः ।
 सोमदत्तप्रभृतयः का नु तेषां गतिः प्रभो ॥ १३
 तव प्रसादाद्भगवन्विशोकोऽयं महीपतिः ।
 कुर्यात्कालमहं चैव कुन्ती चेयं वधूस्तव ॥ १४
 इत्युक्तवत्यां गान्धार्या कुन्ती व्रतकृशानना ।
 प्रच्छन्नजातं पुत्रं तं सम्मारादित्यसंभवम् ॥ १५

तत्. — °) K4 सुपुत्रस्य (for पुत्रस्य ते). B4 मे भ्रातृ- (for ते पुत्र-). — °) K1.5 निहितं. D5 G5 M1-4 तद् (for यद्).

12 °) K4 D1 -समाहितं; B4 °कुलं; T3 °वृत्तं (for °हतम्). K1.2 भर्तृ- (K2 पुत्र) शोकपरायणं. — °) D3 वर्धमाने; D4-6.8 T3.4 G2-5 M वर्धयते; T1 °यति; G1 °यंतः (for °यानं). — °) M3 यत् (for च). B4 शोकं राज्ञा ममापि च. — °) K1.5 अनारामेण; K3 B5 अनुरामेण; K4 अनुरोधेन; B2.5 D1.3.9 अनारंभेण; D4-6.8 T3.4 G1.3.4 द्व- (D5 वा) तादारेण; T1 हतदारेण; T2 हताभारेण; G2 यतादारेण; G5 M2 अतो रामेण; M1 यद्वोरवेण; M3 सगौरवेण; M4 ततो रणेन; M5 यत्कौरवेण (for तेनारम्भेण). K2 अनाशरेण महता. * Cn: आरम्भ उद्यमे दर्पे त्वरायां च वधेऽपि च । (cf. मेदिनी, भट्टिक 10) इति वध एवात्र ग्राह्यः । * — °) K4 मानुषास्ते; D1.3 हतास्ते च (for मामुपास्ते). K1-3.5 महावने; G1 मुने श्वसन् (for महामुने).

13 °) K4 महात्मानं. — °) K3.5 श्वशुरा (sic). K3 ये (for मे). G5 M हता रणे (for महारथाः). — °) K3.5 का च; K4 कश्चित्; D4.5 का स (for का नु). D3 प्रति (for गतिः). B4 मम; T2 G5 M2 भवेत् (for प्रभो).

14 °) B6 भवत्- (for तव). K1.3 B4 D1 भगवान् (for °वन्). — °) D4-6.8 T G1.2 चेयं (for चैव). B1. 2.4-6 Dn D1-3.7.9 यथा स्याद्विता चाहं; G4.5 कुर्यान्नारीमहं चे- (G5 °रीं महांश्चे) यं. — °) K1.2 चैव (for चेयं). K5 तथा (for तव). D4-6.8 T G1-4 वधूस्तव महामुने.

15 °) K1 इत्युक्ते चैव गान्धार्या; K2 °कृत्वाक्यगान्धार्या;

तामृषिर्वरदो व्यासो दूरश्रवणदर्शनः ।

अपश्यद्दुःखितां देवीं मातरं सव्यसाचिनः ॥ १६

तामुवाच ततो व्यासो यत्ते कार्यं विवक्षितम् ।

तद्ब्रूहि त्वं महाप्राज्ञे यत्ते मनसि वर्तते ॥ १७

ततः कुन्ती श्वशुरयोः प्रणम्य शिरसा तदा ।

उवाच वाक्यं सत्रीडं विवृण्वाना पुरातनम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

३८

कुन्त्युवाच ।

भगवञ्श्वशुरो मेऽसि दैवतस्यापि दैवतम् ।

स मे देवातिदेवस्त्वं शृणु सत्यां गिरं मम ॥ १

तपस्वी कोपनो विप्रो दुर्वासा नाम मे पितुः ।

भिक्षामुपागतो भोक्तुं तमहं पर्यतोषयम् ॥ २

शौचेन त्वागसस्त्यागैः शुद्धेन मनसा तथा ।

कोपस्थानेष्वपि महत्स्वकुप्यं न कदाचन ॥ ३

स मे वरमदात्प्रीतः कृतमित्यहमब्रुवम् ।

C. 15. 822
B. 15. 30. 4
K. 15. 32. 4

D5 °क्तवत्या गांधार्या. — °) K1.4 -कुशानना (sic); K2 -कृतानना; T3 -कृशानना (for °नना). — °) K4 च; Dn2 T1 तु (for तं). — °) B2 D3 -वर्चसं; Dn D2.4.6-8 T3.4 G1-4 -संनिभम् (for -संभवम्).

16 K1 om. 16. — °) K4 भगवान् (for वरदो). — °) T3 -दर्शिनः (for -दर्शनः). — °) M3 अपत्य- (for अपश्यद्).

17 °) K4 उपस्थितं (for विवक्षितम्). — °) K1 महाराज्ञे; K4 B4 D3 °प्राज्ञे; B1.5 Dn D2.7.9. G5 M1-4 °भागे (for °प्राज्ञे).

18 °) K3.4 B6 D1.9 M4.5 श्वशुराय (for °रयोः). K5 B1.2.4.5 Dn D2.7 श्वशुराय ततः कुन्ती. — °) D9 मनसा (for शिरसा). T3 तथा (for तदा). — °) D4.6.8 T2 G1.2.5 M सत्रीळा; T3 सहसा. D5 T1.4 G3.4 उवाच वचनं काले. — °) D4 विवर्णाना (sic). B1 D4.6.8 T2 G1.2.5 M पुरा कृतं; D1 महात्मनं (for पुरा-तनम्). D5 T4 G3.4 संवृण्वाना पुरा कृतं; T1 विप्रदत्तं महावरं; T3 व्युदधाना कृतं पुरा.

Colophon. — Sub-parvan : D4.6.8 T2.3 G1 गांधारीवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both) : K4.5 Dn1 D4.6.8 T2 G1.2.5 M1-4 36; B6 33; Dn2 D7 29; D1 31; D5 T3.4 G3.4 M5 37 (as in text); T1 35. — Śloka no. : K5 19; D9 18.

38

☞ This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 Before the ref., T4 ins. वैशंपायनः. — °) K5 श्वशुरो. K3 [5]द्य; B4 त्वं; T2 हि (for ऽसि). — °) K4 दैवतश्च (for °स्य). — °) D4.6.8 T G1.2 त्वं (for स). K3 B4 देवाधि-; D4.6.8 G1.2 देवोसि; T2-4 G5 M देवादि- (for देवाति-). G5 M2 तु (for त्वं). K4.5 मम देवाधिदेवश्च (K5 °स्त्वं); D5 G3.4 त्वं मे देवादिदेवश्च. — °) K1.5 सत्यं; K4 सत्य-; G5 M2 सर्वा (for सत्यां). G1 गतं (for गिरं).

2 °) D7 कोपितो (for कोपनो). K3 वीरो (for विप्रो). — °) T4 G3 दुर्वासा (sic). M1 नामतः (for मे पितुः). — °) T2 G5 M2.3 उपगतो (for उपा°). B5 भैक्ष्यं (for भोक्तुं). B4 भिक्षार्थमागतो गेहं. — °) D4-6.8 T2-4 G1-4 M5 transp. तं and अहं. B4 तमहं पर्यभोजयं.

3 K1 om. 3^a-4^b. — °) K2-5 स्वागत-; D1.3 त्वात्म-नस्; D9 त्वागमैस् (for त्वागसस्). D4.6.8 G1 शौचे स्वाधिगते नैव; D5 T G2-5 M शौचेन स्वागतेनैव. — °) G3.4 तपसा (for मनसा). K3.4 D3.5 T1 M1 तदा (for तथा). — °) T3 दोष- (for कोप-). T1 अहमथ न (for अपि महत्सु). — °) K2-5 D4-6.8 T2.4 G M अकुप्यंत्या; B4 कुप्यत्सु; T1 कुप्यंती; T3 अरुह्यंत्या (for अकुप्यं न).

4 K1 om. 4^{ab} (cf. v. l. 3). — °) K2 एवम् (for अहम्). K3.5 अब्रुवन्; T3 G4 M2 अब्रवं (for अब्रु-वम्). B2 कृतकृत्यो महामुनिः; T1 कृतमस्य हितं प्रियं; T2 कृतकृत्याहमब्रुवं; G1 कृतमित्येवमब्रुवं; M1 तमहं कृत-मब्रवं. — For 4^{ab}, B1.4-6 Dn D1-3.7.9 subst.:

65* स प्रीतो वरदो मेऽभूत्कृतकृत्यो महामुनिः ।

C. 15. 822
B. 15. 30. 4
K. 15. 32. 4

अवश्यं ते गृहीतव्यमिति मां सोऽब्रवीद्वचः ॥ ४
ततः शापभयाद्विप्रमवोचं पुनरेव तम् ।
एवमस्त्विति च प्राह पुनरेव स मां द्विजः ॥ ५
धर्मस्य जननी भद्रे भवित्री त्वं वरानने ।
वशे स्थास्यन्ति ते देवा यांस्त्वमावाहयिष्यसि ॥ ६
इत्युक्त्वान्तर्हितो विप्रस्ततोऽहं विस्मिताभवम् ।
न च सर्वास्वस्थासु स्मृतिर्मे विप्रणश्यति ॥ ७
अथ हर्म्यतलस्थाहं रविमुद्यन्तमीक्षती ।
संस्मृत्य तद्वेषैर्वाक्यं स्पृहयन्ती दिवाकरम् ।
स्थिताहं बालभावेन तत्र दोषमबुध्यती ॥ ८
अथ देवः सहस्रांशुर्मत्समीपगतोऽभवत् ।

द्विधा कृत्वात्मनो देहं भूमौ च गगनेऽपि च ।
तताप लोकानेकेन द्वितीयेनागमच्च माम् ॥ ९
स मामुवाच वेपन्तीं वरं मत्तो वृणीष्व ह ।
गम्यतामिति तं चाहं प्रणम्य शिरसावदम् ॥ १०
स मामुवाच तिग्मांशुर्वृथाह्वानं न ते क्षमम् ।
धक्ष्यामि त्वां च विप्रं च येन दत्तो वरस्तव ॥ ११
तमहं रक्षती विप्रं शापादनपराधिनम् ।
पुत्रो मे त्वत्समो देव भवेदिति ततोऽब्रुवम् ॥ १२
ततो मां तेजसाविश्य मोहयित्वा च भानुमान् ।
उवाच भविता पुत्रस्तवेत्यभ्यगमदिवम् ॥ १३
ततोऽहमन्तर्भवने पितुर्वृत्तान्तरक्षिणी ।

— °) D1 हि (for ते). Dn ग्रहीतव्यम्. — °) K1
T1 मा (for मां). K B6 D1.9 G5 M1-4 द्विजः (for
वचः). — After 4, K1.2 ins.:

66* तमहं भयसंविग्ना याचे सानुनयं द्विजम् ।

5 °) K2 D1.3 तत्; T4 M3 ह (for तम्). — °)
D4 T4 सं-; D5.6.8 T1-3 G M1-4 स (for च). — °)
D3-6.8 S च (for स). Dn2 मम (for स मां). K1
मा; B1.5 Dn1 D2.7 मे; B4 वै (for मां).

6 °) D6.8 G2 भवन्ती; T1 भवसि; G1.5 M2
भवती (for भवित्री). B1.4-6 Dn D1-3.7.9 M3 शुभा-
नने (for वरा°). — °) B6 देवानां; T2 देवास्ते (by
transp.). — °) D8 G1 आहारयिष्यसि; T3 G8 आवाह-
यिष्यति. D6 त एवं हारयिष्यसि.

7 °) K1.2 संगतो; M5 सुमहा- (for [अ]न्तर्हितो).
— °) M5 [अ]भवः. — °) D9 ततः (for न च).
— °) G2 श्रुतिर् (for स्मृतिर्). K1.4 B2 D1.3 G5
विप्रनश्यति; K2.3.5 T1 G1 M1 विप्रण (K2 °न)स्यति
(for °णश्यति). T3 स्मृतिं मेतिप्रणश्यति; G3.4 श्रुतिर्मे
न प्रणश्यति.

8 D4 om. 8^{ab}. — °) D7 हंत (for अथ). G4
-तले स्थानं (for -तलस्थाहं). — °) T1 अत्यंतम् (for
उद्यन्तम्). G2 ईक्ष्यती; G3.4 ईक्षते (for ईक्षती).
— K5 om. 8^{def}. — °) D9 तम् (for तद्). — °)
D5 चाल्प- (for बाल-). — °) G5 M2 स्वं तु; M1.4
तं तु; M3 तत्तु (for तत्र). T3 तत्र दोषान्न बुध्यति.

9 °) T3 तेन (for देवः). — G3.4 om. (hapl.)
9^b-11^a. — °) D4.6.8 G1.2 तन्मंत्रबलचोदितः. — °)
K3 कृतात्मनो (for कृत्वा°). K1.2 रूपं (for देहं).
— °) T1 ततोपि (for तताप). T3 लोकमेकेन; M1
लोकेनैकेन. D1 ततः स लोको देहेन. — °) Dn D2 स
(for च). M4 तां (for माम्).

10 G3.4 om. 10 (cf. v. l. 9). K4 reads 10 on
marg. — °) K3 इमाम् (for स माम्). D4.6.8 G1
मे पत्नी (for वेपन्तीं). — °) K1-3 D4.6.8 T2.3 G1.
2.5 M वै; D5 T4 मां (for ह). — °) D1.3 चाहं वै
(for तं चाहं). — °) G5 M1.2 अब्रवं; M3.4 अब्रुवं
(for अवदम्).

11 G3.4 om. 11^a (cf. v. l. 9). — °) K3 कामं
(for [आ]ह्वानं). B1.2.5.6 Dn D2.3.5.7 T2-4 G2-4
M5 न मे क्षमं; D4.6.8 G1 तु मे कथं; T1 भवेन्न मे (for
न ते क्षमम्). — °) K4 धक्ष्यामि; G3.4 शप्स्यामि (for
धक्ष्यामि). K1 त्वा (for त्वां).

12 °) B1.4.5 Dn D2.7 शापादनपकारिणं. — °) K1
ततोब्रवीत्; K3-5 तमब्रुवं; B6 ततो व्रतं; D1.8 वरं
वृणे; M1.2 ततोब्रवं.

13 °) K1 G5 M1.2.4.5 मा (for मां). K5 विप्र;
D5 G3 विश्वं; T3.4 विप्रं; G4 [आ]विष्टो (for [आ]-
विश्य). — °) G5 M1-4 विभावसु; (for च भानुमान्).
— °) K3.5 तथा (for तव). K2 ते (for [इ]ति).
G3.4 उक्त्वागमद् (for अभ्य°). G5 M1-4 तवेत्युक्त्वा दिवं
गतः.

गूढोत्पन्नं सुतं बालं जले कर्णमवासृजम् ॥ १४
 नूनं तस्यैव देवस्य प्रसादात्पुनरेव तु ।
 कन्याहमभवं विप्रं यथा ग्राहं स मामृषिः ॥ १५
 मया मूढया पुत्रो ज्ञायमानोऽप्युपेक्षितः ।
 तन्मां दहति विप्रर्षे यथा सुविदितं तव ॥ १६
 यदि पापमपापं वा तदेतद्विवृतं मया ।
 तन्मे भयं त्वं भगवन्व्यपनेतुमिहार्हसि ॥ १७
 मन्त्रास्य राज्ञो विदितं हृदिस्थं भवतोऽनघ ।

तं चायं लभतां काममद्यैव मुनिसत्तम ॥ १८
 इत्युक्तः प्रत्युवाचेदं व्यासो वेदविदां वरः ।
 साधु सर्वमिदं तथ्यमेवमेव यथात्थ माम् ॥ १९
 अपराधश्च ते नास्ति कन्याभावं गता ह्यसि ।
 देवाश्चैश्वर्यवन्तो वै शरीराण्याविशन्ति वै ॥ २०
 सन्ति देवनिकायाश्च संकल्पाजनयन्ति ये ।
 वाचा दृष्ट्या तथा स्पर्शात्संघर्षेणेति पञ्चधा ॥ २१
 मनुष्यधर्मो दैवेन धर्मेण न हि युज्यते ।

C. 15. 841
 B. 15. 30. 23
 K. 15. 32. 23

14 ^b) K D4. 6. 8 T2 G1. 2. 5 M चित्तानु-; D5 T1. 4 G3. 4 चारित्र- (for वृत्तान्त-). K3 -वर्तिनी; D9 -रक्षिणा; T1 -रक्षिणः; T3 -रक्षणी (for -रक्षिणी). —^c) K3 गूढोत्पन्नं; D9 मूढो (for गूढो). —^d) K4 M3 मवासृजत्; T3 G3. 4 अपासृजं (for अवा).
 15 ^a) M3 प्रसादात्तस्य देवस्य. —^b) K3. 5 हि (for इ). —^c) D4. 6. 8 G2 विप्रो (for विप्र). G5 M1-4 कन्यैवाहं यथा स्वप्नाद्. —^d) G5 M1. 2. 4 इति तच्च स्मरे तदा; M3 तथा वै संसरे तदा.

16 ^a) K2 B1. 2. 4. 5 D9 M1 गूढया (for मू). —^b) K3-5 हन्यमानो; D7 G5 M2. 3 जाय (for ज्ञाय). K1. 2 हन्यमान उपेक्षितः. —^c) K1 T1 G1. 5 M2. 4. 5 तन्मा; G3. 4 तस्माद् (for तन्मां). M1 तस्मात्तन्मे दर्शयितुम्; M3 तस्मात्तन्मे भवान्क्षंतुम्. —^d) D4-6. 8 T G M2. 4. 5 तत्सर्वं (for यथा सु). M1. 3 अर्हसीह महामुने.

17 ^a) D6 अहं पापं (for अपापं वा). — T1 om. 17^{bo}. —^b) K1 भयात्तद्; K2 तव तद्; B1 यदेतद्; G5 M4 तवैतद् (for तदेतद्). K3 विवृतं; M1-4 हि कृतं (for विवृतं). D1 मम (for मया). D4-6. 8 T2-4 G1-4 तवैतद्विदितं मया (D4. 6. 8 क्षयः; T2 मम). —^c) D4-6. 8 T4 G1. 2 भयं तु; T2 C^v भवंतं; T3 दहंतं; M1 भयं च; M4. 5 भवस्त्वं (for भयं त्वं). K1 भगवान्. B1. 5 तं द्रष्टुमिच्छामि भगवन्; B4. 6 Dn D2. 7. 9 तं द्र (B4 तद्) द्रष्टुमिच्छां भगव (D9 वा) न्; D1. 3 द्रष्टुमिच्छामि भगवन्. —^d) D4-6. 8 T2-4 G1-4 M1-3 अपनेतुम्; G5 M2 (sup. lin.) च नेतुम्; M4 अवानेतुम्; M5 अव (for व्यप). K4 B1. 4. 5 Dn D1-3. 7. 9 T1 M1 त्वम् (for इह). B6 अपनेतुं समार्हति.

18 D5 T1 om. 18^a-20^b. —^a) T3 वा (for च). K1-3. 5 विदितो; D6. 8 T2-4 G1-4 M5 विज्ञातं (for विदितं). G5 M1-4 यच्च राज्ञोऽस्य विज्ञातं (M2. 4 दितं). —^b) K1-3. 5 हृदिस्थो (for स्थं). K5 D1. 3 9 भव-

तानघ. B2 हृदिस्थं भवता मया; D4. 6. 8 T2-4 G M स्थं भगवंस्त्वया. —^d) K1. 3-5 द्विज- (for मुनि-). K2 अद्यैव द्विजोत्तम (submetric); G5 M1-4 वर (G5 M2 वाच) मेतत्प्रयच्छ मे.

19 D5 T1 om. 19 (cf. v. 1. 18). —^a) D4. 6. 8 T4 G M [ए]नां; T3 [इ]मां (for [इ]दं). K3. 5 इत्युक्तस्ता (K5 क्त्वा ता) मुवाचैनां; K4 कस्तमुवाचैनं. —^c) K3. 5 G5 M1-3 वधूः (for साधु). G5 M1-4 सत्यम् (for सर्वम्). B1. 2. 4-6 Dn D2. 7 भाव्यम्; G5 M1-4 सर्वम् (for तथ्यम्). —^d) K3. 5 एतद् (for एव). M1 तु (for [आ]त्थ). M4. 5 मा (for माम्). — After 19, M1 ins.:

67* स्थित्यर्थं तेन देवेन बुद्धिस्ते परिवर्तिता ।

20 D5 T1 om. 20^{ab} (cf. v. 1. 18). —^a) G3. 4 अपराधं. K3 तु ते; K5 ततो (for च ते). —^b) D4. 6. 8 T2. 4 G3. 4 M5 -भाव- (for -भावं). T3 G2 -भगवता (sic) (for -भावं गता). K5 कन्याभावं गताहसि; G5 M1-4 कन्याभावादनागसी. — Before 20^{ad}, T1 ins. व्यासः. —^c) K4 [स]पि; M1. 3-5 हि (for वै). K3 देवाश्च वीर्यवन्तो वै; D4-6. 8 T G M2 देवा आ (G5 M2 वाश्चा) श्रयवन्तो हि. —^d) K1. 2 G5 M2-4 [अ]पि; D4 om.; D5. 6 T G1. 3 M1. 5 हि; D8 G2 च; G4 ह (for वै).

21 ^a) G5 वसन्ति देवकायाभिः; M1-3 वसन्ति देवताः काये (M2 ता योनिं). —^b) Dn2 वै; D1. 3 M1 ते; T3 तु; G5 M2 यत् (for ये). —^c) M1. 3 क्रिया- (for तथा). K4 वचो दृष्ट्या तथा स्पर्शात्; D1 वाचा दृशा हृदा स्पर्शात्. —^d) B1. 5 Dn2 D1-3. 7 संघर्षेण; D4. 6. 8 G1-3 संक^o; T2 संकल्पेन; T4 संमर्षेण; Cn संघर्षेण (as in text).

22 ^a) B4 मनुष्यो (for ंष्य-). D5 T3. 4 G3. 4 -धर्मा; M5 -धर्मे (for -धर्मो). K2 B6 D4. 6. 8 T3. 4 G2-5 देवेन

इति कुन्ति व्यजानीहि व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ २२
सर्वं बलवतां पथ्यं सर्वं बलवतां शुचि ।

सर्वं बलवतां धर्मः सर्वं बलवतां स्वकम् ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि अष्टात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

३९

व्यास उवाच ।

भद्रे द्रक्ष्यसि गान्धारि पुत्रान्भ्रातृन्सखींस्तथा ।
वधूश्च पतिभिः सार्धं निशि सुप्तोत्थिता इव ॥ १
कर्णं द्रक्ष्यति कुन्ती च सौभद्रं चापि यादवी ।
द्रौपदी पञ्च पुत्रांश्च पितृन्भ्रातृन्स्तथैव च ॥ २

पूर्वमेवैष हृदये व्यवसायोऽभवन्मम ।
यथास्मि चोदितो राज्ञा भवत्या पृथयैव च ॥ ३
न ते शोच्या महात्मानः सर्व एव नरर्षभाः ।
क्षत्रधर्मपराः सन्तस्तथा हि निधनं गताः ॥ ४
भवितव्यमवश्यं तत्सुरकार्यमनिन्दिते ।

(for दै°). K4 मनुष्यधर्मणे वर्तस् (sic); Dn D2.7 °धर्मे वर्तत्यास्; M3 धर्मो दैवेन धर्मेण. — °) K5 हि न (by transp.); T2 हि नि; G3.4 स हि; G5 ह न. K4 Dn D2.7 तव मोहो न युज्य (Dn2 विद्य)ते; B1.2. 4-6 D1.3.9 धर्मेण हि न दुष्यति; D4.6.8 G2 न हि धर्मेण युज्यते; T3 धर्मेण स ह हीयते; M1-4 धर्मणेह न युज्यते. — °) K3.4 कुन्ती (for कुन्ति). T2 G1 M5 व्येतु (for व्येतु). G4 corrupt. B5 मानसोकुलः (sic); G1.2 मनसोज्वरः. G5 M1-4 आर्षो धर्मो हि दैवेन युज्यते न कदाचन.

23 With 23, cf. 12. 132. 7. G3.4 om. (hapl.) 23^{ab}. — °) K5 पुष्टं; B2 वश्यं; G5 M1-4 पात्रं (for पथ्यं). — D3 om. (hapl.) 23^{bc}. — °) K1.2 M1.4 सर्वो; K5 सर्वे (for सर्व). M1 बलवतो. B2.4 D9 G3.4 धर्मः; D4-6.8 T G1.2 धर्म्यं (for धर्मः). — °) M1 बलवतो. G5 M1-4 धनं (for स्वकम्).

Colophon. — Adhy. name: K1 कुन्तीवाक्यं; T2 कर्णोपजापं. — Adhy. no. (figures, words or both): K2 34; K4 D4.6.8 T2 G1.2.5 M1-4 37; Dn2 D7 30; D1 32; D5 T3.4 G3.4 38 (as in text); T1 M5 36. — Sloka no.: K4 19; K5 52; D9 24.

39

 This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 °) K4 द्रक्षसि; T3 G3.4 वक्ष्यसि (for द्रक्ष्यसि). Some MSS. गांधारी. — Dn2 reads 1^b-2^c on marg. — °) K1.2 पौत्रान् (for भ्रातृन्). D6 om. (hapl.) from सखींस्तथा up to भ्रातृन् (in 2^d). D4.5.8 T2-4 G2.3.5 M सुहृद्गणान्; G1 स्वकान्गणान् (for सखींस्तथा). B1 तव (for तथा). T1 पुत्रभ्रातृसुहृद्गणं. — °) K1.4 वधूभिः; D9 बंधूश्च; T1 वध्वश्च (for वधूश्च). G4 पतिभिः (sic) (for पतिभिः). M1 सर्वैर् (for सार्धं). — °) K1 B6 Dn1 D2 G5 M सुप्तोत्थितान् (for °त्थिता). K3.4 D7.9 निशि सुप्तोत्थितानि च.

2 D6 om. up to भ्रातृन् (cf. v. l. 1). Dn2 reads 2^{abc} on marg. — °) K2 द्रक्ष्यसि; T2 पश्यति. K1.2 कुन्ति त्वं (for कुन्ती च). — °) D4.5.8 S (except G4 M4) चैव (for चापि). K1.2 यादवि. — °) B4 द्रौपदीयं स्वपुत्रांश्च. — °) G6 M1-4 च सर्वशः (for तथैव च).

3 °) T2 सर्वम् (for पूर्वम्). M (except M3) हृदि मे (for हृदये). — °) K4 G3.4 भवेन् (for भवन्). G5 M वधूः (for मम). — °) K1.2.4.5 D5 T1-3 G3-5 M1-3 अथ; B1.5 Dn D2.7 यदा; D4.6.8 T4 G1.2 तथा (for यथा). K4 नोदितो (for चो°). D9 राजा (for राज्ञा). K3 अद्यास्मिन्नोदितो राज्ञा. — °) T1 पृथयापि; G3.4 हृदयेन (for पृथयैव). G5 M1-4 त्वया कुंत्या च तत्पुनः.

4 °) K1.2 ते न (by transp.). — °) K1.2 D5 T2-4 G3.4 M5 -धर्मरताः; D4.6.8 G1.2 -धर्मे रताः (for -धर्मपराः). K3.5 क्षत्रधर्ममनुस्मृत्य. — °) K3 ते; K5

एतेस्ततः सर्वे देवभागैर्महीतलम् ॥ ५
 अर्थाप्सरसश्चैव पिशाचा गुह्यराक्षसाः ।
 या पुण्यजनाश्चैव सिद्धा देवर्षयोऽपि च ॥ ६
 दानवाश्चैव तथा ब्रह्मर्षयोऽमलाः ।
 एते निधनं प्राप्ताः कुरुक्षेत्रे रणाजिरे ॥ ७
 धर्मराजो यो धीमान्धृतराष्ट्र इति श्रुतः ।
 एव मानुषे लोके धृतराष्ट्रः पतिस्तव ॥ ८
 मरुद्गणं विद्धि विशिष्टतममच्युतम् ।
 मयांशोऽभवत्क्षत्ता राजा चायं युधिष्ठिरः ॥ ९

कलिं दुर्योधनं विद्धि शकुनिं द्वापरं तथा ।
 दुःशासनादीन्विद्धि त्वं राक्षसाञ्शुभदर्शने ॥ १०
 मरुद्गणाद्भीमसेनं बलवन्तमरिन्दमम् ।
 विद्धि च त्वं नरमृषिमिमं पार्थ धनंजयम् ।
 नारायणं हृषीकेशमश्विनौ यमजाबुभौ ॥ ११
 द्विधा कृत्वात्मनो देहमादित्यं तपतां वरम् ।
 लोकांश्च तापयानं वै विद्धि कर्णं च शोभने ।
 यश्च वैरार्थमुद्भूतः संघर्षजननस्तथा ॥ १२
 यश्च पाण्डवदायादो हतः पद्भिर्महारथैः ।

C. 15. 856
B. 15. 31. 13
K. 15. 33. 14

5. 1; D4-6. 8 न; G2 तु (for हि).

5. 1) K2. 3. 5 D5. 9 T G3-5 M ह्यवश्यं; K4 भविष्यं
 अवश्यं). K3 तु; K4 च (for तत्). — 5. 1) K3
 ह्यवश्यं; G3 स्या***; G4 स्यादेवायम् (for सुर-
 तम्). — 5. 1) K1 पुरा (for ततः). — 5. 1) K1 D4-6. 8
 G1-4 M1. 3. 4 देवा (for देव-). K3 B1. 2. 4-6 Dn
 1. 3. 7. 9 भागा (for भागैर्). B4 G4 महीतले (for
 तले).

5. 1) G5 M1-4 नागाः (for चैव). — D4-6. 8 T
 M5 read 6^{bc} after 6^d. T2 repeats 6^b after
 first occurrence of 7^a. — 5. 1) M4 पिशाच-
 3. 5 D4-6. 8 S (T2 both times) यक्षगुह्यकाः; K2
 राक्षसः; K4 गुह्यकास्तथा (for गुह्यराक्षसाः). — 5. 1) K4
 अथ; G5 M2 अथ (for तथा). G5 M सर्वे (for
 5. 1). D4-6. 8 T G2-4 ततो देवगणाश्चैव. — 5. 1) D4. 6. 8
 2 देवाः सिद्धर्षयोपि च.

T2 repeats 7^a after the second occurrence of
 — 5. 1) D4-6. 8 T2 (both times). 3. 4 G M1-3
 तदा (for देवाश्च). — 5. 1) T3 तदा (for तथा). B1.
 — 6 Dn D1-3. 7 T3 देवर्षयो (for ब्रह्म). K4 [s]पि
 (for ऽमलाः). — 5. 1) D1 एते ते (by transp.);
 5. 6. 8 T3 G1. 2. 5 M त एव (T3 वं). D5 T1. 4 तथै-
 1 दै)व ते तु निहताः; G3. 4 ते सर्वे चात्र निहताः.
 5. 1) M5 कुरुक्षेत्र- (for क्षेत्रे).

8 With 8, cf. 1. 61. 77f. — 5. 1) D9 युतिमान्
 यो धीमान्). — 5. 1) K4 स्मृतः (for श्रुतः). — K4
 8^{ad}. — 5. 1) K2. 3. 5 B1. 2. 4-6 D1. 3. 4. 5. 8 G2. 4
 (for एव).

9 With 9, cf. 1. 561*. K4 transp. 9^{ab} and 9^{ad}.

— 5. 1) K2 पंडुं. K1. 2. 5 B1. 2. 4-6 Dn D1. 2. 9 मरुद्गणाद्
 (for ऽङ्गणं). — K1 reads, after 18, 9^c-10^a followed
 by 9^b. — 5. 1) K4 इत्युत; K5 अप्युत; T3 अद्भुतं (for
 अच्युतम्). K3 विशिष्टतरमप्युत. — With 9^{ad}, cf. 1.
 61. 84^{ab}. — 5. 1) G3 अंशाद्; G5 अंगो (for अंशो).
 K4 D5 भवेत् (for ऽभवत्). — 5. 1) B1. 2. 4-6 Dn D2.
 3. 7. 9 चैव (for चायं). K3 धर्मराजो युधिष्ठिरः.

10 For the sequence in K1, cf. v. l. 9. With
 10^a, cf. 1. 61. 80^{ab}. With 10^b, cf. 1. 61. 72.
 — 5. 1) K3 D1. 4-8 S नृपं; K5 स्मृतं (for तथा). K4
 द्वापरं शकुनिं नृपं. — With 10^{ad}, cf. 1. 61. 82^{ad}.
 — 5. 1) K4 B2 दर्शनान् (for ने).

11 With 11^{abcd}, cf. 1. 61. 84^{ad}. — 5. 1) K4
 D3-6. 8 T G2-4 मरुद्गणं; B6 ऽहं (for ऽङ्गणाद्).
 — 5. 1) K4 त्वं च (by transp.); Dn D2. 7 त्वं तु. D1
 विदुरेवं नरमृषिम्. — With 11^e, cf. 1. 61. 90. — 5. 1)
 K3 नारायणाद् (for ऽयणं). G5 M1-4 वासुदेवम् (for
 हृषीकेशम्). — With 11^f, cf. 1. 61. 85. — 5. 1) G3. 4
 यमलाव् (for ऽजाव्). K1. 2. 4 इमौ; K3. 5 B2 अपि;
 B1. 4 Dn D2. 7 तथा; B5 यथा (for उभौ).

12 With 12, cf. 1. 61. 564*. — 5. 1) G3-5 M
 आदित्यस्तपतां वरः. — 5. 1) T3 लोकान्प्रतपयानं तं; G5 M
 लोकांश्च तापयामास. — 5. 1) K1 सु- (for च). D5 T
 G3. 4 पृथासुतं; D9 च शोभनं (for च शोभने). D4. 6. 8
 G1. 2 कर्णं विद्धि पृथासुतं; G5 M कर्णश्चैव पृथासुतः.
 — 5. 1) K4 B1. 2. 4. 6 D3. 5. 6. 8. 9 T G1-4 M5 यः स; D4
 यस्य (for यश्च). B2 उत्पन्नः (for उद्भूतः). K3. 5 Dn
 D2. 7 यः स वै पार्थादु (Dn2 ऽर्थ उ)द्भूतः; B5 M1. 2. 4 यः
 स वैरार्थ (B5 ऽत्म)संभूतः; M3 वैरार्थं यस्तु संभूतः. — 5. 1)
 K3. 4 B1. 2. 4. 5 Dn D1-4. 7. 9 संघर्ष- (for संघर्ष-). D1

C. 15. 856
B. 15. 31. 13
K. 15. 33. 14

स सोम इह सौभद्रो योगादेवाभवद्विधा ॥ १३
द्रौपद्या सह संभूतं धृष्टद्युम्नं च पावकात् ।
अग्नेर्भागं शुभं विद्धि राक्षसं तु शिखण्डिनम् ॥ १४
द्रोणं बृहस्पतेर्भागं विद्धि द्रौणिं च रुद्रजम् ।
भीष्मं च विद्धि गाङ्गेयं वसुं मानुषतां गतम् ॥ १५
एवमेते महाप्राज्ञे देवा मानुष्यमेत्य हि ।
ततः पुनर्गताः स्वर्गं कृते कर्मणि शोभने ॥ १६
यच्च वो हृदि सर्वेषां दुःखमेनच्चिरं स्थितम् ।

M₄ सदा; G_{3.5} M_{2.3} तदा (for तथा). — After 12, D_{4-6.8} S ins.:

68* तं कर्णं विद्धि कल्याणि भास्करं शुभदर्शने ।

[G₅ M₂₋₄ कारणं; M₁ कर्णं तं (by transp.); M₅ कार्यार्थं. D₅ T₄ G_{3.4} भास्करिं (for °रं).]

13 With 13, cf. 1. 61. 86. — °) M₁ यस्तु (for यश्च). — °) T₁ हतो युधि महारथः. — °) K₁ D_{4.6.8} T₃ G_{1.2} एव; K₅ B_{5.6} Dn D_{2.3.7} T₂ M_{4.5} इव; B_{1.4} D₉ इति; B₂ -पुत्रः; D₅ T_{1.4} G_{3.4} एष (for इह). — °) M₁ देवो (for एव).

14 With 14, cf. 1. 61. 87. — °) K₄ संजातं; D_{4-6.8} T G₁₋₄ M₅ संभूतो; M₄ °तां (for °तं). — °) K_{1.4} D₇ पावकं; D₅ M₁₋₄ °के (for °कात्). D_{4.6.8} T G₁₋₄ M₅ धृष्टद्युम्नोऽथ पावकात्. — M₃ reads 14^{oa} twice. — °) G₅ भावं. K₁₋₃ B_{2.4.6} D_{1.9} G₅ M_{1.2.3} (first time).⁴ शुभे (for शुभं). D_{4-6.8} T G₁₋₄ M₅ अग्नेर्भागः शिखंडी तु; M₃ (second time) अतीव बलवान्वीरः. — °) G₅ तं (for तु). D_{4-6.8} T G₁₋₄ M₃ (second time).⁵ पौलस्त्यानां महारथः.

15 With 15^a, cf. 1. 61. 63^{oa}. — °) D_{4.6.8} द्रौणिं (for द्रोणं). — With 15^b, cf. 1. 61. 67^{ab}. — °) K₅ D_{4.6.8} द्रोणं (for द्रौणिं). G₂ द्रौणिं रुद्रं च विद्धि तं (sic). — With 15^{cd}, cf. 1. 61. 69. — For 15^{cd}, D_{4-6.8} T G₁₋₄ M₅ subst.:

69* गाङ्गेयो वसुवीर्येण देवो मानुषतां गतः ।

[G₁ मानुष्यतां (for °षतां).]

16 K₂ om. 16^a-17^b. G₅ M₁₋₄ om. 16^a. — °) K₁ एतन्; K₄ एव (for एते). K₃ T₃ G₁ महाप्राज्ञा; K₄ °बाहो; B_{2.6} °प्राज्ञ; Dn₁ D_{1.2.9} °प्रज्ञे (for °प्राज्ञे). — °) D₁ मानुषम्. B₆ D₉ एव (for एत्य).

तद्य व्यपनेष्यामि परलोककृताद्भयात् ॥ १७
सर्वे भवन्तो गच्छन्तु नदीं भागीरथीं प्रति ।
तत्र द्रक्ष्यथ तान्सर्वान्ये हतास्मिन्नणाजिरे ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

इति व्यासस्य वचनं श्रुत्वा सर्वो जनस्तदा ।
महता सिंहनादेन गङ्गामभिमुखो ययौ ॥ १९
धृतराष्ट्रश्च सामात्यः प्रययौ सह पाण्डवैः ।
सहितो मुनिशार्दूलैर्गन्धर्वैश्च समागतैः ॥ २०

K₁ B₂ D_{4-6.8} T₁₋₄ G₁₋₄ M₅ ह (for हि). K₃₋₅ देवा मानुषतां गताः; G₅ M₁₋₄ देवा म (M₂ मा)नुष्यतां यांति. — G₅ M_{2.3} om. 16°. — °) M₅ वन- (for पुनर्). M_{1.4} ततः स्वर्गं पुनर्याति. — °) G₅ M₁₋₄ क्षीणे (for कृते).

17 K₂ om. 17^{ab} (cf. v. 1. 16). — °) B₁ Dn D_{2.7} वै; D₅ वा (for वो). — °) K₁ हृदि स्थितं; B₂ G₃ चिरस्थितं; Dn₂ चिरं स्थिरं; M₅ स्थितं चिरं (by transp.). — °) K₄ -गताद् (for -कृताद्). M₆ परलोकानुदर्शनात्.

18 °) K₄ देवीं (for नदीं). — °) K₄ ततो; G_{3.4} अत्र (for तत्र). K₁ B₂ द्रक्ष्यथ. K D_{4-6.8} S transp. तान् and सर्वान्. — °) K_{1.2.5} स्म (for [अ]स्मिन्). D_{4-6.8} T G_{1.3.5} M ये हतास्तत्र संयुगे (T₃ °गरे); G₄ हतास्तत्र च संयुगे. — After 18, K₁ reads 9°-10^a followed by 9^b.

19 B₄ M₁ om. the ref. — °) D₆ कृत्वा (for श्रुत्वा). K_{1.2} G₅ M₁₋₄ सर्वजनस्; K₅ धर्मो जनस्; D_{4-6.8} T_{1.3.4} G₁₋₄ M₅ सर्वे जनास्. K_{3.5} B₆ T₃ तथा (for तदा). T₂ सर्वे श्रुत्वा जनास्तदा. — °) K₁ महतां. T₂ महासिंहनिनादेन. — °) K₆ अभिमतो; K₅ °मुखं (for °मुखो). D_{4-6.8} T G₁₋₄ M₄ गंगामभिमुखा ययुः.

20 °) T₃ स (for च). D₅ T₄ G_{3.4} साचार्यः T_{1.3} गांधार्या; G₅ M₁₋₃ सामात्यैः (for °त्यः). — °) K₁ सर्वैस्तैर् (for सहितो). B₆ -शार्दूलं (for °लैर्). G₅ M₁₋₄ सहितो मुनिभिः श्रेष्ठैर्. — °) B₆ समागमैः (for °गतैः).

21 °) T₃ च (for स). B₂ जनार्णवः; D₉ जलार्णवः D_{1.3} क्रमेण जनतार्णवः. — °) K₅ D₉ सर्वे (for सर्वो).

तो गङ्गां समासाद्य क्रमेण स जनार्णवः ।
 नेवासमकरोत्सर्वो यथाप्रीति यथासुखम् ॥ २१
 राजा च पाण्डवैः सार्धमिष्टे देशे सहानुगः ।
 नेवासमकरोद्धीमान्स्त्रीवृद्धपुरःसरः ॥ २२

जगाम तदहश्चापि तेषां वर्षशतं यथा ।
 निशां प्रतीक्षमाणानां दिदृक्षूणां मृतान्नृपान् ॥ २३
 अथ पुण्यं गिरिवरमस्तमभ्यगमद्रविः ।
 ततः कृताभिषेकास्ते नैशं कर्म समाचरन् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

४०

वैशंपायन उवाच ।

तो निशायां प्राप्तायां कृतसायाह्निकक्रियाः ।
 यासमभ्यगमन्सर्वे ये तत्रासन्समागताः ॥ १
 तत्राष्टस्तु धर्मात्मा पाण्डवैः सहितस्तदा ।

शुचिरेकमनाः सार्धमृषिभिस्तैरुपाविशत् ॥ २
 गान्धार्या सह नार्यस्तु सहिताः समुपाविशन् ।
 पौरजानपदश्चापि जनः सर्वो यथावयः ॥ ३
 ततो व्यासो महातेजाः पुण्यं भागीरथीजलम् ।

C. 15. 871
B. 15. 32. 4
K. 15. 34. 4

— ^a) K₃ D₃ T₂ G_{3.4} M₃ यथा प्रीतिर्; D₁ यथा-
 प्रीति; D_{4.6.8} यथा प्रीतो. K_{1.2} यथाविधि; K₃₋₅
 D_{4-6.8} T G_{1.3-5} M यथावयः; G₂ damaged (for
 यथासुखम्).

22 ^b) K₂ B₄ D_{2.3.5.7} T₃ G₃₋₅ M₂ इष्ट- (for
 इष्टे). K₁ G₅ M₁₋₄ सहानुगैः; K₄ जनाः सह; D_{4.6.8}
 समागतः (for सहानुगः). B₈ इष्टे देशे महात्मजः. — ^c)
 K₂₋₄ T₁₋₃ G₁₋₃ M_{4.5} निवे (T₃ °दे) शम् (for निवासम्).
 D₃ श्रीमान् (for धी°). — ^d) D₉ कुंती- (for सखी-).
 K_{1.2} -बाल-; K₃₋₅ -भृत्य- (for -वृद्ध-). K₂ -पुरंदरः
 (for -पुरःसरः).

23 ^a) D₅ T_{1.4} अगमत्; G₄ जनानां (for जगाम).
 K₄ चैव; G₅ M₁₋₄ चात्र (for चापि). G₃ तत्रैव
 सतां चापि. — ^b) D₉ वर्ष (for वर्ष-). K₅ -त्रयं (for
 शतं). K₄ तथा (for यथा). — ^c) K₃ D_n D₂
 प्रतीक्ष्यमाणानां. — ^d) G₂ damaged. K₁₋₃ नृपान्मृतान्
 (by transp.); K₅ नृपात्मजान्; D_{4-6.8} T₁₋₃ G_{1.4.5}
 M_{1.2.4} सुतान्मृतान्; T₄ सुतान्नृपान्; G₃ M₃ मृतान्सु-
 तान्; M₅ सुतादिकान्.

24 ^a) D_{4-6.8} T G₁₋₄ M₅ ततः (for अथ). — ^b)
 K₁ अभिगमद्; K₄ D_{4.6.8} T_{2.3} G₁ अभ्या°; D₁ अत्य°;
 D₁ अभ्यपतद्; M₃ °द्रवद् (for °गमद्). — ^c) B₁
 D_{4.6-8} G₁ ततः कृताभिषेकार्थो (D₆ °कोर्थो; D₇ °कार्थे);
 D₂ कृताभिषेकास्ते नैशं. — ^d) D₅ नैक- (for नैशं).
 K_{1.2} D_{4-6.8} T_{1.2.4} G_{1.3-5} M समाचरन् (for °चरन्).
 D₂ कर्म तत्र समाचरन्.

Colophon. — Adhy. name : T₃ भागीरथीगमनं; M₃

स्वप्नदर्शने गंगातीरनिवासः. — Adhy. no. (figures, words
 or both) : K₂ 35; K_{4.5} D_{4.6.8} T₂ G_{1.2.5} M₁₋₄
 38; D₁ 33; D₅ T_{3.4} G_{3.4} M₅ 39 (as in text);
 D₇ 31; T₁ 37. — Śloka no. : K₄ 44; K₅ 67;
 D₉ 25.

40

☞ This adhy. is missing in Ś₁ B₃ (cf. v. 1. 15.
 3. 3; 22. 1).

1 ^a) K₁₋₃ B₆ D_{4-6.8} T G_{1.3-5} M न्युष्टायां; K_{4.5}
 जातायां; G₂ damaged (for प्राप्तायां). — ^b) G₂
 damaged. K_{1.2} T₂ M₃₋₅ -पू (K_{1.2} -पौ) वाहिक-; T_{1.3}
 G_{1.3-5} M_{1.2} -पू (T₃ G₄ -पौ) वाहिक- (for -सायाह्निक-).
 K₃₋₅ कृ (K₃ म) त्वा संध्यां तु पश्चिमां. — ^c) K₃₋₅ B₁
 D_{3-6.8} T G₁₋₄ M₅ अभ्यागमन्; B₄ अभ्यमनः (sic).
 — ^d) K₄ G₂ च तत्र (for तत्रासन्).

2 ^b) G₃ सहितैस् (for °तस्). K₅ तथा (for तदा).
 T₁ पाण्डवैर्भरतर्षभ. — ^c) K_{3.5} T₁₋₃ G_{3.4} एकमना;
 D₁ एकस्ततः. K₄ सर्वे (for सार्धम्). — ^d) T₃ तम्
 (for तैर्). K₃₋₅ ऋषिभिः समुपाविशत्.

3 B₂ om. (hapl.) 3^{ab}. — ^a) K₄ गान्धार्या सहिता
 नार्यः. — ^b) K₁ B_{1.4.6} D_{n2} D₉ T_{1.2} G₅ M रहिते;
 K₂ सहिते (for °ताः). — ^c) G₂ partly damaged.
 K_{1.4} D_{n2} D_{5.9} T G₃₋₅ M₁₋₄ -जानपदाश् (for °पदश्).
 K₄ B₂ D_{4-6.8} T G M_{2.5} चैव; M_{1.3.4} सर्वे (for
 चापि). — ^d) K₁ G₅ M₂ जनाः सर्वे; M_{1.3.4} जनाश्चैव
 (for जनः सर्वो). G₂ यथाविधि (for °वयः).

C. 15. 871
B. 15. 32. 4
K. 15. 34. 4

श्रवगाद्याजुहावाथ सर्वाल्लोकान्महामुनिः ॥ ४
पाण्डवानां च ये योधाः कौरवाणां च सर्वशः ।
राजानश्च महाभागा नानादेशनिवासिनः ॥ ५
ततः सुतुमुलः शब्दो जलान्तर्जनमेजय ।
प्रादुरासीद्यथा पूर्वं कुरुपाण्डवसेनयोः ॥ ६
ततस्ते पार्थिवाः सर्वे भीष्मद्रोणपुरोगमाः ।
ससैन्याः सलिलात्तस्मात्समुत्तस्थुः सहस्रशः ॥ ७
विराटद्रुपदौ चोभौ सपुत्रौ सहसैनिकौ ।
द्रौपदेयाश्च सौभद्रौ राक्षसश्च घटोत्कचः ॥ ८
कर्णदुर्योधनौ चोभौ शकुनिश्च महारथः ।

4 ^b) K5 -जले (for -जलम्). — ^a) D4-6. 8 T G1-4 M5 अवतीर्य (for °गाह्य). K1. 4. 5 B2 D9 जुहाव (for [आ]जु°). K4 [अ]र्थे (for [अ]थ). — ^d) T1 M4 सर्व- (for सर्वाल्ले).

5 ^a) M1. 4. 5 योधाः. — ^b) K3 सहस्रशः (for च सर्वशः). — ^d) K1. 4 -समागताः (for -निवासिनः). — After 5, D5 ins.:

70* प्रतीक्ष्य तस्थुस्ते सर्वे तेषामागमनं प्रति ।

6 ^a) D2. 3. 9 M1 स; D4-6. 8 T2-4 G1-4 तु (for सु-). K3 -महत् (for -तुमुलः). — ^b) K1-4 B6 D (except D9) S जलांते (for जलान्तर). — ^c) K1 महाभाग; D4-6. 8 T G1-4 यथायोगं (for यथा पूर्व).

7 ^a) K1. 3. 4 T1 पाण्डवाः (for पार्थिवाः). — ^b) D4-6. 8 T2-4 G2-5 M -पुरःसराः (for -पुरोगमाः).

8 ^a) K1. 2 -द्रौपदौ (for -द्रु°). K1. 2 B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 चैव; K3-5 चापि (for चोभौ). — T3 om. (hapl.) 8^b-9^a. — ^b) D2. 7. 9 सहपुत्रौ ससैनिकौ. — ^c) B5 D1. 3 स (for च). K B2. 4. 6 D9 ससौभद्रा (for च सौभद्रौ). D4-6. 8 S (T3 om.) सौभद्रो द्रौपदेयाश्च. — ^d) K4 [स]थ; D3 तु (for च).

9 T3 om. 9^a (cf. v. l. 8). — ^a) K4 चापि; B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 चैव; T2 G2 योसौ (sic) (for चोभौ). D4. 6. 8 G1 कर्णो दुर्योधनो योसौ. — ^b) K1 B6 महारथाः. — ^d) K1. 2. 5 B1. 4 Dn D2. 7 M1 महा-बलाः; B5 om. (for °रथाः).

10 ^a) K3-5 D4. 5. 8 T2. 4 G1. 3. 4 M6 जरासंधिर्. K1 भगदत्तो जरासंधिर्. — ^b) K2 वालसंधिश्च; K8. 5

दुःशासनादयश्चैव धार्तराष्ट्रा महारथाः ॥ ९
जारासंधिर्भगदत्तो जलसंधश्च पार्थिवः ।
भूरिश्रवाः शलः शल्यो वृषसेनश्च सानुजः ॥ १०
लक्ष्मणो राजपुत्रश्च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजाः ।
शिखण्डिपुत्राः सर्वे च धृष्टकेतुश्च सानुजः ॥ ११
अचलो वृषकश्चैव राक्षसश्चाप्यलायुधः ।
बाह्लीकः सोमदत्तश्च चेकितानश्च पार्थिवः ॥ १२
एते चान्ये च बहवो बहुत्वाद्ये न कीर्तिताः ।
सर्वे भासुरदेहास्ते समुत्तस्थुर्जलात्ततः ॥ १३
यस्य वीरस्य यो वेषो यो ध्वजो यच्च वाहनम् ।

B6 D5. 6. 8 T2-4 G2 M3 जलसंधिश्च (for °संधश्च). B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 वीर्यवान् (for पार्थिवः). — M om. (hapl.) 10^a-12^a. — ^c) B2 शैल्यौ (for शल्यौ). — ^d) K1. 5 च (K5 तु) सानुजः; D4-6. 8 S (M5 om. सहानुजः (for च सानुजः).

11 M5 om. 11 (cf. v. l. 10). K3 om. (hapl. 11. K4 reads 11 on marg. — ^a) G1. 5 M1-4 लक्ष्मणो (for लक्ष्मणो). G3 द्रुपदश्च शिखंडी च; G4 उत्तमो[मौ] जा युधामन्युर. — ^b) B4 Dn2 D2. 7 चात्मजः. K4. B2 धृष्टद्युम्नश्च चा (K5 सा)त्मजः; D4-6. 8 S (M5 om. °न्नः सहानुजः. — G1 om. (hapl.) 11^{cd}. — ^c) B कार्णो (for सर्वे). T1 [स]पि (for च). K5 शिखंड सहपुत्रश्च. — ^d) K1 च सानुजः; D5 T G2-5 M3 सहानुजः (for च सानुजः). D4. 6. 8 धृष्टद्युम्नः सहानुजः.

12 M5 om. 12 (cf. v. l. 10). — ^a) D5 वृक्षतः (sic); T1. 4 वृक्षकश्च; T2 G2 राजकश्च (for वृषकश्च). D4. 6. 8 G1 अनि (D6 G1 °ज)लो माज (D4 °म)कश्चैव. — ^b) D4-6. 8 T1. 2. 4 G2-4 M2-4 अलंबुसः; G1 M अलंबुधः (for अलायुधः). T3 राक्षसस्याप्यलंबुसः. — ^c) Some MSS. बाह्लिकः. D6 सौमदत्तश्च. — ^d) M4 (for च). K5 पार्थिव.

13 ^b) K1 B2 बहुत्वादीनि (B2 °त्मन [sic] कीर्तिता G3. 4 राजानः परिकी°. — ^a) K3-5 B4. 6 D4-6. 8. 9 T1 G M1-4 भास्वरः; T3 भासुथ- (sic); T4 भाचर- (for भासुर-). D9 च (for ते). — ^d) D4-6. 8 T1. 4 M जलात्तदा; T2. 3 °शयात् (for °त्ततः).

14 ^a) K4 M3 वीर्यस्य (for वीरस्य). K1. 2. 5

तेन तेन व्यदृशन्त समुपेता नराधिपाः ॥ १४
 दिव्याम्बरधराः सर्वे सर्वे भ्राजिष्णुकुण्डलाः ।
 निर्वैरा निरहंकारा विगतक्रोधमन्यवः ॥ १५
 गन्धर्वैरुपगीयन्तः स्तूयमानाश्च बन्दिभिः ।
 दिव्यमाल्याम्बरधरा वृताश्चाप्सरसां गणैः ॥ १६
 धृतराष्ट्रस्य च तदा दिव्यं चक्षुर्नराधिप ।
 मुनिः सत्यवतीपुत्रः प्रीतः प्रादात्तपोबलात् ॥ १७
 दिव्यज्ञानबलोपेता गान्धारी च यशस्विनी ।

ददर्श पुत्रांस्तान्सर्वान्ये चान्येऽपि रणे हताः ॥ १८
 तदद्भुतमचिन्त्यं च सुमहद्रोमहर्षणम् ।
 विस्मितः स जनः सर्वो ददर्शानिमिषेक्षणः ॥ १९
 तदुत्सवमदोदग्रं हृष्टनारीनराकुलम् ।
 ददृशे बलमायान्तं चित्रं पटगतं यथा ॥ २०
 धृतराष्ट्रस्तु तान्सर्वान्पश्यन्दिव्येन चक्षुषा ।
 मुमुदे भरतश्रेष्ठ प्रसादात्तस्य वै मुनेः ॥ २१

C. 15. 883
 B. 15. 32. 21
 K. 15. 34. 21

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

2.4-6 Dn D2 वेशो. —^b) D1 transp. यो and ध्वजो.
 K1 Dn2 T3 यश्च (for यच्च). G1 वाहनः. K3-5 ध्वजो
 यच्चै (K4 'स्यै-; K5 'श्चै) च वाहनं; D4.6.8 T2 G2.5
 M3.4 यो ध्वजो यश्च वाहनः; T1 यदभूच्चापि वाहनं. —^c)
 D1 तेन ते व्यपदृश्यन्त. —^d) B6 समुपेता (for 'पेता).
 K सपा (K2.3 स पा-; K4 च पा) र्थिवाः (for नरा-
 धिपाः). — For 14^{cd}, D4-6.8 S subst. :

71* यद्वर्म यत्प्रहरणं तेन तेन स दृश्यते ।

[G1 वर्मी; M4 वर्ष (for वर्म). T1 व्यदृश्यत (for
 स दृश्यते).]

15 ^b) K1 सलंकारः (sic) सकुण्डलाः. —^d) B1.2.
 4-6 Dn D1-3.7.9 -मत्सराः (for -मन्यवः).

16 K1 om. 16^{ab}. —^a) K3.4 B1.2.5 D (except
 D9) T4 G3.4 उपगीयन्त. —^b) K2 स पन्नगाः; D4-6.8
 T3-4 G2-4 M1.2 च वन्दिभिः. —^c) K1.2 दिव्यमाल्यां-
 बरोपेता; K3-5 D4-6.8 S दिव्यमाल्यस्रजोपेतास्. —^d)
 K D5 T G1.3-5 M2-5 तथा दिव्याप्सरो (G4 'रा) वृताः;
 D4.6.8 तथा दिव्यस्वरावृताः; G2 तथा दिव्यांबरावृताः; M1
 ***** वृताः.

17 ^a) K D5 T2.4 G2-5 M तु (for च). T1 तदा
 तु धृतराष्ट्रस्य. —^c) D4.6.8 G2 ततः (for मुनिः). —^d)
 D1 transp. प्रीतः and प्रादात्.

18 ^a) M5 दिव्या ज्ञान- (for दिव्यज्ञान-). K4 -बलो-
 पेतो. —^b) K विशां पते (for यशस्विनी). —^c) K1.2
 D4-6.8 T4 G1.2 M5 सर्वांस्ता (D4.6.8 'र्वान्स्वा) न् (by
 transp.); D1 तान्दिव्यान्. K3 G5 M2.3 ददर्श सर्वां-

स्तान्पुत्रान्; K5 'र्श सा राजपुत्रान्; T1.2 G3.4 M1 'र्श
 सर्वान्पुत्रांस्तान् (T2 M1 'त्रांश्च). —^d) K4 transp. अन्ये
 and अपि. K3.5 D5 T1 च (for ऽपि). B1.2.4-6 Dn
 D1-3.7.9 मृधे; D4-6 नरा (for रणे).

19 ^b) K B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 G5 M2.4 लोम-
 (for रोम-). — M1 reads 19^{cd} after 20. —^c) T2
 नरः (for जनः).

20 ^a) K1 तदुत्सवं महोदग्रं; K2-5 B2.4.6 Dn D3
 'वमहो (B6 'भू) दग्रं; D1 'वं महाभाग; D4-6.8 S
 'वमिवोदग्रं. —^b) D9 -जनाकुलं (for -नरा'). K2 हृष्ट-
 नाशननाकुलं (sic); K4 नरनारीसमाकुलं. —^c) K4
 ददर्श (for ददृशे). K3 बलम्. K1.2 आयाद्वै; D5
 T4 M3-5 आयत्तं; D6.8 G1 आदाय; T1 G3-5 M2
 आयस्तं (for आयान्तं). K5 B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9
 आश्चर्यभूतं ददृशे; D4 ददर्शे बलमादाय; T3 ददर्शे बल-
 मायत्तं. —^d) G5 M2-5 चित्रपट- (for चित्रं पट-). K4
 विचित्रं पटगं यथा. — After 20, M1 reads 19^{cd}.

21 ^a) K5 D6.8 T4 सुतान्; M3 तु तत् (for
 तु तान्). M3 सर्वे (sic) (for सर्वान्). —^c) D9
 T2.3 G2-4 भरतश्रेष्ठः; M1 भारतश्रेष्ठ. —^d) K2
 damaged.

Colophon. — Adhy. name: K1.2 मृतनृपदर्शनं;
 K4 कौरवसैन्यदर्शनं; T3.4 दुर्योधनादिदर्शनं; M3 स्वप्न-
 मृतदर्शनं. — Adhy. no. (figures, words or both):
 K2 36; K4 D4.6.8 T2 G1.2.5 M1-4 39; Dn2 D7
 32; D1 34; D5 T3.4 G3.4 M5 40 (as in text);
 T1 30. — Sloka no.: K4 64; K5 88; D9 21.

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते भरतश्रेष्ठाः समाजग्मुः परस्परम् ।
विगतक्रोधमात्सर्याः सर्वे विगतकल्मषाः ॥ १
विधिं परममास्थाय ब्रह्मर्षिविहितं शुभम् ।
संप्रीतमनसः सर्वे देवलोक इवामराः ॥ २
पुत्रः पित्रा च मात्रा च भार्या च पतिना सह ।
भ्राता भ्रात्रा सखा चैव सख्या राजन्समागताः ॥ ३

पाण्डवास्तु महेष्वासं कर्णं सौभद्रमेव च ।
संप्रहर्षात्समाजग्मुर्द्रौपदेयांश्च सर्वशः ॥ ४
ततस्ते प्रीयमाणा वै कर्णेन सह पाण्डवाः ।
समेत्य पृथिवीपालाः सौहृदेऽवस्थिताभवन् ॥ ५
ऋषिप्रसादात्तेऽन्ये च क्षत्रिया नष्टमन्यवः ।
असौहृदं परित्यज्य सौहृदे पर्यवस्थिताः ॥ ६
एवं समागताः सर्वे गुरुभिर्बान्धवैस्तथा ।

41

 This adhy. is missing in S¹ B³ (cf. v. l. 15. 3. 3 ; 22. 1).

1 ^a) D⁶. 8 G² तु (for ते). B¹. 2. 4-6 Dn D¹-3. 7. 9 पुरुष- (for भरत-). B⁴ -व्याघ्राः; D⁴. 6. 8 G². 5 M¹. 2. 4. 5 -श्रेष्ठ (for -श्रेष्ठाः). — ^d) K³. 4 -किल्बिषाः (for -कल्मषाः).

2 ^a) K⁴ च परम् (for परमम्). — ^b) B⁴ महर्षि- (for ब्रह्मर्षि-). D⁵ T¹ -सहितं (for -वि°). — ^c) K⁴ संहते (sic); K⁵ प्रतीत-; B¹. 2. 4-6 Dn D¹-3. 7. 9 M⁴. 5 संहृष्ट-; D⁵ T¹ M¹ सुप्रीत- (for सं°). K¹ -मानसः; T² इव ते (for -मनसः).

3 ^a) K³ B². 4. 5 G⁵ M पुत्राः (for पुत्रः). T¹ पौत्रेण (for पित्रा च). M³ भ्रात्रा (for मात्रा). D¹ पुत्राः समागमन्पित्रा; G³. 4 पुत्रः पिता च माता च. — ^b) M¹ om. (hapl.) भार्या च. B¹. 4. 5 Dn D². 7 भार्याश्च पतिभिः सह. — ^c) K¹-4 S (except T⁴ M⁵) transp. भ्रात्रा and भ्राता (G² °तृ-). — ^d) D⁴. 6. 8 G². 5 M¹-4 सर्वे; D⁵ तदा (for सख्या). K¹. 2 उपागताः; B². 6 D¹. 3. 9 G⁵ M¹-4 समागमन् (for °गताः).

4 ^a) D⁵ T¹-4 G³. 4 च (for तु). T¹-3 G³. 4 M महेष्वासाः (for °ष्वासं). D⁴. 6. 8 G¹. 2 पाण्डवाश्च महा-भागाः. — ^c) K¹. 2 संप्रहर्षाः; K⁵ संहर्षात्तु; T¹. 3 G¹-4 संप्रहृष्टाः; T² °हृष्टान् (for °हर्षात्). — D¹ repeats 4^d after the prior half of 73*. — ^d) K²-4 D¹ (second time). 7. 9 T³ M³. 4 द्रौपदेयाश्च (for °यांश्च). M⁵ भारत (for सर्वशः). — Afte , M¹ ins. :

72* दुर्योधनो धर्मराजमभिवाद्यापतद्भुवि ।

गाढं परिष्वज्य सुयोधनं तं

सभ्रातृकं सहितः सोदरैः स्वैः ।

कर्णः पादावभिवाद्य पूर्वं

भीष्मं च सर्वानभिपूज्य तस्थौ । [5]

धर्मराजं समाश्लिष्य भीमं च यमजावपि ।

पृषतं सोदरं जिष्णुं सुगाढं परिष्वजे ।

द्रौपदीं च सुभद्रां च सौभद्रो महिषीं स्वकाम् ।

समाश्रास्य स्थितो वीरः पश्यन्पुत्रं परिक्षितम् ।

5 ^a) D⁴-6. 8 प्रियमाणा. — ^b) D¹ पाण्डवैः. — K⁵ om. 5^c-7^d. — ^c) B¹. 2. 4-6 Dn D². 7. 9 T³ M⁵ समेत्य पृथिवीपाल (T³ °लात्). — ^d) K¹. 4 Dn² D¹. 3. 4. 6. 9 G¹ सौहृदे च; K² B¹ Dn¹ D² सौहृद्ये च; B². 4. 5 D¹ °द्येव; D⁵ सौहृदेव; T¹. 3 G⁴ सौहृदेन (for °देऽव-). K¹. 2 बभुः (for [अ]भवन्). G⁵ M सौहृदेन व्यवस्थिताः. — After 5, B¹. 2. 4-6 Dn D¹-3. 7. 9 ins. :

73* परस्परं समागम्य योधास्ते भरतर्षभ ।

[After the prior half, D¹ repeats 4^d. B². 6 D¹. 3 योधास्तान् (for योधास्ते).]

6 K⁵ om. 6 (cf. v. l. 5). — ^a) B¹. 4. 5 Dn D¹-3. 7 M⁴. 5 मुनेः; B² मुनि- (for ऋषि-). K¹ [5]-न्योन्यं; K² [5]न्ये तु; K³ [5]न्येपि; B¹. 4. 5 Dn D². 7 ह्येवं (for °न्ये च). — ^c) D⁵ असौहृद्यं (for °दं). — ^d) B⁴. 5 Dn D². 7 सौहृद्ये (for °दे). K¹. 2 सौहृदे पर्युपस्थिताः.

7 K⁵ om. 7 (cf. v. l. 5). K² om. 7. — ^b) T¹. 3 G¹. 3. 4 M⁵ ब्राह्मणैस् (for बान्धवैस्). B¹. 2. 4-6 Dn D¹-3. 7. 9 सह (for तथा). D⁴. 6. 8 G² कुरुभिर्बा-

पुत्रैश्च पुरुषव्याघ्राः कुरवोऽन्ये च मानवाः ॥ ७
तां रात्रिमेकां कृत्स्नां ते विहृत्य प्रीतमानसाः ।
मेनिरे परितोषेण नृपाः स्वर्गसदो यथा ॥ ८
नात्र शोको भयं त्रासो नारतिर्नायशोऽभवत् ।
परस्परं समागम्य योधानां भरतर्षभ ॥ ९
समागतास्ताः पितृभिर्भ्रातृभिः पतिभिः सुतैः ।
मुदं परमिकां प्राप्य नार्यो दुःखमथात्यजन् ॥ १०
एकां रात्रिं विहृत्यैवं ते वीरास्ताश्च योषितः ।

आमन्त्र्यान्योन्यमाश्लिष्य ततो जग्मुर्यथागतम् ॥ ११
ततो विसर्जयामास लोकांस्तान्मुनिपुंगवः ।
क्षणेनान्तर्हिताश्चैव प्रेक्षतामेव तेऽभवन् ॥ १२
अवगाह्य महात्मानः पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ।
सरथाः सध्वजाश्चैव स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ १३
देवलोकं ययुः केचित्केचिद्ब्रह्मसदस्तथा ।
केचिच्च वारुणं लोकं केचित्कौबेरमाप्नुवन् ॥ १४
तथा वैवस्वतं लोकं केचिच्चैवाप्नुवन् नृपाः ।

C. 15 909
B. 15. 33. 15
K. 15. 35. 18

ह्यणैस्तथा; D5 T2.4 गुरुभिर्ब्राह्मणैः सह (D5 °णैस्तदा);
M3 बांधवैर्गुरुभिस्तथा. — °) D1 सुपुत्रैः (for पुत्रैश्च).
K3 पौत्रैश्च पुरुषव्याघ्र. — °) B1. 2.4-6 Dn D1-3. 7. 9
पार्थिवाः (B1.4.5 Dn2 D2 °व); G2 damaged (for
मानवाः).

8 °) G2 partly damaged. K4 कृष्णां ते; D8
वृत्तांते (for कृत्स्नां ते). B1. 2.4-6 Dn D2.3.7.9 तां
रात्रिमखिलामेवं (B2.6 D9 °कां); D1 °मायतामेकां.
— °) K2.3 B1.4.5 D7 G1 प्रीति- (for प्रीत-). D7 T2
-मानवाः (for °साः). — °) T1 रेमिरे (for मेनिरे).
— °) D4-6.8 T G1-4 स्वर्गगता (for स्वर्गसदो).

9 °) K5 D1 शोक- (for शोको). K1.2 न तत्र
शोको न भयं. — °) K1 B2 नायसो (sic); T1 नाशुभा;
G4 न यशो (for नायशो). K1.2 भयं; G5 M2 भवेत्
(for ऽभवत्). — °) G2 damaged. D6.8 M5
योधानां; T1 योधास्ते. K1 योधा मुमुदिरे भृशं.

10 °) K3 ते; K4 तैः (for ताः). K1.2 D9 M1
पतिभिर् (for पितृभिर्). — °) K4 सुहृद्भिः (for भ्रा-
तृभिः). D3 om.; D4.6.8 G1.2 मातृभिः; M1 पितृभिः
(for पतिभिः). T1 मुदा (for सुतैः). K1.2 D9 G3.4
पितृ (G3 पति)भिर्भ्रातृभिः सुतैः. — °) T1 रतिं (for
मुदं). K2 परमिकं; G1 परिजिकां (sic); G4 परिमिकां
(for पर°). — °) K1.4.5 D4.6.8 T G1-4 दुःखानि
(for दुःखम्). K3 नार्यो दुःखान्यथात्यजन्. — After
10, D4-6.8 S ins. (cf. St. 14-16):

74* देवलोकं गता ये च ये च ब्रह्मसदो गताः ।
ये चापि वारुणं लोकं ये च गोलोकमाश्रिताः ।
तथा वैवस्वतं लोकं ये च यक्षानुपागताः ।
राक्षसांश्च पिशाचांश्च कुरुंश्चापि तथोत्तरान् ।
विचित्राश्च गति[ती]रन्ये ये प्राप्ताः कर्मभिर्नराः । [5]
सर्वे ते तद्वयोरूपवेषास्तत्र समभ्ययुः ।

[(L. 1) T3 M3 -लोक- (for -लोकं). D4.8 देव (for
ये च). D4.5 T4 G3.4 स्वर्गसदो (for ब्रह्म°). T1 ये च
स्वर्गगता नराः; M3 ब्रह्मसंसर्गसमागताः (for the post. half).
— (L. 2) The portion from वारुणं up to गो is dam-
aged in G2. G2 आगताः (for आश्रिताः). — (L. 3)
G4 om. the prior half. T2 M3 ये च (for तथा).
— After the prior half, G3 ins.:

75* ये च गान्धर्वमाश्रिताः ।

— After line 3, G3.4 ins.:

76* राजानः पुण्यकर्मिभिः ।

— (L. 5) G6 M1-4 गतयश्च (for च गतिर्). T3 ये
चाप्ताः; G5 M2 प्राप्ताः स्वैः (for ये प्राप्ताः). The portion
from नराः up to तद्वयोरू (in line 6) is damaged in
G2. — (L. 6) T1 transp. सर्वे and ते. T3 तद्वयोरूपा
(for °रूप-).]

11 °) K1.2 एकरात्रिं; D5 रात्रिमेकां (by transp.);
G5 M2.3 एवं रात्रिं; M1.4.5 अहोरात्रं. K4 Dn D2.4.7
T1.2.4 G3-5 M2.4.5 एव (for एवं). — °) T2 सचिरां
(for ते वीरास्). B4 वीरास्ताश्चैव योषितः. — B5 om.
11°d.

12 °) G2 damaged. D1 लोकानां (for लोकांस्तान्).
— °) K5 प्रेषिताम् (for प्रेक्षताम्). K3 ते सर्वे तत्र
चाभवन्; K4 तेभवन्भरतर्षभाः.

13 °) B1.4 Dn D2.7 भागीरथीं (for त्रिपथगां).
— °) K सवाहाः सगजाः साश्वाः (K3.5 °जाश्चैव). D4-6.8
T G1-4 सविमानाः सहस्यश्वाः; G5 M1-4 सरथाः सगजाः-
श्वाश्च; M5 °थाः सहस्यश्वा*. — °) B1.2.4-6 Dn
D1-3.7 वेश्मानि (for स्थानानि).

14 °) B4 ब्रह्मलोक- (for केचिद्ब्रह्म-). K4 -सनातनं
(for -सदस्तथा). K3 D3 T2 तदा (for तथा). — °)

राक्षसानां पिशाचानां केचिच्चाप्युत्तरान्कुरुन् ॥ १५
विचित्रगतयः सर्वे या अवाप्यामरैः सह ।
आजग्मुस्ते महात्मानः सवाहाः सपदानुगाः ॥ १६
गतेषु तेषु सर्वेषु सलिलस्थो महामुनिः ।
धर्मशीलो महातेजाः कुरूणां हितकृत्सदा ।
ततः प्रोवाच ताः सर्वाः क्षत्रिया निहतेश्वराः ॥ १७
या याः पतिकृताल्लोकानिच्छन्ति परमस्त्रियः ।

K1 लोके (for लोकं). — ^a) D9 कौरवम् (for कौवे-
रम्). K4 आमुयात्; D4. 6. 8 G1. 2 °युः (for °वन्).
K1 केचित्कौरवमेव च.

15 M3 om 15^{ab}. — ^a) K1 B1 Dn D2. 7 ततो
(for तथा). K2 केचिन् (for लोकं). — ^b) K2. 3. 5
केचिद्देवानवाप्नुवन् (K5 °स्वान्); D4-6. 8 T G1-4 M5
केचिदेव नृपा (D4. 6. 8 G2 नरा) ययुः; G5 M1. 2. 4 नृपाः
केचिदवाप्नुवन्. — ^c) K2 D4. 8 G1. 2 राक्षसाश्च पिशा-
चाश्च; K3-5 D5. 6 T G3-5 M °सांश्च पिशाचांश्च.

16 ^a) K2 D4 T2. 3 G4 चान्या; K3. 5 B1. 5 Dn1
D2. 7 G3 चान्ये (for सर्वे). K1 4 B2. 4. 6 D1. 3. 6. 8. 9
T1. 4 G1. 2 M विचित्रा गतयश्चान्ये (B2. 6 D1. 3. 6. 8
T1. 4 G1. 2 M1. 4 °न्या); D5 °त्राश्च गतीरन्या. — ^b)
K1 Dn D2. 7 यान् (for या). K2 या न शक्या नरेण
हि; K3. 5 न प्राप्या या नरेण ह; K4 यानवाप्य रणे
हताः; B1. 2. 4. 5 D1. 3. 9 यान(D1 या ना)वाप्या नरैरिह;
B6 या नावाप्य नरोश्चुते (sic); D4-6. 8 T G1. 2 M5 या
या (M5 वा) यस्य नरस्य ह; G3. 4 ययुर्यस्य यथागतं; G5
M1-4 या नावाप्या नरेण ह. — ^c) K2-4 D9 T3 G1. 2. 5
M1. 2. 4 ता जग्मुस्ते; K5 ता मुखेन; B6 D1. 3 M3. 5
जग्मुस्ते च (M3. 5 हि); D4. 6. 8 तां जग्मुस्ते; D5 T1. 4
G3. 4 संजग्मुस्ते; T2 ते जग्मुश्च (for आजग्मुस्ते). — ^d)
K2 सहसा स-; K3-5 D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2. 5 M सवाहन-
(for सवाहाः स). T1 परिच्छदाः (for पदानुगाः).
D5 T4 G2. 4 सवाहनपरिच्छदाः.

17 ^b) T1 सलिलं स (for °लस्थो). K4 महानृषिः
(for °मुनिः). — G5 M1-4 om. 17^{cd}. — ^d) K5
गुरूणां (for कु°). K1 B1. 2. 4-6 Dn D2. 3. 7. 9 तथा;
K2 तदा; D1 पुरा (for सदा). — ^e) D5 T1. 4 G2. 4
वचनं (for ताः सर्वाः). — ^f) G3. 4 स्त्रीजनं निहतेश्वरं;
G5 M2 क्षत्रिया निहतेश्वराः.

18 ^a) D1 वै (for याः). K2 पतिव्रताल्ल; T1 G1
प्रतिकृताल्ल (for पति°) — T1 om. (hapl.) 18°-21^b.

ता जाह्नवीजलं क्षिप्रमवगाहन्त्वतन्द्रिताः ॥ १८
ततस्तस्य वचः श्रुत्वा श्रद्धधाना वराङ्गनाः ।
श्वशुरं समनुज्ञाप्य विविशुर्जाह्नवीजलम् ॥ १९
विमुक्ता मानुषैर्देहेस्ततस्ता भर्तृभिः सह ।
समाजग्मुस्तदा साध्व्यः सर्वा एव विशां पते ॥ २०
एवं क्रमेण सर्वास्ताः शीलवत्यः कुलस्त्रियः ।
प्रविश्य तोयं निर्मुक्ता जग्मुर्भर्तृसलोकताम् ॥ २१

— ^c) K1 जाह्नव्या (for °वी-). G5 M2-5 -जले (for
-जलं). — ^d) B2 अतंत्रिताः.

19 T1 om. 19 (cf. v. l. 18). — ^a) K1 स्वस्य
(for तस्य). K4 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा. — ^b) K1 corrupt.
D1 तथागताः (for वराङ्गनाः). — ^c) K2-5 श्वशुरं.
— After 19, M1. 3 ins. :

77* उत्तराद्याः प्रदायाथ पुत्रान्स्वाननुमान्य च ।

त** भूरिश्रवसो द्रोणादीननुमान्य च ।

[(L. 1) M3 तान् (for स्वान्). — M3 om. (hapl.)
line 2.]

20 T1 om. 20 (cf. v. l. 18). — ^a) B4 M2
वियुक्ता (for विमुक्ता). K1 विमुक्ता मानुषे देहे; G3. 4
युक्ता दिव्यांबरैर्देहेस्. — ^b) K4 पतिभिः (for भर्तृभिः).
— ^c) K2 B4 D9 M1. 2 ततः; B2 सदा; T2 G3. 4
तथा (for तदा). T2 सार्धं (for साध्व्यः). — ^d) G5
M1-4 वराङ्गनाः (for विशां पते).

21 T1 om. 21^{ab} (cf. v. l. 18). — ^a) G5 M1-4
transp. सर्वाः and ताः. — ^b) K1. 4 शीलवत्यः; T3 °वंतः
(sic) (for °वत्यः). K1 B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 पति-
व्रताः; K5 D4-6. 8 T2-4 G1. 2 कुरुस्त्रियः (for कुल°).
— T1 repeats 21° after 78*. — ^c) K3. 5 चापो;
K4 तोये (for तोयं). D4. 6. 8 निर्मुक्तं (for °क्ता). K1
B1. 4. 5 Dn D2 प्रविश्य क्षत्रिया मु(K1 यु)क्ता; B2. 6
D1. 3. 9 °श्यां बु स्त्रियो मुक्ता; D1 °श्यांतः प्रियैर्मुक्ता.
— After 21°, T1 ins. .

78*

गच्छध्वं पतिभिः सदा

ततस्ता क्षत्रिया राजन्या या विनिहतेश्वराः ।

[L. 2 = (var.) 17^{cd}.]

— ^d) K4 भर्तुः; T1 पति- (for भर्तृ-).

22 ^b) M3 संयुताः (for -भूषिताः). — G1 om.
22°-24^b. — ^c) K1 दिव्यमालांबरधरा. — ^d) D4. 6. 8

दिव्यरूपसमायुक्ता दिव्याभरणभूषिताः ।

दिव्यमाल्याम्बरधरा यथासां पतयस्तथा ॥ २२

ताः शीलसत्त्वसंपन्ना वितमस्का गतक्लमाः ।

र्वाः सर्वगुणैर्युक्ताः स्वं स्वं स्थानं प्रपेदिरे ॥ २३

स्य यस्य च यः कामस्तस्मिन्कालेऽभवत्तदा ।

तं विसृष्टवान्व्यासो वरदो धर्मवत्सलः ॥ २४

तच्छ्रुत्वा नरदेवानां पुनरागमनं नराः ।

जर्हर्षुर्मुदिताश्चासन्नन्यदेहगता अपि ॥ २५

प्रियैः समागमं तेषां य इमं शृणुयान्नरः ।

प्रियाणि लभते नित्यमिह च प्रेत्य चैव ह ॥ २६

इष्टबान्धवसंयोगमनायासमनामयम् ।

य इमं श्रावयेद्विद्वान्संसिद्धिं प्राप्नुयात्पराम् ॥ २७

C. 15. 916
B. 15. 33. 28
K. 15. 35. 31

2-4 G2 M2.5 स्व(G2 स)पतयस्; D5 स्वर्गगतास्; T1
3.4 स्वर्गतयस्; G5 M3.4 -स्वं पतयस् (for [आ]सां प°).

23 G1 om. 23 (cf. v. 1. 22). —^a) D5 T1. 2. 4
3 ते (sic) (for ताः). K1 B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9
गुण-; G3.4 M3 -सत्य- (for -सत्त्व-). —^b) K4 विम-
स्का; K5 corrupt; B5 Dn D1-4. 7. 8 विमानस्था;
3.4 वीतदुःखा (for वितमस्का). —^c) K1 B1. 2. 4-6
Dn D1-3. 7. 9 -गुणोपेताः (for -गुणैर्युक्ताः). —^d) K1
B1. 2. 4-6 D T G2-4 M4.5 स्वस्था(K1 सुस्था-; B2 G3
M4.5 स्वं स्था-; T1 स्वास्था)नं प्रतिपेदिरे; K5 पतिं स्वं
प्रपेदिरे.

24 G1 om. 24^{ab} (cf. v. 1. 22). —^a) K1 B1.
4-6 Dn D2. 3. 7. 9 तु (for च). K4 भावो यस;
4.8 यः कामात् (for °मस्). —^b) K1 B1. 2. 4-6 Dn
D1-3. 7. 9 बभूव ह; K4 उपस्थिते (for ऽभवत्तदा).

25 K1 om. 25^{ab}. —^a) D4-6. 8 T2-4 G1. 2 तं
D8 ते) दृष्ट्वा; T1 G3.4 तदृष्ट्वा (for तच्छ्रुत्वा). D4. 6
र- (for नर-). —^b) K4 तदा; T1 तथा (for नराः).
K3 पुराणम[मा]गमं नराः. —^c) K1 जगृहुर; K5 G2
जर्हर्षुर (for जर्हर्षुर). T2 सर्वे (for चासन्). —^d) B2
Dn D1-3. 7 G1 नाना-; B4-6 D1 अस्य; M1 न च (for
मन्य-). K2. 3. 5 B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 5. 7. 9 G1. 5 M -देश-
(for -देह-). M4 -गणा (for -गता). K5 इव; G5
M2. 3 त्वपि (for अपि). K4 नानादेशसमागताः. — After
25, D4-6. 8 S ins.:

79* ते नष्टभयसंकल्पा नरा विगतकल्मषाः ।

बभूवुः पौरवाः सर्वे तदृष्ट्वाश्चर्यमुत्तमम् ।

[(L. 2) G5 M1-3 कौरवाः (for पौ°). D8 T2. 4 G5
M2. 3. 5 तं; M1 ते (for तद्).]

26 K1 om. 26^a-27^b. —^a) K4 समागतैस्; Dn
D1. 2. 5. 7 G5 M2 °गमस् (for °गमं). G3. 4 इतिहासवरं
श्रेष्ठम्. —^b) K2 D4-6. 8 T G1-4 M5 इमं यः (by
transp.); B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 यः सम्यक्. D5
मयतान् (for शृणुयान्). —^c) D6. 8 G2 भजते; G1

विजिते (sic) (for लभते). —^d) B1. 2. 5 6 D1. 3. 9 सः;
B4 हि (for ह). K2-5 D4-6. 8 S इह चैव परत्र च.

27 K1 om. 27^{ab} (cf. v. 1. 26). —^c) K1 B1.
2. 4. 5 Dn D2. 7 यश्चैतत्; K4. 5 D4-6. 8 T4 G1. 2 M5
य इदं; B6 यश्चैनं; D1. 3 यश्चैमं; T2 य इमां (for
य इमं). G3 शृणुयाद् (for श्रावयेद्). K3. 4 विप्रान्
(for विद्वान्). T1 लभते शृणुयाद्यश्च; G4 इमं यः
शृणुयाद्विद्वान्. —^d) K2. 4. 5 D4-6. 8 T3 G3. 4 स सिद्धिं
(for संसिद्धिं). K4 नरः (for पराम्). K1 B1. 2. 4-6
Dn D1-3. 7. 9 विदुषो (B4. 6 °रो) धर्मवित्तमः (B2. 6 D1.
3. 9 °मान्); G5 M विरजाः सिद्धिमामुयात्. — After
27, K1 B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 ins.:

80* स यज्ञः प्राप्नुयाल्लोके परत्र च शुभां गतिम्

[B4 शुभा- (for शुभां).]

28^{ab}) D4-6. 8 T2-4 G1-4 -तृप्ताः (for -युक्ताः). K1
B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 मनुजास्तपो- (for पुरुषाः क्रिया-).
K2-5 G1. 5 श्रिया युक्ताश् (for क्रियायु°). D4 T1 मानवाः;
D5. 6. 8 T2-4 G1-4 M5 ये नराः (for भारत). — After
28^{ab}, K1. 4 (marg.) B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 ins.:

81* साध्वाचारा दमोपेता दाननिर्धूतकल्मषाः ।

ऋजवः शुचयः शान्ता हिंसानृतविवर्जिताः

[K4 om. line 1. — (L. 1) B4 साध्वाचार- (for
°चारा). — (L. 2) K1 जंतवः (for ऋजवः). K1 B1.
2. 4. 6 D1. 3. 9 क्षांता (for शान्ता).]

— D4 om. 28^{ad}; K4 reads it twice. —^c) K2 D5.
6. 8 S -तृप्ताश् (for -युक्ताश्). K1. 4 (second time)
B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 आस्तिकाः श्रद्धधानाश्च. —^d)
K2. 3. 5 तपस्तृप्ताश्; D5. 6. 8 T2-4 G M तपस्तृप्ताश् (for
धृतिमन्तश्). D5 ये नराः; G5 M भारत (for मानवाः).
T1 तपोयोगबलान्विताः. — D4 ins. after 28^{ab}: D5. 6. 8
S after 28^{ad}:

82* पुनस्ते दर्शनं प्राप्ताः पुनश्च परिकीर्तिताः ।

पुनः पुनः प्रयच्छन्ति शृण्वतामभयं सदा ।

५. १८. २८
६. १८. २८
७. १८. २८

स्वाध्यायपुक्ताः पुरुषाः कियामुक्ताश्च भारत ।
अध्यात्मयोगपुक्ताश्च भुक्तिमन्त्रश्च मानवाः ।

भुत्वा पर्वं त्विदं नित्यमवाप्स्यन्ति परां गतिम् ॥ २८ ॥

इति श्रीमहाभारते आश्वमेधसप्तमोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

४२

सूत उवाच ।

एतन्मुखा नृपो विद्वान्बुधोऽभूजनमेजयः ।
पितृमहानां सर्वेषां गमनागमनं तदा ॥ १ ॥
अबर्षीश्च हृदा युक्तः पुनरागमनं प्रति ।
कथं नु त्यक्तदेहानां पुनस्तद्वददर्शनम् ॥ २ ॥
इत्युक्तः स द्विजभेदो व्यासशिष्यः प्रतापवान् ।

प्रोवाच वदतां भेषुस्तं नृपं जनमेजयम् ॥ ३ ॥
अविप्रणाशः सर्वेषां कर्मणामिति निधयः ।
कर्मजानि शरीराणि तथैवाकृतयो नृप ॥ ४ ॥
महाभूतानि नित्यानि भूताधिपतिसंभवात् ।
तेषां च नित्यसंवासो न विनाशो विद्युज्यताम् ॥ ५ ॥
अनाशाप कृतं कर्म तस्य चेष्टः फलागमः ।

[(L. 1) Ti ३९ (for ३८). Ti ३९ (for ३८) पुन पुन
(for the past half). — (L. 2) Ti सुमाने वै (for
पुन पुन). Ti तदा (for तदा).]

— (L. 3) Ms. २५. — *) De सर्वम् (for सर्व).
De ३ Ga हृदा; Ti ३ Ga Ms विद्वान्; Ti Ga त्विदं (for
विद्वान्). Ki Ba २.५ De De २.५ सुवाधर्षीमिदं सर्वं
(De De सर्वम्; De सर्वम्); Ki सुवाधर्षीमिदं निधयः;
Ki सुवाधर्षीमिदं निधयः; Ti से प्रति मनावापम्.
— *) Ki Ba २.५ De De २.५ अवाप्स्यन्ति; De Ga २
मना (for मना). Ki Ba २.५ De २.५ Ti ३ Ms
सुमा (for सुमा). Ki अवाप्स्यन्ति सुमां गतिम्.

Colophon. — Adhy. name: Ki नृपार्तनाहः; Ki
नृपुवर्धनः; De आश्वमेधः; Ms स्वमाधर्षीमिदं. — Adhy.
no. (figures, words or both): Ki ३९; Ki ३ De ३.५
Ti Ga २.५ Ms ४०; De ३ De ३३; De ३५; De Ta ४
Ga ४ Ms ४१ (as in text); Ti ३९. — Sloka no.:
Ki ३९; Ki १७; De ३१.

42

— This story is missing in S. B. (cf. v. l. 16.
3. 3: 22. 1).

1 Some MSS. सति (for सूतः). — *) Ms वचो

(for नृपो). — *) Ki वदा; De ३ Ti Ms तथा (for
तदा).

2 Ti transp. 2nd and 2nd. — *) Be अवापीतं व
मुक्तः. — *) Ti पितुर (for पुनर). De तदा (for
प्रति). — *) Ki ३ De कथं नु (Ki हि; De सं
De ३.५ Ti Ga ३ किं नु तत्; Ti कदने (for कथं नु)).

3. Ti om. 3-5. — *) De च; De तं (for स
— *) Ti उवाच (for प्रो). Ki जेहास; Ga ३
(for जेहास).

4. Ti om. 4 (cf. v. l. 3). Before 4, MSS. 1
वैशंपायन उवाच. — *) Ga अपि प्रणाशः (for अविप्र
— *) Be कर्मणा (for 'नाम्). — *) Ba De [s
च (for नृप). Be तथैवाकृतयः नृप; De ३.५ Ti ३ Ga
Ms शरीराकृतयस्तथा (Ga ३ 'वा); Ti नराणां गतयस्तथा.

5. Ti om. 5 (cf. v. l. 3). — *) De ३.५ Ga
माता (Ga 'वा) धिपति; Ms भूतानि पति (for 'धिपति
Ga ३ संभिता (for 'संभवात्). De भूतानि परिसंभिता
Ti जीवाश्च परिसंभिता. — *) Ki वा (for च). Ki
De ३.५ Ti ३ Ga ४ Ms नित्यः; Ba ३.५ De [संभिता
(for नित्य). — *) Ki Ms न युज्यते; Ga नि
च्यतां; De विद्युज्यते; De ३.५ Ga विद्युज्यतां;
[s]ति वात्मनां (for विद्युज्यताम्). Ms विनाशो वि
द्युज्यतां.

तथा चेयिः सयायुक्तः सुसदुःखमुपाश्रुते ॥ ६
 वेनाशी तथा नित्यं श्रेयत्र इति निश्चयः ।
 तानापात्मभावो यो ध्रुवोऽपि संविज्ञाननाय ॥ ७
 यत्र श्रीयते कर्म तावदस्य स्वरूपता ।
 शीघ्रकर्मा पुनरो रूपान्यत्वं निवच्छति ॥ ८
 नापावाप्त्यर्थकत्वं शरीरं प्राप्य संदनाः ।

यवन्ति ते तथा नित्याः पृथग्भावं विज्ञाननाय ॥ ९
 अश्वमेवे श्रुतिश्रेयमश्वमेवमंजनं प्रति ।
 लोहान्तरागता नित्यं प्राणा नित्या हि वाहिनः ॥ १०
 अहं हिनें वदाम्येतन्निद्रियं चेन्नव वाहिने ।
 देवयाना हि कथ्यान्ः श्रुतास्ते यजमंस्तरे ॥ ११
 मुहुतो यत्र ते यजस्तत्र देवा हितास्तव ।

C. 15. 42.
 B. 15. 42.
 S. 15. 42.

6 *) K1.8 B1.2.1.1 D1 D1-2.1 G1 M1-4 अवा-
 यः; K4.1 'अवयः'; B1 सुसदो यनः; D1.1.1 T1 G1
 सययः; T1 न सययि (for अवासाय). — 6*) K1 D1.3
 2 श्रेयः (for 'श्रेयः'); K2-4 D1.1.1 T1 G1-4 M1-4
 1 श्रेयः; B1.2 D1 D1.1 सयः श्रेयः; B1 सयश्रेयः;
 अय श्रेयः; B1 सय श्रेयः; D1.1 D1 सयश्रेयः (for
 'श्रेयः'); K4 सयाययः (for सया). — 6*) K1
 4; G1 श्रेय (for श्रेयि). — 6*) D1 सुय (for
 'सुय'); D1 T1 om. (hapl.); दुय; B1 दययिने; D1
 दयने (for दययुने).

7 *) T1 G1.1 अविनाशि (for 'नाशी'). T1 तदा
 न तथा). K2-4 T1 M1 नित्यः; B1 D1 (अ)युक्तः
 न नित्य). K1 B1.2.1.1 D1 D1-2.1.1 अविनाशयस्त-
 1 'मि न'या यु B1.1.1 'वायु'क्तः; G1.1 'नाशि तथा
 यः; M1 'नाशी तथा युक्तः; M1 'नायुक्तया युक्तः.
 6*) K1 निश्चयः; T1 निश्चय (for निश्चय). — T1
 7th. — 6*) T1 [5]य (for यो). K1 B1.2.1.1
 D1.1.1.1 नृनाययययो जायो. — 6*) D1.1 G1.1 श्रेय
 न ध्रुवो). M1 यो (for यो). K4.5 यय (for
 'यय'); K1 B1.2.1.1 D1 यया D1 'या यो' संविज्ञाननाय.
 13 ध्रुवोयी सं K3 प्र विज्ञाननः; D1 D1.1 ययायी
 विद्युत्यने; D1.3 ययाया यययययो.

8 K1 om. 8. — 6*) K1 B1.2.1.1 D1 D1-2.1.1
 1 (for अय). K2-4 G1 M1-4 सययता; B1.1 सयय-
 1; B1 विज्ञानता (for सय). — 6*) K1 य (for
 'य'); K2-4 नु यो (for पुनो). B1.2.1.1 D1 D1-2.1
 1 श्रीघ्रकर्मा यो लोके. — 6*) K3.3 नि (K1 वि-
 छति; K4 न न; D1.1.1 T1 G1.1.1 M1.1 दययुने;
 1 अवायने; M1 अवाययय; M1.1 अवायने (for
 दययति).

9 *) K1.2.1 D1-2.1 8 (except G1) ययय (for
 यय). T1 यय हि; G1 ययय (for ययय). — 6*)
 संविज्ञानः; G1.2.1 M1.1 संयता (for संयता).
 T1 om. 9th. — 6*) K1 ये (for ये). D1 नित्य

(for नित्य). K1 ययति हि तथा नित्य.

10 *) K1 T1 G1 अश्वमेव (for 'श्रेय'). K1
 D1.1 श्रेय (for श्रेयि). K4 श्रेयय (for 'श्रेय'); B1.1
 दयय; T1 श्रेयय (for श्रेयय). D1-2.1 G1 अश्व-
 मेवयुनिश्रेयय. — 6*) K1.1 संज्ञाननः; K4 संज्ञानन
 (for संज्ञानन). The portion from प्रति up to
 ययान (in 11th) is damaged in K1. — 6*) B1 D1
 ययान हि; T1 ययो नित्य; G1 ययययय; G1 M1.1
 यय नित्य (for यय नित्य). — 6*) G1 प्रायय; M1
 प्राय (for प्राय). K2.1 D1.1.1 नित्य (for नित्य).
 K4 T1 2 (for हि). K1 B1.2.1.1 D1 D1-2.1.1 प्राय
 नित्य शरीरिणः; G1 प्राययययययययययय; G1 'नित्य
 हि वाहिना (for 'नित्य).

11 K1 damaged for 11th. T1 om. 11th. — 6*)
 B1 यय हिने; D1 यय हि ने (for अय हिने). — 6*)
 B1 श्रेय य; D1 ये यय (for श्रेयय). G1 ययय (for
 ययय). K2-4 M1-4 यय य यय ययय; D1-2.1
 T1-4 G1-4 M1 ययय (T1.1 G1 M1 'य य') यय ययय.
 — 6*) B1 यययय; T1 यययय (for ययय हि).
 D1.1.1 G1 देवयाना ययय D1 'यि य' ययय. — 6*) T1
 ययय (for श्रुताय).

12 *) K1 ययने; K2 ययने; M1 मुहुते (for
 'यो'). K1 B1.2.1.1 D1 D1.1.1 अय K1 अय लो
 यय ययने; B1 अययो यय ययने; D1.1 अययय
 यय ययने. — 6*) K1 T1 देव (for देव). T1
 दयय (for दयय). D1.1 यय देव ययययय.
 — 6*) D1 T1-4 यय; D1 यय (for यय). D1 यय-
 यय; G1 यययय (for ययययय). K1 यययय यय-
 यय देव. — 6*) B1.1.1 D1.1 यययय ययययय; T1
 यययययय ये; G1 यययय ययययय. — T1 om. 12th.
 — 6*) K1-2.1 D1.1.1 T1 G1-4 ययय; D1 यययय;
 T1.1 G1 M1 ये यय (for येयय). — 6*) K1 यय;
 K2-4 [5] यय (for नित्य). K1 B1.2.1.1 D1 D1-2.1
 1.1 [रतः; G1 damaged (for ये). M1 अय नित्य
 ययय ये.

C. 15. 931
B. 15. 34. 12
K. 15. 36. 12

यदा समन्विता देवाः पशूनां गमनेश्वराः ।
गतिमन्तश्च तेनेष्टा नान्ये नित्या भवन्ति ते ॥ १२
नित्येऽस्मिन्पञ्चके वर्गे नित्ये चात्मनि यो नरः ।
अस्य नानासमायोगं यः पश्यति वृथामतिः ।
वियोगे शोचतेऽत्यर्थं स बाल इति मे मतिः ॥ १३
वियोगे दोषदर्शी यः संयोगमिह वर्जयेत् ।
असंगे संगमो नास्ति दुःखं भुवि वियोगजम् ॥ १४

परापरज्ञस्तु नरो नाभिमानादुदीरितः ।
अपरज्ञः परां बुद्धिं स्पृष्ट्वा मोहाद्विमुच्यते ॥ १५
अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ।
नाहं तं वेद्मि नासौ मां न च मेऽस्ति विरागता ॥ १६
येन येन शरीरेण करोत्ययमनीश्वरः ।
तेन तेन शरीरेण तदवश्यमुपाश्रुते ।
मानसं मनसाप्नोति शरीरं च शरीरवान् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

13 ^a) G₄ damaged. D₅ T₁ G₃ पांचके (for पञ्चके). K₃ वर्गे; K₄ सर्वे (for वर्गे). B₂ अनित्य-
पञ्चके वर्गे; T₁ नित्येऽस्मिन्पञ्चवर्गे च. — ^b) K₁ वा (for
च). K₁ B₁. 2. 4-6 Dn D₁-3. 7. 9 पुरुषः; M₃ ये नराः
(for यो नरः). K₂-5 G₅ M₂. 4 नित्यात्मनि च यो नरः
(K₅ °यः). — ^c) B₁ D₄-6. 8 T G₁-4 नाशं (for
नाना-). — K₁ T₁ om. (hapl.) 13^{ef}. — ^e) B₅
[5]प्यर्थं (for स्त्यर्थं). — ^f) B₆ om. from मे मतिः
up to मोहाद्वि (in 15^d).

14 B₆ om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) K₂. 3 B₂
D₅. 9 वियोग-; G₅ °गो (for °गे). K₃ शीलो (for
दर्शी). K₁ वियोगी एष दर्शीयः. — ^b) K₄ T₁ G₃-5
M₂ स योगम्; M₃ स दोषम् (for संयोगम्). K₁ च
वि-; K₅ इति; B₂ परि-; B₄ Dn D₂. 3. 7. 9 स वि-
(for इह). K₄ वर्धते; G₄ damaged (for वर्जयेत्).
B₁. 5 D₁ संयोगं स (D₁ च) विवर्जयेत्. — ^c) G₄
damaged. K₁ G₅ M₂ असंग- (for °गे). — ^d) K₅
दुःखे (for दुःखं). D₄. 6. 8 G₂ भाव-; D₆ T₄ G₁. 3
भावि-; G₄ damaged (for भुवि). D₉ दुःखं तु विधि-
योगजं.

15 B₆ om. up to मोहाद्वि (cf. v. l. 13). — ^a) B₁
D₄-6. 8 T₂. 4 G₁. 3. 4 परावरज्ञस् (for °परज्ञस्). K₄ B₁.
2. 5 Dn D₁-3. 7. 9 त्वप (K₄ °व)रो; G₅ M तु परो (for
तु नरो). K₁-3. 5 B₄ परावरज्ञस्त्वप (K₂. 4 °व)रो.
— ^b) G₅ M₁-3 नाति- (for नाभि-). D₄-6. 8 T₁. 2. 4
G₁. 2 नातिमानादुदीक्षितः; T₃ नातिमानो दुरीक्षितः; G₃. 4
नातिमानाहु (G₄ °न्नि)रीक्षितः. — ^c) D₉ अपवर्गः (for
°रज्ञः). K₁ परो; K₅ परा- (for परां). G₄ (also as

in text) प्रीतिं (for बुद्धिं). K₄ M₂ अपरज्ञपराबुद्धिं
— ^d) K₁ B₁. 2. 4. 5 Dn D₁-3. 7. 9 ज्ञात्वा; K₂ स्मृत्वा
G₃. 4 त्वष्टा (sic) (for स्पृष्ट्वा). M₄ तस्माद् (for
मोहाद्). K₄ श्रुत्वा मोहात्प्रमुच्यते.

16 =(var.) 11. 2. 8; 12. 168. 17. — ^a) K₁
आपतिताः. — ^b) K₂ गताः. — ^c) G₄ damaged
K₁. 3 ते (for तं). K₂ नासोमं (sic); G₅ M₂.
नासौ मा. D₄-6. 8 T₃. 4 G₃ नासौ मां वेत्ति (D₄. 6.
मामेति) नाहं तं; T₁ नासौ मां वेत्ति मुह्यंतं; T₂ नासौ
मानादहंकारान्; G₁. 2 नासौ मायेति नाहंता (G₂ °हं तं)
— ^d) K₂ विनाशता; K₅ वरांगना; T₃ निरागता (fo
विरा°). G₄ न च वेद्मि कथंचन.

17 ^a) D₄-6. 8 T G₁-3. 5 M कर्म- (for येन). — B
om. (hapl.) 17^{bc}. — ^b) D₁. 3 यत्क (D₃ संक)रोत्यय
मीश्वरः. — K₂. 4 (orig.) D₄-6. 8 S om. (hapl.) 17^{cd}
— ^d) B₂. 6 D₉ अवामुते (for उपाश्रुते). — ^f) K₁-3.
B₂. 4. 5 Dn₁ D₁-3. 5. 7. 9 T G₂-5 M₂. 4. 5 शरीरं (fo
शा°). K₃ D₅ S तु; K₄. 5 स; D₄. 6. 8 तं (for च)
K₂ शरीरतः (for °वान्).

Colophon. — Adhy. name : D₄. 6. 8 T₃ G₁ अध्य
त्मकथनं; D₉ आश्चर्यदर्शनं. — Adhy. no. (figures
words or both) : K₂ 38; K₄ D₄. 6. 8 T₂ G₁. 2.
M₁-4 41; K₅ D₁ 36; Dn₂ D₁ 34; D₅ T₃. 4 G₃.
M₅ 42 (as in text); T₁ 40. — Śloka no. : K
36; D₉ 19.

४३

वैशंपायन उवाच ।

अदृष्टा तु नृपः पुत्रान्दर्शनं प्रतिलब्धवान् ।
 ऋषिप्रसादात्पुत्राणां स्वरूपाणां कुरुद्रह ॥ १
 स राजा राजधर्माश्च ब्रह्मोपनिषदं तथा ।
 अवाप्तवान्नरश्रेष्ठो बुद्धिनिश्चयमेव च ॥ २
 विदुरश्च महाप्राज्ञो ययौ सिद्धिं तपोबलात् ।
 धृतराष्ट्रः समासाद्य व्यासं चापि तपस्विनम् ॥ ३

जनमेजय उवाच ।

ममापि वरदो व्यासो दर्शयेत्पितरं यदि ।
 तद्रूपवेषवयसं श्रद्धयां सर्वमेव ते ॥ ४

प्रियं मे स्यात्कृतार्थश्च स्यामहं कृतनिश्चयः ।
 प्रसादादृषिपुत्रस्य मम कामः समृध्यताम् ॥ ५

सूत उवाच ।

इत्युक्तवचने तस्मिन्नृपे व्यासः प्रतापवान् ।
 प्रसादमकरोद्धीमानानयच्च परिक्षितम् ॥ ६
 ततस्तद्रूपवयसमागतं नृपतिं दिवः ।
 श्रीमन्तं पितरं राजा ददर्श जनमेजयः ॥ ७
 शमीकं च महात्मानं पुत्रं तं चास्य शृङ्गिणम् ।
 अमात्या ये बभूवुश्च राज्ञस्तांश्च ददर्श ह ॥ ८
 ततः सोऽवभृथे राजा मुदितो जनमेजयः ।

C. 15. 947
 B. 15. 35. 9
 K. 15. 37. 9

43

☞ This adhy. is missing in S₁ B₃ (cf. v. 1. 15. 3. 3; 22. 1).

1 ^a) D_{4-6.8.9} स दृष्टा (for अदृष्टा). K₂ G₅ M₃ नृपतिः; T₃ तं नृपः (for तु नृपः). B₆ M₂ पुत्र- (for पुत्रान्). — ^b) K₂ दर्शने (for 'ने). K₂ तु न; K₃₋₅ स तु (for प्रति-). B₂ -दर्शनं (for -लब्धवान्). D_{4-6.8} T G₁₋₄ तथा संबंधिबांधवान्. — ^c) K₂₋₅ B_{1.2.4-6} D T_{3.4} ऋषेः (for ऋषि-). T₁ पौत्रांश्च (for पुत्राणां). — ^d) K_{1.3.5} T₄ सु-; K₂ D_{4-6.8} T₂ G M स- (for स्व-). K₁ B_{1.5} D_{1.3.5.7.9} T₂ G_{3.4} M₁ कुरुद्रहः. T₁ सरूपान्कुरुवंशजान्; T₃ पौत्राणां च कुरुद्रहः.

2 ^b) K₁ D₁ ब्राह्मोपनिषदं; K₂ B₂ D₉ ब्रह्मोपनिषदस्. T₁ तदा (for तथा). — ^c) G₃ अथाप्तवान् (for अवाप्तं). K₂₋₄ नरश्रेष्ठ (for 'श्रेष्ठो). — ^d) K₁ बुद्धिं (for बुद्धि-).

3 ^a) K₄ यथा प्राज्ञो; B₅ D₁ महाप्राज्ञो (for 'प्राज्ञो). — ^c) K_{1.2.4.5} B_{2.4} D₉ G₅ M₃₋₅ धृतराष्ट्रं (for 'राष्ट्रः). — ^d) K₁ B_{1.2.4-6} D_n D_{1-3.7.9} चैव (for चापि). B₂ तपोधनं.

4 ^c) K_{1.2} B_{1.2.4.5} D_n D₂ -वेश- (for -वेष-). K₃ -विषयं; G_{3.4} -माहात्म्यं. B₆ तद्रूपवयसं दृष्ट्वा. — ^d) D_{4-6.8} T G_{2.5} M तत् (for ते).

5 ^a) K₂ प्रियो; M₂ कृतं (for प्रियं). K_{3.4} एतत्

(for मे स्यात्). K_{1.2} कृतार्थस्य. — ^b) T₃ स्याद् (for स्याम्). K₄ अहं कृतविनिश्चयः.

6 MSS. सौतिर् (for सूत). — ^a) G_{3.4} इत्युक्ते (for 'क्त-). — ^b) K₅ समाप्तवान् (for प्रतापं). — ^d) T₁ आह्वयस्स (for आनयच्च). K_{1.3} B_{1.2.4.6} D_{1.3.7-9} G M परीक्षितं.

7 K₅ om. 7. — ^a) K₃ तद्रूपवेषवयसा = (var.) 4^c. — ^b) D_{4.6.8} नृपतिर् (for 'तिं). B₅ दिशः; M₁ तदा (for दिवः). — ^d) K₂₋₄ D_{4-6.8} S ददर्श स (K_{3.4} 'शार्थ) परि(G_{1.3} M₂₋₅ 'री)क्षितं.

8 ^a) K_{1.2} B_{1.2.5.6} G₅ M₂ समीकं; T₁ फेनपं (for शमीकं). K₃ तु (for च). D_{4-6.8} T G_{1.2.4.5} M_{1-3.5} महाभागं; G₃ 'बाहुं (for 'त्मानं). — ^b) K₃₋₅ तस्य च; D_{4-6.8} S चाप्यस्य (for तं चास्य). — ^c) K₄ transp. ये and च. K₁ ते (for ये). D_{4-6.8} T₂₋₄ G M च निहता (for बभूवुश्च). T₁ ये चापि निहताः पूर्व. — ^d) T₁ स (for च). B_{2.6} D_{1.3-6.8.9} S (except T₁) सः (for ह).

9 ^a) K₂ सोवभृथो; B₆ सोप्यभवद्; D_{1.4} सोवभृते (B₄ 'तो); D_{5.6.8} S स्ववभृथे (T₄ 'ते; G₂ 'थो) (for सोऽव). — ^b) K₁ T₃ G₁ जनमेजय. — ^c) K₁ पितरो (for 'रं). K₂ स्नपयामास; B₆ पूजं; D_{2.7} ज्ञापं; D₅ T_{1.4} स्थापं (for स्नापं). — ^d) B₅ अश्वौ (for सस्नौ). K₅ पार्थिव. D₁ स्वयमन्ये च पार्थिवाः.

10 ^a) K₅ D_{4-6.8} T_{1.3.4} G M₂₋₅ तु (for च).

पितरं स्नापयामास स्वयं सस्त्रौ च पार्थिवः ॥ ९
 स्नात्वा च भरतश्रेष्ठः सोऽऽस्तीकमिदमब्रवीत् ।
 यायावरकुलोत्पन्नं जरत्कारुसुतं तदा ॥ १०
 आस्तीकं विविधाश्रयो यज्ञोऽयमिति मे मतिः ।
 यदद्यायं पिता प्राप्तो मम शोकप्रणाशनः ॥ ११

आस्तीक उवाच ।

ऋषिर्द्वैपायनो यत्र पुराणस्तपसो निधिः ।
 यज्ञे कुरुकुलश्रेष्ठ तस्य लोकाबुभौ जितौ ॥ १२
 श्रुतं विचित्रमाख्यानं त्वया पाण्डवनन्दन ।
 सर्पाश्च भस्मसानीता गताश्च पदवीं पितुः ॥ १३
 कथंचित्तक्षको मुक्तः सत्यत्वात्तव पार्थिव ।

ऋषयः पूजिताः सर्वे गतिं दृष्ट्वा महात्मनः ॥ १४
 प्राप्तः सुविपुलो धर्मः श्रुत्वा पापविनाशनम् ।
 विमुक्तो हृदयग्रन्थिरुदारजनदर्शनात् ॥ १५
 ये च पक्षधरा धर्मे सद्वृत्तरुचयश्च ये ।
 यान्दृष्ट्वा हीयते पापं तेभ्यः कार्या नमस्क्रियाः ॥ १६

सूत उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठात्स राजा जनमेजयः ।
 पूजयामास तमृषिमनुमान्य पुनः पुनः ॥ १७
 पटृच्छ तमृषिं चापि वैशंपायनमच्युतम् ।
 कथावशेषं धर्मज्ञो वनवासस्य सत्तम ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

K1 B1. 2, 4-6 Dn D1-3, 7, 9 स्नात्वा स (K1 च) नृपति-
 विप्रम्. —^b) K1. 8-5 B1 2, 4-6 Dn D1-3, 7, 9 आस्तीकम्;
 D4. 6, 8 T2. 4 G1-4 M5 ह्यस्तीकम्; D5 T1. 3 ह्यास्तीकम्
 (for सोऽस्तीकम्). K2 वाक्यम्; T1 चेदम् (for इदम्).
 —^c) K2 M1 यायावर- (for यायावर-). K2-5 D4-6, 8
 S कुलोद्भूतं (for °त्पन्नं). —^c) T3 M1 तथा (for
 तदा).

11 ^a) D4-6, 8 T2-4 G M अस्तीक. —^c) M1 मां
 (for [अ]यं). D5 प्रोक्तो (for प्राप्तो).

12 Some MSS. अस्तीक (for आ°). —^a) K2
 यस्य (for यत्र). —^b) D5 तपसां (for °सो). —^c)
 K1 जज्ञे (for यज्ञे). —^d) K2. 3, 5 तेन; K4 यस्य
 (for तस्य). D4. 6, 8 मितौ (for जितौ).

13 ^a) D4. 6, 8 आख्यातं (for °नं). K4 श्रुतं चित्रं
 समाख्यानं. —^b) T2 गत्वा (for त्वया). —^c) T1
 सर्वे (for सर्पाश्च). D1. 9 G3. 4 भस्मतां (for °सान्).
 —^d) K1 B1. 4 D3 (marg.) G5 M2-4 गता; K2-5 B2
 Dn D2 T1 G1 M1 गतश्च (for गताश्च). B6 D1. 3, 9
 गतयश्च पराः पितुः.

14 ^b) D1 स मया (for सत्यत्वात्). —^c) M5
 आजिताः (for पू°). —^d) B1. 2, 4, 5 G5 M2. 8 गतिर्दृष्टा
 (for गतिं दृष्ट्वा). K2-5 B6 D1. 3 तथात्मनः (for महा°).

15 ^a) K2 B1. 5 D7 G5 M1. 2 स; K4 D4. 6, 8 T3

G1. 2 M5 तु (for सु-). —^b) G5 M2-4 श्रुतः (for
 श्रुत्वा). K4 प्राण- (for पाप-). T2 G5 M1-4 -विनाशनः
 (for °नम्). K1 श्रुत्वा पापमविनाशनः. —^c) B5 विमुक्ता
 (for °क्तो).

16 ^a) D4. 6, 8 एष (sic) (for ये च). K2 पक्षपरा;
 K4 दक्षतरा; D5 T4 G3. 4 पक्षरता (for °धरा). T1 ये
 च धर्मे स्थिता नित्यं. —^b) G2 सुवृत्त-; M2 सद्वृत्ते (for
 °त्त-). G1 मे (for ये). —^c) M3 यं (for यान्).
 K2-5 जहते; D4-6, 8 S त्यज (T1 G1 °ज्य) ते (for हीयते).
 —^d) K2 T3 G5 M5 नमस्क्रिया; K5 °स्कृतिः (for
 °स्क्रियाः).

17 Some MSS. सौतिर् (for सूत). —^a) K द्विज-
 श्रेष्ठाः; B6 °श्रेष्ठ; T2 नृपश्रेष्ठात्; G5 M1-4 नरश्रेष्ठः
 (for द्विजश्रेष्ठात्). —^b) K2 समयो; K3-5 S (except
 T4) स नृपो (for स राजा). — After 17^{ab}, T1 ins.:

84* दृष्ट्वा च पितरं वृत्तं पूजयामास तं मुनिम् ।

वैशंपायन उवाच ।

धृतराष्ट्रो महाराज प्रसादात्तस्य वै मुनेः ।

— After the above, T1 reads 44. 1^{ab}. —^d) B6
 अन्नतांबुलवस्त्रकैः. — After 17, D5 ins.:

85* परिशिदपि तत्रैव बभूव च तिरोहितः ।

18 ^a) K5 स मुनिं (for तमृषिं). K5 M5 om.;

४४

जनमेजय उवाच ।

दृष्ट्वा पुत्रांस्तथा पौत्रान्सानुबन्धाञ्जनाधिपः ।

धृतराष्ट्रः किमकरोद्राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

महृष्ट्वा महदाश्चर्यं पुत्राणां दर्शनं पुनः ।

गीतशोकः स राजर्षिः पुनराश्रममागमत् ॥ २

इतरस्तु जनः सर्वस्ते चैव परमर्षयः ।

अतिजग्मुर्यथाकामं धृतराष्ट्राभ्यनुज्ञया ॥ ३

पाण्डवास्तु महात्मानो लघुभूयिष्ठसैनिकाः ।

अनुजग्मुर्महात्मानं सदारं तं महीपतिम् ॥ ४

तमाश्रमगतं धीमान्ब्रह्मर्षिलोकपूजितः ।

मुनिः सत्यवतीपुत्रो धृतराष्ट्रमभाषत ॥ ५

धृतराष्ट्र महाबाहो शृणु कौरवनन्दन ।

श्रुतं ते ज्ञानवृद्धानामृषीणां पुण्यकर्मणाम् ॥ ६

ऋद्धाभिजनवृद्धानां वेदवेदाङ्गवेदिनाम् ।

धर्मज्ञानां पुराणानां वदतां विविधाः कथाः ॥ ७

C. 15. 963

B. 15. 36. 7

K. 15. 36. 7

D4. 5. 8 T G1-4 राजा; M2 चैव; M3 विप्रं (for चापि).
K2 पप्रच्छ स मुनिं तं वै; K3 G5 M1. 4 पुनः पप्रच्छ तमृषिं
K3 स मुनिं; K4 पप्रच्छ स मतिश्रेष्ठं. — ^b) B6
उत्तमं (for अच्युतम्). — ^c) B6 D5 तथा (D5 °दा)-
शेषं (for कथा). K4 T2. 4 धर्मज्ञं; D4-6. 8 G1-3 M
ज्ञ (for °ज्ञो). — ^d) K2 उत्तमं; K4 B2 D1. 3. 9 T1.
4 G3-5 M2. 4 सत्तमः (for °म). K1 वनवासाय मुत्तमं
(sic); B6 °सं महात्मनः.

Colophon om. in K4. — *Adhy. name*: K1 B1. 2.
5 D4. 6. 8 T3 G1 परि (K1 D4. 6 T3 G1 °री) क्षिदर्शनं.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 39;
K5 52; Dn2 D7 35; D1 37; D4. 6. 8 T2 G1. 2. 5
M1-4 42; D5 T3. 4 G2. 4 M5 43 (as in text); T1
41. — *Śloka no.*: K4 29; D9 17.

44

 This adhy is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15.
3. 3; 22. 1).

1 T1 reads 1^{ab} after 84*. — ^a) K2. 3. 5 च
पौत्रांश्च (for तथा पौत्रान्). — ^b) K3. 5 जनाधिप; D4
जनाश्रयः; T1 सुहृज्जनान् (for जनाधिपः). K4 सानु-
बन्धाद्विपाधिप (sic). — T1 om. 1^c-3^d.

2 T1 om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) D1. 5. 7 T4 G2. 5
M3 तं (for तद्). — ^b) K1 B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9
T3 नृपः; Bom. ed. नृप (for पुनः). — ^c) K2-5
D4-6. 8 S (T1 om.) गत- (for वीत-). K4 च (for
त). — ^d) K4 Dn2 आगतः; T3 आविशत् (for आग-
त्).

3 T1 om. 3 (cf. v. l. 1). — ^a) K3 इतश्च स्व-;
B6 इतरश्च; D4. 6. 8 G1 इतस्ततो (for इतरस्तु). B6
सर्वे (for सर्वस्व). G3 इतरे तु जनाः सर्वे; M3 °रस्तु
जनाः सर्वास (sic). — ^b) G2 तथा (for ते च).

4 ^a) D4 G1 च (for तु). — ^b) D1 नाति-; T1
यत्र (for लघु-). K4 -भूयस्व- (for -भूयिष्ठ-). — ^c)
K1 B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 पुनर्जग्मुर्; K2 अभिजं;
T1 किमकुर्वन् (for अनुजग्मुर्). B4 D7 महात्मानः; M1
यथाकामं (for महात्मानं). — ^d) K1 B1. 2. 4-6 Dn
D1-3. 7. 9 M3 सदारास्तं; T1 धृतराष्ट्रं (for सदारं तं).
T3 महीपते.

5 T1 om. 5^{ab}. — ^a) D4. 6. 8 G1 तदाश्रम- (for
तमां). K1. 4 B1. 5 Dn D2. 7. 9 -पदं (for -गतं). K3
श्रीमान् (for धीं). — ^b) K4 ब्रह्मर्षि- (for °र्षिर्).
D9 देव- (for लोक-). — Before 5^{cd}, T1 ins. वैशं-
पायनः. — ^a) K2-5 वचोब्रवीत् (for अभाषत). — For
5^{cd}, D4-6. 8 S subst.:

86* द्वैपायन उपागम्य राजानमिदमब्रवीत् ।

[D5 द्वैपायनम् (for °न). D8 उपागत्य (for °गम्य).]

6 ^a) B1. 4-6 D4-6. 8 T G1-4 M1 श्रुतास् (for श्रुतं).
— ^d) K4 ज्ञान-; G1 पश्य (for पुण्य-). G3 -दर्शनान्
(for -कर्मणाम्). M3 ऋषीणां भावितात्मनां.

7 ^a) B6 D4-6. 8. 9 T3. 4 G1-4 बुद्धीनां (for -वृद्धानां).
K1 Bom. ed. श्र (Bom. ed. अ) ऋद्धाभिजनवृद्धानां; K2-5
सिद्धानां ज्ञानबुद्धी (K2 °वृद्धा) नां; T1 G5 M शु (M5 वृ-
द्धाभिजनबुद्धीनां. — ^b) K1 -वादिनीं; K2-5 -वादिनां

मा स्म शोके मनः कार्षीर्दिष्टेन व्यथते बुधः ।
 श्रुतं देवरहस्यं ते नारदादेवदर्शनात् ॥ ८
 गतास्ते क्षत्रधर्मेण शस्त्रपूतां गतिं शुभाम् ।
 यथा दृष्टास्त्वया पुत्रा यथाकामविहारिणः ॥ ९
 युधिष्ठिरस्त्वयं धीमान्भवन्तमनुरुध्यते ।
 सहितो भ्रातृभिः सर्वैः सदारः ससुहृज्जनः ॥ १०
 विसर्जयैनं यात्वेष स्वराज्यमनुशासताम् ।
 मासः समधिको ह्येषामतीतो वसतां वने ॥ ११
 एतद्धि नित्यं यत्नेन पदं रक्ष्यं परंतप ।

(for -वेदिनाम्). — M3 repeats 7^{ed} after 87*.
 — °) K2. 3. 5 वदान्यानां (for पुराणानां). M3 (second
 time) श्रुताश्च तत्प्रभावस्य. — °) T3 विदिताः (for
 विविधाः). K5 वदतां विविधां कथां. — After 7, M3
 ins. :

87* यथायं वासुदेवस्तु धृतराष्ट्र बलेन वै ।
 जगत्पाति यथा धर्मो लोके तिष्ठन्कलावपि ।
 तत्प्रसादेन राजासौ महान्धर्ममवाप्नुयात् ।
 तत्पादकमलस्पृष्टां कलिर्नेयान्महीमिमाम् ।

8 °) K1 कोशे (sic) (for शोके). — °) K5 G1
 दृष्टेन; G2. 4 इष्टेन (for दि°). T1 भवितव्यं तथैव तत्.
 — °) K2 एव; T1 दिव्य- (for देव-).

9 °) K2. 3. 5 M1 तथा (for यथा). K1 B4 दृष्ट्वा
 (for दृष्ट्वास्). K4 तथा वीरा (for त्वया पुत्रा). — °)
 B4. 5 Dn D2. 7. 9 G1 तथाकाम-; D5 यथाकामं; T4
 यथा नाम; G3 सर्वे चैव (for यथाकाम-). K1 B1. 2. 6
 D1. 3 तथाकामविचारिणः; G4 सर्वे चैव प्रहारिणः.

10 °) B1. 5. 6 D (except Dn D9) T3. 4 G1. 3. 4
 स्वयं (for त्वयं). — °) K2 om. from भ्रातृभिः up to
 मतीतो (in 11^d).

11 K2 om. up to मतीतो (cf. v. l. 10). — °)
 B4 विवर्जय (for विस°). K4 T2 यस्त्वेष (for यात्वेष).
 — °) K1 सुराज्यम्; B5 स्वराष्ट्रम्; G3 सराज्यम् (for
 स्व°). K4. 5 -शासितुं; B5 -शास्यतां; D4-6. 8 S -शास्तु
 (G1 °स्ति) वै (for -शासताम्). — G3 om. 11°-12°. 11^{ed}
 is partly damaged in G4. — °) K1 B4. 5 Dn
 D2. 7 त्वेषाम्; Bom. ed. तेषाम् (for ह्येषाम्). — °)
 K1. 5 Dn1 D2 मुने (for वने).

12 G3 om. 12 (cf. v. l. 11). T1 om. 12^{ab}. — °)

बहुप्रत्यर्थिकं ह्येतद्राज्यं नाम नराधिप ॥ १२
 इत्युक्तः कौरवो राजा व्यासेनामितबुद्धिना ।
 युधिष्ठिरमथाहूय वाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ १३
 अजातशत्रो भद्रं ते शृणु मे भ्रातृभिः सह ।
 त्वत्प्रसादान्महीपाल शोको नास्मान्प्रबाधते ॥ १४
 रमे चाहं त्वया पुत्र पुरेव गजसाह्वये ।
 नाथेनानुगतो विद्वन्प्रियेषु परिवर्तिना १५
 प्राप्तं पुत्रफलं त्वत्तः प्रीतिर्मे विपुला त्वयि ।
 न मे मन्युर्महाबाहो गम्यतां पुत्र मा चिरम् ॥ १६

K5 यत्नं (for नित्यं). — °) K4. 5 M4 परं रक्ष्यं (K4
 °क्षं) (for पदं रक्ष्यं). B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7 नराधिप
 (for परंतप). K1 पदे रक्षे नराधिप (sic); D9 पदं
 लक्ष्यं नराधिप. — °) K5 -प्रत्यर्थिकं; B5 -पुण्यार्थिकं;
 D8 G1. 2. 4 -प्रत्यर्थितं; M2. 4 -भृत्यार्थिकं (for -प्रत्य°).
 — °) K4 राज्ञां (for राज्यं). K1 B1. 2. 4-6 Dn D1-3.
 7. 9 T1 कुरुद्वह; T2 जनाधिप (for नरा°).

13 °) B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 व्यासेनातुलतेजसा.

14 Before 14, MSS. ins. धृतराष्ट्रः. — °) D1 यद्
 (for मे). — °) G1 प्रभावान् (for प्रसादान्). D4. 6. 8
 G1. 2 महाराज (for महीपाल). — °) G2 नास्मिन् (for
 नास्मान्). K2-5 न शोको मां प्रबाध (K4 °जाय) ते; G5
 M1. 2 शोको मम न बा (M1 मा न विबा) धते; M3 गतः
 शोको ममानघ.

15 °) K3 न मे; K4 D1 रेमे (for रमे). K1
 वाहं; G3. 4 ह्यहं (for चाहं). — °) K2-5 D4-6. 8 S
 पुरा (K2-5 वने; M3 त्वया) नागपुरे य (K4 त) था.
 — T1 om. 15^{ed}. — °) M4 स्नेहेन (for नाथेन). K1. 4
 Dn D1-4. 6-8 T2. 3 G1. 5 M2. 4. 5 विद्वान् (for विद्वन्).
 T4 G3. 4 नाथेनानुगतेनापि. — °) K4 प्रिय- (for परि-).
 K1 -वर्तिनां; K3 G1. 5 M2-5 -वर्तता; D4. 6. 8 T2 G2
 M1 -वर्तते (for -वर्तिना). D5 मत्प्रिये परिवर्तता; T4
 प्रिये च परिवर्धिता; G3. 4 त्वत्प्रिये परिवर्धिता.

16 D9 om. 16. — °) B6 [अ] हं तु (for त्वत्तः).
 — °) K1 B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7 परमा; D6 विपुलं (for
 °ला). — °) D4. 6. 8 G1. 2 महाभाग (for °बाहो).
 K1 रमे मन्युर्महाबाहौ (sic). — °) D4-6. 8 S गम्यतां
 मा चिरं कृथाः.

17 T4 om. 17-43. — °) K1 वेह; K5 D4-6. 9

भवन्तं चेह संप्रेक्ष्य तपो मे परिहीयते ।
 पोयुक्तं शरीरं च त्वां दृष्ट्वा धारितं पुनः ॥ १७
 मातरौ ते तथैवेमे शीर्णपर्णकृताशने ।
 तम तुल्यव्रते पुत्र नचिरं वर्तयिष्यतः ॥ १८
 योर्धनप्रभृतयो दृष्ट्वा लोकान्तरं गताः ।
 यासस्य तपसो वीर्याद्भवतश्च समागमात् ॥ १९
 योजनं चिरं वृत्तं जीवितस्य च मेऽनघ ।
 उग्रं तपः समास्थास्ये त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ २०
 त्वय्यद्य पिण्डः कीर्तिश्च कुलं चेदं प्रतिष्ठितम् ।

श्वो वाद्य वा महाबाहो गम्यतां पुत्र मा चिरम् ॥ २१
 राजनीतिः सुबहुशः श्रुता ते भरतर्षभ ।
 संदेष्टव्यं न पश्यामि कृतमेतावता विभो ॥ २२
 इत्युक्तवचनं तात नृपो राजानमब्रवीत् ।
 न मामर्हसि धर्मज्ञ परित्यक्तुमनागसम् ॥ २३
 कामं गच्छन्तु मे सर्वे भ्रातरोऽनुचरास्तथा ।
 भवन्तमहमन्विष्ये मातरौ च यतव्रते ॥ २४
 तमुवाचाथ गान्धारी मैवं पुत्र शृणुष्व मे ।
 त्वय्यधीनं कुरुकुलं पिण्डश्च श्वशुरस्य मे ॥ २५

C. 15. 981
B. 15. 36. 25
K. 15. 38. 25

1-3 G1-4 चैव (for चेह). — ^b) K4 [s]थ (for मे).
 — T1 om. 17^{ad}. — ^c) K3-5 D4-6. 8 T2. 3 G M उप-
 युक्तं; B6 तपोर्थं च (for 'युक्तं). K4 तु (for च).
 — ^d) K1 त्वा (for त्वां). Dn D2. 7 मनः (for
 मनः).

18 T4 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^a) T1 G5 M1-4
 (for ते). K3. 5 D9 च (for [ए]व). K4 मातरस्ते
 तथा चेमे. — ^b) K4 शीर्णपत्र- (for 'पर्ण-). K3 G2
 M3 -कृताशने (for -कृता°). K1 corrupt; K2 शीर्णे-
 *कृताशने; K5 शीर्णपत्रकृताशनैः. — ^c) K2 तुल्यव्रते;
 K3. 5 'कृते (for 'व्रते). D8 विप्रः; G5 M1-4 तात (for
 पुत्र). D4. 6. 8 मत्तुल्यव्रत (D4 'प्रण)तः पुत्र.

19 T4 om. 19 (cf. v. l. 17). — ^b) K1. 4. 5 B2.
 6 D1. 3. 4. 7 M2 दृष्ट्वा; D4-6. 8 T1-3 G1-4 दिष्ट्वा (for
 दृष्ट्वा). — ^d) D4. 6. 8 T2. 3 G1. 2 भवतां (T2 G1 'ता)
 for 'तश्). M5 समागताः (for 'गमात्).

20 T4 om. 20 (cf. v. l. 17). — ^a) K1-3. 5 B1.
 4. 5 Dn D1-3. 7. 9 च (Dn2 तु) निर्वृत्तं; K4 M1 चिरा-
 त्तं; B6 चिरोवृत्तं (sic); T1 तथावृत्तं (for चिरं वृत्तं).
 — ^b) K1 B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 M3 मम (for च मे).
 T1 जीवितव्यस्य मेनघ. — ^c) D4 पुनः (for तपः). G1
 समाधास्ये; M1 तमास्थास्ये (for समा°). D6. 8 G2 उग्रं
 पुनः समाधास्ये. — ^d) B6 D6 T1-3 G3. 4 M1. 4. 5 तन्मानु-;
 D4. 6. 8 G1. 2 M2 तदनु- (for त्वमनु-). M3 तन्ममाज्ञातु-
 मर्हसि.

21 T4 om. 21 (cf. v. l. 17). — ^a) D1. 3 पिण्डश्च;
 M1 3 [अ]द्य पुण्य- (for [अ]द्य पिण्डः). K1 पुत्रैश्च (for
 कीर्तिश्च). K3 त्वयाद्य मूर्तिः कीर्तिश्च; G5 M1-4 त्वयि
 कीर्तिश्च पिण्ड (M3 धर्म)श्च. — ^b) K2. 5 मूलं; K3 मूलं
 for कुलं). — ^c) K5 च (for second वा). D5 T1. 3

G4 महाभाग (for 'बाहो). — ^d) = 16^d. D4-6. 8 S
 (T4 om.) गम्यतां मा चिरं कृथाः.

22 T4 om. 22 (cf. v. l. 17). — ^b) K2. 3. 5 G5
 M2-4 श्रुता ते (M2 मे) मनुजर्षभ. — ^c) K3 संदेष्टव्ये;
 T3 संवेष्टव्यं. — ^d) K1. 4 B1. 4. 5 Dn D2. 7 मे भवता
 (for एतावता). D6 G3. 4 कृतमेतन्न चेति भो; T1 श्रुतं
 सर्वं त्वया विभो.

23 T4 om. 23 (cf. v. l. 17). Before 23, MSS.
 ins. वैशंपायन उवाच. — ^a) K1 B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9
 तं तु; D6 T1. 3 G3 तातं (for तात). — After 23^{ab},
 K3 ins.:

88* तत्कालयुक्तं तथ्यं च बुद्धिमान्स युधिष्ठिरः ।

24 T4 om. 24 (cf. v. l. 17). — ^a) K2 इमे (for
 कामं). K4 ते (for मे). — ^b) M3 सुहृदस् (for
 अनुचरास्). D5 च वा (for तथा). — ^c) K4. 5 B2
 D6. 8. 9 S (T4 om.) अन्वेष्टव्ये; D1. 3 अन्वास्ये (for
 अन्विष्टव्ये). D4 corrupt. — ^d) Dn1 D2. 4. 6. 8 T1 G5
 M2. 3 यतव्रत; D1 पतिव्रते; D6 T2. 3 G1. 2. 4 M4. 5
 यतव्रतः (for 'व्रते). K2 मातरं तु यतव्रते; K3. 5 'रौ
 तु यतव्रतौ (K6 'त); G3 मातरौ शमितव्रतः; M1 'रौ
 नियतव्रत.

25 T4 om. 25 (cf. v. l. 17). — ^b) K1 मैव.
 K B1. 2. 4. 5 D1-3. 7. 9 च; B6 ह (for मे). — T1
 om. 25^{ad}. — ^c) K4. 5 त्वदधीनं; B2 त्वया° (for
 त्वय्य°). — ^d) K3 B5 G1 पिण्डस्य (sic); D4. 6. 8
 पांडोश्च (for पिण्डश्च). K2 श्वशुरस्य.

26 T4 om. 26 (cf. v. l. 17). — ^a) M1. 2. 4 तात
 (for पुत्र). D4 पश्याव (for पर्याप्तम्). — ^c) T1
 यथाह (for यदाह).

C. 15. 982
B. 15. 36. 26
K. 15. 38. 26

गम्यतां पुत्र पर्याप्तमेतावत्पूजिता वयम् ।
राजा यदाह तत्कार्यं त्वया पुत्र पितुर्वचः ॥ २६
इत्युक्तः स तु गान्धार्या कुन्तीमिदमुवाच ह ।
स्नेहवाष्पाकुले नेत्रे प्रमृज्य रुदतीं वचः ॥ २७
विसर्जयति मां राजा गान्धारी च यशस्विनी ।
भवत्यां बद्धचित्तस्तु कथं यास्यामि दुःखितः ॥ २८
न चोत्सहे तपोविघ्नं कर्तुं ते धर्मचारिणि ।
तपसो हि परं नास्ति तपसा विन्दते महत् ॥ २९
ममापि न तथा राज्ञि राज्ये बुद्धिर्यथा पुरा ।

27 T4 om. 27 (cf. v. l. 17). Before 27, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. — ^b) K1 B1.2.4-6 Dn D1-3. 7.9 अभाषत (for उवाच ह). — ^c) B2 -वाष्पाकुले (sic); D5 -वाष्पाविले (for °कुले). — ^d) K3-5 करुणं; K4 रुदता (for °तीं). D4-6.8 T1-3 G1-4 M5 परिमृ(D5 प्रतिमृ-; T1 परिष्व)ज्य विनीतवत्.

28 T4 om. 28 (cf. v. l. 17). — ^a) G5 M2 मा (for मां). — After 28^{ab}, M3 ins.:

89* शुश्रूषातिकृशा त्वं च नातः पुण्यं परं मम ।
कुन्ती उवाच ।

न युक्तं तपसो विघ्नं कर्तुं दीक्षाकृशा वयम् ।
अन्तकाले न युक्तं हि अपत्यादिपरिग्रहम् ।

— Before 28^{cd}, M3 ins. युधिष्ठिरः. — ^c) K4 भवत्या; K5 G5 M4.5 भवत्या (for °त्यां). — ^d) B2 दुःखं (for कथं).

29 T4 om. 29 (cf. v. l. 17). — ^b) K3-5 T2.3 G2-4 -चारिणी (for °णि). — ^c) T3 [s]पि (for हि). D4.6.8 वरं (for परं). — ^d) M2 तपसो (for °सा).

30 T4 om. 30 (cf. v. l. 17). — ^a) Dn2 मया (for मम). — ^b) D5 राज्ञो; T3 राज्य-; G2 राज्ञे (for राज्ये). — B6 D1 om. (hapl.) 30^c-31^d. — ^c) K1 D4.6 तपस्यैव (sic). — ^d) D3 तदा; G5 M2-4 यथा (for तथा).

31 B6 D1 T4 om. 31 (cf. v. l. 30, 17). — ^a) K1 B1.2.4.5 Dn D2.3.7.9 कृत्स्ना (for सर्वा). D5 शून्येयं हि महीपाला. — ^b) D5 सर्वा (for न मे). — ^c) K3 च; G2 न (for नः). K4 परिसं; G1 नो बल- (for नः परि-). — D3 om. (hapl.) 31^d-32^a.

तपस्येवानुरक्तं मे मनः सर्वात्मना तथा ॥ ३०
शून्येयं च मही सर्वा न मे प्रीतिकरी शुभे ।
बान्धवा नः परिक्षीणा बलं नो न यथा पुरा ॥ ३१
पाञ्चालाः सुभृशं क्षीणाः कन्यामात्रावशेषिताः ।
न तेषां कुलकर्तारं कंचित्पश्याम्यहं शुभे ॥ ३२
सर्वे हि भस्मसानीता द्रोणेनैकेन संयुगे ।
अवशेषास्तु निहता द्रोणपुत्रेण वै निशि ॥ ३३
चेदयश्चैव मत्स्याश्च दृष्टपूर्वास्तथैव नः ।
केवलं वृष्णिचक्रं तु वासुदेवपरिग्रहात् ।

— ^d) K3 बलवंतो; B2 बलं मे न; D4.6.8 बलं नूनं; D4.8 T1 G1-4 M5 यथापुरं.

32 T4 om. 32 (cf. v. l. 17). D3 om. 32^a (cf. v. l. 31). — ^a) Some MSS. पञ्चालाः. K1 सुभृशं; K4 तु भृशं; G2 सुहृदः (for सुभृशं). — ^b) K2.3 B1.2.4-6 Dn D2.3 कथामात्रावशेषिताः. — ^c) M1-4 चैषां (for तेषां). — ^d) K1 केचित्; K2-4 D4.6.8 किंचित् (for कं). T1 शुभं (for शुभे).

33 T4 om. 33 (cf. v. l. 17). — ^a) D4.6.8 ते सर्वे; T2.3 G2 सर्वेपि (for सर्वे हि). K4 D9 T3 G3.4 भस्मतां (for °सान्). — ^b) K4 D4-6.8 S (T4 om.) एव च (K4 तु) (for एकेन). K1 B1.2.4-6 Dn D1-3. 7.9 ते द्रोणेन रणा (K4 परा)जिरे. — ^c) D4-6.8 T2 G2-4 M5 च (for तु). K1 अवशिष्टाश्चाभिहि[ह]ता B1.2.4-6 Dn D1-3. 7.9 °शिष्टाश्च निहता; G5 M1-4 °शेषं च निहतं. — ^d) D5 ते (for वै).

34 T4 om. 34 (cf. v. l. 17). — ^a) T1 G3.4 मात्स्याश्. — ^b) K2.3 B6 D3.4.6.8 G1 च (for नः). — ^c) K2-5 B2 Dn D2.7 M3 च; D6 तं (for तु) K1 केवलं पृथिवीचक्रं. — ^d) K4 वासुदेवं (for °देव-) M1 -परिग्रहं. — After 34^{cd}, M5 ins.:

90* स वृद्धं प्रीयते नित्यं स च देवः परात्मभूः ।

— ^c) K2-5 B1.2.4.5 Dn D2.7.9 G1 यद्; M1 तान (for यं). G3.4 गंतुमद्याहमिच्छामि. — ^d) K8 राज्य- M5 नाद्य (for नान्य-). B2 D1.3 -हेतुतः (B2 °ना) T3 G1 M1.5 -हेतुकं (for -हे°). K1 B1.4-6 Dn D2. 7.9 धर्मार्थं नार्थं (B1.4-6 °त्म)हेतुतः (B6 °तवः); M °र्थं नात्महेतुकं.

35 T4 om. 35 (cf. v. l. 17). — ^a) D4.6.8 G3.

यं दृष्ट्वा स्थातुमिच्छामि धर्मार्थं नान्यहेतुकम् ॥ ३४
 शिवेन पश्य नः सर्वान्दुर्लभं दर्शनं तव ।
 भविष्यत्यम्ब राजा हि तीव्रमारप्स्यते तपः ॥ ३५
 एतच्छ्रुत्वा महाबाहुः सहदेवो युधां पतिः ।
 युधिष्ठिरमुवाचेदं बाष्पव्याकुललोचनः ॥ ३६
 नोत्सहेऽहं परित्यक्तुं मातरं पार्थिवर्षभ ।
 प्रतियातु भवान्क्षिप्रं तपस्तप्स्याम्यहं वने ॥ ३७
 इहैव शोषयिष्यामि तपसाहं कलेवरम् ।
 पादशुश्रूषणे युक्तो राज्ञो मात्रोस्तथानयोः ॥ ३८

तमुवाच ततः कुन्ती परिष्वज्य महाभुजम् ।
 गम्यतां पुत्र मैव त्वं वोचः कुरु वचो मम ॥ ३९
 आगमा वः शिवाः सन्तु स्वस्था भवत पुत्रकाः ।
 उपरोधो भवेदेवमस्माकं तपसः कृते ॥ ४०
 त्वत्स्नेहपाशबद्धा च हीयेयं तपसः परात् ।
 तस्मात्पुत्रक गच्छ त्वं शिष्टमल्पं हि नः प्रभो ॥ ४१
 एवं संस्तम्भितं वाक्यैः कुन्त्या बहुविधैर्मनः ।
 सहदेवस्य राजेन्द्र राज्ञश्चैव विशेषतः ॥ ४२
 ते मात्रा समनुज्ञाता राज्ञा च कुरुपुंगवाः ।

C. 15. 999
B. 15. 36. 43
K. 15. 38. 43

(sup. lin. as in text) पश्यता (for पश्य नः). —^b) D4. 6. 8 ततः (for तव). K1 B4. 5 Dn D2. 5. 7 दुर्लभं तव दर्शनं; T2 दर्शनं दुर्लभं तव. —^c) B1 D3 अथ (for अम्ब). T3 राज्ञापि. K1 भविष्यं कुरुराजा हि; K2 भवतीयं च रा°; K4 भविष्यत्यथ रा°; B6 °व्यश्चाथ रा°; Dn D2. 7 अविषह्यं च राजा हि. —^d) K2 B1. 2. 4. 5 Dn D2. 7 चा(B1 त्वा)रप्स्यते; D5 T1. 3 G3. 4 आत° (for आर°).

36 T4 om. 36 (cf. v. l. 17). Before 36, D5 G3. 4 ins. वैशंपायनः. —^a) K2 महाबाहो (for °बाहुः). —^b) D4. 6 सहदेवं (for °देवो). D1 युधां पतिः; G3. 4 प्रतापवान्. —^d) B2 बाष्प-. D4. 6. 8 T3 -लोचनं.

37 T4 om. 37 (cf. v. l. 17). —^a) K2-5 D4-6. 8 T1 G1. 3. 4 M5 नोत्सहामि; T2. 3 G2 न सहामि; M1 नोत्सहेत (for °हेऽहं). K1 त्वां (for ऽहं). —^b) K1 B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 मातरं भरतर्षभ. —^d) K1 B1. 4 Dn D2. 7. 9 विभो; K5 T1 वनं; B5 पुनः; D6 मुने (for वने). M3 प्रजानां पालनाय वै.

38 T4 om. 38 (cf. v. l. 17). —^a) D8 T2. 3 G2-4 M5 वै (for [ए]व). —^b) K1 B1. 2. 4-6 Dn D2. 3. 7. 9 [इ]दं; D1 [ए]व (for [अ]हं). D3-5 T1-3 G1-4 M1. 2 कलेवरं; D7 कलेवरं; D8 कलेवरं. —^c) D1 सदा; D4 पांडु- (for पाद-). K1 मात्रो; K4. 5 यत्नो; B1. 2. 4. 5 Dn D2. 4. 7 रक्तो; D5 युक्ते; D6 क्तोसौ (sic); D8 om. (for युक्तो). —^d) K1 रक्तस्; K5 भ्रात्रोस्; M1 मातुस् (for मात्रोस्). K3 [ए]तयोः (for [अ]नयोः). K4 T1 राज्ञो मातुस्तथैव च; D4-6. 8 T2. 3 G1-4 M5 राज्ञो (M5 °ज्ञा) मातुस्तथा(D5 °दा)नघ; D9 राज्ञा मात्रा तथानयोः.

39 T4 om. 39 (cf. v. l. 17). —^a) D7 reads

from कुन्ती up to पुत्र (in 39°) twice. —^c) D2 तु (for त्वं). D4 गम्यतां मे पुत्र मैवं. —^d) K3. 5 वाचः; D2 [अ]वोचः (for वोचः). B2 -कुलो (for वचो).

40 T4 om. 40 (cf. v. l. 17). —^a) K2-5 च (for वः). —^b) B6 सुस्था; G2 संतो; M2. 4. 5 स्वता (for स्वस्था). K5 B4 भवतु; G3 भवथ. K1 सुस्था भवतु पुत्रकः (sic); K2 स्वस्वभावं तु पुत्रकाः; D4. 6. 8 G1 संतो भवतु (G1 °थ) पु°. —^c) D4. 6. 8 T3 G1. 2 नैवम्; T2 मैवम्; M1 एतद् (for एवम्). —^d) K2. 3 क्षितिः; K4 कृतं; K5 स्थितिः; B4 परात्; D1. 4-6. 8 T2. 3 G1. 3. 4 M5 कृतः (for कृते).

41 T4 om. 41 (cf. v. l. 17). B4 T1 om. 41^{ab}. —^a) K3 D7 तत् (for त्वत्). K2-5 D4-6. 8 T2. 3 G M हि (for च). —^b) K4 हीयंते; M1 क्षीयेयं (for हीयेयं). G3. 4 M5 श्रेयसः (for तपसः). D5 ये हयं श्रेयतः परात् (sic); T2 दूयेहं श्रेयसः प°; T3 G2 हीयेहं (G2 भवेयं) श्रेयसः प°. —^c) K2 G5 M1-3 तु (K2 च) पुत्र; K3 तत्पुत्र; D1 सुपुत्र (for पुत्रक). G1 गच्छत्वं (for गच्छ त्वं). M4 तस्मात् गच्छ पुत्र त्वं. —^d) K1 B1. 4. 5 Dn D2. 7 च (for हि). M1. 3 श्लि- (M3 शि)ष्टमल्पं हि जीवितं.

42 T4 om. 42 (cf. v. l. 17). —^a) K2 संश्रूषि- तैर्; K4 D1. 9 T2. 3 G3. 4 M5 संस्तम्भितैर् (for °भितं). Dn1 वाक्यं (for वाक्यैः). K3 एवं संसूचितं वाक्यं. —^b) K2 G5 M1-3 बहुविधं (for °विधैर्). —^d) M5 विशेषितः (for °षतः).

43 T4 om. 43 (cf. v. l. 17). —^a) K1 तैर्मात्रा; M1-3 मात्रा ते (by transp.). —^b) G5 M2 ते (for च). D8 -पुंगव. —^d) K1. 2 आमंत्रयतु. B6 आनतः (for आरभन्). K4 आमंत्रयत मातरं.

C. 15. 1000
B. 15. 36. 44
K. 15. 35. 43

अभिवाद्य कुरुश्रेष्ठमामत्रयितुमारभन् ॥ ४३
राजन्प्रतिगमिष्यामः शिवेन प्रतिनन्दिताः ।
अनुज्ञातास्त्वया राजन्गमिष्यामो विकल्मषाः ॥ ४४
एवमुक्तः स राजर्षिर्धर्मराज्ञा महात्मना ।
अनुजज्ञे जयाशीर्भिरभिनन्द्य युधिष्ठिरम् ॥ ४५
भीमं च बलिनां श्रेष्ठं सांत्वयामास पार्थिवः ।
स चास्य सम्यङ्बोधावी प्रत्यपद्यत वीर्यवान् ॥ ४६
अर्जुनं च समाश्लिष्य यमौ च पुरुषर्षभौ ।
अनुजज्ञे स कौरव्यः परिष्वज्याभिनन्द्य च ॥ ४७
गान्धार्या चाभ्यनुज्ञाताः कृतपादाभिवन्दनाः ।
जनन्या समुपाघ्राताः परिष्वक्ताश्च ते नृपम् ।

चक्रुः प्रदक्षिणं सर्वे वत्सा इव निवारणे ॥ ४८
पुनः पुनर्निरीक्षन्तः प्रजग्मुस्ते प्रदक्षिणम् ।
तथैव द्रौपदी साध्वी सर्वाः कौरवयोषितः ॥ ४९
न्यायतः श्वशुरे वृत्तिं प्रयुज्य प्रययुस्ततः ।
श्वश्रूभ्यां समनुज्ञाताः परिष्वज्याभिनन्दिताः ।
संदिष्टाश्चेतिकर्तव्यं प्रययुर्भर्तृभिः सह ॥ ५०
ततः प्रजज्ञे निनदः सूतानां युज्यतामिति ।
उष्ट्राणां क्रोशतां चैव हयानां हेषतामपि ॥ ५१
ततो युधिष्ठिरो राजा सदारः सहसैनिकः ।
नगरं हास्तिनपुरं पुनरायात्सबान्धवः ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ समाप्तं पुत्रदर्शनपर्व ॥

44 T4 om. 44 (cf. v. l. 17). Before 44, MSS. ins. युधिष्ठिर उवाच. — ^a) Dn2 M4.5 राज्यं (for राजन्). K1 B6 D1.3-6.8.9 T1.2 G M1-4 -गमिष्यामि (for °प्यामः). — ^b) B6 D1.3-6.8 T1.2 G M1 -नन्दितः; D1 -नन्दिते; T3 -नन्दिनः; M2-4 नन्दन (sic) (for -नन्दिताः). — For 44^{ab}, K2-5 subst.:

91* आज्ञापय महाबाहो सर्वे त्वच्छासनानुगाः ।
— ^a) K3-5 M5 भविष्यामो (for गमि°). D4.6.8 T1-3 G1-4 भविष्यामो ह्यकल्मषाः; D5 विचरिष्याम्यकल्मषः.

45 Before 45, K5 G5 ins. वैशंपायन उवाच. — ^b) T1 महामनाः (for °त्मना). — ^c) K1 B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 स कौरव्यम्; G5 तदाशीर्भिर् (for जया°). — ^d) K2-5 B1.5 D4-6.8 S पूजयित्वा; B4 अभिमन्त्र्य (for °नन्द्य). B6 अभिनन्दाग्रधिष्ठितं.

46 Dn2 om. 46-47. — ^b) K5 पार्थिव. — T1 om. 46^{cd}. — ^c) K1 वा (for च). — ^d) G5 M1-4 प्रत्यपद्यदन्तरं.

47 Dn2 om. 47 (cf. v. l. 46). — ^b) B1 D9 ययौ (for यमौ). D4-6.8 T G1-4 यमौ च भरतर्षभौ (D6 T3 °भ). — ^c) K2 अनुजज्ञे (for °जज्ञे). G1 कौरव्यं. B4 सांत्वयामास कौरव्यः. — ^d) K5 अभिवन्द्य (for °नन्द्य).

48 ^b) K3.4 B1.2.4-6 Dn D1.2.7.9 G5 M1.2 वादनाः; D5 -नन्दनाः (for -वन्दनाः). — T1 om.

48°-51^d. — ^c) K1 जनन्या समनुघ्राताः; K2-5 B5 °न्या समनुज्ञाताः. — ^d) Dn1 D2.7 परिमुक्ताश्च; B5 °युक्ताश्च (for °ष्वक्ताश्च). K2 [अ]थ वै (for च ते). K3.5 वै नृप; B5 D1.3 ते भृशं; D4.6.8 G2 M4 ते नृपाः; D T2-4 G1.3-5 M1-3.5 ते नृप (for ते नृपम्). K4 परिमुक्ताश्च वै नृप.

49 T1 om. 49 (cf. v. l. 48). — ^a) D1 निरीक्षन्तः. — ^b) K1 B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 M3 प्रचक्रुस् (for प्रजग्मुस्). — ^c) K2.5 मुख्याः; K3.4 ताश्च D4-6.8 T2-4 G1-4 M5 भद्रा (for साध्वी). K1 B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 द्रौपदीप्रमुखाश्चैव. — ^d) D8 damaged G5 M1-4 च कुरु (for कौरव-). D4-6 T2-4 G1-4 M पाण्ड्यजा भुजगेंद्रजा.

50 T1 om. 50 (cf. v. l. 48). — ^a) K2.5 श्वशुरे K3 स्वशुरे (for श्वशुरे). D4.6.8 G2 भद्रं (for वृत्ति) K1 मायुतः शिशुरे वृत्ति (sic). K4 आयातः श्वशुरे वृत्ति — ^b) K4 प्रययुः; B5 प्रगृह्य (for प्रयुज्य). K3-5 D T2 तदा; D4 तथा (for ततः). — D5 reads 50° twice. — ^c) K3.5 स्वश्रूभ्यां (sic). D5 (second time गान्धार्या चाभ्यनुज्ञाताः = (48°). — ^d) D5 (second time) -नन्द्य च (for -नन्दिताः). K1 परिष्वक्ताभिनन्दिताः — ^e) B6 संदेशश्च (for संदिष्टाश्च). K4 ते प्र- (for चेति). D4.6.8 वक्तव्यं (for -कर्तव्यं). — ^f) D5 तैययुरः; G3.4 स्वैर्ययुरः (for प्रययुरः). K3 D9 भ्रातृभिः G6 M1-4 पाण्डवैः (for भर्तृभिः). K1 प्रययुर्भरतर्षभ

४५

वैशंपायन उवाच ।

द्विवर्षोपनिवृत्तेषु पाण्डवेषु यदृच्छया ।

देवर्षिर्नारदो राजन्नाजगाम युधिष्ठिरम् ॥ १

तमभ्यर्च्य महाबाहुः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।

आसीनं परिविश्वस्तं प्रोवाच वदतां वरः ॥ २

चिरस्य खलु पश्यामि भगवन्तमुपस्थितम् ।

कञ्चित्ते कुशलं विप्र शुभं वा प्रत्युपस्थितम् ॥ ३

के देशाः परिदृष्टास्ते किं च कार्यं करोमि ते ।

तद्ब्रूहि द्विजमुख्य त्वमस्माकं च प्रियोऽतिथिः ॥ ४

नारद उवाच ।

चिरदृष्टोऽसि मे राजन्नागतोऽस्मि तपोवनात् ।

परिदृष्टानि तीर्थानि गङ्गा चैव मया नृप ॥ ५

C. 15. 1015
B. 15. 37. 5
K. 15. 39. 5

T1 निर्ययुर्भ्रातृभिः सह.

51 ^δ) K2.5 रथानां; K4 भूतानां; G1 सुतरां (for सूतानां). — ^σ) D1 वीराणां (for उद्गाणां). K1 B1. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 M4.5 चापि (for चैव). — ^d) D1. 7. 8 इति (for अपि). K2-5 हयानां चैव हेषतां.52 ^δ) T3 सपौरः (for सदारः). K1.5 D4.5 T4 सैनिकाः (for °कः). — ^σ) K1 नागरं (sic). D6 T2.4 G1-4 M1.3.5 हस्तिनपुरं. — ^d) D8 damaged.

Colophon. — Adhy. name : D4.6.8 G1 प्रतियानं; T3 प्रतिप्रयाणं. — Adhy. no. (figures, words or both) : K2 39; K4 42; K5 D4.6.8 T2 G1.2.5 M1-4 43; D1 38; D6 T3.4 G3.4 44 (as in text); D7 37; T1 40; M5 45. — Śloka no. : K4 81; D9 54.

45

This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15. 3. 3; 22. 1).

1 ^σ) K1 द्विवर्षेपः; K2 °र्वेपि; D4.8 T2.4 G1-4 तेषु चोपः; D6 तेषु चापि; T1 तेषु चाथ; G5 M1-4 नृपेषु च; M5 तेषु चापः (for द्विवर्षोपः). D8 -निवृत्ते तु (for °त्तेषु). D1 द्विवर्षे चापि नीतेषु; D6 तेषु चोपरिवृत्तेषु; T3 तेषु चोपनिविष्टेषु. — ^δ) K2-5 T3 महात्मसु (for यदृच्छया). — After 1^{σδ}, T3 ins. :

92* कदाचिन्नगरे नागसाह्वये च यदृच्छया ।

— ^σ) D8 damaged. K4 प्राज्ञ (for राजन्).2 ^σ) K5 महाबाहो; M4 °राजः (for °बाहुः). — ^δ) K5 महाबल (for युधिष्ठिरः). — ^σ) D6 -पार्श्वस्थं (for -विश्वस्तं). — ^d) K1.5 वरः; D7 T2.3 वरं (for वरः). — For 2^{σd}, D1 subst. :

93* उवाच वचनं वाग्मी प्रश्रयावनतः सुधीः ।

3 Before 3, D4.6.8 G2 M1 ins. युधिष्ठिरः. — ^σ) T1 बत (for खलु). K2.4.5 पश्यामो (for °मि). K1 B4 चिरं त्वां नानुपश्यामि; B1.5 Dn D2.7 चिरान्तु (B1.5 °त्वां) नानुप°; B2.6 D3.9 चिरान्तु त्वां न प° (D3 त्वानुप°); D1 चित्रं तु त्वां नु प°. — ^δ) D1 T4 उपास्थितं. — B4 D6.8 T1 om. (hapl.) 3^{σd}. — ^σ) K2-5 नः; D4.5 T2-4 G3-5 M सु- (for ते). — ^d) K4 D4.5 T2-4 G1-4 शुभं वा (D4 सुखानां; G1 सुखं वा) पर्युपस्थितं. — After 3, T2 ins. :

94* अभिवाद्याब्रवीद्राजन्भ्रातृभिः सह पाण्डवः ।

4 K5 om. 4. B6 om. 4^σ-5^δ. — ^σ) D4-6.8 S के देशा भवता दृष्टाः. — ^δ) D4-6 T2.4 कार्यं (T2 °लं) किञ्चित्; D3 T1.3 G1.2.5 M कार्यं किं च (by transp.). G5 M2 करोषि वै (for °मि ते). G3.4 कानि तीर्थानि वै मुने. — ^σ) K3.4 ब्रूहि मे (for तद्ब्रूहि). K2 Dn D2. 3.7 मुख्यसु (for -मुख्य). G3.4 कस्माच्चागमनं ब्रह्मंस. — ^d) D6 damaged. K1-4 B2 त्वमस्माकं; B1.4.5 D3.9 T1 G3.4 त्वं ह्यस्माकं; D4 सदास्माकं; D6.6 T2-4 M1.3.5 ह्यस्माकं च (for अ°). B2 T1.3 G1.4.5 M2-4 प्रियातिथिः (for प्रियोऽतिथिः). Dn D2.7 त्वं ह्यस्माकं परा गतिः.5 B6 om. 5^{σδ} (cf. v. l. 4). K1 om. 5 (without the ref.). — ^σ) B1.4.5 G1 चिरं (for चिर-). K2 G5 -दृष्टोऽस्मि; T3 -दृष्टानि (for -दृष्टोऽसि). K2 ते (for मे). K2-5 त (K4 य)स्माद्; B1.5 Dn D1-3.7 [इ]त्येवम्; B2.4 D9 [S]चैवम् (for राजन्). — ^δ) K4 D6.8 [S]सि; B1.4.5 Dn D2.7 [S]हं (for Sस्मि). T4 तपोधनात् (for °वनात्). G5 M1-4 आगच्छामि तपोवनात्. — ^σ) B6 चिर- (for परि-). — ^d) D1.3 तथा (for मया). T1 [अ]नघ (for नृप).

युधिष्ठिर उवाच ।

वदन्ति पुरुषा मेऽद्य गङ्गातीरनिवासिनः ।
धृतराष्ट्रं महात्मानमास्थितं परमं तपः ॥ ६
अपि दृष्टस्त्वया तत्र कुशली स कुरुद्रहः ।
गान्धारी च पृथा चैव सूतपुत्रश्च संजयः ॥ ७
कथं च वर्तते चाद्य पिता मम स पार्थिवः ।
श्रोतुमिच्छामि भगवन् यदि दृष्टस्त्वया नृपः ॥ ८

नारद उवाच ।

स्थिरीभूय महाराज शृणु सर्वं यथातथम् ।

6 K1,3 D4-6,3 T G1,2 M5 om. the ref. G3 om.
6. —^a) K5 मेद्य त्वं (sic); B2 एत्य; T1 तत्र (for
मेद्य). —^b) B2 D3,9 -निवासिनं (for °नः). — 6^{ad}
is partly damaged in D8. — For 6, G4 subst.:

95* वदन्ति पितरं ज्येष्ठमास्थितं परमं तपः ।
तं द्रष्टुं तत्र गत्वाहमागतो नृपसत्तमम् ।

7 K1 om. 7-8. Before 7, D4-6,3 T G1,2,4 M5
ins. युधिष्ठिरः. —^a) B1,2,4,5 Dn D2,3,7 परि- (for
अपि). K4 यत्र (for तत्र). — G4 om. 7^c-8^d.
—^d) D1 तु (for च).

8 K1 om. 8; G4 om. 8^{ab} (for both, cf. v. l. 7).
—^a) B4 कथंचिद् (for कथं च). G5 M1-4 नु (for
च). K2-5 D4-6,3 T2-4 M5 वर्तयते (for च वर्तते).
T1 कथं वर्तयते चापि. — D8 damaged for 8^{bcd}. —^b)
K2-5 B6 D4-6,3 T2-4 G1-3,5 M स पिता मम पार्थिवः;
T1 मम माता यशस्विनी. —^d) K4 T2 [अ]नघ; K5
D1,6 नृप; D9 पुनः; G5 M1,2 प्रभो; M3,4 विभो
(for नृपः).

9 K1 om. the ref. —^a) K2-5 B6 D3 स्थिरी-
भूत्वा; D1 °भूतो; D4-6,3,9 S स्थिरो भूत्वा (for
स्थिरीभूय). K4 महाबाहो; D8 om. (for °राज).
—^b) K1 B1,2,4-6 Dn D1-3,7,9 वृत्तं (for सर्वं). K1
D4,6,3 यथा तथा; T4 om. (hapl.) यथातथम्. —^c)
K3 D4-6,3 S (except T4) यथा दृष्टं (M2 दृढं) (for च
दृष्टं च).

10 K5 transp. 10 and 11. 10^{ab} is partly
damaged in D8. —^a) D4-6 T2-4 G M2-5 वनवासान्
(for °वास-). —^c) D4,6,3 G1 तथा तुभ्यं; G5 M1-4
कुरुक्षेत्रो (for पिता तुभ्यं). —^d) K4 गंगातीरं (for

यथा श्रुतं च दृष्टं च मया तस्मिंस्तपोवने ॥ ९
वनवासनिवृत्तेषु भवत्सु कुरुनन्दन ।
कुरुक्षेत्रात्पिता तुभ्यं गङ्गाद्वारं ययौ नृप ॥ १०
गान्धार्या सहितो धीमान्वध्वा कुन्त्या समन्वितः ।
संजयेन च सूतेन साग्निहोत्रः सयाजकः ॥ ११
आतस्थे स तपस्तीव्रं पिता तव तपोधनः ।
वीटां मुखे समाधाय वायुभक्षोऽभवन्मुनिः ॥ १२
वने स मुनिभिः सर्वैः पूज्यमानो महातपाः ।
त्वगस्थिमात्रशेषः स षण्मासानभवन्नृपः ॥ १३

°द्वारं). K4 पुनः; D4-6,3,9 T1,3 G1-4 नृपः; G5
M1-4 वशी (for नृप).

11 K5 transp. 10 and 11. —^a) D1 गांधारी
(for °र्या). G5 M1-4 राजा (for धीमान्). —^b)
D1,9 तथा (for वध्वा). K2-5 [अ]पि चान्वितः; T2
समाहितः (for समन्वितः). G5 M2 वध्वा कुक्षौ भवन्मुनिः
(sic). —^c) B4 अग्नि- (for साग्नि-). K1 साग्नि-
होत्रस्य याजकः.

12 ^a) D1 हि (for स). K2-5 B6 आतस्थे तत्र तीव्रं
स. —^b) K2,3,5 त (K2 नृ)पो नृप (for तपोधनः).
K4 पिता ते च तपो नृप. — For 12^{ab}, D4-6,3 S subst.:

96* तत्रोग्रं तप आस्थाय धृतराष्ट्रो महामनाः ।

[T4 om. the prior half; D8 partly damaged for
the same. G1,3,4 M4,5 तत्रोग्रं (for तत्रोग्रं). T1 तप
उग्रं समास्थाय (for the prior half).]

—^c) K1,4 वीर्या (K4 वायुं) मुखे; G1 अग्निं मुखे;
G3,4 दृढं मनः; M1,3,4 मुखे वीटां (by transp.); M5
मुखे पीडां. B1,4,6 Dn D2,3,7 समादाय (for °धाय).
D4-6,3 T3,4 G2,5 M2 मुखे पीडं (D4 पिडं; D6 सिद्धिं;
T3 विद्धं; T4 विष्टं; G5 M2 पीडां) समादाय; T1 ततो
विधिं समास्थाय; T2 मुखे पीटं समास्थाय. —^d) K5
B2 वायुभक्ष्यो.

13 ^b) T1 पूज्यमाने (for °मानो). —^c) K2,3,5
वै; K4 वा; D1,3 तु; G5 M1-4 हि (for स). D4-6
T G2-4 M5 त्वगस्थिमात्राव (M5 °वि)शेषः; D8 dam-
aged; G1 त्वगस्थिमात्रावशेषेण (hypermetric). —^d)
D3-6,3 T4 G2 M3 षण्मासाद् (for °सान्). T3 अगमन्
(for अभवन्). K5 D1,5 T2 G3,4 M4 नृप. G1 मास-
साद् भवन्नृपः (sic).

गान्धारी तु जलाहारा कुन्ती मासोपवासिनी ।
 संजयः षष्ठभक्तेन वर्तयामास भारत ॥ १४
 अग्नींस्तु याजकास्तत्र जुहुवुर्विधिवत्प्रभो ।
 दृश्यतोऽदृश्यतश्चैव वने तस्मिन्नृपस्य ह ॥ १५
 अनिकेतोऽथ राजा स बभूव वनगोचरः ।
 ते चापि सहिते देव्यौ संजयश्च तमन्वयुः ॥ १६
 संजयो नृपतेर्नेता समेषु विषमेषु च ।
 गान्धार्यास्तु पृथा राजंश्चक्षुरासीदनिन्दिता ॥ १७
 ततः कदाचिद्रङ्गायाः कच्छे स नृपसत्तमः ।
 गङ्गायामापुतो धीमानाश्रमाभिमुखोऽभवत् ॥ १८

अथ वायुः समुद्धूतो दावाग्निरभवन्महान् ।
 ददाह तद्वनं सर्वं परिगृह्य समन्ततः ॥ १९
 दह्यत्सु मृगयूथेषु द्विजिह्वेषु समन्ततः ।
 वराहाणां च यूथेषु संश्रयत्सु जलाशयान् ॥ २०
 समाविद्धे वने तस्मिन्प्राप्ते व्यसन उत्तमे ।
 निराहारतया राजा मन्दप्राणविचेष्टितः ।
 असमर्थोऽपसरणे सुकृशौ मातरौ च ते ॥ २१
 ततः स नृपतिर्दृष्ट्वा वह्निमायान्तमन्तिकात् ।
 इदमाह ततः सूतं संजयं पृथिवीपते ॥ २२
 गच्छ संजय यत्राग्निर्न त्वां दहति कर्हिचित् ।

C. 15. 1033
 B. 15. 37. 23
 K. 15. 39. 23

14 ^a) K2. 4. 5 B4 M1 च (for तु). K1 तुलाहारा;
 K4 जलाहारं; B6 Dn D2. 7. 9 G1 M1 °हारी (for
 °हारा). — ^b) B6 कुन्त्या माष्टोपधारिणी (sic). — ^c)
 B6 partly damaged. K1. 2. 5 D5 T1. 3. 4 G1 -भुक्तेन;
 B2 -भक्षेन (for -भक्तेन). G5 M1-4 संजयस्त्वष्टमे भक्ते
 (M4 भुक्ते).

15 ^a) K1 अग्नेस्; D1 अग्निं. D9 यावकास् (for
 याज°). T4 om. तत्र. — ^d) K1 B1. 2. 4-6 Dn D1-3
 वै; K2. 5 G4 च; K3 D8 हि (for ह).

16 K1 om. 16^{abc}. — ^a) B6 damaged; G2. 4. 5
 अग्निकेतो (for अनि°). K2. 5 D4-6. 8 S हि; K3 च
 (for स्थ). B6 यो; D4-6. 8 T G1-4 M5 [अ]सौ (for
 स). K4 अनिकेतस्य राजा स. — ^c) D1 (marg.) दिव्यौ
 (for देव्यौ). K3 तं चापि सहितौ देव्यौ; B4 ते चापि
 सहितैर्दिव्यौ. — ^d) M1 तु (for च). K5 तमन्वयुः;
 D4. 6. 8 G1. 2 M5 समन्वयुः (for तम°).

17 ^a) K3. 4 सार्धं (for नेता). — T1 om. 17^{cd}.
 — ^c) K4 चैव (for राजंश्). — ^d) G1 चक्षुरासीद-
 निन्दिता.

18 ^a) K2-5 T2. 3 गंगायाम्. — ^b) K1 कक्षे च;
 K2. 5 आपुत्य; Dn1 कच्छे सन् (for कच्छे स). D5 T1.
 2. 4 G1. 3-5 M कुरु- (for नृप-). K2 T4 M5 -सत्तम.
 K3 अ[आ]पुत्य कुरुनंदनः; K4 आपुत्य च निवृत्य च; D4.
 6. 8 G2 कच्छे स कुरुपुंगवः; T3 कस्मिंश्च कुरुसत्तमः. — T4
 om. (hapl.) 18°-21°. — ^c) T3 प्रदेशाद् (for गङ्गा-
 याम्). K3. 5 निवृत्य च ततो धीमान्. — ^d) K3 D4.
 6. 8 T1. 3 G1-4 M5 ययौ; D5 ययुः; T2 यथा (for
 सभवत्).

19 T4 om. 19 (cf. v. l. 18). B2 om. 19^{ab}. — ^a)
 K1-4 B1. 5 वायु- (for वायुः). G1 समुद्धूतो. B4 T2. 3
 G2-5 M1. 2. 5 अथ वायुसमुद्धूतो. — ^b) K2. 5 D5. 6 S
 (T4 om.) दवाग्निर. — Dn2 om. 19°-20°. — ^c)
 K2. 5 G5 M1-3 स; K3. 4 D4-6. 8 T1-3 G1-4 च (for
 तद्).

20 Dn2 T4 om. 20 (cf. v. l. 19, 18). — ^a) K1
 दह्यन्; D5 T1-3 M3 दह्यत्सु; G3 बहुषु; G4 बहुत्सु
 (sic) (for दह्यत्सु). K2 गज- (for मृग-). — K om.
 (hapl.) 20^{bc}. — ^b) D4-6. 8 S (T4 om.) विह्वले (D6
 M5 °रे)षु (for द्विजिह्वेषु). — ^d) K2 जलान्प्रियं (sic);
 K3-5 जलाश्रयं; D1 °श्रयान् (for °शयान्). K1 स श्रय-
 त्सजलाश्रयात्; B5. 6 संश्रयात्स्वजलाशयात्.

21 T4 om. 21^{ab} (cf. v. l. 18). — ^a) K2. 5 G5
 M1-4 सुसमिद्धे; D1 ससंविद्धे; D4-6. 8 T1-3 G1-4 M5
 संप्रदीप्ते (for समाविद्धे). — ^b) K1 D2 व्याप्ते (for
 प्राप्ते). K2. 3 D1. 7 व्यसनम्. D4-6. 8 उत्तमं (for
 °मे). K4. 5 S (T4 om.) प्राप्तो व्य (K4 °प्तव्य)-
 सनमुत्तमं. — ^c) G4 राजन् (for राजा). K3 निराहार-
 स्ततो राजा. — ^d) M5 -विचेष्टितं. — ^e) K1 असय[म]-
 र्थोपमरणं. — ^f) K1 T4 सुकृते; K3 सुकृत्वो; K5
 सकृषे; D4. 6. 8 G1 सुकृतौ; D5 चुकृषे; M1. 2. 4 कृशे ते
 (for सुकृशौ). K2 सुतप्तौ मातरौ वने.

22 ^a) K2 बुद्ध्वा (for दृष्ट्वा). — ^b) K1-3. 5 अंतिकं;
 K4 T1 °के; Dn2 अंतिकात्. — ^c) K2. 3. 5 D4-6. 8 S
 वचः (for ततः). K3. 4 तत्र (for सूतं). — ^d) K2-5
 पृथिवीपतिः. K1 B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 संजयं जय (K1
 वद)तां वरः (B2 D3 °रं).

C. 15. 1034
B. 15. 37. 24
K. 15. 39. 23

वयमत्राग्निना युक्ता गमिष्यामः परां गतिम् ॥ २३
तमुवाच किलोद्विग्नः संजयो वदतां वरः ।
राजन्मृत्युरनिष्टोऽयं भविता ते वृथाग्निना ॥ २४
न चोपायं प्रपश्यामि मोक्षणे जातवेदसः ।
यदत्रानन्तरं कार्यं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २५
इत्युक्तः संजयेनेदं पुनराह स पार्थिवः ।
नैष मृत्युरनिष्टो नो निःसृतानां गृहात्स्वयम् ॥ २६
जलमग्निस्तथा वायुरथ वापि विकर्षणम् ।
तापसानां प्रशस्यन्ते गच्छ संजय माचिरम् ॥ २७
इत्युक्त्वा संजयं राजा समाधाय मनस्तदा ।

23 ^b) D4. 6. 8 S (except T3) त्वा (for त्वां).
—^c) K2-5 त्विहाग्निना; D4-6. 8 T1. 3. 4 G1-4 M5 अप्य-
ग्निसं- (for अत्राग्निना). M4 दग्धा (for युक्ता). T2
वयमग्निषु संयुक्ता; G5 M1-3 ^aप्यग्निना दग्धा.

24 ^a) T2 ततोद्विग्नः. —^b) D1 जयतां (for वदतां).
D6. 8 वर (for वरः). —^c) K1 राजा (for राजन्).
—^d) K1 व्यथाग्निना; D4-6. 8 T G1. 2 M5 यथाग्निना
(for वृथा^a).

25 ^a) K2 तथा (for न च). —^c) K1 पदांतानं-
तरं कार्यं. —^d) K2 कर्तुम् (for वक्तुम्). K4 B4 D1. 9
G3 M3 अर्हसि (for ^aति).

26 ^a) K4 इह; M3 एवं (for इदं). —^b) K5
पार्थिव. —^c) G1. 2 M5 नैव (for नैष). K1 अनिष्टो
(sic) (for अनिष्टो). K1 वा; K2. 4. 5 B2 [s]यं;
B6 D9 मे (for नो). —^d) K1 Dn1 निःसृतानां. K2.
3. 5 D4-6. 8 S निःसृता हि (D5 ^aता वा) गृहाद्वयं; K4
निः[त्रिः]सप्त वै गृहाद्वयं (sic).

27 ^a) M4 यथा (for तथा). —^b) T4 [अ]नाशीति;
M5 अथ वायुर् (for अथ वापि). MSS. विकर्षणं (for
^aर्षणम्). K4 तापसानां प्रशस्यते. —^c) K1 D5 प्रशंसते;
K5 प्रपश्यते; B6 स पश्यति (sic); D4. 6 प्रपत्स्येते;
D8 damaged; T1 प्रशस्तं हि; G1 प्रपत्स्ये तैः (sic);
G4 प्रशंसते (for प्रशस्यन्ते). K4 एतत्कारणतो वीर.

28 ^a) K1. 4 D9 इत्युक्तः (for ^aक्त्वा). B2 संजयो
(for ^aयं). —^b) K1 D5 समादाय (for ^aधाय). Dn
D2. 4. 6. 7 T1-3 G3 तथा (for तदा). —^c) T4 om. (hapl.)
28^c-30^d. —^c) K1. 4 प्राञ्जुखं (K1 ^aखा). —^d) K5
कुंती (for कुन्त्या). K4 T2 G1 चोपविशत् (for चोपा^a).

प्राञ्जुखः सह गान्धार्या कुन्त्या चोपाविशत्तदा ॥ २८
संजयस्तं तथा दृष्ट्वा प्रदक्षिणमथाकरोत् ।
उवाच चैनं मेधावी युद्धात्मानमिति प्रभो ॥ २९
ऋषिपुत्रो मनीषी स राजा चक्रेऽस्य तद्वचः ।
संनिरुध्येन्द्रियग्राममासीत्काष्ठोपमस्तदा ॥ ३०
गान्धारी च महाभागा जननी च पृथा तव ।
दावाग्निना समायुक्ते स च राजा पिता तव ॥ ३१
संजयस्तु महामात्रस्तस्मादावादमुच्यत ।
गङ्गाकूले मया दृष्टस्तापसैः परिवारितः ॥ ३२
स तानामन्य तेजस्वी निवेद्यैतच्च सर्वशः ।

B4 कुन्त्या चोपविवेश इ; D1. 3 कुन्त्याभिं प्राविशत्तदा.

29 T4 om. 29 (cf. v. l. 28). K2 om. (hapl.)
29-31. —^a) Dn2 तत्; D1 तु (for तं). K3 G4
तदा; B4 यथा (for तथा). —^b) D8 damaged.
—^c) B6 चैवं. K4 मेधी च (for मेधावी). —^d) K1
युंज; B6 त्यज (for युङ्क्ष्व). K4. 5 इहात्मना (for इति
प्रभो). K3 वियुंक्ष्वात्मानमात्मना; D4-6. 8 S (T4 om.)
युज्य (T1 ^aक्ष) स्वेति नराधिपं.

30 K2 T4 om. 30 (cf. v. l. 29, 28). T1 om.
30^{ab}. —^a) K4 हि; D4 च; T8 G5 M1-4 सन्
(for स). —^c) = (var.) 6. 34. 4^a. G3. 4 संनियम्य
(for ^aरुध्य). B2 ग्रामान् (for ग्रामम्). K1 corrupt;
K4 T2 G2 M1. 4. 5 संनिरुद्धेन्द्रियग्रामम्. —^d) K3 D6
T3 M3. 4 तथा (for तदा).

31 K2 om. 31 (cf. v. l. 29). —^a) D8 damaged.
K3-5 D4-6 S महाप्रा (K3 ^aप्र)ज्ञा (for ^aभागा). —^b)
K5 तथा (for पृथा). —^c) B2 om. (hapl.) 31^{ad}. —^c)
T2. 3 G2. 4. 5 M1-3. 5 दवाग्निना. K4 D4 समायुक्ताः (for
^aयुक्ते). D6. 8 T1 G1 दवाग्निना समायुक्तः.

32 ^a) K2. 4. 5 स; B2 D5 T1 च (for तु). K3-5
महामात्र्यस्; D4-6. 8 S (except G5) महाप्राज्ञस् (M2
^aज्ञ) (for ^aमात्रस्). —^b) B6 D4. 6 M3 अ (M3 वि)-
मुच्यते; G5 M2. 4 व्य (M4 प्र)मुच्यत (for अ^a). —^c)
M1. 2. 4 तीरे (for कूले). M3 दृष्टास् (for दृष्टस्).
—^d) D8 damaged.

33 ^a) K4 तद्वृत्तं (for तेजस्वी). —^c) K1 B1. 2.
4-6 Dn D1-3. 7. 9 धीमान्; K2. 5 तात; K4 ततो (for

प्रययौ संजयः सूतो हिमवन्तं महीधरम् ॥ ३३
 एवं स निधनं प्राप्तः कुरुराजो महामनाः ।
 गान्धारी च पृथा चैव जनन्यौ ते नराधिप ॥ ३४
 यदृच्छयानुव्रजता मया राज्ञः कलेवरम् ।
 तयोश्च देव्योरुभयोर्दृष्टानि भरतर्षभ ॥ ३५
 ततस्तपोवने तस्मिन्समाजग्मुस्तपोधनाः ।
 श्रुत्वा राज्ञस्तथा निष्ठां न त्वशोचन्गतिं च ते ॥ ३६
 तत्राश्रौषमहं सर्वमेतत्पुरुषसत्तम ।
 यथा च नृपतिर्दग्धो देव्यौ ते चेति पाण्डव ॥ ३७
 न शोचितव्यं राजेन्द्र स्वन्तः स पृथिवीपतिः ।

सूतो). — ^a) K4 नगेश्वरं; D4-6.8 T1.2.4 G M महा-
 गिरिं; T3 गिरिं प्रति (for महीधरम्).

34 ^a) G1 सु- (for स). — ^b) B5 युधिष्ठिर; D1
 महातपाः; G5 M1-4 महीपते (for महामनाः). — G3.4
 om. 34^{ad}. — ^c) D8 damaged. G5 M1-4 मातरौ ते
 गते स्वर्गं. — ^d) K2-4 D4 T1-3 G2 जननी (for
 जनन्यौ). D3 [इ]ति (for ते). K1 B1.4-6 Dn D1-3.
 7.9 M5 विशां पते; B2 G5 M2.3 जनाधिप; M1 हि
 भारत (for नराधिप). D5.6.8 T4 G1 जननी ते जना-
 धिप.

35 ^a) K1.2.5 B2 T1-3 G1.3-5 M1-3 तु (for [अ]-
 नु). — ^b) K1 राज्ञा; T4 दग्धः (for राज्ञः). D3.5.6
 T1 G1 कलेवरं; D4.8 कलेवरः; D7 T2-4 G2-4 M1.2
 कलेवरं. — ^c) K1 देव्या (for देव्योर्). — ^d) Dn
 D2.7 मया दृष्टानि भारत; G5 M1-4 दृष्टं भरतसत्तम.

36 ^a) T3 ततो वने (for तपोवने). — ^c) K2.4
 B1.4-6 Dn D2.7.9 M3.5 तदा; T4 damaged; M4
 ततो (for तथा). K1 श्रुत्वा राज्ञस्तथा निष्ठा (sic).
 — ^d) K2.3.5 B2.6 D1.3-6.8 T2-4 G2-4 M5 अन्वशो-
 (D5 °वो)चन्; D9 नानु°; G5 M1-3 अशोचन्त (for
 न त्वशोचन्). B1.4-6 Dn D1-3.7 गतीश् (for गतिं).
 K1 न त्वशोचन्तेश्च ते (sic); M4 अग्नौ हन्त गमिष्यते.

37 D4.6.8 om. (hapl.) 37-38. — ^a) K2 तथा
 (for तत्र). — ^c) K1 corrupt. B5 D1.7 तथा (for
 यथा). K2.5 D5 S स (for च). — ^d) K1 corrupt.
 M1 [इ]ह (for [इ]ति). D5 T1.3.4 G1-3 M5 ते देव्यौ
 चैव पाण्डव; T2 तथा देव्यौ च पां°; G4 ते देव्यौसि च
 पां° (sic).

प्राप्तवानग्निसंयोगं गान्धारी जननी च ते ॥ ३८
 वैशंपायन उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा तु सर्वेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 निर्याणं धृतराष्ट्रस्य शोकः समभवन्महान् ॥ ३९
 अन्तःपुराणां च तदा महानार्तस्वरोऽभवत् ।
 पौराणां च महाराज श्रुत्वा राज्ञस्तदा गतिम् ॥ ४०
 अहो धिगिति राजा तु विक्रुश्य भृशदुःखितः ।
 ऊर्ध्वबाहुः स्मरन्मातुः प्ररुरोद युधिष्ठिरः ।
 भीमसेनपुरोगाश्च भ्रातरः सर्व एव ते ॥ ४१
 अन्तःपुरेषु च तदा सुमहान्नुदितस्वनः ।

C. 15. 1053
 B. 15. 37. 43
 K. 15. 39. 43

38 D4.6.8 om. 38 (cf. v. l. 37). — ^a) D5 S
 (except M5) शोचितव्यो (M2 °व्या) (for °तव्यं).
 K2-5 कौरव्य; G2.4 राजेन्द्रः (for °द्र). — ^b) K1
 त्वत्तः स; B1 Dn M4.5 स्वतः स; B6 स्वस्थाने; D1
 पितुः स; D3 मृतः स; D5 T1.2.4 G1-3 स्व(G2 स)-
 र्गस्थः; D7 om.; T3 स्वर्गतः; G5 सस्वर्गः (for स्वन्तः
 स). B6 D1 -पते (for -पतिः). K2-5 स्वर्गे स नृपति-
 र्गतः. — ^c) K4 असि (sic) (for अग्नि-). K1 -संभूतं;
 T2 G2-5 M5 -संयोगाद् (for -संयोगं).

39 ^a) K1.3.4 B1.5 Dn D2.3.7 M5 च (for तु).
 — ^b) D3 om. (hapl.) महात्मनाम्. — ^c) K4.5
 निर्याणं; G5 M1-4 निष्ठानं (for निर्याणं). — ^d) K4
 ततः; T4 नृप (for महान्).

40 ^a) K1 आर्तः पुराणं (sic). K2.5 रुदतां; T1
 च तथा (for च तदा). — ^b) T2.3 G3.4 M1.3.4 आर्त-
 स्वनो (for °स्वरो). T2 महत् (for सभवत्). — ^d)
 B2.6 D3-6.8 S (except G1) तथा (for तदा). B6
 मतिः (for गतिम्). K2.3.5 श्रुत्वा राज्ञस्तथा विधिं;
 K4 D1 राज्ञः श्रुत्वा तथा (K4 °दा) गतिं.

41 T4 om. 41-42. — ^a) D4.6.8.9 T2.3 G1-4
 च; D5 T1 M5 स (for तु). — ^b) K1 विक्रम्य (sic);
 D6 विमृश्य; T1 आक्रुश्य (for वि°). — ^c) D1.3 स
 चोन्मत्तः; G3.4 तु राजर्षिः (for स्मरन्मातुः). — ^f)
 Dn पूर्व (for सर्व). — After 41, D4-6.8 S (T4
 om.) ins.:

97* हरुदुर्दुःखसंतप्ता वर्णयन्तः पृथां तदा ।

[T2.3 G3.4 तथा (for तदा).]

42 T4 om. 42 (cf. v. l. 41). — ^a) D1 तथा (for

C. 15. 1054
B. 15. 37. 43
K. 15. 39. 43

प्रादुरासीन्महाराज पृथां श्रुत्वा तथागताम् ॥ ४२
तं च वृद्धं तथा दग्धं हतपुत्रं नराधिपम् ।
अन्वशोचन्त ते सर्वे गान्धारीं च तपस्विनीम् ॥ ४३

तस्मिन्नुपरते शब्दे मुहूर्तादिव भारत ।
निगृह्य बाष्पं धैर्येण धर्मराजोऽब्रवीदिदम् ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

४६

युधिष्ठिर उवाच ।

तथा महात्मनस्तस्य तपस्युग्रे च वर्ततः ।
अनाथस्येव निधनं तिष्ठत्स्वस्मासु बन्धुषु ॥ १
दुर्विज्ञेया हि गतयः पुरुषाणां मता मम ।

यत्र वैचित्रवीर्योऽसौ दग्ध एवं द्वाग्निना ॥ २
यस्य पुत्रशतं श्रीमदभवद्बाहुशालिनः ।
नागायुतबलो राजा स दग्धो हि द्वाग्निना ॥ ३
यं पुरा पर्यवीजन्त तालवृन्तैर्वरस्त्रियः ।

तदा). — ^δ) D₉ क्रंदित- (for रुदित-). D₁ सुमहत्क्रं-
दितस्ततः. — For 42^{ad}, D_{4-6.8} S (T₄ om.) subst. :

98* अन्तःपुरेषु सुमहांस्ततो रुदितनिस्वनः ।

[T₁ अंतःपुरे च (for °रेषु).]

— °) K₄ महान्नादः; G_{1.5} M_{1.3.4} पु(M₁ सु)रस्त्रीणां;
M₂ पुरंध्रीणां (for महाराज). — ^d) K₂ तथा मृतां (for
तथागताम्). K₄ पृथ्योः श्रुत्वा तथाविधि (sic).

43 ^a) D_{4-6.8} T₁₋₃ G₂₋₄ तपो-; T₄ ततो (for तं
च). D₃ transp. वृद्धं and दग्धं. K₄ तदा; D₅ T_{1.4}
G₃ ततो (for तथा). K₁ तव पुत्रां तथा दग्धां (sic).
— ^b) K₃ जनाधिपं; K₄ यथागतं; D_{4-6.8} S वनेचरं
(for नराधिपम्). K₁ हतपुत्रवराधिपं. — °) B₅ D_{1.3}
अनुशोचन्त. K₁ तं पूर्वे (for ते सर्वे). G₁ अन्वशोचन्ततः
सर्वे. — ^d) D_{1.4-6.8} T₂₋₄ G M यशस्विनीं (for तप°).
K_{4.5} गांधारी च यश(K₅ तप)स्विनी.

44 ^b) D₅ T₄ एव (for इव). — °) K₄ चास्त्रं;
B₂ बाष्पं (for बाष्पं). — ^d) T₁ विललाप युधिष्ठिरः.

Colophon. — Adhy. name : T₃ धृतराष्ट्रमोक्षकथनं.
— Adhy. no. (figures, words or both) : K₂ D₁ 39;
K₄ T₁ 43; K₅ D_{4.6.8} T₂ G_{1.2.5} M₁₋₄ 44; D_{n2}
D₁ 37; D₅ T_{3.4} G_{3.4} 45 (as in text); M₅ 46.
— Śloka no. : K₅ 53; D₉ 45.

46

☞ This adhy. is missing in Ś₁ B₃ (cf. v. l. 15.
3. 3; 22. 1).

1 ^a) G₁ कुतो; M₁ कथं; M₃ यथा (for तथा).
— ^b) T₃ अग्रे (for उग्रे). K_{4.5} प्र- (for च). D_{4-6.8}
S तस्थुषः (for वर्ततः). — °) K_{1.5} B₆ D_{1.2.7.9}
वचने; B_{1.2.4.5} D_n D₃ च (B₂ हि) वने (for निधनं).
— ^d) K₅ D₆ तिष्ठत्स्वस्मासु बन्धुषु (sic).

2 ^a) K B_{1.2.4-6} D_n D_{1-3.7.9} मतिर्ब्रह्म(K₄ °र्विद्व)न्
(for हि गतयः). — ^b) K_{1.4} B_{1.2.4-6} D_n D_{1-3.7.9}
मतिर्मम; K₂ सदानघ; G₁ बतानघ; M₃ मतं मम
(for मता मम). — T₄ om. 2^{ad}. — °) K₂₋₅ G_{1.5}
M_{2.4} [S]पि; D_{4-6.8} T_{1.2} G_{2.4} M_{1.3.5} हि; T₃ वा
(for ऽसौ). — ^d) K₄ B₄ D₉ दग्ध एव; K₄ (also)
नृप एव; D_{4.6.8} T_{2.3} G₄ दह्यतैवं; G₂ दह्यतेयं; G₃
M₅ दह्यते(M₅ °तै)व (for दग्ध एव). K_{1.3.5} B_{1.2.}
4.6 D_n D_{1-3.7.9} वनाग्निना; K₂ स पार्थिवः (for द्वा-
ग्निना). D₅ T₁ दह्यते स्म (T₁ °त्येवं) वनाग्निना; G₁ दंड्य
एवं वनाग्निना.

3 K_{2.3} om. (hapl.) 3. — ^a) D₅ (before corr.)
यत्र (for यस्य). — ^b) K₁ अनयद् (for अभवद्). K₁
D_{4.5.8} T_{1.4} G₁ -शालिनां; T₂ G_{2.4.5} M₂₋₅ -शालिनां;

तं गृध्राः पर्यवीजन्त दावाग्निपरिकालितम् ॥ ४
 सूतमागधसंघैश्च शयानो यः प्रबोध्यते ।
 धरण्यां स नृपः शेते पापस्य मम कर्मभिः ॥ ५
 न तु शोचामि गान्धारीं हतपुत्रां यशस्विनीम् ।
 पतिलोकमनुप्राप्तां तथा भर्तृव्रते स्थिताम् ॥ ६
 पृथामेव तु शोचामि या पुत्रैश्चर्यमृद्धिमत् ।
 उत्सृज्य सुमहदीप्तं वनवासमरोचयत् ॥ ७
 धिग्राज्यमिदमस्माकं धिग्बलं धिक्पराक्रमम् ।
 क्षत्रधर्मं च धिग्यस्मान्मृता जीवामहे वयम् ॥ ८

सुसूक्ष्मा किल कालस्य गतिर्द्विजवरोत्तम ।
 यत्समुत्सृज्य राज्यं सा वनवासमरोचयत् ॥ ९
 युधिष्ठिरस्य जननी भीमस्य विजयस्य च ।
 अनाथवत्कथं दग्धा इति मुह्यामि चिन्तयन् ॥ १०
 वृथा संतोषितो वह्निः खाण्डवे सव्यसाचिना ।
 उपकारमजानन्स कृतघ्न इति मे मतिः ॥ ११
 यत्रादहत्स भगवान्मातरं सव्यसाचिनः ।
 कृत्वा यो ब्राह्मणच्छन्नं भिक्षार्थी समुपागतः ।
 धिगग्निं धिक्च पार्थस्य विश्रुतां सत्यसंधताम् ॥ १२

C. 15. 1069
B. 15. 38. 13
K. 15. 40. 13

M1 -षालि च (for -शालिनः). — °) K4.5 T3 G1.5
 M1-4 -समप्राणः; B5 -बलो **; D5 T1.2.4 G2-4
 -बलप्रा (G4 °त्रा) णः; M5 -बलाः प्राणाः (for -बलो राजा).
 D4.6.8 नागानामयुतप्राणः. — B5 om. 3^d. — ^d) B2.4
 (marg.) वनाग्निना (for दवा°).

4 = (var.) 11. 17. 13; 24. 22. — °) MSS.
 पर्यवीजन्त; T2.3 G3.4 °वीज्यन्त (for °वीजन्त). K2
 यमेनं पर्युपासन्ते. — ^b) D5 G3 वालवृत्तैर्; T3 ताल°
 (for ताल°). K3 सहस्रशः; K4 G3 इव स्त्रियः (for
 वरस्त्रियः). — °) D4.6.8 G2 transp. तं and गृध्राः.
 K1 M3 पर्यवीजन्त; K2 °वर्तन्त; K4 °व्यजन्त; T2 G3.4
 पर्यवीज्यन्त (for °वीजन्त). — ^d) T1 G1 दवाग्निः. K1
 -कल्पितं; B1.5 -वासितं; B6 -पालितं; D1.3 G1 -वारितं
 (for -कालितम्). D4-6.8 T2-4 G2-4 M5 द (D4 T4 दा)-
 वाग्निप्रतिकूलितं; G5 M1-4 दवाग्निपरिवेष्टितं.

5 = (var.) 11. 17. 12. — °) G1 -सर्वैश्च; G5
 M1-4 -संघैर्यः (for -संघैश्च). K1 सूतमागदसंगैश्च (sic).
 — ^b) D1.4-6.8 T G2-4 शयने (for शयानो). G1 परि;
 G5 M1-4 प्रति- (for यः प्र-). K1 B5.6 -बुध्यते; K2-5
 -बोधितः (for -बोध्यते). — °) K2 धरिण्यां. — ^d)
 K3 कर्मणा; K4 B4 °णः (for °भिः). D4-6.8 S
 विकृष्टो (D4.6.8 G2 निकृष्टे; M4 निकृष्टो; M5 विसृष्टो)
 गृध्रवायसैः.

6 °) K1 B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 T3 न च; D4.6.8
 ननु (for न तु). — ^b) K3-5 तपस्विनीं (for यश°).
 — °) B5 सतिलोकम् (sic); G1 पुत्रशोकम् (for पतिलो-
 कम्). D1 अथ (for अनु-). — ^d) T1 G1 भर्तृमते; T3
 °व्रत- (for °व्रते). K2 रतौ; K3-5 G5 M1-4 रतां (for
 स्थिताम्). — After 6, K4 reads from 17 to 47. 7.

7 °) K1 B2.5 Dn D1-3.7 च; K3.4 [अ]नु-; K5

[अ]भि- (for तु). — ^b) D8 damaged. B6 उत्तमं;
 T4 damaged (for ऋद्धिमत्). M4 पुत्रैश्चर्यमृद्धिमत्.
 — °) G3.4 सुमहा- (for सुमहद्).

8 T1 G3 M3 om. (hapl.) 8-9. — °) K1 अस्मा-
 भिर (for °कं). — ^b) D4 चास्माकं; D8 पौरुषं (for
 बलं धिक्). — G1 om. 8°-9^b. — °) T2 ह्यस्मान्;
 G4 यस्मिन्; G5 M1.2.4 तस्मात् (for यस्मान्). — B5
 om. 8^d. — ^d) G5 M1.2.4 तां समुत्सृज्य जीवतां.

9 T1 G3 M3 om. 9; G1 om. 9^{ab} (for all, cf. v. 1.
 8). — °) D8 damaged. K4 सुसूक्ष्मा. D4.6 T2-4
 G2.5 M1.2.4 लोकस्य (for कालस्य). D5 G4 सुसूक्ष्मा-
 खिललोकस्य; M5 °क्ष्मा कलधोतस्य (sic). — °) D5
 इदमुत्सृज्य (for यत्स°). D4 om. राज्यं. G1 उत्सृज्य
 पुत्रात्राज्यं सा.

10 ^b) K3 हि (for च). — °) D4.6.8 T2.3 G2-5
 M1-3.5 दद्येद्; T4 वह्नेर् (for दग्धा). K4 अनाथद-
 ग्धावक्तव्यम् (sic). — ^d) D5 चेति (for इति). K4
 गुह्यामि; D4.6.8 G2 बुद्ध्या वि- (for मुह्यामि).

11 B5 om. 11^a. For 11^{ab}, cf. 1. 214-219.
 — °) D8 partly damaged. K3.4 तथा; G1 अथ
 (for वृथा). K1.4 B1.2.4.6 Dn D1-3.5.7.9 T1 संत-
 र्पितो (for संतोषितो). — M1 reads 11^{cd} after 12^{cd}.
 — °) D4.6.8 M2 स्म (for स).

12 For 12^{ab}, cf. 1. 215. 2. — °) B5 यदा (for
 यत्र). — °) K5 ब्राह्मणात् (for °ण-). — ^d) D8
 damaged. D1.4-6 S (except M4) भैक्षार्थी (for भि°).
 D1.3.9 G3.4 तमुपागतः; G1.5 M1-3 समुपस्थितः (for
 °पागतः). — After 12^{cd}, M1 reads 11^{cd}. — °) K1.5
 पार्थं च (for पार्थस्य). — ^f) D5 तस्य (for सत्य-).

C. 15. 1069
B. 15. 38. 13
K. 15. 40. 13

इदं कष्टतरं चान्यद्भगवन्प्रतिभाति मे ।
वृथाग्निना समायोगो यदभूत्पृथिवीपतेः ॥ १३
तथा तपस्विनस्तस्य राजर्षेः कौरवस्य ह ।
कथमेवंविधो मृत्युः प्रशास्य पृथिवीमिमाम् ॥ १४
तिष्ठत्सु मन्त्रपूतेषु तस्याग्निषु महावने ।
वृथाग्निना समायुक्तो निष्ठां प्राप्तः पिता मम ॥ १५
मन्ये पृथा वेपमाना कृशा धमनिसंतता ।
हा तात धर्मराजेति समाक्रन्दन्महाभये ॥ १६

भीम पर्याप्नुहि भयादिति चैवाभिवाशती ।
समन्ततः परिक्षिप्ता माता मेऽभूद्वाग्निना ॥ १७
सहदेवः प्रियस्तस्याः पुत्रेभ्योऽधिक एव तु ।
न चैनां मोक्षयामास वीरो माद्रवतीसुतः ॥ १८
तच्छ्रुत्वा रुरुदुः सर्वे समालिङ्ग्य परस्परम् ।
पाण्डवाः पञ्च दुःखार्ता भूतानीव युगक्षये ॥ १९
तेषां तु पुरुषेन्द्राणां रुदतां रुदितस्वनः ।
प्रासादाभोगसंरुद्धो अन्वरौत्सीत्स रोदसी ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासिकपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

K1 B5 विश्रुता सत्यसंधता. — After 12, D1.3 ins.:

99* दहते मातरं मह्यं यस्य ते गतिरीदृशी ।

13 B5 om. 13^a. — ^a) G3.4 नष्टतरं (for कष्ट^o).
D5 वापि; T3 चास्य (for चान्यद्). — ^b) M2 मां;
M3-5 मा (for मे). — K5 om. 13^c-15^b. — ^c) D5
पृथाग्निना; T1 G1 द्वाग्निना; M2 पृथयाग्नि- (for वृथा-
ग्निना). K1 समं योगो; K4 समायोगे; T2 योगं
(for योगो). — ^d) K1.3.4 G5 M2 पृथिवीपते.

14 K5 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) D8 damaged.
K2 B4 वृथा; T3 तदा (for तथा). T1 तथा तदा तप-
स्विनो. — ^b) K2.4 B2.6 D3-8 T G2-4 M5 च (for
ह). — ^c) K2-4 D6.8 T2 M3.5 एवं गतो; D4 एवंगमो;
T1 एवं गतं; G5 M2.4 एवागतो; M1 एतादृशो (for
एवंविधो). D5 T1.4 G2-4 कथमेवं गतो (T1 वंगतं) मृत्युं;
G1 अथ मे संगतो मृत्युं. — D4 om. 14^d-16^a. — ^d)
K1 पृशम्य (sic) (for प्रशास्य).

15 K5 om. 15^{ab} (cf. v. l. 13). D4 om. 15 (cf.
v. l. 14). — ^a) K4 मन्त्रदूतेषु (for पूतेषु). — ^b)
K1 तथा (for तस्य). B4 महामुने (for वने). K4
हुतवैकारिकाग्निषु. — ^c) D5.6.8 S (except M4) स
वृथा (G1 द्वा)ग्नि- (for वृथाग्निना). — ^d) D8 dam-
aged.

16 D4 om. 16^a (cf. v. l. 14). K2 om. 16. — ^a)
D5 T1.4 G3 वने; D8 damaged; G1 मान्या (for
मन्ये). K1 B4 वृथा (for पृथा). — ^b) D1 संमिता
(for संतता). K1 कृशा धर्मनिसंतता (sic); K5 कृषा
धमनिसंवृता. — ^c) Dn2 हा तदा; D6 G2 हता तु (for

हा तात). — ^d) B4.6 D2.5 T G3-5 M1-4 मामाक्रन्दन्
(for समा^o). D1 माक्रन्दन्महतो भयान्; D4.6.8 G1.2
मामाक्रन्दन्महाहवे (G1 वने; G2 दवे).

17 K4 reads from 17 to 47. 7 after 6. — ^a)
K4 पार्थाप्नुहि; D1 पर्याप्तोसि (for पुहि). G1 तथा
(for भयाद्). K1 भीम पर्याप्तभयाश्चैव (sic). — ^b)
B5 om. from दिति up to गतः स (in 15. 47. 7^d). D9
या (for च). K1 शंशती; K2.4.5 B2.6 D1.5.6.8.9
T1.4 G3.5 M -याचती; T2.3 G2.4 -याचति (for
-वाशती). G1 इति चैवाभियाचते. — For 17^{ab}, D8
subst.:

100* भीम मां त्राहि दावाग्नेर्भयादित्यभियाचती ।
— ^d) K1 B1.2.4.6 Dn D1-3.6.9 M1 [अ]भून्मे (by
transp.).

18 For the sequence in K4, cf. v. l. 17. B5
om. 18 (cf. v. l. 17). — ^a) D1 सहदेवं (for देवः).
— ^b) D4-6.8 T G2.4 M5 [ऽ]धिकम्; G5 M1.2.4 चैक
(for अधिक). K1 पुत्रेभ्योत्तिकरावतु (sic). — ^c) B4
योक्षयामास. K1 नैवात्मा नोक्षयामास (sic). — ^d) B2
माद्रीवती; G5 मद्र^o.

19 For the sequence in K4, cf. v. l. 17. B5
om. 19 (cf. v. l. 17). Before 19, K5 G5 ins. वैशं-
पायनः. — ^b) M3 समासाद्य (for लिङ्ग्य). — ^d) K1
भूतानेवं (for नीव). K5 युगे; G1.5 M1-4 [आ]युषः
(for युग-).

20 For the sequence in K4, cf. v. l. 17. B5
om. 20 (cf. v. l. 17). — ^b) K5 रुदितः (for त-).

४७

नारद उवाच ।

नासौ वृथाग्निना दग्धो यथा तत्र श्रुतं मया ।

वैचित्रवीर्यो नृपतिस्तत्ते वक्ष्यामि भारत ॥ १

वनं प्रविशता तेन वायुभक्षेण धीमता ।

अग्नयः कारयित्वेष्टिमुत्सृष्टा इति नः श्रुतम् ॥ २

याजकास्तु ततस्तस्य तानग्नीन्निर्जने वने ।

समुत्सृज्य यथाकामं जग्मुर्भरतसत्तम ॥ ३

स विवृद्धस्तदा वह्निर्वने तस्मिन्नभूत्किल ।

तेन तद्वनमादीप्तमिति मे तापसाब्रुवन् ॥ ४

स राजा जाह्नवीकच्छे यथा ते कथितं मया ।

तेनाग्निना समायुक्तः स्वेनैव भरतर्षभ ॥ ५

एवमावेदयामासुर्मुनयस्ते ममानघ ।

C. 15. 1083
B. 15. 39. 6
K. 15. 41. 6

K4 B6 रुदतां रुदि(K4 °द)तः पुनः. — °) K1 -संवृद्धा;
K2 -संरुद्धान्; K4 B1. 2. 4. 6 Dn2 D1-3. 7. 9 -संवृद्धो;
Bom. ed. -संरुद्धे (for -संरुद्धो). K3 प्रासादाभोगि-
संवृद्धो; K5 °दान्भोगसंरुद्धान्; Dn1 °दाभोगसंवृद्धो;
D4. 6 T2. 3 G2-4 प्रासादभागसं(D4. 6 G2 °गं सं)रुद्धो;
M1. 3 प्रासादभो(M3 °दो भो)गसं. — °) K2 अन्वरो-
त्सीत्स; K5 अन्वरोत्सीद्ध. D4-6. 8 S रोदसी सम(T3
°सीमप्य)रुंधत. — After 20, G1. 5 M1-4 ins. :

101* अन्योन्यं वीक्ष्य वीक्ष्यैवं स्मृत्वा मातुरूपप्लवम् ।
सेहिरे न महीपाला निपेतुः पृथिवीतले ।
पुनरुत्थाय चालिङ्ग्य रुदन्तो विषमस्वनाः ।
निपेतुः पाण्डवाः शोकाद्धर्मराजस्य पादयोः ।

[(L. 1) G5 M2. 3 एव (for एवं). G1 सुखं च राजो
गांधार्याः (for the prior half). G1 श्रुत्वा (for स्मृत्वा).
— (L. 2) G1 ते सर्वे च (for सेहिरे न). — (L. 3)
G1. 5 M2. 3 -स्वराः (for -स्वनाः). — G1 om. line 4.
— (L. 4) M2 निपेतुः (for निपेतुः).]

Colophon om. in B5 D4-6. 8 T G2-4 M5. — Adhy.
no. (figures, words or both) : K2 41; K4 44;
K5 G1. 5 M1-4 45; D1 38. — Śloka no. : K4 35;
D9 22.

47

 This adhy. is missing in Ś1 B3 (cf. v. l. 15.
3. 3; 22. 1).

1 B5 om. from 1 up to गतः स (in 7^d) (cf. v. l.
15. 46. 17). K4 reads 15. 46. 17 to 47. 7 after
15. 46. 6. D4. 6. 8 om. the ref. — °) D9 पृथा
(for वृथा). — °) K2-5 तात; G1 तत्तु (for तत्र).

— T1 om. 1st. — °) K2-5 पांडव; G1. 5 M1-4 तत्त्वतः
(for भारत). D4-6. 8 T2-4 G2-4 M5 न ते (D5 T4
G3. 4 तु) शोच्यो (D5 T4 °च्ये) नराधिप (G3. 4 °पः).

2 For the sequence in K4, cf. v. l. 1. B5 om.
2 (cf. v. l. 1). — °) K3 Dn D1 G1. 3. 5 M3 [अ]नेन
(for तेन). — °) K1 -भक्ष्येन; K5 -भक्ष्येण (for
-भक्षेण). — °) G3 इव (for इति).

3 For the sequence in K4, cf. v. l. 1. B5 om.
3 (cf. v. l. 1). — °) K2-5 G5 M2-5 तानथो; G1 ते
ततस्; G3. 4 तु वने (for तु ततस्). D4-6. 8 T2. 4 G2
याजका(D5 °कां)स्तानथैतस्य; T1 °कास्तावदेतस्य; T3
°कास्तु सदैतस्य; M1 °स्तानथोद्वास्य. — °) K3. 4 D5
G1. 3 M2 तदाग्निं; K5 तदाग्नीन्; D4. 6. 8 T2. 4 G2 M1
तदानां; D9 तानग्निं; T1 तथाग्नीन्; T3 तथाग्निं; G4
तदग्निर् (for तानग्नीन्). D5 G1 विजने (for निर्जने).
— °) G3. 4 उत्सृज्य च (for समुत्सृज्य). — °) K2-5
D4-6. 8 S ययुर् (for जग्मुर्).

4 For the sequence in K4, cf. v. l. 1. B5 om.
4 (cf. v. l. 1). — °) K2-5 सं- (for वि-). D4. 6. 8
T2-4 G2. 4 तथा (for तदा). — °) K1 ते तत्वनमथा-
दीप्तिम् (sic). — °) K3-5 Dn D1. 2 G1. 5 M1. 2. 4. 5
ते (for मे). M3 इति तापसमब्रुवन्.

5 For the sequence in K4, cf. v. l. 1. B5 om.
5 (cf. v. l. 1). — °) T3 राजञ् (for राजा). Dn
D2 -कक्षे; T1 -तीरे (for -कच्छे). — °) T1 यथावत्
(for यथा ते). — °) K4 तेनैव; D3. 4 स राजा (for
स्वेनैव).

6 For the sequence in K4, cf. v. l. 1. K1 B5
om. 6 (for B5, cf. v. l. 1). — °) T1 इदम् (for
एवम्). — °) K2. 5 अनघाः. — °) K3 D6-8 T G1-4

C. 15. 1083
B. 15. 39. 6
K. 15. 41. 6

ये ते भागीरथीतीरे मया दृष्टा युधिष्ठिर ॥ ६
एवं स्वेनाग्निना राजा समायुक्तो महीपते ।
मा शोचिथास्त्वं नृपतिं गतः स परमां गतिम् ॥ ७
गुरुशुश्रूषया चैव जननी तव पाण्डव ।
प्राप्ता सुमहतीं सिद्धिमिति मे नात्र संशयः ॥ ८
कर्तुमर्हसि कौरव्य तेषां त्वमुदकक्रियाम् ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वैरेतदत्र विधीयताम् ॥ ९
वैशंपायन उवाच ।
ततः स पृथिवीपालः पाण्डवानां धुरंधरः ।

M1. 2 एते (for ये ते). G5 M1-3 -कूले (for -तीरे).
—^d) K4 मयोद्विष्टो (for मया दृष्टा).

7 For the sequence in K4, cf. v. l. 1. B6 om.
up to गतः स (cf. v. l. 1). —^a) K4 तेन (for
स्वेन). G1 राजन् (for राजा). —^b) K2. 4. 5 G3. 4
महीपतिः (for °पते). —^c) K1 शोचिथास् (sic); K5
शोचिस्मास् (sic); B4 °तास्; D5 T2. 3 G2-4 शोचथास्;
M5 शोचता (for शोचिथास्). K2. 3. 5 D9 T2 तं (for
त्वं). D4. 8 नृपते; D6 G2 °तिर् (for °ति). K4
मा शोचेथा नरपतिं; T1 मा शुचस्त्वं नरपते; G1 तं मा
शोच नृपतिं; G5 M1-4 मा शोचिष्टाः कुरुश्रेष्ठ. —^d) K1
तपसा; G1 गतः सन् (for गतः स).

8 ^a) D7 कुरु. (for गुरु). —^b) K1 B1. 2. 4-8 Dn
D1-3. 7. 9 जननी ते जना (B2. 6 D1. 3. 9 नरा)धिप. —^c)
M1 तु (for सु). K1 प्राप्ता सुमहती सिद्धिर्; D4-6. 8 T
G2. 3 गतिं प्राप्ता सुमहतीम्; G4 गतिं प्राप्ता वसुमतीम्.
—^d) D4-6. 8 T G2-5 M1-3 नास्ति (for नात्र).

9 ^a) K1. 5 B1. 2. 4-8 Dn D1-3. 7. 9 राजेंद्र; D4. 6. 8
G2 धर्मज्ञ (for कौरव्य). —^b) K3. 4 तेषां (for तेषां).
B6 तु ह्युदकः; G1 चैवोदकः; M4 तामुदकः (for त्वमु-
दकः). T4 -क्रियाः. —^c) K1 सहितैः (for °तः).
—^d) K1 विधेयतां (sic); K2. 3. 5 D4-6. 8 S विधीयते
(for °यताम्). — After 9, T1 ins. an addl.
colophon [Adhy. no. 44].

10 ^a) T1 M2. 5 पृथिवीपालः. —^b) K1 च नारदः
(for धुरंधरः). G1 कुरुराजो युधिष्ठिरः. —^c) K2
निर्ययुः. K1. 3 B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 8 निर्ययुः सहसोदर्यः.
—^d) T2 सदरैर्. K B1. 2. 4-6 Dn D1-3. 7. 9 सदरश्च
नरर्षभ (B2 °भं); B5 °रश्च नराधिपः.

निर्ययौ सह सोदर्यैः सदारो भरतर्षभ ॥ १०
पौरजानपदाश्चैव राजभक्तिपुरस्कृताः ।
गङ्गां प्रजग्मुरभितो वाससैकेन संबृताः ॥ ११
ततोऽवगाह्य सलिलं सर्वे ते कुरुपुंगवाः ।
युयुत्सुमग्रतः कृत्वा ददुस्तोयं महात्मने ॥ १२
गान्धार्याश्च पृथायाश्च विधिवन्नामगोत्रतः ।
शौचं निर्वर्तयन्तस्ते तत्रोषुर्नगराद्बहिः ॥ १३
प्रेषयामास स नरान्विधिज्ञानाप्तकारिणः ।
गङ्गाद्वारं कुरुश्रेष्ठो यत्र दग्धोऽभवन्नृपः ॥ १४

11 ^a) M4 पौराः सह ययुः सर्वे. —^b) K5 राजन् (for
राज-). K2 -समन्विताः; K5 -समायुताः (for -पुरस्कृताः).
K3. 4 राजभक्तिं समाश्रिताः; D4-6. 8 T G2-5 M2-5
°भक्तिमुपा (G5 M2 °मुता)श्रिताः. —^d) G3. 4 व्यासेन
(sic) (for वाससा).

12 T4 om. 12-14. —^a) K4 वि- (for स्व-). B1
Dn1 सलिले (for °लं). —^b) T1 सर्वे तु; G1. 5 M1-4
ते सर्वे (by transp.). K1 B1. 2. 4. 5 Dn D2. 3. 7 नर-
(for कुरु-).

13 T4 om. 13 (cf. v. l. 12). B6 om. 13-14.
—^a) K1 पृथा चान्या (for पृथायाश्च). K2-5 गांधार्यै च
पृथायै च; T3 °र्याश्चापि विधिवत्. —^b) T3 पृथाया
(for विधिवन्). — D8 om. 13^{ad}. —^c) K4 D4. 6
G2 शोकं (for शौचं). D1. 2 T1 G1. 2. 5 M निर्वर्तयन्तस्.
K1 तु (for ते). —^d) K2. 3. 5 D4-6 T1-3 G2-5 M1-3
तदोषुर्; K4 ततो° (for तत्रोषुर्).

14 B6 T4 om. 14 (cf. v. l. 13, 12). —^a) K2-5
D4-6. 8 S (T4 om.) च; B4 om. (for स). D1 नग-
राद्; D5 T1 चरान्; G1. 5 M1-4 तदा (for नरान्).
—^b) T1 विविधानाप्तकारिणः; G1 विधिना ह्याप्त°; G2
विधिज्ञानार्त°. — 14^{ad} partly damaged in D4. —^c)
D5. 6. 8 T1-3 G2-4 M5 -द्वारे (for -द्वारं). K1 B1. 4. 5
Dn D2. 7 नरश्रेष्ठो (K1 °ष्ठ) (for कुरु°). —^d) G1
महीपतिः; G2 [S]भवन्नृपः.

15 ^a) B1. 5 Dn D2. 7 कृत्यानि; D4. 6. 8 तुल्यानि;
D5 T3 शल्यानि; T1. 4 कल्याणे (for कुल्यानि). —^b)
G1 [S]वदंस; G4 [S]न्वयात्; M1 °गात् (for °शात्).
—^c) G3. 4 कर्तव्यादीनि (for °नीति). —^d) K2. 5
तदा देशान्; K4 दत्त्वा दामान्; G1 यत्र दग्धो; G3. 4

तत्रैव तेषां कुल्यानि गङ्गाद्वारेऽन्वशात्तदा ।
 कर्तव्यानीति पुरुषान्दत्तदेयान्महीपतिः ॥ १५
 द्वादशेऽहनि तेभ्यः स कृतशौचो नराधिपः ।
 ददौ श्राद्धानि विधिवदक्षिणावन्ति पाण्डवः ॥ १६
 धृतराष्ट्रं समुद्दिश्य ददौ स पृथिवीपतिः ।
 सुवर्णं रजतं गाश्च शय्याश्च सुमहाधनाः ॥ १७
 गान्धार्याश्चैव तेजस्वी पृथायाश्च पृथक्पृथक् ।
 संकीर्त्य नामनी राजा ददौ दानमनुत्तमम् ॥ १८

यो यदिच्छति यावच्च तावत्स लभते द्विजः ।
 शयनं भोजनं यानं मणिरत्नमथो धनम् ॥ १९
 यानमाच्छादनं भोगान्दासीश्च परिचारिकाः ।
 ददौ राजा समुद्दिश्य तयोर्मात्रोर्महीपतिः ॥ २०
 ततः स पृथिवीपालो दत्त्वा श्राद्धान्यनेकशः ।
 प्रविवेश पुनर्धीमान्नगरं वारणाह्वयम् ॥ २१
 ते चापि राजवचनात्पुरुषा ये गताभवन् ।
 संकल्प्य तेषां कुल्यानि पुनः प्रत्यागमंस्ततः ॥ २२

C. 15. 1099
B. 15. 39. 22
K. 15. 41. 22

तत्तदेयान् (for दत्तदेयान्). K5 महीपते.

16 G3.4 om. 16^a-17^b. 16^{ab} partly damaged in D4. — ^a) M1 om. सहनि. K1 स्म; D5.6.8 T2-4 G2.5 M च (for स). — ^b) B6 कृतशौचं. — ^c) D1 दानानि (for विधिवद्). T1 श्राद्धानि विधिवद्राजा. — ^d) K5 D9 M1.3 पाण्डवाः (M1 °व). K3.4 राजन्दानानि पाण्डवः.

17 G3.4 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). K3 om. 17-18; K4 reads the same on marg. sec. m. — ^b) K2.5 ददौ स नृपसत्तमः. — ^c) M1 सुवर्णं- (for °र्ण). K4 गावः (for गाश्च). — ^d) G3.4 तिलाश् (for शय्याश्). G1.5 M2.3 शयनानि महाधनान् (G1 °नं); M1 शयनानि महांति च.

18 K3 om. 18 (cf. v. l. 17). K4 reads 18 on marg. — ^a) K2.5 D4-6.8 T G2-4 M5 चापि (for चैव). — After 18^{ab}, M1 ins.:

102* बहुनि चैव रत्नानि वासांसि विविधानि च ।

महार्हाणि विचित्राणि ददौ कौरवनन्दनः ।

— ^c) K4 नामना (for °नी). T1 संकीर्त्य नामगोत्राणि; G1 राजा संकीर्त्य नामानि. — ^d) G3 धनम् (for दानम्). D1 ददौ दानसमुद्भवं. — For 18^{ad}, K2.5 subst.:

103* संकीर्त्य नामानि ददौ राजन्दानानि पार्थिवः ।

19 ^a) K4 यो यो यत्रैव तावच्च. — ^b) K1 G1 च (for स). K1 B1.5 Dn D2.7 नरः (for द्विजः). — For 19^{ab}, T1 subst.:

104* यावदिच्छन्ति विप्रास्तु तावन्ति प्रामुयुर्द्विजाः ।

— ^c) K1 B1.4.6 Dn2 D9 पानं; K4 दानं (for यानं). — ^d) T1 बहु- (for मणि-). D4.6.8 G2 च भो(G2 भा)जनं; G1 तथा धनं; G3.4 अथोदनं; M3 महाधनं

(for अथो धनम्).

20 ^a) K1 D4-6 T1-3 G2-5 M1-3 पानम्; T4 दानम् (for यानम्). D9 भोग्यं; G2 भोगं (for भोगान्). — ^b) K2 दासाश् (for दासीश्). K3.4 तु (for च). D4-6.8 T1.3 G1.2 M3-5 -चारकाः (for -चारिकाः). K1 B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 दासीश्च समलंकृताः. — ^c) K4 ददौ राजानमुद्दिश्य. — ^d) K4 मात्रे; D4.6 श्रात्रोर् (sic) (for मात्रोर्). K2.3 D5 T2.4 महीपते; D4.6.8 G2 °पतेः (for °पतिः). G1 ततो मात्रे महीपतिः; G5 M1-3 ततो मात्रो [°त्रे] महीपते.

21 ^c) G1.5 M2.3 पुरीं; M1.4.5 पुरं (for पुनर्). K1 B1.2.4-6 Dn D1-3.7.9 प्रविवेश पुरं (B6 °रा) राजा; K5 °वेश पुरीं विद्वान्. — ^d) K2-5 B2 D4-6.8 S पुरं वा(B2 G5 M °नर्वा)रणसाह्वयं; D1 नगरं नागसा(marg. वारणा)ह्वयं. — After 21, G1.5 M1-4 ins.:

105* सिक्तसंमार्जितपथं पताकातोरणोच्छ्रितम् ।

हृष्टपुष्टजनाकीर्णं पुरं तेषां प्रवेशने ।

[(L. 2) G1 मृष्ट- (for हृष्ट-). G1 पताकाध्वजशोभितं; G5 M2 प्रविवेश पुरं महत् (for the post. half).]

22 ^a) K2 तदा (for ते च). — ^b) K4.5 G1 यो (for ये). K4 G1 गतस् (for गता). G1.5 M1-3 ततः (for [अ]भवन्). — After 22^{ab}, G1.5 M1-4 ins.:

106* धृतराष्ट्रस्य गान्धार्याः कुन्त्याश्चक्रुश्च संघशः ।

गङ्गाद्वारे शुभे पुण्ये यथोद्दिष्टं महात्मना ।

[(L. 1) M4 संचयः (for संघशः). G1 कुन्त्याश्च भरत-
 र्षभ; G5 M2 °श्च निधनक्षये; M3 °श्चाथ प्रचक्रिरे (for the
 post. half).]

— D6.8 T2 G2 read 22^{ad} twice. — ^c) G3.4 M5 संकल्प्य (for संकल्प्य). D6.8 G2 (all both times)
 M1.4 कृत्वा (for तेषां). D6.8 (both first time)

C. 15. 1100
B. 15. 39. 23
K. 15. 41. 23

माल्यैर्गन्धैश्च विविधैः पूजयित्वा यथाविधि ।
कुल्यानि तेषां संयोज्य तदाचख्युर्महीपतेः ॥ २३
समाश्वास्य च राजानं धर्मात्मानं युधिष्ठिरम् ।
नारदोऽप्यगमद्राजन्परमर्षिर्यथेप्सितम् ॥ २४
एवं वर्षाण्यतीतानि धृतराष्ट्रस्य धीमतः ।

वनवासे तदा त्रीणि नगरे दश पञ्च च ॥ २५
हतपुत्रस्य संग्रामे दानानि ददतः सदा ।
ज्ञातिसंबन्धिमित्राणां भ्रातृणां स्वजनस्य च ॥ २६
युधिष्ठिरस्तु नृपतिर्नातिप्रीतमनास्तदा ।
धारयामास तद्राज्यं निहतज्ञातिबान्धवः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आश्रमवासपर्वणि सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ नारदागमनपर्व समाप्तम् ॥

॥ समाप्तमाश्रमवासिकं पर्व ॥

कुल्यानि; T₂ (second time) कार्याणि; T₄ कल्याणि (for कुल्यानि). D₅ T₃ संकल्प्य तेषां (T₃ कृत्वा) शल्यानि; G₁ संकल्पकृतकुल्यानि; G₅ M_{2.3} °ल्पयित्वा कुं. ❀ C_n: संकल्प्य एकीकृत्य, कुल्यानि अस्थीनि, प्रत्यागमन्, गङ्गामिति शेषः । संयोज्य गङ्गयेति शेषः । ❀ —The word कुल्य, in the context denotes a receptacle for bones. —^a) K₁ प्रत्यागमत्; K_{4.5} °गमस्; T₂ (first time) पुत्र्यागमस् (sic). K₂₋₅ तदा (for ततः). D_{4.6.8} T₂ G₂ (last four second time) M_{1.4} निवापानि च सर्वशः; T₃ सवनानि च सर्वशः; G₁ M₃ ते चापि न्यवसन्सुखं; G₅ M₂ ते चापि परिमार्जनं.

23 ^b) K₁ B_{1.2.4-6} D_n D_{1-3.7.9} T₁ M₅ अर्चयित्वा (for पूज°). K_{1.5} यथा विधिः; G₁ महात्मनः. —^c) K₂ पुण्यानि; D₅ T₃ शल्यानि; T₄ कल्याणि (for कुल्यानि). K₃ D₁ संयुज्य (for संयोज्य). —^d) D₉ तदा चक्रुर्. M₁ महीपते. K₂ ते प्रचख्युर्महीपते; K_{3.4} तदा चक्रुर्महीपतिः (K₄ °ते); B₂ तदाचक्षुर्महीपतिः (sic).

24 ^a) K₁ B_{1.2.4.5} D_n D_{2.3.7.9} तु (for च). K₂ स समाश्वास्य राजानं. —^c) D_{4-6.8} T_{1.2.4} G₂₋₅ M_{1.2} प्रीतः (for राजन्). T₃ G₁ M₃ नारदोभ्य (M₃ °दोत्य) गमत्प्रीतः. —^d) G₁ स देवर्षिर् (for परमर्षिर्). — After 24, K_{2.3.5} ins.:

107* द्वारकायां ततः कृष्णं वासुदेवं जनार्दनम् ।

अनादिनिधनं विष्णुं शङ्खचक्रगदाधरम् ।

रहस्यकथने युक्तं नारायणमनामयम् ।

[(L. 1) K_{3.5} तदा द्रष्टुं (for ततः कृष्णं). K₅ देवदेवं (for वासु°). — (L. 3) K_{3.5} युक्तो (for युक्तं).]

25 ^a) K₂ पञ्च (for एवं). —^b) T₃ धृतराष्ट्रमहीपतेः. —^c) K₁ B_{1.4.5} D_n D_{1.2.7.9} T_{1.3} G_{3.4} तथा (for तदा).

26 ^b) K₄ D_{1.3} G₁ तदा (for सदा). —^c) D_{4-6.8} S नृपतेः (M₄ ददतः) पुत्रपौत्राणां. —^d) D_{4-6.8} S मित्राणां (for भ्रातृणां). G₁ च (for स्व).

27 ^a) D₃ च; M₂ स (for तु). T₂ नृपते. —^b) K₁ राजा (for नाति). K_{1.3.5} B_{2.4} D₉ G₁ M₄ प्रीतिमनास् (for प्रीत°). T_{2.3} तथा (for तदा). M₁ सह भ्रातृभिरच्युतः. —^c) K_{2.3.5} D₃ T₁ G_{3.4} कारयामास; T₃ पाल°; G₁ शास° (for धार°). K₁ तद्राष्ट्रं. —^d) K_{3.4} विगत- (for निहत-). K₂₋₅ D₅ T_{1.4} G_{1.3.4} M₂ बांधवं (for बान्धवः). — After 27, D_{2.7} Cal. ed. ins.:

108* तथाश्रमवासिके तु पर्वण्यपि समाहितः ।

गन्धमाल्यादियुक्तं च हविष्यं भोजयेद्विजान् ।

Colophon. — *Adhy. name*: K₃ श्राद्धक्रिया; T₄ धृतराष्ट्रश्राद्धकरणं; M₃ युधिष्ठिरसमाश्वासनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K₂ 42; K₄ D_{4.6.8} T_{1.2} G₂ 45; K₅ D₅ T_{3.4} G_{1.3-5} M₁₋₄ 46; B₄ D_{n2} D₁ 39; M₅ 40. — *Śloka no.*: K₄ 75; D₉ 27.

After the last colophon, K₁ concludes with:

समाप्तं आश्रमवासिकपर्वं । शुभम् । शुभम् ।

K₂ concludes with:

इति आश्रमवासिके पर्वणि संपूर्णं ॥ संवत् १८२८ ॥ शाके १६९३ मिति ज्येष्ठकृष्ण ३ गुरुवासरे । लिपिकृतं मिश्र भगवान्-वासी आभांनेरिको ।

K3 concludes with :

समाप्तं चाश्रमवासिकं पर्वं ॥ १५ ॥ अथ मौसलं । तस्याय-माद्यः श्लोकः ॥

षट्त्रिंशे त्वथ संप्राप्ते वर्षे कौरवनन्दनः ।

ददर्श विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥

[(sec. m.) अत्र वृत्तान्ताः । धृतराष्ट्रसेवनं । धृतराष्ट्रवनाभिग-मनं । तत्र व्यासदर्शनं । तत्र शतयूपराजार्षिसंवादः । धर्मराजस्य वनं प्रति गमनं । तत्र धृतराष्ट्रस्य धर्मं प्रति प्रश्नः । व्यासदर्शनं । भागी-रथीजले भीष्मादीनां दर्शनं । धर्मराजस्य हस्तिनापुरगमनं । धृतराष्ट्र-दाहो नारदेन धर्मं प्रति कथितः ।]

K4 concludes with :

आश्रमवासिकपर्व समाप्तः । अथ संवत् १८१२ शालिवाहन-शाके १६७७ प्रवर्तमाने हेमन्तऋतौ युवा नाम संवत्सरे मार्गशीर्ष-कृष्णे सप्तमी गुरुवासरे ॥ भगवानभट्टेन लिखितोऽयं पुस्तकं ।

K5 concludes with :

समाप्तमिदमाश्रमवासिकं नाम भारतस्य पञ्चदशमं पर्वं समाप्तं १५ ॥ अस्यानु मौसलपर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

षट्त्रिंशेति ।

अस्मिन्पर्वणि अमी वृत्तान्ताः । ... । शुभं भूयात् । श्रीहरये नमः ।

B1, 2, 5 conclude with :

आश्रमवासिकं समाप्तम् ।

B4 concludes with :

आश्रमवासिकपर्व समाप्तम् । अतः परं मौसलं पर्वं भविष्यति ।

B6 concludes with :

समाप्तं । ॐ ।

तथाश्रमनिवासे तु हविष्यं भोजयेद्विजान् ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥

ॐ । श्रीहरिः शरणम् ॥

Dn1 concludes with :

आश्रमवासिकं पर्वं समाप्तं । शुभमस्तु । सिद्धिरस्तु ॥ श्रीसीता-पतेरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ संख्या ११३० ॥

Dn2 concludes with :

आश्रमवासिकं पर्वं समाप्तमिति शुभमस्तु ।

D1 concludes with :

आश्रमवासिकं पर्वं समाप्तमिति ॥ संवत् १६४२ समये भाद्र-पदवदि ८ इन्दुवासरे तद्विनलिखितं । नारायण अनन्त वाराणशी-माणिकर्णिकाविश्वेश्वरसंनिधौ ॥ छ ॥ अतः परं मौसलं पर्वं ॥

वैशंपायनः ।

षट्त्रिंशे त्वथ संप्राप्ते वर्षे कौरवनन्दनः ।

ददर्श विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥

D2 concludes with :

आश्रमवासिकं पर्वं समाप्तमिति ॥ शुभमस्तु ॥

संवत् १६६९ समये आस्विनवदि चतुर्दशि लिखितं रघुनाथेन ॥ भा ॥ ६ ॥

D3 concludes with :

आश्रमवासिकं पर्वं समाप्तं ॥ संवत् १७१८ कार्तिकवदि ७ शुके ॥ प. पुरुषोत्तमेन लिखितं ॥ रामकृष्णजयकृष्णशिवकृष्णपद्म-नाभपठनार्थं च ॥ भा १२० ॥

D4 concludes with :

आश्रमपर्वं समाप्तं ॥ श्रीसाम्बशिवाय नमः ॥ श्रीसाम्बसदा-शिवाय नमः ॥ छ ॥ श्री ॥ छ ॥ श्रीः ॥ भा १२० ॥

D5 concludes with :

श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीरामाय नमः ॥

अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥

आनन्दसंवत्सर श्रावणशुद्धपञ्चमी बुधवार इदं आश्रमवास-पर्वं पुस्तकं राजश्री मोरोकृष्णपंडितस्य विश्वनाथभट्टस्वहस्त-लिखितं ॥ श्रीकाशीविश्वनाथार्पणमस्तु ॥ आश्रमवासपर्वं समाप्तं ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ छ ॥ भाद छ ॥

D6 concludes with :

आश्रमपर्वं समाप्तं ॥ श्रीरस्तु ॥ श्रीराम ॥ श्रीरस्तु ॥

D8 concludes with :

श्रीसदाशिवाय नमः ॥ आश्रमवासपर्वं समाप्तम् ॥ छ ॥ कर-कृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ॥ छ ॥

D9 concludes with :

आश्रमवासिकं पर्वं समाप्तं ॥ अस्मिन्पर्वण्यमी वृत्तान्ताः ॥ धृतराष्ट्रपूजा । भीमसेनामर्षः । धृतराष्ट्रवैराग्यं । व्यासवाक्यं । धृतराष्ट्रवनानुज्ञा । राजनीत्युपदेशः । पौरजानपदानुनयः । सात्वत-वाक्यं । विदुरप्रेषणं । विदुरवाक्यं । धृतराष्ट्रनिर्याणं । कुन्ती-

वाक्यं । युधिष्ठिरनिवर्तनं । व्यासाश्रमगमनं । नारदवाक्यं । शत-
यूपप्रभः । पाण्डवशोकः । पाण्डवप्रयाणं । आश्रमप्राप्तिः ।
पाण्डववर्णनं । विदुरोत्क्रान्तिः । व्यासवाक्यं । व्यासदर्शनं ।
पुत्रदर्शनाश्चर्यं । कुन्तीवाक्यं । मृतपुत्राणां दर्शनं । परीक्षि-
दर्शनं । नगरप्रवेशः । नारदागमनं । धृतराष्ट्रनिर्याणं । उदक-
दानकथनं । अतः परं मौशलपर्व । यस्यायमभिसन्धिः ॥

षड्विंशे त्वथ संप्राप्ते ॥

T1 concludes with :

आश्रमपर्व समाप्तम् ॥

T2 concludes with :

श्रीकृष्णाय नमः । आश्रमपर्व समाप्तः ।

T3 concludes with :

श्रीसीतारामार्पणमस्तु । आश्रमवासपर्व समाप्तं । आज्ञीरस-
नाम संवत् श्रावणमासं आदिवारं कोच्चलकोटिवेकटरायः नोरि-
लक्ष्मन्नस्य प्रति(ग्रन्थः) क्रमेण प्रगडसुब्बय्यः आश्रमवासपर्व
संपूर्णं लिखितवान् । श्री ७८ कृत्वा लिखितं । श्रीरामार्पणमस्तु ॥

T4 concludes with :

रामचन्द्राय नमः ॥ छ ॥ पर्व समाप्तं ॥ छ ॥ मंगलम् ॥

G1 concludes with :

हरि ॐ ॥

G2 concludes with :

आश्रमवासपर्व समाप्तम् । हरिः ॐ ॥ शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो
नमः ॥

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

हरिः ॐ ॥

G3 concludes with :

आश्रमवासपर्व समाप्तम् ।

G4 concludes with :

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः । हरिः ॐ । श्रीमते रामानुजाय
नमः । श्रीमते निगमांतमहादेशिकाय नमः । श्रीमदप्पय्यामृत-
महादेशिकाय नमः । अस्मद्गुरुपरंपराभ्यो नमः ॥

G5 concludes with :

श्रीकृष्णः शरणं मम ॥ ॐ ॥ आश्रमपर्व संपूर्णं ॥ ॐ तत्सत् ।
सीतारामाभ्यां नमः ॥ ॐ । ॐ (एवं २४ कृत्वः ॐ इति लिखितं)
ॐ । ॐ । शुभमस्तु ॥

M1 concludes with :

आश्रमपर्व समाप्तम् ।

M2 concludes with :

आश्रमपर्व समाप्तं । श्रीवेदव्यासाय परब्रह्मणे नमः ।

M3 concludes with :

आश्रमपर्वः समाप्तः ।

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति ।

M4 concludes with :

हरिः श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ।

M5 concludes with :

आश्रमवासिकं समाप्तं । श्रीवेदव्यासाय नमः ॥

CRITICAL NOTES

On the Āśramavāsika-parvan

☞ Purely exegetical Notes are given sparingly and only where necessary. Nīlakaṇṭha and Vādirāja are the only commentators available for Parvans 15-18, the latter in MS. No. C 1577, belonging to the Mysore University, besides in P. P. S. Sastri's copy.

A few corrections and additions to the Critical Apparatus given below the constituted Text, are included in the following Notes at the proper places, enclosed within square brackets. The Āśramavāsika-parvan contains the following sub-parvans : Āśramavāsa (adhy. 1-35); Putradarśana (adhy. 36-44); and Nāradaḡamana (adhy. 45-47).

1

8 ^f) श्रुतः, कुन्तीगान्धार्योः (Cv).

17 ^{ab}) आरालिका: — Cv quotes Amara, 2. 9. 28 (आरालिका आन्धसिका: सूदा औदनिका गुणा:); cf. also हल-युध, 2. 164. The word आरालिक etymologically would mean आरया (आरा = shoe-maker's awl or knife) लुनातीति आरालु, a special kind of vegetable (cf. Marathi अ[आ]ळू). The word आरालिक would hence denote an expert cook who can prepare different kinds of preparations from the vegetable. Cv (reading षाडविका: for खाण्डविका:) explains: षण्णां रसानां संबन्धि षाडवं, चित्रान्नं भक्ष्यलेह्यपेयादिकम् । तत्कुर्वन्तीति षाडविका: ।

3

16 ^b) निष्टनन्, found in D4. 6. 8 T2-4 G M2. 3, 'murmuringly', gives a good sense.

5

10 ^c) For तृष्णाविनयनं ('just to allay hunger and thirst'), like our D3 T2 G2, PPS. reads तृष्णापनयनं.

6

9 ^a) Contrary to the usual sense of परवान् = dependent, Cv explains the word परवान् by नाथवान्,

observing, परवान् नाथवानित्यमरः (3. 16).

9

8 ^{cd}) The seven अङ्गसु or प्रकृतिसु of the राज्य as enumerated by Manu (9. 294 : namely, स्वामि, अमात्य, पुर, राष्ट्र, कोश, दण्ड and सुहृद्) as also by Yājñavalkya (आचाराध्याय 13. 353 : namely, स्वामि, अमात्य, जन, दुर्ग, कोश, दण्ड and मित्राणि) are enumerated as eight अङ्गसु in Cv as follows : स्वाम्यमात्यं सुहृत्कोशं राष्ट्रं दुर्गबलानि च । राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ॥ There follows after this the advice to Yudhiṣṭhira as to the duties of the king (15. 9. 1 to 15. 12. 23) which — after Bhīṣma's advice to Yudhiṣṭhira in the Rājadharmā and the Āpaddharma — seems here hardly called for.

13 ^b) वाजिवत् — cf. the well-known metaphor in Katha Upaniṣad (I. iii. 4-13).

14 ^a) उपधातीतान् — cf. अमर 2. 8. 21 : भेदोपजापा-बुपधा.

16 ^c) अट्टालकसंवाधम् — 'In the way in which अट्टालकसु, or high watch-towers, are formed'. Cf. Amara 2. 2. 12.

10

8 ^a) आत्ययिकाः, 'brooking no delay' : cf. Manu. 7. 165.

9 °) द्विविधस्य, gold and silver : cf. Amara 2. 9. 91 — हेमरूप्ये कृताकृते ।

13 °) पौरोगवाः (usually in plural) 'household officers' : cf. Aranyakaparvan 141. 4.

11

1 The Mandals are summarized in Kautilya's Arthasāstra in Sections 124-126, styled मध्यमोदासीन-मण्डलचरितानि.

2 °) चतुर्णां — ✽ Cn : शत्रुः, शत्रुमित्रं, उभयोर्जयार्थी, पराजयार्थी चेति (both so as to preserve *status quo*) । ✽

3 °) The दुर्गs or fortifications of various kinds are dealt with in Kautilya Sections 21-22, styled दुर्गविधानं and दुर्गनिवेश. Cf. 12. 87.

4 For ते च, वादिराज reads पञ्च, and explains it thus : सहायः साधनोपाये विभागो देशकालयोः । विपत्तेश्च प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इत्यपि ॥ — इति वचनात् । — ✽ Cn : द्वादश गुणाः । चत्वारः शत्रुजाताः, षट् आततायिनः, मित्रं, अमित्रमित्रं चेति ✽ । Cv, reading मन्त्रप्रधानाः, gives the following list of twelve gunas : अध्ययनं, यजनं, दानं, शस्त्रास्त्रकौशलं, युद्धेष्वपलायनं, बाह्याभ्यन्तरशत्रुजयः, क्षमाशीलत्वं, दयाशीलत्वं, गाम्भीर्यं, स्थैर्यं, शौर्यं, अनहंकारश्च इति द्वादश । — The sixty मन्त्रिप्रधाना गुणाः are, according to Cn, कृष्यादीन्यष्टौ संधानकर्माणि (8), बालादयो विंशतिः (+ 20), नास्तिक्यादयश्चतुर्दश (+ 14), and मन्त्रादीन्यष्टादश (+ 18 = 60) । Cn further observes : एतेषु केचिद् हानार्थं शातव्याः केचिदुपादानार्थम् । Cv, on the other hand, reading षट्च द्वादश च स्मृताः, makes a total of 6 गुणः (संधि, विग्रह, यान, आसन, द्वैध and आश्रय) plus four triads consisting of three शक्तिस (viz. प्रभुशक्ति, उत्साहशक्ति and मन्त्रशक्ति) + three सिद्धिस (viz. शत्रुजय, स्थानसिद्धि, and कोशवृद्धि) + three उदयः (viz. धर्मोदय, कीर्त्युदय, and जयोदय) plus चारसंचारण, चोरनिवारण, and न्यायान्यायविचारणे. This makes a total of 18 मन्त्रिप्रधानगुणः. — [Crit. App., line 7 : before मंत्रः, ins. Cv]

5 °) Cv : अत्र, सप्तदशराजगुणेषु, षाड्गुण्यं — स्वरक्षणं, स्वदेशरक्षणं, स्वमित्ररक्षणं, शत्रुसंहरणं, शत्रुदेशापहरणं, शत्रुमित्रापहरणं चेति षाड्गुण्यमायत्तम् ।

7 °) ✽ Cv : यायात्, दण्डयात्रां कुर्यात् । ✽

12

1 °) Cn explains : प्रबलप्रतियोगिकौ दुर्बलप्रतियोगिकौ चेति द्वियोनी संधिविग्रहौ । Cv : स्वस्य दौर्बल्यं परस्य प्राबल्यं

चेति सन्धेर्योनिद्वयम् । स्वस्य प्राबल्यं परस्य दौर्बल्यं चेति विग्रहस्य योनिद्वयम् । — [Crit. App., line 5 : before °), add : ✽ Cv : सामकरणं, द्रव्यदानं, संबन्धकरणं चेति सन्धेरूपायत्रयम् । यानमासनमस्त्रशस्त्रादिदण्डनं चेति विग्रहस्योपायत्रयम् ।]

2 °) [Crit. App., line 4 : before स्थित्वा, ins. : Cn (gloss : स्थिरो भूत्वा). — Line 10 : before — °) ins. ✽ Cn : स्थित्वा द्वैविध्यं, बलाबलं ज्ञात्वा, शत्रुं पर्युपास्वेति भावः । ✽ — Line 20 : after M1-3. 5, ins. Cv and after M5 °र, ins. a semi-colon, followed by Cv °रेत्.]

5 °) After वर्तयेत् in line 5, ins. : ✽ Cv : त्रिविधं, वक्ष्यमाणशक्तित्रयम् (i. e., in 6°b).

7 °) Cn explains मौलं by धनबलम्. — °d) Cv explains श्रेणीबलं by सैन्यं, and भृतं by वेतनधनेन रक्षितम्.

12 °) Cv explains षड्भिः by हस्तिबलं, अश्वबलं, रथबलं, पदातिबलं, धनबलं, बुद्धिबलं चेति षड्भिर्बलैः ।

13 °) [Crit. App., at the end, ins. Cv (✽ अमृतसदृशं भोजनं विहाय । ल्यब्लोपनिमित्ता पञ्चमी ।)]

14 °) For स्थूणाइमानं, Cv reads सुबन्धिनी (gloss : शोभनसेतुबन्धनवती) कृत्वा.

15 °b) शकट, पद्म, वज्र etc. are, according to Cv, different varieties of Vyūhas.

16 °) For बलहर्षणं, Cv reads बलकर्षणं and explains it by धनादिकम्, adding : धनदानादिना यथा कोपो न भवति तथा कुर्यात् ।

15

11 °) Cv explains स्वचरणे (=स्वे चरणे) by स्वकीयाचारे, अर्थविचारणे. Bom. ed. reads स्वाचरणो (i. e. शोभनाचरणः).

15 °) [Crit. App., line 3 : add Cv after G1. 2.]

22 °) For वर्षसहस्राय ('for the next thousand years'). Cv reads वर्षसहस्राणि and explains : वर्षसहस्राण्यारभ्य ये तव पूर्वे राजानः.

16

13 °) 'Whose valowr (अपदान) has been witnessed by us'. Cn, reading दृष्टिप्रदान, explains : दृष्टिप्रदानं, अस्मदवेक्षार्थं पाण्डवेष्वस्माकं समर्पणम् । Cf. 40*.

17

5 °) सैन्धवापसदस्य, i. e., of Jayadratha whose

capture of द्रौपदी forms the topic of 3. 248-256, and whose death at the hands of Arjuna is described in 7. 121. Hence the clause यदि चाभ्यनुजानीषे.

19-20 The reference is to the concluding portion of the अनुद्युतपर्व (2. 60 onwards).

19

10 ^d) इच्छति is more regular with भवान्, but इच्छसि (influenced by the vocative पार्थिव) is adequately supported.

20

5 ^e) [Text : *read* जयद्रथपुरोगांश्च *for* जयद्रथपुरोगाश्च. — Crit. App., line 3 : *for* K1.4.5 B Dn D1-3.5.9 T1 G4 -पुरोगांश्च, *read* K2.3 पुरोगाश्च; and line 5 : *for* °गाश्च, *read* °गांश्च.]

22

3 ^e) वर्धमानद्वारेण — an entrance or exit other than the southern : दक्षिणाद्वारहीनं तु वर्धमानमुदाहृतम् । — Varāhamihira, Br. Samhitā, 53. 33. 36; also in some MSS. of the मत्स्यपुराण, adhy. 241. — It is also the name of a specific gate of Hastināpura.

20 ^{ad}) Cf. the admonition by विदुरा(ला) of her son संजय in the Udyogaparvan, 131-134, as narrated by कुन्ती. Cf. also 23. 14^c.

23

Colophon Cv : कुन्तीवनप्रस्थानम् ।

25

9 ^e) शतयूष — not much is known about this king beyond what Nārada narrates in adhy. 26 about him and about the other sage-kings leading वानप्रस्थ life.

26

22 ^e) [In the text, *read* ते वै *for* ते व.]

Colophon Cv : नारदवचनम् ।

28

Colophon Cv : पाण्डवशोककथनम् ।

29

11 ^d) 'Pierced and wounded by कुश and काश grass'. Cf. Rāmāyaṇa 2. 29. 22.

30

15 ^e) युयुत्सुः, the son of धृतराष्ट्र from his Vaiśya-caste wife. Yuyutsu had gone over to the Pāṇḍavas from before the war : cf. 6. 41. 95.

Colophon Cv : युधिष्ठिरवनप्रस्थानम् ।

32

5-9 This standardized description is met (with occasional var.) in the Virāṭaparvan 1136* as far as stanzas 5, 6, 7, 8 (reading राशः समीपे *for* कुन्ती-समीपे), and st. 9 (with change in the first two lines).

10 This is the description of the second wife of Arjuna, सुमद्रा, the sister of Kṛṣṇa, and mother of अभिमन्यु. — The third wife of Arjuna, चित्राङ्गदा, the mother of बभ्रुवाहन, is mentioned in 15. 32. 10, 51*.

11 The stanza is a crux. The description must belong to Bhīma's अग्र-परिग्रह, first wife, whose marriage must have preceded the marriage of Draupadī with the five Pāṇḍavas. This can only be Bhīma's marriage with हिडिम्बा after killing her demon brother हिडिम्ब — see 1. 143. 19-38. Her description as प्रवृद्धनीलोत्पलदाम(v. l. श्याम)वर्णा — as compared with द्रौपदी's description as नीलोत्पलामा — will suit the case. The extra passage 1. 1561* states that it was not a regular and permanent marriage; but that is partly contradicted by 1570*. That the marriage with हिडिम्बा was prior to that of द्रौपदी is clear from the sequence in 1. 90. 79 (88). Can हिडिम्ब, however, be described as राजचमूपति, and as a नृप who was a rival to कृष्ण, as 15. 32. 11 clearly says? — Another way out would be to suppose that the reference is to a third wife of भीम, namely, बलधरा of Kāśī (cf. 1. 90. 84), who happens to be mentioned only once in the Epic. The description राजचमूपतेः can be understood as somehow (but not precisely) suiting the context. The reference पस्पर्थ कृष्णेन can possibly be — with reference to बलधरा's brother — explained by an incident described in the Bhāgavata Purāṇa, 10, उत्तरार्ध, adhy. 66; but that

is not mentioned in the Mbh. — It is possible that the person mentioned in 11° as the rival of Kṛṣṇa might be identified with हिडिम्ब, who might be supposed to have functioned — like Śisupāla — as the Senāpati of Jarāsaṁdha; and हिडिम्ब could be called a नृप in the sense that he was, possibly, the chief of some tribe. C. V. Vaidya in his *Mahābhārata-upasamhāra* (in Marathi), p. 214, suggests that as Śisupāla was the Senāpati of Jarāsaṁdha, a sister of Śisupāla might have been meant here. But Śisupāla's sister is not known to the Epic. His daughter करेणुमती was married to नकुल. — The commentator Vādirāja understands कृष्णेन to mean अर्जुनेन, quoting नानार्थरत्नमाला for the purpose; but that does not help much. — Stanza 12 describes नकुल's wife करेणुमती of चेदी (cf. 1. 90. 86; 3. 23. 47), and stanza 13 सहदेव's wife विजया of the मद्र country (cf. 1. 90. 87).

15 ^{ab}) सीमन्तशिरोरुहाः and शुक्लोत्तरीयाः indicate very probably their widowed condition; cf. comm. of Nilakanṭha.

16 ^b) [Crit. App., line 7 : add after सत्त्वाः).
❀ Cn : ब्राह्मण्येत्यादिपादः संबोधनम् । ❀]

33

16 ^b) धमनिसंततः, 'marked by protruberant veins'.

28 ^b) [In the text, read बहुगुणं for बहुगुण.]
— Colophon : [Line 3 : after विदुरसायुज्यं, ins. a semicolon and add : Cv : विदुरस्य युधिष्ठिरप्रवेशः.]

34

1 ^c) [In the text, for नक्षत्रसंपन्ना read नक्षत्रसंपन्ना.]

5 ^a) [In the text, read शर्वर्या for शर्वर्या.]

8 ^b) [Crit. App., in line 3, after M1-4, and line 4, after D1 ins. Cv. — Line 5 : before — T1, ins. Cv इव (for अपि). — Line 8 : after M1-3, ins. Cv.]

35

12 For a critical investigation into the story of the sage Anī-Māṇḍavya, cf. N. B. Utgikar : Report

of the Second Session of the All-India Oriental Conference, Calcutta, 1923. The story recurs in a fuller form in 1. 101. 1-27 (cf. also Bom. Ed. 13. 18. 40ff.); in the Mārkaṇḍeya Purāṇa, adhy. 16. 28. (पथि शूले तदा प्रोतमचोरं चोरशङ्कया । माण्डव्यमतिदुःखार्तमन्धकारे.....चालयामास); in the Padma (5. 48. 51ff.), the Garuḍa (142. 21ff.), and the Skanda (3. 169. 170) Purāṇas, and elsewhere. The stray analogies to the story, as discovered in some Jātakas, are interesting, but not quite convincing. The curse is referred to in 1. 57. 77-81.

Colophon Cv : व्यासवाक्यम् ।

36

15 ^b) प्रज्ञाचक्षुषम् 'unto the blind Dhṛtarāṣṭra'.

17 ^a) [In the text, read द्रौपद्याश्च for द्रापद्याश्च.]

18 ^b) [In the text, read पुत्रविनाशजम् for 'विनशा'.]

25 ^a) दर्शनादेव भवतां sounds queer in the mouth of the blind धृतराष्ट्र, as also his belated grief for दुर्योधन's past अनाचारः.

31 ^c) [In the text, read शान्तनवं for शान्तवनं.]

32 ^b) सुहृद्विषा — the variants सुकृत-, सुहृदां, and च सुहृद्- and the paraphrase अकृतबुद्धिना appear to be deliberate attempts to correct the use of सुहृद् as an अकारान्त noun. Cf. Mbh., Cal. Ed. 13. 1214 (Bom. ed. 13. 17. 100^d) for a similar use.

Colophon Cv : धृतराष्ट्रशोकवचनम् ।

37

The story of Karna's parentage is already narrated in 1. 61. 89; 3. 289-291; 5. 138; 6. 117; and 11. 27. 7-11. In the present case, the attempt to absolve Kunti is most pronounced.

9 ^a) Cv quotes : विस्तारवल्ल्यो व्रततिर्वसती रात्रिवेदमनोः ।

10 ^a) ऋशुरः, really not father-in-law, but grandfather-in-law. — ^{ad}) सोमदत्तः पित्रा सह; i. e., the lady's father-in-law and grandfather-in-law.

11 ^{ad}) The reference is to धृतराष्ट्र whom गान्धारी does not directly name, but designates him as व्यास's son.

12 ^a) The reference is to गान्धारी's co-wives.

38

17 *) [Crit. App., line 6 : *after* Cv, ins. —
(gloss : जायमानं दोषमित्यर्थः ।)]

23 *) Cv glosses बलवतां by तपोबलवताम्.

Colophon Cv : कुन्तीवचनम् ।

40

Colophon, line 3 : *after* मृतदर्शनं ins. a semi-colon
and *add* Cv हतबन्धुदर्शनम्.

41

26ff. This फलश्रुति is a clear indication that the पुत्रदर्शनपर्व is a very late addition to the आश्रमवासिक-पर्व. This is further confirmed by the shift from the वैशंपायन-जनमेजय stage of the Epic narration to the later सूत-शौनक stage, and the revival of the dead परिक्षित् and his दर्शन — along with that of his ministers and of the sage शमीक whom परिक्षित् had insulted (1. 37) — granted to जनमेजय by the great Vyāsa. A further question naturally suggests itself. If Vyāsa was ready to revive the dead-warriors of the Kaurava-Pāṇḍava war, and on their return to heaven, also send their wives, to heaven in their company, could not the same have been done for the dead वृष्णि and their wives, rather than allow the latter to be captured by the Mlecchas as narrated at the end of the Mausalaparvan ? There will

be occasion to further comment upon the incident.

42

15 ^{ab}) Cv (reading परावरज्ञः and नातिमानात्) gives
as gloss : परावरज्ञोऽपि नरः, अतिमानात्, दोषात् । उदीरितः,
ऊर्ध्वं गतो, न भवतीति योजना ।

Colophon Cv : कर्मस्वरूपपरिग्रहकथनम् ।

43

18 *) [In the text, correct पपृच्छ to पप्रच्छ.]

Colophon Cv : जनमेजयस्वपितृदर्शनम् ।

44

32-33 . Cf. 7. 164. 58ff. and 10. 8. 9-137.

48 ¹) Cn has the following gloss : ❀ निवारणे,
स्तनपानादिति शेषः । ❀ The reference is to a calf
restrained by the milkman from sucking its mother.

Colophon Cv : युधिष्ठिरपुनरागमनम् ।

45

Colophon Cv : धृतराष्ट्रस्वर्गारोहणम् ।

46

Colophon Cv : पाण्डवप्रलापः ।

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	Not numbered	Not numbered	—
2*	—	—	—
3*	—	—	—
1. 1-7 ^{ed}	1. 1-7	1-7	1. 1-7
1. 7 ^{er}	1. 8 ^{ab}	8 ^{ab}	1. 7½
4*	—	—	—
5*	—	—	—
1. 8 ^{abcd}	1. 8 ^{ed} -9 ^{ab}	8 ^{ed} -9 ^{ab}	1. 8½
1. 8 ^{er}	1. 9 ^{ed}	9 ^{ed}	1. 9
1. 9 ^{abcd}	1. 10	10	1. 10
1. 9 ^{er} -10 ^{ed}	1. 11-12 ^{ab}	11-12 ^{ab}	1. 11-12 ^{ab}
1. 10 ^{er} -14	1. 12 ^{ed} -16	12 ^{ed} -16	1. 12 ^{ed} -16
1. 15 ^{ab}	1. 17 ^{ab}	17 ^{ab}	1. 16½
1. 15 ^{ed}	1. 17 ^{ed}	17 ^{ed}	1. 17
1. 16-22 ^{ab}	1. 18-24 ^{ab}	18-24 ^{ab}	1. 18-24 ^{ab}
6*	1. 24 ^{ed}	24 ^{ed}	1. 24 ^{ed}
1. 22 ^{ed}	1. 25 ^{ab}	25 ^{ab}	1. 24½
1. 23-25 ^{ab}	1. 25 ^{ed} -27 ^{ab}	25 ^{ed} -27	1. 25½-27½ ^{ab}
1. 25 ^{ed}	1. 27 ^{ed}	28	1. 27½ ^{ed}
2. 1-3	2. 1-3	29-31	2. 1-3
2. 4 ^{ab}	2. 4 ^{ab}	32 ^{ab}	2. 3½
2. 4 ^{def}	2. 4 ^{ed} -5 ^{ab}	32 ^{ed} -33 ^{ab}	2. 4½
2. 5-13 ^{ab}	2. 5 ^{ed} -13	33 ^{ed} -41	2. 5½-13½ ^{ab}
2. 13 ^{ed}	2. 14 ^{ab}	42	2. 13½ ^{ed}
3. 1-6	2. 14 ^{ed} -20 ^{ab}	43-48	2. 14½-19½
3. 7 ^{ab}	2. 20 ^{ed}	49 ^{ab}	2. 20
3. 7 ^{ed}	2. 21 ^{ab}	49 ^{ed}	2. 20½
3. 8-17 ^{ab}	2. 21 ^{ed} -30 ^{ed}	50-59 ^{ab}	2. 21½-30½ ^{ab}
3. 17 ^{ed}	2. 30 ^{er}	59 ^{ed}	2. 30½ ^{ed}
4. 1-2	3. 1-2	60-61	3. 1-2
4. 3	3. 3	62	—
7* (subst. for 3)	—	—	3. 3

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
4. 4	3. 4	63	3. 4
8*	—	—	—
9*	3. 5 ^{ab}	64 ^{ab}	—
10*	—	—	3. 4½
4. 5-7 ^{ab}	3. 5 ^{cd} -7	64 ^{cd} -66	3. 5½-7½ ^{ab}
4. 7 ^{cd}	3. 8 ^{ab}	67 ^{ab}	3. 7½ ^{cd}
11* (subst. 7 ^{cd})	—	—	—
4. 8	3. 8 ^{cd} -9 ^{ab}	67 ^{cd} -68 ^{ab}	—
12* (subst. 8)	—	—	3. 8½
4. 9-10 ^{ab}	3. 9 ^{cd} -10	68 ^{cd} -69	3. 9½-10½ ^{ab}
4. 10 ^{cd}	3. 11 ^{ab}	70 ^{ab}	—
13* (subst. 10 ^{cd})	—	—	3. 10½ ^{cd}
4. 11	3. 11 ^{cd} -12 ^{ab}	70 ^{cd} -71 ^{ab}	3. 11½
14*	—	—	—
4. 12	3. 12 ^{cd} -13 ^{ab}	71 ^{cd} -72 ^{ab}	3. 12½
15* (subst. 12)	—	—	3. 13½
4. 13-15 ^{ab}	3. 13 ^{cd} -15	72 ^{cd} -74	3. 14½-16½ ^{ab}
4. 15 ^{cd}	3. 16 ^{ab}	75	3. 16½ ^{cd}
16*	—	—	—
17*	—	—	—
5. 1-3	3. 16 ^{cd} -19 ^{ab}	76-78	4. 1-3
5. 4 ^{ab}	3. 19 ^{cd}	79 ^{ab}	4. 3½
5. 4 ^{cd} -5 ^{ab}	3. 20	79 ^{cd} -80 ^{ab}	4. 4½
5. 5 ^{cd}	3. 21 ^{ab}	80 ^{cd}	4. 5
5. 6-7	3. 21 ^{cd} -23 ^{ab}	81-82	4. 6-7
18*	—	—	—
5. 8-12	3. 23 ^{cd} -28 ^{ab}	83-87	4. 8-12
5. 13 ^{ab}	—	—	4. 13 ^{ab}
19* (subst. 13 ^{ab})	3. 28 ^{cd}	88 ^{ab}	—
5. 13 ^{cd}	3. 29	88 ^{cd} -89 ^{ab}	4. 13 ^{cd} , 13½
5. 14 ^{ab}	3. 30 ^{ab}	89 ^{cd}	4. 14
5. 14 ^{cd} -15 ^{cd}	3. 30 ^{cd} -31	90-91 ^{ab}	4. 15-16 ^{ab}
5. 15 ^{cd} -20 ^{cd}	3. 32-37 ^{ab}	91 ^{cd} -96	4. 16 ^{cd} -21
5. 20 ^{cd} -21 ^{ab}	3. 37 ^{cd} -38 ^{ab}	97	4. 22
5. 21 ^{cd}	3. 38 ^{cd}	98 ^{ab}	4. 22½
5. 22-23 ^{ab}	3. 39-40 ^{ab}	98 ^{cd} -99	4. 23½-24½ ^{ab}
5. 23 ^{cd}	3. 40 ^{cd}	100	4. 24½ ^{cd}
21*	—	—	—

CONCORDANCE

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
6. 1-28	3. 41-68	101-128	5. 1-28
7. 1	3. 69	129	5. 29
22*	—	—	—
7. 2-10	3. 70-78	130-138	5. 30-38
7. 11	3. 79	139	5. 38½, 39
7. 12-17	3. 80-85	140-145	5. 40-45
7. 18	3. 86	146	5. 45½, 46
7. 19	3. 87	147	5. 47
8. 1-4	4. 1-4	148-151	6. 1-4
23*	—	—	6. 5 ^{ab}
8. 5	4. 5	152	6. 5 ^{cd} , 5½
8. 6-20	4. 6-20	153-167	6. 6½-20½
8. 21	4. 21	168	6. 21, 21½
8. 22	4. 22	169	6. 22½
9. 1-18	5. 1-18	170-187	7. 1-18
9. 19 ^{ab}	5. 19 ^{ab}	188 ^{ab}	7. 18½
9. 19 ^{cd ef}	5. 19 ^{cd} -20 ^{ab}	188 ^{cd} -189 ^{ab}	7. 19½
9. 20-26	5. 20 ^{cd} -27 ^{ab}	189 ^{cd} -196 ^{ab}	7. 20½-26½
10. 1	5. 27 ^{cd} -28 ^{ab}	196 ^{cd} -197 ^{ab}	7. 27½
24*	—	—	—
10. 2-4 ^{cd}	5. 28 ^{cd} -31 ^{ab}	197 ^{cd} -200 ^{ab}	7. 28½-30½
10. 4 ^{ef}	5. 31 ^{cd}	200 ^{cd}	7. 31
25*	—	—	7. 32-35
10. 5-8 ^{cd}	5. 32-35	201-204	7. 36-39
26*	—	—	—
10. 8 ^{ef}	5. 36 ^{ab}	205 ^{ab}	7. 39½
10. 9-16 ^{ab}	5. 36 ^{cd} -43 ^{cd}	205 ^{cd} -212	7. 40½-47½ ^{ab}
10. 16 ^{cd}	5. 43 ^{ef}	213	7. 47½ ^{cd}
11. 1-7 ^e	6. 1-8 ^a	214-221 ^a	8. 1-8 ^a
27*	6. 8 ^{bc}	221 ^{bc}	—
11. 7 ^f -9 ^{ab}	6. 8 ^d -10 ^{ab}	221 ^d -223 ^{ab}	8. 8 ^b -9
11. 9 ^{cd}	6. 10 ^{cd}	223 ^{cd}	8. 9½
11. 10-11 ^{cd}	6. 11-12	224-225	8. 10½-11½
11. 11 ^{ef} -13 ^{ab}	6. 13-14	226-227	8. 12½-13½
11. 13 ^{cd}	6. 15 ^{ab}	228 ^{ab}	8. 14
11. 14-19 ^{ab}	6. 15 ^{cd} -20 ^{cd}	228 ^{cd} -233	8. 15-20 ^{ab}
11. 19 ^{cd}	6. 20 ^{ef}	234	8. 20 ^{cd}
12. 1-23	7. 1-23	235-257	9. 1-23

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
13. 1-4	8. 1-4	258-261	10. 1-4
13. 5	8. 5	262	10. 4½, 5
13. 6-9 ^{cd}	8. 6-9	263-266	10. 6-9
28*	—	—	—
29*	—	—	—
13. 9 ^{ef}	8. 10 ^{ab}	267	10. 9½
13. 10	8. 10 ^{cd} -11 ^{ab}	268	10. 10½
13. 11 ^{abcd}	8. 12 ^{cd} -13 ^{ab}	270	10. 11½
13. 11 ^{ef}	8. 13 ^{cd}	271 ^{ab}	10. 12½ ^{ab}
30*	8. 14 ^{ab}	271 ^{cd}	—
13. 12	8. 14 ^{cd} -15 ^{ab}	272	10. 12½ ^{cd} , 13
13. 13	8. 11 ^{cd} -12 ^{ab}	269	10. 14
13. 14-16 ^{cd}	8. 15 ^{cd} -18 ^{ab}	273-275	10. 15-17
13. 16 ^{ef}	8. 18 ^{cd}	276 ^{ab}	10. 17½
13. 17-22 ^{ab}	8. 19-24 ^{ab}	276 ^{cd} -281	10. 18½-23½ ^{ab}
13. 22 ^{cd}	8. 24 ^{cd}	282	10. 23½ ^{cd}
14. 1 ^{abcd}	9. 1	283	11. 1
14. 1 ^{ef}	9. 2 ^{ab}	284 ^{ab}	11. 1½
31* (subst. 1 ^{ef})	—	—	—
14. 2	9. 2 ^{cd} -3 ^{ab}	284 ^{cd} -285 ^{ab}	11. 2½
32*	—	—	11. 3½
14. 3	9. 3 ^{cd} -4 ^{ab}	285 ^{cd} -286 ^{ab}	—
14. 4-5	9. 4 ^{cd} -6 ^{ab}	286 ^{cd} -288 ^{ab}	11. 4½-5½
33*	—	—	11. 6
14. 6-10 ^{cd}	9. 6 ^{cd} -11 ^{ab}	288 ^{cd} -293 ^{ab}	11. 7-11
14. 10 ^{ef}	9. 11 ^{cd}	293 ^{cd}	11. 11½
14. 11	9. 12	294	11. 12½
34*	—	—	11. 13½ ^{ab}
14. 12 ^{ab}	9. 13 ^{ab}	295 ^{ab}	11. 13½ ^{cd}
35*	—	—	11. 14½ ^{ab}
14. 12 ^{cd} -13 ^{cd}	9. 13 ^{cd} -14	295 ^{cd} -296	11. 14½ ^{cd} -15½
14. 13 ^{ef}	9. 15 ^{ab}	297 ^{ab}	11. 16
14. 14-16	9. 15 ^{cd} -18 ^{ab}	297 ^{cd} -300 ^{ab}	11. 17-19
14. 17 ^{ab}	9. 18 ^{cd}	300 ^{cd}	11. 20 ^{ab}
36* (subst. 17 ^{ab})	—	—	—
14. 17 ^{cd}	9. 18 ^{ef}	301	11. 20 ^{cd}
15. 1-16	10. 1-16	302-317	12. 1-16
37*	—	—	12. 17 ^{ab}

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
15. 17	10. 17	318	12. 17 ^{cd} , 17½
15. 18-20	10. 18-20	319-321	12. 18½-20½
15. 21 ^{ab}	10. 21 ^{ab}	322 ^{ab}	12. 21
15. 21 ^{cd} ^{ef} -23	10. 21 ^{cd} -24 ^{ab}	322 ^{cd} -325 ^{ab}	12. 22-24
15. 24	10. 24 ^{cd} -25 ^{ab}	325 ^{cd} -326 ^{ab}	12. 24½, 25
15. 25-26 ^{ab}	10. 25 ^{cd} -26	326 ^{cd} -327	12. 26-27 ^{ab}
15. 26 ^{cd}	10. 27 ^{ab}	328	12. 27 ^{cd}
16. 1-7	10. 27 ^{cd} -34 ^{ab}	329-335	12. 28-34
16. 8 ^{ab}	—	—	12. 35 ^{ab}
38* (subst. 8 ^{ab})	10. 34 ^{cd}	336 ^{ab}	—
16. 8 ^{cd} -12 ^{ab}	10. 35-38	336 ^{cd} -340 ^{ab}	12. 35 ^{cd} -39 ^{ab}
39*	—	—	—
16. 12 ^{cd}	10. 39 ^{ab}	340 ^{cd}	—
40* (subst. 12 ^{cd})	—	—	12. 39 ^{cd}
16. 13 ^{ab}	—	—	12. 40 ^{ab}
41* (subst. 13 ^{ab})	10. 39 ^{cd}	341 ^{ab}	—
16. 13 ^{cd} -27 ^{ab}	10. 40-53 ^{ab}	341 ^{cd} -355 ^{ab}	12. 40 ^{cd} -54 ^{ab}
16. 27 ^{cd}	10. 53 ^{cd}	355 ^{cd}	—
42* (subst. 27 ^{cd})	—	—	12. 54 ^{cd}
17. 1-5 ^{cd}	11. 1-5	356-360	13. 1-5
17. 5 ^{ef}	11. 6 ^{ab}	361 ^{ab}	13. 5½
17. 6-20 ^{ab}	11. 6 ^{cd} -22 ^{ab}	361 ^{cd} -377 ^{ab}	13. 6½-21½
17. 20 ^{cd} ^{ef} -21 ^{ab}	11. 22 ^{cd} -23	377 ^{cd} -378	13. 22, 23
17. 21 ^{cd}	11. 24 ^{ab}	379 ^{ab}	13. 23½
17. 22-23 ^{ab}	11. 24 ^{cd} -25 ^{cd}	379 ^{cd} -380	13. 24½-25½ ^{ab}
17. 23 ^{cd}	11. 25 ^{ef}	381	13. 25½ ^{cd}
18. 1-2	12. 1-2	382-383	14. 1-2
43*	12. 3	384	—
18. 3-5	12. 4-6	385-387	14. 3-5
18. 6	12. 7	388	14. 5½, 6
18. 7-12	12. 8-13	389-394	14. 7-12
19. 1-4	13. 1-4	395-398	15. 1-4
44*	—	—	—
19. 5-15	13. 5-15	399-409	15. 5-15
45*	—	—	—
20. 1-4 ^{cd}	14. 1-4	410-413	16. 1-4
20. 4 ^{ef}	14. 5 ^{ab}	414 ^{ab}	16. 4½
20. 5 ^{ab} ^{cd}	14. 5 ^{cd} -6 ^{ab}	414 ^{cd} -415 ^{ab}	16. 5½

CONCORDANCE

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
20. 5 ^{ef} -6 ^{ab}	14. 6 ^{ed} -7 ^{ab}	415 ^{ed} -416 ^{ab}	16. 6½
20. 6 ^{ed} -7	14. 7 ^{ed} -8	416 ^{ed} -417	16. 7, 8
20. 8	14. 9	418	16. 8½, 9
20. 9-13	14. 10-14	419-423	16. 10-14
20. 14	14. 15	424	16. 14½, 15
20. 15-17	14. 16-18	425-427	16. 16-18
21. 1-13	15. 1-13	428-440	17. 1-13
22. 1-6	16. 1-6	441-446	18. 1-6
22. 7 ^{ab}	16. 7 ^{ab}	447 ^{ab}	18. 6½
22. 7 ^{ed} -8 ^{ab}	16. 7 ^{ed} -8 ^{ab}	447 ^{ed} -448 ^{ab}	18. 7½
22. 8 ^{ed}	16. 8 ^{ed}	448 ^{ed}	18. 8
22. 9-13 ^{ed}	16. 9-13	449-453	18. 9-13
22. 13 ^{ef} -14 ^{ab}	16. 14	454	18. 14
22. 14 ^{ed}	16. 15 ^{ab}	455 ^{ab}	18. 14½
22. 15-16 ^{ab}	16. 15 ^{ed} -16 ^{ed}	455 ^{ed} -456	18. 15½-16½ ^{ab}
22. 16 ^{ed}	16. 16 ^{ef}	457	18. 16½ ^{ed}
22. 17-32	16. 17-32	458-473	18. 17½-32½
23. 1-10	17. 1-10	474-483	19. 1-10
23. 11	17. 11	484	19. 10½, 11
23. 12-21	17. 12-21	485-494	19. 12-21
24. 1-17 ^{ab}	18. 1-17 ^{ab}	495-511 ^{ab}	20. 1-17 ^{ab}
24. 17 ^{cd}	18. 17 ^{ed} -18 ^{ab}	511 ^{ed} -512 ^{ab}	20. 17 ^{ed} , 17½
24. 18-23 ^{ed}	18. 18 ^{ed} -24 ^{ab}	512 ^{ed} -518 ^{ab}	20. 18½-23½
24. 23 ^{ef} -24	18. 24 ^{ed} -25	518 ^{ed} -519	20. 24, 25
25. 1-18	19. 1-18	520-537	21. 1-18
26. 1-7 ^{ab}	20. 1-7 ^{ab}	538-544 ^{ab}	22. 1-7 ^{ab}
26. 7 ^{ed}	20. 7 ^{ed}	544 ^{ed}	—
46* (subst. 7 ^{ed})	—	—	22. 7 ^{ed}
26. 8-18	20. 8-18	545-555	22. 8-18
26. 19 ^{ab}	20. 19 ^{ab}	556 ^{ab}	22. 18½
26. 19 ^{ed}	20. 19 ^{ed}	556 ^{ed}	22. 19
26. 20-22	20. 20-22	557-559	22. 20-22
27. 1-8	20. 23-30	560-567	23. 1-8
47*	—	—	—
27. 9-16	20. 31-38	568-575	23. 9-16
28. 1	21. 1	576	24. 1
28. 2 ^{ab}	21. 2 ^{ab}	577 ^{ab}	24. 1½
28. 2 ^{ed}	21. 2 ^{ed}	577 ^{ed}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
48*	—	—	24. 2
28. 3-16	21. 3-16	578-591	24. 3-16
49*	—	—	—
29. 1-4	22. 1-4	592-595	25. 1-4
29. 5	22. 5	596	25. 4½, 5
29. 6-8	22. 6-8	597-599	25. 6-8
29. 9	22. 9	600	25. 8½, 9
29. 10-26	22. 10-26	601-617	25. 10-26
30. 1-18	23. 1-18	618-635	26. 1-18
31. 1-12	24. 1-12	636-647	27. 1-12
50*	—	—	27. 12½
31. 13-20	24. 13-20	648-655	27. 13½-20½
32. 1-10	25. 1-10	656-665	28. 1-10
51*	25. 11	666	28. 11
32. 11-18	25. 12-19	667-674	28. 12-19
33. 1-2	26. 1-2	675-676	29. 1-2
52*	26. 3 ^{ab}	677 ^{ab}	—
33. 3-7	26. 3 ^{cd} -8 ^{ab}	677 ^{cd} -682 ^{ab}	29. 3-7
53*	—	—	—
33. 8-9 ^{ab}	26. 8 ^{cd} -9	682 ^{cd} -683	29. 8-9 ^{ab}
33. 9 ^{cd}	26. 10 ^{ab}	684	29. 9 ^{cd}
33. 10	26. 10 ^{cd} -11 ^{ab}	685	29. 10
33. 11 ^{ab}	26. 11 ^{cd}	686 ^{ab}	29. 10½
33. 11 ^{cdef}	26. 12	686 ^{cd} -687 ^{ab}	29. 11½
33. 12	26. 13	687 ^{cd} -688 ^{ab}	29. 12½
33. 13	26. 14	688 ^{cd} -689 ^{ab}	29. 13, 13½
33. 14 ^{ab}	26. 15 ^{ab}	689 ^{cd}	29. 14½ ^{ab}
33. 14 ^{cd}	26. 15 ^{cd}	690	29. 14½ ^{cd}
33. 15	26. 16	691	29. 15, 15½
33. 16	26. 17	692	29. 16, 16½
33. 17 ^a	26. 18 ^a	693 ^a	29. 17½ ^a
54*	—	—	—
33. 17 ^{bcd}	26. 18 ^{bcd}	693 ^{bcd}	29. 17½ ^{bcd}
33. 18 ^{ab}	26. 19 ^{ab}	694 ^{ab}	29. 18½ ^{ab}
55*	—	—	29. 18½ ^{cd}
56*	—	—	—
33. 18 ^{cd} -19 ^{ab}	26. 19 ^{cd} -20 ^{ab}	694 ^{cd} -695 ^{ab}	29. 19½
33. 19 ^{cd}	26. 20 ^{cd}	695 ^{cd}	29. 20

CONCORDANCE

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
33. 20-31	26. 21-32	696-707	29. 21-32
57*	—	—	—
33. 32-34	26. 33-35	708-710	29. 33-35
33. 35 ^{ab}	26. 36 ^{ab}	711 ^{ab}	29. 35½
58* (subst. 35 ^{ab})	—	—	—
33. 35 ^{cd} -36 ^{ab}	26. 36 ^{cd} -37 ^{ab}	711 ^{cd} -712 ^{ab}	29. 36½
33. 36 ^{cd ef}	26. 37 ^{cd} -38 ^{ab}	712 ^{cd} -713 ^{ab}	29. 37½
33. 37 ^{ab}	26. 38 ^{cd}	713 ^{cd}	29. 38½ ^{ab}
33. 37 ^{cd}	26. 38 ^{ef}	714	29. 38½ ^{cd}
34. 1-14	27. 1-14	715-728	30. 1-14
59*	—	—	—
34. 15-26	27. 15-26	729-740	30. 15-26
35. 1-18	28. 1-18	741-758	31. 1-18
60*	—	—	—
35. 19-25	28. 19-25	759-765	31. 19-25
36. 1-5	29. 1-5	766-770	32. 1-5
61*	—	—	32. 6-7
36. 6-15 ^{cd}	29. 6-15	771-780	32. 8-17
36. 15 ^{ef}	29. 16 ^{ab}	781 ^{ab}	32. 17½
36. 16-19 ^{ab}	29. 16 ^{cd} -19	781 ^{cd} -784	32. 18½-21½ ^{ab}
36. 19 ^{cd}	29. 20 ^{ab}	785 ^{ab}	32. 21½ ^{cd}
62* (subst. 19 ^{cd})	—	—	—
36. 20-28	29. 20 ^{cd} -29 ^{ab}	785 ^{cd} -794 ^{ab}	32. 22½-30½
36. 29 ^{ab}	29. 29 ^{cd}	794 ^{cd}	32. 31½ ^{ab} , 35½ ^{ab}
63*	—	—	32. 35½ ^{cd}
36. 29 ^{cd}	29. 30 ^{ab}	795 ^{ab}	32. 31½ ^{cd} (= 36)
36. 30-32	29. 30 ^{cd} -33 ^{ab}	795 ^{cd} -798 ^{ab}	32. 32½-34½
36. 33 ^{ab cd}	29. 33 ^{cd} -34 ^{ab}	798 ^{cd} -799 ^{ab}	32. 37
36. 33 ^{ef}	29. 34 ^{cd}	799 ^{cd}	32. 37½
37. 1-3	29. 35-37	800-802	33. 1-3
64*	—	—	33. 4
37. 4-12 ^{cd}	29. 38-46	803-811	33. 5-13
37. 12 ^{ef}	29. 47 ^{ab}	812 ^{ab}	33. 13½
37. 13-18 ^{ab}	29. 47 ^{cd} -52 ^{cd}	812 ^{cd} -817	33. 14½-19½ ^{ab}
37. 18 ^{cd}	29. 52 ^{ef}	818	33. 19½ ^{cd}
38. 1-3	30. 1-3	819-821	34. 1-3
38. 4 ^{ab}	—	—	34. 4 ^{ab}
65*	30. 4 ^{ab}	822 ^{ab}	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
38. 4 ^{cd}	30. 4 ^{cd}	822 ^{ed}	34. 4 ^{cd}
66*	—	—	—
38. 5-8 ^{cd}	30. 5-8	823-826	34. 5-8
38. 8 ^{ef} -9 ^{ab}	30. 9	827	34. 8½-9½ ^{ab}
38. 9 ^{cdef}	30. 10	828	34. 9½ ^{cd} , 10
38. 10-18	30. 11-19	829-837	34. 11-19
67*	—	—	—
38. 19	30. 20	838	34. 19½, 20
38. 20-23	30. 21-24	839-842	34. 21-24
39. 1-11 ^{cd}	31. 1-11	843-853	35. 1-11
39. 11 ^{ef}	31. 12 ^{ab}	854 ^{ab}	35. 11½
39. 12 ^{abcd}	31. 14	854 ^{cd} -855 ^{ab}	35. 12½
39. 12 ^{ef}	31. 12 ^{cd}	855 ^{cd}	35. 13½ ^{ab}
68*	—	—	35. 13½ ^{cd}
39. 13	31. 13	856	35. 14½
39. 14-15 ^{ab}	31. 15-16 ^{ab}	857-858 ^{ab}	35. 15½-16½ ^{ab}
39. 15 ^{cd}	31. 16 ^{cd}	858 ^{cd}	—
69* (subst. 15 ^{cd})	—	—	35. 16½ ^{cd}
39. 16-24	31. 17-25	859-867	35. 17½-25½
40. 1-5	32. 1-5	868-872	36. 1-5
70*	—	—	36. 5½
40. 6-14 ^{ab}	32. 6-14 ^{ab}	873-881 ^{ab}	36. 6½-14½ ^{ab}
40. 14 ^{cd}	32. 14 ^{cd}	881 ^{cd}	—
71* (subst. 14 ^{cd})	—	—	36. 14½ ^{cd}
40. 15-21	32. 15-21	882-888	36. 15½-21½
41. 1-4	33. 1-4	889-892	37. 1-4
72*	—	—	—
41. 5	33. 5	893	37. 5
73*	33. 6 ^{ab}	894 ^{ab}	—
41. 6-10	33. 6 ^{cd} -11 ^{ab}	894 ^{cd} -899 ^{ab}	37. 6-10
74* lines 1-2	—	—	37. 11
74* line 3 ^a	—	—	37. 12 ^a
75*	—	—	—
74* line 3 ^b	—	—	37. 12 ^b
76*	—	—	—
74* lines 4-6	—	—	37. 12 ^{cd} -13
41. 11-17 ^{cd}	33. 11 ^{cd} -18 ^{ab}	899 ^{cd} -906 ^b	37. 14-20
41. 17 ^{ef}	33. 18 ^{cd}	906 ^{cd}	37. 20½

CONCORDANCE

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
41. 18-19	33. 19-20	907-908	37. 21½, 22½
77*	—	—	—
41. 20-21 ^{abc}	33. 21-22 ^{abc}	909-910 ^{abc}	37. 23½, 24½ ^{abc}
78*	—	—	—
41. 21 ^d	33. 22 ^d	910 ^d	37. 24½ ^d
41. 22-25	33. 23-26	911-914	37. 25½-28½
79*	—	—	37. 29½
41. 26-27	33. 27-28	915-916	37. 30½-31½
80*	33. 29 ^{ab}	917 ^{ab}	—
41. 28 ^{ab}	33. 29 ^{cd}	917 ^{cd}	37. 32½ ^{ab}
81*	33. 30	918	—
41. 28 ^{cd}	33. 31 ^{ab}	919 ^{ab}	37. 32½ ^{cd}
82*	—	—	37. 33½
41. 28 ^{ef}	33. 31 ^{cd}	919 ^{cd}	37. 34
42. 1-2	34. 1-2	920-921	38. 1, 1½, 2
42. 3-11	34. 3-11	922-930	38. 3-11
42. 12 ^{ab}	34. 12 ^{ab}	931 ^{ab}	38. 11½
42. 12 ^{cd ef}	34. 12 ^{cd} -13 ^{ab}	931 ^{cd} -932 ^{ab}	38. 12½
42. 13 ^{abcd}	34. 13 ^{cd} -14 ^{ab}	932 ^{cd} -933 ^{ab}	38. 13½
42. 13 ^{ef}	34. 14 ^{cd}	933 ^{cd}	38. 14
42. 14-17 ^{ab}	34. 15-18 ^{ab}	934-937 ^{ab}	38. 15-18 ^{ab}
42. 17 ^{cd}	34. 18 ^{cd}	937 ^{cd}	—
42. 17 ^{ef}	34. 18 ^{ef}	938	38. 18 ^{cd}
43. 1-9	35. 1-9	939-947	39. 1-9
43. 10-17 ^{ab}	35. 10-17 ^{ab}	948-955 ^{ab}	39. 10½-17½ ^{ab}
†84*	—	—	—
43. 17 ^d	35. 17 ^{cd}	955 ^{cd}	39. 17½ ^{cd}
85*	—	—	39. 9½
43. 18	35. 18	956	39. 18½
44. 1-5 ^{ab}	36. 1-5 ^{ab}	957-961 ^{ab}	40. 1-5 ^{ab}
44. 5 ^{cd}	36. 5 ^{cd}	961 ^{cd}	—
86* (subst. 5 ^{cd})	—	—	40. 5 ^{cd}
44. 6 ^{ab}	36. 6 ^{ab}	962 ^{ab}	40. 5½
44. 6 ^{cd} -7	36. 6 ^{cd} -7	962 ^{cd} -963	40. 6½, 7
87*	—	—	—
44. 8-22	36. 8-22	964-978	40. 8-22

† Star-number 83* om. in the Edition by oversight.

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
44. 23 ^{ab}	36. 23 ^{ab}	979 ^{ab}	40. 22½
88*	—	—	—
44. 23 ^{cd} -24 ^{ab}	36. 23 ^{cd} -24 ^{ab}	979 ^{cd} -980 ^{ab}	40. 23½
44. 24 ^{cd}	36. 24 ^{cd}	980 ^{cd}	40. 24
44. 25-28 ^{ab}	36. 25-28 ^{ab}	981-984 ^{ab}	40. 25-28 ^{ab}
89*	—	—	—
44. 28 ^{cd} -33 ^{cd}	36. 28 ^{cd} -33	984 ^{cd} -989	40. 28 ^{cd} -33
44. 34 ^{abcd}	36. 34	990	40. 33½, 34½ ^{ab}
90*	—	—	—
44. 34 ^{ef} -38	36. 35-39 ^{ab}	991-995 ^{ab}	40. 34½ ^{cd} -38½
44. 39 ^{ab}	36. 39 ^{cd}	995 ^{cd}	40. 39
44. 39 ^{cd} -41 ^{ab}	36. 40-41	996-997	40. 40-41
44. 41 ^{cd}	36. 42 ^{ab}	998 ^{ab}	40. 41½
44. 42-43 ^{ab}	36. 42 ^{cd} -43	998 ^{cd} -999	40. 42½-43½ ^{ab}
44. 43 ^{cd}	36. 44 ^{ab}	1000	40. 43½ ^{cd}
44. 44 ^{ab}	36. 44 ^{cd}	1001 ^{ab}	40. 44½ ^{ab}
91* (subst. 44 ^{ab})	—	—	—
44. 44 ^{cd} -48 ^{ab}	36. 45-48	1001 ^{cd} -1005 ^{ab}	40. 44½ ^{cd} -48½ ^{ab}
44. 48 ^{cd ef}	36. 49	1005 ^{cd} -1006 ^{ab}	40. 48½ ^{cd} -49½ ^{ab}
44. 49-50 ^{cd}	36. 50-51	1006 ^{cd} -1008 ^{ab}	40. 49½ ^{cd} -51½ ^{ab}
44. 50 ^{ef} -52	36. 52-53 ^{ef}	1008 ^{cd} -1010	40. 51½ ^{cd} -53½
45. 1 ^{ab}	37. 1 ^{ab}	1011 ^{ab}	41. 1 ^{ab}
92*	—	—	—
45. 1 ^{cd} -2 ^{ab}	37. 1 ^{cd} -2 ^{ab}	1011 ^{cd} -1012 ^{ab}	41. 1 ^{cd} -2 ^{ab}
45. 2 ^{cd}	37. 2 ^{cd}	1012 ^{cd}	41. 2 ^{cd}
93* (subst. 2 ^{cd})	—	—	—
45. 3	37. 3	1013	41. 3
94*	—	—	—
45. 4-6 ^{ab}	37. 4-6 ^{ab}	1014-1016 ^{ab}	41. 4-6 ^{ab}
45. 6 ^{cd}	37. 6 ^{cd}	1016 ^{cd}	41. 6 ^{cd}
95* (subst. 6 ^{cd})	—	—	—
45. 7-11	37. 7-11	1017-1021	41. 7-11
45. 12 ^{ab}	37. 12 ^{ab}	1022 ^{ab}	—
96* (subst. 12 ^{ab})	—	—	41. 12 ^{ab}
45. 12 ^{cd} -21 ^{cd}	37. 12 ^{cd} -21	1022 ^{cd} -1031	41. 12 ^{cd} -21
45. 21 ^{ef}	37. 22 ^{ab}	1032 ^{ab}	41. 21½
45. 22-23	37. 22 ^{cd} -24 ^{ab}	1032 ^{cd} -1034 ^{ab}	41. 22½-23½
45. 24 ^{ab}	37. 24 ^{cd}	1034 ^{cd}	41. 24

CONCORDANCE

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
45. 24 ^{cd} -25 ^{ab}	37. 25	1035	41. 25
45. 25 ^{cd} -26 ^{ab}	37. 26	1036	41. 25½, 26
45. 26 ^{cd} -38 ^{ab}	37. 27-38	1037-1048	41. 26½-38½ ^{ab}
45. 38 ^{cd}	37. 39 ^{ab}	1049	41. 38½ ^{cd}
45. 39-41 ^{cd}	37. 39 ^{cd} -42 ^{ab}	1050-1052	41. 39½-41½
45. 41 ^{ef}	37. 42 ^{cd}	1053 ^{ab}	41. 42½ ^{ab}
97*	—	—	41. 42½ ^{cd}
45. 42 ^{ab}	37. 43 ^{ab}	1053 ^{cd}	—
98* (subst. 42 ^{ab})	—	—	41. 43½ ^{ab}
45. 42 ^{cd} -44 ^{ab}	37. 43 ^{cd} -45 ^{ab}	1054-1055	41. 43½ ^{cd} -45½ ^{ab}
45. 44 ^{cd}	37. 45 ^{cd}	1056	41. 45½ ^{cd}
46. 1-12 ^{cd}	38. 1-12	1057-1068	42. 1-12
46. 12 ^{ef}	38. 13 ^{ab}	1069 ^{ab}	42. 12½
99*	—	—	—
46. 13-16	38. 13 ^{cd} -17 ^{ab}	1069 ^{cd} -1073 ^{ab}	42. 13½-16½
46. 17 ^{ab}	38. 17 ^{cd}	1073 ^{cd}	42. 17½ ^{ab}
100* (subst. 17 ^{ab})	—	—	—
46. 17 ^{cd} -20 ^{ab}	38. 18-20	1074-1076	42. 17½ ^{cd} -20½ ^{ab}
46. 20 ^{cd}	38. 21	1077	42. 20½ ^{cd}
101*	—	—	—
47. 1-17	39. 1-17	1078-1094	42. 21½-37½
47. 18 ^{ab}	39. 18 ^{ab}	1095 ^{ab}	42. 38½ ^{ab}
102*	—	—	—
47. 18 ^{cd}	39. 18 ^{cd}	1095 ^{cd}	42. 38½ ^{cd}
103* (subst. 18 ^{cd})	—	—	—
47. 19 ^{ab}	39. 19 ^{ab}	1096 ^{ab}	42. 39½ ^{ab}
104* (subst. 19 ^{ab})	—	—	—
47. 19 ^{cd} -21	39. 19 ^{cd} -21	1096 ^{cd} -1098	42. 39½ ^{cd} -41½
105*	—	—	—
47. 22 ^{ab}	39. 22 ^{ab}	1099 ^{ab}	42. 42½ ^{ab}
106*	—	—	—
47. 22 ^{cd}	39. 22 ^{cd}	1099 ^{cd}	42. 42½ ^{cd}
47. 23-24	39. 23-24	1100-1101	42. 43½-44½
107*	—	—	—
47. 25-27	39. 25-27	1102-1104	42. 45½-47½
108*	—	1105	—

ADDENDA ET CORRIGENDA TO THE ĀŚRAMAVĀSIKAPARVAN

(i) TEXT

Page	Adhy.	Śloka				
4	1	8 ^f	<i>read</i>	श्वश्रो	<i>for</i>	श्वश्रो
6	"	22 ^b	"	जरासंधस्य	"	जरासन्धस्य
11	4	1 ^b	"	दुर्योधन	"	दुर्योधन
30	10	3 ^b	"	परदाराभिमर्शकाः	"	परदाराभिमर्शनः
33	11	4 ^a	"	द्वादश	"	द्वादश
60	20	5 ^e	"	पुरोगांश्च	"	पुरोगाश्च
64	22	1 ^d	"	निःस्वनो	"	निःस्वनो
79	26	22 ^c	"	वै	"	व
93	"	15 ^a	"	याः	"	या
99	33	32 ^a	"	संतानका	"	सन्तानका
109	36	18 ^b	"	विनाशजम्	"	विनाशजम्
110	"	36	"	शान्तनवं	"	शान्तनवं
114	38	4 ^c	"	ग्रहीतव्य	"	गृहीतव्य
125	41	25 ^c	"	जहृषु	"	जहृषु
128	42	14 ^c	"	असङ्गे	"	असंगे
136	44	46 ^b	"	सान्त्वयामास	"	सांत्वयामास

(ii) CRITICAL APPARATUS

Page	Adhy.	Śloka	Line			
3	1	1	8	<i>read</i>	G1 °वीर्यां	<i>for</i> G2 °वीर्यां
4	"	8	9	"	श्वश्रोर्	" श्वश्रोर्
"	"	"	"	<i>before</i>	K2, ins. * Cv : श्वश्रोः, कुन्तीगान्धार्योः । *	
7	"	Colophon	2	<i>ins.</i>	; Cv धृतराष्ट्रश्रूषणं	<i>before</i> — Adhy. no.
10	3	13	4	<i>read</i>	यत्किं-	<i>for</i> यात्क-
14	5	2	1	<i>ins.</i>	in the beginning :	With 3, cf. 5. 126. 47.
15	"	7	8	<i>after</i>	ins.	<i>add</i> (cf. 5. 122. 60-61).
17	"	20	7	<i>read</i>	20 ^e	<i>for</i> 20 ^e
20	6	19	8	"	T1 G3. 4	" G3. 4 T1
25	8	12	3	<i>ins.</i>	K1	<i>before</i> [अ]भवन्
30	10	3	2	"	K4. 5 D1. 9 परदाराभिमर्शनः	<i>before</i> B1. 5 Dn D2
31	"	8, 26*	2	<i>read</i>	पारिहार्य	<i>for</i> °हार्य
33	11	4	7	<i>ins.</i>	Cv	<i>before</i> मंत्र-

Page	Adhy.	Śloka	Line			
33	11	5	1	ins.	°)	for)
34	"	7	8	"	Bom. ed.	before जेयः
35	"	17	4	read	नृप	for नृप
"	12	2	"	ins.	Cn (gloss स्थिरो भूत्वा)	before स्थित्वा.
"	"	"	10	"	before — °) ❀ Cn : स्थित्वा [द्धित्वा] v. l. स्थित्वा [स्थि भूत्वा] द्वैविध्यं, बलाबलं ज्ञात्वा, शत्रुं पर्युपास्वेति भावः ❀	
38	"	13	17	"	at the end : ❀ Cv : अमृतसदृशं भोजनं विहाय । ❀	
39	"	14	25	read	Ds	for Ds
"	"	15	8	delete	Gs	
"	"	16	5	read	कृत्वा	for कृत्वा-
41	13	9	10	"	after Ks	ins. (both times)
42	"	16	9	"	स्य्या भूद्	for स्य्याभूद्
"	"	17	3	delete	T1	before G1. 2
45	14	11	6	read	-कामार्थ-	for कामार्थ-
"	"	13	"	"	Ts	" T4
"	"	"	"	"	T2.4	" T2-4
47	15	7	3	"	Ds	" D4
48	"	15	"	ins.	Cv	before किञ्चित्
49	"	24	"	read	समनुयात्येष	for समनुयात्येष
50	16	3	"	"	G2-4	" G1-4
55	17	17	1	ins.	At the beginning,	Ds om. 17 (cf. v. l. 15). —
"	"	21	7	read	; T1 स्वत्	after Ts G2 क
56	18	1	2	"	B1-3	for B
60	20	5	5	"	°गांश्च	" °गांश्च
61	"	17	1	"	T2	" T1
64	22	1	5	"	नि स्वतो	" निस्वतो
72	24	"	3	"	तंत	" वंत
73	"	17	"	"	-श्रेष्ठैस्	" -श्रेष्ठैस्
"	"	19	2	ins.	;	after (K1 °था)
80	27	2	3	read	G1. 3	for G1. 2. 3
"	"	"	1	read	Ks अय्य-	" अय्य
85	29	17	7	"	चेमं	" चेम
86	"	23	4	delete	; T2.3 सर्वश्च	
88	30	11	8	read	Dn3	for Ks
90	31	"	3-4	"	; D1 दूयमाना	after — °)
92	32	4	"	"	[अ]न्याः	for [अ]न्या
93	"	51*	7	"	सवर्गाय्य-	" °य्य-
94	"	15	3	"	D4.6	" D4-6
94	"	16	3-4	delete	(Ms ब्रा)	
95	33	3	4	read	दायान्	for दायान्

ADDENDA ET CORRIGENDA

Page	Adhy.	Śloka	Line				
99	33	32	6	read	संतानका	"	सन्ता'
104	35	4	4	delets	hyphen	after	पीदिता
108	36	11	9	"	Ms	before	शुनेषु;
111	37	5	3	read	D ₁ T ₁	for	T ₁
114	38	4	1	"	Some MSS. read गृहीतव्यम्	for	Dn ग्रहीतव्यम्
118	39	19	5	"	K ₁	for	K ₁
122	41	4	7	The last words are: — After 4,			
"	"	78*	L. 2	read	तनस्ता:	for	तनस्ता
"	"	"	L. 3	"	17 st	"	17 st
125	"	25	5	"	बहुपुर	"	बहुपुर
"	"	80*		ins.	a <i>danda</i> at the end of the line.		
"	"	81*		"	a <i>danda</i> at the end of the second line.		
128	42	14	8	read	समष्टे	for	'ने
129	43	7	1	ins.	(hapl.)	after	om.
"	"	9	2	read	D ₁	for	B ₁
132	44	17	1	"	17-44	"	17-43
133	"	19	2	"	D ₁ a. 1	"	D ₁ a. 1
"	"	50	10	"	-वक्तव्यं	"	वक्तव्यं
143	46	12	1	om.	For 12 st , cf. 1. 215. 2. —		
"	"	"	2	ins.	— For 12 st , cf. 1. 215. 2. before — °)		
147	47	102*	1	read	बहुनि	for	बहुनि

(iii) Critical Notes

Page	Adhy.	Śloka	Line				
151	1	8	1	read	शत्रोः,	for	शत्रोः
152	16	13	"	"	valour	"	valour
153	17	5	4	ins.	at the end :— Kunti, the widowed mother of Karna and of the three Pāṇḍavas, was entitled to perform the <i>Śrāddha</i> of her son Karna, as Karna had no human father. cf. Pāṇini 4. 1. 116, कन्यायाः कनीन च । कनीनो व्यासः कर्णश्च । कन्याया पूर्वापत्यमित्यर्थः ।		
153	32	11	12	read	The first two words as : marriage with		
155	45			ins	the following note— 12 °) For वीटा (Marathi ह् [वि] टी), used in the tip-cat play, cf. 1. 122. 12ff.		

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON;
A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;
RAGHU VIRA; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†;
H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 19

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona and Delhi; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1959

THE MAUSALAPARVAN

BEING THE SIXTEENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

SHRIPAD KRISHNA BELVALKAR

*Honorary Fellow of the Royal Asiatic Society of Great Britain
and Ireland, and of the Asiatic Society of Bombay
Silver Jubilee Medallist, Bhandarkar Oriental Research Institute*

SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT, DECCAN COLLEGE, POONA
AND BANARAS HINDU UNIVERSITY, BANARAS

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1959

☞ The Āśramavāsikaparvan (No. 15), forming the first part ; the Mausalaparvan (No. 16), the second part ; the Mahāprasthānikaparvan (No. 17), the third part ; and the Svargārohanaparvan (No. 18), the fourth part of Volume Nineteenth were published together as Vol. 19 on the 7th of September, 1959.

*Printed at the cost of subvention from
The State of Orissa
given at the instance of
DR. HARE KRUSHNA MAHTAB
As a Tribute to the Scholars engaged in the Work*

All rights reserved

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona 4 ; and
Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Secretary, BORI.

CONTENTS OF VOLUME NINETEEN, Part II
[Mausalaparvan]

TITLE-PAGE, CONTENTS	...	...	...	...	...	...	...	I-IV, V
ADDENDA ET CORRIGENDA	...	...	...	...	...	...	...	VI-VII
ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS	...	...	...	...	...	...	...	VIII
INTRODUCTION	...	...	...	...	...	...	...	IX-XXXV
TEXT AND CRITICAL APPARATUS	...	...	...	...	...	...	...	1-45
APPENDIX I	...	...	...	...	...	...	...	46
CRITICAL NOTES	...	...	...	...	...	...	...	47-49
CONCORDANCE WITH OTHER EDITIONS	...	...	...	...	...	...	...	51-55

ILLUSTRATIONS

ILLUSTRATION TO 16. 5. 20	...	...	...	...	...	...	FACING PAGE 21

MAUSALAPARVAN

ADDENDA ET CORRIGENDA

(i) Text

Page	Adhy.	Stanza				
33	8	37 ^a	read	षट् च	for	षट्च
37	"	70 ^c	"	वज्रेणाकूरदारास्तु	"	वज्रेणाकुरदारास्तु

(ii) Critical Apparatus

Page	Adhy.	Stanza	Line				
3	1	Introd. Mantra	12	read	नमः	for	नम
5	2	3	4	delete	G ₄		
"	"	8	2	read	15 ^b	for	15 ^{ab}
11	4	16*	1	"	प्यसंगताः	"	प्यंसगताः
15	4	31	7	"	T _{2, 4} G _{1, 2}	"	G _{2, 4} T _{1, 2}
17	5	3	4	ins.	hyphen after यादव and before विप्र		
18	"	5	18	read	कूटे	for	कुटे
"	"	"	20	ins.	after कूटोन्मुक्तं a semicolon, and add — Cn कूटे युक्तं (* कूटे, लोहमुद्धरे, युक्तं, बहम् । *)		
"	"	6	3	"	full-point	for	semi-colon
20	"	13	14	read	T _{1, 2, 4}	"	T _{1, 2, 5}
"	"	15	20	"	K ₄	"	D ₄
"	"	16	7	"	विचरंश्	"	वि-
22	"	28*	1-4	"	the lines thus :		

तथानुतापात्कर्मणो जन्मनश्च ।

दृष्ट्वा तथा देवमनन्तवीर्यं

देवैः स्वर्गं प्रापितस्त्यक्तदेहः ।

गणैर्मुनीनां पूजितस्तत्र कृष्णः

26	7	3	6	"	स्मरञ्छौरिं	"	स्मरञ्छौरिं
"	"	4	4	"	G ₈	"	G ₄
"	"	6	6	"	G ₈	"	G ₄

Page	Adhy.	Stanza	Line		
27	7	11, 36*	1	<i>ins.</i> (hapl.)	<i>after</i> om.
29	8	5	6	<i>read</i> D ₃	<i>for</i> B ₃
30	8	7	4	„ [s]शोचमानो	„ [अ]शोचमानो
„	„	9	6	„ T ₁ हत-	„ T ₁ हत-
31	„	19	3	„ D ₆	„ D ₆
„	„	20	„	„ G ₃	„ G ₄
33	„	38	„	<i>ins.</i>	full point after end of the line.
39	9	4, 51*	1	„ hyphen	<i>before</i> वारिणासि
41	„	20	„	„ B ₂ यः प्र-;	after ^a) and <i>delete</i> ; at the end.
„	„	„	2	<i>delete</i> B ₂ यः प्र-	
43	„	38	5	„ 38 ^{cd}	

(iii) Notes

Page	Adhy.	Stanza	
47	2	17, 7*	<i>ins.</i> The सादे[व]रक tree mentioned in 7* is probably the same as the Marathi शेवरी. Cf. Amara 2.4.13.
19	8	at the end	„ 71 ^{ab}) Cf. 40*.

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
 addl. = additional.
 adhy. = adhyāya(s).
 App. = Appendix.
 Arj. = Arjunamiśra.
 B. = Bombay edition of the Mbh.
 (Śaka 1799).
 BG. = Bhagavadgītā.
 C. = Calcutta ed. of the Mbh.
 chap. = chapter(s).
 comm. = commentary(taries).
 cont. = continue(s).
 corr. = corrected, correction.
 Crit. App. = Critical Apparatus.
 Dev. = Devabodha.
 ed. = edition.
 fig. = figure(s).
 fol. = folio(s).
 foll. = following.
 fragm. = fragment(ary).
 hapl. = haplographic(ally).
 illeg. = illegible.
 inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
 ins. = insert(s).
 int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
 interp. = interpolate(s).
 introd. = introduction, introductory.
 K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
 L. = Line.
 M. = Madras edition of the Mbh. (by
 P. P. S. Sastri, 1931-1936).
 in or marg. = marginal(ly).
 Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 64).
 Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
 Mbh. = Mahābhārata.
 Nil. = Nīlakaṇṭha.
 O-J. = Old-Javanese.
 om. = omit(s), omitting.
 orig. = original(ly).
 post. = posterior.

pr. m. = *propria manu* (by own hand).
 prob. = probably.
 r. = repeat(s), repeated.
 Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
 ref. = refer(ence).
 resp. = respective(ly).
sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
 st. = stanza(s).
 supp. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
 transp. = transpose(s), transposition.
 v. = verse.
 (var.) = with variation(s).
 v. l. = varia(e) lectio(nes).

✱ ✱ (in the critical footnotes) enclose
 citations from commentators.
 [ ] besides their normal uses, enclose
additions to MS. readings.
 ( ) besides their normal uses, enclose
 superfluous letters, which should
 be *omitted* from MS. readings.
 * (superior star) in the text indicates
 an *emendation*.
 * * (in the MS. readings) indicate
 syllables lost through injury to MS.
 ~~~~~ printed below (or along the side-
 margin of) any part of the con-
 stituted text indicates that the
 reading of it is less than certain.
 C denotes a "Commentary", prefixed
 to the abbreviation of the name of a
 commentator ; thus, Cd = Comm. of
 Devabodha ; Ca. n. p. s. v = Comm.
 of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Para-
 mānanda, Vidyāsāgara and Vādi-
 rāja. A "p" is added on to denote
 a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp =
 a pāṭha mentioned in the Comm.
 of Nīlakaṇṭha.

INTRODUCTION

The following thirty-five MSS. of the Mausalaparvan, the sixteenth Book of the Mahābhārata, have been selected to constitute

THE CRITICAL APPARATUS

I N(ORTHERN) RECENSION (22 MSS.)

(a) *North-western Group*

Kaśmīrī Version [K]

K₁ = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal ; No. 207. Undated.

K₂ = Poona, Sardesai Collection of the BORI. Dated Samvat 1828, Śaka 1693 (A. D. 1771).

K₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 566 of 1882-83. Dated Śaka 1616 (A. D. 1694).

K₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 29 c of 1879-80. Dated V. S. 1812 = Śaka 1677 (A. D. 1755-56).

K₅ = Jammu, State Library ; No. 3730. Undated.

(b) *Central Group*

Bangali Version [B]

B₁ = Calcutta, Royal Asiatic Society Library ; No. 3674 A. Dated Śaka 1641 (A. D. 1719).

B₂ = Dacca, University Library ; No. 481. Dated Śaka 1709 (A. D. 1787).

B₃ = Dacca, University Library ; No. 482. Dated Śaka 1660 (A. D. 1738).

B₄ = Dacca, University Library ; No. 580. Undated.

B₅ = Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 10773. (Dated 17th century A. D.).

B₆ = Dacca, University Library; No. 1891. Undated.

Devanāgarī Version [D] : sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Nilakaṇṭha (Dn)

Dn₁ = Indore, Kibe Collection; unnumbered. Undated.

Dn₂ = Jammu, State Library; No. 3975. Undated.

(ii) Devanāgarī Composite Version (D)

D₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1172. Dated Saṃvat 1542 (A. D. 1485).

D₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1121. Dated Saṃvat 1669 (A. D. 1612).

D₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1368. Dated Śaka 1577 (A. D. 1655).

D₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1219. Undated.

D₅ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1242. Undated.

D₆ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1328. Undated.

D₇ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1196. Undated.

D₈ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 70 of 1902-7. Undated.

D₉ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 536 of Viśrāma 1. Undated.

II S(OUTHERN) RECENSION (13 MSS.)

Telugu Version [T]

T₁ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Math Library. Unnumbered and undated.

T₂ = Lahore, D. A. V. College Library; No. 5615. Undated.

T₃ = Adyar Library ; No. 29 L 28. Undated.

T₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 11815. Undated.

Grantha Version [G]

G₁ = Mysore, Sreenivas Iyengar MS. ; without number. Undated.

G₂ = Pudukotah, State Library ; No. 322. Undated.

G₃ = Adyar Library ; No. 29 E 25. Undated.

G₅ = Ponnokothu Mana Library. Without number. Undated.

Malayālam Version [M]

M₁ = Nareri Mana Library ; No. 553. Undated.

M₂ = Cochin, State Library ; No. 43. Undated.

M₃ = Avanapparambu Mana Library ; No. 77. Undated.

M₄ = Calicut, Pandiññare Kovilakam. Without number. Undated.

M₅ = Malabar, Poomulli Mana Estate Library ; No. 306. Undated.

TESTIMONIA

(i) Commentaries

C_n = Commentary of Nīlakaṇṭha, as in Dn.

C_v = Commentary of Vādirāja, Mysore Oriental Library ; No. C1577. Dated Śaka 1597 (ca. A. D. 1675).

(ii) Epitomes, Translations and Adaptations

Kṣemendra's Bhāratamañjarī (Kāvyaṃālā series, No. 64).

Āndhra Bhāratamu : continuation by Tikkana (vāvilla Rāmaswāmi Sastrillu & Sons, Madras, 1919).

Javanese abridged paraphrase or adaptation, giving occasional quotations from original Sanskrit, with translation into Old-Javanese, as published in Drie Boeken van der Oudjavaansche Mahābhārata (in Kawi-tekst in Nederlandsche vertaling, vergeleken met den Sanskrit-tekst : H. H. Juynboll, Leiden, 1893.

DETAILED ACCOUNT OF THE MSS.

NORTHERN RECENSION (22 MSS.)

(a) North-western Group

(This Version is in most cases a copy from the original Śāradā script normally into the Devanāgarī.)

THE KASHMIRI VERSION

K₁

Poona, Sardar N. Y. Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhak Mandal, No. 207. The Mausalaparvan covers folios 31^a–38^b. Total number of folios 8. For the detailed description of K₁, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. — Amongst additional passages in Mausala, K₁ gives 21*, which is peculiar to it. The stars in K₁ are shared by a group consisting of N (except D₆) T_{2.3}, as illustrated in 8*, 11*. Solitary departures from the group are : 35*, and 36* (both minus D₅). Two departures are illustrated in 5* (minus B₆ T₂), 12* (minus D₅ T₂), 15* (minus D₄, plus D₆), and 41* (minus T_{2.3}). The star 27* is shared by K_{2.5} D_{5.6} T_{1.2.4} G_{1-3.5} M, 29* by K_{2.3.5} T₁ G_{3.5} M, and 32* by K_{2.3.5} D_{5.6} T_{1.2.4} G_{1-3.5} M₂₋₅. Amongst omitted passages, K₁ is peculiar in omitting 7. 19 (hapl.) and 9. 36^{cd}. The following two omissions are shared by K₁ with K₂ : 2. 7 and 9. 38, while 8. 37^b–38^a [with K_{2.4}; hapl.]. — K₁ joins together adhyāyas 2–3.

K₂

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15. Folios 9, with about 14 lines to a page. The MS. is dated Samvat 1828 (A. D. 1771). The MS. ends with — संवत् १८२८, मिति वै. कृ. ६ भू. १ लिपिकृतं मिश्रभगवानदास शु The MS. for Mausala begins from fol. 1^b and ends with fol. 9^a. For the detailed description of K₂, see the description of the same MS. in Āśramavāsikaparvan. The stars in K₂ are shared by a group consisting of N (except D₆) T_{2.3} as illustrated in 8* and 11*. For a detailed description of the additional passages in K₂, see the same under K₁. Amongst omitted passages, K₂ is peculiar in omitting 2. 17, 2. 8* prior half, and 3. 4^e–5^b. The omissions of 2. 7 and 9. 38 are shared by K₂ with K₁; and that of 8. 37^b–38^a with K_{1.4} (hapl.). — K₂ joins together adhyāyas 2–3.

K₃

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the B. O. R. I.), No. 566 of 1882–83. Written on paper in Devanāgarī characters. Folios 7. Size 15" × 6", with 17

lines to a page and about 48 letters to a line. The MS. for Mausala begins from fol. 24^a and ends with folio 30^a. For the detailed description of K₃, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. Amongst additional passages in Mausala, K₃ gives 14*, 23* and 30*, which are peculiar to it. Stars 10*, 16*, 42*, 49* and 56* are shared by K₅ alone. The star 29* is shared with K_{1.2.5} T₁ G_{3.5} M; 32* with K_{1.2.5} D_{5.6} T_{1.2.4} G_{1-3.5} M₂₋₅; 50* with K₅ D_{n2} D₉, and 51* with K₅ D_n D_{2-5.8.9} T₃ G₁. For the description of other stars in K₃, see the same under K₁. — Amongst omitted passages, K₃ is peculiar in omitting: 5. 15^{ab}, 20^{ef}; 7. 2^{cd}; 7, 37* line 1; 8. 6, and 8. 62^e–64^b (last two hapl.).

K₄

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute); No 29^e of 1879–80. Written on country paper in Devanāgarī characters. Folios 8. Size 12" × 7.15", with 19–20 lines to a page, and 36–38 letters in a line. The MS. ends with — शके १६७७ (A. D. 1755) युवानामसंवत्सरे मार्गशीर्ष-कृष्ण ३० गुरौ दिने भगवानभट्टेन लिखितोयं पुस्तकं । The Mausalaparvan begins from folio 1^b and ends with folio 8^b. For a detailed description of K₄, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan (pp. xiv–xv). Amongst additional passages K₄ gives 9*, which is peculiar to it. The star passage 6* is shared by B D (except D₆) T₃; and 19* by K₃ B D (except D_{5.6}) T_{2.3}. The stars in K₄ are shared by a group consisting of N (except D₆) T_{2.3}, as illustrated in 8* and 11*. Solitary departures from the group are: 35* and 36* (both minus D₆). Two departures are illustrated in 5* (minus B₆ T₂), 12* (minus D₆ T₂), 15* (plus D₆ minus D₄), and 41* (minus T_{2.3}). Amongst omitted passages, K₄ is peculiar in omitting 3. 14^a, 15^b; 4. 10^a–12^a; 4, from महातेजा (in 30^e) up to युयुधान (in 31^e); 7, 36* from the post. half of line 7 up to the prior half of line 9; and 9 from मुमुहु (in 23^a) up to भवान (in 24^a). The following omissions are shared by K₄ with the MSS. mentioned: 7. 14^{cd} and 8. 52 (both with D₇); 8. 34^b–36^a (with D_{6.7}; hapl.); and 8. 37^b–38^a (with K_{1.2}; hapl.). — K₄ joins together adhyāyas 1–2.

K₅

Jammu, State Library; No. 3730. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 14½" × 8¾", with 12–15 lines to a page and 42 letters to a line. The text is written in the centre and the commentary, Bhāratabhāvadīpa of Nīlakaṇṭha, above and below the text. The MS. is undated. It contains the four concluding parvans. The MS. begins from folio 1^b and ends with folio 12^b. Amongst additional passages, K₅ gives 10*, 16*, 42*, 49* and 56*, which are shared by K₃ alone. For detailed description of the stars in K₅, see the same under K₃. The only peculiar omissions in K₅ are adhy. 7, 36* line 7, and 8. 48^e–49^b.

B₁

Calcutta, Royal Asiatic Society Library ; No. 3674A. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $24'' \times 1\frac{3}{4}''$, with 4 lines to a page. Total number of folios 213. The owner (who seems to be also the copyist of the MS.) is Shri Ramakrishna-deva Sarmahah. The MS. is old and worn out. It bears the date Śaka 1641 (= A. D. 1719). The MS. contains the last five parvans, from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. — The stars in B₁ are shared by a group consisting of N (except D₆) T_{2.3}, as illustrated in 8*, 11*. Solitary departures from the group are : 35* and 36* (both minus D₆). Two departures are illustrated in 5* (with minus B₆ T₂), 12* (with minus D₅ T₂), 15* (with plus D₆ minus D₄) and 41* (with minus T_{2.3}). The star 6* is shared by K₄ B₂₋₆ D (except D₆) T₃, and 19* by K_{3.4} B₂₋₆ D (except D_{5.6}) T_{2.3}. There is neither peculiar nor shared omissions in B₁. — B₁ joins together adhyāyas 1-2.

B₂

Dacca, University Library ; No. 481. Written on paper in Bangali characters. Size $16'' \times 3\frac{7}{8}''$, with 6 lines to a page. Total number of folios 252. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1709 (= A. D. 1787). It contains all the four concluding parvans. Amongst additional passages, B₂ gives 45* which is shared by B₃ alone. For detailed description of other additional passages in B₂, see the same under B₁. There is neither peculiar nor shared omissions in B₂. — B₂ joins together adhyāyas 1-2.

B₃

Dacca, University Library ; No. 1482. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $24'' \times 1\frac{3}{4}''$, with 4-5 lines to a page. Total number of folios 171. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1660 (= A. D. 1738). The MS. contains the five parvans, from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Amongst additional passages, B₃ gives 45* which is shared by B₂ alone. For the detailed description of the star-passages in B₃, see the same under B₁. The only peculiar omission in B₃ is 8. 54^{ab}.

B₄

Dacca, University Library ; No. 580. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $27'' \times 1\frac{3}{4}''$, with 4 lines to a page. Total number of folios 207. The MS. is in good condition. It is undated. For the detailed description of additional passages in B₄, see the same under B₁. The only omission in B₄ is 8. 47^{ab} (hapl.). — B₄ joins together adhyāyas 1 and 2.

B₅

Calcutta, Royal Asiatic Society Library ; No. 10773. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $15\frac{1}{4}'' \times 1\frac{1}{4}''$, with 4 lines to a page. Total number of folios 90. The MS. is old, worn out and discoloured. It belongs to the 17th century. The MS. contains all the four concluding parvans. For the description of star-passages in B₅, see the same under B₁. The only omission in B₅ is 4. 18^{6c}. — B₅, like B₁, joins adhyāyas 1 and 2 together.

B₆

Dacca, University Library ; No. 1891. Written on paper, in Bangali characters. Size $19\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 52. The MS. is old and worn-out, and is undated. It contains the four concluding parvans. Amongst additional passages, B₆ gives 33* which is peculiar to it. For detailed description of other star-passages in B₆, see the same under B₁. Amongst omitted passages, B₆ is peculiar in omitting 2. 8^a–15^b (hapl.), 4. 36^{cd}, 7. 9^c–11^d, 7. 36* lines 1–6, 7. 36*, lines 8–9, 7. 12–13, 8. 36^a, 8. 38–40, 8. 41* (prior half of line 1). — B₆, like B₁, joins together adhyāyas 1–2.

Dn₁

Indore, from the private collection of Sardar M. V. Kibe ; unnumbered and undated. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $16'' \times 6''$, with about 11 lines to a page, and 50 letters in a line. Margins carefully ruled in black and red, with double daṇḍas in red ink given throughout, as also stanza-numbers. The colophon and references are indicated with red chalk, while yellow pigment is occasionally used for correction. The MS. is written in a neat and legible hand, and is fairly correct. It gives the text in the centre and the commentary of Nīlakaṇṭha above and below the text, as usual. The MS., seems to have formed part of a complete MS. of the Mahābhārata, of which eleven parvans alone are now available, those wanting being Sabhā, Droṇa, Karna, Śalya, Sauptika, Stri and Śānti. The extant parvans are in the same handwriting and on the same quality and size of paper except the Ādiparvan, which is on a larger-sized paper. Amongst additional passages, Dn₁ gives 26*, which is shared by Dn₂ D₂. 5. 6. 9 S (G₄ absent), and 51*, shared by K₃. 5 Dn₂ D₂–5. 8. 9 T₃ G₁. For the description of other star-passages in Dn₁, see the same under B₁. As in B₁, so in Dn₁, there is neither peculiar nor shared omissions. — Dn₁ joins together adhyāyas 1–2.

Dn₂

Jammu, State Library ; No. 3975. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $15\frac{1}{4}'' \times 7''$, with 12 lines to a page and 40 to 44 letters in a line. The text is written

in the centre and the commentary, Bhāratabhāvadīpa of Nīlakaṇṭha, above and below the text. Total number of folios 12. The MS. begins from folio 1^a and ends with fol. 13^b. It is undated. For the description of star-passages in Dn₂, see the same under B₁. There is neither peculiar nor shared omissions in Dn₂. — Dn₂ joins together adhyāyas 1-2.

D₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1172. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 11½" × 5½", with 11-12 lines to a page. Total number of folios 13. The MS. is dated Samvat 1542 (= A. D. 1485). The MS. ends with — संवत् १५४२, समये श्रावणमासे सुदद्वादशीबुधवासरे विश्वेश्वरकाश्या समीपे । Amongst additional passages, D₁ gives 34*, which is peculiar to it. For the description of star-passages and that of omissions in D₁, see the same under B₁. — D₁ joins together adhyāyas 1-2.

D₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1121. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 13½" × 6½", with 10 lines to a page. Total number of folios 12. The MS. is dated Samvat 1669 (= A. D. 1612). Amongst additional passages, D₂ gives 26* which is shared by Dn D₅. 6. 9 S (G₄ absent), and 51* shared by K₃. 5 Dn D₃-5. 8. 9 T₃ G₁. For detailed description of additional-passages and of omissions in D₂, see the same under B₁. — D₂ joins together adhyāyas 1 and 2.

D₃

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1368. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 11" × 4½", with 10 lines to a page. Total number of folios 14. The MS. is dated Saka 1577 (= A. D. 1655). The MS. ends with — शके १५७७ मन्मथनामसंवत्सरे फाल्गुन शु. ७ तद्दिनी धूतपापस्थितनारायणभट्टस्यात्मजेन कोनेरभट्टेनेदं पुस्तकं लिखितं. Amongst the additional passages, D₃ gives 51*, which is shared by K₃. 5 Dn D₂. 4. 5. 8. 9 T₃ G₁. For the detailed description of stars in D₃, see the same under B₁. Adhyāya 8. 44^b-45^a is the only omission in D₃. — D₃ joins together adhyāyas 1-2.

D₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1219. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15½" × 6¾", with 11 lines to a page. Total number of folios 10. The MS. is undated. Amongst additional passages, D₄ gives 51*, which is shared by K₃. 5 Dn D₂. 3. 5. 8. 9 T₃ G₁. For the detailed description of stars in D₄, see the same under B₁. There is neither peculiar nor shared omissions in D₄. — D₄ joins adhyāyas 1-2 together.

D₅

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1242. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $13\frac{1}{2}'' \times 6''$, with 8 lines to a page. Total number of folios 8. The MS. is old and worn-out. It is undated. MSS. D_{5.6}, although written in Devanāgarī characters, show their relationship to the S Recension by the number of exclusively S Recension stars that they give, as will be clear from the following. In Mausala, D₅, gives 22*, which is shared by D₆ S (G₄ absent). — The same could be said about the solitary Appendix No. 1, which is given by D_{5.6} S. — Larger S deficiencies amongst the sharers are illustrated in 18* (with D₆ S minus T₃ G₃), and 24* (with D₆ S minus T₃ M₅); while still greater deficiencies are found in 2*, 54* (both, with D₆ T_{2.4} G_{1.2} M₁); 3*, 25*, 48* and 58* (all, with D₆ T₂₋₄ G_{1.2}); 17* and 28* (both, with D₆ T_{2.4} G_{1.2}); 39* (with D₆ T₂₋₄ G_{1.2} M₁); 47* (with D₆ T_{2.4} G_{1.2} M_{1.4}); 57* (with D₆ T G₁₋₃); and 59* (with D₆ T₂₋₄ G_{1.2} M_{1.4}). The other stars in D₅ are shared by a group consisting of N (except D₆) T_{2.3}, as can be seen in 8*, 11*. Two departures from the group are: 5* (minus B₆ T₂), 15* (minus D₄, plus D₆) and 41* (minus T_{2.3}). The star-passage 6* is shared by K₄ B D (except D₆) T₃; 26*, by Dn D_{2.3.9} S (G₄ absent); 27*, by K_{1.2.5} D₆ S (except T₃); 32*, by K_{1-3.5} D₆ S (except T₃ M₁); and 51*, by K_{3.5} Dn D_{2-4.3.9} T₃ G₁. The only peculiar omission in D₅ is 8. 59^a-60^b (hapl.). The following omissions are shared by D₅ with the MSS. mentioned in brackets: 5. 3^{ab} (with D₆ T_{1.4} G_{1-3.5} M), 5. 25^d and 8. 67^c-68^d (both, with D₆; the latter hapl.), 8. 44^c-45^d (with D₆ T₄), 8. 61 (with D₆ T_{1.4} G_{1-3.5} M_{1-3.5}), 9. 9^{cd} (with D₆ T_{1.4} G_{1.2.5} M), and 9. 17^{cd} (with D₆ T_{2.4} G_{1.2} M₁).

D₆

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1328. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $13\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 11 (42-53). The MS. is undated. It contains the four concluding parvans. The MS. D₆, although written in Devanāgarī characters, shows its relationship to the S Recension by the number of S Recension stars that it gives, as will be clear from the following. In Mausala, D₆ gives 22*, which is shared by D₅ S (G₄ absent). Larger S deficiencies amongst the sharers are illustrated in 18* (with D₅ S minus T₃ G₃), and 24* (with D₅ S minus T₃ M₅); while still greater deficiencies are found in 2*, 54* (both, with D₅ T_{2.4} G_{1.2} M₁); 3*, 25*, 48* and 58* (all, with D₅ T₂₋₄ G_{1.2}); 17*, 28* (both, with D₅ T_{2.4} G_{1.2}); 39* (with D₅ T₂₋₄ G_{1.2} M₁); 47* (with D₅ T_{2.4} G_{1.2} M_{1.4}); 7* (with D₅ T G₁₋₃); and 59* (with D₅ T₂₋₄ G_{1.2} M_{1.4}). The star-passage 15* is shared by N (except D₄) T_{2.3}, 26* by Dn D_{2.5.9} S (G₄ absent), 27* by K_{1.2.5} D₅ S (except T₃), and 32* by K_{1-3.5} D₅ S (except T₃ M₁). The only peculiar omission in D₆ is 8. 19^a-21^b. The following omissions are shared by D₆ with the MSS.

mentioned in brackets : 2. 11^{cd} (with S except T₃); 5. 3^{ab} (with D₅ T_{1.4} G_{1-3.5} M); 5. 25^d and 8. 67^e-68^d (both, with D₅ : latter hapl.); 8. 34^b-36^a (with K₄ D₇ ; hapl.); 8. 44^e-45^d (with D₅ T₄); 8. 61 (with D₅ T_{1.4} G_{1-3.5} M_{1-3.5}); 9. 9^{cd} (with D₅ T_{1.4} G_{1.2.5} M); and 9. 17^{ed} (with D₅ T_{2.4} G_{1.2} M₁).

D₇

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1196. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15" × 5½", with 11 lines to a page. Total number of folios 7. The MS. is old and worn out. Undated. For the detailed description of the additional passages in D₇, see the same under B₁. Amongst omitted passages, D₇ is peculiar in omitting 1. 3^e-4^b (hapl.), 2. 2, 4. 35, 7, 36* from the post. half of line 7 up to the prior half of line 8 (hapl.), and 9. 24^{ab}. The following omissions are shared by D₇ with the MSS. mentioned in brackets : 7. 14^{cd} and 8. 52 (both, with K₄) and 8. 34^b-36^a (with K₄ D₆ ; hapl.). — D₇ joins together adhyāyas 1-2.

D₈

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 70 of 1902-07. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15. 5 and 15. 7, with 10-12 lines to a page, and 44-46 letters in a line. Total number of folios 11. The MS. contains the four parvans Śalya, Gadā, Mausala and Mahāprasthānika. There is a commentary (Cn) for the last two parvans only, giving the text in the centre and the commentary above and below the text as usual. The MS. is undated. Amongst additional passages, D₈ gives 51* which is shared by K_{3.5} Dn D_{2-5.8} T₃ G₁. For the detailed description of the star-passages in D₈, see the same under B₁. The only omission in D₈ is 5. 15^{ef}. — D₈ joins together adhyāyas 1-2.

D₉

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 536 of Viśrām-bāg I. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 14" × 6. 2", with 6-7 lines to a page, and 31 letters in a line. Total number of folios 24. It is undated. It contains the Mausalaparvan only. It gives the text in the centre and the commentary of Nīlakaṇṭha above and below the text. The MS. begins from folio 1^b and ends with fol. 24^a. Amongst additional passages, D₉ gives 26* which is shared by Dn D_{2.5.6} S (G₄ absent); 50*, shared by K_{3.5} Dn₂; and 51* shared by K_{3.5} Dn D_{2-5.8} T₃ G₁. For detailed description of the additional passages in D₉, see the same under B₁. There is neither peculiar nor shared omissions in D₉. — D₉ joins together adhyāyas 1-2.

T₁

Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library ; unnumbered and undated. Writer

in Telugu characters on palm-leaves. Size 19.9" × 1.8", with 11-13 lines to a page, and 88-98 letters in a line. Total number of folios 235. The MS. contains the last six (that is from Anuśāsana to Svargārohaṇa) Parvans. Total number of folios for Mausala 5. It begins from fol. 95 and ends with fol. 99. Amongst additional passages, T₁ gives 13*, 38*, which are peculiar to it. The star 4* is shared with T₃ G₃ M₅, and 29* with K_{1-3.5} G_{3.5} M. The stars in T₁ are shared by a group consisting of D_{5.6} S, as in 22*. Two departures are illustrated in 18* (minus T₃ G₃), and 24* (minus T₃ M₅). The star 26* is shared by Dn D_{2.5.6.9} S (G₄ absent); 27* by K_{1.2.5} D_{5.6} T_{2.4} G_{1-3.5} M; and 32* by K_{1-3.5} D_{5.6} S (except T₃ M₁). Amongst omitted passages, T₁ is peculiar in omitting 3. 13^c-14^d, 17^{ab}, 18-20; 4. 21^{ab}, 25^d-26^a, 31^a-35^b; 5. 17; 7. 6^c-7^c; 8. 34^{ed}, 35, 69, 70^{ed}; and 9. 4^{ab}, 5^a. The following omissions are shared by T₁ with the MSS. mentioned: 2. 11^{ed} (with D₆ T_{2.4} G_{1-3.5} M); 5. 3^{ab} (with D_{5.6} T₄ G_{1-3.5} M); 7. 10-11 (with G₁); 7. 20-21 and 8. 64^{ed} (both, with G₃); 8. 61 (with D_{5.6} T₄ G_{1-3.5} M_{1-3.5}); and 9. 9^{ed} (with D_{5.6} T₄ G_{1.2.5} M).

T₂

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab); No. 5615. Written on paper in Telugu characters. Folios 206, with 8-11 lines to a page, and 80-94 letters in a line. Total number of folios for Mausala 7. It begins from fol. 137 and ends with fol. 143. The MS. contains Parvans from Śalya up to Strī, and from Āśvamedhika up to Svargārohaṇa. The MS. is undated. The stars in T₂ are shared by a group consisting of D_{5.6} S, as illustrated in 22*. Two departures are illustrated in 18* (minus T₃ G₃) and 24* (minus T₃ M₅). Larger S deficiencies amongst the sharers (short of an entire version) are illustrated in 2*, 54*, (both, with D_{5.6} T₄ G_{1.2} M₁); 3*, 25*, 48* and 58* (all with D_{5.6} T_{3.4} G_{1.2}); 17*, 28* (both, with D_{5.6} T₄ G_{1.2}); 39* (with D_{5.6} T_{3.4} G_{1.2} M₁); 47* (with D_{5.6} T₄ G_{1.2} M_{1.4}); 57* (with D_{5.6} T_{1.3.4} G₁₋₃); and 59* (with D_{5.6} T_{3.4} G_{1.2} M_{1.4}). The star 26* is shared by Dn D_{2.5.6.9} S; 27* is shared by K_{1.2.5} D_{5.6} T_{1.4} G_{1-3.5} M; and 32* by K_{1-3.5} D_{5.6} S (except T₃ M₁). There are other stars in T₂ which are shared by another group consisting of N (except D₆) T₃, as illustrated in 8* and 11*. Solitary departures from the group are 35* and 36* (both, minus D₅); two departures being illustrated in 15* (plus D₆ minus D₄). The star-passage 19* is shared by K_{3.4} B D (except D_{5.6}) T₃. The following omissions are shared by T₂ with the MSS. given in brackets: 2. 11^{ed} (with D₆ T_{1.4} G_{1-3.5} M) and 9. 17^{ed} (with D_{5.6} T₄ G_{1.2} M₁).

T₃

Madras, Adyar Library; No. 29 L28. Written in Telugu characters on palm-leaves. The MS. contains the last five parvans, from Āśvamedhika to Svargārohaṇa.

The MS. is undated. Amongst additional passages, T_3 gives 22^* , which is shared by $D_{5.6} S$ (G_4 absent). Larger S deficiencies amongst the sharers are illustrated in 3^* , 25^* , 48^* and 58^* (all, with $D_{5.6} T_{2.4} G_{1.2}$), 4^* (with $T_1 G_3 M_5$), 39^* (with $D_{5.6} T_{2.4} G_{1.2} M_1$), 57^* (with $D_{5.6} T_{1.2.4} G_{1-3}$) and 59^* (with $D_{5.6} T_{2.4} G_{1.2} M_{1.4}$). The star 26^* is shared by $D_n D_{2.5.6.9} S$ (G_4 absent). The sharers of the remaining star-passages arrange themselves into the group N (except D_6) $T_{2.3}$, as illustrated in 8^* and 11^* . Solitary departures from the group are : 35^* and 36^* (both minus D_5). Two departures from the group are illustrated in 5^* (minus $B_6 T_2$), 12^* (minus $D_6 T_2$), and 15^* (plus D_6 minus D_4). The star-passage 6^* is shared by $K_4 B D$ (except D_6), 19^* is shared by $K_{3.4} B D$ (except $D_{5.6}$) T_2 , and 51^* by $K_{3.5} D_n D_{2-5.8.9} G_1$. The only omission in T_3 is 5.13^c .

T_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 11815. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size $18\frac{1}{2}'' \times 1\frac{1}{2}''$, with 7 lines to a page. Total number of folios 10. The MS. is undated but looks fairly old. It contains Parvans from Mausala up to Svargā-rohana. The stars in T_4 are shared by a group consisting of $D_{5.6} S$ as illustrated in 22^* . Two departures from the group are illustrated in 18^* (minus $T_3 G_3$) and 24^* (minus $T_3 M_5$). The star-passage 26^* is shared by $D_n D_{2.5.6.9} S$ (G_4 absent), 27^* by $K_{1.2.5} D_{5.6} S$ (except T_3 ; G_4 absent), and 32^* by $K_{1-3.5} D_{5.6} T_{1.2} G_{1-3.5} M_{2-5}$. Larger S deficiencies amongst the sharers are illustrated in 2^* and 54^* (both, with $D_{5.6} T_2 G_{1.2} M_1$); 3^* , 25^* , 48^* and 58^* (all, with $D_{5.6} T_{2.3} G_{1.2}$); 17^* and 28^* (both, with $D_{5.6} T_2 G_{1.2}$); 39^* (with $D_{5.6} T_{2.3} G_{1.2} M_1$); 47^* (with $D_{5.6} T_2 G_{1.2} M_{1.4}$); 57^* (with $D_{5.6} T_{1-3} G_{1-3}$); and 59^* (with $D_{5.6} T_{2.3} G_{1.2} M_{1.4}$). The following omissions are shared by T_4 with the MSS. given in brackets : 2.11^{cd} (with $D_6 T_{1.2} G_{1-3.5} M$); 5.3^{ab} (with $D_{5.6} T_1 G_{1-3.5} M$); 8.44^c-45^d (with $D_{5.6}$); 8.61 (with $D_{5.6} T_1 G_{1-3.5} M_{1-3.5}$); 9.9^{cd} (with $D_{5.6} T_1 G_{1.2.5} M$); and 9.17^{cd} (with $D_{5.6} T_2 G_{1.2} M_1$).

G_1

Poona, B. O. R. I. MS. Collection ; No. 27. This MS. belonged to Shri Shreenivas Aiyangar of Mysore, and was received as a present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatiraj Mutt, Melkote. Written on palm-leaves in Grantha characters. Total number of folios 532; with 16-22 lines to a page, and 65-75 letters in a line. The MS. contains Parvans 12-18. The number of folios for the Mausalaparvan is 4 only. The MS. is used for the Śāntiparvan also. It is undated. The stars in G_1 are shared by a group consisting of $D_{5.6} S$, as illustrated in 22^* . Two departures from the group are : 18^* (minus $T_3 G_3$) and 24^* (minus $T_3 M_5$). For the detailed description of the other stars in G_1 , see the same under T_4 . The star-passage 51^* is shared by $K_{3.5} D_n D_{2-5.8.9} T_3$. The only peculiar omission in G_1 is 8.54^a-56^b . The following omissions are shared by G_1 with the MSS.

given in brackets : 2. 11^{cd} (with D_6 $T_{1.2.4}$ $G_{2.3.5}$ M); 5. 3^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{2.3.5}$ M); 7. 10-11 (with T_1 alone); 8. 61 (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{2.3.5}$ $M_{1-3.5}$); 9. 9^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{2.5}$ M); and 9. 17^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ G_2 M_1).

G₂

Pudukottah, State Library ; No. 322. Written in Grantha characters on palm-leaves. Size $18.3'' \times 1.6''$, with 10-14 lines to a page, and 75-85 letters in a line. The MS. contains Parvan 3 and Parvans 14-18. Total number of folios 306. The number of folios for the Mausalaparvan is 7. It begins from fol. 292 and ends with folio 298. The MS. is undated. Amongst additional passages, G₂ gives 37* and 52*, which are peculiar to it. For the detailed description of the star-passages in G₂, see the same under T₄. The following omissions are shared by G₂ with the MSS. given in brackets : 2. 11^{cd} (with D_6 $T_{1.2.4}$ $G_{1.3.5}$ M); 5. 3^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.3.5}$ M); 8. 61 (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.3.5}$ $M_{1-3.5}$); 9. 9^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.5}$ M); and 9. 17^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ G_1 M_1).

G₃

Madras, Adyar Library ; No. 29 E 21. Written in Grantha characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans 10, 11, and 14-18. Total number of folios for the Mausalaparvan is 7. The MS. is undated. Amongst additional passages, G₃ gives 31*, which is peculiar to it. The stars in G₃ are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as illustrated in 22*. Two departures are illustrated in 24* (minus T₃ M₅). The star-passage 26* is shared by Dn $D_{2.5.6.9}$ S ; 27* shared by K_{1.2.5} $D_{5.6}$ S (except T₃ ; G₄ absent); and 32* shared by K_{1-3.5} $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1.3.5}$ M_{2-5} ; while the rest are more or less sporadic : 4* (with T_{1.3} M₅), 29* (with K_{1-3.5} T₁ G₅ M), and 57* (with $D_{5.6}$ T G_{1.2}). Amongst omitted passages, G₃ is peculiar in omitting 3. 7-9, 4. 17-19, 8. 44^{ab} , 9. 8^c-9^d and 9. 16-17. The following omissions are shared by G₃ with the MSS. given in brackets : 2. 11^{cd} (with D_6 S [except T₃ ; G₄ absent]); 5. 3^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.5}$ M); 7. 20-21 and 8. 64^{cd} (both, with T₁); and 8. 61 (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.5}$ $M_{1-3.5}$).

G₅

Ponnokothu, Mana Library ; No. 132. Written in Grantha characters on palm-leaves, with 8 lines to a page, and 50 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios is 188. The MS. for Mausala begins from fol. 162 and ends with fol. 174. Total number of folios for the Mausala is 13. The MS. is undated. The stars in G₅ are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as illustrated in 22*. Two departures from the group are : 18* (minus T₃ G₃), and 24* (minus T₃ M₅). The star-passage 26* is shared by Dn $D_{2.5.6.9}$ S (G₄ absent), 27* by K_{1.2.5} $D_{5.6}$ S (except T₃ ; G₄ absent), 29* by K_{1-3.5} T₁ G₃ M, and 32* by

$K_{1-3.5}$ $D_{5.6}$ S (except T_3 M_1 ; G_4 absent). The following omissions are shared by G_5 with the MSS. given in brackets: 2. 11^{cd} (with D_6 $T_{1.2.4}$ G_{1-3} M); 5. 3^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G_{1-3} M); and 8. 61 (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G_{1-3} $M_{1-3.5}$).

M₁

Malabar, Nareri Mana Library; No. 553. Written in Malayālam characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans from *Āśvamedhika* to *Svargārohaṇa*. It begins from fol. 136 and ends with fol. 145. Amongst additional passages, M_1 gives 40*, 44* and 46*, which are peculiar to it. The stars in M_1 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as illustrated in 22*. Two departures from the group are: 18* (minus T_3 G_3) and 24* (minus T_3 M_5). The star-passage 26* is shared by Dn $D_{2.5.6.9}$ S (G_4 absent), 27* by $K_{1.2.5}$ $D_{5.6}$ S (except T_3 ; G_4 absent), and 29* by $K_{1-3.5}$ T_1 $G_{3.5}$ M_{2-5} . Larger deficiencies amongst the sharers are illustrated in 2* and 54* (both with $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$); 39* (with $D_{5.6}$ T_{2-4} $G_{1.2}$); 47* (with $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ M_4); and 59* (with $D_{5.6}$ T_{2-4} $G_{1.2}$ M_4). Amongst omitted passages, M_1 is peculiar in omitting 5 from रोदसी (in 23°) up to गन्धर्वार्थ्यै (in 24°); 7. 9^c-10^d ; 8. 53^b ; and 71-72. The following omissions are shared by M_1 with the MSS. given in brackets: 2. 11^{cd} (with D_6 S (except T_3 ; G_4 absent)); 5. 3^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ M_{2-5}); 8. 61 (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ $M_{2.3.5}$); 9. 9^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.5}$ M_{2-5}); and 9. 17^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$).

M₂

Cochin, State Library; No. 43. Written in Malayālam characters on palm-leaves. Size 14" × 2", with 8-12 lines to a page and 44 letters in a line. The MS. contains Parvans from *Āśvamedhika* to *Svargārohaṇa*. Total number of folios 165. The MS. begins from fol. 137 and ends with fol. 150. The stars in M_2 are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S, as illustrated in 22*. Two departures from the group are: 18* (minus T_3 G_3) and 24* (minus T_3 M_5). The star-passage 26* is shared by Dn $D_{2.5.6.9}$ S, 27* by $K_{1.2.5}$ $D_{5.6}$ S (except T_3 ; G_4 absent); 29*, by $K_{1-3.5}$ T_1 $G_{3.5}$ $M_{1.3-5}$; and 32* by $K_{1-3.5}$ $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M_{3-5} . The following omissions are shared by M_2 with the MSS. given in brackets: 2. 11^{cd} (with D_6 S [except T_3 ; G_4 absent]); 5. 3^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ $M_{1.3-5}$); 8. 61 (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ $M_{1.3.5}$) and 9. 9^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.5}$ $M_{1.3-5}$).

M₃

Cochin, Avanapparambu Mana Library; No. 77. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 9 lines to a page and 38 letters in a line. The MS. contains Parvans from *Āśvamedhika* to *Svargārohaṇa*. Total number of folios 152. The Mausala begins from fol. 133 and ends with fol. 142. The MS. is undated. For detailed description of star-passages in M_3 , see the same under M_2 . The following omissions are

shared by M_3 , with the MSS. given in brackets : 2. 11^{cd} (with D_6 S [except T_3 ; G_4 absent]); 5. 3^{ab} (with $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ $G_{1-3,5}$ $M_{1,2,4,5}$); 8. 61 (with $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ $G_{1-3,5}$ $M_{1,2,5}$) and 9. 9^{cd} (with $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ $G_{1,2,5}$ $M_{1,2,4,5}$).

M_4

Calicut, Padiññare Kovilakam Collection. Not numbered. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 7–8 lines to a page and 57 letters in a line. The MS. contains Parvans from $\overline{A}śvamedhika$ to Svargārohaṇa. Total number of folios 198. The portion of the Mausala begins from fol. 172 and ends with fol. 185. Amongst additional passages, M_4 gives 7^* , 43^* , 53^* , 55^* and 60^* , which are all peculiar to it. The star-passage 47^* is shared by $D_{5,6}$ $T_{2,4}$ $G_{1,2}$ M_1 and 59^* by $D_{5,6}$ T_{2-4} $G_{1,2}$ M_1 . For the detailed description of the other stars in M_4 , see the same under M_2 . The only peculiar omission in M_4 is 4. 26^{cd} . The following omissions are shared by M_4 , with the MSS. given in brackets : 2. 11^{cd} (with D_6 $T_{1,2,4}$ $G_{1-3,5}$ $M_{1-3,5}$); 5. 3^{ab} (with $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ $G_{1-3,5}$ $M_{1-3,5}$) and 9. 9^{cd} (with $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ $G_{1,2,5}$ $M_{1-3,5}$).

M_5

Malabar, Poomulli Mana Library ; No. 306. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 10–11 lines to a page and 50–60 letters in a line. The MS. contains Parvans from $\overline{A}śvamedhika$ to Svargārohaṇa. Total number of folios 216. The Mausala-parvan portion begins from fol. 102 and ends with fol. 112. Dated Kollam 1016. Amongst additional passages, M_5 gives 4^* which is shared by $T_{1,3}$ G_3 . For the description of other stars in M_5 , see the same under M_2 . The only peculiar omissions in M_5 are 4. 32^e-34^b (hapl.) and 5. 15^r . The following omissions are shared by M_5 with the MSS. given in brackets : 2. 11^{cd} (with D_6 $T_{1,2,4}$ $G_{1-3,5}$ M_{1-4}); 5. 3^{ab} (with $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ $G_{1-3,5}$ M_{1-4}); 8. 61 (with $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ $G_{1-3,5}$ M_{1-3}) and 9. 9^{cd} (with $D_{5,6}$ $T_{1,4}$ $G_{1,2,5}$ M_{1-4}).

TESTIMONIA

(i) Commentaries

Cn

The commentary of Nilakanṭha, named the Bhāratabhāvadīpa or -dīpikā, printed in the Vulgate edition of the Mahābhārata, was used, in the present edition of the Mausalaparvan, from MS. Dn₁ which was available for the last four concluding Parvans. Important explanations of Cn have been supplied in the Critical Apparatus, and Critical notes of this Parvan.

Cv

Vādirāja's Commentary on the Mahābhārata in an almost complete form is available in the Mysore Oriental Library ; No. C 1577. Dated Śaka 1597 (Ca. A. D. 1675). The late P. P. S. Sastri, the editor of the so-called " Southern Recension " of the Epic, got together a complete copy of Vādirāja's Commentary in modern hand, which, after the completion of that edition, was procured by the B. O. R. Institute for use in the Critical Edition. The commentary is known as the लक्षालंकार on the strength of the commentator's concluding stanza of the Introduction to the Ādiparvan, where he says :

नारायणस्य व्यासस्य मध्वस्य च कृपाबलात् ।
भारतस्य श्लोकलक्षालंकारः कियते मया ॥

The commentator gives a complete account of himself at the end of his commentary on the concluding Parvan of the Epic, from which, a couple of stanzas are reproduced here :

प्रयागे ब्राह्मणः संध्यामठे जपपरायणः ।
अहमासं तदा लक्षालंकारं कुर्विति प्रभुः ॥ ४
भारतस्य श्लोकलक्षस्यार्थविस्तरणात्मकम् ।
कारयामास योगीन्द्रो लक्षालंकारमीदृशम् ॥ ५
व्यास एव यतः कर्ता दासस्य हृदि मे स्थितः ।
अतो न विस्मयः कार्यः किमकार्यं महाप्रभोः ॥ ६

Citations from Cv are supplied where necessary in the Critical Apparatus, and are occasionally commented upon in the Critical Notes.

We next come to the second group of Testimonia.

(ii) *Epitomes*

First under this group we have Kṣemendra's Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā No. 64), which summarizes the contents of the Mausalaparvan in just 71 stanzas. Kṣemendra is a Kashmirian (A. D. 1050) and is expected to follow the Kashmirian text ; but the extreme compression of the narration does not permit any definite inference as to the Textual Variations.

Next comes the Andhrabhāratamu, being continuation of Tikkana, Vāvilla Ramaswami Sastrillu & Sons, Madras, 1919. It does not, however, offer much worth noting. — More important, however, is the Javanese version of this Parvan.

The Javanese Mausalaparvan

While the Āśramavāsika, which constitutes the fifteenth Parvan of the Mbh., is given in the Javanese version as Parvan No. 8, the sixteenth or the Mausala is given as Parvan No. 4. The stanza षड्विंशे त्वय संप्राप्ते (16. 1. 1), which begins the Mausalaparvan, is given in the Javanese version as the concluding verse of the Āśramavāsikaparvan. This is probably due to the Javanese version not understanding the normal habit of Indian MSS. to give, at the end of the preceding parvan, the initial verse of the following parvan. That verse nevertheless is repeated, in its proper place, in the parvan that is to follow, which the Javanese version has not done. Thereafter the Javanese gives the following stanzas :

- 16. 2. 3^c, with the *v. l.* पुरुषव्याघ्र for द्विजवर्य त्वं ;
- 16. 4. 17^a, with the *v. l.* कः क्षत्रियोत्तमो हन्यात् (for कः क्षत्रियो मन्यमानः ; B_{1.5} D_{2-6.9} T G_{1.2} M₄ read the last word as हन्यमानः) ;
- 16. 4. 17^b, with the *v. l.* पञ्च for हन्यान् ;
- 16. 4. 17^c, with the *v. l.* तद्विमृष्यन्ति for न तन्मृष्यन्ति ; K₅ gives the *v. l.* तत्तन्मृषति ;
- 16. 4. 20 — as in our text ;
- 16. 4. 31^a — मद्यपान- for ते तु पान- ;
- 16. 9. 36^{cd} — एतच्छ्रेयोहं ते मन्ये परं भरतसत्तम । for एतच्छ्रेयो हि वो मन्ये परमं भरतर्षभ (pāda 36^c in T₁ G₃ M₅ reading [अ]हं for वो).

In between the parts quoted from the original Sanskrit stanzas, the connecting links are given by a Javanese paraphrase or abridgment of the original. The agreements in reading may possibly imply some affinity of the T G and some B MSS. with the O. J. Version.

(i) The Kashmirian Version

This Kashmirian Version, as in the case of the other Parvans, is a specific version normally written in the Devanāgarī characters and closely related to the Śāradā version. The manuscripts comprising this version are mostly copies of the Śāradā original, and may in part represent the version of the province or region adjoining the Śāradā zone, which it has not been here possible to localize more precisely.

Five MSS. are included under this version, one of which — K₃ — is from Nasik, another — K₅ — is from Jammu, while the original locations of the rest are not specified. The oldest of them is K₃, dated A. D. 1694. Of the five MSS., K_{2.4} seem from their colophons, to belong to the North. K₁ gives 21* ; K₃ gives 14*, 23* and 30* ; and K₄ 9* ; which are all peculiar to these MSS. respectively. Stars 10*, 16*, 22*, 49* and 56* are found in K₃ and K₅ alone. The other stars in K are shared by

a group consisting of N (except D₆) plus T_{2.3} (with a few sporadic exceptions), as illustrated in 5*, 8*, 11*, 12*, 15*, 35*, 36* and 41*. As to the omissions, K₁ omits 7. 19 (hapl.) and 9. 36^{ad}; K₂ omits 2. 17, 2. 8* prior half, and 3. 4^e-5^f; K₃ omits 5. 15^{ab}, 20^{ef}; 7. 2^{ed}; 7, 35* line 1; 8. 6; and 8. 62^e-64^b (last two, by hapl.); K₄ omits 2. 14^a, 15^b; 4. 10^d-12^a; 4, from महातेजा (in 30^e) up to युयुधान (in 31^e); 7, 36* from the post. half of line 7 up to the prior half of line 9; and 9 from मुमुहु (in 23^d) up to भवान (in 24^d); while the only peculiar omissions in K₅ are 7, 36* line 7, and 8. 48^e-49^b. The following two omissions are shared by K₁ with K₂: 2. 7, and 9. 38. — The omissions, in which MSS. beyond the K group are associated, are 7. 14^{ed} and 8. 52 (both with D₇); and 8. 34^b-36^a (with D_{6.7}: hapl.). There are not any shared omissions either in K₃ or in K₅. The version sub-divides itself into two, or rather three, somewhat divergent sub-groups: K_{1.2}, K₃, and K_{4.5}: the first two, for instance, joining together adhyāyas 2 and 3, while K₄ joins together adhyāyas 1 and 2.

(ii) *The Bangālī Version*

The six Bangālī manuscripts form on the whole a very homogeneous group, presenting generally a single common reading. The version shows pronounced affinities with the K and D versions. B₆ — by way of an exception — gives 33*. The stars in this version are otherwise shared by the group consisting of N (except D₆) and T_{2.3} (with a few occasionally added or omitted MSS.) as illustrated in 5*, 8*, 11*, 12*, 15*, 19*, 35*, 36* and 41*. The star 45* is found in B_{2.3} alone. B₃ is alone in omitting 8. 54^{ab}; B₄, in omitting 8. 47^{ab} (hapl.); B₅, in omitting 4. 18^{bc}; and B₆, in omitting 2. 8^a-15^b (hapl.), 4. 36^{ed}, 7. 9^e-11^a, 7, 36*, lines 1-6 and lines 8-9, 7. 12-13, 8. 36^a, 8. 38-40, and 8. 41* (prior half of line 1). There is neither any solitary nor shared omission in B_{1.2}. Like K₄, B (except B₃) joins together adhyāyas 1-2.

(iii) *The Devanāgarī Version*

(a) *The Vulgate*

Two manuscripts of Nilakanṭha's Devanāgarī Version have been utilized for this Parvan. There is neither solitary nor shared omission in either of them. The stars in Dn are common to the group consisting of N (except D₆) plus T_{2.3} (with a few additional or omitted MSS.), as illustrated in 5*, 6*, 8*, 11*, 12*, 15*, 19*, 26*, 35*, 36* and 41*. Both Dn₁ and Dn₂ combine adhyāyas 1 and 2 into one adhyāya.

(b) *The Composite Devanāgarī Version*

In all, nine manuscripts of this composite class have been utilized for this Parvan. These manuscripts may be roughly divided into two groups: There is the group D₁₋₄, 7-9, which generally agrees with K B Dn, plus T_{2.3}. Of the remaining Devanāgarī

manuscripts, D_{5.6} invariably agree with T_{1.4} G M. Examples of insertions common to T_{1.4} G M and D_{5.6} are : 18*, 22* and 24*. The MSS. D_{5.6}, although written in Devanāgarī characters, show their relationship to the S Recension.

As for omissions, D₃ is peculiar in omitting 8. 44^b–45^c ; D₅ in omitting 8. 59^a–60^b (hapl.) ; D₆ in omitting 8. 19^a–21^b ; D₇ in omitting 1. 3^c–4^b (hapl.), 2. 2, 4. 35, 7. 36* from the post. half of line 7 up to the prior half of line 8 (hapl.), and 9. 24^{ab} ; while, finally, D₈ is alone in omitting 5. 15^{ef}. There is neither solitary nor shared omission in D_{1.2.4.9}. The MSS. D₁₋₄ 7–9 read adhyāyas 1–2 as one adhyāya.

(iv) *The Telugu Version*

Four manuscripts of this version are used for this edition. They seem to be independent of each other. The MSS. may be roughly divided into two groups. The group T_{2.3}, which generally agrees with K B D (except D₆) ; and T_{1.4} which generally agrees with D₆ G M. T₁ gives star-passages 13* and 38*, which are peculiar to it. As to omissions, T₁ omits by itself 3. 13^c–14^d, 17^{ab}, 18–20 ; 4. 21^{ab}, 25^d–26^a, 31^a–35^b ; 5. 17 ; 7. 6^c–7^c ; 8. 34^{cd}, 35, 69, 70^{cd} ; and 9. 4^{ab}, 5^a ; while T₃ alone omits 5. 13^c.

(v) *The Grantha Version*

There are four manuscripts of this version used in the present edition. The stars in G are shared by a group consisting of D_{6.8} S (with occasional exceptions), as illustrated in 18*, 22* and 24*. G₂ alone gives 37* and 52*, and G₃ alone, 31*. Amongst omitted passages, G₁ similarly omits 8. 54^a–56^b ; and G₃, 3. 7–9, 4. 17–19, 8. 44^{ab}, 9. 8^c–9^d and 16–17. — G_{2.5} have no special omissions.

(vi) *The Malayālam Version*

Five manuscripts of this version are used for this edition. Amongst additional passages, M₁ gives 40*, 44* and 46*, which are found in this MS. alone. The stars 7*, 43*, 53*, 55* and 60* are found only in M₄. M_{2.3.5} have no specific additional passages. Amongst omitted passages, M₁ alone omits 5, from रोदसी (in 23^c) up to गन्धर्वाग्र्यै (in 24^c), as also 7. 9^c–10^d, 8. 53^b and 71–72. The omission of 4. 26^{cd} belongs exclusively to M₄ ; while that of 4. 32^c–34^b (hapl.) and of 5. 15^f, to M₅. M_{2.3} have no individual omissions. The version M is not altogether free from contamination with some Northern sources, as indicated by the additional passages 27* and 29*.

THE RECENSIONS OF THE MAUSALAPARVAN

The six versions of the text-tradition of the Mausalaparvan, thus far studied, group themselves into two main recensions : the Northern consisting of the first three versions, and the Southern including the last three.

There are some nine additional passages (a total of 21 lines) presented by the entire Northern recension, with a few sporadic exceptions, viz. —

5*, 8*, 11*, 12*, 15*, 19*, 35*, 36* and 41*.

The entire Southern recension gives — besides App. I, No. 1 (20 lines) — some six additional passages (a total of 31 lines), also with a few sporadic exceptions : viz. —

18*, 22*, 24*, 26*, 27*, 32*.

We can hence generalize that the Southern recension is an inflated version of the original Text, although, in a few instances, its readings exhibit an originality of their own.

Though the important K version of the Northern recension agrees fairly well with the Southern recension as regards the general extent of the Parvan, there are nevertheless numerous specific readings distinguishing the two recensions sharply from one another. Here is a selection of readings peculiar to the two recensions, the references being by adhyāyas and ślokas.

N (with few exceptions)		S (with few exceptions)	
1. 6 ^b	भयशंसिनः	भयदर्शिनः	
2. 11 ^b	दुरात्मभिः	ते महर्षयः	
2. 12 ^b	ततः केशवमभ्ययुः	यथागतमथो ययुः	
2. 16 ^a	असूत	प्रसूतं, text	
2. 16 ^e	विषण्णरूपस्	विवर्ण ^o	
2. 18 ^b	इह	अथ	
2. 20 ^b	नियमं चक्रिरे तदा	नियतं तं न चक्रिरे	
2. 20 ^a	रामस्याक्लिष्टकर्मणः	तस्य राज्ञो महात्मनः, text	
3. 5 ^b	विरुतं तथा	वृष्णिवेश्मसु	
3. 7 ^b	करभा	खराश्च	
3. 8 ^e	प्राद्विषन्	अर्दयन्	
3. 12 ^b	संस्कृते	ससूपे (?)	
3. 12 ^e	आहार्यमाणे	अवतार्यमाणाः	
3. 15 ^b	वृष्ण्यन्धकनिवेशने	पुरस्कृतं	
3. 17 ^a	चतुर्दशी	त्रयोदशी	
3. 21 ^a	तीर्थयात्रामरिंदम	तीर्थ घोषयतेति च	
4. 2 ^a	छत्रं च	शस्त्राणि	
4. 3 ^e	आचक्रमे	आरूढवच्	
4. 4 ^a	चतुरो वाजिमुख्याः	मेघपुष्पादिवाहाः	
4. 5 ^e	दिवानिशं	च देवा	
4. 7 ^a	भोज्यं च भक्ष्यं च	मनोहरं दृष्टाः	
4. 7 ^b	चान्धकवृष्णयः	मांसं मधूनि च	
4. 10 ^e	वीरान्	सर्वान्	
4. 15 ^a	रामः सहितः	कामं सहिताः	
4. 43 ^a	भारत	मन्युमान्	
5. 7 ^e	स्त्रियो	सर्व	
5. 13 ^a	पुण्याः	सर्वाः	
6. 1 ^a	उपसंहतान्	अभिसंहतान्	
6. 8 ^e	वादित्ररथघोषौघां	स्तुतिनिर्घोषां	
7. 6 ^b	मतौ	स्मृतौ	
7. 8 ^e	रौक्मिणेयं	रौहिणेयं	
7. 9 ^b	जगतः	हतवान्	
7. 9 ^a	बलगर्वितम्	मधुसूदनः	
7. 13 ^b	कुलस्य	कालस्य	
7. 14 ^e	तु श्रुत्वा	हि नूनं	
7. 14 ^a	यदूनां	श्रुत्वैवम्	
7. 15 ^b	योऽर्जुनः सोऽहमेव तु	फलगुनं विद्धि मामपि	
8. 4 ^b	कालोऽयं वर्तते ध्रुवम्	कामोयं नित्यमेव हि	
8. 8 ^e	नैगमाश्	नागराश्	
8. 12 ^b	उद्गते	उद्यते	

N (with few exceptions)	S (with few exceptions)	N (with few exceptions)	S (with few exceptions)
8. 29 ^b कदने भृशदुःखितः	भूतले दुःखितो भृशं	8. 64 ^a पार्थो	राजन्
8. 37 ^a पौत्रं	गोत्रं	8. 66 ^a धनंजयः	समंततः
8. 43 ^a निवासम्	निवेशम्	8. 67 ^a हृतशेषं	भृत्यांश्चैषां
8. 44 ^a लोभः	कामः	8. 68 ^e वीरैर्विहीनान्सर्वास्ताञ्	विधेर्विहीनान्स तदा
8. 46 ^e नयति	नयते	8. 71 ^b शैब्या हैमवतीत्यपि	वैशाख्या हैमवत्यपि
8. 50 ^b स्थ न	स्थान-	9. 6 ^a क्षिप्रमाख्यातुमर्हसि	शंस मे कुरुपुंगव
8. 50 ^e शरनिर्भिन्नाः	शरनिर्दग्धाः	9. 11 ^e समनुप्राप्तं	समरे प्राप्तं
8. 50 ^a शोचध्वं	शोष्यध्वं	9. 14 ^b शार्ङ्गधन्वनः	सर्वसात्वतां
8. 52 ^b अजरं महत्	अजयं युधि	9. 22 ^a ऽपि च	मुने
8. 57 ^a प्रवव्रजुः	प्रदुद्रुवुः	9. 27 ^e प्रसहेद्	प्रभुरेव
8. 59 ^b अजिह्मगाः	पतत्रिणः	9. 29 ^e मोक्षयित्वा	मोहयित्वा
8. 60 ^a पाकशासनिः	भरतर्षभ	9. 33 ^b जगद्धीजं धनंजय	सर्व भरतसत्तम

THE EXTENT OF THE MAUSALAPARVAN

In the Parvasaṁgraha section of the Ādiparvan (1. 2. 220-229), we have the following description of the contents and extent of the Mausalaparvan :

अतः परं निबोधेदं मौसलं पर्व दारुणम् ।
यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शस्त्रस्पर्शसहा युधि ।
ब्रह्मदण्डविनिष्पिष्टाः समीपे लवणाम्भसः ॥ २२०
आपाने पानगलिता दैवेनाभिप्रचोदिताः ।
एकरूपिभिर्वज्रैर्निजघ्नुरितरेतरम् ॥ २२१
यत्र सर्वक्षयं कृत्वा तावुभौ रामकेशवौ ।
नातिचक्रमतुः कालं प्राप्तं सर्वहरं समम् ॥ २२२
यत्रार्जुनो द्वारवतीमेत्य वृष्णिविनाकृताम् ।
दृष्ट्वा विषादमगमत्परां चार्तिं नरर्षभः ॥ २२३
स सत्कृत्य यदुश्रेष्ठं मातुलं शौरिमात्मनः ।
ददर्श यदुवीराणामापाने वैशंसं महत् ॥ २२४
शरीरं वासुदेवस्य रामस्य च महात्मनः ।
संस्कारं लम्भयामास वृष्णीनां च प्रधानतः ॥ २२५
स वृद्धबालमादाय द्वारवत्यास्ततो जनम् ।
ददर्शापदि कष्टायां गाण्डीवस्य पराभवम् ॥ २२६
सर्वेषां चैव दिव्यानामस्त्राणामप्रसन्नताम् ।
नाशं वृष्णिकलत्राणां प्रभावानामनित्यताम् ॥ २२७
दृष्ट्वा निर्वेदमापन्नो व्यासवाक्यप्रचोदितः ।
धर्मराज्यं समासाद्य संन्यासं समरोचयत् ॥ २२८

इत्येतन्मौसलं पर्व षोडशं परिकीर्तितम् ।

अध्यायाष्टौ समाख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् ॥ २२९

Now, as regards the total number of adhyāyas being 8 in the Parvasaṁgraha enumeration, but 9 in the Critical Edition, that is due to the present edition splitting the traditional adhyāya 1 of 31 stanzas into two adhyāyas of 11 and 20 stanzas, the first giving the gist of the whole Parvan in a short statement, while the second commencing the reply to the same. The difference is not very important, and can be ignored.

The total number of stanzas as given in the Parvasaṁgraha is 300, while our total official number of stanzas is 273. This total also includes stanzas of one-line and three-line Anuṣṭubhs, and six-line Triṣṭubhs. If we convert them into stanzas of two-line Anuṣṭubh and four-line Triṣṭubh, that operation results in four additional stanzas in all. If we add to these, the total of उवाच letters (converted into stanzas of 32 letters each), the total addition becomes $4 + 4 + 1 (= 9)$ stanzas of introductory maṅgalācarana. Thus our official number of stanzas becomes 282, which is 18 less than the traditional number 300, as given in the Parvasaṁgraha. This discrepancy is due to the rejection of a number of stanzas not adequately supported. The total number of such star-passages is 59 (including substitute stars). If, in the next place, we consider the total number of "mathematical" stanzas in the Mausala, it comes to 296.82. This is calculated by taking 32 syllables for each stanza. Further, to the total of such stanzas is added the number of thirtytwo-line units we get by converting the 'uvāca' letters and the colophons also into "mathematical" stanzas. The number of such stanzas (viz. 296.82) seems to come very near to the Parvasaṁgraha number of 300; but this is due to the addition of these superfluous stanzas, which have no textual value. So the argument that the mathematical stanza-number very nearly approaches the Parvasaṁgraha number is fallacious. If the scribe's labour is alone to be taken into account, why omit the daṇḍas and the stanza-numbers given in every manuscript? The safer way out would be to regard the number 300 as a more or less approximate round figure.

CONTENTS OF THE MAUSALAPARVAN

The Sixteenth Parvan of the Great Epic is intended to describe the havoc caused amongst the entire Vṛṣṇi and Bhoja clans by the mischievous attempt of Sāraṇa, one of the brothers of Kṛṣṇa, and of his Yādava colleagues, to dress up Sāmba, the son of Kṛṣṇa and Jāmbavatī, as a woman *enciente*, and pose the question to the worthy sages like Viśvāmitra, Kaṇva and Nārada, who had just come to Dvārakā — the capital city of the Yādavas — as to the would-be sex of the expected issue. The enraged sages reply that the issue is to be an iron-club (*musala**), which is fated to destroy the entire

* The Parvan gets its name "Mausala" from this circumstance.

Yādava clan, including Kṛṣṇa and his elder brother Halāyudha (= Balarāma) : cf. 16. 2. 10. When the news reached Kṛṣṇa, he understood it as the impending destruction of the entire Vṛṣṇi clan, involving the terminus of his own *avatāra*. Simultaneously, there appeared the usual omens and portents predicting the havoc of the Yādava clan, exactly thirty-six years after the fatal Kaurava-Pāṇḍava fight (16. 3-4 : cf. 6. 3. 28, 30). The 'Iron-club' was born, presaging evil luck ; and although it was reduced to powder and thrown into the ocean, out of it there was produced, in the near-by sea-water, the *Sāveraka* (= Śevārī) grass which — as it grew — was used by the Yādavas as a handy and fatal weapon in their mutual fight at Prabhāsa* (where they had gone, under Kṛṣṇa's order, by way of a Tīrthayātrā), even Kṛṣṇa using the weapon (16. 4. 35) against whoever were within reach. Kṛṣṇa's own sons and grandsons did not escape death, and a wholesale catastrophe followed.

Expecting an all-round destruction of the fighters, Kṛṣṇa sent his own charioteer Dārūka for summoning Arjuna from Hastināpura, and, in the meanwhile, assigned all the ladies of the royal household to the care of Akrūra. Unfortunately, Akrūra himself met his death in the fight, and there was not available any other competent protector for them. So he requested his old father† to look after the ladies, pending Arjuna's arrival (16. 5. 7). Then he had to go to look after his elder brother, who, however, was seated alone on the coast, steadily and slowly breathing out his last (16. 5. 12). Kṛṣṇa thereupon felt that it was time for him also to conclude his career. So he took a solitary seat in a Yogic posture, and was killed in that position by a hunter named Jarā, who mistook him for a sleeping deer. The hunter discovered his mistake too late. Kṛṣṇa went to Heaven and was received and felicitated by the denizens of that place (16. 5. 25) for his achievements on earth.‡

Dārūka goes to Hastināpura, conveys the sad news to Arjuna, who was exceedingly grieved to find, on his arrival, the capital city of Dvārakā, desolate and without protector, with only the old father of Kṛṣṇa left behind to protect all the widows and Kṛṣṇa's own harem of traditional 16,000 inmates with eight chief queens¶. Then he

* If powdered *musala* was thrown into sea at Dvārakā, and the *Sāveraka* grew at Prabhāsa, the two places ought to be near each other.

† It is noteworthy that Kṛṣṇa does not himself, take the responsibility but transfers it to his father.

‡ It is to be incidentally noted that this particular *adhyāya*, describing these miraculous events, is the only *adhyāya* of this Parvan composed in regular śloka of 11×4 (or 11×6) syllables, and can probably be a relatively later addition.

¶ Namely, (1) Rukmiṇī, the daughter of the king of Vidarbha, (2) Satyabhāmā, the daughter of Satrājit, (3) Jāmbavatī, the daughter of Jāmbavat, (4) Kālindī, the daughter of a king ruling some territory on the bank of the river Yamunā, (5) Mitravindā, the daughter of the king of Avanti, (6) Satyā, the daughter of the king of Ayodhyā, (7) Bhadrā, the daughter of the king of Kaikaya, and (8) Lakṣmaṇā, the daughter of the Mādra king : these being the eight most beloved queens.

goes to meet Kṛṣṇa's father Vasudeva, who informs him that Pradyumna and Sātyaki, whom Arjuna had all along valued so much, were responsible for all the tragedy that had taken place (16.7.6). The old man complains bitterly that Kṛṣṇa paid no attention to prevent the tragedy (16.7.11), and felt very sad that the whole Yādava family was soon going to perish, and that it was Arjuna alone who was available to safeguard the helpless male and female population of the Yādavas. Arjuna feels much depressed at the news, and confesses that it would be beyond his individual prowess — such as it then was — to protect the ladies and sustain the great burden placed upon his shoulders. He was nevertheless going to take them all to Hastināpura, along with Vajra, the surviving grandson of Kṛṣṇa, who was expected thenceforward to rule the Yādavas from Indraprastha (16.8.11). Arjuna thereafter summons a council of the prominent Yādava personages and advises them to prepare themselves, in a week's time, to leave their native country for good. This was done.

The day after Arjuna's interview, old Vasudeva himself dies, thereby further intensifying the tragic situation. Arjuna had to necessarily prolong his stay, pending the funeral ceremonies of Vasudeva*. Proper funeral rites were performed also for Balarāma and Kṛṣṇa. After the ladies of the harem of Vasudeva and of Kṛṣṇa and the forlorn ladies of the Bhoja, Vṛṣṇī, Andhaka and other families left Dvārakā, the city itself, we are told, got submerged (16.8.40) under the abnormally rising tides of the Western Sea.

The first stage in the journey of Arjuna and his protégées that is mentioned is the Pañcanada† Country (16.8.43), i. e., the 'Land of Five Rivers'. Seeing that the goal of Arjuna's journey was Hastināpura — to be reached as early as possible and with the help of such conveyances as could be mustered together—it would be difficult to believe that Pañcanada, the first stage in the journey, can be interpreted as equal to the modern Panjab. The equation is familiar to our times, but what could have induced Arjuna, from the very first, to choose such a circuitous route via Panjab? In the *Bhāgavatapurāṇa*‡, the normal route from Dvārakā to Hastināpura does not (and ought not to) include the Panjab, although *vinaśana*, the place where the river Sarasvatī disappears in the sandy desert, is not omitted from the route. The Purāṇa reads (X. 71. 21-22) :

आनर्तसौवीरमहंस्तीर्त्वा विनशनं हरिः ।

गिरीजदीरतीयाय पुरग्रामव्रजाकरान् ॥

ततो दृषद्वतीं तीर्त्वा मुकुन्दोऽथ सरस्वतीम् ।

पञ्चालानथ मत्स्यांश्च शक्रप्रस्थमथागमत् ॥

* Vasudeva's wives, Devakī, Bhadrā, Rohiṇī and Madirā become Satis on his funeral pile (16.8.18).

† For *Pañcanada*, there is the variant *Pañcajana*.

‡ I have to thank Shri V. D. Patwardhan of the Mbh. Department for supplying me these references.

The return journey of the same traveller Kṛṣṇa is described in the same Purāṇa (I. 10. 34-35) as follows :

कुरुजाङ्गलपाञ्चालाञ्छरसेनान्सयामुनान् ।

ब्रह्मावर्तं कुरुक्षेत्रं मत्स्यान्सारस्वतानथ ॥

मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान् ।

*आनर्तान्भार्गवोपागाच्छ्रान्तवाहो मनाविभुः ॥

Both these descriptions contain no reference to the present Land of Five Rivers. The reading पञ्चनद in 16. 8. 43ª cannot, however, be altered in view of the available MS. evidence. Hence we have to suppose that, like the present-day Pañca-nada or Panjab — which does not, in the current enumeration, include the river Sarasvatī — there was, in more ancient times, another Pañca-nada or “Land of Five Rivers” : the five rivers including (i) the Sarasvatī ; (ii) the Dṛṣadvatī (cf. Rv. 3. 23. 4) which unites with the Sarasvatī ; as also the river (iii) Aruṇā which, according to the Vanaparvan (3. 81. 131), also joins the Sarasvatī at what was known as the Medhyatīrtha ; next, (iv) the “Bias” or *Vyāsanadī*, flowing along the hermitage of Sage Vyāsa ; and (v) probably the river Lunī, — or, failing that — some other river that cannot be definitely named : all these rivers, at some period, terminating their streams, singly or in some cases jointly, in the Rāṇa of Cutch†. If this region was then called the Pañca-nada, it was — as compared with the Panjab — nearer enough to the Yādava cow-herds of Kathiawad, and reachable from Dwārakā in less than a week. This hypothesis suits all the details, and our note to 16. 8. 43 (pp. 48-49) will have to be modified accordingly. We have also to remember that the Ābhīra tribes, although coming from Panjab and beyond, had also marched further to the South and the West, and had already inhabited the major part of the sandy region to the North-west of the Aravalli Hills, as also the region round about Mathurā, which would be another confirmation of our proposed theory‡.

Elliot and Dowson (*Mahammedan Historians*, 2. 40) inform us that even in Gazni's days — some 2,500 or more years after the events narrated in the Mahābhārata — “Sarasvatī was a deep stream of stony bottom strewn with large pebbles. It later became completely silted with some thirty feet of fine sand.” It would be nothing abnormal, therefore, if the powerful stream of the river Sarasvatī, suppressed from above by the sand-storm, made an underground way to the south, and led to the formation, near its mouth, of a new *Prabhāsatīrtha* close to the relatively modern Somanāthapattan on the south-eastern coast of Kathiawad. It is also to be noted

* Here the word भार्गव = शौनक is in the vocative case, the construction being : हे भार्गव, विभुः (= कृष्णः), आनर्तान् उपागात् ।

† Other possibilities such as the inclusion in the ‘Five Rivers’ of the streams of some other substitute rivers will be found discussed in B. C. Law's *Indological Studies*, Pt. 1, pp. 54 ff., and in his *Tribes in Ancient India*, Chap. XV.

‡ See Mbh. 2. 99. 9, 3. 186. 30, 14. 8. 32 ; also the *Pradīpa* on the *Vyākaraṇamahābhāṣya* 1. 2. 3.

that when the Yādavas — going on a Tirthayātrā after the sages' curse — indulged in drink and quarrel at Prabhāsa, it would be too much to imagine that they thought it necessary to travel for the Tirthayātrā along the whole coast-line, from the modern Dwārakā to the modern Somanāth, to achieve that object. Nor should we forget that when the powdered *musala* was thrown into the sea-water at Dwārakā (16. 2. 17), that heavy substance could not have floated along the whole coast-line of Southern Kathiawad and had there weighed down the *Sāveraka* grass, which proved for the Yādavas a handy weapon in fighting. Context demands a much shorter journey (16. 3. 22).

Like Kṛṣṇa himself sometime before (see next para), so had Arjuna also lost his former prowess, and was unable to check the Ābhīras. Many of the ladies voluntarily preferred to go with them. A few others, like Rukmiṇī and Jāmbavatī, entered the fire, while some others, like Satyabhāmā, decided to lead an ascetic life in the forest. Arjuna takes the remaining ladies and orphans to the Kurukṣetra (16. 8. 65), and installs the Yādava prince Vajra as ruler at Indraprastha. Having made all these arrangements, Arjuna finally goes to the hermitage of Vyāsa to report the tragic happenings and seek their explanation. Vyāsa's only answer was that, while Arjuna (as well as Kṛṣṇa) had, till then, done all that was possible and creditable, times had thereafter changed. So it was now but proper for all to accept the facts, and terminate their earthly career (16. 9. 36).

Although Arjuna seems to have been quite satisfied with Vyāsa's reply regarding Lord Kṛṣṇa's somewhat inexplicable conduct at the close of his *avatāra* on this earth, the explanation would not probably fully satisfy the layman, who expects the divine Avatāra to always do the right thing and save the sufferers. He would accordingly ask why Kṛṣṇa did not prevent the misconduct of the Yādavas, overrule the curse of the sages (from the consequences of which he himself was not exempted [16. 2. 10]), and protect the Yādava ladies from the clutches of the Ābhīras. Kṛṣṇa had done similar wholesome and righteous acts in the Kaurava-Pāṇḍava warfare. He not only did not prevent the evil, but even participated personally in the Mausala fight (16. 4. 35). His Sudarśanacakra flies away (16. 4. 3), the sound of his Pāñcajanya conch, which once inspired terror into the hearts of listeners, was being even ridiculed by the loud braying of asses (16. 3. 15)! How are we to explain such happenings and such conduct in the case of the reputed promulgator of the *Bhagvadgītā* teaching?

The solution probably would be that Kṛṣṇa knew that the time was ripe for the termination and winding up of his *avatāra*, which comes into being when most needed, achieves the most outstanding deeds when they are essential for the safety and proper guidance of mankind (Bh. Gītā 4. 7-8), and comes to an end when the time for the renovation of the whole world, consequent upon the prevailing excessive *durācāra*, is close at hand, inviting a terrific catastrophe (comparable, in our modern terminology, to "the terrific World-War" and the innumerable chastisements and sufferings that it is

expected to bring in its train). Such is the orthodox theory concerning the incoming, continuance, and the out-going of an Avatāra. It is necessary to point out, however, that what applies to the world-period as a whole, does not always apply to every single individual within that world-period. There are exceptions both ways, so that an individual *qua* individual has his duties and their appropriate rewards, as well as misconduct and its answering punishment. Man in fact is the Maker of his own Fate. Compare the Bhagvadgītā, 18. 45-47.

While working on the Critical Edition of the Mahābhārata during well over twenty years : on that of the Bhīṣmaparvan during 8 years between 1935-47, and later, continuously on the four volumes of the Śāntiparvan during the years 1947-56, and finally, on the present edition of the concluding Four Parvans of the Epic during the years 1956-59, there arose several occasions when I had to deal with many textual and philosophical problems — either through personal discussions, or in public lectures on specific occasions, or through editorial replies to critical book-reviews on the same — with the late Shriyut Janardan Sakharān alias Tatyasaheb Karandikar who, about three weeks prior to his tragic death on the 13th of March last, inquired of me, as we met casually in one of the streets of Poona, whether I had arrived at any novel solutions to some of the out-of-the-way problems belonging to the concluding Four Parvans of the Mahābhārata. I replied that I had proposed some special solutions to problems pertaining to the route of the Pāṇḍavas' Prthvīpradakṣiṇā; about the region where the Ābhīras captured the Yādava ladies; and particularly regarding Lord Kṛṣṇa's conduct in the Mausala tragedy, which I would much like to discuss with him on some early and convenient opportunity. He was glad to hear of it and agreed, before long, to fix a suitable occasion for the purpose. Soon thereafter, unexpectedly, Tatyasaheb fell seriously ill; and when I went to see him on Thursday, March 5, 1959, and had some twenty-minutes' talk with him, I earnestly expressed the hope that he would be soon cured of his illness and able to discuss with me the problems mentioned. Tatyasaheb unfortunately died about a week later, and I was denied that privilege. This I shall always consider as a great misfortune, since every time that I had discussed literary matters with the late Tatyasaheb pertaining to the B. O. R. I. edition, which he had carefully studied from its very beginning, I invariably learnt something new. Almost the last scholarly publication of Shri J. S. Karandikar was the Marathi booklet entitled महाभारत, कथाभाग आणि शिक्वण, to which he desired me to contribute a short Foreword. I could not say 'no' to his wish, and that remains as the very last witness of our common literary interests and efforts.

— इति शम् ।

Poona, B. O. R. I. }
 चैत्र शुद्ध प्रतिपदा, }
 9th April, 1959. }

S. K. BELVALKAR

॥ मौसलपर्व ॥

वैशंपायन उवाच ।

षट्त्रिंशे त्वथ संप्राप्ते वर्षे कौरवनन्दनः ।
ददर्श विपरीतानि निमित्तानि युधिष्ठिरः ॥ १
ववुर्वाताः सनिर्वाता रूक्षाः शर्करवर्षिणः ।
अपसव्यानि शकुना मण्डलानि प्रचक्रिरे ॥ २
प्रत्यगूहुर्महानद्यो दिशो नीहारसंवृताः ।

उल्काश्चाङ्गारवर्षिण्यः प्रपेतुर्गगनाद्भुवि ॥ ३
आदित्यो रजसा राजन्समवच्छन्नमण्डलः ।
विरश्मिरुदये नित्यं कबन्धैः समदृश्यत ॥ ४
परिवेषाश्च दृश्यन्ते दारुणाः चन्द्रसूर्ययोः ।
त्रिवर्णाः श्यामरूक्षान्तास्तथा भस्मारुणप्रभाः ॥ ५
एते चान्ये च बहव उत्पाता भयशंसिनः ।

C. 16. 6
B. 16. 1. 6
K. 16. 1. 6

The introductory mantra

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in N (except K5 B3. 5. 6 D5. 6). K2. 4
D3 read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, K1 B4 ins. ॐ
नमो भगवते वासुदेवाय ।; K2. 4 D1. 2. 4. 7. 9 श्रीगणेशाय
नमः ।; K3 ॐ नमो वक्रतुण्डाय ।; B2 ॐ नमो गणे-
शाय ॥; Dn ॐ; D3 श्रीगणाधिपतये नमः ।; D8
ॐ नमः श्रीगोपालगौरीगणपतिभ्यः ।

Of the MSS. which om. the introductory mantra,
K5 begins with ॐ; D5 with श्रीवेदव्यासाय नमः ।;
T1 with श्रीराम । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । मौसलपर्व ।
ब्रह्मणे नमः ।; T2 (marg.) with शुभमस्तु । मौसलपर्व ।;
T3 with श्रीहयग्रीवाय नमः । श्रीवेदव्यासाय नमः ।; T3
(marg.) with शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । श्रीराम । मौसल-
पर्व ।; T4 शुभमस्तु ।; G2 (marg.) with हरिः ॐ ।
शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । मौसलपर्वणि ।; G3 (marg.)
मौसलपर्व ।; G5 with हरिः । श्रीगणपतये नमः । ॐ ।;
M2 with स्वस्ति । श्रीवेदव्यासाय नमः ।

1 M4 om. the ref. —^a) B4 षट्त्रिंशेषु (for °शे
तु). B5 दुःख- (for त्वथ). —^b) B2 राजा (for वर्षे).
K2. 3. 5 B3 D7 G3 M1 -नन्दनः; K4 °नं (for °नः).

2 ^a) D5 partly damaged. G3 तत्र (for ववुर्).
K4 Dn D1-4. 9 च; D7. 8 सु-; G1 स्व- (for स-).
D7 निर्वाता (for -निर्वाता). —^b) K1 -वर्षणः; B2
M4. 5 -कर्षिणः; B5 -कर्षिनः; G3 -वर्षिताः (for °णः).

—^a) B6 अवकुष्पानि शकुना. —^d) K5 D8 मंगलानि
(for मण्ड°). K5 विचक्रिरे; T2 प्रचक्रमे (for °क्रिरे).

3 ^a) K2 प्रत्यगूहन्; K5 °गूह्य; B6 प्रत्यागूहुर;
D4 (marg. as in text) अत्यगूहुर; T3 प्रत्यमाहुर (sic);
M5 °ग्रहं (for °गूहुर). —^b) D7 -मंडलाः (for -संवृताः).
—D7 om. (hapl.) 3°-4°. —^d) D5 damaged. K1
निपेतुर; B5. 6 Dn D2-4. 9 T3 M5 प्रा (T3 प्र)पतन्;
T4 उत्पेतुर (for प्रपेतुर). D6 G5 M दिवः; T1 क्षितौ;
G3 विभो (for भुवि).

4 D7 om. 4^{ab} (cf. v. 1. 3). —^b) G2 समव-
च्छिन्न-; G3. 5 M2 समप्रच्छन्न- (for °वच्छन्न-). —^a)
B2. 6 G3 निरश्मिर् (for वि°). —^d) D5. 6 T4 G1. 2. 5
M1-4 कबन्धैः समलंकृतः; T1 G3 M5 °धैः समलक्ष्यत;
T2 °धैः सह संवृतः.

5 With 5^{ab}, cf. 6. 108. 10^{ab}. —^a) K1. 2. 5 B
(except B5) G1 परिवेशाश् (for °वेषाश्). —^b) K3. 5
शशि- (for चन्द्र-). G5 M1-4 दारुणाः सूर्यचंद्रयोः.
—^a) D5 partly damaged. B6 विवर्णाः; M5 त्रिवर्ण-;
Bom. ed. °णिः (for °र्णाः). K4. 5 D1. 6. 7 -रूक्षांश्च;
B5 -रूक्षाश्चास् (for °न्तास्). K3 त्रिवर्णश्यामरूक्षाश्च;
M1 त्रिवर्ण*****.

6 ^b) K5 -शंसिना; D1. 7 -शंकिनः; D5. 6 -दर्शनाः;
D9 -शंशिनः; T2. 4 G1. 2. 5 M1-4 -दर्शिनः (for -शंसिनः).
—^a) K1. 2 बहुधा; B1. 2. 4-6 Dn D2-4. 8. 9 T3 M3-5
बहवो (for शहरहो). —^d) K3. 5 T1 G3 -कारिणः; D9
-कारकः (for °काः). — For 6^{ad}, D5. 6 T2. 4 G1. 2 M1
subst.:

2* दृश्यन्ते जगतो नाथे दिवमारोढुमिच्छति ।

— After 6, D5. 6 T2-4 G1. 2 ins.;

C. 16. 6
B. 16. 1. 6
K. 16. 1. 6

दृश्यन्तेऽहरहो राजन्हृदयोद्वेगकारकाः ॥ ६
कस्यचित्त्वथ कालस्य कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
शुश्राव वृष्णिचक्रस्य मौसले कदनं कृतम् ॥ ७
विमुक्तं वासुदेवं च श्रुत्वा रामं च पाण्डवः ।
समानीयाब्रवीद्भ्रातृन्किं करिष्याम इत्युत ॥ ८
परस्परं समासाद्य ब्रह्मदण्डबलात्कृतान् ।

वृष्णीन्विनष्टांस्ते श्रुत्वा व्यथिताः पाण्डवाभवन् ॥ ९
निधनं वासुदेवस्य समुद्रस्येव शोषणम् ।
वीरा न श्रद्दधुस्तस्य विनाशं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १०
मौसलं ते परिश्रुत्य दुःखशोकसमन्विताः ।
विषण्णा हतसंकल्पाः पाण्डवाः समुपाविशन् ॥ ११

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

जनमेजय उवाच ।

कथं विनष्टा भगवन्नन्धका वृष्णिभिः सह ।
पश्यतो वासुदेवस्य भोजाश्चैव महारथाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

पट्त्रिंशेऽथ ततो वर्षे वृष्णीनामनयो महान् ।
अन्योन्यं मुसलैस्ते तु निजघ्नुः कालचोदिताः ॥ २

3* यस्य प्रसादान्मर्मोऽयं कृते यद्वत्कलावपि ।

पाण्डवास्तु महाभागा युक्तास्तु यशसानघाः ।

[(L. 1) T2 कृतो यद्वत्सला अपि; T3 कृते तद्वत्कथा अपि (for the post. half). — (L. 2) T3 च (for तु). G1 महाभाग (for °भागा).]

7 ^b) D5.6 T2.4 G1.2 [5]तिशंकितः (for युधिष्ठिरः). — ^c) K3 शुश्रुवे (for शुश्राव). G3 -वीरस्य (for -चक्रस्य). — ^d) K2-4 D8.9 मौसले; K5 मौसल्य; B मौषले; D4 मौसलैः (for °ले). T3 कथनं (for कदनं). K3 महत् (for कृतम्). D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M मुसलोत्साद (G3 °त्पात) नं कृतं.

8 ^a) K1-3 B1 D3.5.6 T1.2 G1.2.5 M1-3.5 वियुक्तं; T3 विमुक्त; G3 नियुक्तं (for विमुक्तं). T1 G3 M5 स (for च). K5 वियुक्तं वासुदेवस्य. — ^b) K5 रामस्य (for रामं च). K2.3 पाण्डवाः (for °वः). — ^c) K3 राजन् (for भ्रातृन्). — ^d) K1.2 करिष्यामि (for °म).

9 ^b) K1 -बलात्कृतं; D8.9 -बलात्कृतात् (for °तान्). — ^c) K1-3 D5.6 T1.2.4 G1.3.5 श्रुत्वा ते (K3 वै) (by transp.); K5 वै श्रुत्वा; B3 ताञ्श्रुत्वा. — ^d) K1 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M भृशं (for [अ]भवन्). K2 पाण्डवा व्यथिता भृशं; K4 व्यथिताः पाण्डवान्हतः (sic).

10 ^a) D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M वासुदेवस्य निधनं. — ^b) T1 च (for [इ]व). — ^c) B2 धीरा (for वीरा). K1 राजन्; K2 चैव (for तस्य). — ^d) K1 D6 शार्ङ्गधन्विनः.

11 ^a) K3-5 Dn2 D8.9 मौशलं; B मौषलं (for मौसलं). K4 D1.7 तु (for ते). Dn2 D2-4.9 T3 समाश्रित्य; G1 परिश्रित्य (for °श्रुत्य). — ^b) K1.2 -परिभुताः; K3 -परायणाः; K4 B1.3-5 D6.8 -समाहुताः; B6 D7 -समाहिताः (for -समन्विताः). — ^c) K1.3 D9 M3 विषण्ण-; B6 विनष्टा (for विषण्णा). K1.3 भय-; K4 B2-4 D1.5-8 T1.2.4 G1-3.5 M गत- (for हत-). K2 विषण्णा भवसंकल्पात्.

Colophon om. in K4 B (except B3) Dn D1-4.7-9. — *Adhy. name*: K4 पाण्डवविषादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K5 D5.6 T G1-3.5 M 1 (as in text). — *Śloka no.*: K4 12; Dn1 D9 11.

2

1 ^a) T1 अभवन् (for भगवन्). D8 केनाथ शप्ता भगवन्. — ^c) B5 निधने (for पश्यतो). — ^d) K1.2 महाबलाः; K5 G3 °रथः (for °रथाः). — After 1, T1.3 G3 M5 ins.;

जनमेजय उवाच ।

केनानुशप्तास्ते वीराः क्षयं वृष्ण्यन्धका ययुः ।

भोजाश्च द्विजवर्यं त्वं विस्तरेण वदस्व मे ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

विश्वामित्रं च कण्वं च नारदं च तपोधनम् ।

सारणप्रमुखा वीरा ददृशुर्द्वारिकागतान् ॥ ४

ते वै साम्बं पुरस्कृत्य भूषयित्वा स्त्रियं यथा ।

अब्रुवन्नुपसंगम्य दैवदण्डनिपीडिताः ॥ ५

इयं स्त्री पुत्रकामस्य बभ्रोरमिततेजसः ।

ऋषयः साधु जानीत किमियं जनयिष्यति ॥ ६

इत्युक्तास्ते तदा राजन्विप्रलम्भप्रधर्षिताः ।

प्रत्यब्रुवंस्तान्मुनयो यत्तच्छृणु नराधिप ॥ ७

वृष्ण्यन्धकविनाशाय मुसलं घोरमायसम् ।

वासुदेवस्य दायादः साम्बोऽयं जनयिष्यति ॥ ८

येन यूयं सुदुर्वृत्ता नृशंसा जातमन्यवः ।

उच्छेत्तारः कुलं कृत्स्नमृते रामजनार्दनौ ॥ ९

समुद्रं यास्यति श्रीमांस्त्यक्त्वा देहं हलायुधः ।

जरा कृष्णं महात्मानं शयानं भुवि भेत्स्यति ॥ १०

C. 16. 21
B. 16. 1. 21
K. 16. 2. 10

4* एतद्भवन्तं पृच्छामि संमान्याभिप्रणम्य च ।

2 D7 om. 2. After the ref., G3 reads 4^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. —^a) D4 -विंशे (for -त्रिंशे). T1 G3 M5 तु (for स्थ). K2 त्वथ; K3.5 तदा; D5.6 T2.4 G1.2.5 M1-4 गते (for ततो). K1 षट्त्रिंशे त्वथ संप्राप्ते. —^b) K3 B5 [s]भवत् (B5 °न्) (for महान्). K1 वृष्णयः पर्ययो-धयन्; K5 वृष्णीनामभवोभवत्. —^c) K3.4 Dn2 मुश-लैस्; B मुषलैस्; M5 उत्सवैस् (for मुसलैस्). G3 तैस् (for ते). K1 [s]पि; K2.3.5 हि (for तु). —^d) M1 निजग्मुः (for °घ्नः). K2.5 D8 -नोदिताः (for -चो°). T1 G3 M5 जघ्नुः कालेन चोदिताः.

3 D7 om. the ref. —^a) K1 केनाति-; M5 कदा नु (for केनानु-). T1 -शापात्ते; G3 -शापिता (for -शप्तास्ते). —^b) T1 G3 कथं (for क्षयं). K4 B Dn D1-4.7-9 T1.3 G4 गताः; G3 मिथः (for ययुः). —^c) K5 तु (for च). —^d) K1.2 D5.6 T1.2.4 G1-3 M1.3-5 तत् (for मे).

4 G3 reads 4^{ab} for the first time after the ref. in st. 2. —^a) K5 काण्वं; D5 कर्णं (for कण्वं). —^b) K1-3.5 D5.6 T2.4 G1.2.5 M यशस्विनं; T1 G3 (both times) तपस्विनं (for तपोधनम्). —^c) B2 शारण- (for सा°). K2 भौमान्; K5 भोजा; D5.6 T4 G1.2 M2.5 भीमा; T1 ते वै; M1 हीमान् (for वीरा). K1 G3 सारणप्रमुखान्वीरान्. —^d) K3.4 Dn D1-3.9 T1 G3 M1.5 ददृशुर्द्वारिकां गतान्.

5 ^a) K2 तं वै; K4 ततो; B1 तान्वै; B2.4-6 Dn D1-4.7.9 T3 ते तान्; D8 तेथ (for ते वै). K2 B D1.6 शांबं. —^b) K5 वेषयित्वा (for भू°). D5.6

T1.2.4 G1-3.5 यथा स्त्रियं (T1 °यः) (by transp.). D4 तथा (for यथा). —^c) D5.6 T2.4 G1.2 -संगृह्य (for -संगम्य). —^d) B1.3 T4 G1.5 M2.3.5 देव- (for दैव-). K2 B1 -दंडेन; G2 -दंडानि (for -दण्डनि-). K4 -पातिताः; K5 -योजिताः (for -पीडिताः).

6 ^a) B5 -काम्यस्य; G3 -कामा च (for -कामस्य). —^b) G3 पुत्रीम् (for बभ्रोर). —^c) D3.5 T2 G5 अयं (for इयं). K3.5 किमि (K5 °म) यं प्रसवि-ष्यति.

7 K1.2 om. 7. —^a) K5 तथा राजन्; D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M महाराज. —^b) B4 -प्रहर्षिताः; B5 D8 G3 -प्रदर्शिताः. —^c) K3.5 तच्छृणुष्व (for यत्तच्छृणु).

8 Before 8, K3.5 T1.3 G3 M3.5 ins. ऋषय ऊचुः. B6 om. (hapl.) 8^a-15^{ab}. —^b) K3.4 Dn2 D9 मुशलं; B1-5 मुषलं (for मुसलं). K1.2 घोरं मुसलमायसं; K5 मुसलं ह्येवमायसं. —^c) K2 संबोधं (sic); B (B6 om.) D1 शांबोयं.

9 B6 om. 9 (cf. v. 1. 8). —^a) K1 येयं (for यूयं). K4 सुवृत्तानां; K5 सुदुःखार्ता; B5 सुदुर्बुद्धं; D3 सुवृत्तास्ते; D6 T2.4 G1.2 सुनिर्वृत्ता (for सुदुर्वृत्ता). —^b) K1 धृत; K2 यत् (for जात-). —^c) K2 संछेत्तारः; G3 उच्छेत्तारं. K1-3 D5.6 T G1.3.5 M सर्वम्; K5 सर्वे (for कृत्स्नम्). —^d) K5 मत्तः काम-वशं गतः; D7 ऋते रामजनार्दनात्.

10 B6 om. 10 (cf. v. 1. 8). —^a) K5 यास्यते (for °ति). —^b) K1.2.4 B1.2 D5-8 T1.2.4 G1-3.5 M मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). K3 जनार्दनः (for हलायुधः). —^c) D5.6 शिवं; T1 G1.2 व्याधः; T4 शीलं; G3 जले (for जरा). K4 कृष्णे (for कृष्णं). K3.5 D5.6 T1.2.4

C. 16. 22
B. 16. 1. 22
K. 16. 2. 22

इत्यब्रुवन्त ते राजन्प्रलब्धास्तैर्दुरात्मभिः ।

मुनयः क्रोधरक्ताक्षाः समीक्ष्याथ परस्परम् ॥ ११

तथोक्त्वा मुनयस्ते तु ततः केशवमभ्ययुः ॥ १२

अथाब्रवीत्तदा वृष्णीञ्श्रुत्वैवं मधुसूदनः ।

अन्तर्ज्ञो मतिमांस्तस्य भवितव्यं तथेति तान् ॥ १३

एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रविवेश पुनर्गृहान् ।

कृतान्तमन्यथा नैच्छत्कर्तुं स जगतः प्रभुः ॥ १४

G1-3. 5 M महाभागं (for °त्मानं). — ^a) D8 तु वि-
(for भुवि). K B4 D1. 5. 6 T2. 4 G1. 2. 5 M वेत्स्यति;
T1 विध्यति; G3 विद्यते (for भेत्स्यति).

11 B6 om. 11 (cf. v. 1. 8). — ^a) K1 ब्रुवंस्तु ते;
K3 Dn D4-8. 9 T G1-3. 5 M [अ]ब्रुवंस्ततो; K5 [उ]क्त-
वंतस्ते; D1. 7 [अ]ब्रुवंतस्ते (for °वन्त ते). B4 (marg.
as in text) सर्वे (for राजन्). — ^b) K3. 5 प्रलु(K5
दुर्लु)ब्धास् (for प्रल°). D7 ते (for तैर्). D5. 6 T1. 2. 4
G1-3. 5 M प्रल(G3 °लु)ब्धास्ते महर्षयः. — D6 T1. 2. 4
G1-3. 5 M om. 11^{ad}; D5 reads the same on marg.

12 B6 om. 12 (cf. v. 1. 8). — ^a) D8. 9 T3 तथो-
क्ता. K3 तथेत्युक्त्वाथ मुनयः; K4 B4 तथो(B4 अथो)-
क्ता मुनिभिस्ते तु. — ^b) K1 तथा (for ततः). K1. 2. 5
कौरवम् (sic) (for केशवम्). K2 अत्ययुः (for अभ्ययुः).
K3 क्रौवेरमथमभ्ययुः (sic); D5. 6 T2. 4 G1. 2. 5 M1-4
यथागतमथो ययुः; T1 G3 M5 यथायातं त(T1 य)था
ययुः; T3 यथायातं ततो ययुः.

13 B6 om. 13 (cf. v. 1. 8). — ^a) K1 ततो;
K3 B1. 3. 5 D5. 6 T3. 4 G1. 2 M1. 4 तथा (for तदा). T2
विष्णुः (for वृष्णीञ्). — ^b) K1. 2 B1. 3-5 Dn2 D2-4. 9
T3 श्रुत्वैव; D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M1-4 श्रुत्वैतन्; D8
श्रुत्वेदं; M5 श्रुत्वेमं (for श्रुत्वैवं). — ^c) K1-3 च;
K5 D5. 6 T4 G1 तत् (for तान्).

14 B6 om. 14 (cf. v. 1. 8). — ^a) M5 उक्तो (for
उक्त्वा). — ^b) K4 B1-5 Dn D1-4. 7-9 T3 पुरं तदा;
G5 M2-5 पुनर्गृहं (for °हान्). G3 आदिदेश पुनः पुनः.
— ^{cd}) K1-3. 5 D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M transp.
नैच्छत् and कर्तुं. K1 जगतां (for °तः). G3 पतिः
(for प्रभुः).

15 B6 om. 15^{ab} (cf. v. 1. 8). — ^a) K1 D5. 6
T2. 4 G1-3. 5 M1. 2. 5 तु (for स्थ). K4 B (B6 om.)
D1. 6 शांबो. — ^b) K3 Dn2 D9 मुशलं; B1-5 D8 मुषलं

श्वोभूतेऽथ ततः साम्बो मुसलं तदसूत वै ।

वृष्ण्यन्धकविनाशाय किंकरप्रतिमं महत् ॥ १५

प्रसूतं शापजं घोरं तच्च राज्ञे न्यवेदयन् ।

विषण्णरूपस्तद्राजा सूक्ष्मं चूर्णमकारयत् ॥ १६

प्राक्षिपन्सागरे तच्च पुरुषा राजशासनात् ।

अधोषयंश्च नगरे वचनादाहुकस्य च ॥ १७

अद्य प्रभृति सर्वेषु वृष्ण्यन्धकगृहेष्विह ।

(for मुसलं). K5 मुसलं तदसैवतं (sic); D5. 6 T1. 2. 4
G1. 2. 5 M °लं तद(T2 सम)सूयत; G3 °लं समजायत.
— After 15^{ab}, K B1-5 Dn D1-4. 5 (marg.). 7-9 T3
ins. :

5* येन वृष्ण्यन्धककुले पुरुषा भस्मसात्कृताः ।

[K2. 5 -कुलं. D8 गताः.]

— ^a) K3. 4 D1. 7 मुद्गर- (for किंकर-). T1 प्रभवं
(for -प्रतिमं).

16 ^a) N (except D5. 6) असूत; G3. 5 M3. 4
प्रसूत- (for प्रसूतं). K1 मुसलं; K4 D1. 7 चायसं;
B6 पापजं; G5 -शापलं (sic) (for शापजं). — ^b)
K1 D8. 9 राज्ञो (for राज्ञे). K1. 5 B3. 4 T3 G1. 2. 5
M2. 3 न्यवेदयत्; K3 निवेदितं; D4 निवेदयन् (for
न्यवे°). — ^c) K4 विषस्स (sic); D5. 6 T2. 4 G1. 2. 5 M
विवर्ण- (for विषण्ण-). T3 तु तदा (for तद्राजा). T1
विवर्णवदनो राजा; G3 विवर्णरूपवदनः. — ^d) K1 D5 T2
G3. 5 M सूक्ष्म- (for सूक्ष्मं). M1 अचारयत् (for अका°).
T1 ततश्च व्यथितोभवत्. — After 16, K2 ins. 8*.

17 K2 om. 17. — ^a) K1 G2 M3-5 प्राक्षिपत् (for
°पन्). K5 सागरं. — For 17^{ab}, K4 B D (except
D6) T3 subst. :

6* तच्चूर्णं सागरे चापि प्राक्षिपन्पुरुषा नृप ।

[B5 प्राक्षिपन्पुरुषोत्तम (for the post. half).]

— After 17^{ab}, M4 ins. :

7* जज्ञे सावे[व?]रकाश्रूर्णं प्रकृप्तं तैर्महोदधौ ।

— ^a) K1 D8 आधोषयंश्च; K5 अधोषयच; D4 अचो-
षयंश्च (for अधोष°). D7 ते (for च). K4 D1 अधो-
षयंत नगरे. — ^d) K1 T2 M1. 3. 4 ह; B1. 4 (marg.).
5. 6 Dn D2-4. 9 T3 ते (for च). — After 17, K
(K2 after 16) B Dn D1-4. 5 (marg.). 7-9 T2. 3 ins. ;

सुरासवो न कर्तव्यः सर्वैर्नगरवासिभिः ॥ १८
यश्च नोऽविदितं कुर्यात्पेयं कश्चिन्नरः क्वचित् ।
जीवन्स शूलमारोहेत्स्वयं कृत्वा सबान्धवः ॥ १९

ततो राजभयात्सर्वे नियमं चक्रिरे तदा ।
नराः शासनमाज्ञाय तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशंपायन उवाच ।
एवं प्रयतमानानां वृष्णीनामन्धकैः सह ।

कालो गृहाणि सर्वेषां परिचक्राम नित्यशः ॥ १
करालो विकटो मुण्डः पुरुषः कृष्णपिङ्गलः ।

C. 16. 34
B. 16. 2. 2
K. 16. 3. 2

8* जनार्दनस्य रामस्य बभ्रोश्चैव महात्मनः ।

[K2 om. the prior half.]

18 ^b) B1. 5. 6 Dn D2-4. 9 T3 -कुलेषु (for -गृहेषु).
K3-5 B3-6 D1. 7 च; D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M [अ]थ
(for [इ]ह). — ^c) K4 कर्तव्यं (for °व्यः). — ^d)
K4 सर्व (for सर्वैर्). K1-3. 5 विषय- (for नगर-).

19 ^a) T3 यच्च नो; G3 यच्चापि; M3 यदि न (for
यश्च नो). K1 [ऽ]विधितं; B4 °दिते; D5. 6 T4 °तथं;
D1 °हितं (for °दितं). K5 यश्च वो विधिना कुर्याद्. — ^b)
K1 येयं; K3 B4 एवं; D8 G3 स्वयं (for पेयं). B3
कुर्यान्; D5. 6 T2. 4 G2 किञ्चित् (for कश्चिन्). K1-3 D5. 6
T1. 2. 4 M transp. नरः and क्वचित्. K5 एवं कापि क्वचि-
न्नरः. — ^c) K3. 5 स जीवन् (by transp.); G3 दीप्तः
स. K5 शीलम् (sic); D7 कीलम् (for शूलम्).
— ^d) D8 पेयं (for स्वयं). K5 [अ]थ (for स-). D5. 6
T4 M4 सहान्वयैः (M4 °यः); D7. 9 सर्वां (D7 च बां)-
धवाः. T1 स्वयं गच्छेत्स चानयः; T2 G1-3. 5 M1-3. 5 क्षयं
कृत्वा सहान्वयैः (T2 G3 M5 °यः; M2. 3 °यं).

20 ^a) K5 सतो (for ततो). — ^b) K1-3. 5 नियमं
(K3 विनयं) तत्र चक्रिरे; D5 °मं च प्रचक्रिरे; D6
T1. 2. 4 G1-3. 5 M नियतं तं न (T2 °तं न च; M1 °तास्तं
न; M2 °तस्तं न) चक्रिरे. — ^d) N (except D5. 6)
रामस्याक्लिष्टकर्मणः.

Colophon om. in K1. 2. — Adhy. no. (figures,
words or both): K4 Dn1 D8. 7 1; K5 D6 T
G1-3. 5 M 2 (as in text). — Śloka no.: K4 32;
Dn1 D9 31; D8 34.

3

1 M5 repeats (without var.) 1^a-10^a after the
end of this adhy. K1. 2 om. the ref. — ^b) K4
यदूनाम् (for वृष्णीनाम्). K1 मत्कुणैः; K5 बांधवैः
(for अन्धकैः). — ^c) K1-3. 5 D5. 6 T1. 2. 4 G1. 3. 5 M
सर्वाणि (for सर्वेषां). — ^d) B1. 6 सर्वशः (for नित्यशः).
M3 परिक्रामति नित्यशः.

2 For the repetition in M5, cf. v. l. 1. — ^a)
B1 करालः; D5. 6 T G1-3. 5 M करालो. K1 किकलो;
K2 विकलो (for °टो). — ^b) D5. 6 T G1-3. 5 -पिंगलः;
D9 -पिंगलाः (sic). — For 2^{ab}, K4 subst. :

9* करटो मुण्डः पुरुषः कृष्णपिङ्गललोचनः ।

— After 2^{ab}, K3. 5 ins. :

10* समूहिनि महाकेतुर्जपापुष्पावतंसकः ।

कृकलासवाहनगः काकपक्षविभूषणः ।

[(L. 1) K5 समूहिणी (for °हिनि). K5 -पुष्पावतंसकाः.
— (L. 2) K5 करालमाहनयनः (sic) (for the prior
half).]

— ^c) K4 D1 गृहान्; G1 गृहानि. K3 अवेशन्; Dn
D2-4. 7. 9 M3 आवेक्ष्य (for अवै°). — ^d) B5 नावेक्ष्य
च; T1 अदृश्यच्च (for नादृश्यत). B1. 3. 5. 6 Dn D2-4. 9
T3 क्वचित् (for पुनः). G1. 2 पुनः (for क्वचित्).
— After 2, N (except D6) T2. 3 ins. :

11* तमघ्नन्त महेष्वासाः शरैः शतसहस्रशः ।

न चाशक्यत वेदुं स सर्वभूतात्ययस्तदा ।

[(L. 1) K1-3. 5 अभ्यघ्नन् (for अघ्नन्). D8 शतः

C. 16. 34
B. 16. 2. 2
K. 16. 3. 2

गृहाण्यवेक्ष्य वृष्णीनां नाट्यत पुनः क्वचित् ॥ २
उत्पेदिरे महावाता दारुणाश्च दिने दिने ।
वृष्ण्यन्धकविनाशाय बहवो रोमहर्षणाः ॥ ३
विवृद्धमूषका रथ्या विभिन्नमणिकास्तथा ।
चीचीकूचीति वाश्यन्त्यः सारिका वृष्णिवेश्मसु ।
नोपशाम्यति शब्दश्च स दिवारात्रमेव हि ॥ ४

शोध (for शरैः शत-). K5 शरैः संनतपर्वभिः (for the post. half). — (L. 2) D8.9 अशक्यंत. K5 न चाशक्यंत ते बोद्धुं; B2 न चाशक्यंत वेद्धुं तं; D3 न च शक्यत वेद्वाक्यं; D5 न च शक्यंत*** (for the prior half). D5 om. the post. half. B1-3. 5. 6 -भूताव्ययस्; B2 (also marg. as above) -भूतांतकं; B4 -भूताशयस् (for °ल्यस्). T2. 3 तथा (for तदा). K5 सर्वभूताश्रयस्तथा (for the post. half).]

3 For the repetition in M5, cf. v. l. 1. —^a) D1.7 उत्पेदिरे (for °दिरे). K3.5 T3 G3 M1.2 (inf. lin. as in text) महोत्पाता; D5 (before corr.). 6 T4 G2 तु भावानां (sic); G1 तु भगवन् (for महावाता). K1.2.4 उत्पेदिरे महोत्पाता (K2 °हावाता); T1.2 उत्पे-
तुश्च महोत्पाता. —^b) K3.5 हि (for च). K1.2.5 दिशो दश (for दिने दिने). —^a) K1-3.5 B D (except D5) लोम-; K4 लोक- (for रोम-).

4 For the repetition in M5, cf. v. l. 1. —^a) D4 प्रबद्ध-; D5.6 T2.4 G1 प्रवृद्ध-; T1 M5 विवर्ध- (for विवृद्ध-). Some MSS. -मूषिका (for -मूषका). —^b) K3.5 विभिन्न-; T1 विच्छिन्न- (for विभिन्न-). D5.6 -वणिकास (for -मणिकास). K5 तदा (for तथा). K1 विभिन्नापणिकास्तथा; D7 °न्ना भित्तिकास्तथा. — After 4^{ab}, N (except D5.6) T3 ins.:

12* केशा नखाश्च सुप्तानामद्यन्ते मूषकैर्निशि ।

[K2.5 अखादन्; B3 नखाश्च (for नखाश्च). K1 केशानखादुप्तानां (sic) (for the prior half). K5 D7 भक्ष्यंते; D8 आद्यंते (for अद्यन्ते). B4 बिलं (for निशि). K1.2.5 यूनां (K5 नृणां) युवतयो निशि (for the post. half).]

—^a) K1.2 चीचीकूची च (K2 °चीची); D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M वीचीकूचीति (for चीची°). K5 B1 वासंती; B5 Dn D1-4 वाशं (B5 D2.3 °सं)ति (for वाश्यन्त्यः). K3 B2-4.6 D1-9 T3 चि (K3 D7.9 वी)चीकूचीति वाशं (K3 B3.4 D8.9 °सं-; T3 °चं)ति; K4 चीची-

अनुकुर्वन्नुलूकानां सारसा विरुतं तथा ।
अजाः शिवानां च रुतमन्वकुर्वत भारत ॥ ५
पाण्डुरा रक्तपादाश्च विहगाः कालचोदिताः ।
वृष्ण्यन्धकानां गेहेषु कपोता व्यचरंस्तदा ॥ ६
व्यजायन्त खरा गोषु करभाश्चतरीषु च ।
शुनीष्वपि बिडालाश्च मूषका नकुलीषु च ॥ ७

कूचिति वासंति. —^a) K1.2.5 B4 D8 T1.2 शारिका. B8 -वेश्मनि (for °सु). D5.6 T3.4 G1-3.5 M शारिका वृष्णिवेश्मनि. — K2 om. 4^e-5^b. —^c) B4 -सर्पति; D5 G5 M2-4 -श्याम्यत (for °ति). K3 T3 शब्दस्तु; K5 [अ]सौ शब्दः; B1.5 Dn1 D2-4 शब्दः स (for शब्दश्च). K1 न चाशाम्यत शब्दः स. —^f) K3.4 B5 -रात्रिम् (for -रात्रम्). K3-5 D1.5-7 T2.4 G1.2 M1.3 च; B4 G5 M2.4.5 ह (for हि). K1 दिवा रात्रौ तथैव च; T1 रात्र्यहानि सदैव तु.

5 For the repetition in M5, cf. v. l. 1. K2 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). —^a) B4 Dn D5.6 T2 G1.2.5 M1-4 अन्वकुर्वन् (for अनु°). K3 D1.7 अनुकुर्वन्ति भूतानां; K4.5 अनु (K5 °न्व)कुर्वन्तु सू (K5 लो)कानां; M5 अन्वकुर्वन्नुलूकानां. —^b) K1 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M सारसा (K1 शारिका) वृष्णिवेश्मसु (G5 M2.5 °नि); K3.5 वायसा वृष्णिवेश्मसु (K3 °नि); D7 सारिका विरुतं यथा. —^c) K4 Dn D1-4.6.7.9 T3.4 G1.2 वि- (for च). —^d) K1.3 B4 D1-4.6 T G1.2 M4.5 अन्वकुर्वन्त (D4 °ति); K4 महत्कुर्वन्त; K5 शृण्वन्कुर्वन्त; B1-3.5.6 D7.8 G3 अनुकुर्वन्त (D7 °ति) (for अन्वकुर्वन्त).

6 For the repetition in M5, cf. v. l. 1. —^a) B D5.6 T2.4 G5 M2-5 पाण्डुरा (for पाण्डुरा). —^b) K1 B2.3 Dn T2 G5 M1.2.4.5 विहंगाः. K3.5 D8 -नोदिताः (for -चो°). —^c) K3.5 वृष्ण्यन्धकगृहेष्वेव. —^d) K1 विचरंस्. B2 D6 T2.3 G3 तथा (for तदा). M3 कपोता विचरंत्युत.

7 For the repetition in M5, cf. v. l. 1. G5 om. 7-9. —^a) K2 पुरा; G5 M1-3.5 तदा (for खरा). D5.6 T2.4 G1.2 अजा गोषु व्यजायन्त; M4 व्यजायत अजा गोषु. —^b) D5.6 T2.4 G1.2.5 M ख (M4 क)राश्च; T1 श्वानश्च (for करभा). K5 करभा-
श्चखरेषु च. —^c) K1 G2 शुनिषु (sic). K1 च (for [अ]पि). D1.7 बिडालश्च; D5 (before corr.). 6 G5 M2 (inf. lin.) बिलालाश्च; T2 G1.2 बिडालाश्च; M1

नापत्रपन्त पापानि कुर्वन्तो वृष्णयस्तदा ।
 प्राद्विषन्ब्राह्मणांश्चापि पितृन्देवांस्तथैव च ॥ ८
 गुरुंश्चाप्यवमन्यन्त न तु रामजनार्दनौ ।
 पत्न्यः पतीन्व्युच्चरन्त पत्नीश्च पतयस्तथा ॥ ९
 विभावसुः प्रज्वलितो वामं विपरिवर्तते ।
 नीलोहितमाञ्जिष्ठा विसृजन्नर्चिषः पृथक् ॥ १०

उदयास्तमने नित्यं पुण्यां तस्यां दिवाकरः ।
 व्यदृश्यतासकृत्पुंभिः कबन्धैः परिवारितः ॥ ११
 महानसेषु सिद्धेऽन्ने संस्कृतेऽतीव भारत ।
 आहार्यमाणे कृमयो व्यदृश्यन्त नराधिप ॥ १२
 पुण्याहे वाच्यमाने च जपत्सु च महात्मसु ।
 अभिधावन्तः श्रूयन्ते न चादृश्यत कश्चन ॥ १३

C. 16. 47
 B. 16. 2. 15
 K. 16. 3. 15

विडाळाश्च; M3-5 विलाळाश्च (for विडाळाश्च). —^a) Some MSS. मूषिका. K3. 5 नकुले (K5 °ले)षु (for °लीषु). D4-6 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M [अ]पि (for च).

8 For the repetition in M5, cf. v. 1. 1. G3 om. 8 (cf. v. 1. 7). —^a) K1. 2 T1 M1. 3. 5 नापत्रपन्ति; K3 नापारमन्त; B2. 3 नामन्त्रयत; B2 (marg.) D1. 7 नानुत्प्यन्ति (B2 °त); D8 नान्वत्प्यन्त (for नापत्रपन्त). —^b) K2 B2. 4. 6 D4-6. 8 T1. 3 तथा (for तदा). —^c) K5 तेद्विषन्; D5. 6 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M अ (G5 आ)र्दयन् (for प्राद्विषन्). K1. 2 अद्विषन्ब्राह्मणांश्चैव; K3 तेद्विषन्ब्राह्मणान्गाश्च. —^d) K5 D5. 6 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M1-3. 5 पितृ- (for पितृन्).

9 For the repetition in M5, cf. v. 1. 1. G3 om. 9 (cf. v. 1. 7). —^a) M2 पितृश्च (for गुरुश्च). K2 अवामन्यन्त; K3 Dn1 T1 M5 अवमन्यन्ते (for °मन्यन्त). —^b) K3 ऋते (for न तु). — Dn2 reads 9^{cd} on marg. —^c) K4 अव्यचरन्; B1. 3 व्यच्चरन्त; B4 व्युच्चरन्ति; Dn D2-4. 9 उच्चरन्त (D4 °त); D1. 7 अत्यचरन्; T3 उच्चरन्ति (for व्युच्चरन्त). K1-3. 5 भार्याः पतीन्व्यभिचरन्; D5. 6 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M भार्याः पतीनु- (T1 M2 [inf. lin.] °न्व्यु)च्चरन्ति. —^d) K1-3. 5 पुरुषास् (for पतयस्). D1. 7 तदा (for तथा). K4 पत्नीषु पतयस्तदा; D5. 6 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M भार्याश्च (D5. 6 T2 °यां च) पुरुषास्तथा.

10 For the repetition in M5, cf. v. 1. 1. —^a) K5 (sup. lin.) प्रचलितो; B6 प्रज्वा° (for प्रज्व°). —^b) K3 वामो; K5 वातो (for वामं). D8 -वर्तत (for -वर्तते). —^c) K1. 2 B3 Dn D2-4. 9 -माञ्जिष्ठा; K5 -माञ्जिष्ठं; D8 -माञ्जिष्ठो (for -माञ्जिष्ठा). —^d) K1. 2 व्य (K2 व्या)चरन्; D8 T1. 2 G2. 3 M4 व्य (G3 अ)सृजन्; T3 विचरन् (for विसृजन्). G3 (also as in text) M1 क्वचित् (for पृथक्). K5 विसृज्य चार्चिषः पृथक्; D4 °जन्नर्चिषा परे.

11 ^a) K1. 2. 5 D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M उदयास्तमये

(K5 °मिते) नित्यं (T1 G3 तस्यां). —^b) K4 D1. 7 तस्यां पुण्यां (by transp.); D8 पूर्यतेस्यां; T1 G3 पूर्यां नित्यं. —^c) K1 T2 वि (T2 अ)दृश्यत; K3. 4 D1. 7 दृश्यते हि (for व्यदृश्यत). D5. 6 T4 G1. 2 व्यदृश्यतां च कूजद्भिः. —^d) D9 संबंधैः परिवर्तितः.

12 ^a) K2 सिद्धेन्न-; K3. 4 D1. 7 T2 M4. 5 सिद्धान्ने; B5 सिद्धार्थ-; Dn D2-4. 9 सिद्धेषु; G3 सिद्धिः स्यात् (for सिद्धेऽन्ने). K5 D5. 6 T4 G2 महानसे सुसिद्धा (K5 तु सिद्धा-; D6 T4 G2 सुसिद्धे)न्ने. —^b) D5 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M ससूपे (for संस्कृते). G3 सूपविष्टेषु भारत. —^c) K1. 2 D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M अवतार्यमाणाः (K1 °णं); K3. 5 उत्तार्यमाणे (for आहा°). B3. 5. 6 T1 G1. 2. 5 क्रिमयो (for कृ°). D4 आतार्यमाणाः कृतयो. —^d) K1 विदृश्यन्त; D5 T2 दृदृश्यन्त (for व्य°). B1. 2. 4-6 Dn D2-4. 8. 9 T3 सहस्रशः (for नराधिप). K5 D1. 7 विदृश्यन्ते सहस्रशः.

13 ^a) B4 पुण्याह-; D5. 6 पूर्वाह्णे (for पुण्याहे). K1 वाच्यमाने (sic); K5 वाद्य° (for वाच्य°). B1-3. 5. 6 Dn D2-4. 9 T3 तु (for च). D8 पुण्याहे वाच्यमानेषु. —^b) K3. 5 पठत्सु; B3 संसत्सु; T1. 3 G3 M5 यजत्सु (for जपत्सु). T2 महत्सु च (for महात्मसु). K1 संसत्सु च सभासु च; K2 संवदत्सु सभासु च. — After 13^{ab}, T1 ins.:

13* अश्रूयन्त शुनां शब्दाः सर्वतः कर्णवेधकाः ।

— T1 om. 13^c-14^d. —^c) K1 अभिधायेत; K2. 3. 5 °धावेति; T3 अधावंत स्म; G1 अभिधावमानाः (for °धावन्तः). K3 श्रूयेत (for श्रूयन्ते). D5. 6 विधावमाना दृश्यन्ते; T2 अभिधावमानो दृश्येत; T4 G2 अपि धावमाना दृश्यन्ते; G3 अथा भस्मनि दृश्यन्ते; G5 M1-3 अभिधावतामदृश्यन्त; M4 °धावता च दृश्यन्ते; M5 आधावंतः स्म दृश्यन्ते. —^d) M1 तु (for च). B2 [अ]दृश्यन्त. K2 D1 कंचन (for कश्चन).

14 T1 om. 14 (cf. v. 1. 13). —^a) D6 T2. 4 G1-3. 5 M तु (for च). K1-3. 5 B2-6 D1. 7. 8 परस्परस्य

C. 16. 48
B. 16. 2. 16
K. 16. 3. 16

परस्परं च नक्षत्रं हन्यमानं पुनः पुनः ।
ग्रहैरपश्यन्सर्वे ते नात्मनस्तु कथंचन ॥ १४
नदन्तं पाञ्चजन्यं च वृष्ण्यन्धकनिवेशने ।
समन्तात्प्रत्यवाश्यन्त रासभा दारुणस्वराः ॥ १५
एवं पश्यन्हृषीकेशः संप्राप्तं कालपर्ययम् ।
त्रयोदश्याममावास्यां तान्दृष्ट्वा प्राब्रवीदिदम् ॥ १६
चतुर्दशी पञ्चदशी कृतेयं राहुणा पुनः ।
तदा च भारते युद्धे प्राप्ता चाद्य क्षयाय नः ॥ १७

नक्षत्रं; D⁵ °रं तु तत्क्षत्रं (sic). —^δ) K³ हन्यते च;
G³ हानुरूपं (for हन्यमानं). —^σ) M⁴ गृहैर् (sic)
(for ग्रहैर्). T³ अपश्यत् (for °श्यन्). K⁵ सर्वैस्ते
(for सर्वे ते). K³ ग्रहैः प्रदृश्यते सर्वैर्; K⁴ गृहैरपत्य-
न्सर्वे. — K⁴ om. 14^d. —^d) B⁵ च (for तु). K⁵
नात्मनस्त्वथ कंचन.

15 °) K⁵ नदन्तं (sic); G³ न कृतं (for नदन्तं).
K¹ पञ्चजन्यं (sic). K³ नदन्तं पाञ्चजन्यस्य; D⁹ न दत्तं
च पाञ्चजन्यं. — K⁴ om. 15^b. —^δ) K^{1-3.5} D^{5.6} T^{1.2.4}
G^{1-3.5} M -पुरस्कृतं (for -निवेशने). —^σ) M⁵
समन्तं (for समन्तात्). K¹ प्रतिभाषन्त; K² B² D⁶ T⁴
M¹ प्रत्यवाशन्त; K³ B^{1.5.6} Dⁿ¹ D^{1-4.9} पर्यवा (D⁴
°भा)सन्त; K^{4.5} B^{3.4} D⁸ प्रत्यवासन्त; Dⁿ² D⁷ T³ पर्य-
वाशन्त; M³ प्रत्यपश्यन्त; M⁴ °दृश्यन्त (for °वाश्यन्त).
—^d) K²⁻⁴ B² D^{1.7} T^{1.3} G^{2.3} -स्वनाः (for -स्वराः).
K⁵ रासभा दारुणा स्वनी (sic).

16 °) D^{5.6} T^{1.2.4} G^{1-3.5} M अपश्यत्स (T² °न्स;
G² °त्सु); D⁹ एव पश्यन्. —^δ) K⁵ संप्राप्त- (for °प्तं).
D^{5.6} T⁴ -पर्ययात् (for -पर्ययम्). T¹ संप्राप्तं कालम-
च्युतः. —^σ) K¹⁻³ B² D^{5.6} T¹ G^{1-3.5} M त्रयोदशीम्;
K⁵ °दशे (for °दश्याम्). K¹ अमावस्यां. —^d) K¹
T^{2.4} M^{1.2} तां; M⁵ ता (for तान्). K³ दृष्ट्वाथ (for
तान्दृष्ट्वा). K⁵ B³ D^{5.6} T^{2.4} प्रब्रवीद्; D¹ चाब्र°; D⁷
स्वब्र°; M⁵ [अ]था° (for प्राब्र°).

17 T¹ om. 17^{ab}. —^σ) K^{1-3.5} B² T^{2.3} G^{1-3.5}
M त्रयोदशी (T² G^{2.3} °शीं) (for चतुर्दशी). T² G^{2.3}
पञ्चदशी. —^δ) K² क्षतेयं; D⁷ हृतेयं (for कृ°). K¹
राहुना; B¹ दारुणा. B² (marg.) D⁸ पुरा; M¹ ततः
(for पुनः). —^σ) K^{2.4} B² तदा मे (K² B² वा);
B¹ Dⁿ D^{2-4.9} T³ प्राप्ते वै; B^{3.5} प्राप्तेयं; D^{1.7}
प्राप्ते च; D^{5.6} T^{1.2.4} G³ त (T¹ य)था च (for तदा च).
K¹ पुरासीद्भारती युद्धे. —^d) K⁴ प्राया (sic); T^{1.2}

विमृशन्नेव कालं तं परिचिन्त्य जनार्दनः ।
मेने प्राप्तं स षट्त्रिंशं वर्षं वै केशिसूदनः ॥ १८
पुत्रशोकाभिसंतप्ता गान्धारी हतबान्धवा ।
यदनुव्याजहारार्ता तदिदं समुपागतम् ॥ १९
इदं च तदनुप्राप्तमब्रवीद्युधिष्ठिरः ।
पुरा व्यूढेष्वनीकेषु दृष्टोत्पातान्सुदारुणान् ॥ २०
इत्युक्त्वा वासुदेवस्तु चिकीर्षन्सत्यमेव तत् ।
आज्ञापयामास तदा तीर्थयात्रामरिंदम ॥ २१

G⁵ M प्राप्ते (for प्राप्ता). T¹ वा (for च). K⁵ प्राप्ता
चाद्य क्षपा पुनः; D⁷ प्राप्तोद्य क्षणमद्य नः; G³ प्राप्ते वाद्य
क्षयाय च.

18 T¹ om. 18-20. —^σ) K² B विमृषन्. K³
transp. कालं and तं. K¹ G³ विमृश्यमेवं (G³ °श्य तं
च) कालं तं. —^σ) K⁵ पार्थ (for प्राप्तं). K³⁻⁵ D^{1.5.7}
M² च; B⁴ om. (for स). —^d) D^{5.6} T^{2.4} G^{1-3.5}
M तु (M⁵ तं) मधु; D⁹ वै केशि- (for वै केशि-). K¹⁻⁴
B^{3.4} D^{1.7} वर्षं केशि (K³ °षि) निषू (K¹ °सू) दनः; K⁵
वर्षं केशनिसूदन (sic).

19 T¹ om. 19 (cf. v. l. 18). —^σ) K⁴ D^{1.7}
-शोकेन; M⁵ -शोकाव- (for -शोकाभि-). —^σ) K¹
यत्पूर्वं (for यदनु-). —^d) K^{3.5} B^{3.4} G³ M³
समुपास्थितं; B^{1.5} Dⁿ D^{2.4.9} °पागमत् (for °पागतम्).
K² तदिदं मनसागतं.

20 T¹ om. 20 (cf. v. l. 18). —^σ) K³ D^{5.6} T²⁻⁴
G^{2.3.5} M¹⁻⁴ समनु; K⁵ [अ]यमनु; M⁵ तमनु- (for
तदनु-). K⁴ D^{1.7} इदं तदनुसंप्राप्तम्. —^δ) K³ च;
D¹ om. (for यद्). K^{1.5} युधिष्ठिरं. —^σ) K¹ पूर्णेषु;
Dⁿ व्यूहेषु (for व्यूढेषु). K² अनेकेषु (for अनी°).
—^d) K² दृष्टोत्पातान् (sic). — After 20, K³ ins.:

14* पुण्यदानप्रदाच्चापि शान्तिहोमाच्च केवलात् ।

पुण्यकर्मप्रयोगाच्च नान्यच्छ्रेयो भवेदिति ।

21 °) K² Dⁿ D^{1.7.9} चिकीर्षुः (for °र्षन्). K⁵
नान्यम् (for सत्यम्). K^{3.5} च; B^{2.3} D⁸ तु; B⁵
om. (for तत्). K⁴ चिकीर्षुः पुरुषर्षभः. —^σ) K⁵
आराधयामास तदा. —^σ) K³ परंतपः (for अरिंदम).
D^{5.6} T^{1.2.4} G^{1.2.5} M तीर्थं घोष (D^{5.6} रोच) यतेति च;
G³ तीर्थं हि विषये तपः.

22 °) K¹ अधोषयंतः; K² आधोषयंत. —^δ) K⁴

अघोषयन्त पुरुषास्तत्र केशवशासनात् ।

तीर्थयात्रा समुद्रे वः कार्येति पुरुषर्षभाः ॥ २२

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

४

वैशंपायन उवाच ।

काली स्त्री पाण्डुरैर्दन्तैः प्रविश्य हसती निशि ।

स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णन्ती द्वारकां परिधावति ॥ १

अलंकाराश्च छत्रं च ध्वजाश्च कवचानि च ।

हियमाणान्यदृश्यन्त रक्षोभिः सुभयानकैः ॥ २

तच्चाग्निदत्तं कृष्णस्य वज्रनाभमयस्मयम् ।

दिवमाचक्रमे चक्रं वृष्णीनां पश्यतां तदा ॥ ३

युक्तं रथं दिव्यमादित्यवर्णं

C. 16. 81
B. 16. 3. 5
K. 16. 4. 5

तदा (for तत्र). — °) K1. 2. 4 वै; K3 [5]द्य; D4 T4 श्वः; T2 च (for वः). T1 M1 तीर्थयात्रा समुद्रस्य (M1 °यात्रासमुद्रस्य). — °) T1 कार्या वः (for कार्येति). K1. 2 Dn2 D4. 7 T4 G2 M1 कार्येति पुरुषर्षभ (Dn2 °भः); K3. 5 T2 °ति भरतर्षभ.

Colophon. — *Adhy. name* : K1 उत्पातदर्शनं; K5 वासुदेववाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : K2. 4 B2. 6 Dn2 D3. 7 2; K5 D5. 6 T G1-3. 5 M 3 (as in text). — *Sloka no.* : D3. 8. 9 24.

4

1 M5 om. the ref. — °) K4 कलिः; D4 कालः; D7 T1. 2 G1. 5 M काळा; T3 काळी. B2-4. 6 G1. 5 M1-3 पाण्डुरैर् (for पाण्डु). K2 मत्तैः (for दन्तैः). D5. 6 T4 G2 क (G2 का) ला तु पाण्डुरैर्दन्तैः (D5 °डैः); G3 कालोस्त्रि[स्थि]पाण्डुरैर्दन्तैः. — °) K5 T3 हसते; B3 महती; D4 सहती; T1 [इ]ह महाः; G3 [इ]ह सती (for हसती). — °) K5 सुप्तेषु; D4 M1 स्वप्ने तु (for स्वप्नेषु). K4 T2 मुह्यन्ती; B3 मुंचती; D7 तून्मत्ता (for मुष्णन्ती). D5. 6 T4 G1. 2 स्त्रियः स्वप्नेपि मुह्यन्ति (T4 °ती). * Cn : मुष्णन्ती, स्त्रीणां मङ्गलसूत्रादिकं चोरयन्ती । * — °) K1. 2 B3 M4 प्रति- (for परि-). K2 G2 -धावती (for °ति). — After 1, N (except D4) T2. 3 ins. :

15* अग्निहोत्रनिकेतेषु वास्तुमध्येषु वेदमसु ।

वृष्ण्यन्धकानखादन्त स्वप्ने गृध्रा भयानकाः ।

[(L. 1) K2 वसु- (for वास्तु-). T2 -मध्ये तु (for -मध्येषु). — (L. 2) K3. 5 वृष्ण्यन्धकाः प्रदृ (K5 °प) श्यन्ति

(for the prior half). Dn D3. 9 स्वप्नेषूल्का (D3 °ष्टा) (for स्वप्ने गृध्रा). K1 उष्टा; K2 तूष्टा; B2 दृष्टा (for गृध्रा). K3 स्वप्ने गृध्रान्भयानकान्; K4 स्वप्ने गृह्य भयानकं; K5 स्वप्ने वोष्टा भयानिकं (sic) (for the post. half).]

K3. 5 cont. :

16* कुर्वन्तो भीषणान्नादान्करालाश्चाप्यंसगताः ।

तथा द्विशिरसो रौद्राश्चतुर्बाहव एव च ।

स्त्रीणां गर्भेषु जायन्ते राक्षसा गुह्यकास्तथा ।

[(L. 1) K5 कुर्वता (for कुर्वन्तो). K5 कुकुटाश्चापसर्गमाः (sic) (for the post. half). — (L. 2) K5 द्विशिरसा.]

2 °) K1 अलंकाराणि; K5 D9 अलंकारश्च. K3. 5 छत्राणि; D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M श (T1 शा) स्त्राणि (for छत्रं च). — °) K1 ध्वजं. — °) B3. 5 G1 क्रियमाणानि (B3 °न्); D9 हियमाणान्; T2 हियमाणा हि (for °माणानि). K2 दृश्यन्त. K5 हियमाणा न दृश्यन्ते; T1 हियमाणानि दृश्यन्ते; G3 पायमाणानि दृश्यन्ते; G5 M1-3. 5 हियमाणानि (G5 M2 °श्च) दृश्यन्ते. — °) K2 स्व-; D5. 6 G1. 2 M3 स-; D8 च (for सु-). K5 रक्षोभिर्भयकारकैः; D4 °भिः शुभकारकैः; T4 °भिः सह यानकैः.

3 °) K4 D1. 7 तथा; B2 M3 यथा; Dn2 G3 तत्र; G5 तद्वा (for तच्च). G3 -वर्णं (for -दत्तं). D9 लब्धस्य (for कृष्णस्य). — °) B3 वज्रदत्तम्; D5 °कल्पम् (for °नाभम्). B1. 2 (marg. as in text). 4-6 Dn D2-4. 8. 9 T1. 3 G3 अयोमयं; G1 अयस्वयं (for °स्मयम्). K4 वज्रनाभभयं न भृत् (sic). — °) D5. 6 T2. 4 G1-3. 5 M आरूढवच् (for आचक्रमे). T1 तच्चक्रं दिवमारूढं.

हयाहरन्पश्यतो दारुकस्य ।
 ते सागरस्योपरिष्ठादवर्त-
 न्मनोजवाश्चतुरो वाजिमुख्याः ॥ ४
 तालः सुपर्णश्च महाध्वजौ तौ
 सुपूजितौ रामजनार्दनाभ्याम् ।
 उच्चैर्जहुरप्सरसो दिवानिशं
 वाचश्चोचुर्गम्यतां तीर्थयात्रा ॥ ५
 ततो जिगमिषन्तस्ते वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।

—^a) G₃ तथा (for तदा). K_{1.2} वृष्णीनामेव पश्यतां.

4 ^a) K₁ दिवा सा (for दिव्यम्). —^b) K_{1.2.5} हया जहुः (K₁ °हुः); K₃ भयावहं; T_{1.2} G_{3.5} M हरे-
 र्हयैः (for हयाहरन्). D_{5.6} T₄ G_{1.2} हरेर्हयैः पश्यति
 दारुके तु. —^c) D_{5.6} T_{1.2.4} G_{1-3.5} M अगच्छन्; G₃
 (also) अधश्च (for अवर्तन्). K₁ ये वर्तते सागरस्योपवि-
 ष्टान्. —^d) K_{1.5} महाजवा (K₅ °व)श्च (for मनो°).
 K₁ चोत्तम- (for चतुरो). D_{5.6} T₁ G_{1-3.5} M मनो-
 (M₁₋₄ °हा)जवा मेघपुष्पादिवाहाः (G₅ M_{3.5} °दिवाजिनः).

5 ^a) K_{1.2.5} G₅ M_{2.3.5} तालः; T_{2.3} G₃ तालः.
 K_{1.2} G₅ M_{2.3.5} सुपर्ण. K₅ om.; B₃ तु (for तौ).
 —^b) D₉ सपूजितौ; T₁ om. (for सु°). —^c) D₇ T₁
 जगुर; G₃ अगाद् (for जहुर). T_{1.2.4} G_{1-3.5} M च
 देवा (T₁ दिव्या) (for दिवानिशं). D_{5.6} उच्चैर्जहुरप्सर-
 सश्च देवा. —^d) K_{1.5} वाचं चोचुर; K₂ वाचमूचुर;
 D₅ T_{2.4} G₂ M ऊ (G₂ M₄ चो)चुर्दिव्या; D₆ G₁ ऊचु-
 र्दिव्यं; T₁ भूतानि चोचुर; G₃ चोचुर्वाहान् (for वाच-
 श्चोचुर). K_{3.5} Dn₂ D_{1.3.4.6-9} M_{1.3-5} -यात्रां (for
 -यात्रा). — After 5, D_{5.6} T_{2.4} G_{1.2} ins. :

17* भगवद्दर्शनस्पर्शस्नेहैर्विततभोगिनाम् ।

दिवः प्रवेशनार्थं ते विमानैर्दिवमाययुः ।

[(L. 1) D_{5.6} -स्पर्शैर् (for -स्पर्श-). D_{5.6} देहैर् (for
 -स्नेहैर्). T₂ विहित- (for वितत-). G_{1.2} -भोगिनः (for
 °नाम्). — (L. 2) T₄ समानैर् (for वि°).]

6 ^a) G₁ ततो जिगमिषमि[? गमि]षन्तं ते. —^c) K_{1-3.5}
 D_{5.6} T_{1.2.4} G_{1-3.5} M तीर्थयात्राम्; B₄ तदा यात्राम्;
 D₇ T₃ तथा तीर्थ- (for तदा तीर्थ-). —^d) K₁ ऐहंत
 स्स; K_{2.3.5} ईहंतस्स; B₄ ईहंतस्ते; D_{1.7} -यात्रां
 ते वै (for -यात्रामैच्छन्). D_{5.6} T_{1.2.4} G_{1-3.5} M ई-
 (M₁ ऐ)हंतः (D_{5.6} M₁ °त; T₁ °ते) पुरुषर्षभाः.

सान्तःपुरास्तदा तीर्थयात्रामैच्छन्नर्षभाः ॥ ६
 ततो भोज्यं च भक्ष्यं च पेयं चान्धकवृष्णयः ।
 बहु नानाविधं चक्रुर्मद्यं मांसमनेकशः ॥ ७
 ततः सीधुषु सक्ताश्च निर्ययुर्नगराद्बहिः ।
 यानैरश्वैर्गजैश्चैव श्रीमन्तस्तिग्मतेजसः ॥ ८
 ततः प्रभासे न्यवसन्नथोद्देशं यथागृहम् ।
 प्रभूतभक्ष्यपेयास्ते सदारा यादवास्तदा ॥ ९
 निविष्टांस्तान्निशम्याथ समुद्रान्ते स योगवित् ।

7 ^a) K₃ परं हृष्टाः; B₄ च भक्षं च; Dn₁ च भोक्ष्यं
 च. K_{1.2} त आसवं परं हृष्टाः; K₅ पायसं परमं हृष्टा;
 D_{5.6} T_{1.2.4} G_{1-3.5} M ततो मनोहरं हृष्टाः (T₁ हृष्टा).
 —^b) T₃ ये ये (for पेयं). K₂ वेष्टमसु; K₃ चैव तु;
 T₁ G_{3.5} M वेष्टमनि (for चान्धक-). K₁ पेये वेष्टमसु
 वृष्णयः; K₅ पेये चोष्णं च वृ°; D_{5.6} T_{2.4} G_{1.2} पेयं
 मांसं मधूनि च. —^c) D₈ तं तु (for बहु). K_{1.2} भोज्यं
 च विविधं चक्रुर्; T₄ G_{1.2} बहून्नानाविधांश्चक्रुर्. —^d)
 K₄ B D₈ च नैकशः; D_{1.7} अनैकशः (for अने°).
 K_{1-3.5} T₁ G_{3.5} M मांसांनि विविधानि च; D_{5.6} T_{2.4}
 G_{1.2} त्वरिताः काल (T₂ सुर)चोदिताः.

8 ^a) D_{5.6} T₄ G₂ M_{1.4} शीथुषु; T_{1.2} G₁ शीथुषु;
 G₃ सिंधुषु; M₃ शीथिषु; M₅ शिथिषु (for सीधुषु).
 D₆ युक्ताश्च (for सक्ताश्च). K_{1.5} ततः शीथुषु बु (K₅ ब)-
 द्वेषु; K₂ ततः शीथ्रेषु बद्धेषु; K₃ ततः साधुषु सिद्धेषु;
 K₄ Dn D_{1-4.7.9} ततः सैनिकवर्गा (K₄ °गै°)श्च; B D₈
 ततः शिबिकबंधैश्च; G₅ ततः शीथिष्वसक्ताश्च. —^b) K₃
 चात्रेषु (for निर्ययुर्). —^c) T₂ हयैर् (for अश्वैर्).
 B₂ (marg. as in text) च ते वीराः (for गजैश्चैव).
 —^d) K₅ -तेजसा.

9 ^a) K₃ B₂ (marg. as in text) D₈ M प्रभाते;
 B₃ प्रभाषे; B₄ प्रकाशे (for प्रभासे). K_{1.3} न्य (K₃
 नि)विशन्; K₂ प्राविश्य; K₅ विवसन् (for न्यव°).
 D₇ प्रभाते न्यवसन्सर्वे. —^b) K₄ यथोद्देशे; K₅ यथा-
 देशं; B_{1.3.5} Dn D_{1-4.9} T₃ यथोद्दिष्टं; B₆ यथादृष्टं;
 D_{5.6} T_{2.4} G_{1.2} यथोत्साहं (for °देशं). K₁ यथासुखं
 (for °गृहम्). —^c) K_{1.4.5} T₃ -भक्ष- (for -भक्ष्य-).
 D₆ तु (for ते). —^d) K₁ B_{1.3} D_{1.6.7} तथा (for
 तदा).

10 ^a) K₁ निविष्टां; D_{3.5-7} निविष्टास् (for °ष्टांस्).
 B₆ निविश्य (for निशम्य). —^c) K₄ ते च; D_{5.6}
 T_{1.2.4} G_{2.5} M सर्वान् (for वीरान्). — K₄ om.

जगामामन्त्र्य तान्वीरानुद्धवोऽर्थविशारदः ॥ १०
 तं प्रस्थितं महात्मानमभिवाद्य कृताञ्जलिम् ।
 जानन्विनाशं वृष्णीनां नैच्छद्वारयितुं हरिः ॥ ११
 ततः कालपरीतास्ते वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।
 अपश्यन्नुद्धवं यान्तं तेजसावृत्य रोदसी ॥ १२
 ब्राह्मणार्थेषु यत्सिद्धमन्नं तेषां महात्मनाम् ।
 तद्वानरेभ्यः प्रददुः सुरागन्धसमन्वितम् ॥ १३
 ततस्तूर्यशताकीर्णं नटनर्तकसंकुलम् ।
 प्रावर्तत महापानं प्रभासे तिग्मतेजसाम् ॥ १४

कृष्णस्य संनिधौ रामः सहितः कृतवर्मणा ।
 अपिबद्युधुधानश्च गदो बभ्रुस्तथैव च ॥ १५
 ततः परिषदो मध्ये युयुधानो मदोत्कटः ।
 अब्रवीत्कृतवर्माणमवहस्यावमन्य च ॥ १६
 कः क्षत्रियो मन्यमानः सुप्तान्हन्यान्मृतानिव ।
 न तन्मृष्यन्ति हार्दिक्य यादवा यच्चया कृतम् ॥ १७
 इत्युक्ते युयुधानेन पूजयामास तद्वचः ।
 प्रद्युम्नो रथिनां श्रेष्ठो हार्दिक्यमवमन्य च ॥ १८
 ततः परमसंकुद्धः कृतवर्मा तमब्रवीत् ।

C. 16. 76
 B. 16. 3. 20
 K. 16. 4. 21

10^a-12^a. — ^a) B6 D1. 7 [ऽ]थ (for सर्थ-).

11 K4 om. 11 (cf. v. l. 10). — ^a) D7 ते (for तं). K5 संस्थितं (for प्र°). K1. 2 महाभागम् (for °त्मानम्). — ^b) D5 अभिवंद्य (for °वाद्य). K2. 5 B2 D3. 5 (by corr.), 7. 8 T1. 2. 4 G2. 3. 5 M1-4 कृताञ्जलिः (for °लिम्). — ^a) K1 नैच्छन् (for °द्).

12 K4 om. 12^a (cf. v. l. 10). — ^a) K5 यातं (for यान्तं). — ^a) K3. 5 [आ]दीप्य (for °वृत्य). K2 रोधसी (for रोदसी).

13 ^a) K1. 2. 5 B4 ब्राह्मणार्थे तु (B4 च); K3 °र्थाय; D5. 6 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M °र्थं तु (for °र्थेषु). D6 om. यत्सिद्धं. — ^b) K3. 5 T1 G3. 5 M विशां पते; D5. 6 T2. 4 G1. 2 उपाग(T2 °ह)तं (for महात्मनाम्). — ^a) B3 न (for तद्). K3 वै नरेभ्यः; G3 ब्राह्मणेभ्यः (for वानरेभ्यः). — ^a) D5. 6 T2. 4 G1. 2 रस- (for सुरा-). K3 T1 G5 M -रसान्वितं; T2 -समन्विताः (for -समन्वितम्). G3 शू[सु]रागंधरसान्वरान्.

14 ^a) M5 तत्र (for ततस्). D8 सूर्य- (for तूर्य-). G1. 2 -शतानीकं (for °कीर्णं). — ^b) K2. 5 D6 -नर्तन- (for -नर्तक-). — ^a) B1-3. 5 Dn D2-4. 6-9 अ(B3 D6 प्र-; D8 आ)वर्तत; B6 आवर्तित- (for प्रावर्तत). D4 महानादं (for °पानं). K3 अवर्तत महोत्साहं. — ^a) K3 G1 M5 प्रभाते; B6 °षे (for °से). T2 [ऽ]मित- (for तिग्म-). K2. 5 T2 -तेजसं.

15 ^{ab}) D5. 6 T G1-3. 5 M कामं सहिताः (T1 °तः) (for रामः सहितः). G1 कृष्णवर्मणा. — ^a) D5 T2. 3 M3. 4 अपिबन्; G3 यः पिबन् (for अपिबद्). — ^a) K5 गदाभुवस् (sic) (for गदो बभ्रुस्).

16 ^a) T2 परिषदां. K5 ततः परो[री]वादमध्ये.

— ^a) G3 अब्रवीत्कृतवर्मा वै. — ^a) K2. 4 B1. 3. 5. 6 Dn1 D1. 2. 4 T3 अवहास्य; D7 अपहास्य (for अवहस्य). B2 अवमान्य (for °मन्य). K3 अवमान्यावमान्य च; D5. 6 T1. 4 G1. 2 M1-4 अप(T1 M4 °व)हास्यावमत्य च; T2 अवमत्यापहास्य च; G3 सापहासं तथा रुषा; G5 अप-हस्यावमत्य च; M5 अवहत्यावमत्य च.

17 G3 om. 17-19. K4 reads 17 on marg. — ^a) B3. 4 D7 यः (for कः). K1 क्षत्रियं; K5 °ये (for °यो). B1. 5 D2-6. 9 T G1. 2 M4 हन्यमानः (for मन्य°). — ^b) K5 सुतान् (for सुप्तान्). D5 तत्र; D6 वाक्यान् (for हन्यान्). K3 इमान् (for इव). — D5. 6 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M read 17^{ad} after 18. — ^a) K4 तन्वि-; B (except B4) Dn D1-4. 7. 9 तन्न (by transp.). K1 B4 मृषंति. K2 हार्मिक्य (sic). K5 तत्तन्मृषति हार्दिक्य. — ^a) B2 साधवो; B3. 6 D8 यदवो (for यादवा). K5 तथा (for त्वया). — For 17^{ad}, D5. 6 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M subst. :

18* न तन्मृष्यति हार्दिक्यो यदवोचत्तदा रुषा ।

[D5 तं (for तन्).]

18 G3 om. 18 (cf. v. l. 17). — ^a) K5 इत्युक्तं; B3. 4 T1 G1 °क्तो (for °क्ते). — B5 om. 18^{ab}. — ^a) K1. 2 अवह(K2 °हा)स्य; D5-7 T G1. 2. 5 M °मत्य (for °मन्य). K3. 5 हार्दिक्यं सम(K3 °क्यमव)भर्त्सयन्; D3 °क्यमवमन्यत. — After 18, D5. 6 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M read 17^{ad}.

19 G3 om. 19 (cf. v. l. 17). D5. 6 T1. 4 G1. 2. 5 M om. 19. — ^a) K5 तसः (for ततः). — K4 repeats 19^{ab} after 20^{ab}. — ^b) Dn2 तद् (for तम्). K4 (both times) कृतवर्माणमब्रवीत्. — ^a) D9 निर्दिश्यन्.

C. 16. 76
B. 16. 3. 20
K. 16. 4. 21

निर्दिशन्निव सावज्ञं तदा सव्येन पाणिना ॥ १९
भूरिश्रवाश्छिन्नबाहुयुद्धे प्रायगतस्त्वया ।
वधेन सुनृशंसेन कथं वीरेण पातितः ॥ २०
इति तस्य वचः श्रुत्वा केशवः परवीरहा ।
तिर्यक्सरोषया दृष्ट्या वीक्षांचक्रे स मन्युमान् ॥ २१
मणिः स्यमन्तकश्चैव यः स सत्राजितोऽभवत् ।
तां कथां स्मारयामास सात्यकिर्मधुसूदनम् ॥ २२
तच्छ्रुत्वा केशवस्याङ्गमगमद्बुदती तदा ।
सत्यभामा प्रकुपिता कोपयन्ती जनार्दनम् ॥ २३

K1 सारज्ञं; K4 (both times) D1.7 वाग्वज्रं (for सावज्ञं). K2 निर्दिशन्निव साराज्ञस् (sic). —^d) Dn1 D2.4 तथा (for तदा).

20 ^a) K1.2.4 Dn D1.7.9 भूरिश्रवा (sic) (for 'श्रवाश्). K4 D1.7 भिन्न- (for छिन्न-). —^b) B3 प्राण- (for प्राय-). K1 स्वयं; K5 M3 तथा (for त्वया). — After 20^{ab}, K4 repeats 19^{ab}. —^c) K1 भवता सु; K2 वधता स; K3.5 व्याधेनेव; D3 मृधे च सु; D5.6 बुद्धेन सु; D1 वचनेन; T1 हतः सन्सु-; T4 उपायेन; G2 कुद्धेन सु- (for वधेन सु-). —^d) K2 वीरो नि-; D5.6 T4 G1 वीर्येण (for वीरेण). K3 घातितः (for पा°). K5 कथं वीरोपघातितः.

21 T1 om. 21^{ab}. —^a) D5.6 T2.4 G1-3.5 M transp. तस्य and श्रुत्वा. —^c) D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M तिर्यक्सरो (D5.6 °घो) षं दृष्ट्वा (T1 G3 M1.5 °ष्ट्या) च. —^d) K4.5 वीक्षांच (K5 °क्ष्य च) क्रे. D1.5 समं पुमान्; D1 परः पुमान् (for स मन्युमान्).

22 ^a) K1.3 D1.7 नाम (for चैव). K2 मणिः स्याना-मको नाम (sic); D6 T1.2.4 G1.2 मणिं स्यमन्तकं चैव. —^b) K4 स ह; T4 यत्स्वं; G1 यः स्वं; G2 स्वयं (for यः स). K3.4 सत्राजिते; T2 °जिनो. T3 भवेत् (for ऽभवत्). K2 यः समुद्राजितोभवत्. —^c) B1.3.5.6 Dn D2-4.9 T3 श्रावयामास; D5.6 स्मर°; G1 वार° (for स्मार°). —^d) K1 G3 सात्यकिं; T4 G1.2 हार्दिक्यो (for सात्यकिर्). D5.6 G5 M1.2 सात्यकिं (D5.6 हार्दिक्यो) मधुसूदनः; M3-5 °किर्मधुसूदनः (sic).

23 ^a) K5 तं (for तत्). K2 अंकाद् (for अङ्कम्). —^b) K1 अग्रसद्; D1.5-7 T2.4 M1.3-5 अगच्छद् (for °मद्). K3.5 सती; B2 सदा; D3 T3 तथा (for तदा).

तत उत्थाय सक्रोधः सात्यकिर्वाक्यमब्रवीत् ।
पञ्चानां द्रौपदेयानां धृष्टद्युम्नशिखण्डिनोः ॥ २४
एष गच्छामि पदवीं सत्येन च तथा शपे ।
सौप्तिके ये च निहताः सुप्तानेन दुरात्मना ॥ २५
द्रोणपुत्रसहायेन पापेन कृतवर्मणा ।
समाप्तमायुरस्याद्य यशश्चापि सुमध्यमे ॥ २६
इतीदमुक्त्वा खड्गेन केशवस्य समीपतः ।
अभिद्रुत्य शिरः कुद्धश्चिच्छेद कृतवर्मणः ॥ २७
तथान्यानपि निघ्नन्तं युयुधानं समन्ततः ।

24 ^a) K1-3 संक्रुद्धः; K4 D1.7 सक्रोधं (for सक्रोधः). —^c) K1.2.5 पञ्चानां द्रौपदीयानां. —^d) K2 -शिखं-डिनौ; K4 D1.7 °डिनां (for °डिनोः).

25 ^a) T2 गच्छेद्भि (for गच्छामि). —^b) K1 सत्ये तव (for सत्येन च). K3.4 G5 M2 महामणेः; D3 महायते; D5.6 T4 G1.2 महामुनेः; T1 M1.3.5 महारणे; T2 महाद्युते; T2 (inf. lin.) शपे तथा (by transp.). K5 सत्ये तव मणौ तथा; D1 सत्ये तव महामणेः; D1 सत्यमेव महामते; G3 सत्येनैव महारणे; M4 सत्येनैव महामणेः. —^c) D5 T1 G3.5 M5 येन (for ये च). K3.5 सौप्तिके निहता ये तु (K5 च). — T1 om. 25^d-26^{ab}. —^d) K1 सुप्तास्तेन; K4 B6 Dn D1-4.6.7.9 T3 सुप्ता येन; B1 सुप्तानेव; D5 T4 सुप्तेनेन (sic); G3 संप्राप्तेन (for सुप्तानेन).

26 T1 om. 26^{ab} (cf. v. l. 25). —^b) B3 शपेन (for पा°). K1.2 कृतवर्म (K2 °र्म) णः. — M4 om. 26^{ad}. —^c) K5 समाप्तिम्. D5 आसाद्य; G2 M1 अद्यास्य (by transp.); M3 अप्यद्य. —^d) B1.3.5.6 Dn D2-4.8.9 T3 G5 M2 चैव (for चापि). K3 सुदी-प्तिमत् (for सुमध्यमे).

27 Before 27, M4 ins. वैशंपायनः. —^a) K2.4.5 B D (except D5.6) T1.3 एवम् (for इदम्). —^b) T2 M4 [अ]पि (M4 हि) पश्यतः (for समीपतः). —^c) G1.2 तस्य (for कुद्धश्). D5 आवृत्य शिरस्तस्य; D6 अदत्य शिखरस्तस्य; T1.2.4 G3.5 M अभिसृत्य शिर-स्तस्य.

28 ^a) T1 अथ (for तथा). K1 हि वि-; K5 च वि-; T2 G2 M1 अभि- (for अपि). —^b) K1 B4 समीपतः (for समन्ततः). —^c) K1.2.5 B1-4.6 D3 T1.2 G3.5 M अन्व (K1 °नु) धावद् (K5 °न्); K3.4 D1.7 अथा-

अभ्यधावद्धृषीकेशो विनिवारयिषुस्तदा ॥ २८
 एकीभूतास्ततः सर्वे कालपर्यायचोदिताः ।
 भोजान्धका महाराज शैनेयं पर्यवारयन् ॥ २९
 तान्दृष्ट्वा पततस्तूर्णमभिकुद्धाञ्जनार्दनः ।
 न चुक्रोध महातेजा जानन्कालस्य पर्ययम् ॥ ३०
 ते तु पानमदाविष्टाश्चोदिताश्चैव मन्युना ।
 युयुधानमथाभ्यघ्नन्नुच्छिष्टैर्भाजनैस्तदा ॥ ३१
 हन्यमाने तु शैनेये क्रुद्धो रुक्मिणिनन्दनः ।

तदन्तरमुपाधावन्मोक्षयिष्यञ्जिनेः सुतम् ॥ ३२
 स भोजैः सह संयुक्तः सात्यकिश्चान्धकैः सह ।
 बहुत्वान्निहतौ तत्र उभौ कृष्णस्य पश्यतः ॥ ३३
 हतं दृष्ट्वा तु शैनेयं पुत्रं च यदुनन्दनः ।
 एरकाणां तदा मुष्टिं कोपाज्जग्राह केशवः ॥ ३४
 तदभून्मुसलं घोरं वज्रकल्पमयोमयम् ।
 जघान तेन कृष्णस्तान्येऽस्य प्रमुखतोऽभवन् ॥ ३५
 ततोऽन्धकाश्च भोजाश्च शैनेया वृष्णयस्तथा ।

C. 16. 93
 B. 16. 3. 37
 K. 16. 4. 38

ब्रवीद् (for अभ्यधावद्). —^a) K₅ T₂ G₃ तथा (for तदा). K_{3.4} B D (except D_{5.6}) T₃ विनिवारयितुं तदा.

29 ^a) K_{1.5} एकीभूतस्. —^b) K_{1.2} Dn² पर्यय- (for पर्याय-). K_{3.5} -नोदिताः (for -चो^०).

30 ^a) B₁ तथा (for दृष्ट्वा). K₃ चापतस्; B₃ स ततस् (for पततस्). K₄ D_{1.7} तान्दृष्ट्वापि तत (D₁ 'ष्ट्वा पितर)स्तूर्णीम्. —^b) K_{1.2} Dn D_{5.6} T_{1.2.4} G_{1-3.5} M अभिकु (K₁ 'पि कु-; K₂ 'तिकु)द्धो; B_{1.2.5} अतिकुद्धाज्; D₈ अभ्यकुद्धज् (for अभिकुद्धाज्). —^c) K₄ स (for न). K₄ om. from महातेजा up to युयुधान (in 31^०). —^d) M₄ ज्ञात्वा (for जानन्).

31 K₄ om. up to युयुधान (cf. v. l. 30). T₁ om. 31^a-35^b. —^a) G₃ तेन (for ते तु). —^b) K₅ om. चैव. K₂ मृत्युना (for मन्युना). K₃ B D (except D_{5.6}) T₃ चोदिताः कालध (B₃ 'क)र्मणा. —^c) K₄ अथो न्यघ्नन्; M₁ 'थाभिघ्नन् (for 'भ्यघ्नन्). D₅ T₄ G_{1.2} अभ्यघ्नन्युयुधानस्तान् (G₁ 'नं ते). —^d) K₁ भाजिनैस्; D_{1.9} M₂ भोजनैस् (for भा^०). B₃ D₈ G_{2.4} T_{1.2} M₅ तथा (for तदा). D_{5.6} G₃ उच्छिष्टैर्भाजनैस्तथा.

32 T₁ om. 32 (cf. v. l. 31). —^a) D_{5.6} T_{2.4} G₁₋₃ M_{2.4.5} पात्यमाने (for हन्य^०). K₅ हन्यमानं तु शैनेयं. —^b) Dn क्रुद्धे (for क्रुद्धो). —^c) M₅ om. (hapl.) 32^a-34^b. —^d) K_{1-3.5} अथाधा (K₅ 'थो धा)- वन् (for उपाधा^०). K₄ B D (except D_{5.6}) तदनंतर- मागच्छन् (D₄ 'गत्य); G₃ तदा तं समुपाधावन्. —^e) K₅ शिनि- (for शिने:).

33 T₁ M₅ om. 33 (cf. v. l. 31, 32). —^a) K₃ D₅ T_{2.4} G₅ M₁₋₃ संसक्तः (M_{1.3} 'क्तै:); K₄ संक्रुद्धः; G₃ संयुक्तैः (for 'क्त:). —^b) K₁ सात्यकिश्चांधिके तथा.

— After 33^{ab}, K_{3.4} B D (except D_{5.6}) T_{2.3} ins. :

19* व्यायच्छमानौ तौ वीरौ बाहुद्वविणशालिनौ ।

[K₃ व्यायच्छमानौ; K₄ (marg.) प्रयच्छमानौ (for व्यायच्छ^०).]

—^c) K₃ वीरौ (for तत्र). K_{1.2.5} D₄ T_{2.4} G_{1-3.5} M₁₋₄ बहुत्वान्नौ हतौ (K₅ 'त्वात्सह तौ; G₃ M_{1.3.4} 'त्वात्तैर्हतौ) वीरौ (G₅ M₁₋₃ 'रैर्; M₄ 'र्याव्). —^d) K₃ पार्श्वतः (for पश्यतः).

34 T₁ om. 34 (cf. v. l. 31). M₅ om. 34^{ab} (cf. v. l. 32). —^a) K₄ D_{1.7} G₃ हतौ (for हतं). K₂ सु-; K_{3.5} T₂ च (for तु). —^c) K_{1.4.5} B D₁₋₇ T₄ एर (B₅ 'इ)कानां (for 'णां). K_{1.2} Dn² M₁ ततो; D_{1.7} तथा (for तदा). —^d) K₅ कोप्य; T₄ रोषाज् (for कोपाज्).

35 T₁ om. 35^{ab} (cf. v. l. 31). D₁ om. 35. —^a) K₅ यद् (for तद्). K_{3.4} Dn D₉ मुशलं; K₅ मुसलं; B मुषलं. K₂ उद्धतुं मुशलं घोरं; D₈ उदहन्मु- शलं घोरं. —^b) K_{1-3.5} D_{5.6} T_{2.4} G_{1.2.5} M अयस्सयं (for अयोमयम्). G₃ वज्रसारमयस्सयं. —^c) B_{1.5.6} Dn D_{1-4.9} T₃ जघान कृष्णस्तांस्तेन. —^d) K₁ येसि (sic); K₄ येत्र; B Dn D_{1-4.9} T₃ ये ये; T₁ ये च; T₂ G₃ यस्य; G₁ अस्य (for येऽस्य). K_{3.5} स्थिताः (for अभवन्).

36 ^a) K₁ अथ; K₂ D_{5.6} T_{2.4} G_{1-3.5} M तथा (for ततो). K₃ शैनेया; K₅ शैनेये (sic); T₁ शिनयो (for भोजाश्च). —^b) K₁ शिवयो; K₂ T₂ G_{1.2.5} M शिनयो; K₃ भोजका (for शैनेया). B₄ G_{3.5} M₁₋₄ तदा (for तथा). K₅ कुरुरान्कृ[न्वृ]णयस्तथा; T₁ वृष्णयश्च तथा परे. —^c) B₆ om. 36^{ad}. —^d) K_{1-3.5} T₂ G_{2.3} M_{1.2} न्य (K₅ नि)घ्नन् (for जघ्नुर्). K₁ आक्रुद्धे; T₁ आसाद्य (for आक्रन्दे). D_{5.6} T₄ G₁ न्यघ्नन्नन्योन्यमा-

C. 16. 94
B. 16. 3. 38
K. 16. 4. 38

जघुरन्योन्यमाक्रन्दे मुसलैः कालचोदिताः ॥ ३६
यस्तेपामेरकां कश्चिजग्राह रुषितो नृप ।
वज्रभूतेव सा राजन्नदृश्यत तदा विभो ॥ ३७
तृणं च मुसलीभूतमपि तत्र व्यदृश्यत ।
ब्रह्मदण्डकृतं सर्वमिति तद्विद्धि पार्थिव ॥ ३८
आविध्याविध्य ते राजन्प्रक्षिपन्ति स्म यत्तृणम् ।
तद्वज्रभूतं मुसलं व्यदृश्यत तदा दृढम् ॥ ३९
अवधीत्पितरं पुत्रः पिता पुत्रं च भारत ।

क्रम्य. — ^a) K2-4 Dn D8.9 मुशलैः; K5 मुसुलैः;
B (B6 om.) मुषलैः. K1 -चोदितः; K3.5 D1.7
-नोदिताः (for -चो°).

37 ^a) K5 स्वेकाम् (for तेषाम्). K1 एरकं; G3
°कान् (for °कां). T1 यस्त्विषीकां करेणाथ. — ^b) K2
वृष्णिको; B1.5.6 Dn D2-4.9 T2.3 कुपितो (for
रुषितो). K5 नरः; B6 D8 G3 नृपः (for नृप). K3
कोपाजग्राह मानवः. — ^c) K5 वज्रभूतं च; B2.4 D5.6
T1.2.4 G1-3.5 M °घातैव (for °भूतेव). D5.6 T2.4
G1.2 तस्य (for राजन्). — ^d) K1 D5.6 T2.4 G1-3.5
M1-3 व्यदृश्यत; K4 D1.7 दृश्यते च; T3 अपश्यत
(for अदृश्यत). M1 तथा (for तदा). K3 प्रभो (for
विभो).

38 ^a) K5 नृणां; D8 भृशं (for तृणं). K1 मुसले;
K3.4 Dn D8.9 मुशलीः; K5 मुसुलं; B मुषलीः; T2
मुसलं (for °ली-). B6 -भूय (for -भूतम्). — ^b) K5
D9 अयि (for अपि). B3 तत्तु (for तत्र). K1 विद-
श्यत; K3 D5.6 T4 G1.2 [ए]व दृश्यते (for व्यदृश्यत).
— ^c) K4 D1.7 वज्र- (for ब्रह्म-). D9 -दंडं (for -दण्ड-).
D5.6 T4 G1 ब्रह्मदंडमिदं सर्वम्. — ^d) D5 इदं (for
इति). K4 B4 (marg. as in text) D1.7 भारत; D5.6
T4 G1.2 पांडव (for पार्थिव).

39 ^a) K1 अविश्य; K2 अविद्य; K3.4 M3 अविध्य
(for आ°). K5 आविद्याविद्य ते राजन्; B6 Dn D2-4.9
T3 अवि (T3 °व) ध्यान्विध्य ते राजन्; D5.6 आविध्यन्विध्य
ते रा°. — ^b) K1.2 प्रहरंति (for प्रक्षिपन्ति). K1 च (for
स्म). K4 D1.7.8 तं (D8 ये) भृशं; B5.6 तद्भृशं
(for यत्तृणम्). K3.5 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M प्रहरंति
स्म तैस्तृणैः (T1 G3 M5 तत्तृणैः; G5 M1-4 तत्तृणं).
— ^c) K4 D1.7 यद् (for तद्). D3 वनं (for वज्र-).
B6 D3 T3 -भूत- (for -भूतं). K3.4 Dn D2.8.9 मुशलं;

मत्ताः परिपतन्ति स्म पोथयन्तः परस्परम् ॥ ४०
पतंगा इव चाग्रौ ते न्यपतन्कुरान्धकाः ।
नासीत्पलायने बुद्धिर्वध्यमानस्य कस्यचित् ॥ ४१
तं तु पश्यन्महाबाहुर्जानन्कालस्य पर्ययम् ।
मुसलं समवष्टभ्य तस्थौ स मधुसूदनः ॥ ४२
साम्बं च निहतं दृष्ट्वा चारुदेष्णं च माधवः ।
प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च ततश्चक्रोध भारत ॥ ४३
गदं वीक्ष्य शयानं च भृशं कोपसमन्वितः ।

K5 मुसुलं; B मुषलं (for मुसलं). — ^a) K3.5 अद-
श्यत (for व्य°). K4 D1.7 भृशं; B4 तृणं (for
दृढम्).

40 ^a) D8 अब्रवीत् (for अवधीत्). K5 पुत्रं (for
पुत्रः). — ^b) D5.6 T4 G1.2 पांडव (for भारत). — ^c)
K1 मृतः; K2 संतः; D6 यत्तः; M5 मार्ताः (for
मत्ताः). — ^d) K1 पोषयंतः; K3 प्रार्थ°; K4 B1.5.6
Dn D1-4.7.9 T2.3 योध°; K5 प्राद्वंतः; G1.3 बोध-
यंतः (for पोथ°).

41 ^a) K1 वह्नौ (for चाग्रौ). K5 पतंगानेव चाग्रौ*.
— ^b) K4 B1.3-6 Dn D1-4.7 T3 निपेतुः; B2 नृत्यंतः;
D5 [s]भ्यपतन् (for न्यप°). K3.5 न्यपतन्मधुपुंगवाः;
D9 निपेतुः कुरुरान्धकाः. — D5 reads 41°-44° on marg.
— ^c) D8 प्रत्ययने. K2 नासीत्सफला यत्ने बुद्धिर् (sic).
— ^d) K5 बाध्यमानस्य (for वध्य°). T1 G3 केनचित्
(for कस्य°).

42 D5 reads 42 on marg. — ^a) K1.2 तत्तत्प-
श्यन्; K4 B Dn D2-4.7-9 T1.3 M3 तत्रापश्यन्; K5
D5 T2 G5 M1.2.4.5 तत्तु पश्यन्; G1 तं तु रामो (for
तं तु पश्यन्). D6 T4 G2 तं तु रामो महाबुद्धिर्. — ^b)
K5 जातं (for जानन्). — ^c) K3.4 Dn D8.9 मुशलं;
K5 पिप्पलं; B मुषलं (for मुसलं). M3 तमवष्टभ्य
(for सम°).

43 D5 reads 43 on marg. — ^a) K1 सांपं; B1
शांतं; B2-6 D8 शांबं (for साम्बं). D6.7 T1.4 G1-3.5
M1.2.4.5 तु (for च). — ^b) K1.2 चारुधो (K2 °दो) णं
(for °देष्णं). — ^c) K1-3 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M
अनि (M1 °नु) रुद्धं; D4 चारुदेष्णं (for चानिरुद्धं). — ^d)
B1.5.6 Dn D2-5.9 T3 माधवः; D6 T1.2.4 G1-3.5 M
मन्युमान् (for भारत).

44 D5 reads 44 on marg. — ^b) K1.2 D8 T1.2

स निःशेषं तदा चक्रे शार्ङ्गचक्रगदाधरः ॥ ४४
तं निघ्नन्तं महातेजा बभ्रुः परपुरंजयः ।
दारुकश्चैव दाशार्हमूचतुर्यन्निबोध तत् ॥ ४५

भगवन्संहतं सर्वं त्वया भूयिष्ठमच्युत ।
रामस्य पदमन्विच्छ तत्र गच्छाम यत्र सः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

५

वैशंपायन उवाच ।
ततो ययुर्दारुकः केशवश्च
बभ्रुश्च रामस्य पदं पतन्तः ।
अथापश्यन्नाममनन्तवीर्यं
वृक्षे स्थितं चिन्तयानं विविक्ते ॥ १
ततः समासाद्य महानुभावः

कृष्णस्तदा दारुकमन्वशासत् ।
गत्वा कुरुञ्शीघ्रमिमं महान्तं
पार्थाय शंसस्व वधं यदूनाम् ॥ २
ततोऽर्जुनः क्षिप्रमिहोपयातु
श्रुत्वा मृतान्यादवान्ब्रह्मशापात् ।
इत्येवमुक्तः स ययौ रथेन

C. 16. 107
B. 16. 4. 3
K. 16. 5. 3

G2. 3. 5 M शोक- (for कोप-). —^a) T3 तथा (for तदा). —^d) K4 शार्ङ्गचक्रं; K5 शंखचक्र-; B4 (marg. as in text) शार्ङ्गधन्वा- (for °चक्र-).

45 ^a) K3 महाबाहुर् (for °तेजा). —^b) B4 बभ्रुः परपुरंजयं. —^c) T1 चापि (for चैव). —^d) B4 D5. 6 T1. 2. 4 G2. 3 तन् (for यन्). B4 D5. 6 T4 G1. 2 यत्; T1 मे (for तत्). B2 ऊचतुर्यन्निबोधत.

46 ^a) K2 निहतं (for संहतं). K4 B D (except D5. 6) भगवन्निहताः सर्वे. —^b) K3 अल्प- (for त्वया). K4 B D (except D5. 6) त्वया भूयिष्ठशो नराः (B2-4 D8 जनाः). —^c) G1 M3 पादम्. B3 D4. 5 अन्विच्छंस् अन्विच्छ. K2. 5 य(K5 रा)मस्य पदवीं गच्छ. —^d) K1 गच्छाव (for °म).

Colophon. — Adhy. name: K1. 2 वृष्णयंधकादिविनाशः. — Adhy. no. (figures, words or both): K2 B6 Dn D3. 7. 9 3; K5 D5. 6 T G1-3. 5 M 4 (as in text). — Śloka no.: K4 99; Dn1 D9 47; D3 50.

5

1 K2 D5 T4 G1. 2 om. the ref. —^a) T1 ययौ (for ययुर्). —^b) B3 om. (hapl.) बभ्रुश्च. B1. 3. 5. 6 D1. 2. 4. 7 T3 यतंतः; D3 च ततः; D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5

M नयंतः (for पतन्तः). K1. 2 बभ्रुश्च रामस्य पदान्विषंतः (K2 पदानि यंतं). —^a) K5 T2 अपश्यद् (for °श्यन्). —^d) D5. 6 T2 G1. 2. 5 M वृक्षाश्रितं; D7 वित्ते स्थितं (sic); T3 वृक्षास्थितं; T4 वृक्षाश्रयं (for वृक्षे स्थितं). K3. 5 वृक्षे स्थि(K5 °क्षस्थि)तं चिंतयंतं विविक्ते; T1 G3 वृक्षाश्रितं ते (G3 °श्रयं तं) विजने विविक्ते.

2 ^a) K3 तमासाद्य; B3 समाहृत्य (for °साद्य). K1 महामनुष्यं; K3. 4 B Dn D1-4. 8. 9 T3 M4. 5 °नुभावं (for °नुभावः). K2. 5 ततस्तमासाद्य महामनुष्यं (K5 °ष्यः). —^b) G3 M1 अन्वशासन् (sic) (for °शासत्). —^c) K1 गच्छ (for गत्वा). B1. 3. 5 Dn1 D1-4. 9 सर्वम्; M3 शीलम् (for शीघ्रम्). K4 B1. 3. 5 Dn2 D1-4. 7. 9 इदं (for इमं). —^d) K4 D1. 7 यथोपशंसस्व (for पार्थाय शंसस्व). K1 वधूनां; K3 D5. 6 T4 G1. 2. 5 M मधूनां (for यदूनाम्).

3 D5. 6 T1. 4 G1-3. 5 M om. 3^{ab}. —^a) D1. 7 यतो (for ततो). K1. 2 [उ]पयाता; K3 प्रयातु (for [उ]पयातु). —^b) K2. 4. 5 B2. 4. 6 D1. 7 हतान् (for मृतान्). K3 यादव (for °वान्). K3 विप्र- (for ब्रह्म-). —^c) K3. 5 D5. 6 T4 G1. 2. 5 M इदम् (for एवम्). K5 उक्ता (for उक्तः). B6 तु; D7 प्र- (for स). —^d) B6 om.; D9 कुरुस्तथा (sic) (for कुरुस्तदा). K4 D1 दीनः; D7 [उ]दार- (for नष्ट-).

4 ^a) B3 याते (for गते). K4 D1. 7 माधवो (for

कुरुस्तदा दारुको नष्टचेताः ॥ ३
 ततो गते दारुके केशवोऽथ
 दृष्टान्तिके बभ्रुमुवाच वाक्यम् ।
 स्त्रियो भवान्रक्षतु यातु शीघ्रं
 नैता हिंस्युर्दस्यवो वित्तलोभात् ॥ ४
 स प्रस्थितः केशवेनानुशिष्टो
 मदातुरो ज्ञातिवधार्दितश्च ।
 तं वै यान्तं संनिधौ केशवस्य
 त्वरन्तमेकं सहसैव बभ्रुम् ।
 ब्रह्मानुशप्तमवधीन्महद्वै
 कूटोन्मुक्तं मुसलं लुब्धकस्य ॥ ५
 ततो दृष्ट्वा निहतं बभ्रुमाह

कृष्णो वाक्यं भ्रातरमग्रजं तु ।
 इहैव त्वं मां प्रतीक्षस्व राम
 यावत्स्त्रियो ज्ञातिवशाः करोमि ॥ ६
 ततः पुरीं द्वारवतीं प्रविश्य
 जनार्दनः पितरं प्राह वाक्यम् ।
 स्त्रियो भवान्रक्षतु नः समग्रा
 धनंजयस्यागमनं प्रतीक्षन् ।
 रामो वनान्ते प्रतिपालयन्मा-
 मास्तेऽद्याहं तेन समागमिष्ये ॥ ७
 दृष्टं मयेदं निधनं यदूनां
 राज्ञां च पूर्वं कुरुपुंगवानाम् ।
 नाहं विना यदुभिर्यादवानां

केशवो). K⁵ ततोदके दारुके केशवेन. —^b) K^{1,2} दृष्ट्वा-
 गतं; K³ एवं तदा; D^{5,6} T^{1,2,4} G^{1-3,5} M दृष्ट्वाग्रतो
 (for दृष्ट्वास्तिके). B¹ वाक्यमुवाच बभ्रुं (by transp.).
 K⁵ तं बभ्रु वाचाथ तदा स वाक्यं (sic). —^c) K⁴ B
 Dn D^{1-4,8,9} T³ रक्षितुं; T⁴ रक्षकौ (for रक्षतु). T¹
 G³ M^{1,5} याहि; T⁴ वाथ (for यातु). —^d) K⁵
 हंस्युर् (for हिंस्युर्). K³ D¹ द्रव्य- (for वित्त-).
 D⁵⁻⁷ T⁴ G^{1-3,5} M^{2,4,5} -भावात् (for -लोभात्).

5 ^a) K³ D^{1,5-8} T^{1,2,4} G^{1-3,5} M¹⁻⁴ संप्रस्थितः;
 K⁴ सखा स्थितः (for स प्रस्थितः). T² अविशिष्टो (for
 अनु^०). K⁵ प्रतस्थिता केशवेनानुविष्टो. —^b) K⁵ तदातुरो;
 B² मदार्दितो; D^{5,6} T⁴ G² भृशातुरो; D¹ (before corr.
 as in text) महा^०; G³ ह्यवाक्शिरा (for मदातुरो). K¹
 -वधादितश्च; K³ -वधातुरश्च; B⁶ ^०दिताश्च; G⁵ M²
^०दितस्य (for ^०दितश्च). T¹ राज्ञां यदूनां च वधादितश्च.
 —^c) K^{3,4} B^{3,6} Dn D^{1-4,7,9} तं विश्रांतं; K⁵ तं
 *यांतं; B^{1,2} तं वै श्रांतं; B⁵ तीर्थप्राप्तं; M¹ तं प्रयांतं
 (for तं वै यान्तं). B⁶ om. संनिधौ. —^d) B⁵ हरंतम्;
 Dn D^{2-4,9} दु (D⁴ दू)रंतम्; T³ रुदंतम्; G³ पतंतम्
 (for त्वरन्तम्). K⁵ एवं; B⁵ एतं (for एकं). K¹
 इव (for एव). K⁴ बभ्रुः (for बभ्रुम्). —^e) K⁴
 D¹ ब्रह्मार्थ-; K⁵ ब्रह्माण-; D¹ ब्रह्मास्त्र- (for ^०नु-).
 K³ -शास्तम्; D¹ -शब्दम्; G³ -शस्तम् (for -शसम्).
 B⁶ अवध्यन् (for ^०धीन्). K¹ एरकानां; K^{2,5} महाक्षिः;
 K³ महांतं; G³ महन्वै (for ^०द्वै). —^f) K^{1,2,4} B^{1,2}
 Dn D^{2,3,9} T G^{1,2,5} M^{1,2,4,5} कुटे यु (K⁴ D³ मु)क्तं;

K⁵ हयैर्युक्तैर्; D⁵ तथैव युक्तं; D⁶ कूले युक्तं; D¹ कूपे
 मुक्तं; D⁸ कूटान्मुक्तं (for कूटोन्मुक्तं). K³⁻⁵ D⁸
 मुशलं; B मुषलं; M¹ मुसले (for ^०लं). B⁵ केशवस्य
 (for लुब्धकस्य).

6 ^a) K¹ निहितं (for निहतं). —^b) K^{1,2} G³ तं;
 K⁵ वै; D^{5,6} T⁴ G^{1,2} च (for तु). K⁴ B Dn D^{1-4,}
 7-9 T³ कृष्णो (B⁶ ^०ष्णा)ग्रजं भ्रातरमु (T³ ^०म)प्रतेजाः;
 —^c) K¹ G¹ M¹ मा; K³ सं- (for मां). K² इहैव
 तं मा प्रतीक्षस्व तावद्; K⁵ इहैव मा संप्रतीक्षेत् राम.
 —^d) K^{1,2} स्त्रीवै (for स्त्रियो). K¹ M¹ ज्ञातिवशः;
 K² ^०वशात्; K³ ^०वश्याः; D⁶ T^{1,4} ^०वशं; G^{1,2} ^०वशे
 (for ^०वशाः).

7 ^a) D⁹ पुरिं (for पुरीं). D^{5,6} निशम्य (for प्रवि-
 श्य). —^b) T² चाह (for प्राह). —^c) K^{1,2} स्त्रीवै;
 D^{5,6} T^{1,4} G^{1-3,5} M सर्वं; D¹ सर्वान् (for स्त्रियो). K³
 रक्षति (for रक्षतु). K^{3,4} D¹ वै; K⁵ ताः (for नः).
 D⁵⁻⁷ T^{1,4} G¹⁻³ M¹⁻³ समग्रं (for ^०ग्रा). —^d) K¹
 प्रतीक्षः; T¹ ^०क्ष (for ^०क्षन्). —^e) K⁴ T¹ प्रतिपा-
 लयेन्; T² परिपालयन् (for प्रति^०). —^f) K³ आस्तेथ;
 B⁵ आस्तेति; T¹ G³ अद्यापि (for आस्तेऽद्य).

8 ^a) K⁵ इष्टं (for दृष्टं). K³ मयेष्टं (for ^०दं).
 K¹⁻³ D^{5,6} T^{1,4} G^{1,2,5} M मधूनां (for यदूनां). —^b)
 K⁴ D^{1,7} अजात- (for राज्ञां च). D⁹ om. पुंगवानाम्.
 —^c) K⁴ यावदद्य; B²⁻⁴ यादवाद्य; D^{1,7} यादवस्य

पुरीमिमां द्रष्टुमिहाद्य शक्तः ॥ ८
 तपश्चरिष्यामि निबोध तन्मे
 रामेण सार्धं वनमभ्युपेत्य ।
 इतीदमुक्त्वा शिरसास्य पादौ
 संस्पृश्य कृष्णस्त्वरितो जगाम ॥ ९
 ततो महान्निनदः प्रादुरासी-
 त्सस्त्रीकुमारस्य पुरस्य तस्य ।
 अथाब्रवीत्केशवः संनिवर्त्य
 शब्दं श्रुत्वा योषितां क्रोशतीनाम् ॥ १०

पुरीमिमामेष्यति सव्यसाची
 स वो दुःखान्मोचयिता नराग्र्यः ।
 ततो गत्वा केशवस्तं ददर्श
 रामं वने स्थितमेकं विविक्ते ॥ ११
 अथापश्यद्योगयुक्तस्य तस्य
 नागं मुखान्निःसरन्तं महान्तम् ।
 श्वेतं ययौ स ततः प्रेक्ष्यमाणो
 महार्णवो येन महानुभावः ॥ १२
 सहस्रशीर्षः पर्वताभोगवर्ष्मा

C. 16. 1. 8
 B. 18. 4. 14
 K. 16. 5. 13

(for °वानां). K₁ नाहं मधूनां निधनं नृवीर; K₂ T₂ नाहं विहीनां (T₂ °नो) यदुभिर्नृवीर; K_{3, 5} D_{5, 6} T_{1, 4} G_{1-3, 5} M नाहं विहीनां (G₅ M₂ °नो; M_{4, 5} °ना) मधु-भिर्नृवीर (K₃ °रैः; K₅ °रः). —^d) K₃ इहाद्य; M_{4, 5} इच्छेद्य (for इहाद्य). K₁ G₃ शक्तिः (for शक्तः). K₄ B D (except D_{5, 6}) T₃ पुरीमिमामशकं द्रष्टुमद्य.

9 °) G₃ महच्च (for निबोध). K₄ मां; D_{5, 6} T_{1, 2, 4} G_{1-3, 5} M वै (for मे). —^b) T₁ G₃ साकं (for सार्धं). D_{5, 6} T_{2, 4} G_{1, 2} अभ्युपेतः (for °पेत्य). —^c) B₂ D₈ T₁ G₃ इत्येवम् (for इतीदम्). K_{1, 2} B_{3, 4} तस्य; K₃ अथ; K₄ B_{1, 5, 6} D_n D_{1-4, 7, 9} T₃ च; D₈ नु; T₁ G₃ स (for [अ]स्य). —^d) K_{1-3, 5} D_{5, 6} T_{1, 2, 4} G_{1-3, 5} M प्रगृह्य कृष्णोथ ज (D_{5, 6} T₄ G₁ °णोधिज) गाम तूर्ण.

10 °) K_{1-3, 5} D_{5, 6} T_{1, 4} G_{1-3, 5} M शब्दो दारुणः; K₄ B₆ महानिनदः (for महान्नि°). —^b) D₁ om. (hapl.) पुरस्य. K_{1, 2} प (K₂ पु) रे जनस्य; D_{5, 6} T_{1, 2, 4} G_{1-3, 5} M जनस्य तस्य (for पुरस्य तस्य). —^c) K_{1-3, 5} D_{5, 6} T_{1, 2, 4} G_{1-3, 5} M ततो; B_{2, 6} तथा (for अथ). G₃ केशवं (for °वः). K_{1-3, 5} B₂₋₄ T₃ G₂ M₂ संनिवृत्य; D_{5, 6} T₄ G₁ M₂ (inf. lin.) तं निवृत्य; G₃ संनिपत्य; G₆ M_{1, 3-5} तं निवर्त्य (for संनि°). —^d) K_{1, 2} श्रुत्वा शब्दं (by transp.); M₃ शब्दं कृत्वा.

11 °) K₃ D₄ इमां नेष्यति; K₄ D_{1, 7} इहाभ्येष्यति (for इमामेष्यति). —^b) K₃ D₅ स वै; G₃ सर्वान् (for स वो). K₁ मोचयता (sic); K_{3, 5} B₁₋₅ D_{2-4, 7-9} T₃ मोक्षयिता (D₇ °चयेत्ता); G₃ मोचयितुं (for मोचयिता). —^c) K₄ D_{6, 7} सं- (for तं). —^d) K₁₋₃ D_{5, 6} T_{1, 2, 4} G_{1-3, 5} M रामं तदैकं (K₁ तथैव; D_{5, 6} T_{2, 4} G_{1, 2} तमेकं; T₁ तदैकं; G₃ तथैकं) स्थितमेक ए (K₂ T₄

°कमे)व; K₅ रामं तदैकं स्थितमेकपावित्ते (sic).

12 °) K_{3, 4} D_{1, 7} नागं (for तस्य). —^b) K_{3, 4} D_{1, 7} तस्मान्; T₁ om. (for नागं). B₂₋₄ D_n D_{2-4, 6, 9} T₂ G₅ M निश्चरन्तं (for निःसरन्तं). K₄ स कृष्णः; T₁ नरेन्द्रं (for महान्तम्). —^c) K_{3, 5} ततो; K₄ D₇ श्वेतो (for श्वेतं). K₂ अपि तम्; K₃ D_{5, 6} T_{2, 4} G_{1, 5} M स च तं; K₄ स्वतनुं; K₅ स च तौ; D₈ G₂ सततं; G₃ स धरन् (for स ततः). K₂ ईक्षमाणो; K₅ प्रेक्ष्यमाणौ; B_{2, 6} D₁ T₁ G_{3, 5} M प्रेक्षमाणो; D₅ वीक्ष्य°; T_{2, 4} G_{1, 2} वीक्ष्य वीक्ष्य (for प्रेक्ष्यमाणो). —^d) K_{2, 3, 5} T_{1, 3} G₃ M₂ (inf. lin.) महार्णवं; D_{5, 6} T_{2, 4} G₂ °र्णवे (for °र्णवो). T₁ यः स (for येन). K₄ D_{1, 7} सहोत्तरीयेन (K₄ °ण) महानुभावः. — For 12^{cd}, K₁ subst.:

21* श्वेतो ययौ चापि महानुभावो
 महार्णवं येन तमीक्षमाणः ।

13 °) K₁ G₃ सहस्रशीर्षा; D_{5, 6} T₄ G₂ °शीर्ष (for °शीर्षः). B₄ om. शीर्षः पर्वताः. D_{8, 9} पर्वतोभोग- (for °ताभोग-). D₁ -धर्मा; D_{5, 6} T₄ -वर्ष्म; G₂ -वर्ण (for -वर्ष्मा). —^b) K₃ D_{5, 6} T₄ G₂ रक्ताननं (for °ननः). K_{3, 5} स्वतनुं; G₃ तां तनुं (for स्वां तनुं). K₂ om.; T₁ वै (for तां). K_{2, 3, 5} D_{5, 6} T_{1, 2, 4} G_{1-3, 5} M विसृज्य (for विमुच्य). K₁ रक्ताननस्तां तन्वं स्वां विसृज्य. — After 13^{ab}, D_{5, 6} T G_{1-3, 5} M ins.:

22* संदृश्य तं सागरान्तं विशन्तं ।

[T₄ समृश्य तं; G₃ स दृश्यते; M₃ संदृश्य वै (for °श्य तं). D_{5, 6} T_{3, 4} G₃ सागरं तं (for °रान्तं). T₁ G₃ सहांतं (for विशन्तं).]

— T₃ om. 13^c. —^c) B₄ स सम्यक् (for सम्यक्च).

C. 16. 118
B. 16. 4. 14
K. 16. 5. 13

रक्ताननः स्वां तनुं तां विमुच्य ।
सम्यक्च तं सागरः प्रत्यगृह्णा-
न्नागा दिव्याः सरितश्चैव पुण्याः ॥ १३
कर्कोटको वासुकिस्तक्षकश्च
पृथुश्रवा वरुणः कुञ्जरश्च ।
मिश्री शङ्खः कुमुदः पुण्डरीक-
स्तथा नागो धृतराष्ट्रो महात्मा ॥ १४
हादः क्राथः शितिकण्ठोऽग्रतेजा-
स्तथा नागौ चक्रमन्दातिषण्डौ ।

D4 धूतं; D5.6 T1.2.5 G1.2.5 M तदा; D7.8 कृतं;
G3 तथा (for च तं). K3 सागरं (for रः). —^a)
D5.6 सनागा (for नागा). D1.7 [आ]दित्याः (for
दिव्याः). D4 चापि (for चैव). K1-3.5 D5.6 T1.2.4
G1-3.5 M सर्वाः (for पुण्याः).

14 ^a) K1.5 D5.6 T G1-3.5 M कर्कोटको. K5
वासुकि- (for क्सि). M1 om. तक्षकश्च. —^b) T1 G3
अपृथुश्रवा (for पृथु). K1.2 Dn1 D7 T1.3 G1.3
वारुणः; B2 चारुणः; D5.6 T2 G2 पारणः; D8 अरुणः
(for व). K4 कुंभजश्च; K5 कुंटरश्च (for कुञ्जरश्च).
—^c) T1 वीरः (for मिश्री). B3 शंखश्च; T1 शंकुः;
T3 शंखं (for शङ्खः).

15 K3 om. 15^{ab}. —^a) D7 क्राथः; T3 क्रादः (for
क्राथः). K1.2 हा (K1 ह)दः क्राथः शतपृष्ठोरितेजासु; K5
हादः क्राथः शितिकण्ठो विचेतासु; D5.6 T4 G1.2 हदः क्रा-
(D5.6 हादका)सः शितिकण्ठो निकेतुसु; T1 हादः पद्मः स च
दृष्ट्वा निजेशः; T2 M1.4.5 हादः क्राथः (T2 क्रोधः) शिति-
(M5 थि)पृष्ठो निकेतुसु; G3 प्रदः पद्मः शितिकण्ठो निजे-
शसु; G6 M2.3 हा (M2 ह)दः क्र (M3 क्रा)थः शिति-
पृष्ठोमिजे (M3 के)तुसु. —^b) K1.2 चक्रमण्डाभिषण्डौ;
K4 D1.7 मंदाभिषण्डौ; K5 B2 D8 मंदाभिषण्डौ;
T2 G1 वक्र (G1 ञ्र)मंदौ विषाणौ; T3 चक्रमदानिषण्डौ
(for चक्रमन्दातिषण्डौ). D5.6 T4 G2 तथा नागौ
(T4 को; G2 क्रौ)वक्रमंदौ विषाणौ; T1 ततो नागो
नक्रमंदाभिधानो; G5 M ततो नागौ व (G5 M2 च)क्रमं-
(M3 नं)दाभिषण्डौ (M3 भिषण्डौ; M6 तपण्डौ).
—^c) B6 om.; D1.3 नागः श्रेष्ठो. T2 विमुखश्च (for
दुर्मु). K1.2.5 चाग्रधी (K1 णी)श्च; K3 चाशुगश्च;
B1.5 चांबुरीषः; T1 G3 शाबरी च; T2 G1 M1.3.5
चाश्वधीश्च; M5 चाश्वती च (for चाम्बरीषः). D5.6
T4 G1.2.5 M2 नागश्रेष्ठौ दुर्मुखश्चाश्वधीश्च. —^d) T1

नागश्रेष्ठो दुर्मुखश्चाम्बरीषः
स्वयं राजा वरुणश्चापि राजन् ।
प्रत्युद्गम्य स्वागतेनाभ्यनन्दं-
स्तेऽपूजयंश्चाध्यपाद्यक्रियाभिः ॥ १५
ततो गते भ्रातरि वासुदेवो
जानन्सर्वा गतयो दिव्यदृष्टिः ।
वने शून्ये विचरंश्चिन्तयानो
भूमौ ततः संविवेशाग्र्यतेजाः ॥ १६
सर्वं हि तेन प्राक्तदा वित्तमासी-

सभाजिता; G3 सभ्राजो वै (for स्वयं राजा). D4 D1.
6.7 T2.3 चैव (for चापि). D5.6 T2.4 G1.2 देवैः (for
राजन्). — D8 om. 15^{ef}. —^e) K4 D1.7 प्रत्युद्गत-
(for द्रम्य). K5 [अ]भिनन्द; T1.4 G1.2 M2 [अ]भ्य-
नन्दत्; M3.5 [अ]भिनन्दत् (for [अ]भ्यनन्दंस्). — M6
om. 15^f. —^f) K1.2.5 T1 G5 M1-4 चार्ध्य (K2.5
ग्र्य-; T1 ँघ)विधि- (K1 M1 ँघि:); D5.6 T2.4
G1-3 चार्थविधि- (for चार्ध्यपाद्य-). — For 15^{ef}, K3
subst.:

23* समागतास्ते नरदेवरूपै-
रनन्दन्त पूजयंश्चाद्यदेवम् ।

— After 15, D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M1-4 ins.:

24* संकर्षणं भूधरं शुद्धबुद्धिम् ।

[M3 संघर्षणं. T1 G3 भूधरासिद्ध- (for भूधरं शुद्ध-).
T2 (also as above) -सत्त्वं (for -बुद्धिम्).]

16 ^a) K1.2 तथा (K2 ँत्रा)गते (for ततो गते).
G1 M1 वासुदेवे (for देवो). —^b) K3 दृष्ट्वा जनान्;
G3 राजन्सर्वा (for जानन्सर्वा). K1.2 सर्वाः स्व (K2 स)-
गतीर्; K5 सर्वमतयो; G5 स सर्वगतीर् (for सर्वा
गतयो). K1.4 दृष्टः; D8 दृष्टेः (for दृष्टिः). T1 राजं-
स्तदा केवलदिव्यदृष्टिः. —^c) D9 वन- (for वने). K5
शूरे; T3 शून्यं (for शून्ये). K3 स वि-; K5 D5.6 T4
G1.2 M4.5 व्यचरंश्च; T1 G5 M1-3 व्यचरच्; T2 विच-
रच्; G3 [S]प्यचरच् (for विचरंश्च). —^d) B1.5.6
Dn D2-4.9 चाथ; D5.6 T4 G1.2 गतः (for ततः). T4
G1.2 संविविशे (for वेश). K3.5 B2-4.6 D1.5-7 T1.2
G3.5 M2.3.5 उग्र (B6 ग्र्य)तेजाः; M1 अग्रं (for
अग्र्यं).

17 T1 om. 17. —^a) K5 B5.6 Dn D2-6.9 T3
om. हि. D5.6 T2.4 G1-3 तथा (for तदा). K5 B4

स केशवं योगयुक्तं शयानं मृगाशङ्की लुब्धकः सायकेन ।
जराविध्यत्पादतले त्वरावांस्तं चाभितस्तज्जिघृक्षुर्जगाम ॥ १६.५.२०

द्रान्धार्या यद्वाक्यमुक्तः स पूर्वम् ।
 दुर्वाससा पायसोच्छिष्टलिप्ते
 यच्चाप्युक्तं तच्च सस्मार कृष्णः ॥ १७
 स चिन्तयानोऽन्धकवृष्णिनाशं
 कुरुक्षयं चैव महानुभावः ।
 मेने ततः संक्रमणस्य कालं
 ततश्चकारेन्द्रियसंनिरोधम् ॥ १८
 स संनिरुद्धेन्द्रियवाङ्मनास्तु

शिष्ये महायोगमुपेत्य कृष्णः ।
 जराथ तं देशमुपाजगाम
 लुब्धस्तदानीं मृगलिप्सुरग्नः ॥ १९
 स केशवं योगयुक्तं शयानं
 मृगाशङ्की लुब्धकः सायकेन ।
 जराविध्यत्पादतले त्वरावां-
 स्तं चामितस्तज्जिघृक्षुर्जगाम ।
 अथापश्यत्पुरुषं योगयुक्तं

C. 16. 127
 B. 16. 4. 23
 K. 16. 5. 24

गतम्; B1.5 विंदम्; B2 (marg. as in text).3
 वेन्नम्; Dn D2-4.9 चिन्त्यम्; D5.6 T2.4 G1.2 M1
 तप्तम्; G3 वृत्तम् (for वित्तम्). K3.4 D1.7 सर्वं हि
 न प्राग्विदितं तदासीद्. — For the incident, cf. 11.
 5. 40-42. — ^b) K1.5 transp. गान्धार्या and यद्.
 C2 om. यद्. K1.4 B2.4 D1.7 T3 G3 उक्तं हि (B2 च;
 34 स; T3 G3 तु) (for उक्तः स). K3.5 उक्तं महार्थं;
 33 उक्तं तदानीं; D5 T2.4 G1.2 M1 उक्तं (M1 °क्तः)
 अधर्मात् (for उक्तः स पूर्वम्). — For the incident,
 cf. B. 13. 159 (particularly, st. 42-44). — ^c) M5 दुर्वा-
 सः. K3 D5.6 T2.4 G2.5 M1-3 -लिप्तो; K4 -लिह्ये;
 3 -लिप्ता; G3 -लेपाद् (for -लिप्ते). K5 दुर्वाससः
 पायसोच्छिष्टलिप्तो. — ^d) K5 D3 T3 G5 M3 उक्तस् (for
 उक्तं). K4 तत्र (for तच्च). K4 B1.2.4-6 Dn D1-4.
 8 T3 वाक्यं (for कृष्णः). — D5.6 T2.4 G1.2 ins.
 after 17: T3 after 18^{ab}:

25* कुलस्त्रीणां सुव्रतानां गवां च
 द्विजेन्द्राणां बलमादाय धर्मे ।
 योनिर्देवानां वरदो ब्रह्मदेवो
 गोविन्दाख्यो वासुदेवोऽथ नित्यः ।

[(L. 1) T3 सुप्रभाणां; G2 सुव्रतानां (for सु°).
 — (L. 2) G1 गजेन्द्राणां (for द्विजेन्द्रा°). T2 वधम् (for
 लम्). T3 आधाय (for आदाय). — (L. 3) D5.6 T4
 योनिर् (for योनिर्). T2.3 लोकानां (for देवानां). — (L.
) T3 नित्यं (for नित्यः).]

18 ^a) K4 D1.5-7 T1.2.4 G1.5 M संचिन्तयानो; K5
 1-3.5.6 Dn D2-4.8.9 T3 संचिं (K5 B2.3.6 T3 स चिं)-
 यन् (for स चिन्तयानो). — After 18^{ab}, T3 ins.
 5*. — ^c) K3.5 तदा; K4 स्वस्य (for ततः). — ^d)
 5 च कालं (for चकार). K4 -संनिरोहं (for °रोधम्).
 — After 18, Dn D2.5.6.9 T G1-3.5 M ins.:

26* यथा च लोकस्थितिपालनार्थं
 दुर्वासवाक्यप्रतिपालनार्थम् ।
 देवोऽपि संदेहविमोक्षहेतो-
 र्निमित्तमैच्छत्सकलार्थतत्त्ववित् ।

[(L. 1) Dn D2 तथा (for यथा). Dn D2.9 -त्रय-;
 T3 -स्थित- (for -स्थिति-). — (L. 2) M4 -वाक्यं (for
 -वाक्य-). T1.3 G3.5 M3-5 -स्थिति- (for -प्रति-). T1.3
 G3.5 M5 -रक्षणार्थं (for -पालनार्थम्). Dn D2.9 आत्रेय-
 वाक्यप्रतिपालनाय. — (L. 3) D5.6 T2.4 G1.2 वा देह-;
 T3 M5 देहस्य; G5 M2 च स्वस्य; M1.4 स्वं देह- (for
 संदेह-). T1 जयोपदेशस्य विमोक्षहेतोर्; G3 देवोपदेशस्य
 विमो°. — (L. 4) Dn D2.9 निर्णीतम्; G3 समीपम्
 (for निमित्तम्). T1 G3.5 M इच्छन् (M3.5 °त्) (for
 ऐच्छत्).]

19 ^a) K5 D7 समं (for स सं-). K5 -निरुद्धेन्द्रिय-
 (for -निरुद्धेन्द्रिय-). K3 G3 M2 वाङ्मनास्तु; D5.6 T4
 G1.2 °नांसि (for °नास्तु). — ^b) K1-4 B3 D8.9 G2
 शिष्ये; G3 शुचे (for शिष्ये). K3 -योगपथेन (for
 °मुपेत्य). — ^c) D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M च (for [अ]थ).
 — ^d) Dn -संलिप्सुर (for -लिप्सुर). D3 अग्रतः (for
 उग्रः).

20 ^a) K3.4 D1.7 योगयुतं (for °युक्तं). — ^b) B2
 मृगाकांक्षी; D4 °शंसी; Bom. ed. °सक्तो (for °शङ्की).
 B3 शायकेन. — ^c) B2 om. पादतले. — ^d) D7 तत्र
 (for तं च). B2 सं-; D7 तं (for तज्). K3 D1
 दिदक्षुर् (for जिघृक्षुर्). — For 20^{abed}, K1.2.5 D5.6
 T1.2.4 G1-3.5 M subst.:

27* कृष्णं शयानं स विकृष्य बाणं
 विव्याध पादे मृगशङ्कया जरा ।

[(L. I) K1.2.5 दिग्धं; T1 G3 M5 चापं (for बाणं).

C. 16. 127
B. 16. 4. 23
K. 16. 5. 24

पीताम्बरं लुब्धकोऽनेकबाहुम् ॥ २०
मत्वात्मानमपराद्धं स तस्य
जग्राह पादौ शिरसा चार्तरूपः ।
आश्वासयत्तं महात्मा तदानीं
गच्छन्नूर्ध्वं रोदसी व्याप्य लक्ष्म्या ॥ २१
दिवं प्राप्तं वासवोऽथाश्विनौ च
रुद्रादित्या वसवश्चाथ विश्वे ।

— (L. 2) K2 T1.2 G3 M1.2 पादं (for पादे). K1
-लिप्तया (for -शङ्कया). T2 जडः (for जरा).]

— K3 om. 20^e. — ^e) B6 तथा (for अथ). G2
-मुक्तं (for -युक्तं). — ^f) K5 पीतांशुकं (for °म्बरं).
G2 लुब्धके (for °को). K4.5 B3 D5.6 T4 G2 नैक-;
M3 नेह (sic) (for sनेक-).

21 ^a) G5 M2 तमात्मानम् (for मत्वा°). K3.5 सा-
(K5 स्वा)पराधं; B Dn D2-4.8.9 T3 M3-5 त्वपराद्धं
(M3 °द्धश्); D5.6 T4 G1.2 परमार्थं; G3 अपराधं (for
°राद्धं). K1-3.5 D4-6 T1.4 G1-3.5 M च; T2 तु (for
स). K4 D1.7 मत्वात्मानं लुब्धकः सापराधं. — ^b)
K1.2 तु; K4 damaged; G3 आर्त- (for चार्त-). K4
D1.7 स तस्य पादौ जगृहे शंकितात्मा; B Dn D2-4.
8.9 पादौ जरा जगृहे शंकितात्मा. — ^c) Dn D3.4.8.9
आश्वासयत्स (for °यत्). D5.6 T2.4 G1.2 आश्वासितः
पुण्यफलेन भक्त्या; T3 आश्वासयामास तदा महात्मा.
— After 21^{abc}, D5.6 T2.4 G1.2 ins.:

28* तथानुतापात्कर्मणो जन्मनश्च ।

दृष्ट्वा तथा देवमनन्तवीर्यं

देवैः स्वर्गं प्रापितस्त्यक्तदेहो ।

गणैर्मुनीनां पूजितस्तत्र कृष्णः

[(L. 1) D5.6 तदा (for तथा). — (L. 2) G1 -वीर्यः
(for -वीर्य).]

— ^d) Dn1 गच्छत्यूर्ध्वं; D3 °त्पूर्वं (for °न्नूर्ध्वं). K4
D1.7 ह्यात्मशक्त्या (for व्याप्य लक्ष्म्या). D5.6 T2.4
G1.2 ऊर्ध्वं गच्छन्त्या (D5.6 °न्प्रा)प्य लोकान्स लक्ष्म्या.
— For 21^{cd}, K1-3.5 T1 G3.5 M subst.:

29* आश्वासयामास ततश्च कृष्ण

ऊर्ध्वं गच्छन्त्याप्य लोकान्सलक्ष्म्या ।

[(L. 1) K1.2 तु तं स; K3.5 च तं स (for ततश्च).
K5 कृष्णम्. — (L. 2) K1 व्यापि-; K2 प्राप्य; K5

प्रत्युद्ययुर्मुनयश्चापि सिद्धा

गन्धर्वमुख्याश्च सहाप्सरोभिः ॥ २२

ततो राजन्भगवानुग्रतेजा

नारायणः प्रभवश्चाव्ययश्च ।

योगाचार्यो रोदसी व्याप्य लक्ष्म्या

स्थानं प्राप स्वं महात्माप्रमेयम् ॥ २३

ततो देवैर्ऋषिभिश्चापि कृष्णः

वाथ; G3 प्राप (for व्याप्य). G3 लोकं (for लोकान्).
K5 हि लुब्धाः (for स्वलक्ष्म्या). K3 ऊर्ध्वं गच्छन्पुरुषं चाप्य
लोकान्.]

— After 21, K3 ins.:

30* तं योगयुक्त्या सहसा हि लक्ष्य.

22 ^a) K5 दिव्यं; D5.6 T2.4 G1.2 दिवि (for दिवं).
B3 M3 प्राप्तो; D8 व्याप्तं (for प्राप्तं). K1.4 B3.4 D8
T1.2 G1-3.5 M3-5 वसवो (for वा°). D1.7 अश्वि-
नेयौ (for °नौ च). — K3 repeats 22^b and reads
22^c after 22^d. — ^b) K1.2.5 मरुतो वा (K5 °तोथा)-
पि; K4 B1-4 D1.6-8 म (K4 मा)रुतश्चाथ (for वसव°).
B2 सर्वे; B3 विश्वैः (for विश्वे). K3 (first time)
विश्वे देवा मरुतश्चैव सर्वे; K3 (second time) विश्वे देवा
वसवश्चापि राजन्; D5 T1.2.4 G1-3.5 M रुद्रादित्या मरुतो
विश्वसंधाः. — ^c) K3 प्रत्युद्गता; K4 D7 प्रत्याययुर्;
K5 प्रत्युद्गम्य; D5.6 T4 G1.2 प्रत्युद्गच्छन्; T1.2 G3.5
M1-4 °द्रमन् (for °द्ययुर्). K1-3.5 D5.6 T1.2.4 G1.2.5
M1-4 ऋषयश्च; G3 पुरुषाश्च (for मुनयश्च). K3 चाथ;
K4 D7 येपि (for चापि). D1 प्रत्याययुर्मानवा येपि
सिद्धा; M5 प्रत्युद्गमनृषयः सिद्धसंधा. — ^d) T3 महाप्स-
रोभिः; G5 M2-4 तथा (G5 °तो)प्स° (for सहाप्स°).
D5.6 T1.2.4 G1.2 सब्रह्मकाः (T1 °ह्माणः) पतयश्च प्रजानां;
G3 सब्रह्मणा प्रययुश्च प्रजानां. — After 22, G3 ins.:

31* गन्धर्वमुख्या उरगाश्चैव सर्वे

प्रतुष्टुवुस्तत्र वराप्सरोभिः ।

23 ^a) D5.6 भगवन् (for °वान्). T1 G3 M5 उग्र-
धन्वा (for °तेजा). — ^b) K5 प्रतवश्च (for प्रभ°). K1
T1 M4.5 अप्ययश्च (for [अ]व्य°). — ^c) K5 M1
योगाचार्ये; D7 °धारो (for °चार्यो). M1 om. from रोदसी
up to गन्धर्वाग्र्यै (in 24°). K2 [अ]वाप्य; K5 चाप्य;
T1 प्राप्य (for व्याप्य). K5 लक्ष्माः (sic). — ^d) K1
स्वमृत्युग्रतेजाः; B2.4 महात्माप्रमेयः (for °प्रमेयम्). K3.

समागतश्चारणैश्चैव राजन् ।
 गन्धर्वाग्र्यैरप्सरोभिर्वराभिः
 सिद्धैः साध्यैश्चानतैः पूज्यमानः ॥ २४
 ते वै देवाः प्रत्यनन्दन्त राज-

न्मुनिश्रेष्ठा वाग्भिरानर्चुरीशम् ।
 गन्धर्वाश्चाप्युपतस्थुः स्तुवन्तः
 प्रीत्या चैनं पुरुहूतोऽभ्यनन्दत् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

६

वैशंपायन उवाच ।

दारुकोऽपि कुरुङ्गत्वा दृष्ट्वा पार्थान्महारथान् ।

आचष्ट मौसले वृष्णीनन्योन्येनोपसंहतान् ॥ १
 श्रुत्वा विनष्टान्वाष्णीयान्सभोजकुकुरान्धकान् ।

C. 6. 134
 B 16. 5. 2
 K. 16 6. 2

स्थानं चाप स्व(K⁵ पत्स्व)यमत्युग्र(K⁵ प्युग्र)तेजाः; D^{5.6}
 T^{2.4} G^{1.2} स्थानं चाग्र्यं मंडलं (D^{5.6} नं) प्राप योगात्;
 T¹ M⁴ स्थानं प्राप स्वय(T¹ क)मत्युग्रतेजाः; G^{3.5} M^{2.3.5}
 स्थानं चाप (M³ चावाप; M⁵ प्राप) स्वकमत्रोग्रतेजाः.

24 M¹ om. up to गन्धर्वाग्र्यै (cf. v. l. 23). — ^a)
 K⁴ देवो (for देवैर्). — ^b) D⁸ समागतैश् (for
 गतश्). — For 24^{ab}, K^{1-3.5} D^{5.6} T^{1.2.4} G^{1-3.5}
 M²⁻⁵ subst. :

32* ततः समेतो मधुसूदनस्तै-

देवैः सर्वैर्ऋषिभिश्चारणैश्च ।

[(L. 1) D^{5.6} T^{2.4} G^{1.2} समेतैर् (for °तो). K³
 om.; D^{5.6} T⁴ मधुसूदनाद्यैर् (for °नस्तैर्). — (L. 2) K³
 ; D^{5.6} G² स्वगैर्; T⁴ स्वग्यैर् (for सवैर्). K¹ चोर-
 श् (for चारणैश्).]

— ^c) D⁶ T² G² गंधर्वाग्रैर्; M² सर्वैरग्रैर् (for गन्धर्वा-
 ग्रैर्). B² च दिव्यैः; B⁴ om. (for वराभिः). — ^d)
 D⁷ सिद्धैः; G³ सिद्धैश्च (for सिद्धैः). K^{1.2} चारणैः;
 K^{3.5} नद्यते; D^{5.6} T^{2.4} G^{1.2.5} M सन्नतैः; D⁸ चाततैः;
 T¹ किन्नरैः; G³ सन्नतैः (for चानतैः). K⁵ पूज्यमानं.

25 ^a) K⁵ देवैः; D^{5.6} T^{2.4} G² देवं; M⁵ देव्यां
 for देवाः). K² चाभ्यनन्दत्; T⁴ G² प्रत्यवदन्त (for
 नन्दन्त). K¹ ततो वै देवाश्चाभ्यनन्दन्तु राजन्. — ^b) T²
 ऋषि- (for मुनि-). B¹⁻⁵ D (except D⁸) T^{3.4} ऋग्भिर्
 for वाग्भिर्). B⁶ आवर्तुर् (for आनर्चुर्). K¹⁻³
 ड्यं (for ईशम्). K⁵ मुनिश्रेष्ठा ऋग्भिराजन्पुरीड्यं (sic).
 — After 25^{ab}, B⁸ ins. :

33* शिवब्रह्माद्यैर्लोकपालैः समेत्य

संस्तूयमानः सुरसिद्धसंघैः ।

— ^c) B³ D⁹ om उप-. D^{5.6} om. स्तुवन्तः. B^{1.2.5.6}
 Dn D^{2-4.8} T³ तं गंधर्वाश्चापि तस्थुः (T³ कृष्णं) स्तुवंतः.
 — D^{5.6} om. 25^d. — ^d) K² प्रैत्य (for प्रीत्या). K⁵
 [S]भ्यनन्दन्; M⁵ ह्यनन्दत् (for Sभ्यं). K³ प्रीत्या चैनं
 पुरतो ह्यभ्यनन्दन्. — T G^{1-3.5} M ins. a passage
 given in App. I (No. 1) after 25; D^{5.6} after
 25^{abc}.

Colophon. — Adhy. name : K^{1.2} कृष्णस्वर्गारोहणं;
 T⁴ रामकृष्णावतारसमाप्तं. — Adhy. no. (figures, words
 or both) : K² B⁶ Dn¹ D^{3.7.9} 4; D^{5.6} T G^{1-3.5}
 M 5 (as in text). — Sloka no. : Dn¹ 28;
 D^{3.9} 27.

6

1 ^a) K^{1-3.5} B⁴ [S]थ; D^{5.6} T^{1.2.4} G^{1-3.5} M
 तु (for ऽपि). T² दृष्ट्वा (for गत्वा). — ^b) K^{1.2.5}
 M⁶ स्थितांस्तदा; K⁴ महागतान् (for °रथान्). K³ D⁵
 T^{1.2.4} G^{1-3.5} M¹⁻⁴ दृष्ट्वा पार्थ स्थितं तदा. — ^c) K¹
 B⁵ आचष्टौ (B⁵ °ष्टे); D^{5.6} T⁴ G^{1.2} °ख्यौ (for °ष्ट).
 K² मौसलान्; K³ Dn¹ D^{8.9} मौशलैः; K⁵ मौसली;
 B^{1-4.6} मौषले; D^{5.6} T^{1.2.4} G^{1-3.5} M मुसलैर् (for
 मौसले). — ^d) K^{1.2} अभिसंवृ (K² °स्कृ)तान्; D^{2-4.7}
 T³ अ (D^{3.4.7} T³ उ)पसंह (D³ °ह)तान्; D^{5.6} T^{1.2.4}
 G^{1.2.5} M अभिसंह (M⁴ °ह-; M⁵ °ग)तान्; D⁸ उप-

B. 16. 134
B. 16. 5. 2
K. 16. 6. 2

पाण्डवाः शोकसंतप्ता विव्रस्तमनसोऽभवन् ॥ २
ततोऽर्जुनस्तानामभ्य केशवस्य प्रियः सखा ।
प्रययौ मातुलं द्रष्टुं नेदमस्तीति चाब्रवीत् ॥ ३
स वृष्णिनिलयं गत्वा दारुकेण सह प्रभो ।
ददर्श द्वारकां वीरो मृतनाथामिव स्त्रियम् ॥ ४
याः स्म ता लोकनाथेन नाथवत्यः पुराभवन् ।
तास्त्वननाथास्तदा नाथं पार्थ दृष्ट्वा विचुकुशुः ॥ ५
पोडशस्त्रीसहस्राणि वासुदेवपरिग्रहः ।
तासामासीन्महान्नादो दृष्ट्वैवार्जुनमागतम् ॥ ६

संवृतान् (for °संहतान्). K4 नष्टानन्योन्यसंगतान्; K5
अन्योन्ये चोपसंहतान्; G3 °न्यैश्चाभिसंहतान्.

2 °) B6 विव्र- (for विनष्टान्). K2 वाष्णीयान्.
— °) T1. 3 G3 M5 सभोजान् (for °ज-). K1. 2. 4 B
Dn D1-4. 7-9 सभोजां (K1. 2 °वृष्ण्यं) धककौकु (D8 °कुक्कु-
रान्; D5. 6 T2. 4 G1. 2 सभोजाञ्जनमेजय; G5 M1. 2
सभोजान्सह कूकु (M1 कुंकु-; M2 कुक्कु) रान्; M3 सह-
भोजान्सहंधकान्; M4 सभोजान्सहकेकयान्. — °) K5
-संतप्त- (for °प्ता). — °) T2 संव्रस्त- (for विव्रस्त-).

3 °) G3 प्रियेप्सया (for प्रियः सखा). — °) K3
एतद् (for इदम्). K5 नैतदस्तीति चाब्रुवन्.

4 °) D9 अवृष्णि- (for स वृष्णि-). — °) K1. 2 D8
दारुकेन. T1 प्रभुः (for प्रभो). B5 दारुणं सहसा प्रभो.
— °) K4 M1 हतनाथाम्; B6 सूतं (for मृतं). T3
श्रियं (for स्त्रियम्). K5 मृगनाथमिव स्थितं.

5 °) K3. 5 तु ता; G5 M2 त्राता (for स्म ता).
— °) K2 B1 Dn1 D9 M3 नाथवंत्यः (for °वत्यः).
— °) K1. 2 D5. 6 T1. 2. 4 G1. 2 M1-4 स्म; K4 D7
च; G3 M5 ता (for तु). T2 G2. 3 तथा (for तदा).
K5 नार्थः (for नाथं). — °) B6 [अ]पि (for वि-).
— For 5°d, D1 subst.:

34* अर्जुनं ताः स्म नाथं च दृष्ट्वानाथं विचुकुशुः ।

6 °) K1. 5 B2 D5. 6. 7 (before corr.). 3 T G1-3
M3-5 -परिग्रहाः (for °ग्रहः). — °) K3 B1-5 Dn2 D1.
3-7. 9 T G2. 3 M1. 2 महा- (for महान्). K1. 2 तासां
नादो महानासीद्. — °) K5 इव (for एव).

7 °) B6 तां; D8 तांस (for तास्). D5. 6 T2. 4

तास्तु दृष्ट्वैव कौरव्यो बाष्पेण पिहितोऽर्जुनः ।
हीनाः कृष्णेन पुत्रैश्च नाशकत्सोऽभिवीक्षितुम् ॥ ७
तां स वृष्ण्यन्धकजलां हयमीनां रथोडुपाम् ।
वादित्ररथघोषौघां वेश्मतीर्थमहाग्रहाम् ॥ ८
रत्नशैवलसंघाटां वज्रप्राकारमालिनीम् ।
रथ्याश्रोतोजलावर्ता चत्वरस्तिमितहृदाम् ॥ ९
रामकृष्णमहाग्राहां द्वारकासरितं तदा ।
कालपाशग्रहां घोरां नदीं वैतरणीमिव ॥ १०
तां ददर्शार्जुनो धीमान्विहीनां वृष्णिपुंगवैः ।

G1. 2. 5 M स; T1 G3 [अ]थ (for [ए]व). — °) K1. 2. 4
B Dn D2. 4. 7. 9 [अ]पिहितेक्षणः; D1. 3. 8 T3 [अ]पि-
(T3 पि)हितेक्षणाः; G2 पिहितेक्षणः (for पिहितोऽर्जुनः).
G1 M4. 5 [अ]पिहितो. K3. 5 बाष्पेणाभिह (K5 °पिहि)-
तोभवत्; G5 M2. 3 वाष्णीय वि (M3 पि)हितोर्जुनः. — °)
K5 तु (for च). K2 T2 हीनाः पुत्रैश्च कृष्णेन.

8 °) K1. 2 T1 तां तु; B (except B4) Dn D2-4
7-9 T3 स तां (by transp.); D5. 6 T2 G1. 3. 5 M1-3. 5
तां स्म; T4 G2 ताः स्म. — °) D4 ध्वजमीनां (for
हयं). B5. 6 रथमीनां हयोडुपां. — °) K4 B2 D1. 7. 8
-घोषां वै; B4 -घोषाद्वै; D3 -घोषो वा (for -घोषौघां).
K5 D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M वादित्रस्तुति (T2 °स्वन) नि-
र्घोषां. — °) K4 D1 -द्रुमां; K5 -गुहां; B (except
B4) Dn D2. 4. 7-9 -हृदां; D3 -हृदं (for -ग्रहाम्).

9 °) D5. 6 T4 रक्त- (for रत्न-). K3. 5 G3 -शैवाल-
(for -शैवल-). K3-5 B D1-4. 7-9 T3 G3 M4 -संघातां
(for -संघाटां). K1. 2 रत्नशे (K2 °से)वालसंवाधां. — °)
K2. 3. 5 D5. 6 T1. 2. 4 G2. 3 M वज्र- (for वज्र-). K1
वज्रप्राकारमालिनीं. — °) T2 M5 रत्न- (for रथ्या-).
K3. 5 B2-4 D1. 2. 4 रथ्याश्रोतो (K3 °श्रोतां ज-; K5
°श्रोतोव)लावर्ता. — °) K1. 5 चतुर- (for चत्वर-).
K2. 3 चत्वरस्तिमितहृदां.

10 °) K3 -ग्रहां द्वारा (for -महाग्राहां). — °) K3. 4
B5 D (except D5. 6) द्वारकां (for °का-). M4 -सरितं
(for -सरितं). B3 G3 तथा (for तदा). K5 द्वारिका
स्तरितस्तदा. — °) K4 B1. 5. 6 Dn D1-4. 7. 9 T3 भीमां
(for घोरां). K5 B3 कालपाशमहाघोरां (B3 °ग्राहां).

11 °) K1 वीरो (for धीमान्). K4 B D (except
D5. 6) T3 ददर्श वासविर्धमान्. — °) K5 विहीनान् (for
°नां). — °) D9 गताश्रियं नीरानंदां (sio). — °) K3

गतश्रियं निरानन्दां पद्मिनीं शिशिरे यथा ॥ ११
तां दृष्ट्वा द्वारकां पार्थस्ताश्च कृष्णस्य योषितः ।
सखनं बाष्पमुत्सृज्य निपपात महीतले ॥ १२
सात्राजिती ततः सत्या रुक्मिणी च विशां पते ।
अभिपत्य प्ररुदुः परिवार्य धनंजयम् ॥ १३

ततस्ताः काञ्चने पीठे समुत्थायोपवेश्य च ।
अब्रुवन्त्यो महात्मानं परिवार्योपतस्थिरे ॥ १४
ततः संस्तूय गोविन्दं कथयित्वा च पाण्डवः ।
आश्वास्य ताः स्त्रियश्चापि मातुलं द्रष्टुमभ्यगात् ॥ १५

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

७

वैशंपायन उवाच ।

तं शयानं महात्मानं वीरमानकदुन्दुभिम् ।
पुत्रशोकामिसंतप्तं ददर्श कुरुपुंगवः ॥ १

तस्याश्रुपरिपूर्णाक्षो व्यूढोरस्को महाभुजः ।
आर्तस्यार्ततरः पार्थः पादौ जग्राह भारत ॥ २
समालिङ्ग्यार्जुनं वृद्धः स भुजाभ्यां महाभुजः ।

C. 16. 151
B. 16. 6. 4
K. 16. 7. 4

शिखरे; K₅ शशिरे (for शि°).

12 °) K₅ द्वारिकां. — °) K₅ ससुरं; D_{5.6} G₁ सुखनं; T₂ सस्वरं (for °नं).

13 °) K_{2.5} Dn₁ D₃ T₃ G₃ सत्राजि (G₃ °ज) ती. K_{1.2.5} D_{5.6} T_{1.3.4} G_{1-3.5} M सत्यभामा (for ततः सत्या). — °) K_{1.5} रुक्मिणी (sic). — °) K₂ अभ्युपेत्य; D₁ अभिपद्य; T₁ अभ्युद्गम्य; M₅ अभिपाद्य (for पत्य).

14 °) K₁₋₄ B Dn D_{1-4.7-9} T_{1.3} ततस्तं; D_{5.6} ततस्तां; G₃ ततस्तु; G₅ M₂ तास्तदा (for ततस्ताः). K₁ कांचनी (for °ने). — °) K_{1.2.5} B Dn₁ D_{1.3-5.8} T₃ G₅ M₁₋₄ समुत्थाप्य (for °त्थाय). K₁ -विश्यत (for -वेश्य च). — °) K_{1.2} अद्यवत्यो (sic); K_{3.5} अर्चयंत्यो; D_{5.6} T₄ G_{1.2} अभिनंद्य; T₁ उपध्यात्वा; G₂ G₅ M_{1.2} अभिपत्य; G₃ अवध्यं तं; M₄ अधिपत्यो; M₅ अभिधात्र्ये (for अब्रुवन्त्यो). — °) T₃ वितस्थिरे (for उपतस्थिरे).

15 °) T₁ च; G₂ तां (for ताः). K_{3.5} T₁ सर्वा (for चापि). — °) K₅ अभ्ययात्; D_{5.6} T_{1.2.4} G_{1.5} M आगमत्; G₃ आगतः (for अभ्यगात्).

Colophon. — Adhy. name: K_{1.2} अर्जुनागमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₂ B₆ Dn_{1.4.9} 5: K₅ D₆₋₇ T G_{1-3.5} M 6 (as in text). — Śloka no.: K₄ 41; Dn₁ D₉ 15.

7

1 K₂ om. the ref. — °) D_{5.6} T₄ G_{1.2} प्रविष्टं (for शयानं). — °) K₄ D_{1.7} वृद्धम् (for वीरम्). D_{5.6.9} T₄ G₂ -दुन्दुभिः (for °भिम्). — °) K_{4.5} B D (except D_{5.6}) T₃ -शोकेन (for -शोकाभिः). K₅ D_{5.6} T₄ G₂ -संतप्तो (for -संतप्तं). — °) K_{1-3.5} T₁ G_{1.3.5} M -नंदनः; D_{5.6} T₄ G₂ -नंदनं (for -पुंगवः).

2 °) T₁ ततो (for तस्य). K₅ अस्तु-. D₉ -पूर्णाक्ष्यो. K₁ तथासुपरिपूर्णाक्ष्यो (sic). — K₃ om. 2^{ad}. — °) D₈ आर्ताद् (for आर्तस्य). D_{5.6} आर्ततरं. — °) M₅ पादे (for पादौ). — After 2, N (except D_{5.6}; K₃ after 2^{ad}) T_{2.3} ins.:

35* तस्य मूर्धानमाघ्रातुमियेषानकदुन्दुभिः ।

स्वस्त्रीयस्य महाबाहुर्न शशाक च शत्रुहन् ।

[K₃ om. line 1. — (L. 1) K_{1.2.5} इयेष च स बु- (K₁ स च बु-; K₅ सर्वबु)द्धिमान्; B_{2.4} D₈ °ष स तु पार्थिव (D₈ °वः) (for the post. half). — (L. 2) T₃ स्वप्रियः स (for स्वस्त्रीयस्य). K_{1.2.5} महाबाहो (for °बाहुर्). K₁ च शशितुं; K_{2.4.5} B₂₋₄ D_{1.7.8} T₃ च शत्रुहा; K₃ स पार्थिवः (for च शत्रुहन्).]

3 °) D_{5.6} T_{1.4} G_{1-3.5} M अर्जुनो वृद्धं (for °नं वृद्धः). K₄ वीरः (for वृद्धः). — °) K₄ स्व-; T₁ सु- (for स). K_{1.2} महाभुजं (for °भुजः). — °) D₈ स्वकान् (for स्मरन्). K_{1.2.4} B₄ D_{1.7.8} शूरान्; K_{3.5}

C. 16. 151
B. 16. 8. 4
K. 16. 7. 4

रुदन्पुत्रान्स्मरन्सर्वान्विललाप सुविह्वलः ।

भ्रातृन्पुत्रांश्च पौत्रांश्च दौहित्रांश्च सखीनपि ॥ ३

वसुदेव उवाच ।

यैर्जिता भूमिपालाश्च दैत्याश्च शतशोऽर्जुन ।

तान्दृष्ट्वा नेह पश्यामि जीवाम्यर्जुन दुर्मरः ॥ ४

यौ तावर्जुन शिष्यौ ते प्रियौ बहुमतौ सदा ।

तयोरपनयात्पार्थ वृष्णयो निधनं गताः ॥ ५

यौ तौ वृष्णिप्रवीराणां द्वावेवातिरथौ मतौ ।

वीरान् (for सर्वान्). D5.6 T2.4 G1-3.5 M रुरोदाथ स्मरञ्छौरि; T1 रुरोद स स्मरं चालि (sic). —^a) K3 B2 G3 स; K4 D1.7 च (for सु-). K3.5 D5.6 T4 G1.2 -दुःखितः; K4 वीर्यवान् (for विह्वलः). — After 3^{ad}, K3 reads 11^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. —^e) T4 पितृंश्च (for पुत्रांश्च). K2 om.; K3 पौत्रान्स; K4 D1.5-7 T4 G1.2 दौहित्रान् (for पौत्रांश्च). —^f) K1.2 सुहृदश्च; K4 D1.7 पौत्रांश्चैव; K5 दौहित्रादीन् (for 'त्रांश्च). K3 B Dn D2.3.8.9 स; D4 स्त्र- (for च). K1 सखीनथ; T2 G5 M1-4 तथैव च (for सखीनपि). D5.6 T4 G1.2 प्रियान्वंधूंस्तथैव च; T1.3 G3 M5 सुहृदश्च तथैव च.

4 K1.4 वासुदेवः (for वसु°). —^a) M3 जाता (for जिता). K1.2 यैर्निजिता भूमिपाला. — After 4^{ab}, G3 reads 8^{ad} for the first time, repeating it in its proper place. —^c) Dn3 दृष्ट्वा; T1.3 G4 पुत्रान् (for दृष्ट्वा). K2 [अ]हं न (for नेह). K1 तान्द्रष्टुमहमिच्छामि. —^d) K1 दुर्मतिः; K2 दुर्मदं; K3 'रं; B5 D5-7 T G1-3.5 M 'नाः (for 'रः). K5 जीवस्यानु न दुर्मरं (sic).

5 ^a) K3 T3 तौ (for ते). —^b) T3 बलमतौ (for बहु°). Dn G5 M4 तदा (for सदा). — After 5^{ab}, G3 reads 7^{ad} for the first time, repeating it in its proper place. —^c) K4 अप्यनयत्; D5.6 T2.4 G2.5 M1-4 अपनये; M5 'त्ययोः (for 'नयात्). —^d) K5 मतः (sic) (for गताः).

6 ^b) K3 द्वावेह (for द्वावेव). M3 रथिनौ (for [अ]तिरथौ). K1.2 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M स्मृतौ (for मतौ). — T1 om. 6°-7°. —^a) K2.3 T4 G1.2 M1 कथायां (for कथयन्). K3 D6 कथयसे. M4 ययौ (for च यौ). K1.5 corrupt; K4 D1.7 कथं कथयसे च तौ; G4 कथयत्कथसे *यान्.

प्रद्युम्नो युयुधानश्च कथयन्कथसे च यौ ॥ ६

नित्यं त्वं कुरुशार्दूल कृष्णश्च मम पुत्रकः ।

तावुभौ वृष्णिनाशस्य मुखमास्तां धनंजय ॥ ७

न तु गर्हामि शैनेयं हार्दिक्यं चाहमर्जुन ।

अक्रूरं रौक्मिणेयं च शापो ह्येवात्र कारणम् ॥ ८

केशिनं यस्तु कंसं च विक्रम्य जगतः प्रभुः ।

विदेहावकरोत्पार्थ चैद्यं च बलगर्वितम् ॥ ९

नैषादिमेकलव्यं च चक्रे कालिङ्गमागधान् ।

7 T1 om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). —^a) K4 D1.7 त्वं चैव; B D8 सदा त्वं; Dn D2-4.9 T3 तौ सदा; G3 M5 नित्यं तु (M5 तं); M4 नित्यस्त्वं (for नित्यं त्वं). —^b) K5 पुत्रिकाः (for पुत्रकः). Dn D2-4.9 T3 कृष्णस्य प्रियभाज (D2 'भाजि; D4 'भोजि; T3 'भागि)नौ. — G3 reads 7^{ad} for the first time after 5^{ab}. —^c) K4 D1.7 उभौ तौ (by transp.); D5.6 T2.4 G1.2 तावेव. D5.6 -नाशाय; D9 -नाथस्य (for -नाशस्य). —^d) K4 मुखं स्यातां (sic); K5 मुखमास्ते; T1.3 G3 (first time) M5 मूलमास्तां; G3 (second time) प्रादुर्भूतौ (for मुखमास्तां). K3 मुखमाप्ता परंतपौ.

8 ^a) K5 गर्हामि; D9 गार्हामि (sic). —^b) K3 अहम्; B1-4.6 वाहम् (for चाहम्). — G3 reads 8^{ad} for the first time after 4^{ab}. —^c) K1.2 B2.4 D5.6.8 T1.2.4 G1.2.3 (both times) M1.4 रौहिणेयं (for रौक्मिणेयं). K1.2 B D1.7.8 T1 G3 (both times).5 M2-5 वा; Dn1 D4.9 वै (for च). K4 अक्रूरं रौहिणेयेवं (sic). —^d) K4 एवात्र; K5 दैवात्र (sic) (for ह्ये°). G3 (first time) कृष्णं प्रद्युम्नमेव च.

9 ^a) D8 केशिनं यश्च कंसस्य; G3 केन सिंहासनं तं च. —^b) D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M ह (D5.6 ग)तवान् (for जगतः). M1 पुरा (for प्रभुः). — B6 om. 9°-11°. M1 om. 9°-10°. —^c) K1-3 M3 विदेहान्; K5 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M2.4.5 'हम् (for 'हाव्). —^d) D8 दैत्यं; D9 वैद्यं (for चैद्यं). K1-3.5 चैद्यं (K2 वैश्यं) च बलिनां वरं; D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M2-5 चैद्यं च (M5 'त्यांश्च) मधुसूदनः.

10 B6 M1 om. 10 (cf. v. l. 9). T1 G1 om. (hapl.) 10-11. —^a) K2 नैषाधिम्; K5 'सिम्; G3 'दीम् (for 'दिम्). —^b) K3 B2 वक्रः; B3 बभ्रु- (for चक्रे). T2.3 कालिङ्गः. D5.6 T2.4 -मागधौ; D7 'धं (for 'धान्). K1 वङ्गकालिङ्गकामधान्; K5 पिङ्ग-

गान्धारान्काशिराजं च मरुभूमौ च पार्थिवान् ॥ १०

प्राच्यांश्च दाक्षिणात्यांश्च पार्वतीयांस्तथा नृपान् ।

सोऽभ्युपेक्षितवानेतमनयं मधुसूदनः ॥ ११

ततः पुत्रांश्च पौत्रांश्च भ्रातृनथ सखीनपि ।

शयानान्निहतान्दृष्ट्वा ततो मामब्रवीदिदम् ॥ १२

संप्राप्तोऽद्यायमस्यान्तः कुलस्य पुरुषर्षभ ।

आगमिष्यति बीभत्सुरिमां द्वावतीं पुरीम् ॥ १३

आख्येयं तस्य यद्वृत्तं वृष्णीनां वैशसं महत् ।

C. 16. 167;
B. 16. 6. 20
K. 16. 7. 18

कालिंगमागदान् (sic); G2. 5 M2-5 वक्रं का (G2 चक्रका; G5 M2 [sup. lin.] चक्रं का) लिंगमागधौ; G3 नक्रं कालिंगमागधौ. — °) D1 गंधारान्. K3 काशिराजश्च; D8 काशिराजं. K5 गान्धारान्केलराजांश्च. — °) K4 D1. 7 वशे पार्थिव पार्थिवान्.

11 B6 T1 G1 om. 11 (cf. v. l. 9, 10). K3 reads 11^{ab} for the first time after 3^{cd}. — °) K3 (first time). 4 D1 सौभं; K3 (second time) नाव्यांश्च; D1 सौभ्यं (for प्राच्यांश्च). G5 M2 transp. दाक्षिणात्यांश्च and पार्वतीयांश्च. K2 पार्वतीयांश्च. B4 [ए]व च; M3 परान् (for नृपान्). — °) B2 D5. 6 T4 G2. 5 M1-3 [5]भ्युपेक्षितवान् (for अभ्युपे°). K4 D1. 7 T2 नूनम्; K5 D5. 6 T4 G2 एवम्; D8. 9 एनम्; T3 एतान् (for एतम्). — °) Dn D2-4. 9 T3 अनयान् (for °यं). — K B1-5 D (except D5. 6) T2. 3 ins. after 11: B6 after 9^{ab}:

36* त्वं हि तं नारदश्चैव मुनयश्च सनातनम् ।

गोविन्दं परमं देवमभिजानीध्वमच्युतम् ।

प्रत्यपश्यच्च स विभुर्जातिक्षयमधोक्षजः ।

उपप्रेक्षितवान्नित्यं स्वयं स मम पुत्रकः ।

गान्धार्या वचनं यत्तद्वृष्णीनां च परंतप । [5]

तन्नूनमन्यथा कर्तुं नैच्छत्स जगतः प्रभुः ।

प्रत्यक्षं भवतश्चापि तव पौत्रः परंतप ।

अश्वत्थाम्ना हतश्चापि जीवितस्तस्य तेजसा ।

इमांस्तु नैच्छत्स्वाञ्जातीत्रक्षितुं स सखा तव ।

[B6 om. lines 1-6. — (L. 1) K5 स (for त्वं). — (L. 2) B1-3. 5 Dn D2-4. 8. 9 T2. 3 अनयं (for परमं). K5 अनु-; D1. 7 अपि (for अभि-). B2 -जानीतम् (for °ध्वम्). K2 इत्युत (for अच्युतम्). K1 अभिजानंति माधवं (for the post. half). — (L. 3) T3 transp. च and स. K1. 3. 5 समपश्यच्चि स (K3 °इयदपि; K5 °इयन्हि स) विभुर्; K2 समपश्यच्चि सवितुर् (for the prior half). — (L. 4) K5 चैनं (for नित्यं). K1 उपप्रेक्षितमासीनं; K2 °प्रेक्षत्तदाप्यैनं; K3 °प्रेक्षत् चाप्यैनं; B3. 5 Dn D2-4. 9 समुपेक्षितवान्नित्यं (for the prior half). K2 D2. 4 मम स (by transp.). K5 पुत्रक. — With line 5, cf. 16. 5. 17^{ab}; 11. 25. 40-42; B. 13. 159. 42-44. — (L. 5) K3

श्रुत्वा; K4 D7 यस्तु; K5 यच्च; D1 T2 यत्तु (for यत्तद्). T2 वृष्णीनां (for वृष्णीनां). K3. 5 महात्मनां; D7 परंतपः (for °तप). — (L. 6) K3 न चैच्छत् (for नैच्छत्स). K1 जगतां (for °तः). — K5 om. line 7. — (L. 7) D9 भवनश्च (for °तश्च). K3 प्रत्यक्षं तव यच्चापि (for the prior half). K4 om. from post. half up to prior half of line 9. D7 om. (hapl.) the post. half of line 7 and the prior half of line 8. K1. 2 यत्ते (for तव). B3 परंतपः. — B6 om. lines 8-9. For the incident about the death and revival of परीक्षित, cf. 10. 16. 8 and B. 14. 69. 16-24. — (L. 8) K2 अश्वत्थामा (for °त्थाम्ना). K1-3. 5 जातो (for चापि). K5 तेजसः. — (L. 9) D1 च (for तु). K1 ज्ञातीन्वै; K2 ज्ञातीन्स्वान् (by transp.); T2. 3 ताञ्जातीन्. K3. 5 इमान्स नैच्छत्ताञ्जातीन्स्वान् (K3 om. स्वान्); D3 इमां नैच्छत्ताञ्जातीन्; D7 इमांश्च नैच्छत्स्वान्सर्वान् (for the prior half). D4 च (for स). T2 रक्षितुं चानघांस्तदा (for the post. half).]

12 B6 om. 12-13. — °) K1. 2 च पुत्र-; D5. 6 सुपुत्रान्; T1. 2 G1-3. 5 M1-4 स पुत्रान्; M5 स पुत्र- (for पुत्रांश्च). K1 स (for च). — °) K1. 2 ज्ञातीन् (for भ्रातृन्). K3. 5 B3 T1-3 M5 अपि; G3 चापि (for अथ). B1. 2. 5 Dn D2-4. 9 अयं; B3 अथ (for अपि). — °) K1-3 कृष्णो; K5 om.; D7 तात (for ततो). B2 D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M कृष्णो (B2 ततो) मामिदमब्रवीत्.

13 B6 om. 13 (cf. v. l. 12). K3 transp. 13^{ab} and 13^{cd}. — °) G5 न (for सं-). K4 पापमस्य; T1 चायमद्य; G3 ह्ययमद्य; G5 M [5]स्यायमद्य (for स्यायमस्य). K1. 2 संप्राप्तोऽस्म्यहमस्यांते (K2 °तं); K3 °सोऽयमद्य त्वं; K5 °सोऽथ * * द्यातः. — °) T1. 2. 4 G1-3. 5 M1. 2 कालस्य (for कु°). K1. 3. 4 B1-3. 5 D (except D5. 6) T3 कुलस्य भरतर्षभ; B4 कुलस्य यादवर्षभ. — °) K1 भीमत्सुर (sic).

14 °) D2-4 T1 G3 M4 तद् (for यद्). G5 M2 आचख्येयं धृतं तच्च (sic). — °) T1 कदनं; G3 नाशकं (for वैशसं). D5 मतात् (for महत्). — K4 D7 om. 14^{cd}. — °) K1. 2 D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M1-3. 5 हि नूनं; K5 M4 हि श्रुत्वा; D1 तच्छ्रुत्वा (for तु श्रुत्वा). K5 बाहुं

स तु श्रुत्वा महातेजा यदूनामनयं प्रभो ।
 आगन्ता क्षिप्रमेवेह न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ १४
 योऽहं तमर्जुनं विद्धि योऽर्जुनः सोऽहमेव तु ।
 यद्भूयात्तत्तथा कार्यमिति बुध्यस्व माधव ॥ १५
 स स्त्रीषु प्राप्तकालं वः पाण्डवो बालकेषु च ।
 प्रतिपत्स्यति बीभत्सुर्भवतश्चौर्ध्वदेहिकम् ॥ १६
 इमां च नगरीं सद्यः प्रतियाते धनंजये ।
 प्राकाराट्टालकोपेतां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ १७

(for तेजा). K3 स श्रुत्वा हि महाबाहुर. —^a) K1.2 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M श्रुत्वैव (K1 T2 °न; K2 T1 G5 M1-4 °त)म् (for यदूनाम्). B Dn D2-4.8.9 T3 निधनं; T2 M4 अयनं (for अनयं). K1 B5 M1 विभो (for प्रभो). K3.5 बीभत्सुरनयं मम; D1 यदूनां निधनं महत्. —^c) T3 एवात्र; G3 एवाहं (for एवेह). G5 आगन्ता क्षिप्रमेवेह. —^f) K4 D1.7 transp. मे and सत्र.

15 ^a) K4 सो (for यो). G3 त्वं माम् (for संहं तम्). —^b) K4 इत्युत; K5 अच्युतः; B3 एव च (for एव तु). D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M फल्गुनं विद्धि मामपि (T1.2 G5 M °मिति). — After 15^{ab}, G2 ins.:

37* यथा जीवं परं ब्रह्म महावाक्यस्य निश्चयात् ।

—^c) K1-3.5 D5.6 T1.2.4 G1.5 M स यद्भूयात्; K4 G3 तत्स ब्रूयात्; T3 स ध्याय (sic) तत् (for यद्भूयात्तत्). —^d) K2.4 B D (except D5.6) M3 भारत (for माधव). K1 इति बुध्यस्व यादव.

16 ^a) T4 G1.2 स्व (for स). K4 B D (except D5.6) T3 G1 कालासु (for कालं वः). K2 वा; K3.5 च (for वः). —^b) K5 लघुकेषु (for बाल°). D3 वा (for च). —^d) D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M भवतां (for °तश्). K3 वा (for च). K1.2 D1.5-7 T1.3 M2.5 चौ (T3 चो)र्ध्वदेहिकं; D2.4.9 G3 चोर्ध्वदेहिकं.

17 ^a) K1-3.5 D5.6 T1.2.4 G1.2.5 M1-4 हि; B2 तु (for च). K1.2 D5.6 T4 G2 सम्यक्; T3 अद्य; T3 सत्यः (for सद्यः). —^c) K1 प्राकाराट्टालकोपीतां. (sic). —^d) G3 समुद्रः प्लावयिष्यति.

18 ^a) K2 हि देशं; B1-3.5.6 Dn D2-4.9 देशे तु; D8 तु देशे; T4 देशेषु; M4 हि देहे (for °शे). —^b) K5 नियतम् (for °मम्). —^c) K2 कालं कर्ता; K3 कालकर्ता; K5 अहं कर्ता; D1.1 कालं गन्ता; D4 G3

अहं हि देशे कस्मिंश्चित्पुण्ये नियममास्थितः ।
 कालं कर्ता सद्य एव रामेण सह धीमता ॥ १८
 एवमुक्त्वा हृषीकेशो मामचिन्त्यपराक्रमः ।
 हित्वा मां बालकैः सार्धं दिशं कामप्यगात्प्रभुः ॥ १९
 सोऽहं तौ च महात्मानौ चिन्तयन्भ्रातरौ तव ।
 घोरं ज्ञातिवधं चैव न भुञ्जे शोककर्षितः ॥ २०
 न च भोक्ष्ये न जीविष्ये दिष्ट्या प्राप्तोऽसि पाण्डव ।
 यदुक्तं पार्थ कृष्णेन तत्सर्वमखिलं कुरु ॥ २१

कालः कर्ता; D5 T4 G1.2.5 M1-4 कालं कांक्षे; D6 T2 कालकांक्षी (for कालं कर्ता). B5 Dn D2-4.8 T1 सत्यः; D9 सत्यम् (for सद्य). —^d) K1-3.5 रामेण सहितः प्रभो (K5 °भुः); D5.6 T2.4 G1-3.5 M °ण प्र (G1.3 स)-हितं हि मे (T4 G1.2 वने); T1 °ण सहितो ह्ययं.

19 K1 om. (hapl.) 19. —^a) K2 उक्तो (for उक्त्वा). —^b) G5 ममाचिन्त्य-; M3 मामा° (for माम°). —^c) B6 हत्वा (sic) (for हित्वा). —^d) K2 गाम् (for काम्). B2 M3 अभ्यगात् (for अप्य°). K2 D5.6 T1.2.4 G1.2 M1.2 (inf. lin.). 3-5 प्रभो (for प्रभुः). G3 विशंको मत्पुरात्प्रभुः.

20 T1 G3 om. 20-21. Before 20, G5 ins. वैशंपायनः. —^a) M4.5 तौहं (for सोऽहं). —^b) D5 (before corr.). 6 T2-4 G1.2.5 M चिन्तयन्नामकेशवौ. —^c) K4 इति (for ज्ञाति-). K2 -वधश् (for -वधं). K2.3 चेमं (for चैव). K5 घोरबंधं तथा चेमं. —^d) K1.2 द्रक्ष्ये; K4 D1 भुंक्षे (D1 °क्ष्वे); K5 भुंक्ते (for भुञ्जे). K1.5 B1-4 D1.2.4.7 -कर्षितः (for -कर्षितः).

21 T1 G3 om. 21 (cf. v. l. 20). —^a) G5 तव (for न च). N (except D5.6) T3 M3 Bom. ed. भोक्ष्ये (K4 Bom. ed. मोक्ष्ये) न च (for च भोक्ष्ये न). —^b) K2.3.5 D5.6 T2.4 G2.5 M दृष्टो (for प्राप्तो). K1 दिष्ट्या दिष्टोसि पार्थिव. —^d) B2 अचिरं (for अखिलं).

22 ^a) K3 तु (for च). T1 G3 पार्थ राज्यं च तेजश्च (G3 देशं च). —^b) K3 भारत; K4.5 B3 Dn D1.2. 1-9 T3.4 G1-3 चैव हि (for चैव ह). — After 22^{ab}, T1 ins.:

38* प्राप्य वृष्णिप्रवीरेण यदुभिश्चैव पालितः ।

तैर्हानां पृथिवीं द्रष्टुं न च शक्यामि फल्गुन ।

एतत्ते पार्थ राज्यं च स्त्रियो रत्नानि चैव ह ।

इष्टान्प्राणानहं हीमांस्त्यक्ष्यामि रिपुसूदन ॥ २२

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः स बीभत्सुर्मातुलेन परंतपः ।

दुर्मना दीनमनसं वसुदेवमुवाच ह ॥ १

नाहं वृष्णिप्रवीरेण मधुभिश्चैव मातुल ।

विहीनां पृथिवीं द्रष्टुं शक्तश्चिरमिह प्रभो ॥ २

राजा च भीमसेनश्च सहदेवश्च पाण्डवः ।

नकुलो याज्ञसेनी च षडेकमनसो वयम् ॥ ३

राज्ञः संक्रमणे चापि कालोऽयं वर्तते ध्रुवम् ।

तमिमं विद्धि संप्राप्तं कालं कालविदां वर ॥ ४

सर्वथा वृष्णिदारांस्तु बालवृद्धांस्तथैव च ।

नयिष्ये परिगृह्याहमिन्द्रप्रस्थमरिंदम ॥ ५

इत्युक्त्वा दारुकमिदं वाक्यमाह धनंजयः ।

C. 16. 182
B. 16. 7. 6
K. 16. 8. 6

—^o) K4 वीर; T1 चापि; M2 हीमांस (for हीमांस).

—^d) K1 तिक्ष्यामि (sic). B2 D8 त्यक्ष्याम्यरिनिस्सू (D8 'षू)दन; Dn D3. 9. 'मि मधुसूदन; G3 'म्यद्यारिसूदन.

Colophon. — *Adhy. name*: K1. 2 व (K1 वा)सु-
देववाक्यं; K3 वसुदेवविलापः. — *Adhy. no.* (figures,
words or both): K2 B1. 6 Dn1 D3 6; K5 D5. 6
T G1-3. 5 M 7 (as in text). — *Śloka no.*: K5 Dn1
D9 28; D3 27.

8

1 ^o) K5 उक्त्वा (for उक्तः). K1-3. 5 D5. 6 T1. 2. 4
G1-3. 5 M ततः (D5 T4 G1. 2 तदा; D6 सदा) पार्थो
(for स बीभत्सुर्). —^b) K1. 2. 5 B4 D1. 3 परंतप;
B2 धनंजयः. —^o) K5 दुर्मनो (for 'ना). K5 हीन-
(for दीन-). K4 D1 वदनो (for -मनसं). —^d)
D5. 6 वाक्यमेवमुवाच ह.

2 ^b) K2 B (except B4) Dn D2. 4. 8. 9 T3 बंधु-
भिश्च; K3. 4 D1. 7 यदुं (for मधुं). K1 पार्थिव (for
मातुल). —^o) K5 दृष्टां (for द्रष्टुं). —^d) M5 इव
(for इह). K1. 3. 5 शक्ति (K3 'क्त)श्चिरमिवा (K1 'हा)-
नव; K2 सक्तश्चिरं नराधिप; K4 B D (except D5. 6)
T3 शक्या (K4 D1. 2. 4. 7 'क्ष्या)मीह कथं (B2 D8 'दा)-
चन.

3 ^b) K2 सुदेवश्च (sic) (for सहदेवश्च). T1 G3 माधव

(for पाण्डवः). K1 नकुलश्चैव पांडव[वः]. —^o) K3. 5
याज्ञसेनी. K1 सहदेवो याज्ञसेने[नी]. —^d) G3 षडैक.

4 ^o) K1 राज्ञाः; B2. 3 D7 G5 M1-3 राज्य- (for
राज्ञः). G1 संक्रमयोश्च (for 'णे). T1 M5 चैव (for
चापि). D5. 6 T4 G2 राज्यसंक्रमयोश्चापि; G3 राज्ञः
संक्रमणाच्चैव. —^b) K1. 2. 5 D5. 6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M
कामोयं (K2 'मे ये; D5. 6 T1. 2. 4 G3 M5 'लोथं) नित्य-
मेव हि; K3 नित्यं कालो हि वर्तते. —^o) K5 बुद्धि-
(for विद्धि).

5 ^o) B2 D1. 7 T4 G1. 2 सर्वदा (for 'था). K2
repeats (without var.) from वृष्णिदारांस्तु up to धनंजयः
(in 6^b) after अमात्यान् (in 6°). K2 B3. 6 T1 -दासांस;
G5 M2-5 -वीरांस (for -दां). K4. 5 D1 च (for तु).
K3 सर्वेषां वृष्णिवीराणां. —^b) K1. 5 B3 वृद्धबालं (K5
'लांस); K2 B6 B3 बालवृद्धं; K3 स्त्रियो बालांस; K4
B2. 4 D1. 7. 8 वृद्धं बालं; B1. 5 Dn D2. 4. 9 बालं वृद्धं
(for बालवृद्धांस). B3 तु (for च). —^o) K1. 2
नेष्यामि (for नयिष्ये). T1 प्रतिगृह्य (for परिं). K4
B4 D1. 7 (marg. as in text) अथ (for अहम्). K3
परिगृह्य प्रयास्यामि. —^d) K4 अरिं चिरं (for अरिंदम).

6 For the repetition in K2, cf. v. 1. 5. K3
om. (hapl.) 6. —^o) K5 दारुणम् (for 'कम्). Dn
इमं (for इदं). —^b) K5 वाचाम् (for वाक्यम्). K1
धनंजयं. —^o) B6 अमात्य- (for 'त्यान्). B1 -वीरांश्च

C. 16. 182
B. 16. 7. 6
K. 16. 8. 6

अमात्यान्वृष्णिवीराणां द्रष्टुमिच्छामि माचिरम् ॥ ६
इत्येवमुक्त्वा वचनं सुधर्मा यादवीं सभाम् ।
प्रविवेशार्जुनः शूरः शोचमानो महारथान् ॥ ७
तमासनगतं तत्र सर्वाः प्रकृतयस्तथा ।
ब्राह्मणा नैगमाश्चैव परिवार्योपतस्थिरे ॥ ८
तान्दीनमनसः सर्वान्निभृतान्गतचेतसः ।
उवाचेदं वचः पार्थः स्वयं दीनतरस्तदा ॥ ९
शक्रप्रस्थमहं नेष्ये वृष्ण्यन्धकजनं स्वयम् ।
इदं तु नगरं सर्वं समुद्रः प्लावयिष्यति ॥ १०

(for -वीराणां). — ^a) T₄ माधवं (for मा चिरम्).

7 ^a) K_{1-3.5} इत्युक्त्वा वृष्णिहीनां तां (K₁ तु; K₂ भो:); D_{5.6} T_{1.2.4} G_{1-3.5} M इत्युक्त्वा वृष्णिवीराणां (T₂ M_{3.4} °सिंहानां). — ^b) B₃ स्व- (for सु-). — ^c) K₁ वीरः (for शूरः). — ^d) K₅ Dn₂ [अ]शोचमानो (for शोच°). K_{3.5} महारथः; D_{5.6} T_{2.4} G_{1.2.5} M °भुजः; T₁ G₃ मुहुर्मुहुः (for महारथान्).

8 ^a) K₄ D_{1.7} वीरं (for तत्र). K₁ G₂ तमसा- [°मास]नगतास्त (G₂ °तं त)त्र; M₅ तमासाद्य गतं तत्र. — ^b) K₁ D₅ T_{1.2.4} G_{1-3.5} M तदा (for तथा). — ^c) K₄ D_{1.7} निगमाश्; K₅ चा°; D_{5.6} T_{1.4} G_{1-3.5} M₂₋₅ नागराश् (for नैगमाश्). B_{1.5.6} Dn D_{2-4.9} T_{2.3} तत्र (for चैव). — ^d) B₃ अव- (for उप-).

9 ^b) K₁ निर्मृज्यान्; K₂ निःसृज्यान्; K₅ G₃ निर्वि-
ण्णान्; B₂ (marg.) निर्मृज्यान्; Dn₁ D₈ विमूढान्;
Dn₂ D_{1-4.9} निहतान्; D₅ विभग्नान्; D₆ T₄ G₂
विभग्न-; T₁ विषण्णान्; T₂ G₅ M₁₋₃ निर्भग्न-; G₁
विभिन्न-; M₄ निर्भुग्न-; M₅ निर्विग्न- (for निभृतान् as
in B_{1-3.5.6} D₇). T₁ हत-; M₅ om. (for गत-).
K₃ निर्विण्णांस्त्रस्तचेतसः; K₄ निहतानार्तचेतसः; B₄ विमृ-
षन्नष्टचे°; T₃ निर्विण्णागतचे°. — ^c) D₈ ततः (for वचः).
K₁ T₂ G_{1.2.5} M_{1.5} पार्थ (sic); B_{1.5.6} Dn D_{2-4.9}
T₃ काले (for पार्थः). — ^d) K₅ स*; B_{1.5.6} Dn
D₂₋₄ T₃ पार्थो; D₇ ताप- (sic) (for स्वयं). D₄₋₆
T₄ G_{1.2} दीनमनास् (for °तरस्). K₃₋₅ D (except
D₈) T_{2.3} G₃ तथा (for तदा).

10 Before 10, M₂ ins. अर्जुनः. — ^a) K₈ इंद्र-
प्रस्थम् (for शक्र°). — ^b) B₂ -कुलं (for -जनं). K₁

सज्जीकुरुत यानानि रत्नानि विविधानि च ।
वज्रोऽयं भवतां राजा शक्रप्रस्थे भविष्यति ॥ ११
सप्तमे दिवसे चैव रवौ विमल उद्गते ।
बहिर्वत्स्यामहे सर्वे सज्जीभवत मा चिरम् ॥ १२
इत्युक्तास्तेन ते पौराः पार्थेनाक्लिष्टकर्मणा ।
सज्जमाशु ततश्चक्रुः स्वसिद्ध्यर्थं समुत्सुकाः ॥ १३
तां रात्रिमवसत्पार्थः केशवस्य निवेशने ।
महता शोकमोहेन सहसाभिपरिप्लुतः ॥ १४
श्रोभूतेऽथ ततः शौरिर्वसुदेवः प्रतापवान् ।

M₂ (inf. lin. as in text) स्वकं (for स्वयम्). K₄
D_{1.7} वृष्ण्यन्धकजनं स्वयं. — ^c) B₄ D_{1.5-7} T_{1.2.4}
G_{1-3.5} M हि (for तु). K_{1.2.5} इमां हि नगरीं सर्वां.

11 ^a) G₃ सज्जं (for सज्जी-). — ^b) T₃ स्वस्थानि
(for रत्नानि). — ^c) K_{1.2.4.5} हि; D_{5.6} T_{1.2.4}
G_{1-3.5} M तु (for स्यं). — ^d) M₃ इंद्रप्रस्थे (for
शक्र°).

12 ^a) K_{1.2} D_{5.6} T₄ G_{1.3.5} M चेतो; D₉ चैवं
(for चैव). — ^b) D_{5.6} T₂₋₄ G_{1.2.5} M उद्यते (for
उद्गते). K_{3.5} रवौ विमलतां गते; T₁ विमलेभ्युदिते
रवौ; G₃ रविर्विमल उच्यते. — ^c) G₃ बहिवसामहे सर्वं
(sic). — ^d) G₃ सज्जीभवतु.

13 ^a) K B₂₋₄ D_{1.7.8} T₁ G₃ M₅ वीराः; B_{1.5.6}
Dn D_{2-4.9} T₃ सर्वे (for पौराः). M₁ इत्युक्तास्ते पुनः
पौराः. — ^c) K_{1.4} B₄ D_{1.7} T₁ G_{2.3.5} M सर्वम् (for
सज्जम्). K₁ T₁ G_{2.3.5} M तथा (for ततश्च). K_{2.3.5}
G₁ सर्वमेव (K₂ °मास्था; G₁ °माह) तथा चक्रुः; D_{5.6}
T_{2.4} सर्वमाशु तदा चक्रुः. — ^d) K B_{2.4} D_{1.5-7} T₁
2.4 G_{1-3.5} M संसि (G₂ M °वि)द्ध्यर्थं; B₆ स्वत्युद्ध्यर्थं
(sic) (for स्वसिद्ध्यर्थं). K₁ समुत्सुकः (for °काः).

14 ^a) K₂ राज्ये (sic) (for रात्रिम्). K₄ न्यवसत्
(for अ°). — ^b) G₅ मातुलस्य (for केशवस्य). — ^c)
B₃ महता मोहशोकेन. — ^d) D₈ मनसा (for सहसा).
K₄ सं-; D_{1.7} [अ]पि (for [अ]भि-). K_{3.5} सर्वतः
समभिप्लु (K₅ °ष्टु)तः.

15 ^a) K₁₋₃ च; D₆ T_{2.4} G_{1.2} M₄ तु (for स्य).
K₂ G₃ शौरी; K₄ सौरिर्. D₅ श्रोभूते तु तदा तत्र.
— ^b) K₅ B₆ वसुदेवः; G₂ वासुदेवः. — ^c) K₁ D₉

युक्त्वात्मानं महातेजा जगाम गतिमुत्तमाम् ॥ १५
 ततः शब्दो महानासीद्वसुदेवस्य वेश्मनि ।
 दारुणः क्रोशतीनां च रुदतीनां च योषिताम् ॥ १६
 प्रकीर्णमूर्धजाः सर्वा विमुक्ताभरणस्रजः ।
 उरांसि पाणिभिर्घ्नन्त्यो व्यलपन्करुणं स्त्रियः ॥ १७
 तं देवकी च भद्रा च रोहिणी मदिरा तथा ।
 अन्वारोढुं व्यवसिता भर्तारं योषितां वराः ॥ १८
 ततः शौरिं नृयुक्तेन बहुमाल्येन भारत ।
 यानेन महता पार्थो बहिर्निष्कामयत्तदा ॥ १९
 तमन्वयुस्तत्र तत्र दुःखशोकसमाहताः ।

द्वारकावासिनः पौराः सर्व एव नरर्षभ ॥ २०
 तस्याश्वमेधिकं छत्रं दीप्यमानाश्च पावकाः ।
 पुरस्तात्तस्य यानस्य याजकाश्च ततो ययुः ॥ २१
 अनुजग्मुश्च तं वीरं देव्यस्ता वै स्वलंकृताः ।
 स्त्रीसहस्रैः परिवृता वधूभिश्च सहस्रशः ॥ २२
 यस्तु देशः प्रियस्तस्य जीवतोऽभून्महात्मनः ।
 तत्रैनमुपसंकल्प्य पितृमेधं प्रचक्रिरे ॥ २३
 तं चिताग्निगतं वीरं शूरपुत्रं वराङ्गनाः ।
 ततोऽन्वारुरुहुः पत्न्यश्चतस्रः पतिलोकगाः ॥ २४
 तं वै चतसृभिः स्त्रीभिरन्वितं पाण्डुनन्दनः ।

C. 16. 20
 B. 16. 7. 25
 K. 16. 8. 25

युक्ता (sic); K5 B5 D1. 3. 7. 8 मुक्त्वा; B1 त्यक्त्वा
 (for युक्त्वा).

16 ^b) B1. 5. 6 Dn D2-4. 9 T3 वसुदेवनिवेशने. — ^c)
 G1. 2 दारुणं (for °णः). D1 G3 दारुणं शोचतीनां च.
 — ^d) K4 रुवतीनां (for रुद°). K3 रुदतीनां समंततः.

17 ^a) B3 विकीर्ण-. — ^b) D9 -स्रजाः (for -स्रजः).
 — D5 reads 17^c-23^b on marg. — ^c) D7 G1-3
 पाणिना; T2 बाहुभिर् (for पाणिभिर्). — ^d) K2
 व्यालपन्; B3 व्यरुदन्.

18 D5 reads 18 on marg. — ^b) K1-3. 5 D5. 6
 T1. 2. 4 G1-3. 5 M मदिरा रोहिणी तथा. — ^c) K2 B4
 अन्वारोहन् (for °रोढुं). B1. 5. 6 Dn D2-4. 9 T3 अन्वा-
 रोहन्त च तदा.

19 D8 om. 19^a-21^b. D5 reads 19 on marg.
 — ^a) B4 D1 सौरिं; D7 सौति- (for शौरिं). K2 D7
 M1. 4 नियुक्तेन; B2 D6 वि° (for नृ°). — ^b) K3
 Dn1 D2. 4. 9 -मौल्येन; K4 -मानेन; B2 T1. 3 -मूल्येन;
 B3-5 -मान्येन (for -माल्येन). K1 बाहुल्येन च भारत.
 — ^d) B4 तथा (for तदा). K1. 2 तं निष्कामित-
 वान्बहिः.

20 D6 om. 20 (cf. v. l. 19). D5 reads 20 on
 marg. — ^a) K1 transp. तं and अन्वयुस्. K1. 4. 5
 B2-4 D1. 7. 8 T1-3 G4 M1. 4. 5 ततस् (for the first
 तत्र). — ^b) K4 B2-4 D1. 4. 7. 8 T1. 2 -समन्विताः; K5
 G3 M5 -समाहिताः (for °हताः). — ^c) B1. 5. 6 Dn
 D3-5. 9 T3 सर्वे. — ^d) K2. 5 नरर्षभाः; K3 विशां पते;

K4 B2-4 D1. 7. 8 समाहिताः (for नरर्षभ). B1. 5. 6 Dn
 D2-5. 9 T2 पौरजानपदा हि (D5 ह) ताः.

21 D6 om. 21^{ab} (cf. v. l. 19). D5 reads 21 on
 marg. — ^a) G2 अश्वमेधिकं. T2 जग्मुर्; T3 चक्रुर्;
 G1 चाग्रं; M5 om. (for छत्रं). T1 तस्याश्वमेधिकांश्च-
 क्रुर्; T4 तस्याहं मेधिकश्चित्र-; G3 तस्यौर्ध्वदेहिकं चक्रुर्.
 — ^b) D8 दीप्यमानश्च पावकः; T1 G3 °मानांश्च पावकान्.
 — ^c) K1-3 महतो; K5 गृह्यतो (for यानस्य). T1
 पुरस्ताद्यजमानस्य. — ^d) K4 याचकाश्च; D7 जनकाश्च
 (sic) (for याज°). K3 स्तुवतो (for च ततो). K1
 ततो ययौ; T2 समाययुः; G1. 2 ततोन्वयुः (for ततो
 ययुः).

22 D5 reads 22 on marg. — ^a) K5 G5 M ते
 (for तं). K4 D1. 7 देशं (for वीरं). — ^b) K4 D1. 7
 M1 च (for वै). — ^c) G3 त्रि- (for स्त्री-). K2 परि-
 वृतो (for °वृता). — ^d) T3 बंधुभिश्च (for वधू°).

23 D5 reads 23^{ab} on marg. — ^b) K4. 5 G2. 3
 जीवितो (for जीवतो). T2 वै (for ऽभून्). — ^c) D9
 यत्र (for तत्र). K5 एतम्; T3 एवम् (for एनम्).
 K3 -संगम्य; T1 -निक्षिप्य (for -संकल्प्य). — ^d) D9
 पितृमेधं (sic); G2 पितृमेधः (sic). K1-3. 5 प्रचक्रमुः
 (for °क्रिरे).

24 ^{ab}) K5 शूरवीर- (for वीरं शूर-). — ^c) K1. 2
 G5 M2-4 तदा; T2 M1 तद्; G3 तम् (for ततो).
 K3. 5 D5. 6 T1. 4 G1. 2 M5 समन्वा (K3. 5 अग्रावा) रुरुहुः
 पत्न्यश्च. — ^d) K5 नव सुप्र[प]तिलोकगाः; T3 चतस्रः
 पतिवोनगाः (sic).

C. 16. 201
B. 16. 7. 25
K. 16. 8. 25

अदाहयचन्दनैश्च गन्धैरुचावचैरपि ॥ २५
ततः प्रादुरभूच्छब्दः समिद्धस्य विभावसोः ।
सामगानां च निर्घोषो नराणां रुदतामपि ॥ २६
ततो वज्रप्रधानास्ते वृष्णिवीरकुमारकाः ।
सर्व एवोदकं चक्रुः स्त्रियश्चैव महात्मनः ॥ २७
अलुप्तधर्मस्तं धर्मं कारयित्वा स फल्गुनः ।
जगाम वृष्णयो यत्र विनष्टा भरतर्षभ ॥ २८
स तान्दृष्ट्वा निपतितान्कदने भृशदुःखितः ।
बभूवातीव कौरव्यः प्राप्तकालं चकार च ॥ २९

25 ^a) K5 नव-; B6 तस्यै; T3 तं चेच् (for तं
वै). K1.2 D9 तं चैव तिसृभिः स्त्रीभिर्. — ^c) D3
आवाहयेच् (for अदाहयच्). K1 अदाहयेश्चैधनैश्च (sic);
K3.5 अदहच्चं (K5 °च्चां) दनैः काष्ठैर्. — ^d) K2 संघैर्
(for गन्धैर्). K1.2 D4 तथा (for अपि).

26 ^a) K2 निर्घोषा; K4 D1.7 निर्घोषैर् (for °षो).
— ^d) D1 नदताम् (for रु°). K2.5 यथा; B5 इह
(for अपि). K1 नरानां रुदतामपि (sic).

27 ^a) M1 -मुखा ये (for प्रधानास्). D8 तं (for
ते). — ^b) K2 T2 वृष्णिवीरा; K4 वृष्णयः सु-; B D
(except D5.6) T3 वृष्ण्यंधक- (for वृष्णिवीर-). — ^c)
K4 D1 ते च; B Dn D2-4.8.9 T3 चैव (for एव).
G3 चितां (for [उ]दकं).

28 ^a) K1.3.5 B2-4.6 D1.7.8 G3 M5 -धर्मा तं; K4
-धर्मजं; B1 G1.2.5 M1-4 -धर्मं तं (for -धर्मस्तं). B1
धर्म्यः; B4 धर्म्यं (for धर्मं). T1 अलुप्तं पैतृकं कर्म;
T4 °ब्धधर्मं तद्धर्मं. — ^b) D1 कालयित्वा (for कार°).
M1.2 [अ]थ (for स). Some MSS. फाल्गुनः. — ^c)
K1-3.5 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M विनष्टाः पुरुषर्षभाः (T2
M4 °भ).

29 ^a) K4 तान्स (by transp.); D1.7 तांस्तु.
D1.7 तु (for नि-). — ^b) K4 B2-4.6 D1.7.8 भूतले;
Dn1 कंदने; T8 कथने (sic) (for कदने). K1-3.5 D5.6
T1.2.4 G1-3.5 M भूतले दुःखितो भृशं. — ^c) K1.5 B3
G2 कौरव्य (for °व्यः). — ^d) K2 B1.3.5.6 Dn
D2-4.9 T2.3 M3 चकार ह; K3 °र सः; G3 च कौरव
(for चकार च).

30 ^a) K1.2 तेषां; K3 T3 G5 M2.4.5 चैषां (for
चैव). K5 यथा प्रधावतश्चैषां; D5.6 T1.2.4 G1-3 M1.8

यथाप्रधानतश्चैव चक्रे सर्वाः क्रियास्तदा ।
ये हता ब्रह्मशापेन मुसलैरेरकोद्भवैः ॥ ३०
ततः शरीरे रामस्य वासुदेवस्य चोभयोः ।
अन्विष्य दाहयामास पुरुषैराप्तकारिभिः ॥ ३१
स तेषां विधिवत्कृत्वा प्रेतकार्याणि पाण्डवः ।
सप्तमे दिवसे प्रायाद्रथमारुह्य सत्वरः ।
अश्वयुक्तै रथैश्चापि गोखरोष्ट्रयुतैरपि ॥ ३२
स्त्रियस्ता वृष्णिवीराणां रुदत्यः शोककर्षिताः ।
अनुजग्मुर्महात्मानं पाण्डुपुत्रं धनंजयम् ॥ ३३

यथा प्रधानकं चै (G3 °कश्चै) षां. — ^b) K3 D5.6 G2.8
क्रियास्तथा; K4 B2.4 D1.7.8 T3 तदा क्रियाः (by
transp.); B1.3.6 Dn D2-4.9 तथा क्रियाः; B5 शुभाः
क्रियाः. — ^c) T1 हतानां; G3 निहता (for ये हता).
— ^d) K2-4 Dn2 D8.9 मुशलैर्; K5 मुसलैर्; B मुष-
लैर्; M4 मुसलेन (for मुसलैर्). D1 सेरकोद्भवैः; T3
एतको° (for एरको°). — After 30, D5.6 T2-4 G1.2
M1 ins.:

39* ततो भगवतो देहं दृष्ट्वा शिष्यः प्रलप्य च ।
स्मृत्वा तद्वचनं सर्वं मोहशोकोपबृंहितम् ।

[(L. 1) T2.3 M1 शिष्य (for शिष्यः). — (L. 2)
G1 M1 -संहितं; G2 -बृंहितः (for °तम्). T2 शोकमोहोप-
संहितं (for the post. half).]

31 ^a) K1.3.5 D8.9 T1 G3 शरीरं (for °रे). — ^c)
K5 अन्विष्यद्; D5.6 T1.3.4 G1-3.5 M अन्वीक्ष्य (for
अन्विष्य). — ^d) K5 पौरुषैर् (for पु°). — After
31, M1 ins.:

40* अष्टौ महिष्यः कृष्णस्य रुक्मिणीप्रमुखा नृप ।
रेवती च महाभागा विविशुर्जातवेदसम् ।
तयोः शरीरे संश्लिष्य तत्सङ्गाह्यादशीतले ।

32 ^a) K3 सर्वेषां (for स तेषां). — ^b) K5 पाण्डव.
— ^c) K5 प्राप्ते (for प्रायाद्). — ^d) K1 अश्वयुक्तै
(for अश्व°). K4 D1.7 चैव (for चापि). — ^e) K1
B3.4 D1.7 T2 G5 M -रथैर्; B2 G3 -गजैर्; T4 G2
-युजैर् (for -युतैर्). K5 गोचरेषु रथैरपि; T1 गोख-
रोष्ट्रैर्गजैरपि.

33 ^a) K4 तु; D5.6 T2.4 G1-3 च (for ता). — ^b)
K3-5 B3.4.6 Dn2 D2-6.9 T G1-3.5 M3-5 रुदत्यः;
D8 रुरुदुः (for रुदत्यः). K2.5 B Dn D1-4.7.9 -कर्षिताः

भृत्यास्त्वन्धकवृष्णीनां सादिनो रथिनश्च ये ।
 वीरहीनं वृद्धबालं पौरजानपदास्तथा ।
 ययुस्ते परिवार्याथ कलत्रं पार्थशासनात् ॥ ३४
 कुञ्जरैश्च गजारोहा ययुः शैलनिभैस्तथा ।
 सपादरक्षैः संयुक्ताः सोत्तरायुधिका ययुः ॥ ३५
 पुत्राश्चान्धकवृष्णीनां सर्वे पार्थमनुव्रताः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव महाधनाः ॥ ३६
 दश षट्च सहस्राणि वासुदेवावरोधनम् ।

पुरस्कृत्य ययुर्वज्रं पौत्रं कृष्णस्य धीमतः ॥ ३७
 बहूनि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
 भोजवृष्ण्यन्धकस्त्रीणां हतनाथानि निर्ययुः ॥ ३८
 तत्सागरसमप्रख्यं वृष्णिचक्रं महर्धिमत् ।
 उवाह रथिनां श्रेष्ठः पार्थः परपुरंजयः ॥ ३९
 निर्याते तु जने तस्मिन्सागरो मकरालयः ।
 द्वारकां रत्नसंपूर्णां जलेनाप्लावयत्तदा ॥ ४०
 तदद्भुतमभिप्रेक्ष्य द्वारकावासिनो जनाः ।

C. 16. 219
 B. 16. 7. 43
 K. 16. 8. 44

(for -कश्चिताः). K1 रुधंत्यशोककर्षताः (sic).

34 ^a) K3 च (for तु). B5.6 -वीराणां (for वृष्णीनां). — K4 D6.7 om. (hapl.) 34^b-36^a. — ^b) K5 सादिनां; T3 साधिनो (for सादिनो). — T1 om. 34^a. — ^c) D3 -हीना (for -हीनं). B3 वृद्धपालं; B6 om.; D8 वृद्धबाल- (for °बालं). D5 T4 G1.2 वीर-हीना वृद्धबालाः. — ^d) B6 om. पौरजान. K5 -पदं (for -पदास्). D1 T4 G1 तदा (for तथा). — ^e) K5 D8 युयुस् (sic) (for ययुस्). — D4 reads 34^f-35^a twice. — ^f) D3.5 T3.4 G2.3 M1.2 कलत्रं.

35 For the repetition in D4, cf. v. l. 34. K4 D6.7 om. 35 (cf. v. l. 34). T1 om. 35. — ^b) K1.2.5 D5 T2.4 G1-3.5 M महा- (for ययुः). K5 -निभ-स्तथा; D1 T3 G5 M -निभै (M2 °भा)स्तदा (for -निभै-स्तथा). — ^c) K1.2 आपाद- (for स°). K5 D3 -रक्ष-; D1 -रक्ष्यैः; G3 M3 -लक्षैः (for -रक्षैः). — ^d) K3 सेतरायुधिका; K5 B1.3-6 Dn D1-4.8.9 T3 सांतरा° (for सोत्तरा°).

36 K4 D6.7 om. 36^a (cf. v. l. 34). B6 om. 36^a. — ^a) K3 अंधक-; D3 om. (for चान्धक-). — ^b) D9 सर्व- (for सर्वे). K5 पार्थान् (for पार्थम्). D9 अनुव्रताः. B3 सादिनो रथिनश्च ये; G3 सर्वैश्च मनुजैर्व्रताः. — ^c) M1 चैव (for वैश्याः). — ^d) D5.6 T4 G1.2 महारथाः (for °धनाः). K5 शूद्रश्चैव समागतः.

37 ^a) B2 दश षष्ठ-; D7 दशषट्क-; M1 शोडशस्त्री- (for दश षट् च). — K1.2.4 om. (hapl.) 37^b-38^a. — ^c) B3 वज्री (for वज्रं). — ^d) D5.6 T1.4 G1.2.5 M1-3.5 गोत्रं (for पौत्रं). — After 37, B6 ins. 41*.

38 K1.2.4 om. 38^a (cf. v. l. 37). B6 om. 38-40. — ^b) B3 अयुतानि (for प्र°). — ^c) D3

-त्रासो (for -स्त्रीणां). — ^d) K5 पार्थ- (for हत-) K1.2.4 B1.3.5 D (except Dn1) T2.4 G2.3 M हत-नाथा विनिर्ययुः; K3 पार्थनाथानि निर्ययुः.

39 B6 om. 39 (cf. v. l. 38). — ^a) D5.6 T4 G1.2 ततः सागरसंप्रख्यं. — ^b) G1 विष्णु- (for वृष्णि-). B4 G3 समृद्धिमत्; M5 समर्धि° (for महर्धि°).

40 B6 om. 40 (cf. v. l. 38). D5 reads 40-42 on marg. — ^a) K3 फाल्गुने; K5 भुज्यते (sic); B3 तु वने (for तु जने). — ^b) D4.6 T4 G1.2 सागरो वरुणा-लयः. — ^c) K5 द्वारिकां (for °रकां). D1 रथ- (for रत्न-). — K B1-5 D (except D6) ins. after 40 : B6 after 37 :

41* यद्यद्धि पुरुषव्याघ्रो भूमेस्तस्या व्यमुञ्चत ।

तत्तत्संप्लावयामास सलिलेन स सागरः ।

[(L. 1) B6 om. the prior half. K3.5 स (for हि). D4 -व्याघ्र (for व्याघ्रो). K2.5 B3 पार्थो (for तस्या). Dn2 विमुञ्चत. K1.3 भूमेः पार्थो विमुञ्चत (K3 °ति) (for the post. half). — (L. 2) K2 ततस्; K6 तत्र; D3.5 एतत् (for तत्तत्). K1 वै; K2 तत् (for सं-). K4 D1.7 संप्लावयामास तत्तु; D8 तत्सर्वं प्लावया-मास (for the prior half).]

— K3.5 cont. :

42* अब्रवीच्च तदा सर्वान्प्राणिनस्तत्र सागरः ।

त्यक्त्वा सुवर्णनिचयात्रत्नानि विविधानि च ।

भाजनानि च हैमानि रौप्याणि विविधानि च ।

परित्यज्येह संयातमभेद्यं द्रव्यसत्तमम् ।

सवेश्मका पुरी चैयं हरेः पाल्या मयाधुना । [5]

पुनर्यत्रावतारश्च भविष्यति कृते युगे ।

कोशाध्यक्षोऽस्म्यहं तस्य तस्यैतान्यपि नो धनम् ।

C. 16. 219
B. 16. 7. 43
K. 16. 8. 44

तूर्णात्तूर्णतरं जग्मुरहो दैवमिति ब्रुवन् ॥ ४१
काननेषु च रम्येषु पर्वतेषु नदीषु च ।
निवसन्नानयामास वृष्णिदारान्धनंजयः ॥ ४२
स पञ्चनदमासाद्य धीमानतिसमृद्धिमत् ।
देशे गोपशुधान्याद्ये निवासमकरोत्प्रभुः ॥ ४३
ततो लोभः समभवदस्यूनां निहतेश्वराः ।
दृष्ट्वा स्त्रियो नीयमानाः पार्थेनैकेन भारत ॥ ४४

[(L. 3) K⁵ रौप्यानि च सहस्रशः (for the post. half).
— (L. 4) K⁵ संजातम् (for संया°). K³ ममेदं द्रव्यमुत्तमं
(for the post. half). — (L. 5) K⁵ पुनः (for [अ]-
धुना). — (L. 6) K³ [स]स्य (for च). — (L. 7)
K⁵ ह्यहं (for सस्यहं). K⁵ तार** षतो धनं (for the
post. half).]

41 D⁵ reads 41 on marg. — ^a) K³ इव (for
अभि-). — ^b) K^{1-3,5} D^{5,6} T G^{1-3,5} M द्वारकानिलयो
जनः. — ^c) B² D^{5,6} T^{2,4} G^{1-3,5} M^{2,3} तूर्णं (for
तूर्णात्). K^{1-3,5} D^{5,6} T G^{1-3,5} M प्रायाद् (for
जग्मुर्). — ^d) K¹ ध्रुवं (for ब्रुवन्). K⁵ अहोयमिति
चाब्रुवन्.

42 D⁵ reads 42 on marg. K³ reads 42^a twice.
— ^a) K^{1,2,3} (first time). ⁵ D^{5,6} T^{1,2,4} G^{1-3,5} M
तान्वनेषु; K³ (second time) पर्वतेषु (for काननेषु).
K⁵ न-; T⁴ [अ]नु-; G^{1,2} सु- (for च). K³ (first
time) रम्येषु (sic) (for रम्येषु). — ^b) K⁵ दरीषु; D²
T⁴ G^{1,2} वनेषु (for नदीषु). — ^c) K⁴ द्यवसन्; D⁷
न्यवसन्; T¹ निविशन् (for निवसन्). K^{1,2} नाययामास
(for आन°). G⁵ M²⁻⁴ दिवसान्नि (M^{3,4} °साना) नयामास.
— ^d) K¹ वृष्णिधारां (sic); K³ B^{3,5} D⁵⁻⁷ T^{1,2,4}
G¹⁻³ °वीरान्; K⁴ °दारा (for °दारान्).

43 ^a) K⁴ T¹ G³ M⁵ पंचजनम् (for °नदम्). — ^b)
K⁵ भीमान्; T² G⁵ M^{2,3} श्रीमान् (for धी°). K³
इति (for अति-). K^{1,3,5} Dⁿ¹ T⁴ G^{1,2} -समृद्धि (K¹
°द्ध) मान्; D^{8,9} -समृद्धमत् (for -समृद्धि°). K⁴ D^{1,7}
आभीराभिसमृद्धिमत्. — ^c) T² देशो (for देशे). G³
गोपति- (for गोपशु-). B⁵ -धानाद्ये; D⁸ -धान्याद्ये;
M⁵ °ह्यो (for °ह्ये). K⁵ देशे गोपशुदान्याद्यौ (sic);
D⁴ देशे गोपे सुधान्यानि. — ^d) K⁵ [अ]भिवासम्; D^{5,6}
T^{2,4} G^{1,2,5} M¹⁻⁴ निवेशम् (for निवासम्).

44 G³ om. 44^{ab}. — ^a) D⁶ T^{1,2,4} G^{1,2} M^{1,5}

ततस्ते पापकर्माणो लोभोपहतचेतसः ।
आभीरा मन्त्रयामासुः समेत्याशुभदर्शनाः ॥ ४५
अयमेकोऽर्जुनो योद्धा वृद्धबालं हतेश्वरम् ।
नयत्यस्मानतिक्रम्य योधाश्वमे हतौजसः ॥ ४६
ततो यष्टिप्रहरणा दस्यवस्ते सहस्रशः ।
अभ्यधावन्त वृष्णीनां तं जनं लोप्त्रहारिणः ॥ ४७
महता सिंहनादेन द्रावयन्तः पृथग्जनम् ।

कामः; G⁵ M²⁻⁴ कालः (for लोभः). — D³ om.
44^b-45^c. D^{5,6} T⁴ om. 44^c-45^d.

45 D³ om. 45^{ab}; D^{5,6} T⁴ om. 45 (for all, cf.
v. l. 44). — ^b) G³ क्रोधोप- (for लोभोप-). — ^c)
K^{3,4} अभीरा; G³ अभितो (for आभीरा). — ^d)
B^{2,4} D^{1,7,8} -दर्शिनः (for -दर्शनाः). B⁵ Dⁿ¹ D^{2-4,9}
T³ सामात्याशुभदर्शनाः.

46 ^a) G⁵ एव (for एको). K^{1,3} वीरो; K⁵ om.;
B^{1,5,6} Dⁿ D^{2-4,9} T³ धन्वी; B²⁻⁴ D⁶ योधो;
T⁴ G^{1,2} योद्य; M⁴ योद्धुं (for योद्धा). — ^b) K^{1,2}
बालवृद्धं; B⁶ G^{1,6} M¹⁻³ वृद्धबाल- (for °बालं). K⁴
D¹⁻⁷ वृद्धबाले (K⁴ °ल्ये) श्वरं धनं. — After 46^{ab},
M⁴ ins.:

43* हत्वा गर्वं समारूढो भीष्मकर्णजयद्रथान् ।

यष्टिहस्तानवेक्ष्यास्मानवजानाति दुर्मतिः ।

— ^a) K^{1,2,5} D^{5,6} T^{1,2,4} G^{2,3} M नयते (for °ति).
— ^d) G² M¹ यौधाश्. B⁴ सहस्रशः; T¹ हततेजसः;
T² महौजसः (for हतौजसः). K^{2,5} योधाश्च महतौजसः.
— After 46, M¹ ins.:

44* भीष्मद्रोणमुखान्दत्त्वा निवातकवचानपि ।

जित्वा शक्रं च रुद्रं च सोऽस्मानद्यावमन्यते ।

47 B⁴ om. (hapl.) 47^{ab}. — ^a) K³ -प्रहारेण (for
-प्रहरणा). — ^c) K⁴ अभ्यधावत; K⁵ अभिधावंत;
D^{5,6} T^{1,2,4} G^{1-3,5} M अन्व° (for अभ्य°). — ^d)
D^{5,6} T^{2,4} G^{1,2,5} M जनं तं (by transp.). K³ लोप्त्र-
(for लोप्त्र-). K² -कारिणं; D⁹ -हारिणा (for -हारिणः).
K⁵ तं जनं लोप्त्रकारिणा; T¹ धनं लोप्त्रप्रहारिणः; G³
धनं तं तु प्रहा°.

48 ^b) K³ कंपयंतः; B^{1,2,5,6} Dⁿ D^{2-4,9} त्रास°;
T² प्राद्रवंतः; T³ प्रासयंतः; M¹ नाद° (for द्राव°). B³
D^{5,6} T G^{1-3,5} M पृथक् (for -जनम्). — K⁵ om.
48^c-49^b. — ^c) K⁴ B^{1,2,4-8} D (except D^{5,6}) T³

अभिपेतुर्धनार्थं ते कालपर्यायचोदिताः ॥ ४८
 ततो निवृत्तः कौन्तेयः सहसा सपदानुगः ।
 उवाच तान्महाबाहुरर्जुनः प्रहसन्निव ॥ ४९
 निवर्तध्वमधर्मज्ञा यदि स्थ न मुमूर्षवः ।
 नेदानीं शरनिर्भिन्नाः शोचध्वं निहता मया ॥ ५०
 तथोक्तास्तेन वीरेण कदर्थीकृत्य तद्वचः ।
 अभिपेतुर्जनं मूढा वार्यमाणाः पुनः पुनः ॥ ५१
 ततोऽर्जुनो धनुर्दिव्यं गाण्डीवमजरं महत् ।

आरोपयितुमारेभे यत्नादिव कथंचन ॥ ५२
 चकार सज्यं कृच्छ्रेण संभ्रमे तुमुले सति ।
 चिन्तयामास चास्त्राणि न च संस्मार तान्यपि ॥ ५३
 वैकृत्यं तन्महदृष्ट्वा भुजवीर्यं तथा युधि ।
 दिव्यानां च महास्त्राणां विनाशाद्वीडितोऽभवत् ॥ ५४
 वृष्णियोधाश्च ते सर्वे गजाश्चरथयायिनः ।
 न शेकुरावर्तयितुं ह्रियमाणं च तं जनम् ॥ ५५
 कलत्रस्य बहुत्वात्तु संपतत्सु ततस्ततः ।

C. 16. 234
 B. 16. 7. 58
 K. 16. 8. 59

M4 वधार्थं ते; T1 धनं हर्तुं (for धनार्थं ते). K3 वै (for ते). —^a) K3.4 -नोदिताः (for -चो°). K1 कालपर्यायचोदिता (sic).

49 K5 om. 49^{ab} (cf. v. l. 48). B2 reads 49^{ab} twice. —^a) K1.2 B4 D5.6.8 T1.2.4 G1-3.5 M निवृत्त्य; K3 निवृत्त्य (for निवृत्तः). B2 (second time) ततस्ते दस्यवो हृष्टाः. —^b) K1 सहसापसदानुगः; B2 (second time) T1 G3 सहसा सपदातिनः (B2 G3 °तयः).

50 °) D1.7 निवर्तयंत धर्मज्ञा. —^b) K1.2 D5.6 T2.4 G1-3 M3.4 स्थान- (for स्थ न). K3.4 B Dn D1-4.7-9 T3 यदि जीवितुमिच्छथ; K5 यदिच्छथ मुमूर्षवः. —^c) B1-3.5.6 Dn D2-4.9 T3 G5 इदानीं; T2 तेदानीं (for ने°). K2.3 T1.2 G3.5 M निर्दग्धाः (for -निर्भिन्नाः). K1 नेदानीं शिननिर्दग्धाः; K5 ममेदानीं शर*ग्धाः; D5.6 T4 G1.2 ममे(T4 G2 मामे)दानीं तु निर्दग्धाः. —^d) D5.6 T1.2.4 G1-3 M1.5 शोषध्वं; G5 M2-4 शोषध्वं (for शोचध्वं).

51 °) K5 तथोक्तास्ते नृवीरेण. —^c) K4 जनमुखे; D5.6 G3 M3 [अ]र्जुनं मूढा; D7 जना मूढा (for जनं मूढा). B5 om. मूढा. T4 G1.2 निपेतुरर्जुनं मूढा. —^d) K3.5 मुहुर्मुहुः (for पुनः पुनः).

52 K4 D7 om. 52. —^b) K1-3.5 T1.2 G3 युधि (for महत्). B3 गाण्डीवं समकर्षत; D5.6 T4 G1.2.5 M °वमजयं युधि. — After 52^{ab}, B2.3 ins.:

45* आक्रोष्टुं नाशकजिष्णुः सर्वप्राणैश्च भारत ।

[B2 आकर्णं (for आक्रोष्टुं).]

53 °) K2-4 Dn1 D8.9 T2 G3 सज्जं. K1.2.4 B2-4 D1.7.8 T1 G3.5 M कृच्छ्रात्स (G3 M1 °ञ्च); K3 कृत्वाथ (for कृच्छ्रेण). K5 स चकार सज्जं कृच्छ्रात्. — After 53^a, M1 ins.:

46*

तच्चाभूच्छिथिलं पुनः ।

त्वग्भेदं न शराश्चक्रुस्ता गाण्डीवधन्वना ।

— M1 om. 53^b. —^b) K3 तुमले. —^c) K1 सास्त्राणि; B5 D2-4.9 T3 श° (for चा°). —^d) K1.5 G2 M1 संस्मार (for स°).

54 G1 om. 54^a-56^b. B3 om. 54^{ab}. —^a) K1.5 Dn2 D5.6 T2-4 G2.3.5 M1-4 वैकृतं; D7 नैकृत्यं; M5 वैभूतं (for वैकृत्यं). K4 च; D7 तु (for तन्). —^b) K1.2 तेजो- (for भुज-). K2-5 B2.4-6 Dn D1-4.7-9 T3 -वीर्यं (for -वीर्ये). K1.2.5 तथाविधे (K5 °धं); B2 तदा युधि; D5.6 T2.4 G2.5 M तथायुधे (for तथा युधि). T1 भुजवीर्यगतं युधि. —^c) K1 दिव्याणां (sic). K1.2.5 T1.2 G3.5 M च तथास्त्राणां; Dn D2-4.9 T3 महद° (for च महा°). K3 दिव्यास्त्राणामपि तथा; B1.5 दिव्यानां स सशस्त्राणां; T4 G2 °नां च सहस्त्राणां. —^d) K1-3.5 T1 G3 M5 विनाशे; T2 G5 M1-4 °शं (for °शाद्). D5.6 T2.4 G2.3.5 M व्रीळितो.

55 G1 om. 55 (cf. v. l. 54). —^a) G2 -योधाश्च. G3 ये (for ते). M1 वीरा (for सर्वे). —^b) K4 B5 Dn D1-4.7 T3 M5 -योधिनः; D9 -योषितः (for -यायिनः). —^d) K1-3.5 स्स तं; B2-4 D1.7 तु तं; T1.2 G2 M1.2 स्वकं (for च तं). D3 जनाः. D5.6 T4 G5 M3-5 ह्री (D5.6 T4 ह्री; M5 मि)यमाणं स्वकं धनं; G3 स्त्रीधनानि स्वकं धनं.

56 G1 om. 56^{ab} (cf. v. l. 54). —^a) D5.6 T2-4 G2 M1.2 कलत्रस्य; G3 कलत्रास्ते. K3 च; B1.5.6 Dn D2.3.7.9 T3 हि (for तु). K4 कलत्रस्य बहुत्वार्थं. —^b) K3 सपत्सुत (sic); K4 सर्पत्स्वेव; D1 सर्पत्सु च; T2 संपतन्वै; G2 संपतं स्म; G3.5 M2-5 संपतंतसु; M1 °तन्स; M2 (inf. lin.) °तस्तु (for °तत्सु). B1 समं-

प्रयत्नमकरोत्पार्थो जनस्य परिरक्षणे ॥ ५६
 मिषतां सर्वयोधानां ततस्ताः प्रमदोत्तमाः ।
 समन्ततोऽवकृष्यन्त कामाच्चान्याः प्रवव्रजुः ॥ ५७
 ततो गाण्डीवनिर्मुक्तैः शरैः पार्थो धनंजयः ।
 जघान दस्यून्सोद्वेगो वृष्णिभृत्यैः सह प्रभुः ॥ ५८
 क्षणेन तस्य ते राजन्क्षयं जग्मुरजिह्मगाः ।
 अक्षया हि पुरा भूत्वा क्षीणाः क्षतजभोजनाः ॥ ५९
 स शरक्षयमासाद्य दुःखशोकसमाहतः ।
 धनुष्कोट्या तदा दस्यूनवधीत्पाकशासनिः ॥ ६०

ततः (for ततस्ततः). B3 दस्यवस्ते प्रहारिणः; D5.6 T4 संपतन्स समंततः; T1 संवत्सत गतस्ततः. —^d) K1.2 -मोक्षणे; G3 -रक्षणात् (for °णे).

57 °) G1.2 M1.4.5 -यौधानां. — °) K1 विकृष्यन्तः; K2 विकृष्यन्तः; K3 विकृष्यन्ते; K4 D1 वाहयन्तः (D1 °त); K5 विकृष्यन्तः; D1 व्यहयन्त (sic); D5.6 T4 G1.2 [S]पकर्षन्तः; T2 ह्यकर्षन्तः; T3 व्यकृष्यन्तः; G3.5 M [S]भ्यकर्षन्त (for स्वकृष्यन्त). T1 समन्तादभ्यकर्षन्त. —^d) B3 कालाश (for कामाच्). G5 M1.2 (inf. lin.). 3.4 चान्ये (for चान्याः). D5.6 T1.2.4 G1.2.5 M प्रदुद्रुवुः (for प्रवव्रजुः). G3 रामाश्वास्य प्रदुद्रुवुः.

58 °) K3 गाण्डिवः. — °) K4 D1 शत्रून् (for दस्यून्). K1 सततं; K2 स नृगो (sic); K5 नोद्वेगैः; M1 कौतेयो (for सोद्वेगो). D1 जघान शोकाद्वेगेन. —^d) T1 -भृत्य- (for -भृत्यैः). K1 सहाभितः; K2 सहाभिभोः; K3 सहानघ; D5.6 T2.4 G1.2 समाहितः; T1 G3 M1 समन्वितः; G5 M2-5 सहान्वितः (for सह प्रभुः). K5 कृष्णिभृतैः सहानघ.

59 D5 om. (hapl.) 59^a-60^b. —^b) K1-3.5 D6 T1.2.4 G1-3.5 M पतत्रिणः (for अजिह्मगाः). — °) T2 च (for हि). —^d) B4 (marg. as in text) -शोभनाः; D9 G1 -भोजनः (for °नाः). K5 क्षीणान्सततभोजनः; M5 क्षीणामक्षतभोजनाः.

60 D5 om. 60^{ab} (cf. v. l. 59). — °) T4 G1.2 तु तत् (for शर-). —^b) D5.7 T4 G2.3 -समाहितः; T1 -समन्वितः (for -समाहतः). — °) K1.3.5 D6 T3 तथा; D5 [अ]थ तान्; M5 ततो (for तदा). K4 D1.7 शत्रून् (for दस्यून्). —^d) K1-3.5 D5.6 T2.4 G1-3.5 M

प्रेक्षतस्त्वेव पार्थस्य वृष्ण्यन्धकवरस्त्रियः ।
 जग्मुरादाय ते म्लेच्छाः समन्ताञ्जनमेजय ॥ ६१
 धनंजयस्तु दैवं तन्मनसाचिन्तयत्प्रभुः ।
 दुःखशोकसमाविष्टो निःश्वासपरमोऽभवत् ॥ ६२
 अस्त्राणां च प्रणाशेन बाहुवीर्यस्य संक्षयात् ।
 धनुषश्चाविधेयत्वाच्छराणां संक्षयेण च ॥ ६३
 बभूव विमनाः पार्थो दैवमित्यनुचिन्तयन् ।
 न्यवर्तत ततो राजन्नेदमस्तीति चाब्रवीत् ॥ ६४
 ततः स शेषमादाय कलत्रस्य महामतिः ।

अवधीद्धरतर्षभ (K2.5 G5 M1.2.4 °भः); T1 °त्पुरुष-र्षभः.

61 D5.6 T1.4 G1-3.5 M1-3.5 om. 61. — °) B2 D8 त्वथ; D7 T3 ते च (for त्वेव). T2 प्रेक्षितस्य च पार्थस्य; M4 प्रेक्षतः पाण्डुपुत्रस्य. — Dn reads 61^d on marg. —^d) T3 समेता (for समन्ताज्). K1-3.5 M4 समन्ताद् (M4 °मस्ता भ) रतर्षभ.

62 °) K1 तु तं वीरं; K2 तु तं देवं; D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M तदा दै (T1 M5 °था दै-; T2 G3.5 M3 °दा दे)वं (for तु दैवं तन्). D1.7 तु (for तन्). —^b) K1.5 B1-3.5.6 D8 चिन्तयन् (for [अ]चिन्तयत्). K2 प्रभुं. K3 स मनसा संविचिन्तयन्; D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M निश्चित्य मनसा प्रभुः. — K3 om. (hapl.) 62^c-64^b. —^d) Some MSS. निश्वास- (for निःश्वास-).

63 K3 om. 63 (cf. v. l. 62). — °) K1 D5.6 T2.4 G1.3.5 M1.2.4 तु (for च). D7 [अ]प्रभासेन (for प्रणाशेन). —^b) B3.4 D1.8 G1 च; D7 तत् (for सं-). K1.2.5 D5.6 T1.2.4 G2.3.5 M भुजवीर्यस्य च क्षयात्. —^d) G3 इषूणां (for शराणां). K1.2 T3 संक्षयेन; K5 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M प्रक्षयेण (for सं°).

64 K3 om. 64^{ab} (cf. v. l. 62). — °) K1.2.5 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M राजन् (for पार्थो). —^b) K1.5 T2 G3.5 M एव वि- (for इत्यनु-). K2 D5.6 T4 G1.2 दैवमेव व्यचिन्तयन् (G1.2 °त्); T1 दैवमेव विचिन्तयत्. — T1 G3 om. 64^{cd}. — °) T2 निवर्तत (for न्य°). K3.5 तदा (for ततो). D5.6 T2.4 G1.2 धीमान् (for राजन्). —^d) K2 इदम् (for नेदम्). B4 (marg. as in text) D5.6 T2.4 G1.2.5 M चिन्तयन् (for चाब्रवीत्).

हतभूयिष्ठरत्नस्य कुरुक्षेत्रमवातरत् ॥ ६५
 एवं कलत्रमानीय वृष्णीनां हतशेषितम् ।
 न्यवेशयत कौरव्यस्तत्र तत्र धनंजयः ॥ ६६
 हार्दिक्यतनयं पार्थो नगरं मार्तिकावतम् ।
 भोजराजकलत्रं च हतशेषं नरोत्तमः ॥ ६७
 ततो वृद्धांश्च बालांश्च स्त्रियश्चादाय पाण्डवः ।
 वीरैर्विहीनान्सर्वास्ताञ्जशक्रप्रस्थे न्यवेशयत् ॥ ६८

यौयुधानि सरस्वत्यां पुत्रं सात्यकिनः प्रियम् ।
 न्यवेशयत धर्मात्मा वृद्धबालपुरस्कृतम् ॥ ६९
 इन्द्रप्रस्थे ददौ राज्यं वज्राय परवीरहा ।
 वज्रेणाकुरदारास्तु वार्यमाणाः प्रवव्रजुः ॥ ७०
 रुक्मिणी त्वथ गान्धारी शैब्या हैमवतीत्यपि ।
 देवी जाम्बवती चैव विविशुर्जातवेदसम् ॥ ७१
 सत्यभामा तथैवान्या देव्यः कृष्णस्य संमताः ।

C. 16. 250
 B. 16. 7. 74
 K. 16. 8. 75

65 ^a) K2.4 Dn2 ततः शेषं समादाय. — ^b) D5.6 T2-4 G3.5 M1.2 कलत्रस्य. K3.5 महामते. — ^c) K3.4 Dn2 D1-4.7.9 हतः; G3 गृह्य (for हत-). K3.5 M1 -रत्नस्तु; T1 G3 M5 -रत्नं च (for -रत्नस्य). — ^d) K5 गुरु- (for कुरु-). K1 अवातरम्.

66 ^a) T3 M2 कलत्रम्. K1.2 D8 T1 G3.5 M2-5 आदाय; K3.5 आनीतं (for °य). — ^b) K3.4 D2 (sup. lin. as in text). 4.7 T1 G3 M4 हत- (for हत-). K1 -शेषितं (sic); K2 -योषितां (for -शेषितम्). — D5.6 T2.4 G1.2 M1 subst. for 66^{ab}, while M4 ins. after 66^{ab}:

47* युधिष्ठिरस्यानुमते वंशकर्तृकुमारकान् ।

[T2 तत्र तत्र; M1 वंशकर्तृन् (for °कर्तृ-). M4 वंशे कुर्वन्कुमारकान् (for the post. half).]

— ^c) K3 न्यवेशयच्च कौरव्यस्य; K5 °यंश्च सर्वं च; G3 अवेद्यानः कौरव्यस्य; M5 आवेदयत कौः. — ^d) G1 ततस् (for the first तत्र). D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M समंततः (for धनंजयः).

67 ^a) K1.3 हार्दिक्याननयत्पार्थो. — ^b) G2 नगरे. K1.2 पतिकावतं; K5 मृत्तिकावनं; D2.7 मार्तिकावृत्ते; D4 नातिकावतं; T2 मुक्तिकावदे (for मार्तिकावतम्). D5.6 T4 G1 M2 (inf. lin.) नगरे मृत्तिकाव (D5 °वृ) ते; T1 M5 °रे चा (M5 मा) र्तिकावते; T3 °रे मार्तिकावते; G3 °रे कार्तिकावते; G5 M1-3 °रे वृ (M1 मृ) त्तिकावते (M1 °ति); M4 °रे वृत्तिका च ते. — After 67^{ab}, D5.6 T2-4 G1.2 ins.:

48* दग्धेऽत्र खाण्डवारण्ये राज्ये तं संन्यवेशयत् ।

[D5.6 दग्धत्रि-; T4 दंडेव (for दग्धेऽत्र). T2.3 राष्ट्रे (for राज्ये). D5.6 संनिवेशयत्.]

— D5.6 om. (hapl.) 67^c-68^d. — ^c) T2.3 G3 M2 -कलत्रं. — ^d) K1-3.5 T1.2.4 G1-3.5 M भृत्यांश्चैषां; D2 (sup. lin.) 4 हतशेषं (for हत°). K1 M4 नरो-

त्तमाः; K3 G2 °त्तम. K4 हतशेषमरिंदमः.

68 D5.6 om. 68 (cf. v. l. 67). — ^a) T2.4 G2 तथा (for ततो). Dn D2.4.9 ततो बालाश्च वृद्धाश्च. — ^b) D1 प्रियाश् (for स्त्रियश्). K1 पांडव; K3 पार्थिव. — ^c) T3 दारैर् (for वीरैर्). K4 D1.7 सहिताञ्; B1.2.5.6 स तदा (for सर्वास्ताञ्). K1-3.5 B3 D8 वीरैर्विहीनाः स तदा; B4 वीरै*हीनान्स तदा; T1.2.4 G1.2.5 M2-5 विधेर्वि (G5 M2.3 °धिवि-; M4 °धि वि) हीनान्स तदा; G3 विधेर्विहीनान्परराट्; M1 विधिना स तदा पार्थः. — ^d) G3 न्यवेदयन् (for °शयत्).

69 T1 om. 69. — ^a) K1.2 G1 युयुधानि; K3 युगं धरं; B4 पुर्वकुले (sic); Dn D4 यौयुधानं; D9 °धानीं; T3 M3-5 युधां वरं; G3 युधां परां; G5 M2 युद्धं व (M2 प) रं; M1 युधां परं (for यौयुधानि). K5 युयुधाना सरस्वत्या; D5.6 T2.4 G2 युधां वरं सरस्वत्याः; D8 यौयुधानं सरस्वत्या. — ^b) D3 सदा (for पुत्रं). K4 सान्युंविनः (sic); G1 सात्यकिनं; G3 सत्यवतः (for सात्यकिनः). K2 प्रभुं; B2 प्रियः; B3.6 प्रभो; D4 स्वयं (for प्रियम्). — ^c) T2 न्यवेदयत; T4 G1.2 निवेशयति (for न्यवेशयत). K1 कौरव्यो (for धर्मात्मा). — ^d) K1 -पुरःसरं; K3 G3 -पुरस्कृतः (for °स्कृतम्). K2 बालवृद्धपुरःसरं.

70 ^b) T1.2.4 G1-3.5 M वज्रस्य (for वज्राय). — T1 om. 70^{cd}. — ^c) K4 -दाशस् (for -दारास्). B3 च (for तु). K3 वज्रेण तेकूरदारा. — ^d) D1 धार्य-माणाः (for वार्य°). — After 70, K3.5 ins.:

49* सरस्वतीं प्रविविशुस्तथान्याः शुद्धचेतसः ।

71 M1 om. 71-72. — ^b) B6 वैश्या (for शैब्या). K1-3.5 शैब्या (K2 °वा) ख्या है (K3 हि) मवत्यपि; D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M2-5 वैशाख्या है (D5.6 °खा है-; T2 °खे है-; T4 G1.2 °खा है) मवत्यपि. — ^c) K5 जांबु-वती.

72 M1 om. 72 (cf. v. l. 71). — ^a) K1 वान्या;

C. 16. 250
B. 16. 7. 74
K. 16. 8. 75

वनं प्रविविश् राजंस्तापस्ये कृतनिश्चयाः ॥ ७२
द्वारकावासिनो ये तु पुरुषाः पार्थमन्वयुः ।
यथार्हं संविभज्यैरान्वज्जे पर्यददज्जयः ॥ ७३

स तत्कृत्वा प्राप्तकालं बाष्पेणापिहितोऽर्जुनः ।
कृष्णद्वैपायनं राजन्ददर्शासीनमाश्रमे ॥ ७४

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

९

वैशंपायन उवाच ।

प्रविशन्नर्जुनो राजन्नाश्रमं सत्यवादिनः ।
ददर्शासीनमेकान्ते मुनिं सत्यवतीसुतम् ॥ १
स तमासाद्य धर्मज्ञमुपतस्थे महाव्रतम् ।

अर्जुनोऽस्मीति नामास्मै निवेद्याभ्यवदत्ततः ॥ २
स्वागतं तेऽस्त्विति प्राह मुनिः सत्यवतीसुतः ।
आस्यतामिति चोवाच प्रसन्नात्मा महामुनिः ॥ ३
तमप्रतीतमनसं निःश्वसन्तं पुनः पुनः ।

K3.5 D5.6 T1.4 G1-3.5 M2-5 [अ]न्याश्च; T2 चान्या
(for [ए]वान्या). —^c) D5.6 T1.2.4 G1.3.5 M2-5
सर्वासु (for राजंसु). —^d) T2 G3 M3 तपसे (for
तापस्ये). K1.2.4 B Dn D2-4.9 T3 धृत- (for कृत-).
K3 D5.6 T1.4 G1.2.5 M2.4.5 तपसे धृतनिश्चयाः; D1.7
तपस्याधृतनिश्चयाः. — After 72, K3.5 Dn2 D9 ins.:

50* फलमूलादिभोजिन्यो हरिध्यानैकतत्पराः ।

हिमवन्तमतिक्रम्य कलापग्राममाविशन् ।

[(L. 1) K5 -भोजिन्या (for °न्यो). — (L. 2)
Dn2 D9 अभि- (for अति-). D9 आविशत्. K5 कल्पग्रामं
समाविशन् (for the post. half).]

73 ^a) K2.5 द्वारिका. K1 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M
च (for तु). —^b) K4 B (except B3) Dn D3.4.8.9
T3 अभ्ययुः (for अन्वयुः). D1.7 पुरुषास्ते (D1 °स्तं)
समभ्ययुः. —^c) Dn यथार्थं सं-; T1 G3 यथावत्सु- (for
यथार्हं सं-). K5 D3 T2.3 एतान् (for एनान्). —^d)
K3 पर्यददाज्. K5 वज्रो पर्यदधज्जयः; D5.6 T1.2.4
G1-3.5 M वज्राय प्रददौ जयः; T3 वज्रानार्पयदर्जुनः.

74 ^a) T1 स तु; G3 सत्यं (for स तत्). B1 om.
तत्. T1 ज्ञात्वा; M5 कृतौ (for कृत्वा). K4 D1.7 स
कृत्वा प्राप्तकालं च. —^b) T3 बाष्पेन. D3 T1.3 G3 M3-5
पिहितो (for [अ]पि°). K1 जयः; K3 [ऽ]भवत् (for
ऽर्जुनः). K5 बाष्पेणापिहितोर्जुनं; D5.6 T2.4 G1.2 M1
विनिश्चित्य शुचान्वितः; G6 M2 बाष्पेणविहितोर्जुनः. —^c)
K3 पार्थो; B1.3.5.6 Dn D2-4.9 T2.3 G1 व्यासं (for

राजन्). —^d) B1 अंतिके; B3 D1.7 आसने; D9
आश्रये (for °मे).

Colophon. — *Adhy. name*: K1.2 वज्राभिषेकः.
— *Adhy. no.* (figures, words or both): K2 B6 Dn
D3.4.9 7; K5 D5.6 T G1-3.5 M 8 (as in text).
— *Śloka no.*: K5 83; Dn1 D9 71; D3 76.

9

1 T4 om. the ref.; D5 reads it on marg. —^a)
K3.5 D5-7 T2.4 G1-3 M1.3.4 प्रविश्य तु (K5 च; G3
हि) (for प्रविशन्). K1.2 प्रविवेशाश्रमं राजन्; G5 M2
°श्य त्वाश्रमं रा°. —^b) D1.7 -वादिनं (for °नः). —^c)
K4 व्यासं (for मुनिं).

2 ^a) D4 M5 धर्मज्ञ (for °ज्ञम्). K5 तस्मात्साद्य तु
धर्मज्ञम् (sic). —^b) K3.5 महामुनिं (for °व्रतम्).
—^c) K5 नामानि; D5-7 T2.4 G2.3.5 M1-3 नाम्ना वै;
M5 नामा वै (for नामास्मै). —^d) K3 निबोध्य (for
निवेद्य). K5 अभिवदत्; G1 अभ्यवसत्; G5 °भवत् (for
°वदत्). B2 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M तदा (for ततः).

3 ^b) K1-3.5 D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M स मुनिः सत्य-
संगरः (D5.6 T4 G1.2 °पुंगवः; M3 °सागरः). —^c)
K3 Dn1 D3 G5 M2.4.5 ह (for च). —^d) K5 संप-
न्नोसौ (for प्रसन्नात्मा).

4 T1 om. 4^{ab}. —^a) T2 स तमप्रतीतमनसं; G3

निर्विण्णमनसं दृष्ट्वा पार्थ व्यासोऽब्रवीदिदम् ॥ ४

अवीरजोऽभिघातस्ते ब्राह्मणो वा हतस्त्वया ।

युद्धे पराजितो वासि गतश्रीरिव लक्ष्यसे ॥ ५

न त्वा प्रत्यभिजानामि किमिदं भरतर्षभ ।

श्रोतव्यं चेन्मया पार्थ क्षिप्रमाख्यातुमर्हसि ॥ ६

तमप्रतिममन्यूनं. — ^b) K_{2,4} Dn₁ T_{2,3} G_{2,3} नि(K₄ वि)श्वसंतं. — ^c) K₅ उद्विग्न-; B₃ M₂ विषण्ण-; T₃ निर्विन्न- (for निर्विण्ण-). K₃ उद्विग्नमानसं पार्थ. — ^d) K₃ दृष्ट्वा (for पार्थ). T_{1,2} G_{1,3,5} M₁₋₄ वचः (for इदम्). D_{5,6} T₄ G₂ पार्थिवं सोब्रवीद्वचः. — After 4, K_{3,5} Dn D_{2-5,8,9} T₃ (marg.) G₁ ins. :

51* नखकेशदशाकुम्भवारिणा किं समुक्षितः ।

[D₈ वारिणासि समुक्षितः (for the post. half).]

On the other hand, G₂ ins. :

52* परिचारकेषु यः कश्चित्तिष्ठन्नेव विनिद्रितः ।
पतितस्तवोपरिषदाद्गतः..... ।
सर्वोपनिषदामर्थं यो ब्रूते स महागुरुः ।
तेन संपूजितं लिङ्गमुद्दिश्य प्रतिवासरम् ।
निष्कदाने नमस्कारे नियमे केन विधितः । [5]
अहन्यहनि वेदान्तश्रवणं घटिकाद्वयम् ।

5 T₁ om. 5^a. — ^a) K B D_{1,3} T₃ M₅ अ(T₃ आ)वीरजो वानुगतो (K₄ B₁₋₅ °तं; M₅ °ते); Dn D_{2,4,9} M₃ अ(M₃ सु)वीरजानुगमनं; D₇ अजारजो वानुगतं; T₂ आभीरजोपघातस्ते; G₃ अहो रजो वानुगतं; G₅ M₂ सुवीरजा यदि त्वा ते; M₄ सुवीरजन्विदित्वा ते. — T₁ reads 5^b twice (by transp.). — ^b) B₂ [s]थ; D_{5,6} T_{2,4} G_{1,2} नि- (for वा). — ^c) K₃ चासि; K₄ D_{1,7} वाथ; B₃ वापि; T₁ (first time) वा त्वं (for वासि). D_{5,6} T_{2,4} G_{1,2,5} M पराजितो वा युद्धेसि (D_{5,6} T₄ G_{1,2} °द्धे त्वं); T₁ (second time) प्रतिज्ञा विफला वासीद्. — ^d) D_{5,6} T_{1,4} G_{1,2} उप- (for इव). K₁ B₆ D₉ लक्ष्यसे; K₅ वक्ष्यसे (for लक्ष्यसे).

6 ^a) K_{3,4} B D_{1,7,8} T₃ G₅ M न त्वां; K₅ तं त्वां; D_{5,6} T₄ G_{1,2} न वा (for न त्वा). K₁ प्रतिभि- (for प्रत्यभि-). Dn D_{2-4,9} न त्वां प्रभिन्नं जानामि; T₁ न यथावद्विजा°. — ^b) K_{1-3,5} किमिदं पुरुषर्षभ. — ^d) K_{1-3,5} तदा(K₅ °था)ख्यातुमिदार्हसि; D_{5,6} T_{1,2,4} G_{1-3,5} M शंस मे कुरुपुंगव. — After 6, M₄ ins. :

अर्जुन उवाच ।

यः स मेघवपुः श्रीमान्बृहत्पङ्कजलोचनः ।

स कृष्णः सह रामेण त्यक्त्वा देहं दिवं गतः ॥ ७

मौसले वृष्णिवीराणां विनाशो ब्रह्मशापजः ।

बभूव वीरान्तकरः प्रभासे रोमहर्षणः ॥ ८

C. 16. 262
B. 16. 8. 9
K. 16. 9. 10

53*

वैशंपायनः ।

ततः पार्थो विनिःश्वस्य श्रूयतां भगवन्निति ।

प्रोक्त्वा यथावदाचष्टे व्यासायात्मपराभवम् ।

7 D₆ om. the ref. — ^a) T₃ चामेय- (for स मेघ-). — ^d) K_{3,5} D_{5,6} T_{1,2,4} G_{2,3,5} M transp. त्यक्त्वा and देहं. — After 7, D_{5,6} T_{2,4} G_{1,2} M₁ ins. :

54* तदनुस्मृत्य संमोहं सदा शोकं महामते ।

प्रयामि सर्वदा मह्यं मुमूर्षां चोपजायते ।

त्वद्वाक्यस्पर्शनालोकसुखं चामृतसंनिभम् ।

संस्मृत्य देवदेवस्य प्रमुह्यामि महात्मनः ।

[(L. 2) M₁ चैव (for चोप-). — (L. 3) D_{5,6} -सुखं (for -सुखं). T₂ तद्वाक्यस्पर्शनं लोके (for the prior half). T₂ M₁ तु (for च). — (L. 4) T₂ M₁ [अ]-मृतात्मनः (for महात्मनः). D_{5,6} प्रमुह्यत्यमृतात्मनः (for the post. half).]

On the other hand, M₄ ins. after 7 :

55* भीष्मद्रोणाङ्गराजाद्यास्तथा दुर्योधनादयः ।

यत्प्रभावेण निर्दग्धाः स कृष्णस्त्यक्तवान्भुवम् ।

8 ^a) K₂ मौसुले; K₃₋₅ Dn D_{8,9} मौशले; B मौषले; T₁ मुसलैर् (for मौसले). — ^b) B_{1,5} -शापतः (for °जः). K₅ D_{5,6} T_{2,4} G_{1,2,5} M₁₋₄ विनाशं ब्रह्म-शापजं (D₆ °सनं); D₁ °शो ब्राह्मणाग्रजः; D₇ वीराणां ब्राह्मणाग्रज. — G₃ om. 8^c-9^d. — ^c) K₅ D_{5,6} T_{2,4} G_{1,2} M_{1,2} बभूव वीरान्तकरं; T₁ °व मुनिशार्दूल. — ^d) B₆ प्रभाषे. Some MSS. लोम-. K₅ D_{5,6} T_{2,4} G_{1,2,5} M_{1,2} -हर्षणं (for -हर्षणः).

9 G₃ om. 9 (cf. v. l. 8). — ^a) D_{4,7-9} M₃ एते; D_{5,6} T G_{1,2,5} M_{1,2,4,5} ये तु (for ये ते). G₅ M₃ वीरा (for शूरा). — D_{5,6} T_{1,4} G_{1,2,5} M om. 9^c. — ^c) D₈ भोजा (for भोज-). K₅ -वृष्ण्यंधक- (for °का). K₂ राजंस् (for ब्रह्मन्). — ^d) K_{1-3,5} D_{1,7} transp. अन्योन्यं and तैः. B₂ ते (for तैर्). K₄ तैर-न्यैर्निहतं युधि.

ये ते शूरा महात्मानः सिंहदर्पा महाबलाः ।
 भोजवृष्ण्यन्धका ब्रह्मन्नन्योन्यं तैर्हतं युधि ॥ ९
 गदापरिघशक्तीनां सहाः परिघबाहवः ।
 त एरकाभिर्निहताः पश्य कालस्य पर्ययम् ॥ १०
 हतं पञ्चशतं तेषां सहस्रं बाहुशालिनाम् ।
 निधनं समनुप्राप्तं समासाद्येतरेतरम् ॥ ११
 पुनः पुनर्न मृश्यामि विनाशममितौजसाम् ।
 चिन्तयानो यदूनां च कृष्णस्य च यशस्विनः ॥ १२
 शोषणं सागरस्येव पर्वतस्येव चालनम् ।

10 ^a) K₅ महा- (for गदा-). K₃ -शक्तानां (for -शक्तीनां). — ^b) K_{2.5} महा-; K₃ ग्रहाः; K₄ संघाः; B₂ om.; G₅ सहायाः (for सहाः). — ^c) K₄ D_{1.7} चैर (D₁ °ड)काभिर्; K₅ एरि° (for एर°). K₁ निहिताः. D_{5.6} त एरकाविनिहताः. — ^d) G₃ कालवि- (for कालस्य).

11 ^a) K₂ D₅ (before corr.). ^b) T₄ G_{1.2} व्राताः; K₃ भ्रातृ-; K₄ B D_{1.3.8} T₃ द्रुतं; D₇ जुष्टं; T₁ यत्र; T₂ वृताः; G₃ पुत्राः; G₅ M₂₋₄ प्रातः; M₁ व्रताः; M₅ प्रायः (for हतं). B₄ येषां (for तेषां). K₁ व्रताः पञ्चशतास्तेषां. — ^b) M₁ सहस्र- (for °स्रं). T_{2.4} G_{1.2} M_{1.3-5} -शालिनां (for -शालिनाम्). — ^c) D_{5.6} T_{2.4} G_{1-3.5} M समरे (for समनु-). K_{2.4} T₂ G₁₋₃ प्राप्ताः (for -प्राप्तं). — ^d) D_{5.6} T_{1.2.4} G_{1-3.5} M परस्परं (for [इ]तरेतरम्).

12 ^a) K₄ corrupt. B₃ न मुंचामि; D₇ न मृश्यामो; T₁ स्मरिष्यामि; G₃ गमिष्यामि (for न मृश्यामि). — ^c) K₅ चिन्तयानां (sic) (for °यानो). — ^d) D_{5.6} T_{1.2.4} G_{1-3.5} M महात्मनः (for यशस्विनः).

13 ^a) K₁ T₃ [ए]व (for [इ]व). — ^b) K_{1.2} D_{5.6} T_{2.4} G_{1-3.5} M मंदरस्य (for पर्वतस्य). G₁ [ए]व (for [इ]व). K₁ शालनं (for चा°). K_{3.5} चलनं (K₅ चलन्ति) हिमवद्भिरेः; T₁ मंदरस्येव दारुणः. — ^c) K₂ पातनं (for प°). — ^d) T₁ इव प्रभो; T₂ यथैव च; T₃ M₂ इवेह च; G₃ इव स हि; M₁ यथैव ह; M₃ इवेव हि; M_{4.5} इवैव ह (for तथैव च).

14 ^a) K₄ इदं (for अहं). — ^b) T₃ -धन्विनः. K_{1-3.5} B₃ D_{5.6} T_{1.2.4} G_{1-3.5} M विनाशं सर्वसा (M₂ स)स्वतां. — ^c) B₃ चाहं; D₈ चाव- (for चेह). K₅

नभसः पतनं चैव शैत्यमग्नेस्तथैव च ॥ १३
 अश्रद्धेयमहं मन्ये विनाशं शार्ङ्गधन्वनः ।
 न चेह स्यातुमिच्छामि लोके कृष्णविनाकृतः ॥ १४
 इतः कष्टतरं चान्यच्छृणु तद्वै तपोधन ।
 मनो मे दीर्यते येन चिन्तयानस्य वै मुहुः ॥ १५
 पश्यतो वृष्णिदाराश्च मम ब्रह्मन्सहस्रशः ।
 आभीरैरनुसृत्याजौ हताः पञ्चनदालयैः ॥ १६
 धनुरादाय तत्राहं नाशकं तस्य पूरणे ।
 यथा पुरा च मे वीर्यं भुजयोर्न तथाभवत् ॥ १७

इच्छामो (for °मि). — ^d) K₁ कृष्णेन च (for लोके कृष्ण-).

15 ^a) K_{1.2} ततः; K₅ तन्नः; B₄ इदं; D_{5.6} T_{2.4} G_{1-3.5} M अतः (for इतः). G₃ वाक्यं (for चान्यत्). — ^b) K₄ शृणुयाद् (for शृणु तद्). K_{1.2} [इ]दं मे; K_{3.5} मे यत्; B₂ युद्धे; D_{1.7} (marg.). ^c) यद्वै (for तद्वै). D_{5.6} T_{2.4} G₁₋₃ M शृणु मे त्वं म (T₂ मेन्यन्म). दामुने; T₁ शृणु मे मुनिपुंगव. — ^c) K₃ वै (for मे). B₃ जीर्यते (for दी°). T₁ नूनं (for येन). — ^d) B₂₋₄ D₈ चैव ह (D₈ हि) (for वै मुहुः).

16 G₃ om. 16-17. — ^a) K_{1-3.5} प्रेक्ष (K₁ °क्षि)तो वृष्णिदारास्तु (K₁ °रांश्च); D_{5.6} T_{1.2.4} G_{1.2.5} M प्रेक्षमाणस्य मे (T₂ M₅ वै) ब्रह्मन्. — ^b) D_{5.6} T_{1.2.4} G_{1.2.5} M वृष्णिदाराः (M₃ °रान्) (for मम ब्रह्मन्). D_{n2} ब्रह्मात्मन् (for ब्रह्मन्). — ^c) K₅ अनुसृज्य; B₄ अभिभूय; T_{1.2.4} G_{1.2.5} M अभिहत्य (M₄ °त्वा) (for अनुसृत्य). K₄ D₁ अद्य; D₇ अथ (for आजौ). D₅ (before corr.). ^c) आभीरैरभिभूताजौ. — ^d) K₅ कृताः; D₄ हताः (for हताः). K₃ G₅ M_{2.3} -नदालयैः; K₄ B_{3.5.6} D_{n1} D_{1-4.7.9} T₁ -जनालयैः (K₄ D_{1.7} °ये) (for -नदालयैः).

17 G₃ om. 17 (cf. v. 1. 16). — ^a) D_n D_{2-4.9} तस्य (for तत्र). K B₂₋₄ D_{1.5-8} T_{1.2.4} G_{1.2.5} M तत्रा (K₃ M₂ यत्रा-; B₄ तदा)हं धनुरादाय (K₁ °धाय; K₃ D_{5.6} T₄ G₂ [also]. ^c) M_{2.4} °यच्छन्; T₁ °दातुं; M₅ °यंतुं). — ^b) K₅ तत्र (for तस्य). D₄ धारणे (for पू°). K₁ छिन्नं तस्य गुणं तथा; D_{5.6} T_{1.2.4} G_{2.5} M न शक्नोमि प्रपूरणे; G₁ छंदतः कोटिपू°. — D_{5.6} T_{2.4} G_{1.2} M₁ om. 17^{ad}. — ^c) K_{1.2} पुराणं; K_{3.5} D₈ पुरा न; T₁ पुरं न; G₅ M_{4.5} [अ]हरंत; M₃ हरन्ति

अस्त्राणि मे प्रनष्टानि विविधानि महामुने ।
 शराश्च क्षयमापन्नाः क्षणेनैव समन्ततः ॥ १८
 पुरुषश्चाप्रमेयात्मा शङ्खचक्रगदाधरः ।
 चतुर्भुजः पीतवासा श्यामः पद्मायतेक्षणः ॥ १९
 यः स याति पुरस्तान्मे रथस्य सुमहाद्युतिः ।
 प्रदहन्निपुसैन्यानि न पश्याम्यहमद्य तम् ॥ २०
 येन पूर्वं प्रदग्धानि शत्रुसैन्यानि तेजसा ।
 शरैर्गाण्डीवनिर्मुक्तैरहं पश्चाद्व्यनाशयम् ॥ २१

तमपश्यन्विषीदामि घूर्णामीव च सत्तम ।
 परिनिर्विण्णचेताश्च शान्तिं नोपलभेऽपि च ॥ २२
 विना जनार्दनं वीरं नाहं जीवितुमुत्सहे ।
 श्रुत्वैव हि गतं विष्णुं ममापि मुमुहुर्दिशः ॥ २३
 प्रनष्टज्ञातिवीर्यस्य शून्यस्य परिधावतः ।
 उपदेष्टुं मम श्रेयो भवानर्हति सत्तम ॥ २४

व्यास उवाच ।

ब्रह्मशापविनिर्दग्धा वृष्ण्यन्धकमहारथाः ।

C. 16. 273
B. 16. 8. 25
K. 16. 9. 29

(for पुरा च). K4 यथा च मे पुरा वीर्यं. —^a) K3
च (for न). T1.5 M3-5 चित्तयानस्य वै मुहुः.

18 ^a) K1 D3 च (for मे). K1.2 T2.3 G2.3 प्रण-
ष्टानि; K4 [5]पि नष्टानि; D1.7 विनष्टानि; M5 प्रविं
(for प्रन°). —^b) K1-3 महाद्युते; T1 °मते (for
°मुने). —^d) K1.2.5 G3.5 M ममास्यतः; K3 च
पश्यतः (for समन्ततः). D5.6 T2.4 G1.2 तदानीं च
पुनर्मम; T1 क्षणेन मम पश्यतः. — After 18, K3.5
ins.:

56* तदनुस्तानि चास्त्राणि स रथस्ते च वाजिनः ।

सर्वमेकपदे अष्टं दानमश्रोत्रिये यथा ।

19 With 19-21, cf. 7. 173. 4-7. —^a) K1-3.5
ईश्वरश्च (for पुरुषश्च). —^d) D1 श्याम- (for श्यामः).
K4 B Dn D1-4.7-9 पद्मदलेक्षणः; T2.3 पद्मनिभे (T3
°दले)क्षणः.

20 ^a) B3.5.6 Dn D2-4.9 T2.3 M3.4 यश्च;
B2 यः प्र- (for यः स). T1 प्रयाति पुरतस्तावद्; G3
स्वर्याति पुरुषस्तान्वै. —^b) K1 T1.2.4 G1.2 स (for
सु-). K5 -महद्युतिः. —^c) M5 प्रसहन् (for प्रद°).
K4 D1.7 नृप-; K5 एव; M3 युधि (for रिपु-). —^d)
K1 इह (for अहम्). K2 B3.4 Dn D2-6.9 अच्युतं;
K5 उद्यतं; M4 तद्युतं (for अद्य तम्). T1 तदापश्यं
महाद्युतं; G3 न पश्यन्नहमद्य तं.

21 ^a) T2 G1.2 तेन (for येन). M5 वि- (for
प्र-). —^d) K2.3 T1.2.4 G1-3.5 M व्य- (K3 वि-)
शातयं; K4 इवानिशं; B3 विनाशिनं; D5.6 अशातयं
(for व्यनाशयम्). K1 अहं पंचाद्यशातयं (sic); K5
अहं चापद्व्यशातये; T3 अहं पश्याद्य नाशनं (sic).

22 ^a) K2 विचिंत्योस्मि; K3.5 विचिंतोस्मि; B3

विषीदामि; B4 विमुह्यामि; D1.7.8 निषीदामि; D5.6
T2.4 G1.2 विरक्तोस्मि; T1 महात्मानं; G3.5 M विमु-
क्तोस्मि (G3 °स्मिन्) (for विषीदामि). K4 अपश्यंस्तं
विचिंतोस्मि. —^b) K3 पूर्णानिव; T1 मुह्यामीव; T4
G1.2 मुमूर्षामि; G5 M2.5 पूर्णमेव (for घूर्णामीव).
K4 D1.7 इह; K5 एव (for इव). B1 नर- (for
[इ]व च). K1.2 मूर्च्छामीव पुनः पुनः; B4 घूर्णमानो
दिवानिशं; D5.6 संपूर्णमिव सत्तम; G3 मुह्यामि मुनि-
सत्तम. —^c) K3 -निर्वाण- (for -निर्विण्ण-). B1 -तेजाश्
(for -चेताश्). B3 तु (for च). K5 परे निर्वाण*ताश्च.
—^d) B3 नोपालभे. D5.6 T2.4 G1.2.5 M1-3.5 मुने
(for ऽपि च). K1-3.5 D1 T1 शान्तिं नोपलभामि च
(K5 °म वै); Dn T3 शान्तिं नोपलभेति च (sic); G3
M4 शान्तिं नोपलभामहे. — After 22, D5.6 T G1-3
ins.:

57* देवकीनन्दनं देवं वासुदेवमजं प्रभुम् ।

[(T1 G3 वीरं (for देवं). T1 G3 जगद्- (for अजं).
T4 G1.2 विभुं (for प्रभुम्).]

23 ^a) K3 कृष्णं च तं (for जनार्दनं). B4 G3 धीरं
(for वीरं). —^c) K1.2 B3 च; K3-5 B2.5.6 D1.
4.7.8 वि-; B4 M1 तु (for हि). K1-3.5 T1 G3.5
M गतं कृष्णं; D5.6 T2.4 G1.2 मृतं कृष्णं (for गतं
विष्णुं). —^d) K4 om. from मुमुहु up to भवान (in
24^d). K3 ममाद्य; T3 मर्माणि (for ममापि). D1
ममापि च पराभवं; T1 उद्भ्रमामि पुनः पुनः.

24 K4 om. up to भवान (in 24^d) (cf. v. 1. 23).
D1 om. 24^{ab}. —^a) K1.2.5 T2.3 G1-3 प्रणष्ट-; T4
प्रनष्टं (for °ष्ट-). K5 -जात-; D5.6 T2-4 G1-3.5 M
-ज्ञान- (for -ज्ञाति-). —^b) K1.2 शून्योस्मिन् (for
शून्यस्य). —^d) K4 सत्तमः. G3 यथोक्तेनापि सत्तम.

25 After the ref., D5.6 T2-4 G1.2 ins.:

C. 16. 279
B. 16. 8. 26
K. 16. 9. 29

विनष्टाः कुरुशार्दूल न ताञ्शोचितुमर्हसि ॥ २५
भवितव्यं तथा तद्वि दिष्टमेतन्महात्मनाम् ।
उपेक्षितं च कृष्णेन शक्तेनापि व्यपोहितुम् ॥ २६
ज्यैलोक्यमपि कृष्णो हि कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ।
प्रसहेदन्यथा कर्तुं किमु शापं मनीषिणाम् ॥ २७
रथस्य पुरतो याति यः स चक्रगदाधरः ।
तव स्नेहात्पुराणर्षिर्वासुदेवश्चतुर्भुजः ॥ २८
कृत्वा भारवतरणं पृथिव्याः पृथुलोचनः ।

58* देवांशा देवदेवेन संभूतास्ते गताः सह ।
धर्मव्यवस्थारक्षार्थं देवेन समुपेक्षिताः ।

[(L. 1) T3 देवांशौ; G1 देवांशं (for °शा). D5.6
-भूतेन (for -देवेन). T3 सहस्रशः (for गताः सह).]
— °) K1 -शापाद् (for -शाप-). — °) D5.6 T2.4
G1.2 याता जनार्दनेनैव. — °) M1 त्वं (for ताञ्).

26 °) K3 D1 यथा; D6 T1 तदा (for तथा). K3
T2 विद्धि; K4 D1-4.7-9 T3 तच्च (for तद्वि). — °)
K1.3.5 T3 G3.5 दृष्टम् (for दि°). K3 B2 D1.5-7 T2
G2.3.5 M2-4 महात्मना; K5 T4 M1.5 °त्मनः (for
°त्मनाम्). — °) K2 B1.2.4-6 D3 उपेक्षितश्च (for
°क्षितं). K3 हि (for च). K1 उपेक्षतानां कृष्णेन (sic).
— °) G3 शक्तेन विनिवारितुं.

27 °) K4 B D (except D5.6) T3 गोविन्दः; G3
कृष्णेन (for कृष्णो हि). T1 [s]यं; M1 [s]पि (for
दि). — °) G3 सृष्टं (for कृत्स्नं). K1 स्थास्तु च;
K3 सस्थाणु-; K5 संस्थानु- (for स्थावर-). — °)
K1-3.5 G5 M1-3.5 प्रतरेद्; D5.6 T G1-3 प्रभुरेव
(for प्रसहेद्). — °) G3.5 M कुतः (for किमु). K1-3
महर्षिजं (K1 °तं); B3 महात्मनां (for मनीषिणाम्).
K4 B1.2.4-6 D (except D5.6) T1.4 कुतः शापं महात्मनां
(T1 °हर्षिणां); K5 किमुतार्थमहर्षितं (sic). — After
27, D5.6 T2-4 G1.2 M1.4 ins.:

59* स्त्रियश्च ताः पुरा शप्ताः प्रहासकुपितेन वै ।
अष्टावक्रेण मुनिना तदर्थं त्वद्वलक्षयः ।

[(L. 1) D5.6 प्रहासे; G1 M4 प्रभास- (for प्रहास-).
— (L. 2) D5 तद्- (for त्वद्-). T2 तदर्थं वै वलक्षयं (for
the post. half).]

28 °) K3 यस्ते; K4 D7 शंख-; T3 G3 यस्य (for
यः स). — °) D1.7 पुराणर्वेद् (for °णर्विद्).

मोक्षयित्वा जगत्सर्वं गतः स्वस्थानमुत्तमम् ॥ २९
त्वया त्विह महत्कर्म देवानां पुरुषर्षभ ।
कृतं भीमसहायेन यमाभ्यां च महाभुज ॥ ३०
कृतकृत्यांश्च वो मन्ये संसिद्धान्कुरुपुंगव ।
गमनं प्राप्तकालं च तद्वि श्रेयो मतं मम ॥ ३१
बलं बुद्धिश्च तेजश्च प्रतिपत्तिश्च भारत ।
भवन्ति भवकालेषु विपद्यन्ते विपर्यये ॥ ३२
कालमूलमिदं सर्वं जगद्बीजं धनंजय ।

29 °) K5 पृथिव्यां (for °व्याः). K1 पृथिव्यायत-
लोचनः. — °) K1-3.5 T1.3 G1-3.5 M मोक्षयित्वा
(for मोक्ष°). K4 B D (except D5.6) तनुं प्राप्तः;
T3 जगत्प्राप्तः (for जगत्सर्वं). — °) K1.5 G2 M1 गत-;
K4 B D (except D5.6) T2.3 कृष्णः; M5 इतः (for
गतः). B2 G3 स्वं (for स्व-). G5 गतः स्थान-
मनुत्तमं.

30 °) K4 B D (except D5.6) T3 [अ]पि
(for तु).

31 °) K5 संसिद्धा. B2 पुंगवान्; D1 -नंदन (for
-पुंगव). K3 संसिद्धौ कुरुपुंगवान्; D7 °धान्पुरुषर्षभ;
G5 M2-4 °द्धाः कुरुपुंगवाः. — °) K1 वै; K2 B3.6
Dn1 D5.6.8 T1.2.4 G1.2.5 M वस् (for च). — °)
K1 तद्वत्; G3 सिद्धि- (for तद्वि). K5 मते (for
मतं). B D (except D5-7) T3 इदं श्रेयस्करं विभो.

32 °) B (except B3) Dn D1-4.8.9 एवं (for
बलं). — D1 reads the three lines, 32°-33°, at the
end of the adhy. — °) K1.2 तव; T2 भाव-; T4
G1.2 भव्य- (for भव-). K3 भवन्ति भाग्यकाले तु. — °)
D5.6 T1.2.4 G1-3.5 M विपद्यन्ति (for °द्यन्ते). — After
32, M4 ins.:

60* त्वयैकेन हताः पूर्वं भीष्मकर्णादयो नृपाः ।
ते मामर्जुन कालोत्थकर्मणाभिभवो न सः ।
त्वया यत्कौरवा ध्वस्ता यदाभीरैर्भवाजितः ।

33 For the sequence in D1, cf. v. 1. 32. — °)
K3 -शून्यम् (for -मूलम्). B3 मतं; D1.6 यतः (for
इदं). K1.2.4 D5-7 T G1-3.5 विद्धि (for सर्वं). — °)
B3.4 D8 हीदं (for बीजं). K1.2.4.5 D5-7 T G1-3.5
M सर्वं भरतसत्तम; K3 विद्धि त्वं भरतर्षभ. — °) G2
समादत्त; G3 °धत्ते (for °दत्ते). — °) T1 सर्वम्

काल एव समादत्ते पुनरेव यदृच्छया ॥ ३३
 स एव बलवान्भूत्वा पुनर्भवति दुर्बलः ।
 स एवेशश्च भूत्वेह परैराज्ञाप्यते पुनः ॥ ३४
 कृतकृत्यानि चास्त्राणि गतान्यद्य यथागतम् ।
 पुनरेष्यन्ति ते हस्तं यदा कालो भविष्यति ॥ ३५
 कालो गन्तुं गतिं मुख्यां भवतामपि भारत ।

एतच्छ्रेयो हि वो मन्ये परमं भरतर्षभ ॥ ३६
 एतद्वचनमाज्ञाय व्यासस्यामिततेजसः ।
 अनुज्ञातो ययौ पार्थो नगरं नागसाह्वयम् ॥ ३७
 प्रविश्य च पुरीं वीरः समासाद्य युधिष्ठिरम् ।
 आचष्ट तद्यथावृत्तं वृष्ण्यन्धकजनं प्रति ॥ ३८

C. 16. 292
 B. 16. 8. 38
 K. 16. 9. 43

इति श्रीमहाभारते मौसलपर्वणि नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

॥ मौसलपर्व समाप्तम् ॥

(for पुनर्). D4. 6 T1. 2. 4 G1. 2. 5 M एतद् (for एव).

34 ^b) D1 पश्चाद् (for पुनर्). K1 निर्बलः (for दुर्बलः). D7 परैराज्ञाप्यते पुनः. — ^c) K2 एवेशं; T1 योगेशश्च; M4 एवेद्यश्च (for एवेशश्च). K1. 2 भूत्वेह (for भूत्वेह). K3-5 स एव चे (K3 ते) श्वरो भूत्वा; T2 स देवेशश्च भूत्वा हि; G3 स विवेकश्च भूत्वैव; G5 M2. 3 स एवेह पतिर्भूत्वा; M1 सर्व एव हसेतिर्भू (sic). — ^d) T2 पुरा (for परैर्). B3 आतप्यते; D4 आप्याय तत् (for आज्ञाप्यते). M1 परैराज्ञाप्यते पुनः (sic).

35 ^a) K1 M5 शास्त्राणि; K3 T3 शं (for चां). — ^b) K3 च; B3 [इ]ह; B6 [अ]पि; D1 [ए]व (for [अ]द्य). D8 गतागतं (for यथां). — ^c) D9 T3 एष्यति. K4 हस्तं ते (by transp.); Bom. ed. ते हस्ते. — ^d) G5 कार्यो (for कालो). D8 भवति (for भविष्यति).

36 ^a) D4 कालो गतिं गतां मुख्यां. — K1 om. 36^{ad}. — ^c) D1 ते; T1 G3 M5 [अ]हं (for वो). — ^d) K5 गमनं; D8 परं च (for परमं). B2 परमं पुरुषर्षभ; D5. 6 T4 परमं भरत ध्रुवं; T1. 2 G1-3. 5 M मं भवतां (G5 M3-5 तां) ध्रुवं.

37 ^a) D5. 6 T2. 4 G1. 2. 5 M1-3 एवं (for एतद्). T4 G1. 2 आस्थाय (for आज्ञाय). — ^c) K1. 2 अनुज्ञाप्य; M1 ज्ञाय (for ज्ञातो). — ^d) K5 नगरं नागसाह्वयं.

38 K1. 2 om. 38. — ^a) K4 स प्रविश्य (for

प्रविश्य च). K3 D8 T3 पुरं (for पुरीं). M1 रम्यां (for वीरः). — ^b) K3 [इ]तरेतरं; K4. 5 D7 परस्परं (for युधिष्ठिरम्). — D3 reads 38^{ad} inf. lin. after colophon 38^{ad}. — ^c) K5 आचष्टेत यथावृत्तं; D3 आचष्ट तदा वृद्ध-. — ^d) B1. 5. 6 Dn D2-4. 9 T1. 3 -कुलं; G3 -वधं (for -जनं). — After 38, D1 reads 32^c-33^d.

Colophon. — Adhy. name: K1-3 व्यासार्जुनसमागमः; G2 अर्जुनपरिभवकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K2 Dn2 D3. 9 8; D6 T G1-3. 5 M 9 (as in text); D8 7. — Śloka no.: Dn D9 38.

After the last colophon, K1 concludes with:

समाप्तं चेदं मौसलपर्वणि । शुभम् । अस्यानु महाप्रास्थानिकं नाम पर्वं यस्यायं प्रतिसंधिः ।

जनमेजयः ।

वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौसलं भृशदारुणम् ।

पाण्डवाः किमकुर्वन्ते तथा कृष्णे दिवं गते ॥

मौसले पर्वणि अमी वृत्तान्ताः । वृष्णिशापः । मुसलप्रमाथः । उत्पातदर्शनं । प्रभासतीर्थयात्रा । भोजवृष्ण्यन्धकादिनाशः । दारुकविसर्जनम् । वासुदेवार्जुनसमागमः । वासुदेवोत्क्रमणम् । बलदेववासुदेवयोः स्वस्थानगमनं । स्त्रीप्रलापः । और्ध्वदैहिकं । द्वारकानिर्याणं । सागरेण द्वारकाप्लवनं । अर्जुनस्यास्त्रादिनाशः । स्त्रीहरणम् । वज्राभिषेकः । व्यासार्जुनसमामगश्चेति ।

इत्येतन्मौसलं पर्वं षोडशं परिकीर्तितम् ।

अध्याया अष्टौ संख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् ।

विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ।

K2 concludes with :

मुसुलेऽमी वृत्तान्ताः । वृष्णिशापः । मुसुलप्रसूतिः । उत्पात-
दर्शनं । प्रभासतीर्थयात्राप्रयाणं । भोजवृष्ण्यन्धकादीनां परस्पर-
विनाशः । दारुकविसर्जनं । बलदेववासुदेवयोः स्वस्थानगमनं ।
वसुदेवार्जुनसमागमः । वसुदेवोत्क्रमणं । स्त्रीप्रलापः । और्ध्व-
देहिकं । द्वारकानिर्याणं । सागरेण द्वारकाप्लावनं । अर्जुनस्यास्त्रादि-
नाशः । स्त्रीहरणं । कुरुक्षेत्रावतरणं । वज्राभिषेकः । व्यासार्जुन-
समागमश्चेति । समाप्तं मुसुलपर्व ।

इत्येतन्मौसलं पर्व षोडशं परिकीर्तितः ।

अध्याया अष्टौ संख्याताः श्लोकानां च शतत्रयम् ।

विंशतिश्च ततः श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ।

अध्याय ८ । श्लोक ३२० । संवत् १८२८ मि. वै. कृ. ६ भृ. ।
लिपिकृतं मिश्रभगवानदास शु० ।

K3 concludes with :

मौशलं पर्व समाप्तं षोडशम् । अत्र वृत्तान्ताः । १ यदुशापः ।
२ वज्रमुशलप्रवेशः । ३ उत्पातदर्शनं । ४ प्रभासतीर्थयात्रा । ५
भोजवृष्ण्यन्धकादीनां विनाशः । ६ दारुकविसर्जनं । ७ वासुदेव-
स्वर्गगमनं । ८ अर्जुनवसुदेवसमागमः । ९ वसुदेवस्त्रीविलापः । १०
वसुदेवोर्ध्वदेहिकं । ११ अर्जुनस्य द्वारकागमनं । १२ निर्वाणं । १३
पुरीप्लावनं । १४ अर्जुनस्यास्त्रनाशः । १५ वृष्णिकलत्रहरणं । १६
कुरुक्षेत्रावतारः । १७ वज्राभिषेकः । १८ व्यासार्जुनसमागमश्चेति ॥
समाप्तं मौशलं पर्व । अतः परं महाप्रास्थानिकं (sic) पर्व
भविष्यति । तस्यायं प्रतिसंधिः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौशलमाहवम् ।

पाण्डवाः किमकुर्वन्त तदा कृष्णे दिवं गते ॥ १ ॥

शुभं भवतु ।

K4 concludes with :

संपूर्णं शके १६७७ युवा नाम संवत्सरे मार्गशीर्षकृष्ण ३०
अमावास्या गुरौ दिनं । भगवानभट्टेन लिखितोयं पुस्तकं ।
श्रीमहाभारते मौशलपर्व समाप्तं ॥ शुभं भवतु ॥ श्रीरामचन्द्राय
नमः ।

K5 concludes with :

मौशलपर्व षोडशं समाप्तं ॥ अस्यानु महाप्रास्थानिकं भवि-
ष्यति ॥ श्रीरामाय नमः ।

B1, 3, 4 conclude with :

मौशलं पर्व समाप्तं ।

B2 concludes with :

मौशलं पर्व समाप्तं । श्रीहरिः शरणमास्तां । श्रीहरिः । श्रीः ।
श्रिकृष्णो जयतां । श्रीवामनाय नमः ।

B5 concludes with :

मौशलं पर्व समाप्तं ।

जनमेजय उवाच ।

एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौसलमाहवम् ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे दिवं गते ॥

B6 concludes with :

मौशलं पर्व समाप्तम् । अतः परं महाप्रास्थानिकं पर्व भवि-
ष्यति । तस्यायमाद्यः श्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौशलमाहवम् ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे दिवं गते ॥

Dn1 concludes with :

मौशलपर्वेदं समाप्तमिति ।

D1 concludes with :

मौसलपर्व समाप्तमिति शुभमस्तु ॥ संवत् १५४२ समये
श्रावणमासे सुदद्वादसिबुद्धवासरे विश्वेश्वरकाश्यां समीपे ॥ शुभं ॥
भैरवाय नमः ॥ अतः परं महाप्रास्थानिकं ॥

जनमेजयः ।

एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौसलमाहवम् ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे दिवं गते ॥

D2 concludes with :

मौसलपर्व समाप्तं ॥ शुभमस्तु ॥ संवत् १६६९ समये
आश्विनवदि ८ ॥ भा ६ ॥

D3 concludes with :

कृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीलक्ष्मीनृसिंहसिद्धेश्वरार्पणमस्तु । श्रीशके
१५७७ मन्मथसंवत्सरे फाल्गुनशुद्धसप्तम्यां तदिनी धूतपापस्थित-
नारायणभट्टस्य आत्मजेन कोनेरभट्टेनेदं पुस्तकं लिखितं ॥ शुभं
भवतु ।

D4 concludes with :

मौशलं पर्व समाप्तं ॥ शुभमस्तु ॥ अस्यानन्तरं महाप्रास्थानिकं
पर्व भविष्यति । तस्यायमाद्यश्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौसलमाहवम् ।
पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे दिवं गते ॥
श्रीरस्तु ॥ भा ४२ ॥

D5 concludes with :

समाप्ते मौसले राजन्वस्त्राद्यैश्चार्यं वाचकम् ।
ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या वेदवेदान्तपारगान् ॥
मौसलपर्व समाप्तं । शुभमस्तु ॥ ग्रंथसंख्या २६० ॥ भा ५७ ॥

D6 concludes with :

समाप्ते मौसले राजन्वस्त्राद्यैश्चार्यं वाचकम् ।
ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या गन्धमाल्यसमन्वितम् ॥
मौसलपर्व समाप्तं ॥

D7 concludes with :

मौसलपर्व समाप्तं । श्रीः ॥ श्री अरुणगिरीशाय नमः ॥
॥ श्रीः ॥ श्रीराम ॥ भा ३३ ॥

D8 concludes with :

मौशलं पर्व समाप्तं । अत्रामी वृत्तान्ताः । ऋषिशापः ।
दुर्निमित्तं । तीर्थयात्रा । वृष्णिनाशः । हलधरोत्क्रान्तिः । दारुक-
विसर्जनं । वासुदेवोत्क्रान्तिः । अर्जुनागमनं । स्त्रीविलापः ।
वृष्णिदाहः । द्वारकानिर्याणं । समुद्रप्लावनं । दस्यूनां युद्धं ।
गाण्डीवपराभवः । अस्त्रविपत्तिः । कलत्रहरणं । कुरुक्षेत्रावतरणं ।
वज्राभिषेकः ॥ व्यासवाक्यं । अतः परं महाप्रस्थानिकं । तस्याय-
मभिसंधिः ।

एवं वृष्ण्यन्धककुलेत्यादि ।

D9 concludes with :

मौशलपर्वणि समाप्तं ।

T2 concludes with :

अभ्रश्यामः पिंगजटाबद्धकलापः
प्रांशुर्दण्डी कृष्णमृगत्वक्परिधानः ।
साक्षालोकान्पावयमानः कविमुख्यः
पाराशर्यः पर्व सुरुपं विवृणोतु ॥
मौसलपर्व समाप्तं । श्रीकृष्णाय नमः ।

T3 concludes with :

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।
मौसलपर्व समाप्तं । श्रीरामचन्द्रपरब्रह्मणे । कृष्णार्पणमस्तु
आङ्गिरसनामसंवत्सरश्रावणमासः । अङ्गारकवरं नोरि लक्ष्मणय-
गारि प्रतिनुन्नक्रमाननु मौसलपर्वं कोचल्लं कोटि वेंकटारिगारि-
किमन्निप्रगलसुव्वय्य समाप्तमुगावाशियिच्चेनु श्रीसीतारामार्पण
मस्तु । श्रीः ८७ कृत्वा लिखितं ज्ञेयम् ।

T4 concludes with :

समाप्ते मौसले राजन्वस्त्राद्यैश्चार्यं वाचकम् ।
ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या गन्धमाल्यसमन्वितम् ॥
इति मौशलं पर्व समाप्तं । श्रीकृष्णाय नमः ॥

G1 concludes with :

समाप्ते मौसले राजन्वस्त्राद्यैश्चार्यं वाचकम् ।
ब्राह्मणान्भोजयेद्भक्त्या गन्धमाल्यसमन्वितम् ।
मौसलपर्व समाप्तं । हरिः ॐ । शुभमस्तु । श्रीगुरुभ्यो नमः ।
करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।
हरिः ॐ । ॐ । श्री श्री श्री ॥

G3 concludes with :

मौसलपर्वसमाप्तिर्जाता ।

G5 concludes with :

श्रीकृष्णः शरणं मम । ॐ तत्सत् ॥ मौशलं पर्व संपूर्णं ॥

M1 concludes with :

समाप्तं च मौसलपर्व । श्रीगणपतये नमः ।

M2 concludes with :

मौसलपर्व समाप्तं ।

कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यशः ।
केशवाराधने साक्षाज्जन्मजन्मान्तरेष्वपि ॥

M3 concludes with :

मौसलपर्व समाप्तं । वासुदेवाय नमः । शुभं भवतु । श्री-
गुरुभ्यो नमः ॥

M4. 5 conclude with :

मौशलं समाप्तं ।

APPENDIX I

This Appendix gives the additional passage found in certain MSS. which was too long for being included in the footnotes to the constituted text. The variants cited below the passage are of the same order as those cited below the additional (star)

1

T G1-3, 5 M ins. after 16, 5, 25 : D5, 6 after 15, 5, 25^{abc} :

नमो नमस्ते भगवन्शार्ङ्गधन्व-

न्धर्मस्थित्या प्रादुरासीर्धरायाम् ।

कंसाख्यादीन्देवशत्रूंश्च सर्वा-

न्हत्वा भूमिः स्थापिता भारतप्ता ।

दिव्यं स्थानमजरं चाप्रमेयं [5]

दुर्विज्ञेयं चागमैर्गम्यमग्र्यम् ।

गच्छ प्रभो रक्ष चार्तिं प्रपन्ना-

न्कल्पे कल्पे जायमान स्वमूर्त्या ।

passages, excluding corrupt readings and discrepant readings of single MSS., while minor variants are generally ignored and obvious scribal errors silently corrected.

इत्येवमुक्त्वा देवसंघोऽनुगम्य

श्रिया युक्तं पुष्पवृष्ट्या ववर्ष । [10]

वाणी ह्यासीत्संश्रिता रूपिणी सा

भानोर्मध्ये प्रविश त्वं तु राजन् ।

भुजैश्चतुर्भिः समुपेतं ममेदं

रूपं विशिष्टं दिवि संस्थितं च ।

भूमौ गतं पूजयताप्रमेयं [15]

सदा हि तस्मिन्निवसामि देवाः ।

देवा निवृत्तास्तत्पदं नामुवन्तो

बुद्ध्या देवं संस्मरन्तः प्रतीताः ।

ब्रह्माद्यास्ते तद्गुणान्कीर्तयन्तः

शुभाल्लोकान्स्वान्प्रपेदुः सुरेन्द्राः । [20]

1

[(L. 1) D5, 6 om. from नमो up to पूजयता (in line 15). T4 G2 नमस्ते (for नमो). — (L. 2) T2 धर्मे स्थित्वा; G3 धर्मस्थित्या; G5 M °स्थित्यर्थ (for °स्थित्या). T4 G2, 5 M4, 5 प्रादुरासीद् (for °रासीर्). T2 M3 धरण्यां; M5 तमायां (for धरायाम्). — (L. 3) T1 कंसादिकान्; T3 °द्याख्यान्; G3 °ख्येयान् (for °ख्यादीन्). — (L. 5) T1 G3 त्वजरं (for अ°). T3 तु (for च). — (L. 6) T4 om. दुर्विज्ञेयं. M3 दिव्यम् (for गम्यम्). T1 G3 आद्यं; G5 M2, 3 अस्य; M5 अद्य (for अग्र्यम्). — (L. 7) T1, 3 G3 M5 चास्मान् (for चार्तिं). — (L. 8) T1 M3 जायमानान्; T4 G1, 2 M2 °मानः (for °मान). T1 स्वमूर्त्यान्; T4 G1 च मूर्त्यान्; G2 च मूर्त्या (for स्वमूर्त्या). — (L. 9) T1 -संघाः प्रणम्य (for -संघोऽनुगम्य). — (L. 10) T1 भक्त्या युक्ताः; T3 श्रेययुक्तं; G3, 5 M5 श्रद्धायुक्ताः (G5 °क्तं; M5 °क्तः) (for श्रिया युक्तं). T1 -वृष्टि (for -वृष्ट्या). T1 G3 ववर्षुः (for °र्ष). — (L. 11) T2 [अ]श्रावीत्; T4 G1, 2 चासीत् (for ह्या°). M2, 4

संश्रुता; M5 संश्रिणी (for संश्रिता). M5 च (for सा). — (L. 12) T1, 3 G3 विशतस्तस्य; G5 M2 प्रविश तं तु; M1, 3, 4 प्र (M1 प्रा) विश (M3 °श) तस्तु (for प्रविश त्वं तु). T2 च (for तु). — (L. 13) T4 शुभैश्च (for भुजैश्च). G2 M5 समुपेतं (for °पेतं). T2 ए[इ]दं; G3 एतद्; M5 एतं (for ममेदं). — (L. 14) T3 दिवि वै; G1, 2 जीवितं (for दिवि). — (L. 15) T1 भूमिं (for भूमौ). T2, 3 पूजयिता (for °यता). D5, 6 प्रमेयं (for [अ]प्रमेयं). — (L. 16) G3 तथा (for सदा). G2 [अ]सि (for हि). D5, 6 निवसाव; T3 °साम; T4 °सन्ति; G1, 2 °सामीति; G5 M1-3 प्रवसामि (for निव°). D5, 6 देवे (for देवाः). — (L. 17) T1 श्रुत्वा देवास्; G3 M1, 2, 4, 5 निवृत्ता देवास् (by transp.). T2 -पथं (for -पदं). T1 नोद्धतं तं (sic); T2, 3 G5 प्राप्नुवन्तो (for नामु°). — (L. 18) T1 प्रत्यदेशं (sic); G3 बुद्ध्यादेशं; M4 बुद्ध्या देवाः (for बुद्ध्या देवं). — (L. 19) T1 G3 ब्रह्मेशाद्यास्; T2 ब्रह्मादयस्ते (for °द्यास्ते). G5 M1-4 -गुणं (for -गुणान्). — (L. 20) T1 सुखाल्ल (for शुभाल्ल).

CRITICAL NOTES

On the Mausala-parvan

☞ Purely exegetical Notes are given sparingly and only where necessary. A few corrections and additions required in the constituted text, and in the Critical Apparatus given below the same, are included in the following Notes, enclosed within square brackets.

2

4 °) सारण, son of रोहिणी, वसुदेव's wife, was a brother of Kṛṣṇa. He is mentioned as being present in the Sabhāparvan (2. 4. 26^d).

6 ^b) बभ्रु was the name not only of one of the Yādavas (commonly designated अकूर, a reliable devotee of Kṛṣṇa), but also the name of a son of sage Viśvāmitra; and the question as posed by Sāraṇa and his associates would hence all the more enrage the sages. As Cv points out, the word अमित-तेजसः can be, *prima facie*, vocative plural; but in another sense it can also be an adjective qualifying बभ्रुः (gen. sing.) as referring to the sage's son.

10 °) [Line 5, *om.* (for जरा), and in its place, *ins.* Cv जरः (gloss : जरनामको व्याधः); Cn (gloss : जरा नामा कश्चित्कैवर्तः) जरा (as in text).] — ^d) [Line 2, *before* वेत्स्यति, *ins.* Cv (gloss : शरवेधं करिष्यति).]

3

☞ Compare the omens listed in 6. 2. 17 to 3. 42, and the Critical Notes on the same.

4 ^b) On विभिन्नमणिकाः Cv gives the following gloss : विभिन्नाः मणिकाः, वस्त्रादिस्थापनार्थं कृतानि मृण्मयमाण्डानि, — quoting Amara 2. 9. 31.

16 ^d) See note on 6. 3. 28 and 30. — [*Text* : read तां दृष्ट्वा for तान्दृष्ट्वा. — *Crit. App.* : after ^d), substitute — K₁ T₂. 4 M₁. 2 तां; M₅ ता (for तान्), for — N (except K₁), T₁. 3 G₁-3. 5 M₃. 4 तान्; M₅ ता (for तां).]

19 Compare 11. 25. 40-42. In 11. 25. 45, Kṛṣṇa

himself definitely says : परस्परकृतं नाशमतः प्राप्स्यन्ति यादवाः । [Colophon : after वासुदेववाक्यं, insert a semi-colon, and add Cv : कृष्णवाक्यं.]

4

3 For the gift to Kṛṣṇa of the *cakra* named Vajranābha, cf. 1. 216. 21.

9 The प्रभास is generally identified with what became known, in later times, as सोमनाथ in Gujarat.

16ff. In the inglorious night-attack by अश्वत्थामन् on the Pāṇḍava camp, as described in the Sauptika-parvan, कृप and कृतवर्मा (= हार्दिक्य) assisted the murder by preventing the victims escaping (cf. 10. 8. 5, 100). Hence the charge made by युयुधान (= सात्यकि = शैनेय), which was approved by प्रद्युम्न. In the counter-attack (4. 20), Kṛtavarmā refers to सात्यकि's own unchivalrous act in cutting off the head of भूरिश्रवस् (= यूपकेतु) — whose right hand was already cut off in the battle — an act disapproved by Kṛṣṇa and others (see 7. 118. 34-36). In defending his conduct, सात्यकि refers to the charge laid — wrongly as it turned out later — upon Kṛṣṇa himself regarding the stealing of the स्यमन्तक jewel. This offended सत्यभामा who sought Kṛṣṇa's sympathy and help. [अङ्के, Cv : समीपे । cf. अङ्को नाटकविच्छेदे संख्यायां युधि भूषणे । समीपे रूपके स्थाने, quoted by Cv as from Amara). Sātyaki, however, replies by cutting off Kṛtavarman's head (st. 27), and is himself attacked and killed by the opponents (st. 31). Kṛṣṇa's son प्रद्युम्न interferes and is himself killed (st. 33). Kṛṣṇa also joins in, and a general slaughter ensues (st. 36ff.).

[Colophon : line 2, for नाश read नाशः; Cv : यादवसंहारः.]

5

4-6 This Babhru (alias अक्रूर), upon whom Kṛṣṇa placed greatest reliance, and to whose care he wanted, pending Arjuna's arrival, to entrust the women-folk, was unfortunately himself killed; and the women at द्वारका had to be, under the circumstance, entrusted to the care of Kṛṣṇa's old father, वसुदेव.

10^a-11^b Kṛṣṇa's present assurance to the women would seem to be inconsistent with his divine nature and omniscience. He must have, as such, known that Arjuna was not likely to save them.

12. If श्वेत = श्वेतद्वीप, the geographical position assigned to it here would be different from the position assigned to it in the Śāntiparvan, 12. 322. 8^a — क्षीरोदधेरुत्तरतो हि द्वीपः ।

21 [Line 4 : after M, ins. Cv.] — 29*, line 2 : at the end of the para, add : Cv — स्वलक्ष्म्या सह ऊर्ध्वं गच्छन्नित्यत्र रुक्मिण्याः स्वस्य च ऊर्ध्वं गमनमेव, न तु देहत्याग इति सूचितम् । The P. P. S. edition and Cv here give much additional matter emphasizing Kṛṣṇa's divine nature. This is not supported by most of the N MSS. used for our Critical Apparatus (vide Appendix No. I). For instance, Cv observes on 8. 31 : वासुदेवस्य शरीरं स्वर्गारोहणसमये जनमोहनार्थं कृतं कृत्रिमं शरीरम् । सहजविश्वरूपदेहस्य दाहायोगात् ।

6

3 [^a) Add — ❀ Cv : नैतदस्तीति चाब्रवीत् — कृष्णस्योपेक्षणादेतद्राज्यमेव नास्तीत्यब्रवीत् । ❀]

8-10 For the river-simile, which is of frequent occurrence in the Epic, see Dronaparvan, adhy. 13. 8-18, and Notes on the same, p. 1145.

7

5 ^{ab}) The two pupils of अर्जुन are (1) साल्यकि (= शैनेय = युयुधान) and (2) प्रद्युम्न (= रौक्मिणेय).

9 ^a) वैद्य = शिशुपाल ; see 2. 42. 21.

10 For the death of एकलव्य, cf. 7. 156. 19ff.

11 ^{ad}) Even वसुदेव, the father of Kṛṣṇa — it should be noted — was puzzled to find his son taking

no steps to prevent the ignominious end of the family.

15 ^{ab}) Cf. 7. 10. 38^{ab}. — ^a) माधव, descendant of मधु, here used by कृष्ण to address his father वसुदेव.

8

1 बीभत्सुः = अर्जुनः. Cf. 4. 39. 16 — न कुर्यां कर्म बीभत्सं युध्यमानः कथंचन । तेन देवमनुष्येषु बीभत्सुरिति विश्रुतः ॥

9 ^b) निभृतान् — the several variants are nothing but marginal explanations of the somewhat unfamiliar original word.

17 ^{ad}) This mode of lamentation is still current in this particular region.

18 ^c) अन्वारोढुं — the wife's burning herself on the funeral pile of her husband — the custom of सती — is evidenced in the Epic in the case of Pāṇḍu's wife माद्री (1. 117. 28); Vasudeva's wives देवकी, भद्रा, रोहिणी and मदिरा mentioned in the present stanza ; and Kṛṣṇa's eight wives mentioned in 40*. Some widows, such as the wives of अक्रूर (st. 70), take to प्रव्रज्या or ascetic life ; cf. also st. 72, where सत्यभामा and other wives of Kṛṣṇa are stated to have taken to *tapas* in forest. The custom was therefore ancient but not compulsory. It is also to be noted that the widow who actually burns herself (सहगमन) on the funeral pile *along with the husband's corpse* (cf. 8. 24) is alone entitled to be called सती (see Dr. P. V. Kane's History of Dharmaśāstra, Vol. II, pt. 1, p. 627).

21 ^a) Vasudeva, Kṛṣṇa's father, is described as having the आश्वमेधिक छत्र in the front of his funeral procession, as he had actually performed an अश्वमेध sacrifice. Compare also 2. 42. 9.

35 ^{ad}) पादरक्षौ, foot soldiers or infantry along with the उत्तरायुधिकाः or reserve fighting-battalions.

43 ^a) The first goal of the journey from द्वारका is said to be the पञ्चनद, the land of five rivers. These rivers are named शतद्रु (= Sutlej), विपाश (= Beas), इरावती (= Rāvi), चन्द्रभागा (= Chenab), and वितस्ता (= Jhelum or Behub), which water the region known as the Punjab. Before द्वारका was submerged under the ocean (8. 40), we will have to assume

that the modern Rana of Cutch was a region of considerable dry land allowing a straight north-western journey between Dvārakā and the Punjab, without being required to pass through the modern Sindh. The five rivers probably did not, in the pre-Epic age, unite into the one large river named Sindhu, flowing through modern Sindh. At least some of them, e. g., the Sarasvatī, joined the sea by independent south-western course, or following her course much longer than at present, was eventually dried up in the desert. This region was at the time inhabited by the Ābhīras, as mentioned in 9. 16. There are enough indications in the area of a violent geological transformation in a relatively modern period.

47 ^d) लोप्त्रहारिणः, 'plunderers.'

9

5 ^a) The first guess of Vyāsa is expected to

be correct: viz. अवीरजामिघात or an attack from आभीरस (who cannot be designated as real वीरस or heroes). The Cn variant अवीरजानुगमन (of which the commentator gives a word-for-word explanation not at all appropriate to the context) has therefore to be rejected.

27, 58* The incident here mentioned can be read in the Brahmapurāṇa, 212. 83-84, 86—

यस्माद्विरूपरूपं मां मत्वा हासावमानना ।

भवतीभिः कृता तस्मादेष शपं ददामि वः ॥ ८३

मत्प्रसादेन भर्तारं लब्ध्वा तु पुरुषोत्तमम् ।

मच्छापोपहताः सर्वा दस्युहस्तं गमिष्यथ ॥ ८४

एवं तस्य मुनेः शपादष्टावक्रस्य केशवम् ।

भर्तारं प्राप्य ताः प्राप्ता दस्युहस्तं वराङ्गनाः ॥ ८५

The curse of Aṣṭāvakra refers to the ladies being seized and taken away by the आभीरस.

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	Not numbered	Not numbered	—
1. 1-6 ^{ab}	1. 1-6 ^{ab}	1-6 ^{ab}	1. 1-6 ^{ab}
1. 6 ^{ed}	1. 6 ^{ed}	6 ^{ed}	—
2* (subst. 6 ^{ed})	—	—	1. 6 ^{ed}
3*	—	—	1. 7
1. 7-11	1. 7-11	7-11	1. 8-12
2. 1	1. 12	12	1. 13
4*	—	—	—
2. 2-11 ^{ab}	1. 13-22 ^{ab}	13-22 ^{ab}	1. 14-23 ^{ab}
2. 11 ^{ed}	1. 22 ^{ed}	22 ^{ed}	—
2. 12	1. 23 ^{ab}	23 ^{ab}	1. 23 ^{ed}
2. 13-15 ^{ab}	1. 23 ^{ed} -25	23 ^{ed} -25	1. 24-26 ^{ab}
5*	1. 26 ^{ab}	26 ^{ab}	—
2. 15 ^{ed}	1. 26 ^{ed}	26 ^{ed}	1. 26 ^{ed}
2. 16 ^{ab}	1. 27 ^{ab}	27 ^{ab}	1. 26½
2. 16 ^{ed}	1. 27 ^{ed}	27 ^{ed}	1. 27½ ^{ab}
2. 17 ^{ab}	—	—	1. 27½ ^{ed}
6* (subst. 17 ^{ab})	1. 28 ^{ab}	28 ^{ab}	—
7*	—	—	—
2. 17 ^{ed}	1. 28 ^{ed}	28 ^{ed}	1. 28½ ^{ab}
8*	1. 29 ^{ab}	29 ^{ab}	1. 28½ ^{ed}
2. 18-20 ^{ab}	1. 29 ^{ed} -31 ^{ed}	29 ^{ed} -31	1. 29½-31½ ^{ab}
2. 20 ^{ed}	1. 31 ^{ed}	32	1. 31½ ^{ed}
3. 1	2. 1	33	2. 1
3. 2 ^{ab}	2. 2 ^{ab}	34 ^{ab}	2. 2 ^{ab}
9* (subst. 2 ^{ab})	—	—	—
10*	—	—	—
3. 2 ^{ed}	2. 2 ^{ed}	34 ^{ed}	2. 2 ^{ed}
11*	2. 3	35	—
3. 3-4 ^{ab}	2. 4-5 ^{ab}	36-37 ^{ab}	2. 3-4 ^{ab}
12*	2. 5 ^{ed}	37 ^{ed}	—
3. 4 ^{edef}	2. 6	38	2. 4 ^{ed} , 4½
3. 5-13 ^{ab}	2. 7-15 ^{ab}	39-47 ^{ab}	2. 5½-13½ ^{ab}
13*	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
3. 13 ^{cd} -20	2. 15 ^{cd} -22	47 ^{cd} -54	2. 13½ ^{cd} -20½
14*	—	—	—
3. 21-22	2. 23-24	55-56	2. 21½-22½
4. 1	3. 1	57	3. 1
15*	3. 2	58	3. 2
16*	—	—	—
4. 2-5	3. 3-6	59-62	3. 3-6
17*	—	—	3. 7
4. 6-17 ^{ab}	3. 7-18 ^{ab}	63-74 ^{ab}	3. 8-19 ^{ab}
4. 17 ^{cd}	3. 18 ^{cd}	74 ^{cd}	3. 19 ^{cd}
18* (subst. 17 ^{cd})	—	—	3. 21 ^{ab}
4. 18	3. 19	75	3. 20
4. 19 ^{ab}	3. 20 ^{ab}	76 ^{ab}	—
4. 19 ^{cd}	3. 20 ^{cd}	76 ^{cd}	3. 21 ^{cd}
4. 20-23	3. 21-24	77-80	3. 22-25
4. 24 ^{ab}	3. 25 ^{ab}	81 ^{ab}	3. 25½
4. 24 ^{cd} -26 ^{ab}	3. 25 ^{cd} -27 ^{ab}	81 ^{cd} -83 ^{ab}	3. 26½-27½
4. 26 ^{cd}	3. 27 ^{cd}	83 ^{cd}	3. 28
4. 27-33 ^{ab}	3. 28-34 ^{ab}	84-90 ^{ab}	3. 29-35 ^{ab}
19* †	3. 34 ^{cd}	90 ^{cd}	3. 35 ^{cd}
4. 33 ^{cd}	3. 35 ^{ab}	91 ^{ab}	3. 35½
4. 34-46 ^{ab}	3. 35 ^{cd} -47 ^{cd}	91 ^{cd} -103	3. 36½-48½ ^{ab}
4. 46 ^{cd}	3. 47 ^{cd}	104	3. 48½ ^{cd}
5. 1	4. 1	105	4. 1
5. 2 ^{ab}	4. 2 ^{ab}	106 ^{ab}	4. 1½
5. 2 ^{cd} -4 ^{ab}	4. 2 ^{cd} -4 ^{ab}	106 ^{cd} -108 ^{ab}	4. 2½-3½
5. 4 ^{cd}	4. 4 ^{cd}	108 ^{cd}	4. 4
5. 5 ^{ab}	4. 5 ^{ab}	109 ^{cd}	4. 4½
5. 5 ^{cd}	4. 5 ^{cd} -6 ^{ab}	109 ^{cd} -110 ^{ab}	4. 5½
5. 6 ^{ab}	4. 6 ^{cd}	110 ^{cd}	4. 6
5. 6 ^{cd}	4. 7 ^{ab}	111 ^{ab}	4. 6½
5. 7 ^{ab}	4. 7 ^{cd}	111 ^{cd}	4. 7
5. 7 ^{cd}	4. 8	112	4. 8
5. 8	4. 9	113	4. 9
5. 9 ^{ab}	4. 10 ^{ab}	114 ^{ab}	4. 9½
5. 9 ^{cd} -10 ^{ab}	4. 10 ^{cd} -11 ^{ab}	114 ^{cd} -115 ^{ab}	4. 10½

† Star no. 20* is omitted through oversight.

CONCORDANCE

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
5. 10 ^{cd}	4. 11 ^{cd}	115 ^{cd}	4. 11
5. 11	4. 12	116	4. 11½, 12
5. 12 ^{ab}	4. 13 ^{ab}	117 ^{ab}	4. 13 ^{ab}
5. 12 ^{cd}	4. 13 ^{cd}	117 ^{cd}	4. 13 ^{cd}
21* (subst. 12 ^{cd})	—	—	—
5. 13 ^{ab}	4. 14 ^{ab}	118 ^{ab}	4. 13½
22*	—	—	4. 14 ^a
5. 13 ^c	4. 14 ^c	118 ^c	4. 14 ^b
5. 13 ^d	4. 14 ^d	118 ^d	4. 15 ^a
5. 14-15 ^{abcd}	4. 15-16	119-120	4. 15 ^b -16 ^d , 16½ ^a
5. 15 ^{ef}	4. 17 ^{ab}	121 ^{ab}	4. 16½ ^b , 17 ^a
23* (subst. 15 ^{ef})	—	—	—
24*	—	—	4. 17 ^b
5. 16-17	4. 17 ^{cd} -19 ^{ab}	121 ^{cd} -123 ^{ab}	4. 18-19
25*	—	—	4. 20
5. 18	4. 19 ^{cd} -20 ^{ab}	123 ^{cd} -124 ^{ab}	4. 21
26*	4. 20 ^{cd} -21 ^{ab}	124 ^{cd} -125 ^{ab}	4. 22
5. 19	4. 21 ^c -22 ^{ab}	125 ^{cd} -126 ^{ab}	4. 23
5. 20 ^{abcd}	4. 22 ^{cd} -23 ^{ab}	126 ^{cd} -127 ^{ab}	—
27* (subst. 20 ^{abcd})	—	—	4. 23½
5. 20 ^{ef}	4. 23 ^{cd}	127 ^{cd}	4. 24½ ^{ab}
5. 21 ^{abc}	4. 24 ^{abc}	128 ^{abc}	4. 24½ ^{cd} , 25½ ^a
28*	—	—	4. 25½ ^{bcd} , 26 ^a
5. 21 ^d	4. 24 ^d	128 ^d	4. 26 ^b
29* (subst. 21 ^{cd})	—	—	—
30*	—	—	—
5. 22	4. 25	129	4. 27
31*	—	—	—
5. 23	4. 26	130	4. 28
5. 24 ^{ab}	4. 27 ^{ab}	131 ^{ab}	—
32* (subst. 24 ^{ab})	—	—	4. 29 ^{ab}
5. 24 ^{cd} -25 ^{ab}	4. 27 ^{cd} -28 ^{ab}	131 ^{cd} -132 ^{ab}	4. 29 ^{cd} -30 ^{ab}
33*	—	—	—
5. 25 ^{cd}	4. 28 ^{cd}	132 ^{cd}	4. 30 ^{cd}
App. I, 1-16	—	—	4. 31-35
6. 1-5 ^{ab}	5. 1-5 ^{ab}	133-137 ^{ab}	5. 1-5 ^{ab}
6. 5 ^{cd}	5. 5 ^{cd}	137 ^{cd}	5. 5 ^{cd}
34* (subst. 5 ^d)	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
6. 6-15	5. 6-15	138-147	5. 6-15
7. 1-2	6. 1-2	148-149	6. 1-2
35*	6. 3	150	6. 3
7. 3 ^{abcd}	6. 4	151	6. 4
7. 3 ^{ef}	6. 5 ^{ab}	152	6. 4½
7. 4-10	6. 5 ^{cd} -12 ^{ab}	153-159	6. 5½-11½
7. 11	6. 12 ^{cd} -13 ^{ab}	160	6. 12, 12½
36* lines 1-8	6. 13 ^{cd} -17 ^{ab}	161-164	6. 13½-16½
36* line 9	6. 17 ^{cd}	165 ^{ab}	6. 17
7. 12-13	6. 18-19	165 ^{cd} -167 ^{ab}	6. 18-19
7. 14 ^{ab}	6. 20 ^{ab}	167 ^{cd}	6. 19½
7. 14 ^{cder}	6. 20 ^{cd} -21 ^{ab}	168	6. 20½
7. 15 ^{ab}	6. 21 ^{cd}	169 ^{ab}	6. 21½ ^{ab}
37*	—	—	—
7. 15 ^{cd} -22 ^{ab}	6. 22-28 ^{cd}	169 ^{cd} -176 ^{ab}	6. 21½ ^{cd} -28½ ^{ab}
38*	—	—	—
7. 22 ^{cd}	6. 28 ^{ef}	176 ^{cd}	6. 28½ ^{cd}
8. 1-5	7. 1-5	177-181	7. 1-5
8. 6	7. 6	182	7. 5½, 6
8. 7-30	7. 7-30	183-206	7. 7-30
39*	—	—	7. 31
8. 31	7. 31	207	7. 32
40*	—	—	—
8. 32 ^{abcd}	7. 32	208	7. 33
8. 32 ^{ef} -34 ^{ab}	7. 33-34	209-210	7. 34-35
8. 34 ^{cder}	7. 35	211	7. 36
8. 35-40	7. 36-41	212-217	7. 37-42
41*	7. 42	218	7. 43
42*	—	—	—
8. 41-46 ^{ab}	7. 43-48 ^{ab}	219-224 ^{ab}	7. 44-49 ^{ab}
43*	—	—	—
8. 46 ^{cd}	7. 48 ^{cd}	224 ^{cd}	7. 49 ^{cd}
44*	—	—	—
8. 47-52 ^{ab}	7. 49-54 ^{ab}	225-230 ^{ab}	7. 50-55 ^{ab}
45*	—	—	—
8. 52 ^{cd} -53 ^a	7. 51 ^{cd} -55 ^a	230 ^{cd} -231 ^a	7. 55 ^{cd} -56 ^a
46*	—	—	—
8. 53 ^{bcd}	7. 55 ^{bcd}	231 ^{bcd}	7. 56 ^{bcd}

CONCORDANCE

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
8. 54-60	7. 56-62	232-238	7. 57-63
8. 61	7. 63	239	—
8. 62-63	7. 64-65	240-241	7. 64-65
8. 64 ^{ab}	7. 66 ^{ab}	242 ^{ab}	7. 65 $\frac{1}{2}$
8. 64 ^{cd}	7. 66 ^{cd}	242 ^{cd}	—
8. 65	7. 67	243	7. 66 $\frac{1}{2}$
8. 66 ^{ab}	7. 68 ^{ab}	244 ^{ab}	—
47* (subst. 66 ^{ab})	—	—	7. 67 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
8. 66 ^{cd} -67 ^{ab}	7. 68 ^{cd} -69 ^{ab}	244 ^{cd} -245 ^{ab}	7. 67 $\frac{1}{2}$ ^{cd} -68 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
48*	—	—	7. 68 $\frac{1}{2}$ ^{cd}
8. 67 ^{cd} -70	7. 69 ^{cd} -72	245 ^{cd} -248	7. 69, 70-72
49*	—	—	—
8. 71-72	7. 73-74	249-250	7. 73-74
50*	—	251	—
8. 73-74	7. 75-76	252-253	7. 75-76
9. 1-4	8. 1-4	254-257	8. 1-4
51*	8. 5 ^{ab}	258 ^{ab}	8. 5 ^{ab}
52*	—	—	—
9. 5-6	8. 5 ^{cd} -7 ^{ab}	258 ^{cd} -260	8. 5 ^{cd} -6, 6 $\frac{1}{2}$
53*	—	—	—
9. 7	8. 7 ^{cd} -8 ^{ab}	261	8. 7 $\frac{1}{2}$
54*	—	—	8. 8 $\frac{1}{2}$ -9 $\frac{1}{2}$
55*	—	—	—
9. 8-18	8. 8 ^{cd} -19 ^{ab}	262-272	8. 10 $\frac{1}{2}$ -20 $\frac{1}{2}$
56*	—	—	—
9. 19-22	8. 19 ^{cd} -23 ^{ab}	273-276	8. 21 $\frac{1}{2}$ -24 $\frac{1}{2}$
57*	—	—	8. 25 $\frac{1}{2}$ ^{ab}
9. 23-24 ^{ab}	8. 23 ^{cd} -24	277-278 ^{ab}	8. 25 $\frac{1}{2}$ ^{cd} , 26 $\frac{1}{2}$
9. 24 ^{cd}	8. 25 ^{ab}	278 ^{cd}	8. 27
58*	—	—	8. 28
9. 25-27	8. 25 ^{cd} -28 ^{ab}	279-281	8. 29-31
59*	—	—	8. 32
9. 28-32	8. 28 ^{cd} -33 ^{ab}	282-286	8. 33-37
60*	—	—	—
9. 33-38 ^{ab}	8. 33 ^{cd} -38 ^{cd}	287-292 ^{ab}	8. 38-43 ^{ab}
9. 38 ^{cd}	8. 38 ^{cd}	292 ^{cd}	8. 43 ^{cd}

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON;

A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;

RAGHU VIRA; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†;

H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 19

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona and Delhi; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1959

THE
MAHĀPRASTHĀNIKA-
PARVAN

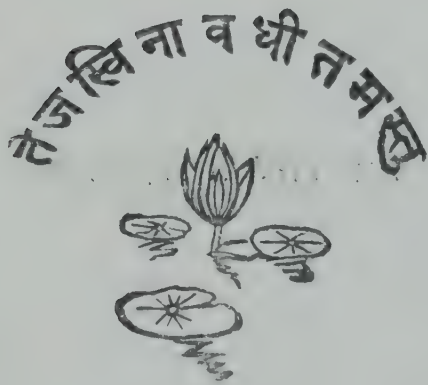
BEING THE SEVENTEENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

SHRIPAD KRISHNA BELVALKAR

*Honorary Fellow of the Royal Asiatic Society of Great Britain
and Ireland, and of the Asiatic Society of Bombay
Silver Jubilee Medallist, Bhandarkar Oriental Research Institute*

SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT, DECCAN COLLEGE, POONA
AND BANARAS HINDU UNIVERSITY, BANARAS

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1959

☞ The Āframavāsikaparvan (No. 15), forming the first part ; the Mausalaparvan (No. 16), the second part ; the Mahāprasthānikaparvan (No. 17), the third part ; and the Svargārohanaparvan (No. 18), the fourth part of Volume Nineteenth were published together as Vol. 19 on the 7th of September, 1959.

*Printed at the cost of subvention from
The State of Orissa
given at the instance of
DR. HARE KRUSHNA MAHTAB
As a Tribute to the Scholars engaged in the Work*

All rights reserved

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona 4 ; and
Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Secretary, BORI.

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
 addl. = additional.
 adhy. = adhyāya(s).
 App. = Appendix.
 Arj. = Arjunamiśra.
 B. = Bombay edition of the Mbh.
 (Śaka 1799).
 BG. = Bhagavadgītā.
 C. = Calcutta ed. of the Mbh.
 chap. = chapter(s).
 comm. = commentary(taries).
 cont. = continue(s).
 corr. = corrected, correction.
 Crit. App. = Critical Apparatus.
 Dev. = Devabodha.
 ed. = edition.
 fig. = figure(s).
 fol. = folio(s).
 foll. = following.
 fragm. = fragment(ary).
 hapl. = haplographic(ally).
 illeg. = illegible.
 inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
 ins. = insert(s).
 int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
 interp. = interpolate(s).
 introd. = introduction, introductory.
 K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
 L. = Line.
 M. = Madras edition of the Mbh. (by
 P. P. S. Sastri, 1931-1936).
 m or marg. = marginal(ly).
 Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 64).
 Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
 Mbh. = Mahābhārata.
 Nil. = Nīlakaṇṭha.
 O-J. = Old-Javanese.
 om. = omit(s), omitting.
 orig. = original(ly).
 post. = posterior.

pr. m. = *propria manu* (by own hand).
 prob. = probably.
 r. = repeat(s), repeated.
 Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
 ref. = refer(ence).
 resp. = respective(ly).
 sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
 st. = stanza(s).
 supp. = supplementary.
 sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
 transp. = transpose(s), transposition.
 v. = verse.
 (var.) = with variation(s).
 v. l. = *varia(e) lectio(nes)*.

✱ ✱ (in the critical footnotes) enclose
 citations from commentators.

[] besides their normal uses, enclose
additions to MS. readings.

() besides their normal uses, enclose
 superfluous letters, which should
 be *omitted* from MS. readings.

* (superior star) in the text indicates
 an *emendation*.

* * (in the MS. readings) indicate
 syllables lost through injury to MS.

~~~~~ printed below (or along the side-
 margin of) any part of the con-
 stituted text indicates that the
 reading of it is less than certain.

C denotes a "Commentary", prefixed
 to the abbreviation of the name of a
 commentator ; thus, Cd = Comm. of
 Devabodha ; Ca. n. p. s. v = Comm.
 of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Para-
 mānanda, Vidyāsāgara and Vādi-
 rāja. A "p" is added on to denote
 a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp =
 a pāṭha mentioned in the Comm.
 of Nīlakaṇṭha.

INTRODUCTION

The following thirty-six MSS. of the Mahāprasthānikaparvan, the seventeenth Book of the Mahābhārata, have been selected to constitute

THE CRITICAL APPARATUS

I N(ORTHERN) RECENSION (22 MSS.)

(a) *North-western Group*

Kaśmīrī Version [K]

K₁ = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal ; No. 207. Undated.

K₂ = Poona, Sardesai Collection of the BORI. Dated Samvat 1828, Śaka 1693 (A. D. 1771).

K₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 566 of 1882-83. Dated Śaka 1616 (A. D. 1694).

K₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 29c of 1879-80. Dated V. S. 1812 = Śaka 1677 (A. D. 1755-56).

K₅ = Jammu, State Library ; No. 3729. Undated.

(b) *Central Group*

Bangali Version [B]

B₁ = Calcutta, Royal Asiatic Society Library ; No. 3674 A. Dated Śaka 1641 (A. D. 1719).

B₂ = Dacca, University Library ; No. 481. Dated Śaka 1709 (A. D. 1787).

B₃ = Dacca, University Library ; No. 482. Dated Śaka 1660 (A. D. 1738).

B₄ = Dacca, University Library ; No. 580. Undated.

B₅ = Calcutta, Royal Asiatic Society Library; No. 10773; (17th century A. D.).

B₆ = Dacca, University Library; No. 1897. Undated.

Devanāgarī Version [D] : sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Nīlakaṇṭha (D_n)

D_{n1} = Indore, Kibe Collection; unnumbered. Undated.

D_{n2} = Jammu, State Library; No. 3976. Undated.

(ii) Devanāgarī Composite Version (D)

D₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1173. Undated.

D₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1122. Dated Samvat 1668 (A. D. 1611).

D₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1345. Undated.

D₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1220. Undated.

D₅ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1243. Undated.

D₆ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1328. Undated.

D₇ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1197. Undated.

D₈ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 69 of 1902-7. Undated.

D₉ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 532 of Viśrāma 1. Undated.

II S(OUTHERN) RECENSION (14 MSS.)

Telugu Version [T]

T₁ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Mutt Library. Unnumbered and undated.

T₂ = Lahore, D. A. V. College Library; No. 5615. Undated.

T₃ = Adyar Library; No. 29 L 28. Undated.

T₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 11815. Undated.

Skr̥antha Version [G]

- G₁ = Mysore, Sreenivas Iyengar MS. ; without number. Undated.
 G₂ = Pudukotah, State Library ; No. 322. Undated.
 G₃ = Adyar Library ; No. 29 E 25. Undated.
 G₄ = Poona, BORI Mahābhārata Collection ; MS. lately acquired from Krishna-swami Iyengar. Undated.
 G₅ = Ponnokothu Mana Library ; without number. Undated.

Malayālam Version [M]

- M₁ = Nareri Mana Library ; No. 553. Undated.
 M₂ = Cochin, State Library ; No. 43. Undated.
 M₃ = Avanapparambu Mana Library ; No. 77. Undated.
 M₄ = Calicut, Padiññare Kovilakam. Without number. Undated.
 M₅ = Malabar, Poomulli Mana Estate Library ; No. 306. Undated.

TESTIMONIA

(i) *Commentaries*

- C_n = Commentary of Nīlakaṇṭha, as in D_n.
 C_v = Commentary of Vādirāja, Mysore Oriental Library ; No. C1577. Dated Śaka 1597 (ca. A. D. 1675).

(ii) *Epitomes, Translations and Adaptations*

Kṣemendra's Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā series, No. 64).

Āndhra Bhāratamu : continuation by Tikkana (vāvilla Rāmaswāmi Sastrilu & Sons, Madras, 1919).

Javanese abridged paraphrase or adaptation, giving occasional quotations from original Sanskrit, with translation into Old-Javanese, as published in Drie Boeken van der Oudjavaansche Mahābhārata (in Kawi-tekst in Nederlandsche vertaling, vergeleken met den Sanskrit-textst : H. H. Juynboll, Leiden : 1893.

DETAILED ACCOUNT OF THE MSS.

K₁

Poona, Sardar N. Y. Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sansodhak Mandal, No. 207. Total number of folios 4. The MS. for Mahāprasthānika begins from fol. 39^a and ends with fol. 42^a. For the detailed description of K₁, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. Amongst additional passages in the Mahāprasthānika, K₁ gives 13*, which is shared by N (D₆ om.) T₃. There is neither peculiar nor shared omissions in K₁.

K₂

Poona, BORI, Mbh. Collection, No. 15. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 13.1" × 6.4", with 14 lines to a page, and 43-45 letters in a line. The MS. is dated Samvat 1828 (A. D. 1771). The MS. ends with — संवत् १८२८ मिति वैशाखकृष्ण ६, मृगुवासरे । लिपिकृतं मिश्रभगवानदासवासी आभानेरीकौ. The MS. for Mahāprasthānika begins from fol. 1^b and ends with fol. 4^b. For the detailed description of K₂, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. Amongst additional passages, K₂ gives 2*, which is peculiar to it. Star 10* is shared by K₃ alone ; 7* by K₃ D_{4.7} T_{2.3}, 9* by K₄ D_{3.4} T₃, 14* by K₃ D₂ T_{2.3}, 3* by K₃₋₅ Dn D_{2-4.7} T_{2.3}, and 13* by N (D₆ om.) T₃. Amongst omitted passages, K₂ is peculiar in omitting 2. 10^{cd} and 2. 13^b-14^a.

K₃

Poona, Bombay Government Collection (deposited at the BORI); No. 566 of 1882-83. Written on paper in Devanāgarī characters. Folios 3, with 17-18 lines to a page and 48-52 letters in a line. The MS. for the Mahāprasthānika begins from fol. 30^a and ends with fol. 32^b. For the detailed description of K₃, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. Amongst additional passages, K₃ gives 12*, which is peculiar to it. The star-passage 3* is shared by K_{2.4.5} Dn D_{2-4.7} T_{2.3}, 7* by K₂ D_{4.7} T_{2.3}, 10* by K₂ alone, 14* by K₂ D₂ T_{2.3}, while 13* by the entire N Recension plus T₃. The only peculiar omission in K₃ is 2. 22.

K₄

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute); No. 29c of 1879-80. Written on country paper in Devanāgarī characters. Folios 5. Size 12" × 7.15", with 18 lines to a page and 32-39 letters in a line. Dated Samvat 1812, Śaka 1677 (ca. A. D. 1755-56). The MS. ends with — संवत् १८१२ शालिवाहनशके १६७७ प्रवर्तमाने दक्षिणायनगते श्रीसूर्ये हेमन्तऋतौ युवानामसंवत्सरे पौषमासे शुक्लपक्षे शुभतिथौ द्वितीया मन्ददिनं । भगवानभट्टेन लिखितोयं पुस्तकम्. For the detailed description of K₄, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. Amongst additional passages, K₄ gives 3*, which is shared by K_{2.3.5} Dn D_{2-4.7} T_{2.3}; 9*, by K₂

D_{3.4} T₃; and 13*, which is shared by the entire N Recension and T₃. There is neither peculiar nor shared omissions in K₄.

K₅

Jammu, State Library ; No. 3729. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $14\frac{1}{2}'' \times 8\frac{3}{4}''$, with 15 lines to a page, and 42 letters in a line. The text is written in the centre and the commentary, Bhāratabhāvadīpa of Nilakanṭha, above and below the text. The MS. is undated. It contains the four concluding Parvans. Total number of folios 5. The Mahāprasthānikaparvan begins from fol. 1^b, and ends with fol. 5^b. Amongst additional passages, K₅ gives 3*, which is shared by K₂₋₄ Dn D_{2-4.7} T_{2.3}; and 13*, which is shared by the entire N Recension and T₃. The only peculiar omissions in K₅ are : 2. 7^{ab} and 2. 15.

B₁

Calcutta, Royal Asiatic Society Library ; No. 3674 A. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $24'' \times 1\frac{3}{4}''$, with 4 lines to a page. Total number of folios 213. The owner (who seems to be also the copyist of the MS.) is shri Ramakrishnadeva Sarmahah. The MS. is old and worn out. It bears the date Śaka 1641 (= A. D. 1719). The MS. contains the last five Parvans, from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. The only additional passage in B₁ is 13*, which is shared by the entire N Recension and T₃. There is neither peculiar nor shared omissions in B₁.

B₂

Dacca, University Library ; No. 481. Written on paper in Bangali characters. Size $16'' \times 3\frac{7}{8}''$, with 6 lines to a page. Total number of folios 252. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1709 (= A. D. 1787). It contains all the four concluding Parvans. Amongst additional passages, B₂ gives 13* which is shared by the entire N Recension and T₃. There is neither peculiar nor shared omissions in B₂.

B₃

Dacca, University Library ; No. 482. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $24'' \times 1\frac{3}{4}''$, with 4-5 lines to a page. Total number of folios 171. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1660 (= A. D. 1738). The MS. contains the last five Parvans, from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Amongst additional passages, B₃ gives 13*, which is shared by the entire N Recension and T₃. There is neither peculiar nor shared omissions in B₃.

B₄

Dacca, University Library ; No. 580. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $27'' \times 1\frac{3}{4}''$, with 4 lines to a page. Total number of folios 207. The MS. is in good condition. It is undated. The MS. contains the four concluding Parvans

from the Āśramavāsika to Svargārohaṇa. The only additional passage in B₄ is 13*, which is shared by the entire N Recension and T₂. There is neither peculiar nor shared omissions in B₄.

B₅

Calcutta, Royal Asiatic Society Library ; No. 10773. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $15\frac{1}{4}'' \times 1\frac{1}{2}''$, with 4 lines to a page. Total number of folios 90. The MS. is old, worn-out and discoloured. It belongs to the 17th century. The MS. contains all the four concluding Parvans. The only star passage in B₅ is 13*, which is shared by the entire N Recension and T₃. The only omission in B₅ is 1. 1.

B₆

Dacca, University Library ; No. 1891. Written on paper, in Bangali characters. Size $19\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 52. The MS. is old, worn-out, and undated. It contains the four concluding Parvans. Star No. 13* is the only additional passage in B₆, which is shared by the entire N Recension and T₃. There is neither peculiar nor shared omissions in B₆, as in B₁₋₄.

Dn₁

Indore, from the private collection of Sardar M. V. Kibe ; unnumbered and undated. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $15.8'' \times 6''$, with about 7-10 lines to a page, and 50-52 letters in a line. Margins carefully ruled in black and red, with double daṇḍas in red ink given throughout, as also stanza-numbers. The MS. is written in a neat and legible hand, and is fairly correct. It gives the text in the centre and the commentary of Nīlakaṇṭha above and below the text. The MS., seems to have formed part of a complete MS. of the Mahābhārata, of which eleven parvans alone are now available, those wanting being Sabhā, Droṇa, Karṇa, Śalya, Sautika, Stri, and Śānti. Total number of folios 6. The MS. for the Mahāprasthānika begins from fol. 1^b and ends with fol. 6^a. Amongst additional passages, Dn₁ gives 3*, which is shared by K₂₋₅ Dn₂ D_{2-4.7} T_{2.3}; and 13*, which is shared by the entire N Recension and T₃. There is neither peculiar nor shared omissions in Dn₁ as in B_{1-4.6}.

Dn₂

Jammu, State Library ; No. 3976. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $15\frac{1}{4}'' \times 7''$, with 12 lines to a page and 40-45 letters in a line. The text is written in the centre and the commentary, Bhāratabhāvadīpa of Nīlakaṇṭha, above and below the text. Total number of folios 7. The MS. begins from fol. 1^b and ends with fol. 7^b. It is undated. Amongst additional passages, Dn₂ gives 3*, which is shared by K₂₋₅ Dn₁ D_{2-4.7} T_{2.3}; and 13*, which is shared by N T₃. There is neither peculiar nor shared omissions in Dn₂, as in B₁₋₄.

D₁

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1173. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $11\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 12 lines to a page. Total number of folios 6. The MS. is old, worn-out and undated. D₁ gives the star-passage 13*, which is shared by the entire N Recension and T₃. There is neither peculiar nor shared omissions in D₁.

D₂

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1122. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $13\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 6. The MS. is dated Samvat 1668 (= A. D. 1611). Amongst additional passages D₂ gives 3*, which is shared by K_{2.5} Dn D_{3.4.7} T_{2.3}, 13* by N (D₆ om.) T₃, and 14* by K_{2.3} T_{2.3}. There is neither peculiar nor shared omissions in D₂.

D₃

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1345. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $14'' \times 6\frac{1}{2}''$, with 10–11 lines to a page. Total number of folios 5. The MS. is old and undated. Amongst additional passages, D₃ gives 3*, which is shared by K₂₋₅ Dn D_{2.4.7} T_{2.3}, 9* by K_{2.4} D₄ T₃, and 13* by the entire N Recension and T₃. There is neither peculiar nor shared omissions in D₃.

D₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1120. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{3}{4}''$, with 11 lines to a page. Total number of folios 5. The MS. is old and undated. Amongst additional passages, D₄ gives 3*, which is shared by K₂₋₅ Dn D_{2.3.7} T_{2.3}, 7* by K_{2.3} D₇ T_{2.3}, 9* by K_{2.4} D₃ T₃, and 13* by the entire N Recension and T₃. Amongst omitted passages, D₄ is peculiar in omitting 1. 4^c–5^b (hapl.). The only shared omission in D₄ is 1. 25^c–26^d (with D₆ T₄ G_{4.5} M_{1.2.4}; hapl.).

D₅

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1243. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $15'' \times 6''$, with 12 lines to a page. Total number of folios 4. The MS. is old and undated. Amongst additional passages, D₅ gives 4*, which is shared by D₆ T₄ G_{1.2.4}, 5* by D₆ S and 13* by the entire N Recension and T₃. The only shared omission in D₅ is 1. 6^{ab} (with D₆ T_{1.4} G M).

D₆

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1328. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $13\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 6 (53–58). The MS. is old and undated. It contains the four concluding Parvans.

Amongst additional passages, D₆ gives 4*, which is shared by D₅ T₄ G_{1. 2. 4}, and 5*, which is shared by D₅ S. Amongst omitted passages, D₆ is peculiar in omitting 3. 6^{ab}, 10^c-12^a (hapl.), 21^{ab}, and 28^b-30^a. The following omissions are shared by D₆ with the MSS. given in brackets: 1. 6^{ab} (with D₅ T_{1. 4} G M), and 1. 25^c-26^d (with D₄ T₄ G_{4. 5} M_{1. 2. 4}; hapl.).

D₇

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1197. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15" × 5½", with 11 lines to a page. Total number of folios 8. The MS. is old, worn-out and undated. The MS. contains the Mahāprasthānika and Svargārohaṇa Parvans. The MS. for the Mahāprasthānikaparvan begins from 1^b and ends with 3^b. Amongst additional passages, D₇ gives 3*, which is shared by K₂₋₅ Dn D₂₋₄ T_{2. 3}, and 13* by the entire N Recension and T₃. The only omission in D₇ is 1. 5^{cd} (hapl.).

D₈

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 69 of 1902-07. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15.5" × 6.85", with 11 lines to a page and 45 letters in a line. Total number of folios 5. The MS. is undated. It contains the Mahāprasthānikaparvan only. It gives the text in the centre and the commentary above and below the text. The name of the commentator is not known. The MS. begins from fol. 1^b and ends with fol. 5^b. 13* is the only additional passage in D₈, which is shared by the entire N Recension and T₃. There is neither peculiar nor shared omissions in D₈.

D₉

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 532, Viśrāma I. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 16" × 6.7", with 12 lines to a page and 48 letters in a line. Total number of folios 5. It is undated. It contains the Mahāprasthānikaparvan only. It gives the text in the centre and the commentary above and below the text. The MS. begins from 1^b and ends with fol. 5^a. The name of the commentator is not known. No. 13* is the only additional passage in D₉, which is shared by the entire N Recension and T₃. There is neither peculiar nor shared omissions in D₉.

T₁

Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library; unnumbered and undated. Written in Telugu characters on palm leaves. Size 19.9" × 1.8", with 11-13 lines to a page, and 88-98 letters in a line. Total number of folios 235. The MS. contains the last six (that is from Anuśāsana to Svargārohaṇa) Parvans. Total number of folios for Mahāprasthānika is 2. It begins from fol. 100^a and ends with fol. 101^c. Amongst additional passages, T₁ gives 8*, which is peculiar to it. It also gives 5* which is shared by D_{5. 6}

S. The only peculiar omissions in T_1 are 1. 9^{ab} and 17, 5^* , line 2. There is one more omission, and that is 1. 6^{ab} (with $D_{5.6}$ T_4 G M).

T_2

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab); No. 5615. Written on paper in Telugu characters. Folios 206, with 8–11 lines to a page, and 80–94 letters in a line. Total number of folios for the Mahāprasthānika is just 3. It begins from fol. 144^a and ends with fol. 146^a . The MS. contains Parvans from the Śalya up to the Strī, and from the Āśvamedhika up to the Svargārohaṇa. The MS. is undated. Amongst the additional passages, T_2 gives 3^* , which is shared by K_{2-5} Dn $D_{2-4.7}$ T_3 ; 5^* , shared by $D_{5.6}$ S; 7^* , shared by $K_{2.3}$ $D_{4.7}$ T_3 ; and 14^* , shared by $K_{2.3}$ D_2 T_3 .

T_3

Madras, Adyar Library; No. 29 L 28. Written in Telugu characters on palm-leaves. The MS. contains the last five Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa: total number of folios 4, from fol. 1^a to fol. 4^a . The MS. is undated. Amongst the additional passages, T_3 gives 3^* , which is shared by K_{2-5} Dn $D_{2-4.7}$ T_2 ; 5^* , shared by $D_{5.6}$ S; 7^* , shared by $K_{2.3}$ $D_{4.7}$ T_2 ; 9^* , shared by $K_{2.4}$ $D_{3.4}$; 13^* , shared by N (D_8 om.); and 14^* , shared by $K_{2.3}$ D_2 T_2 . There are neither solitary nor shared omissions in T_3 .

T_4

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 11815. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size $18\frac{1}{2}'' \times 1\frac{1}{2}''$, with 7 lines to a page. Total number of folios, 4. The MS. is undated, but looks fairly old. It contains Parvans from the Mausala up to the Svargārohaṇa. Amongst additional passages, T_4 gives 4^* , which is shared by $D_{5.6}$ $G_{1.2.4}$; while 5^* is shared by $D_{5.6}$ S. Amongst omitted passages, T_4 is peculiar in omitting 1. 33^c-34^d , 2. 9^a-10^b , and 3 from धीमान् (in 34^c) up to the end of the Parvan. The following omissions are shared by T_4 with the MSS. given in brackets: 1. 6^{ab} (with $D_{5.6}$ T_1 G M), and 1. 25^c-26^d (with $D_{4.6}$ $G_{4.5}$ $M_{1.2.4}$; hapl.).

G_1

Poona, B. O. R. I. MSS. Collection; No. 27. This MS. belongs to Shri Shree-nivas Aiyangar of Mysore, and was received as a present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatiraj Mutt, Melkote. Written on palm-leaves in Grantha characters. Total number of folios, 532. Size $15.2'' \times 2.1''$, with 16–22 lines to a page, and 65–75 letters in a line. The MS. contains Parvans 12–18. The number of folios belonging to the Mahāprasthānikaparvan is 2 only. It begins from fol. 4^a and ends with fol. 5^b . The MS. is undated. It was used for the Śāntiparvan

also. Amongst the additional passages, G_1 gives 4^* , which is shared by $D_{5.6}$ T_4 $G_{2.4}$; and 5^* , shared by $D_{5.6}$ S . The only omission in G_1 is 1.6^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G_{2-5} M).

G_2

Pudukkottah State Library ; No. 322. Written in Grantha characters on palm-leaves. Size $11.3'' \times 1.6''$, with 10–14 lines to a page, and 75–85 letters in a line. The MS. contains Parvan 3, and Parvans 14–18. Total number of folios in the MS., 306; the number of folios for the Mahāprasthānikaparvan being 3. It begins from fol. 299^a and ends with fol. 301^b. The MS. is undated. Amongst additional passages, G_2 gives 4^* , which is shared by $D_{5.6}$ T_4 $G_{1.4}$; and 5^* , shared by $D_{5.6}$ S . The only omission in G_2 is 1.6^{ab} (shared with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.3-5}$ M).

G_3

Madras, Adyar Library ; No. 29 E 21. Written in Grantha characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans 10, 11 and 14–18. The total number of folios for the Mahāprasthānikaparvan is 4. It begins from fol. 54^a and ends with fol. 57^a. The MS. is undated. Amongst additional passages, G_3 gives 11^* , which is peculiar to it. It also gives 5^* , which is shared by $D_{5.6}$ S . The only omission in G_3 is 1.6^{ab} (shared with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.4.5}$ M).

G_4

Poona, B. O. R. I. MSS. Collection ; No. 68. This MS. belonged to Shri Krishnaswami Aiyangar of Mysore, and was recently acquired for the Bhandarkar Oriental Research Institute. The MS. bears no date, but is old in appearance. The MS. is written on palm-leaves in Grantha characters. The total number of folios is 91, with 6–7 lines to a page, and 65–75 letters in a line. The MS. contains Parvans 10, 11, 15, 17 and 18. It begins the Mahāprasthānikaparvan from fol. 12^a and ends it with fol. 15^b. The total number of folios is 3. Amongst additional passages, G_4 gives 4^* , which is shared by $D_{5.6}$ T_4 $G_{1.2}$; and 5^* , which is shared by $D_{5.6}$ S . Amongst omitted passages, G_4 is alone in omitting 2.23^a-24^b . The following omissions are shared by G_4 with the MSS. given in brackets : 1.6^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$), and 1.25^c-26^d (with $D_{4.6}$ T_4 G_5 $M_{1.2.4}$; *hapl.*).

G_5

Ponnokothu, Mana Library ; No. 132. Written in Grantha characters on palm-leaves, with 8 lines to a page, and 50 letters in a line. The MS. contains Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohana. Total number of folios is 188. The portion for the Mahāprasthānikaparvan begins from fol. 175^a and ends with fol. 179^b. Total number of folios for the Mahāprasthānikaparvan is 4. The MS. is undated. The only additional passage in G_5 is 5^* , which is shared by $D_{5.6}$ S . The following omissions are shared

by G_5 with the MSS. given in brackets : 1. 6^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G_{1-4} M); 1. 20^{cd} and 2. 10-14 (both, with M_2 ; the latter, *hapl.*); and 1. 25^e-26^d (with $D_{4.6}$ T_4 G_4 $M_{1.2.4}$, *hapl.*).

M_1

Malabar, Nareri Mana Library ; No. 553. Written in Malayālam characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans from the *Āśvamedhika* to the *Svargārohaṇa*. It begins from fol. 145 and ends with fol. 149. Total number of folios for the *Mahāprasthānika* is 5. Amongst additional passages, M_1 gives 6^* , which is peculiar to it, and 5^* which is shared by $D_{5.6}$ S . The only omission in M_1 is 1. 18^{ab} . The following omissions are shared by M_1 with the MSS. given in brackets : 1. 6^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G M_{2-5}), and 1. 25^e-26^d (with $D_{4.6}$ T_4 $G_{4.5}$ $M_{2.4}$; *hapl.*).

M_2

Cochin, State Library ; No. 43. Written in Malayālam characters on palm-leaves. Size $14'' \times 2''$, with 8-12 lines to a page, and 44 letters in a line. The MS. contains Parvans from the *Āśvamedhika* to the *Svargārohaṇa*. Total number of folios, 165. The MS. begins the *Mahāprasthānika* from fol. 151, and ends it with fol. 156. Total number of folios is 6. The only additional passage is 5^* , which is shared by $D_{5.6}$ and the entire *S Recension*. The following omissions are shared by M_2 with the MSS. given in brackets : 1. 6^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G $M_{1.3-5}$); 1. 20^{cd} and 2. 10-14 (both, with G_5 ; the latter by *hapl.*); and 1. 25^e-26^d (with $D_{4.6}$ T_4 $G_{4.5}$ $M_{1.4}$; also by *hapl.*).

M_3

Cochin, Avanapparambu Mana Library ; written in Malayālam characters on palm-leaves, with 9 lines to a page and 38 letters in a line. The MS. contains Parvans from the *Āśvamedhika* to the *Svargārohaṇa*. Total number of folios 152. The *Mahāprasthānika* begins from fol. 142 and ends with fol. 146. Total number of folios for the *Mahāprasthānika* is 5. The MS. is undated. The only additional passage in M_3 is 5^* , which is shared by $D_{5.6}$ plus the entire *S Recension*. So also the only omission in M_3 is 1. 6^{ab} (shared with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G $M_{1.2.4.5}$).

M_4

Calicut, Padiññare Kovilakam Collection ; not numbered. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 7-8 lines to a page and 57 letters in a line. The MS. contains Parvans from the *Āśvamedhika* to the *Svargārohaṇa*. Total number of folios 198. The portion containing the *Mahāprasthānika* begins from fol. 185, and ends with fol. 189. The total number of folios for the *Mahāprasthānika* is 5. The only additional passage in M_4 is 5^* , which is shared by $D_{5.6}$ and the entire *Southern Recension*. The following omissions are shared by M_4 with the MSS. given in brackets : 1. 6^{ab} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G $M_{1-3.5}$); and 1. 25^e-26^d (with $D_{4.6}$ T_4 $G_{4.5}$ $M_{1.2}$; *hapl.*).

M₅

Malabar, Poomulli Mana Library ; No. 306. Written in Malayālam characters on palm-leaves, with 10-11 lines to a page, and 50-60 letters in a line. The MS. contains Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios 216. The Mahāprasthānikaparvan begins from fol. 112, and ends with fol. 116. Total number of folios for the Mahāprasthānika is 5. Dated Kollam 1016. The only additional passage in M₅ is 5*, which is shared by D_{5.6} plus the entire Southern Recension. The only omission in M₅ is 1. 6^{ab} (shared with D_{5.6} T_{1.4} G M₁₋₄).

TESTIMONIA

(i) Commentaries

Cn

The commentary of Nīlakaṇṭha, named the Bhāratabhāvadīpa or -dīpikā, as it is printed in the Vulgate edition of the Mahābhārata, was used in the present edition of the Mahāprasthānikaparvan from the MS. Dn₁, which was available for the four concluding Parvans. Important explanations of Cn have been supplied, where necessary, in the Critical Apparatus and Critical notes of this parvan.

Cv

Vādirāja's commentary on the Mahābhārata in an almost complete form is available in the Mysore Oriental Library ; No. C1577, dated Śaka 1597 (ca. A. D. 1675). The late P. P. S. Sastri, the editor of the "Southern Recension" of the Epic, got together a complete copy of Vādirāja's commentary, written in modern hand, which, after the completion of that edition, was procured by the B. O. R. Institute for use in the Critical Edition. The commentary is known as the लक्षालंकार on the evidence of the commentator's concluding stanza of the Introduction to the Ādiparvan, where he says :

नारायणस्य व्यासस्य मध्वस्य च कृपाबलात् ।

भारतस्य श्लोकलक्षालंकारः क्रियते मया ॥

The commentator gives a complete account of himself at the end of his commentary on the concluding Parvan of the Epic, from which, a couple of stanzas are reproduced here :

प्रयागे ब्राह्मणः संध्यामठे जपपरायणः ।

अहमासं तदा लक्षालंकारं कुर्विति प्रभुः ॥ ४

भारतस्य श्लोकलक्षस्यार्थविस्तरणात्मकम् ।

कारयामास योगीन्द्रो लक्षालंकारमीदृशम् ॥ ५

व्यास एव यतः कर्ता दासस्य हृदि मे स्थितः ।

अतो न विस्मयः कार्यः किमकार्यं महाप्रभोः ॥ ६

Citations from Cv are supplied in the Critical Apparatus, where necessary, and are occasionally commented upon in the Critical Notes.

We next come to the second group of Testimonia.

(ii) *Epitomes*

First under this group we have Kṣemendra's Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā No. 64), which summarizes the contents of the Mahāprasthānikaparvan in just 33 stanzas. Kṣemendra is a Kashmirian (A. D. 1050) and is expected to follow the Kashmirian text ; but the extreme compression of the narration does not permit any definite inference as to the textual variations.

Next comes the Āndhrabhāratamu, which is a continuation of Tikkana : Vāvilla Ramaswami Sastrillu & Sons, Madras, 1919. It does not, however, offer much worth noting. — More important, however, is the Javanese version of this Parvan.

THE JAVANESE MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN

While the Mausala, which is the sixteenth Parvan of the Great Epic, is given in the Javanese Version as Parvan No. 8, the seventeenth or the Mahāprasthānika, also named the Prasthānika, is given as Parvan No. 5. The Javanese version gives the following stanzas from the Parvan :

17. 1. 34^e — as in our text.

17. 2. 6^e, with the v. l. एव (as in M₁) for एषा ;

17. 2. 6^d, with the v. l. प्राप्नोति कुलसत्तम for भुङ्क्ते पुरुषसत्तम ;

17. 2. 10^{ab} — न कस्यचिन्महाप्राज्ञ आत्मनः सदृशो भवेत् । for आत्मनः सदृशं प्राज्ञं नैषोऽमन्यत कंचन ।

17. 2. 10^{ad} — as in our text.

17. 2. 16 — as in our text.

17. 2. 21^{ab} — एकाहा निर्दहेच्छत्रून्तियुवाच धनंजयः । for एकाहा निर्दहेयं वै शत्रून्तियर्जुनोऽब्रवीत् ।

17. 2. 22^e — तथा चैतन्न तथा च । for यथा चोक्तं तथा चैव ।

17. 2. 22^d, with the v. l. भूमिम् for भूतिम् ;

17. 2. 25^a — as in our text.

17. 2. 25^{bc} — भक्षं च व्यक्तयेद्गदा । अनपेक्ष्य परानिव — for प्राणेन च विकल्थसे । अनवेक्ष्य परं पार्थ ;

17. 2. 25^d, with the v. l. भुवि for क्षितौ ;

17. 3. 27^{acd} — as in our text.

17. 3. 24^b, with the *v. l.* तेजसावृत्य रोदसी for °सा वृत्तसंपदा ;

17. 3. 35^{acd} — as in our text.

17. 3. 35^b, with the *v. l.* महादैत्य- for इह दैत्य-.

In between the parts quoted from the original Sanskrit stanzas, the connecting links are given by a Javanese paraphrase or abridgment of the original.

VERSIONS OF THE MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN

(i) *The Kashmirian Version*

The present Kashmirian version, as in the case of the other Parvans, is a specific version normally written in the Devanāgarī characters, and more or less closely related to the Śāradā version. The manuscripts comprising this version are mostly copies of the Śāradā original, and may in part represent the version of the province or region adjoining the Śāradā zone.

Five MSS. are included under this version. Thus K₂ gives 2*, and K₃ gives 12* which are peculiar to the MSS. Star 10* is found in K_{2,3} alone ; while star 13* is shared by the entire N recension plus T₃. As to the omissions, K₂ omits 2. 10^{cd} and 2. 13^b–14^a ; K₃ omits 2. 22 ; and K₅ omits 2. 7^{ab} and 2. 15. There are neither peculiar nor shared omissions in K₁ and K₄.

(ii) *The Bangālī Version*

The six Bangālī manuscripts used for the Parvan form, on the whole, a very homogeneous group, presenting generally a single common reading. The only additional passage in the Bangālī version is 13*, which is shared by the entire N Recension plus T₃. The only omission in B₅ is 1. 1. There are neither peculiar nor shared omissions in B_{1–4,6}.

(iii) *The Devanāgarī Version*

(a) *The Vulgate*

Two manuscripts of Nilakaṇṭha's Devanāgarī Version have been utilized for this Parvan. There is neither solitary nor shared omission in both Dn₁ and Dn₂, which also give the additional passage 13*, shared by the entire N Recension plus T₃. Another star, 3*, is shared by Dn₁ and Dn₂ with K_{2–5} D_{2–4,7} T_{2,3}.

(b) The Composite Devanāgarī Version

In all, nine manuscripts of this composite class have been utilized for this Parvan. The star 13* is shared by the entire N Recension plus T₃; while 14* is shared by K_{2.3} D₂ T_{2.3}, 9* by K_{2.4} D_{3.4} T₃, and 5* by D_{5.6} S.

As for omissions, D₄ omits 1. 4^c–5^b (hapl.); D₆ omits 3. 6^{ab}, 10^c–12^b (hapl.), 21^{ab}, and 28^b–30^a; while D₇ omits 1. 5^{cd} (hapl.). The following omissions are shared by D₄₋₆ with the MSS. given in brackets: 1. 25^c–26^d (with D_{4.6} T₄ G_{4.5} M_{1.2.4}; hapl.), and 1. 6^{ab} (with D_{5.6} T_{1.4} G M). There are neither peculiar nor shared omissions in D_{1-3.8.9}.

(iv) The Telugu Version

Four manuscripts of this version are used for this edition. T₁ — by way of an exception — gives 8*. The star 5* is shared by D_{5.6} together with the entire S Recension; while T₃ gives 13*, which is shared by the entire N Recension. As to omissions, T₁ omits 1. 9^{ab}; T₂ omits 5*, line 2; T₄ omits 1. 33^c–34^d, 2. 9^a–10^b, and 3. 34 from धीमान् (in 34^c) up to the end of the adhyāya. There is neither peculiar nor shared omission in T₃.

(v) The Grantha Version

There are five manuscripts of this version. G₃ gives 11*, which is peculiar to it. The additional passage 5* is shared by D_{5.6} and the entire S Recension; while the star 4* is shared by D_{5.6} T₄ G_{1.2.4}. There is no peculiar omission in the G version, the following omissions being shared by G with the MSS. given in brackets: 1. 6^{ab} (with D_{5.6} T_{1.4} G M); 1. 25^c–26^d (with D_{4.6} T₄ G_{4.5} M_{1.2.4}; hapl.); 1. 20^{cd} and 2. 10–14 (both, with G₅ M₂; the latter by hapl.).

(vi) The Malayālam Version

Five manuscripts of this version are used for this edition. M₁ gives 6*, which is peculiar to it; while the additional passage 5* is shared by D_{5.6} plus the entire S Recension. The only peculiar omission in M₁ is 1. 18^{ab}. Omissions 1. 20^{cd} and 2. 10–14 (hapl.) are shared by M₂ with G₅; 1. 6^{ab} (with D_{5.6} T_{1.4} G M) and 1. 25^c–26^d (with D_{4.6} T₄ G_{4.5} M_{1.2.4}; hapl.).

THE RECENSIONS OF THE MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN

The six versions of the text-tradition of the Mahāprasthānikaparvan, so far examined, group themselves into two main recensions: the Northern, consists of the first three versions, while the Southern includes the last three.

There is one additional passage 13* (a total of 4 lines) presented by the entire Northern Recension, with a few sporadic exceptions ; on the other hand, the entire Southern Recension (with few exceptions) gives a single star-passage 5*, a total of 5 lines.

Most of the cases where the Southern recension uniformly gives a variant reading, differing from that of the Northern, are normally indicated in the text by the convenient device of the wavy line. It would be easy, therefore, to see how the accepted text, in a large number of cases, is superior to the rejected readings.

THE EXTENT OF THE MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN

In the Parvasaṁgraha section of the Ādiparvan (1. 2. 230-231), we have the following description of the contents and extent of the Mahāprasthānikaparvan :

महाप्रस्थानिकं तस्मादूर्ध्वं सप्तदशं स्मृतम् ।

यत्र राज्यं परित्यज्य पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।

द्रौपद्या सहिताः सर्वे सिद्धिं परमिकां गताः ॥ २३०

अत्राध्यायास्त्रयः प्रोक्ताः श्लोकानां च शतं तथा ।

विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्यातास्तत्त्वदर्शिना ॥ २३१

Earlier, in 1. 2. 68, the last three parvans, i. e. Mausala, Mahāprasthānika and Svargārohaṇa, are simply mentioned.

According to the Parvasaṁgraha, the extent of the seventeenth Parvan is three adhyāyas giving a total of 120 stanzas. The number of the adhyāyas in the present edition is identical with that in the Parvasaṁgraha, but there is discrepancy in the matter of stanza number. In the B. O. R. I. Edition, the total number of official stanzas is 106, which is 14 less than the traditional number 120. This difference is due to the rejection of a number of stanzas not adequately supported. If we convert official number of stanzas into mathematical stanzas (of 32 syllables each), including उवाच references and colophons, the number we obtain is 116.72, which very nearly comes to the traditional number of the Parvasaṁgraha. The explanation of this small difference is given in details while discussing this specific point in the Mausalaparvan, and so it need not be repeated here.

CONTENTS OF THE MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN

After coming to know of the great havoc caused to the Yādava clans, including Kṛṣṇa, his father, brother and the ladies of the harems, and particularly after realizing that the supernatural prowess of Kṛṣṇa (who formerly had helped the Pāṇḍavas mate-

ially in the war) as well as the heroism of Arjuna have both proved futile, the five Pāṇḍava brothers, along with Draupadī, now unanimously resolve to terminate their earthly career, as a preliminary to which they undertake a *prthvīpradakṣiṇā* or circumambulation of the Earth in the then accepted orthodox sense of the term.

Before commencing the Pradakṣiṇā, Yudhiṣṭhira appointed Yuyutsu (Dhṛta-āṣṭra's son) as the chief regent, and Parīkṣit — the son of Abhimanyu — as the Pāṇḍava successor at Hastināpura : the latter under the tutelage of old Kṛpācārya Vajra, the only surviving Yādava chief, was installed at Indraprastha as the new capital, Subhadṛā being requested to supervise the management. Thereafter, the Pāṇḍavas offer the usual *śrāddhas* for the dead, and give away everything in charity, leaving Hastināpura clad in bark-garments, as they had done years ago when, after their defeat in the game of dice against Duryodhana, they had to undergo twelve years of forest-life, in contrast to which, the present was the *finale* of their earthly career.

With their faces turned towards the auspicious east (in other words, issuing out of the eastern gate-way of their capital), they proceed in the following order : (1) Yudhiṣṭhira alias Dharmarāja, (2) Bhīma, (3) Arjuna, (4) Nakula, (5) Sahadeva, (6) Draupadī, and (7) Dharmarāja's faithful dog, whom also he desired to take with the party. Before reaching the Himālaya, the starting point of their East-South-West-North Pradakṣiṇā, the party passes through many a country, river, mountain, and ocean and eventually reach the Lauhitya Ocean*. From thence, starting on the Pradakṣiṇā proper, they follow an eastward (more accurately perhaps, a south-eastward) course along the upper shore of the Lavaṇa Ocean until they reach the region where the river Brahmaputrā takes a sharp west-wending turn around the eastern terminus of the Himālaya, and flows in a southern direction†. From the south of the river Brahmaputrā, the party, proceeding straight westwards‡ along the

---

* Lauhitya forms the western boundary and Lavaṇa the eastern boundary of the Himālaya (cf. *Alidāsa*, the initial stanza of the *Kumārasambhava* ; Hemakūṭa is parallel to the Himālaya and north of it : cf. *Vikramorvaśīya*, Act. I. Similarly, we find the *Abhijñānaśākuntala* vii. 8. 3f. describing the Hemakūṭa mountain as पूर्वापरसमुद्रावगाढः. Lauhityā is the name of the ocean (the Mānasasarovara being, possibly, a partial remnant of the same ocean which was in time dried up and sand-silted) from which the Brahmaputrā river at present gets its water, the river itself being also otherwise named the Lavaṇodā. Compare also notes to 17. 1. 44 and 2. 1-2, which describe the conclusion of the *pradakṣiṇā* : East-South-West-North.

† Whether the Brahmaputrā collided with the Ganges as it does now, or whether it joined the ocean straight south, cannot be ascertained from the text as we have it.

‡ There is nothing to show, as one might perhaps imagine, that the party went straight south to Meśvaram, and thence proceeded west-coast-wise up to the Narmadā. No reference is made to any of the sites or the important temples of the Southern India. The Vindhya mountain in fact had once the honour of being the Southernmost terminus of the Āryāvarta. Compare, in that connection, the story of the sage Agastya, narrated in the *Vanaparvan*, 102. 1-14.

Vindhya mountain, obtains a distant view of the Dwārakā (then submerged under the rising Western Ocean). Thence they turned in a northerly direction and saw the Himālaya once more. That completed the *pradakṣiṇā*.

Thereafter the party proceeds (northwards) towards the mountain Meru the reputed abode of the Gods, and here, through fatigue, they drop down one by one. The first to drop down is Draupadī (17. 2. 3). Dharmarāja, on Bhīma's inquiry, attributes Draupadī's fall to her partiality for Arjuna (17. 2. 6). Next to fall is Sahadeva, the fault attributed to him being excessive pride in his own wisdom (17. 2. 10). Next comes the turn of Nakula, whose defect is declared to have been too much pride in his unparalleled beauty (17. 2. 16). It is Arjuna's turn next, whose fault is declared to be pride in his own valour, which had more than once proved utterly futile (17. 2. 21-22): the last evidence of that being his encounter with the Ābhīras. The person last to fall is Bhīma who ate far too much (17. 2. 25)!

At this point Indra comes in his celestial car to invite Dharmarāja to Heaven. Dharmarāja flatly refuses to go alone. Indra replies that his four brothers as well as Draupadī have already reached the Heaven, each assuming another post-mortem body. Dharmarāja, however, was entitled to ascend Heaven in his present (human) body. "And what about my favourite dog?" — asks Yudhiṣṭhira. — "There is no place in Heaven for dogs!" comes the answer from Indra. "In that case, I would not care to go there at all" — is the reply of Dharmarāja. Indra, who was in reality Yamadharma assuming Indra's disguise, warmly congratulates Dharmarāja for his present attitude, declaring that this was the third and the final test that he has succeeded in winning. The Dog in fact was a form assumed by Yamarāja himself. See note to 3. 12ff.

***

***

***

***

The main interest of this tour around the world consists in the fact that, properly interpreted, it, in some respects, confirms B. G. Tilak's theory of the 'Arctic Home' in the Veda as the original Āryan home, the next home of the Āryans being the "Land of Seven Rivers" in central Asia: see note to the Mahāprasthānikaparvan, *adhyāya* 2. That in fact seems to have been once the current traditional belief. — In conclusion, I must not fail to record that the Mahābhārata staff of the Institute has loyally helped me in supplying the necessary facts, and the Printing Department in correcting the proofs. Misprints that did nevertheless creep in have been rectified in the Addenda and Corrigenda; but a few might still have escaped the vigilance of the staff and the editor, for which we crave the readers' indulgence.

Poona,

28-3-59.

}

S. K. BELVALKAR

MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN

ADDENDA ET CORRIGENDA

(i) Text

Page	Adhy.	Stanza				
6	1	28 ^d	<i>read</i>	पर्वतां	<i>for</i>	सागरां
7	"	34 ^d	"	मां	"	मा
"	"	36 ^o	"	प्रभावेण	"	प्रभावेन
10	2	7 ^o	"	धीमान्	"	धीमन्
17	3	35 ^a	"	नोत्सहे	"	नोत्सह

(ii) Critical Apparatus

Page	Adhy.	Stanza	Line				
3	1	4	5	<i>read</i>	4 ^o	<i>for</i>	4 ^d
4	"	9	"	<i>delete</i>	T ₁		
"	"	"	7	<i>read</i>	शक्रप्रस्थेनिरुद्धं	<i>for</i>	शक्रप्रस्थे निरुद्धं
7	"	28	5	"	K ₂₋₅ B _{1,2,4-6} D T ₂₋₄ G _{1,2}		
"	"	30	4	"	सागरांसु	"	पर्वतांसु
"	"	36	"	"	K ₅ D ₆ भरतसत्तमा	"	K ₅ D ₆ 'मा (for 'म).
"	"	38	1	<i>delete</i>	प्रभावेण	"	प्रभावेन
"	"	38	1	<i>delete</i>	the full-point at the end.		
8	"	40	7	<i>read</i>	D _{8,9}	<i>for</i>	D _{8,9}
"	"	"	8	"	D _{1-3,8,9}	"	D _{1-3,8,9}
"	"	42	1	"	the	"	tbe
9	2	2	2	"	वर्लिकार्णवं	"	वर्ल(लु)कार्णवं
10	"	11 [*]	1	"	सहदेवो	"	सहेदेवो
14	3	12	"	"	12 ^a	"	12 ^{ab}

(iii) Notes

Page	Adhy.	Stanza	Line				
21	1	39	2	<i>read</i>	5	<i>for</i>	V

॥ महाप्रस्थानिकपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।

एवं वृष्ण्यन्धककुले श्रुत्वा मौसलमाहवम् ।

पाण्डवाः किमकुर्वन्त तथा कृष्णे दिवं गते ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वैव कौरवो राजा वृष्णीनां कदनं महत् ।

प्रस्थाने मतिमाधाय वाक्यमर्जुनमब्रवीत् ॥ २

कालः पचति भूतानि सर्वाण्येव महामते ।

कर्मन्यासमहं मन्ये त्वमपि द्रष्टुमर्हसि ॥ ३

इत्युक्तः स तु कौन्तेयः कालः काल इति ब्रुवन् ।

अन्वपद्यत तद्वाक्यं भ्रातुर्ज्येष्ठस्य वीर्यवान् ॥ ४

अर्जुनस्य मतं ज्ञात्वा भीमसेनो यमौ तथा ।

अन्वपद्यन्त तद्वाक्यं यदुक्तं सव्यसाचिना ॥ ५

C. 17. 5
B. 17. 1. 5
K. 17. 1. 5

The introductory mantra :

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in K1. 3. 4 B1-4. 6 Dn D1-4. 8. 9. K4
D3. 4 व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, K1 ins. ॐ नमो
भगवते वासुदेवाय । श्रीगणेशाय नमः ।; K3. 4 D1-4 श्री-
गणेशाय नमः ।; B1 ॐ नमो गणेशाय ।; B2 ॐ नमो
भगवते वासुदेवाय ।; D8 ॐ नमः श्रीगोपालगौरीगणपतिभ्यः ।

Of the MSS. which om. the introductory mantra,
K2 begins with श्रीगणेशाय नमः ।

2* ***** सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।

यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मधुपुण्यं जगत्पिबति ।;

K5 G5 with ॐ; D5-7 with श्रीगणेशाय नमः ।; T1 with
शुभमस्तु । महाप्रस्थानिकपर्व; T2 with शुभमस्तु । महा-
प्रस्थानं ।; T3 with आदौ हयग्रीवाय नमः । सीतारामाभ्यां
नमः ।; T3 (marg.) with शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । महा-
प्रस्थानपर्व ।; G1 (marg.) with हरिः ॐ । महाप्रस्थानम् ;
G2 with हरिः ॐ शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । महाप्रस्थानपर्व ।
हरिः ॐ; G3 with महाप्रस्थानं; G4 with महाप्रस्थान-
पर्व । हरिः ॐ; M2 with स्वस्ति श्री वेदव्यासाय नमः ।;
M3 with हरिः .

1 B5 om. 1. —^a) K2 M4 -कुलं (for -कुले).
K1 एवं वृष्ण्यन्धिके श्रुत्वा. —^b) K2-4 Dn D2. 8 मौस-
लम्; K5 मौसल्यम्; B (B5 om.) मौषलम् (for मौस-
लम्). T2 आहतं (for °वम्). K1 मौसलं भृशदारुणं.
—^c) K1 पाण्डवः [वाः] किमकुर्वन्ते. —^d) K2. 3 D7 T2
G3 तदा (for तथा).

2^a) D7 damaged. K2-4 B1-3. 5. 6 Dn D1. 4. 8. 9
T3 M4 [ए] वं; K5 च; B4 तु (for [ए] व). —^b)
K2 वृदनं; K4 कंदनं; T1 कधनं; G4 निधनं (for
कदनं). —^c) K1 आदाय; B3 D3-6. 8. 9 S आस्थाय
(for आधाय). —^d) K5 वाचा (for वाक्यम्). G4
अर्जुनं वाक्यमब्रवीत्; M1 वाक्यं भ्रातरम्^o.

3 Before 3, D5 T1 G3 ins. युधिष्ठिरः. —^a) D9
पद्धति (sic); T1 पचतु (for °ति). —^b) K5 सर्वा-
नेव. K4 च; G1 [ए] वं (for [ए] व). K2. 3 D5. 7 T1. 3
G3 M4. 5 विशां पते; G5 M2. 3 धनंजय (for महामते).
—^c) K1 कर्मत्यागम्; K5 B D1. 8. 9 कालन्यासम्;
Dn D2-4 कालपा (Dn1 °लः पा) शम् (for कर्मन्यासम्).
K4 कालपाशं महन्मन्ये. —^d) G3 इमं (for अपि).
K2. 3 D7 T3 [उ] त्स्र (K2 °त्स्र) ष्टुम् (for द्रष्टुम्).

4 Before 4, D5 T1. 3 G3 ins. वैशंपायनः. —^a)
K5 उक्त्वा (for उक्तः). D5. 6 S (except T3) एवमुक्तः
स (G4 °क्तस्तु) कौन्तेयः. —^b) K4 Dn2 कालः; D9
om. (for कालः). K1 ध्रुवं; D9 ब्रूवन् (sic). —^c) D4
om. (hapl.) 4^d-5^b. —^d) K2 B5 अनुपद्यत; K5 D1
अभ्यं; M2 अन्वपद्यंत (for °पद्यत). —^e) D5. 6
भानु- (for भ्रातुर्). K1 शासनात्; K4 Dn D2. 3
धीमतः (for वीर्यवान्).

5 D4 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). —^a) K2 D5 मतिं
(for मतं). D1 श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). —^b) K3 भीम-
सेन- (for °सेनो). D5. 6 तदा (for तथा). D7 भीम-
सेनोपि भारत. —^c) D1 om. (hapl.) 5^{ad}. —^d) K1
अनुपद्यत; K3. 4 B2. 3 D8. 9 T2 G1 M1. 4. 5 अन्वपद्यत;
K5 अभ्यपद्यंत (for अन्व°). — After 5, T2 reads
7^{ab}.

6 D5. 6 T1. 4 G M om. 6^{ab}. —^a) K1. 3 corrupt.
K4 आज्ञाय; K5 आनाय; D1 आदाय; T2. 3 आज्ञाप्य

C. 17. 6
B. 17. 1. 6
K. 17. 1. 6

ततो युयुत्सुमानाय्य प्रव्रजन्धर्मकाम्यया ।
राज्यं परिददौ सर्वं वैश्यापुत्रे युधिष्ठिरः ॥ ६
अभिषिच्य स्वराज्ये तु तं राजानं परिक्षितम् ।
दुःखार्तश्चाब्रवीद्राजा सुभद्रां पाण्डवाग्रजः ॥ ७
एष पुत्रस्य ते पुत्रः कुरुराजो भविष्यति ।
यदूनां परिशेषश्च वज्रो राजा कृतश्च ह ॥ ८
परिक्षिद्धास्तिनपुरे शक्रप्रस्थे तु यादवः ।

(for आनाय्य). —^b) K1 D8.9 प्राव्रजन; K2 प्राब्रुवन्
(for प्रव्रजन्). — D5.6 T1.4 G M transp. 6^{cd} and
7^{ab}. —^c) D7 damaged. G4 परिददौ (for °ददौ).
—^d) D5-7 T4 G2-4 वैश्या- (for वैश्या-). K5 वैश्या-
पुत्रो युधिष्ठिरः (sic).

7 D5.6 T1.4 G M transp. 6^{cd} and 7^{ab}. T2
reads 7^{ab} after 5. —^{ab}) D6 T2 G1.2.4 M1.4.5
अभ्यषिचन् (G4 M1.4.5 °चत्); D7 अभिषिच (for
अभिषिच्य). K5 सु; B2-4 च (for स्व). K1-4
B1.3.5.6 Dn D2.4.6.7 T2.3 च; K5 B2.4 D1.8 तं
(for तु). K1 स राजानं; K2.3 D7 T2 राजानं स
(T2 तं); K4.5 B Dn D1-4.8 T3 राजानं च (for तं
राजानं). Some MSS. परीक्षितं. D9 अभिषिच्य स्वर**
***** षितं. —^c) K5 G2 दुःखार्ताश्च; D6 T2.4
G1 M1-3 °तां (for °तंश्च). D5 तु (for च). B4 अब्रु-
वन्; D4 अभवद् (for अब्रवीद्). —^d) K1-3 D5-7 T
G1.2.4 M सुभद्रामपराजितः; G3 सौभद्रमपराजितं.

8 ^a) D3.4 एवं (for एष). K2.3 Dn1 D7 T3
transp. ते and पुत्रः. —^c) K1.3 D5.6 T4 G1.2.4 M
परिशेषस्य; T1 G3 अव (G3 °वि)शेषश्च; T3 परिशिष्टश्च
(for °शेषश्च). D1 तु (for च). —^d) K5 नः; B5
सः (for ह).

9 T1 om. 9^{ab}. —^a) K4.5 D7 परीक्षिद्; D5.6
T4 G1.2.4.5 M अभिषिच्य (T4 G1.2 M1 °क्तो; M2
°त्य); G3 अतिष्ठद् (for परिक्षिद्). D3.4 G4 M3.5
हस्तिनपुरे. K2 परिरक्षत हास्तिनपुरे (sic). —^b) K3
इंद्रप्रस्थे (for शक्र°). K4 B1.3 Dn D2-4 T1 च
(for तु). G5 पादपं; M2 वापदं (for यादवः). M1
वज्रेणानेन बंधुना; M4 शक्रप्रस्थे निरुद्धजं. —^c) D9
वचो; G5 M2 पुत्रो; M1.3 पौत्रो (for वज्रो). —^d)
K2 T2.3 G5 M2.3 वाधर्मे; T1 G3 चापलः; G2 चाधर्म्ये
(for चाधर्मे). K2 त्वथ; D4 तथा; D5.7 कृथाः
(for कृथाः).

वज्रो राजा त्वया रक्ष्यो मा चाधर्मे मनः कृथाः ॥ ९
इत्युक्त्वा धर्मराजः स वासुदेवस्य धीमतः ।
मातुलस्य च वृद्धस्य रामादीनां तथैव च ॥ १०
मातृभिः सह धर्मात्मा कृत्वोदकमतन्द्रितः ।
श्राद्धान्युद्दिश्य सर्वेषां चकार विधिवत्तदा ॥ ११
ददौ रत्नानि वासांसि ग्रामानश्चान्नथानपि ।
स्त्रियश्च द्विजमुख्येभ्यो गवां शतसहस्रशः ॥ १२

10 ^a) K3 धर्मराजा (for °राजः). K1.5 D3.
4.7 T3 तु; K3 [अ]थ; D6 T1.2.4 G1.2.4 M1 तां
(for स). D5 G3 इत्युक्त्वा राजधर्मास्तान्. —^b) D7
damaged. K2.3 T3 वीर्यवान्; K5 धीमता (for °तः).
—^c) B4 D1.7 तु (for च). K2 वृद्धश्च; K3 कृष्णस्य
(for वृद्धस्य). —^d) M1 राजादीनां (for रामा°).

11 ^a) Dn स हि (for सह). —^b) B4.5 T1 कृतो-
दकम् (for कृत्वो°). D6 T4 G2.4 अरिंदमः; D8 अतं-
द्रितं (for °द्रितः). —^c) K4 D6 G4 M1.3 श्राद्धान्;
K5 श्राद्धम् (for श्राद्धानि). D8.9 धर्मात्मा (for सर्वेषां).
K1 corrupt. —^d) M5 चकार विधिपूर्वकं. — After 11,
K2-5 Dn D2-4.7 T2.3 ins.:

3* द्वैपायनं नारदं च मार्कण्डेयं तपोधनम् ।
भारद्वाजं याज्ञवल्क्यं हरिमुद्दिश्य यत्नवान् ।
अभोजयत्स्वादु भोज्यं कीर्तयित्वा च शार्ङ्गिणम् ।

[(L. 1) K5 मार्कण्डेयं. — (L. 2) D4 T3 भरद्वाजं. K4
वीर्यवान्; K5 दत्त° (for यत्न°). — (L. 3) K4 अथो-
जयत्; D3.4 अभोजयन् (for °यत्). K4 साधु (for
स्वादु). K5 भोजं (for भोज्यं). K2 जनार्दनं; T2 तु
शार्ङ्गिणं.]

12 ^a) D5.6 T1.2 G3-5 M ततो (for ददौ). —^b)
D9 ग्रामम्; G2 ग्रामाद् (for °न्). K5 D9 रथं (for
रथान्). K4.5 B Dn1 D1-4.8.9 तथा; Dn2 तदा (for
अपि). K2.3 ग्रामान (K3 °मम)श्चान्नराधिप (K2 °पः).
—^c) K1 स्त्रीश्चैव; D6 T2.4 G1.2.4 M1 कन्याश्च (for
स्त्रियश्च). K1 मुख्येषु (for °भ्यो). —^d) D7 dam-
aged. K1.2.4.5 B Dn D1-4.8.9 तदा (K1 B3.6 °था)
शतः; K3 शतशोथ; D6 T1.3 गा वै शतः; G3 ग्रामा-
ञ्शतः (for गवां शत-).

13 ^a) K1 B4 विधिवद्; K4 चेष्टा तम्; B4
(marg.) गुरुवद् (for च गुरुम्). K2 कृतमभ्यर्च्य वेष्वासम्
(sic); D6 T1-3 G3.5 M2.3.5 कृपमर्च्य महेष्वासम्;

पमभ्यर्च्य च गुरुमर्थमानपुरस्कृतम् ।

रूपं परिक्षितं तस्मै ददौ भरतसत्तमः ॥ १३

तस्तु प्रकृतीः सर्वाः समानाय युधिष्ठिरः ।

वर्माचष्ट राजर्षिश्चिकीर्षितमथात्मनः ॥ १४

श्रुत्वैव वचस्तस्य पौरजानपदा जनाः ।

शमुद्विग्नमनसो नाभ्यनन्दन्त तद्वचः ॥ १५

वं कर्तव्यमिति ते तदोचुस्ते नराधिपम् ।

न च राजा तथाकार्षीत्कालपर्यायधर्मवित् ॥ १६

ततोऽनुमान्य धर्मात्मा पौरजानपदं जनम् ।

गमनाय मतिं चक्रे भ्रातरश्चास्य ते तदा ॥ १७

ततः स राजा कौरव्यो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

उत्सृज्याभरणान्यङ्गाज्जगृहे वल्कलान्युत ॥ १८

भीमार्जुनौ यमौ चैव द्रौपदी च यशस्विनी ।

तथैव सर्वे जगृहुर्वल्कलानि जनाधिप ॥ १९

C. 17. 21
B. 17. 1. 21
K. 17. 1. 22

3 T4 G1. 2. 4 M1 कृपं (G4 °तं) चापि महेष्वासम्; M4 प्रायाचार्यमुख्याय. — ^b) K4 अर्धमान-; K5 अर्थ-
न्य-; B1 अभिमान-; B3 अनुमान्य; Dn D2-4 अथ
र-; D1 अथ मान्य-; D6 T4 G1. 2 अर्थज्ञान-; G3
र्थधर्म-; G4 वर्धमानं; M3 अर्थदान-; M4 महेष्वासं
for अर्थमान-). D7 -पुरःसरं (for -पुरस्कृतम्). B4
थ मानपुरःसरं. — After 13^{ab}, D5. 6 T4 G1. 2. 4
18. :

4* आहूय भरतश्रेष्ठ संनिवेश्यासने तदा

[D5 तथा (for तदा).]

°) K5 शिष्य- (for शिष्यं). K5 B2 D1. 6. 7 G2. 4. 5
परीक्षितं. — ^d) T2 G1. 2. 4 M1 संपूज्य (for भरत-).
3-5 B1. 5 Dn D3. 4. 7 T3 -सत्तम; D8 °मं (for °मः).

14 °) K3 D5 T1 G3 ताः (for तु). — ^b) K1
मानाय; K2 D5-7 S °नीय; K4 °भाष्य (for °नाय्य).

°) K2 हि राजश (for राजर्षिश्च). K5 D1 समाचष्ट
(D1 च) राजर्षिश्च. — ^d) D7 damaged. K1 अरि-
मः; K3 इवात्मनः; G3 महामनाः (for अथात्मनः).

15 °) D7 श्रुत्वा च; M3 श्रुत्वैवं. G1 ते श्रुत्वा
वनं तस्य. — ^b) K3 पौरा जानपदैर्वृताः; K5 पौरा
नपदा जनाः. — ^d) T1. 3 नाभ्य (T3 °त्य) नन्दत.

16 °) K3 D7 नैव; B5 मैवं; D3. 4 नैक- (for
). K2 D7 T3 च (for ते). — ^b) K3 T3 G4
योचुस्; B4 T2 ततोचुस् (for तदो°). K5 वै; D5
(for ते). K2 Dn1 जनाधिपं (for नरा°). — °)
स (for न). D7 स (for च). M1 [ए]व तत्
for राजा). K1 न च; B3 T3 G2. 4. 5 M2. 3. 5 तदा
for तथा). — ^d) B4 -धर्मकृत् (for °वित्). K1-3
1. 6 S कालपर्यायवित्तदा.

17 °) D5 G3 तथा; D7 damaged; G2 M2. 4. 5
ता (for ततो). B4 T1 अनुमान्य स धर्मात्मा. — ^b)
5 -जानपदा (for °पदं). — ^d) K2 D5. 7 T1 ते तथा;

B5 तेजसा (for ते तदा). D6 T2. 4 G1. 2. 4 M1 कृष्णस्य
ग(G1 °स्याग) मनादपि (D6 °ति). — After 17, D5. 6
S ins.:

5* वर्तमाने विवादे तु वास्तुविक्रयणं प्रति ।

धनेच्छा युगपत्प्राप्ता क्षेत्रतः स्वामिभूभृताम् ।

प्राप्तं कलियुगं ज्ञात्वा सहदेवो हसन्निव ।

राजस्तु कथयामास धर्मो नष्टस्तु भारत ।

राजा च दुर्मना राजन्पर्याप्तं जीवितं मम । [5]

[(L. 1) D5. 6 T4 वस्तु- (for वास्तु-). T2 G2. 3
-विक्रयिणं (for °यणं). — T1 om. line 2. — (L. 2)
T2 क्षेत्रस्तत्; T3 कृत्वतः; G4 क्रतुतः; M3 तत्रैतत्;
M4 ते तत्र (for क्षेत्रतः). D5 दात्रे तत्स्वामिभूभृतां; G3
अनृतं चापि भूभृतां; G5 M2 तत्र तत्र महीभृतां; M1 व्यवहारे
सभां प्रति (for the post. half). — (L. 3) M2 (sup.
lin.) मत्वा (for ज्ञात्वा). — (L. 4) M1 स (for तु).
D6 T2. 4 G1. 2. 4 M1 संकरः; T3 G5 M2-5 शंकरः (for
भारत). — (L. 5) D6 T2-4 G1. 2. 4 M1 श्रुत्वा तु
दु(T2. 3 सुदु) र्मना राजा (for the prior half). D6 G1
जीवनं (for जीवितं).]

M1 cont.:

6* इति चिन्त्य गते राजन्गोविन्दे धर्मधारणे ।

18 M1 om. 18^{ab}. — °) D5 T1 G3 M5 इत्थं स;
D6 इतः स; T4 G1. 2. 5 M2-4 इति स्स (for ततः स).
— ^b) D7 M2 धर्मराजो (for °पुत्रो). — °) K5 उत्सृज्य
भरणं न्यंग (sic). — ^d) D7 damaged. D6 T4 G1. 2. 4
सः (for [उ]त).

19 °) T1 भीमार्जुन- (for °र्जुनौ). K2. 3 D7 T3
चापि (for चैव). K1. 4 B1. 5. 6 Dn D2-4 भीमार्जुन-
यमाश्चैव. — °) T3 तदा (for तथा). M4 संगृह्य (for
जगृहृत्). K4. 5 B Dn D1-4. 3. 9 तथैव जगृहृः सर्वे.
— ^d) K2. 4. 5 B Dn D1-4. 8. 9 नराधिप (for जना°).
K3 वल्कलान्यजिनानि ते.

C. 17. 21
B. 17. 1. 21
K. 17. 1. 23

विधिवत्कारयित्वेष्टिं नैष्टिकीं भरतर्षभ ।
समुत्सृज्याप्सु सर्वेऽग्नीन्प्रतस्थुर्नरपुंगवाः ॥ २०
ततः प्ररुदुः सर्वाः स्त्रियो दृष्ट्वा नरर्षभान् ।
प्रस्थितान्द्रौपदीषष्ठान्पुरा द्यूतजितान्यथा ॥ २१
हर्षोऽभवच्च सर्वेषां भ्रातृणां गमनं प्रति ।
युधिष्ठिरमतं ज्ञात्वा वृष्णिक्षयमवेक्ष्य च ॥ २२
भ्रातरः पञ्च कृष्णा च षष्ठी आ चैव सप्तमः ।
आत्मना सप्तमो राजा निर्ययौ गजसाह्वयात् ।
पौरैरनुगतो दूरं सर्वैरन्तःपुरैस्तथा ॥ २३
न चैनमशकत्कश्चिन्निवर्तस्वेति भाषितुम् ।

20 ^a) K⁵ इष्टि-; D⁸ इष्टं. — ^b) K⁵ D⁹ नैष्टिकी.
B³ D¹ T⁴ भरतर्षभाः (T⁴ °भः). K¹⁻³ D⁵⁻⁷ T¹⁻³ G³⁻⁵
M नैष्टिकीं (K³ °किं; G⁴ °कं) पुरुषर्षभाः (D⁶ T² °भ).
— G⁵ M² om. 20^{ad}. — ^c) D⁶ T³ समुत्सृज (sic).
K^{2, 5} D^{1, 6} T³ आशु; D⁸ अथ (for अप्सु). K³ सर्वा
(for सर्वे). T¹ G⁴ [5] स्मिन्; G³ ते (for अग्नीन्).
— ^d) D⁷ damaged. K⁵ B^{2, 4} D^{8, 9} सत्तमाः (K⁵ °म)
(for -पुंगवाः). K¹⁻³ D^{5, 6} S (G⁵ M² om.) प्रत (K³
T¹ उत्त) स्थुर्भरतर्षभाः (K¹ °भ).

21 ^a) K¹ प्ररुदिताः; G⁵ M³ प्ररुदुवुः (for प्ररुदुः).
K² सर्वे (for सर्वाः). — ^b) K^{4, 5} B Dn D^{1-4, 8, 9} नरो-
त्तमान्; M⁴ नराधिपान् (for नरर्षभान्). — ^c) B³ G³
प्रस्थिता (for °तान्). K⁵ षष्ठी (for षष्ठान्). K^{2, 3}
प्रस्थितां द्रौपदीं दृष्ट्वा. — ^d) K^{1, 4} इव (for यथा). K²
पुरा द्यूतजितामिव; K³ पुरा द्यूतमिवाजितां; D^{5, 6} T^{1, 2, 4}
G^{1-3, 5} M पुनर्द्यूतजितानि (G³ °ता इ) व; D⁷ पुरा द्यूत-
जितानि च; G⁴ पुनर्द्यूतजनानिव (sic).

22 ^{ab}) K¹ हर्षो बभूवुर् (sic); G^{3, 4} हर्षोऽभव (G⁴
°त्सव) श्र (for हर्षोऽभवच्च). K¹⁻³ D⁵⁻⁷ S (except T³)
transp. सर्वेषां and भ्रातृणां. — ^c) D⁵ -मतिं (for
-मतं). K¹⁻³ T² श्रुत्वा (for ज्ञात्वा). — ^d) D⁷
damaged. K⁵ अवेक्षत (for °क्ष्य च).

23 ^a) K¹ कृत्वा; T¹ षष्ठी (for कृष्णा). — ^b)
K¹ B^{2, 4} D^{5, 8} G⁵ M²⁻⁵ चापि; D⁹ वापि (for चैव).
K⁵ सप्तमी; B⁶ T² M^{1, 2} सत्तमः (T² M² °म) (for
सप्तमः). T⁴ कृष्णा आ चापि सत्तमः. — ^c) G⁴ सप्तमं
(for °मो). — ^d) D^{5, 6} S (except T³) निर्ययौ नाग-
साह्वयात्. — ^e) M³ दूरात् (for दूरं). — ^f) K^{2, 3}

न्यवर्तन्त ततः सर्वे नरा नगरवासिनः ॥ २४
कृपप्रभृतयश्चैव युयुत्सुं पर्यवारयन् ।
विवेश गङ्गां कौरव्य उल्लूपी भुजगात्मजा ॥ २५
चित्राङ्गदा ययौ चापि मणिपूरपुरं प्रति ।
शिष्टाः परिक्षितं त्वन्या मातरः पर्यवारयन् ॥ २६
पाण्डवाश्च महात्मानो द्रौपदी च यशस्विनी ।
कृतोपवासाः कौरव्य प्रययुः प्राञ्जुखास्ततः ॥ २७
योगयुक्ता महात्मानस्त्यागधर्ममुपेयुषः ।
अभिजग्मुर्वह्नुदेशान्सरितः सागरांस्तथा ॥ २८
युधिष्ठिरो ययावग्रे भीमस्तु तदनन्तरम् ।

B⁴ (marg. as in text) T¹ तदा (for तथा).

24 ^a) K⁵ चैवम् (for चैनम्). T² अभवत्; G³ अव-
दत्; M³ अशकं (sic) (for °कत्). K⁵ कर्तुं (for कश्चिन्).
— ^b) D⁷ damaged. K⁵ भाषितं. — ^c) K³ निवर्तत;
G^{1, 2, 4} न्यवर्तयंस (for °र्तन्त). — ^d) K^{1, 2} D⁵⁻⁷ T
G M¹⁻³ जना (for नरा). D⁸ नागर- (for न°).

25 ^a) K⁵ D¹ सर्वे (for चैव). T⁴ G² कृतप्रकृतय-
श्चैव. — ^b) K^{1, 3} युयुत्सुं परिवारयन्; M¹ परिवार्य
परीक्षितं. — D^{4, 6} T⁴ G^{4, 5} M^{1, 2, 4} om. (hapl.)
25^c-26^d. — ^c) G³ कौरव्या (for °व्य). K¹ जलं विवेश
कौरव्य. — ^d) K¹ D^{5, 7, 8} T^{1, 2} G¹⁻³ M⁵ कौरव्य- (D⁵
T¹ G² M⁵ °व्या); T³ तदा तु (for उल्लूपी). Dn²
उल्लूपी पञ्चगात्मजा.

26 D^{4, 6} T⁴ G^{4, 5} M^{1, 2, 4} om. 26 (cf. v. 1. 25).
— ^a) B³ ददौ (for ययौ). K³ राजन् (for चापि).
— ^b) B¹⁻⁵ मणपूर-; D⁵ T^{1, 2} G¹⁻³ M^{3, 5} मणलूर- (D⁵
G³ °रू-); D⁹ मणिपूरं (for °पूर-). — ^c) D⁷ damaged.
G^{1, 2} प (G¹ पा) रीक्षितं.

27 ^a) K⁵ पाण्डवस् (sic). K^{3, 5} B^{1-4, 6} D^{1, 8, 9}
तु (for च). D⁹ महात्मानौ (sic). — ^b) K⁵ द्रौपदीं च
यशस्विनीं. — ^c) K⁵ कृतोपवासः (sic). B² D^{5, 6} T^{2, 4}
G²⁻⁴ M^{1, 2, 5} कौरव्याः (for °व्य). — ^d) K¹ प्राञ्जुखस्;
K⁵ वाञ्जुखास्. K^{2, 3} D⁵⁻⁷ S (except T⁴) तदा; B^{2, 6}
तथा (for ततः).

28 ^a) K⁵ महात्मानो योगयुक्तास् (by transp.).
— ^b) D⁷ damaged. K¹ उपाश्रिताः; K^{2, 3} T³
उपागताः; D⁸ उपेयुषः (sic); G⁴ °यिवान् (for °युषः).

अर्जुनस्तस्य चान्वेव यमौ चैव यथाक्रमम् ॥ २९

पृष्ठतस्तु वरारोहा श्यामा पद्मदलेक्षणा ।

पैपदी योषितां श्रेष्ठा ययौ भरतसत्तम ॥ ३०

मा चैवानुययावेकः पाण्डवान्प्रस्थितान्वने ।

कमेण ते ययुर्वीरा लौहित्यं सलिलार्णवम् ॥ ३१

गाण्डीवं च धनुर्दिव्यं न मुमोच धनंजयः ।

तनलोभान्महाराज तौ चाक्षय्यौ महेषुधी ॥ ३२

अग्निं ते ददृशुस्तत्र स्थितं शैलमिवाग्रतः ।

सर्वमावृत्त्य तिष्ठन्तं साक्षात्पुरुषविग्रहम् ॥ ३३

ततो देवः स सप्तार्चिः पाण्डवानिदमब्रवीत् ।

भो भो पाण्डुसुता वीराः पावकं मा विबोधत ॥ ३४

युधिष्ठिर महाबाहो भीमसेन परंतप ।

अर्जुनाश्विसुतौ वीरौ निबोधत वचो मम ॥ ३५

अहमग्निः कुरुश्रेष्ठा मया दग्धं च खाण्डवम् ।

अर्जुनस्य प्रभावेन तथा नारायणस्य च ॥ ३६

अयं वः फल्गुनो भ्राता गाण्डीवं परमायुधम् ।

परित्यज्य वनं यातु नानेनार्थोऽस्ति कश्चन ॥ ३७

चक्ररत्नं तु यत्कृष्णे स्थितमासीन्महात्मनि ।

C. 17. 40
B. 17. 1. 40
K. 17. 1. 41

—^o) G₃ मुनीन् (for बहून्). —^d) K₅ सरिताः.
B₁ B₃ T₁ G₃₋₅ M पर्वतांस (for सागरांस). K₂ D₆
दा (for तथा).

29 ^a) K₂ T₃ चाग्रे (for अग्रे). —^b) G₃ [s]स्य
द्; G₄ तस्माद् (for तु तद्). —^c) B₂ D_{8.9} चांते
; T₁ तानेव (for चान्वेव). K₂ corrupt; K₃
र्जुनश्च ततश्चैव; K₅ °श्च यमौ चोभौ; G₃ °श्च ततः पश्चाद्.
—^d) K₂ D_n T₁ ययौ (for यमौ). K₂₋₄ B_{5.6} D_n
2-4.7 T₃ चापि (for चैव). K₅ ययुश्चैव पराक्रमं.

30 ^a) D₈ वरारोहो (for °रोहा). — K₃ transp.
° and 30°. —^b) K₂ D_{5.6} S श्यामा पद्मायतेक्षणा;
3 श्यामा पद्मायताक्षी च. —^c) K₃ वरा (for श्रेष्ठा).
—^d) T₃ यमौ (for ययौ). K₅ D₆ °म (for °मा).

31 ^a) D₆ om. from वा up to वे (in 31^a). K₃
कः; D₅ T₁ G₅ M₁₋₄ चैनान्; T₂ G₄ चैतान्; G₃
पि; M₅ वैतान् (for एकः). T₄ G_{1.2} सश्च चैताननु-
यौ. —^b) K₁₋₃ B_{1.2.4} D_{8.9} T₃ G₂ वनं (for °ने).
—^c) K₅ D₁ [ए]व (for ते). —^d) K_{2.3} M_{1-3.5}
लौहित्यं; K₅ D₅ G₃ लौहितं; D_{3.4} लौहितं; D₇
लौहित्य- (for °त्यं). B₅ लौहित्यं सलिलांतरं; D₆ °त्यं
वर्णार्णवं; T₁ पाण्डवा राजसत्तम.

32 ^a) K₂ गांजीवं. K_{1.2} B_{1.3-6} D_n D_{1-4.8.9} तु;
3.4 B₂ D₇ T₃ तद्; K₅ तं (for च). —^b) K₁
नजंयं. —^c) D₇ partly damaged. K₃ D₇ T₃ महा-
जास (for °राज). K₂ स्वस्य लोभान्महातेजास. —^d)
ते चाक्षय्य-; D₅ T₂ G_{3.5} M₁₋₃ तावक्षय्यौ; D₆
चाक्षय्यौ; T₁ अक्षय्यौ च; T₃ तौ च क्षय्यौ; T₄ G_{1.2}
गाक्षय्यौ; G₄ तेक्षय्यौ च; M_{4.5} ते चाक्षय्ये (for तौ

चाक्षय्यौ). K₅ महीषुधी (for महे°).

33 ^a) B₃ दीप्तं (for तत्र). K₁₋₃ D₅₋₇ T G_{1-3.5}
M अग्निं ततस्ते ददृशुर्; G₄ अग्निमुग्रं ततस्ते वै. —^b)
K_{1.3} D_{5.6} T_{1.2.4} G M दीप्तं; K₅ स्थित-; D₇ T₃
दीप्त- (for स्थितं). — T₄ om. 33°-34°. —^c) K₁
सर्वमावृत्ति तिष्ठन्तं (sic). —^d) D₃ मानुष-; D₉ परुष-
(for पुरुष-).

34 T₄ om. 34 (cf. v. l. 33). —^a) T₁ दिवः
(for देवः). T₃ सु- (for स). K₄ सप्तार्चिः (for
सप्तार्चिः). K₅ ततो देवाः समभ्यर्च्य. —^c) K₁ B_{1.2}
D_{n2} D_{1.2} T₁ G₁ भोः (for the second भो). K₅
धीराः (for वीराः). —^d) D₄ M₁ मा (for मां). K₁
निबोधत (for वि°). D₉ पावकं मातिबोधत; G₄ °कं
मा निवर्धतां.

35 ^b) T₃ भीमसेनं (for °सेन). —^d) D₉ तेबोधत
(for निबो°).

36 ^a) K₅ D_{1.6} T₁ G₂ कुरुश्रेष्ठ (for °श्रेष्ठा). —^b)
D₇ damaged. D₆ M₁ काण्डवं (for खां°). K₁ मया
दग्धश्च खाण्डवः. —^c) K₁₋₃ D₅₋₇ S प्रतापेन तस्य (for
प्रभावेन तथा). G₅ M₂ ह (for च).

37 ^a) K_{2.4} D₉ च; K₃ D₅ G₃ M₅ ते; D₉ नः (for
वः). K₁ फल्गुणो; Some MSS. फाल्गुनो (for फ°).
T₁ युधिष्ठिर तव भ्राता. —^b) K₂ गांजीवं; K₄ गांधर्व.
G₄ वरम् (for परम्). —^c) K_{2.4} B_{1.2.5.6} D_n D₁
2.8.9 वने; B₃ जले (for वनं). —^d) K₂ कश्चिन्नः;
D₉ कश्च नः; T₁ G₃ किंचन (for कश्चन).

38 ^a) K₁ D_{5.6} T_{1.2.4} G M चक्रं पूर्वं हि (D₆ वा).

C. 17. 40
B. 17. 1. 40
K. 17. 1. 41

गतं तच्च पुनर्हस्ते कालेनैष्यति तस्य ह ॥ ३८
वरुणादाहतं पूर्वं मयैतत्पार्थकारणात् ।
गाण्डीवं कार्मुकश्रेष्ठं वरुणायैव दीयताम् ॥ ३९
ततस्ते भ्रातरः सर्वे धनंजयमचोदयन् ।
स जले प्राक्षिपत्तु तथाक्षय्यौ महेषुधी ॥ ४०
ततोऽग्निर्भरतश्रेष्ठ तत्रैवान्तरधीयत ।
ययुश्च पाण्डवा वीरास्ततस्ते दक्षिणामुखाः ॥ ४१

ततस्ते तूत्तरेणैव तीरेण लवणाम्भसः ।
जग्मुर्भरतशार्दूल दिशं दक्षिणपश्चिमम् ॥ ४२
ततः पुनः समावृत्ताः पश्चिमां दिशमेव ते ।
ददृशुर्द्वारकां चापि सागरेण परिप्लुताम् ॥ ४३
उदीचीं पुनरावृत्त्य ययुर्भरतसत्तमाः ।
प्रादक्षिण्यं चिकीर्षन्तः पृथिव्या योगधर्मिणः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिकपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

यत्कृष्णे; K2.3 D1 T3 चक्रं सुनाभं यत्कृष्णे. — ^b) D1 damaged. G3 तिग्मम्; G4 स्थिरम् (for स्थितम्). — ^c) D8 T2.4 G1.2.4 M1 चैतत् (for तच्च). K1 तत्र; K3 T3 हस्तं (for हस्ते). — ^d) K1 कालेनैष्यति (sic); K3.5 B6 D7 T2-4 G1.2.4 M3-5 काले नेष्यति; B3 D6 काले नष्यति (sic); D5 कालेनाभ्येति; T1 कालेभ्येति च; G3 कदाभ्येति च (for कालेनैष्यति). T3 तच्च (for तस्य). D3.6.8.9 T2.4 G1.2.4 M1 च for ह).

39 ^a) D1 सर्वं (for पूर्वं). K4 वरुणादाह ते पूर्वं; K5 वरुणादाहतं पार्थ. — ^b) K3 यद् (for मया). K2 पार्थस्य (for [ए]त्पार्थ-). — ^c) K1 गांजीवं; K3 गांङ्गिवं. K2 D5.6 G1.4 M4 कार्मुकं; K3 कार्मुकात्; K4.5 B Dn D1-4.8.9 धनुषां (for कार्मुक-). — ^d) K1 देवतां (sic) (for दीयताम्).

40 ^a) K1 तत्र (for ततस्). M2 तु (for ते). — ^b) D1 damaged. K1 अयोधयत्; K2 अनोदयन् (for अचो°). — ^c) B5 om. स. K5 D1 (also as in text) धनुः; G4 बिले (for जले). K1.2 D1 T2 G5 M1-4 प्रे (M2 प्रै)रयत् (D1 T2 °यस्); D8 प्रक्षिपन्; T3 प्राक्षिपस् (for °पत्). K4 B1.5.6 Dn D1-4 चैतत्; K5 तत्र; B2-4 D3.9 तच्च (for तनु). — ^d) T3 तदा (for तथा). K4 B Dn D1-8.3.9 अक्षय्ये; D1 °य- (for °य्यौ). K5 महीश्वधी (sic). T1 अक्षय्यौ च महेषुधी. — After 40, K2.3 D4.7 T2.3 ins.:

7* यथा घनस्य गगने शब्दो भवति भारत ।

सलिले क्षिप्यमाणस्य गाण्डीवस्य तथा ह्यभूत् ।

[(L. 1) D1 तथा (for यथा). K3 वायोस्तु (for घनस्य). D4 [आ]गमने (for गगने). K3 यथा नभस्ये गगने (for the prior half). K3 शब्दो भरतसत्तमा (for the post. half). — (L. 2) K2 गांजीवस्य; K3 गांङ्गिवस्य.

T3 तदा (for तथा). K3 [अ]भवत् (for ह्यभूत्).]

41 K4 reads 41^a-42^b after 9*. — ^b) D1 damaged. — ^c) K1 प्रययुः; K2 T3 ययुस्ते; K3 ततस्ते (for ययुश्च). — ^d) G3 M5 तत्र ते (for ततस्ते). K2 ततश्च दक्षिणां दिशं.

42 For the sequence in K4, cf. v. l. 41. — ^a) D1 तु (for ते). K1 उत्तरेण; K2.3 D5.6 G3.5 M1.2.4.5 त्वंतरेण; D7 तंतरेण; T3 भूत्तरेण; T4 G1.2.4 त्वंतरे च (for तूत्तरेण). M1 [इ]व (for [ए]व). — ^c) K2.3 B3 D5.7.9 T2-4 G2.4 शार्दूला (K3 °ला); Dn1 शार्दूल (for °ल). — ^d) M5 दिशं पश्चिमदक्षिणां. — For 42, T1 subst.:

8* जग्मुर्भरतशार्दूल तीरेण लवणाम्भसः ।

ततः पुनः समावृत्ता जग्मुर्दक्षिणपश्चिमाम् ।

43 ^b) D1 damaged. K5 D1 दक्षिणां (for पश्चिमां). B5 उत्तमां; D6 T1.2.4 G1.2.4 आश्रिताः (for एव ते). K2.5 T3 च; D5.8.9 G3.5 M2-5 तु (for ते). K1 पश्चिमं देशमेव ते. — ^c) D8 ददृशेद् (sic); D1 damaged (for °शुर्). K1 द्वारकाश्च. — ^d) K2 सलिलेन (for सागरेण). B4 समाप्लुतां (for परि°). — After 43, K2.4 D3.4 T3 ins.:

9* हरिपादाङ्कविन्यासतीर्थीकृतमहाभुवम् ।

मनोभिः पूजयन्तश्च जनार्दनमनिन्दिताः ।

[(L. 1) D3.4 -पादौक- (for -पादाङ्क-). K2 हरिपादावदविन्यास- (sic) (for the prior half). — (L. 2) K3 अतन्द्रिताः (for अनिन्दिताः).]

— After the above, K4 reads 41^a-42^b.

44 ^a) K5 उदीची; D8 उदीचि (for °ची). K1.5

२

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते नियतात्मान उदीचीं दिशमास्थिताः ।

ददृशुर्योगयुक्ताश्च हिमवन्तं महागिरिम् ॥ १

तं चाप्यतिक्रमन्तस्ते ददृशुर्वालुकार्णवम् ।

अवैक्षन्त महाशैलं मेरुं शिखरिणां वरम् ॥ २

तेषां तु गच्छतां शीघ्रं सर्वेषां योगधर्मिणाम् ।

याज्ञसेनी भ्रष्टयोगा निपपात महीतले ॥ ३

तां तु प्रपतितां दृष्ट्वा भीमसेनो महाबलः ।

उवाच धर्मराजानं याज्ञसेनीमवेक्ष्य ह ॥ ४

नाधर्मश्चरितः कश्चिद्राजपुत्र्या परंतप ।

कारणं किं नु तद्राजन्यत्कृष्णा पतिता भुवि ॥ ५

युधिष्ठिर उवाच ।

पक्षपातो महानस्या विशेषेण धनंजये ।

तस्यैतत्फलमद्यैषा भुङ्क्ते पुरुषसत्तम ॥ ६

C. 17. 52
B. 17. 2. 5
K. 17. 2. 3

आवृत्ति (for °त्य). — °) K1 B1.2 D5.6 S प्रदक्षिणं;
K5 प्रदक्षिण्यं; D7 ***णं (for प्रादक्षिण्यं). K1.5
corrupt. — °) K1 B3 T3 G3-5 M2.4.5 पृथिव्यां (for
°व्या).

Colophon. — *Adhy. name*: K1 पांडवप्रवाजनं; M3
गांडीवपरित्यागः. — *Adhy. no.* (figures, words or
both): K2.4.5 B6 Dn S 1 (as in text). — *Sloka*
no.: Dn1 D9 46.

2

1 D5 om. the ref. — °) K3 उदीची. K1-3 D5
T1.3 G3.5 M आश्रिताः; D7 damaged (for आस्थिताः).
— After 1^{ab}, K2.3 ins.:

10* ततस्ते ब्राह्मणीं स्नात्वा दृष्ट्वा देवं जले स्थितम् ।
मध्यमांशं शिवं गत्वा दृष्ट्वा रुद्रं महाबलम् ।
प्रयागपञ्चके स्नात्वा गत्वा हिमगिरिं शुभम् ।
ईशानं तु नमस्कृत्य स्नात्वा हंसोदके शुभे ।
देवदेवं तु केदारं दृष्ट्वा स्पृष्ट्वा प्रयत्नतः । [5]
पिण्डं दत्त्वा विधानेन पितृन्देवांश्च तर्प्य वै ।
उदकं विधिवत्पीत्वा ततो नन्दां जगाम वै ।
महापन्थानमावृत्य हिमवन्तं जगाम ह ।

[(L. 1) K3 ब्रह्मण्यं तु ते स्नात्वा (for the prior
half). K3 जलेश्वरं (for जले स्थितम्). — (L. 2) K3
महालयं (for °बलम्). — (L. 3) K3 हित्वा (for गत्वा).
— (L. 4) K3 च (for तु). — (L. 6) K3 ते च नत्वा
(for पिण्डं दत्त्वा). — (L. 7) K3 नन्दां जग्मुश्च पांडवाः
(for the post. half). — (L. 8) K3 आश्रित्य (for
आवृत्य). K3 जग्मुर्हिमवतं ततः (for the post. half).]

2

— °) D7 damaged for 1°. K1 transp. योगयुक्ताः
and हिमवन्तं. K3 ते (for च). K2 गिरीश्वरं (for
महागिरिम्).

2 °) K2.3 D7 T3 तं चापि (K3 °ति) समतिक्रम्य;
T1 तं चाप्यतिक्रम्य ततो. — °) K1.5 ददृशुर्वालु[लु]कार्णवं;
G4 ददृशुर्वालुकां नदीं. — °) K1.2 D7 T3 अवैक्षं (K2
°क्ष) तो; K3 वीक्ष्यमाणा (for अवैक्षन्त). K5 पथा (for
महा-). D5.6 T1.2.4 G M अवैक्षंतो महामेरुं. — °)
D5.6 S (except T3) शैलं; D7 एकं (for मेरुं).

3 °) D7 damaged. K2.3 T3 परिभ्रष्टा; D6 दृष्ट-
योगा (for भ्रष्ट°). K1 याज्ञसेने योगयुक्ता. — °) K2.3
D7 T3 पपात (D7 om. पपात) धरणीतले.

4 °) K3 तदा; K5 तथा (for तु प्र-). K1 तां
तु दृष्ट्वा निपतितां. — °) K5 महाबलाः (for °बलः).
— °) D6 T3 G5 M2.4.5 -राजं हि; T1 -राजंतं (for
-राजानं). — °) K4 G4 अवैक्ष (for °क्ष्य). K1
तु; K2 वै; K3 B6 G5 M2-5 च; D6 T2.4 G1.2.4
M1 तां (for ह). D5 T1 G3 याज्ञसेनीं ह्य (D5 त्व).
वेक्ष्य तां.

5 °) K1 नधर्मश्चरितः कश्चिद्. — °) K5 धर्मपुत्रा;
G4 M3 राजपुत्र्याः (for °पुत्र्या). — °) K2.5 D4 तु
(for नु). K4 B1.5.6 Dn D2-4 ब्रूहि; D7 damaged
(for राजन्). — °) D7 damaged. D5 transp. यत्
and कृष्णा.

6 °) T3 तस्या (for अस्या). — °) K1 इदं; D6
T4 G1.2.4 इह; T1 तत्; M1 एव; M4 एष (for
एतत्). K3 एतेषां; T2 अप्येषा (for अद्यैषा).

[9]

1. 5²
f 17. 2. 7
K. 17. 2. 7

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वानवेक्ष्यैनां ययौ धर्मसुतो नृपः ।
समाधाय मनो धीमन्धर्मात्मा पुरुषर्षभः ॥ ७
सहदेवस्ततो धीमान्निपपात महीतले ।
तं चापि पतितं दृष्ट्वा भीमो राजानमब्रवीत् ॥ ८
योऽयमस्मासु सर्वेषु शुश्रूषुरनहंकृतः ।
सोऽयं माद्रवतीपुत्रः कस्मान्निपतितो भुवि ॥ ९

युधिष्ठिर उवाच ।

आत्मनः सदृशं प्राज्ञं नैषोऽमन्यत कंचन ।
तेन दोषेण पतितस्तस्मादेष नृपात्मजः ॥ १०

7 K1. 2. 5 D5. 6 T G1-4 M om. the ref.; D1 reads it on marg. K5 om. 7^{ab}. — ^a) K2 D1 T3 इमां (for एनां). — ^b) K2. 3 D5 T1. 2. 4 M3 नृपः; D1 damaged (for नृपः). K4 B Dn D1-4. 8. 9 ययौ भरत-सत्तमः (B3 D9 °म). — ^c) D1 partly damaged. K5 ततः (for मनो). K1-3 D6. 7 S विद्वान्; K5 श्रीमान् (for धीमान्). D5 ततः समाधाय मनो. — ^d) K2 कृतात्मा; K3 दांतात्मा; D5. 7 T1 3 G3. 5 M2-5 धृतात्मा; D6 T2. 4 G1. 2. 4 M1 दृढात्मा (for धर्मात्मा). K1 D1 M5 पुरुषर्षभ; D5 T1 G3 भरतर्षभः.

8 ^a) K1. 4 B Dn D2-4. 8. 9 T2 विद्वान् (for धीमान्). — ^d) B5 वचनम् (for राजानम्).

9 T4 om. 9^a-10^b. — ^a) K3 सर्वासु (for सर्वेषु). — ^b) K2 अनहं ततः; D5 अनहंकृतं; D1 damaged; G4 च रहःकृतः (for अनहंकृतः). D4 शुश्रूषुरनहंसवत्. — ^c) D1 damaged. M2 मद्रवती. G4 सोयं माद्रीसुतो वीरः. — ^d) K1 कथं (for कस्मान्).

10 T4 om. 10^{ab} (cf. v. l. 9). G5 M2 om. (hapl.) 10-14. After the ref., G3 ins.:

11* सहदेवोऽपि धर्मात्मा सर्वबुद्धिमतां वरः ।

— ^a) K3. 4 D5-7 G3. 4 M4. 5 आत्मना (for °नः). K1 प्राज्ञां (sic); K2 ज्ञानं; M4 प्रज्ञं (for प्राज्ञं). T2. 3 G2 M1 आत्मना सदृशप्र (T3 °प्रा)ज्ञं; G1 आत्मनः सदृश-प्रहयं. — ^b) K5 D3. 9 कश्चन; G1. 2 किंचन (for कं°). K1 नरं मेने न कश्चन; K4 नैष कंचन मन्यत (sic); G3 M1 नैषां (M1 °ष) मन्येत कंचन. — After 10^{ab}, K3 ins.:

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तु समुत्सृज्य सहदेवं ययौ तदा ।
भ्रातृभिः सह कौन्तेयः शुना चैव युधिष्ठिरः ॥ ११
कृष्णां निपतितां दृष्ट्वा सहदेवं च पाण्डवम् ।
आर्तो बन्धुप्रियः शूरो नकुलो निपपात ह ॥ १२
तस्मिन्निपतिते वीरे नकुले चारुदर्शने ।
पुनरेव तदा भीमो राजानमिदमब्रवीत् ॥ १३
योऽयमक्षतधर्मात्मा भ्राता वचनकारकः ।
रूपेणाप्रतिमो लोके नकुलः पतितो भुवि ॥ १४
इत्युक्तो भीमसेनेन प्रत्युवाच युधिष्ठिरः ।

12* कालत्रयविदश्चापि न मे गुह्यं प्रकाशितम् ।

संप्रतिज्ञागतश्चाहं नाकरिष्यं जनक्षयम् ।

— K2 om. 10^{ad}. — ^a) K1 सहदेवो; B3 Dn2 तस्मा-देव; G3 तस्माद्वेष्टि (for °देष). D5 नृपात्मज.

11 G5 M2 om. 11 (cf. v. l. 10). MSS. om. the ref. — ^b) D1 damaged. K3 नृपः; T1 तथा (for तदा). — ^d) K2. 3 T3 शुना चानुगतस्तदा; D1 शुभा-चारगतस्तदा.

12 G5 M2 om. 12 (cf. v. l. 10). Before 12, G1 ins. युधिष्ठिरः. — ^a) D1 T3 च (for नि-). — ^b) K1 D5. 7 T1. 3 G3. 4 M3-5 पांडवः; K5 °व (for °वम्). — ^c) K1 D1 T3 आसौ (for आर्तो). Dn2 D2. 5. 7 T3 बंधुः (for बन्धु-). G4 आसौ बंधुस्ततः शूरो. — ^d) T3 [ऽ]पि (for नि-). K5 नकुलः पतितो भुवि.

13 G5 M2 om. 13 (cf. v. l. 10). — ^a) K3 शूरे; D1 damaged; T3 धीरे (for वीरे). — K2 om. 13^b-14^a. — ^b) D1 damaged. — ^c) G3 वीरो (for भीमो).

14 G5 M2 om. 14 (cf. v. l. 10). K2 om. 14^a (cf. v. l. 13). — ^a) B3 योयं नः क्षत्रधर्मा ते; D5. 6 S (G5 M2 om.) योयमक्षुद्रकर्मा ते. — ^c) B6 प्रथितो; T3 प्रतिमो (for [अ]प्रतिमो). K5 नकुलः कर्मणा केन. — ^d) K5 सोयं नि- (for नकुलः). — After 14, K5 (marg.) ins. an addl. colophon [Adhy. no.: K5 2].

15 K5 om. 15. 15^b is damaged in D1. — ^d) K3 -धर्मभृतां (for -बुद्धिमतां).

नकुलं प्रति धर्मात्मा सर्वबुद्धिमतां वरः ॥ १५
 रूपेण मत्समो नास्ति कश्चिदित्यस्य दर्शनम् ।
 अधिकश्चाहमेवैक इत्यस्य मनसि स्थितम् ॥ १६
 नकुलः पतितस्तस्मादागच्छ त्वं वृकोदर ।
 यस्य यद्विहितं वीर सोऽवश्यं तदुपाश्रुते ॥ १७
 तांस्तु प्रपतितान्दृष्ट्वा पाण्डवः श्वेतवाहनः ।
 पपात शोकसंतप्तस्ततोऽनु परवीरहा ॥ १८
 तस्मिंस्तु पुरुषव्याघ्रे पतिते शक्रतेजसि ।
 म्रियमाणे दुराधर्षे भीमो राजानमब्रवीत् ॥ १९
 अनृतं न स्मराम्यस्य स्वैरेष्वपि महात्मनः ।

16 Before 16, K3.5 T3 ins. युधिष्ठिर उवाच.
 —^a) T2 [अ]प्रतिमो (for मत्समो). —^b) K2 अत्यर्थ-;
 K4 दिव्यस्य (for इत्यस्य). T1 G3 दर्शने (for °नम्).
 K1 B3 कश्चिदुर्व्यां तु दर्शने (B3 °नः); T3 °दित्यवमर्शनं.
 —^c) K1 दारकश्; K2.3 G5 M1-4 चारुकश्; D5.6
 T G1-4 M5 सुरूपश् (for अधिकश्). D7 एकम्; G3
 इदम् (for एक). —^d) K4 एतन् (for अस्य). G2
 मनस- (for °सि). G5 M3 स्थितः (for स्थितम्).

17 ^b) D7 damaged. T1 G3.5 M गच्छ त्वं तु (for
 आगच्छ त्वं). —^c) D6 तद्; D7 damaged (for
 यद्). K1-3 D5.6 S (except G3) भीम (for वीर).
 —^d) G2 M3.5 तम् (for तद्). K1 स तत्फलमुपाश्रुते;
 G4 सोवश्यं तापमश्रुते.

18 ^a) K5 तांस्तथा; D1 तांस्तु सं-; D6 एतांस्तु
 (for तांस्तु प्र-). —^b) K1 पाण्डवाञ्; G4 पपात (for
 पाण्डवः). —^d) K2 [s]सौ (for स्नु).

19 ^a) D3.4 व्याघ्र (for व्याघ्रे). K2 तस्मिंस्तु
 पतिते राजन्. —^b) K2 पाण्डवे. —^c) K4 म्रियमाणे;
 D7 damaged (for म्रिय°). K3 अर्जुनं पतितं दृष्ट्वा.

20 ^a) G1.2 स्मरति (for स्मरामि). T2 अद्य (for
 अस्य). —^b) K3 कथंचन (for महात्मनः). —^c) K2
 G3 कश्चिद्; D5 कश्च (for कस्य). —^d) K1 असौ
 (for अयं). K5 पतितं (for °तो). K2.3 D5.6 S यदयं
 पति (T2 प्रय) तोर्जुनः.

21 ^a) D6 T4 G1.2 एकोहं; G4 एकाहे (for एकाह्वा).
 K1 एकाह्वाभिर्मथेयं वै. —^b) K1 corrupt. D7 dam-

अथ कस्य विकारोऽयं येनायं पतितो भुवि ॥ २०

युधिष्ठिर उवाच ।

एकाह्वा निर्दहेयं वै शत्रूनि त्यर्जुनोऽब्रवीत् ।

न च तत्कृतवानेष शूरमानी ततोऽपतत् ॥ २१

अवमेने धनुर्ग्राहानेष सर्वाश्च फल्गुनः ।

यथा चोक्तं तथा चैव कर्तव्यं भूतिमिच्छता ॥ २२

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा प्रस्थितो राजा भीमोऽथ निपपात ह ।

पतितश्चाब्रवीद्भीमो धर्मराजं युधिष्ठिरम् ॥ २३

भो भो राजन् न वेक्षस्व पतितोऽहं प्रियस्तव ।

C. 17. 70
B. 17. 2. 24
K. 17. 2. 24

aged. —^c) K1 तच्च (by transp.). D6 G4 एव (for
 एष). —^d) K2.3 D1 G5 M2-4 शूरो (for शूर-).

22 K3 om. 22. —^a) G4 धनुर्ग्राहाद्. —^b)
 T1 येन; G3 इव (for एष). D6 T2.4 G1.2.4 M1
 तु (for च). Some MSS. फाल्गुनः (for फ°). —^c)
 M4 चोक्तस् (for चोक्तं). K1.2.4 B D (except D5.6)
 तथा (K1 तत्र; K2 यथा) चै (D3 वै) तन्न तु (K2 B4
 °न्न च; D1-4.9 °न्न तु) तथा; K5 तथा चैवं न तु तथा.
 —^d) M3 इच्छतां.

23 T3 om. the ref. G4 om. 23^a-24^b. —^a) D7
 damaged. K2 उक्तो (for उक्त्वा). D3.4 राजन् (for
 राजा). —^b) T1 वि- (for स्थ).

24 G4 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). —^a) K1 ततो
 (for भो भो). —^b) K2.3 D5.6 S (G4 om.) पतितं
 मां प्रियं तव (K2.3 T3 तव प्रियं). —^c) D3.9 T3 हि
 (for च). D7 (marg. as in text) M5 पतितं (for
 पतनं). K5 निमित्तं च पतनेन. —^d) T3 हा (for
 ह). G3 ब्रूहि मे यदि चेदिह.

25 D6 om. the ref. —^a) B3 -भोक्तासि (for
 -भुक्तं च). D3.9 स्म (for च). K1 अधिभोवत्वामि
 भीम त्वं (sic); K5 अतिभोक्ता तु नवमः; B4 °भोक्ताभिभ-
 विता; D1 °भोक्ता त्वमभवः. —^b) D1 प्राणने (for
 प्राणेन). G1.2 [अ]थ; M4 [अ]पि (for च). B3 विक-
 थ्यते; D8 G4 विकथ्यसि (for °से). —^c) D5 पदान्;
 D6 [अ]परान्; S (except T3) परान् (for परं). D9
 पार्श्वं; T2 पार्थान् (for पार्थ). B4 अनवेक्ष्य परस्यांतं.

26 MSS. om. the ref. —^a) K1-3 B3 D5.6 S

किंनिमित्तं च पतनं ब्रूहि मे यदि वेत्थ ह ॥ २४

युधिष्ठिर उवाच ।

अतिभुक्तं च भवता प्राणेन च विकथ्यसे ।

अनवेक्ष्य परं पार्थ तेनासि पतितः क्षितौ ॥ २५

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्जगामानवलोकयन् ।

श्वा त्वेकोऽनुययौ यस्ते बहुशः कीर्तितौ मया ॥ २६

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिकपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशंपायन उवाच ।

ततः संनादयञ्शक्रो दिवं भूमिं च सर्वशः ।

रथेनोपययौ पार्थमारोहेत्यब्रवीच्च तम् ॥ १

स भ्रातृन्पतितान्दृष्ट्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

अब्रवीच्छोकसंतप्तः सहस्राक्षमिदं वचः ॥ २

भ्रातरः पतिता मेऽत्र आगच्छेयुर्मया सह ।

न विना भ्रातृभिः स्वर्गमिच्छे गन्तुं सुरेश्वर ॥ ३

सुकुमारी सुखार्हा च राजपुत्री पुरंदर ।

सास्माभिः सह गच्छेत तद्भवाननुमन्यताम् ॥ ४

इन्द्र उवाच ।

भ्रातृन्द्रक्ष्यसि पुत्रांस्त्वमग्रतस्त्रिदिवं गतान् ।

कृष्णया सहितान्सर्वान्मा शुचो भरतर्षभ ॥ ५

निक्षिप्य मानुषं देहं गतास्ते भरतर्षभ ।

अनेन त्वं शरीरेण स्वर्गं गन्ता न संशयः ॥ ६

महाबुद्धिः (K₂ 'द्धि'); D₁ 'बाहुं' (for 'बाहुर'). — °) K₂ श्रुत्वैको; K_{3,4} B₅ D_n D₂₋₄ श्वाप्येको; G₃ श्वा एको (for श्वा त्वेको). T₁ [s]थ (for ऽनु-). G₃ तं तु; M₁ यत्ते (for यस्ते). K₁ श्वानेवानुययौ यस्तु (sic); D₇ एकोपि तु ययौ यस्ते. — °) K_{2,3} D_{5,6} S कथितो (for कीर्तितो).

Colophon. — Adhy. name: K₁ पांडवपतनं; K₂ पांडवानां पतनं; T₄ भीमादिपतनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K_{2,4,5} B₆ D_{n1} D₅₋₇ S 2 (as in text). — Śloka no.: K₄ D_{n1} D₉ 26.

3

1 °) K₃ [s]वभासयञ्; K₅ स नादयञ् (for संना°). — °) D₅ पार्थिव (for सर्वशः). — °) K₁ M₅ उपाययौ (for उप°). G₄ वाक्यम् (for पार्थम्). — °) D₈ आरुह (for आरोह). K₂ स तं; D₅ S (except T₃) तदा (for च तम्). D₆ आरुरोहेब्रवीत्तदा (sic).

2 °) K₂ transp. स and भ्रातृन्. B₁ स्व-; M₅ om. (for स). G₃ निहतान् (for पति°).

3 °) K₁ T₃ यत्र; K₂ ये तु; K₃ मे तु; D₁ मेद्य (for मेऽत्र). — °) K_{1,4,5} B D_n D_{1-4,7-9} गच्छे-युस्ते; K_{2,3} T₃ ते गच्छेयुर् (for आग°). — °) K₁ चाहम्; D₆ T₄ G₂ सार्धम् (for स्वर्गम्). — °) K₅ इच्छामि तु (for इच्छे गन्तुं). B₄ पुरंदर; D₇ नरेश्वर (for सुरेश्वर). D_{5,6} S (except T₃) इच्छेयं त्रिदशाधिप.

4 °) K₂ सुकुमारा (for 'मारी). G₃ सुकुमारा द्रौपदी च. — °) B₄ सुरेश्वर (for पुरंदर). — °) T₁ अस्माभिः; G₃ श्वा° (for सा°). B₂ गच्छेच्च (for 'त). K₅ अस्माभिः सहिता गच्छेत्; D_{5,6} सा गच्छेत सहास्माभिः.

5 K_{4,5} B D (except D_{5,6}) शक्र (for इन्द्र). — °) K_{1,5} D₁ तत्र; K₃ B₂₋₄ पुत्र; K₄ B_{1,5,6} D_n D_{2-4,7-9} स्वर्गे (for पुत्रांस). T₃ ते (for त्वम्). — °) K₅ D₁ अग्रतस्त्रिदिवस्थितान्.

6 D₆ om. 6^{ab}. — °) B₂ निक्षिप्य (for निक्षिप्य). — °) K_{1,5} D₁ मनुजाधिप; K_{2,3} T_{1,3} G_{3,5} M_{3,5} मनुजर्षभ (T₃ 'भा:); K₄ वै नरर्षभ; B₂ G₃ भरतर्षभा: (for 'र्षभ). — °) G₃ अन्येन (for अनेन). — °)

इत्युक्त्वा तं महाबाहुर्जगामानवलोकयन् ।
श्वा त्वेकोऽनुययौ यस्ते बहुशः कीर्तितो मया ॥ १७.२.२६

युधिष्ठिर उवाच ।

यं श्वा भूतभव्येश भक्तो मां नित्यमेव ह ।

गच्छेत मया सार्धमानृशंस्या हि मे मतिः ॥ ७

इन्द्र उवाच ।

अमर्त्यत्वं मत्समत्वं च राज-

ञ्श्रियं कृत्स्नां महतीं चैव कीर्तिम् ।

संप्राप्तोऽद्य स्वर्गसुखानि च त्वं

त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ ८

युधिष्ठिर उवाच ।

अनार्यमार्येण सहस्रनेत्र

शक्यं कर्तुं दुष्करमेतदार्य ।

मा मे श्रिया संगमनं तयास्तु

यस्याः कृते भक्तजनं त्यजेयम् ॥ ९

इन्द्र उवाच ।

स्वर्गे लोके श्ववतां नास्ति धिष्ण्य-

मिष्टापूर्तं क्रोधवशा हरन्ति ।

ततो विचार्य क्रियतां धर्मराज

त्यज श्वानं नात्र नृशंसमस्ति ॥ १०

युधिष्ठिर उवाच ।

भक्त्यागं प्राहुरत्यन्तपापं

C. 17. 83
B. 17. 3. 11
K. 17. 3. 11

स्वर्गे तान्नात्र संशयः (sic).

7 K5 om. the ref. — ^a) D6 भूतभव्यैश्च; G3 भूतभव्येश (for 'भव्येश). — ^b) K5 भजे मां; D5 T1. 2. 4 M3. 5 मद्भक्तो; D8. 9 रक्तो मां (for भक्तो मां).
8 अत्र (for एव). K2-5 B2. 4 D1. 5. 8. 9 T1. 4 G3 ; B1 च (for ह). K1 भक्तो मां चैव सर्वदा.
9 ^a) K5 D1 स गच्छतु; D5 T1. 4 G3 M3. 5 स D5 T4 न) गच्छेद्वा; G4 आगच्छेत (for स गं).
10 ^a) K1. 2 भानृशंस्ये ह; K3 शंस्ये हि; K5 B (except) D1. 7. 9 M1 शंस्ये हि; D5 T1. 2 M3 आ(D5 अ)-शंसा हि; G2 M2 शंस्यं हि; G3 शंसो हि (for स्या हि).

8 G2. 3 om. the ref. K4. 5 B D (except D5. 6) क (for इन्द्र). — ^a) D9 असंत्यत्वं (sic) (for मर्त्यत्वं). K2 प्रयाहि; K3 श्रियं च (for च राजञ्).
9 अमर्त्यत्वादुत्सवत्वं च राजञ्. — ^b) Dn D2-4. 7 श्रियं कृत्स्नां; D5 T2 M1. 2 श्रेयः कृत्स्नं; T3 श्रेयश्च कृत्स्नं; M3. 4 ज्ञेयः कृत्स्नां (for श्रियं कृत्स्नां). D8 महतिं; 9 ती. K4 च (for चैव). K4. 5 B Dn D1-4. 7. 9 द्वि (for कीर्तिम्). K1 श्रेयश्च कृत्स्नं महतीं च मूर्तिं; 2 श्रियं च कृत्स्नामपि चैव कीर्तिं; K3 कृत्स्नां गतिं चैव कीर्तिं; D6 T4 G1. 2. 4 श्रेयः कृत्स्नं भूपतित्वं च कीर्तिं; G3 श्रेयः कृत्स्नं महतां चैव कीर्ति. — ^c) Dn1 प्राप्ता (for 'प्तो). K4 D5. 6 S (except T3) [s] सि; n1 य[:] (for स्य). T3 यस् (for च). — ^d) K5 जञ् (for त्यज). K3 स्वानं. K1 D1. 8 नृशंस्यम्; D5 G3 समत्वम्; T3 नृशंस्यम् (sic) (for 'सम्).

9 ^a) K1 अनार्यमार्येण; D6 T4 मात्रेण; T2 मार्गेण; 3 मार्गेण (sic) (for 'मार्येण). — ^b) K2 न शक्यं

(for शक्यं). K1. 2 एतदार्ये (K2 'दर्थः); D3. 4 एतदीयं; D5 'दन्त्यै; D6 T2. 4 G1. 2. 4 'दद्य; T1 चैतदार्यै; G3. 5 M2. 5 एतदार्यैर्; M3 'दाद्यः (for 'दार्य). — ^c) K2. 3 T3 G3 न मे; B2 सा मे; D5 T1 स मे; D6 T2. 4 G1. 2. 4. 5 M1-3 मम (for मा मे). G3 श्रिया (for श्रिया). D6 G1. 2. 4 M1 संगमो नानयास्तु (G1 'या तु; G4 'योस्तु); T2 संगमो नावयातु; T3 'मया तयास्तु (for संगमनं तयास्तु). D7 त्वचारु; T1 G3 तथास्तु; G5 M2. 3 त्वयास्तु (for तं). — ^d) K2 यस्यांततो; G5 M2. 3 यस्याः कृतेयं (for यस्याः कृते). D5. 6 T1. 2. 4 G2-5 M भक्तमहं (M3 'हं) (for 'जनं). B5 हतेयं (for त्यजेयम्).

10 K4. 5 B3. 4 शक्र (for इन्द्र). — ^a) B6 T1. 4 G1. 2 M1. 2 स्वर्ग- (for स्वर्गे). K5 श्ववतां (sic); D6 T3. 4 G2 श्वावतां; M1 श्ववपदं (for श्ववतां). D4 om. नास्ति. — ^b) K2. 3 B2. 4 D1. 8. 9 T2. 3 इष्टापूर्ते (for 'पूर्ते). K3 क्रोधवशा; D7 क्रोधवशाद्; G2 'वशं (for 'वशा). D6 वहन्ति; D7 इहास्ति (for हरन्ति). — D6 om. (hapl.) 10^a-12^a. — ^c) K1 अतोसि त्वं नरदेवा विचार्य; K2 अतो विरुद्धात्रावदेवा विचीर्ये (sic); K3. 6 B4 D1 T1. 2. 4 G1. 2 M1. 3. 5 त(K3. 6 अ)तो विद्वन्नरदेवा (K5 'वो; B4 D1 'व) विचार्य; D5 ततो वै विद्वन्नर-देवोसि चाद्य; T3 G3. 4 त(T3 अ)तो विद्वद्वा (G4 'द्व)न्न-रदेवोसि चार्य; G5 M2 अथोद्विग्नं नरदेवा विचार्य. — ^d) K1 T1 G3 विचार्यम्; D5 विचारणा; D8 G4 नृशंस्यम् (for 'सम्).

11 D6 om. 11 (cf. v. l. 10). D6 om. the ref. — ^a) D5 युक्त- (for भक्त). K2 -त्यागे (for -त्यागं). K2. 3. 5 B1. 6 D1. 8. 9 अत्यर्थः; Dn अनंत- (for अत्यन्त-).

C. 17. 83
B. 17. 3. 11
K. 17. 3. 11

तुल्यं लोके ब्रह्मवध्याकृतेन ।
तस्मान्नाहं जातु कथंचनाद्य
त्यक्ष्याम्येनं स्वसुखार्थी महेन्द्र ॥ ११
इन्द्र उवाच ।
शुना दृष्टं क्रोधवशा हरन्ति
यदत्तमिष्टं विवृतमथो हुतं च ।
तस्माच्छूनस्त्यागमिमं कुरुष्व
शूनस्त्यागात्प्राप्स्यसे देवलोकम् ॥ १२

— With 11^b, cf. 12. 273. 10^c. — ^b) K5 त्वलं (sic); D5 समं; T1 om.; G3 पापं (for तुल्यं). K1 B3.4 D5 T1.3.4 G2-5 M1.2.5 ब्रह्महत्या; K5 °वध्यं (for °वध्या-). — °) K4 आसं; D5 आर्यं (for अद्य). T2.4 G1.2.4.5 M1-4 तस्मान्नाहं जातिकल्पं त्यजेयं (T4 च नाद्य). — ^d) B6 अहं (for एनं). K1 स्वसुखार्थे; K2.5 D1 °र्थं (for °र्थी). D5 T1 G3 M5 त्यक्ष्याम्येनं स्वर्गसु (M5 स्वसु) खार्थमिन्द्र; T2.4 G1.2.4.5 M1-4 भक्तं श्वानं स्वर्गसुखार्थमिन्द्र. — After 11, N (D6 om.) T3 ins.:

13* भीतं भक्तं नान्यदस्तीति चार्तं
प्राप्तं क्षीणं रक्षणे प्राणलिप्सुम् ।
प्राणत्यागादप्यहं नोत मोक्तुं
यतेयं वै नित्यमेतद्भतं मे ।

[(L. 1) K1 भीरं भक्तं नान्यदास्तीत्य चार्तं (sic). — (L. 2) T3 प्राप्त- (for प्राप्तं). T3 रक्षण- (for °णे). K1.3 -लिप्सुः; K2 -जिष्णुं (for -लिप्सुम्). — (L. 3) K3.4 Dn D2-4 नैव; K5 तत्र; B1 नोप-; B2 नात्र (for नोत). Dn2 (marg.) भक्तं (for मोक्तुं). — (L. 4) K1 यतेय; K3.5 यतो; Dn2 (marg.) त्यजेयं (for यतेयं). D1 हितं (for व्रतं).]

12 D6 om. 12^{ab} (cf. v. 1. 10). K4 B4 शक्र (for इन्द्र). — ^a) K2 शुभां; G4 क्रोधं (for शुना). K4 दृष्टे; T3 दृष्टं (for दृष्टं). — ^b) B3 यद्वतम्; D1 यद-
न्नम्; D1 (inf. lin. marg.) यद्वतम्; D3.4.7 om. (for यद्वतम्). K1 विवृतं; D3 विवृतं (for विवृतम्). B3 तथा (for अथो). K1.2 कृतं यं (K2 च) (for हुतं च). K5 यदत्र मिष्टं घृतमथो हुतं च; D5 T1.3 G3.4 यद्वत्-
(T3 °द्यन्न-; G4 °दास) मिष्टं सुकृतं कृतं च; T2 यद्वत्-
मिष्टं चरितं प्रधानं; T4 दत्तं भुक्तमिहा (also °वा) शितं
प्र***; G1.2 दत्तं भुक्तमिष्टमाचरितं प्रदानं; G5 M2-4
यद्वत् (G5 °दुक्त) मिष्टं विप्रकृतं कृतं च; M1 दत्तं भुक्ता-

त्यक्त्वा भ्रातृन्दयितां चापि कृष्णां
प्राप्तो लोकः कर्मणा स्वेन वीर ।
श्वानं चैनं न त्यजसे कथं नु
त्यागं कृत्स्नं चास्थितो मुह्यसेऽद्य ॥ १३
युधिष्ठिर उवाच ।
न विद्यते संधिरथापि विग्रहो
मृतैर्मर्त्यैरिति लोकेषु निष्ठा ।
न ते मया जीवयितुं हि शक्या

चरितं प्रदानं; M5 यद्वत्तमिष्टं विकृतं कृतं च. — °) K2.3 D1 इदं; T4 G1.2.4 इतः (for इमं). K1 वदन्ति (for कुरुष्व). — ^d) K2.3 T3 प्राप्स्यसे; D5.6 T1.2.4 G1.2.4.5 M1-4 आप्स्यसि (T1 G4 °से); G3 यास्यति; M5 चाप्स्यसि (for प्राप्स्यसे). M3 -लोकान् (for -लोकम्).

13 ^a) K2 भूयतां (sic); D6 दैवतां (for दयितां). K1.5 D5.6 T G1-3.5 M1.2.4.5 चैव (for चापि). K3 त्यक्त्वा भ्रातृन्भूपतींश्चैव कृत्स्नान्; G4 त्यक्त्वा भ्रातृन्वैदतां देव कृष्णां (sic). — ^b) B3.6 प्राप्त- (for प्राप्तो). K1 D5 G3.5 M [S]स्येकः; K2.3 D6 T2-4 G1.2.4 लोकः; D3.4 लोकं; D8 लोकान्; T1 [S]न्वेकः (for लोकः). G5 कर्मणां. K1 तेन; K2 [अ]त्येक-; G3 येन (for स्वेन). K1.2 D8 G5 M2.3.5 वीरः; K3 धीरः; K4 राजन् (for वीर). — °) D9 श्वानाव् (for श्वानं). K5 न चैनं (by transp.); B2 D1.8 T3 चैकं न; D9 एकं न. K5 M3.4 च; Dn D3.7 तु; G4 स्म (for नु). — ^d) K5 न कृत्स्नं दृष्टं (for त्यागं कृत्स्नं). D8 यः (for सद्य). Dn1 त्यागं तत्र मुह्यसे (sic) वा स्थितोद्य; D5.6 T1.2 G1-3.5 M त्यागं कृत्वा (G1.2 कर्तुं) मुह्यसे च (D5 °सेव-; D6 °ते सं-; T2 G1.2 M1 °से सं-) स्थितोद्य; T4 त्यागं कर्तुं माद्यते संस्थितोद्य; G4 त्यागं कृत्वा मुह्यसे सिद्धि ते*.

14 With 14^{ab}, cf. Rāmāyaṇa VI. 109. 25^{ab}. — ^a) D5 T2.4 G1-3.5 M1-3 सद्भिरु; D6 तद्वि (for संधिरु). K1 यथापि; K2 अद्यापि; G1.2 अथो हि (for अथापि). T1 न विनश्यद्भिरथ चापि विग्रहो; G4 न विद्यते सद्भिरथो हि सद्भृहे (sic). — ^b) K1 मृत्युरु; K4 मृतिरु; T3 M1 मृते (for मृतैरु). K1.3.5 B4 D1.5.6 T G1.2.5 M मर्त्यानामिति (T4 °मपि; M2 °मति-); K4 मर्त्यैरिति; B3 धर्मैरिति; G4 मर्त्या वास्ति (for मर्त्यैरिति). K2 मृतैर्मर्त्यं न मेति लोके प्रनष्टा; G3 ऋतैर्मर्त्यानां लोकमस्तीति निष्ठा. — °) K5 [ए]ते (for ते). K2 न मा; D9 *या (for मया). G3 जीर्वाहितं

तस्माच्यागस्तेषु कृतो न जीवताम् ॥ १४

प्रतिप्रदानं शरणागतस्य

स्त्रिया वधो ब्राह्मणस्वापहारः ।

मित्रद्रोहस्तानि चत्वारि शक्र

भक्त्यागश्चैव समो मतो मे ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

तद्धर्मराजस्य वचो निशम्य

धर्मस्वरूपी भगवानुवाच ।

युधिष्ठिरं प्रीतियुक्तो नरेन्द्रं

श्लक्ष्णैर्वाक्यैः संस्तवसंप्रयुक्तैः ॥ १६

अभिजातोऽसि राजेन्द्र पितुर्वृत्तेन मेधया ।

अनुक्रोशेन चानेन सर्वभूतेषु भारत ॥ १७

पुरा द्वैतवने चासि मया पुत्र परीक्षितः ।

पानीयार्थं पराक्रान्ता यत्र ते भ्रातरो हताः ॥ १८

भीमार्जुनौ परित्यज्य यत्र त्वं भ्रातराबुभौ ।

मात्रोः साम्यमभीप्सन्वै नकुलं जीवमिच्छसि ॥ १९

अयं श्वा भक्त इत्येव त्यक्तो देवरथस्त्वया ।

तस्मात्स्वर्गे न ते तुल्यः कश्चिदस्ति नराधिप ॥ २०

C. 17. 93
B. 17. 3. 21
K. 17. 3. 21

or °यितुं). D3.4 न (for हि). K4 शक्यां; T3
त्या (for शक्या). —^a) K1 B1. 2. 4. 5 Dn D2-4.
M3-5 ततस्; K4 तनुस्; K5 B3 D1 शुनस् (for
मात्). K1 om. from स्तेषु up to भक्त्याग (in 15^d).
तेपि (for तेषु). G2 कुतः (for कृतो). K5 न
वनः; B3 D1 °तः; D5.6 T1. 2. 4 G1-3. 5 M सुरेंद्र
or न जीवताम्). K2.3 T3 ततस्त्यागं कृतवांस्तेषु देवः
तं स्म त्यागेषु कृतः सुरेंद्र.

15 K1 om. up to भक्त्याग (cf. v. l. 14). Before
, T1 ins. युधिष्ठिरः. —^a) K4 Dn D2 भीतिप्रदानं;
. 8 प्रतीपदानं; G5 M1-4 अप्रीतिदानं (for प्रतिप्र°).
^b) K2-4 D6 T2-4 G1-3. 5 M1.4 स्त्रियो (for स्त्रिया).
D6 T3 M3 ब्राह्मणस्यापहारः (D6 T3 °इं) (for °स्वाप-
रः). G4 स्त्रीद**ब्रह्मस्वाहारः. —^c) G4 -द्रोहं सप्त-
or -द्रोहस्तानि). —^d) D5 G5 M2 -त्यागं (for
गश्). T1 सममेतन् (for चैव समो). K3 D6 T2-4
5 M1.2 समं मतं; M4 समो मतं (for समो मतो).
भक्त्यागश्चैव समं मतं मे; D5 M5 भक्त्यागस्य सममे-
मतं मे; G3 M3 भक्त्यागः सममेतन्मतं मे; G4 भक्त्या-
गश्चैव समं तमंते.

16 K2 om. the ref. —^a) K1.2 D5.6 S निशम्य
क्यं (for वचो निशम्य). —^b) D1 धर्मः (for धर्म-).
-स्वरूपे; K2 G2 °पं (for °पी). —^c) K2.3 T3
तं; D1 T2 -युतो (for -युक्तो). K3-5 B2 D1. 5-9 T4
. 4 नरेन्द्रः (D6 °द्र) (for °द्रं). —^d) K2 संस्तुमनसैः;
D3 संस्तु (D8 °स्त) वन्; B4 D5 T1 M5 संस्तवैः
or संस्तव-). K1 श्लक्ष्णैर्वाक्यैः प्रीतियुक्तं मनोज्ञैः.

17 Before 17, MSS. ins. धर्मराज उवाच. —^a)
अभिजानासि; D5.6 T1. 2. 4 G M अनुमान्योसि
D6 °मान्याच्च; M2 °मान्यासि); T3 अभिजातोसि

(for °जातोऽसि). —^b) K1 समं वृद्धेन; K2.3 B4
पितुर्वृत्तेन (K3 °व) तेन; D6 सदृशेन च; D6 T1. 2. 4 G2-5
M सदृशेन च; T3 मया वृत्तेन (for पितुर्वृत्तेन). —^c)
K1.3 D5.6 S चैतेन; K2 वै तेन; K5 चानेन (for
चानेन).

18 ^a) K1. 2. 5 B2. 4 D1 T1. 3 G3 M3 चापि; D1
वासि (for चासि). —^b) K2.3 परीक्षितः; K5 परी-
क्षितं (for °क्षितः). —^c) K2.3 T1. 3. 4 G3. 5 M2-5
पानीयार्थं; B5 °यार्थी; B6 °यार्था (for °यार्थे). K1. 2
M3 परिक्रान्ता; D1 समाक्रान्त- (for पराक्रान्ता). D5
पानीयार्थं पराश्रान्ता; D6 T2 G1. 2. 4 M1 °र्थमप (G2
°पा) क्रान्ता. —^d) D5 T1 G3 य एते; D6 T2. 4 G2. 4
M1 यदा ते; G5 M2 ये हि ते (for यत्र ते).

19 ^a) K1-3 T2-4 G M मात्रा (K1-3 T3. 4 G1-3
M1 °त्रोः; G4 °द्रौ) समम्; D6 मात्रार्थं माम् (for
मात्रोः साम्यम्). K5 अभीप्सन् (sic); D9 अभीशत्
(for °प्सन्). D5 मात्रोर्वै समधिः सर्वे; T1 द्वे मात्रे यः
समभवन्. —^b) K2. 5 B2 D1-6. 8. 9 T2. 4 G1. 2. 5
M2-4 नकुले (for °लं). B2 (marg.) इष्टवान्; G5
M2. 4 इच्छता (for °सि).

20 ^a) K2 श्वा भुक्ति (sic); T3 चाभक्त (for श्वा
भक्त). K2 B1. 3-5 Dn1 D3. 4. 7-9 एवं (for एव). —^b)
G4 त्यक्त्वा देवरथं त्वया. —^c) K1 स्वर्गेव; K2 G4
स्वर्गेण; T4 G2 स्वर्गो न (for स्वर्गे न). K1 D5. 6 T2. 4
G M तुल्यस्ते (by transp.); T1 तुल्योस्ति. —^d)
K2. 3 नास्ति; T3 आस्ते (for अस्ति). K3 D6. 6 T2-4
G2-5 M जनाधिप (T3 °पः) (for नराधिप).

21 D6 om. 21^{ab}. —^a) K2 ततस् (for अ°). D1
अज्ञया (for अक्षया). D5 T1 G2 अतस्त्वमक्षयाल्लोकान्.
—^b) K5 G2 सशरीरेन (G2 °ण). K2 पांडव (for

C. 17. 94
B. 17. 3. 22
K. 17. 3. 22

अतस्तवाक्षया लोकाः स्वशरीरेण भारत ।
प्राप्तोऽसि भरतश्रेष्ठ दिव्यां गतिमुत्तमाम् ॥ २१
ततो धर्मश्च शक्रश्च मरुतश्चाश्विनावपि ।
देवा देवर्षयश्चैव रथमारोप्य पाण्डवम् ॥ २२
प्रययुः स्वैर्विमानैस्ते सिद्धाः कामविहारिणः ।
सर्वे विरजसः पुण्याः पुण्यवाग्बुद्धिकर्मिणः ॥ २३
स तं रथं समास्थाय राजा कुरुकुलोद्बहः ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे शीघ्रं तेजसावृत्य रोदसी ॥ २४
ततो देवनिकायस्थो नारदः सर्वलोकवित् ।

भारत). — °) D5 T1 G3.5 M2-5 प्राप्तोसि वीरसंस्थानं;
D6 T2-4 G1.2.4 M1 प्राप्तोसि (T3 'मोषि) वीरस्थानानि .
— °) K5 D1 दिव्यं (D1 'व्यां) त्वं गतिमुत्तमां; S
दिव्यां च गतिमुत्तमां.

22 Before 22, MSS. ins. वैशंपायन उवाच. — °)
G5 तत्र (for ततो). D6 T3 om. शक्रश्च. — °) K1
D5.6 T2.4 G1.2 मारुतश्च. — °) G5 चापि (for चैव).
— °) K1.5 पाण्डवः.

23 °) K1 च; K2.3 T3 G3 ते; B6 D6 T4 G1.2
तैर् (for स्वैर्). K1.3 G3 स्वैः; K2 D4.9 T1.3 G4 तैः
(for ते). — °) K1 सिद्धैः; D4 दिव्याः (for सिद्धाः).
— °) G4 विरजसाः (sic). K2.3 D5.6 S प्रीताः
(for पुण्याः). — °) D1.3.4.6 T4 G1 -कर्मणः; G5
M2.4 -कर्मणा (for -कर्मिणः). K5 पुण्यमापुर्हि कर्मणः;
D6 ये चापि समुपस्थिताः; T1 पुण्यसद्बुद्धिकर्मणः; G3
पुण्याः सद्बुद्धिकर्मिणः; G4 पुण्यवाग्भिः सुरोत्तमाः.

24 °) D1 समं (for स तं). K2.3 समासाद्य (for
'स्थाय). G4 सहैव रथमास्थाय. — °) D6 G1 राज-
(for कुरु-). K2 D6 G2 -कुलोद्बहः. — °) K3.4 D8
ऊर्ध्वम् (sic). G4 वीर्यं (for शीघ्रं). — °) G4 तेज-
सावृत्य (for 'वृत्य). K1 तेजसावृत्तिरोधसि (sic).

25 °) Dn1 D8 -निकायस्थो; D5.6 T1.2.4 G1-4
M5 -निकेतस्थो (for -निकायस्थो). — K5 reads 25^b on
marg. — °) K2.3 D5.6 T2-4 G1.2.4.5 M -लोकजित्
(for 'वित्). — °) G5 M2 बृहद्वाची (for 'द्वादी).
K1 बृहत्तदा; G4 'त्तपः.

26 °) K1-3 B2-4 D8.9 T1 G3 M5 ये च; K5
समा; T2.3 G1.2.4.5 M1-4 ये तु (for येऽपि). K1
D5.6.8 S पूर्वे (for सर्वे). — °) K5 B4 D5.8.9 T1-8

उवाचोच्चैस्तदा वाक्यं बृहद्वादी बृहत्तपाः ॥ २५
येऽपि राजर्षयः सर्वे ते चापि समुपस्थिताः ।
कीर्तिं प्रच्छाद्य तेषां वै कुरुराजोऽधितिष्ठति ॥ २६
लोकानावृत्य यशसा तेजसा वृत्तसंपदा ।
स्वशरीरेण संप्राप्तं नान्यं शुश्रुम पाण्डवात् ॥ २७
नारदस्य वचः श्रुत्वा राजा वचनमब्रवीत् ।
देवानामन्य धर्मात्मा स्वपक्षांश्चैव पार्थिवान् ॥ २८
शुभं वा यदि वा पापं भ्रातॄणां स्थानमद्य मे ।
तदेव प्राप्नुमिच्छामि लोकानन्यान् कामये ॥ २९

G M ये (for ते). D6 पदवीं समवास्थिताः; T4 ये चराः
समुपस्थिताः. — °) K2 संच्छाद्य; K3 संस्थाप्य (for
प्रच्छाद्य). — °) G5 M2 [ऽ]ति- (for ऽधि-). T2
(sup. lin. as in text) युधिष्ठिरः (for ऽधितिष्ठति).

27 °) K1 लोकानावृत्तियससा (sic). — °) K1.5
B2.6 Dn2 D1 G5 M2.4 [आ]वृत्य; D5 T1 G3 M3.5
चैव (for वृत्त-). K1 रोदसी; K5 -संपदः (for 'दा).
K2 तेजसी च वृत्तसंपदा (sic). — °) D8 स (for सं-).
— °) K5 नात्यशुश्रुम; D6 नानुशु (for नान्यं शु).
G5 M5 पाण्डवान् (for 'वात्). — After 27, K2.3 D3
T2.3 ins. :

14* तेजांसि यानि दृष्टानि भूमिष्ठेन स्वया विभो ।
वेश्मानि कर्मदेवानां पश्यामूनि सहस्रशः ।

[(L. 1) K2 भूमिस्थेन. — (L. 2) D2 भुवि;
T2.3 किल (for कर्म-). K2.3 तानि; T3 भूति (for
[अ]मूनि).]

28 D6 om. 28^b-30^a. Before 28^{cd}, K5 D1 ins.
युधिष्ठिर उवाच. — °) K2 भ्रातृन्पश्य (submetric);
K3 D5 S भ्रातृन्पश्यन् (G1.3.4 M1.5 'द्) (for देवा-
नामन्य). K5 T1.4 धर्मात्मन् (for धर्मात्मा). — °) G1
damaged. D1 स्वपक्षः (sic); T4 स्वान्पक्षांश्च; G5
M2-4 स्वपक्ष्यांश्च (sic) (for 'क्षांश्च). G4 पाण्डवान् (for
पार्थिवान्). M5 स्वपक्षीयांश्च पार्थिवान्.

29 D6 om. 29 (cf. v. l. 28). Before 29, T3 ins.
युधिष्ठिरः. — °) K2.3 T3 अद्य वै; T1 अस्तु मे (for
अद्य मे). — °) K5 इदं; B4 एतत्; D1 इह (for
एव). T2 अद्यैव (for इच्छामि). — °) G2 लोकमन्यत्र
कामये.

ज्ञस्तु वचनं श्रुत्वा देवराजः पुरंदरः ।
 नृशंस्यसमायुक्तं प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ॥ ३०
 यानेऽस्मिन्वस राजेन्द्र कर्मभिर्निर्जिते शुभैः ।
 कं त्वं मानुष्यकं स्नेहमद्यापि परिकर्षसि ॥ ३१
 वेद्धि प्राप्तोऽसि परमां यथा नान्यः पुमान्कचित् ।
 व ते भ्रातरः स्थानं संप्राप्ताः कुरुनन्दन ॥ ३२
 द्यापि मानुषो भावः स्पृशते त्वां नराधिप ।

स्वर्गोऽयं पश्य देवर्षीन्सिद्धांश्च त्रिदिवालयान् ॥ ३३
 युधिष्ठिरस्तु देवेन्द्रमेवंवादिनमीश्वरम् ।
 पुनरेवाब्रवीद्वीमानिदं वचनमर्थवत् ॥ ३४
 तैर्विना नोत्सह वस्तुमिह दैत्यनिबर्हण ।
 गन्तुमिच्छामि तत्राहं यत्र मे भ्रातरो गताः ॥ ३५
 यत्र सा बृहती श्यामा बुद्धिसच्चगुणान्विता ।
 द्रौपदी योषितां श्रेष्ठा यत्र चैव प्रिया मम ॥ ३६

C. 17. 109
 B. 17. 3. 38
 K. 17. 3. 38

इति श्रीमहाभारते महाप्रस्थानिकपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

॥ महाप्रस्थानिकपर्व समाप्तम् ॥

30 D8 om. 30^a (cf. v. l. 28). — ^a) K2, 3 [5]थ;
 G1, 2, 4 तद् (for तु). — ^a) D8 अनृशंस्य... — ^d)
 damaged. T1 युधिष्ठिरः (sic).

31 Before 31, T1-3 G3 ins. इन्द्रः. — ^a) T1
 rtly damaged. K1, 2 D5, 6 S सर्व-; K5 स च;
 न स (for वस). — ^b) K2-5 B1, 4-6 Dn2 D4.
 T2 निर्जिते (K5 °र्मि)तैः (for °ते). K1 D5, 6 T1, 3, 4
 M शुभे (for शुभैः). — ^a) K2, 5 तु; D6 T2, 4
 M1 तन्; G2 ते; G5 M2, 4 तं (for त्वं). B6
 नृषकं; D9 T2 मानुष्यक-; T1 मनुष्यकं (for मां).
 देहम् (for स्नेहम्). K1 किं त्वां मानुष्यकः स्नेहो.
^d) K1 ह्यद्यापि. K1 परिकर्षति; K5 D1 °कृष्यसि.
 6 S अद्यापि न विमुंचसि (G3 °से).

32 ^b) G4 अस्था (sic) (for यथा). D9 नान्य-;
 मान्यः (for नान्यः). — ^a) K1, 3 B2 D5, 6 S
 त्; K2 मैतत्; K5 नैवं (for नैव). K4 स्थाने;
 3, 6 स्वर्गं (for स्थानं). — ^d) K2 प्राप्ताश्च (for
 प्राप्ताः). M5 कुरुनन्दनाः.

33 ^a) Dn2 अथ (for अद्य). K1 मानुष्यो (for
). — ^b) K2 B2, 4 D5, 6, 8, 9 S स्पृशति (for °ते).
 8, 5 स्पृश (K1 °श्य)ति त्वां युधिष्ठिर. — ^a) G4 पंच
 पश्य). B3 देवादीन्; D6 T2, 4 G1, 2, 4 M1 राज-
 (for देव°). — ^d) K1, 5 B3, 6 D6 T2 M1 सिद्धांश्च
 शालयान् (K5 °यात्).

34 Before 34, K5 D1-5 T1, 3 G3 ins. वैशंपायनः.
^a) K2, 3 च (for तु)... — ^b) G2 -गाधिनम् (sic)

(for -वादिनम्). — ^a) K2 ब्रवीद् (for [अ]ब्र°). T4 om.
 from धीमान् up to the end of the adhy. K1 देवान्;
 G3 दीनम् (for धीमान्). — ^d) K1, 2 B5 G5 अब्रवीत्;
 D8 अर्थवित् (for °वत्).

35 T4 om. 35 (cf. v. l. 34). K2 om. 35. Before
 35, T2 ins. युधिष्ठिरः. — ^b) M4 इदं (for इह). K5
 [अ]द्यैव (for दैत्य-). — ^d) K3 D1 T1, 3 ते (for मे).

36 T4 om. 36 (cf. v. l. 34). — ^a) D6 अत्र
 (for यत्र). B2 [अ]पि; D6 T2 G2, 4 [अ]सौ (for
 सा). — ^b) D3, 4 रूप-; G4 साध्वी (for बुद्धि-). K1
 -गुणोर्जिता; K2, 3 D5, 6 T1-3 G2-5 M -समन्विता (for
 -गुणा°). — ^d) D8, 9 प्रिया (for यत्र). K2, 4, 5 B2, 4
 Dn D1-4 गता; B1, 3, 5, 6 D5, 6 T1-3 G1-3, 5 M सुता;
 D7-9 मता (for प्रिया). K3 तत्र गंतुं मनो मम; G4
 यत्र चैव सुरेश्वर.

Colophon om. in T4. — *Adhy. name* : K1 युधिष्ठिर-
 स्वर्गारोहणं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
 K5 B6 D3, 6, 7 T1-3 G1, 3-5 M1, 2, 4, 5 3 (as in text).
 — *Śloka no.* : K4 Dn 37.

After the last colophon, K1 concludes with :

समाप्तं चेदं महाप्रस्थानिकं पर्व । शुभं । अस्यानु स्वर्गपर्व
 यस्यायं प्रतिसंधिः ।

जनमेजयः ।

स्वर्गे त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भोजिरे ॥

अस्मिन्पर्वणीमे वृत्तान्ताः । परिक्षिदभिषेकः । वासुदेवाद्युदक-
दानं । वल्कलग्रहणं । निर्याणम् । पौरनिवर्तनम् । अग्निदर्शनम् ।
पाण्डवपतनम् । इन्द्रयुधिष्ठिरसंवादः । धर्मदर्शनं । युधिष्ठिर-
स्वर्गारोहणं ।

महाप्रस्थानिकं पर्वं होतस्सप्तदशं स्मृतम् ।

अत्राध्याय[याः] त्रयः प्रोक्ताः श्लोकानां च शतद्वयम् ।

विंशतिश्च तथा श्लोकाः संख्याताः परमर्षिणा ॥

शुभम् ।

K2 concludes with :

अस्यानु स्वर्गारोहणमिति । वृत्तान्ताश्चास्मिन्पर्वणि । परि-
क्षिताभिषेकः । वासुदेवप्रभृतीनां श्राद्धक्रिया । वल्कलग्रहणं ।
नगरान्निर्याणं । पौरनिवर्तनं । अग्निदर्शनं । पाण्डवपतनं । युधि-
ष्ठिरेन्द्रसंवादः । युधिष्ठिरस्वर्गारोहणमिति ॥ शुभमस्तु ॥ संवत्
१८२८ मिति वैशाख कृष्ण ६ भृगुवासरे । लिपिकृतं मिश्र
भगवानदासवासी आभानेरीकौ ॥ अ. ३ । श्लोकसं. १२० ।

K3 concludes with :

महाप्रस्थानिकं पर्वं समाप्तमिति सप्तदशमं ॥ अस्यानु स्वर्गा-
रोहणं ।

जनमेजय उवाच ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥

परिक्षितोभिषेकः । वासुदेवप्रभृतीनां श्राद्धक्रिया । वल्कलग्रहणं ।
नगरनिर्याणं । पौरनिवर्तनं । अग्निदर्शनं । गाण्डीवप्रार्थना । पृथ्वी-
प्रदक्षिणं । पाण्डवपतनं । युधिष्ठिरेन्द्रसंवादः । धर्मदर्शनं । युधि-
ष्ठिरस्वर्गारोहणं ।

K4 concludes with :

महाप्रस्थानपर्वं समाप्तमिति ॥ शुभं भवतु ॥ मंगलमस्तु ॥
श्रीराम ॥ पत्रांची संख्या ५ । संवत् विक्रमशके १८१२ शालि-
वाहनशके १६७७ प्रवर्तमाने दक्षिणायनगते श्रीसूर्ये हेमन्तऋतौ
युवानामसंवत्सरे पौषमासे शुक्लपक्षे शुभतिथौ द्वितीया मंद-
दिने ॥ भगवानभट्टेन लिखितोऽयं पुस्तकं ॥

K5 concludes with :

महाप्रस्थानिकं पर्वं समाप्तं ॥

B1-4 conclude with :

महाप्रा(B1 'प्र)स्थानिकं पर्वं समाप्तं ॥

B5 concludes with :

महाप्रस्थानिकं समाप्तं ।

B6 concludes with :

महाप्रस्थानिकं समाप्तं ।

अतः परं स्वर्गारोहणिकं भविष्यति । तस्यायमाद्यश्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥

Dn1 concludes with :

महाप्रस्थानिकं पर्वं समाप्तमिति । इतः परं स्वर्गारोहणं
यस्यायमाद्यः श्लोकः ।

स्वर्गत्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥

D1 concludes with :

प्रास्थानिकं पर्वं समाप्तमिति ॥ शुभमस्तु ॥ अतः परं स्वर्गा-
रोहणपर्वं ।

जनमेजयः ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥ भा २५ ॥

D2 concludes with :

इति श्रीमहाप्रस्थानिकं पर्वं समाप्तम् ॥ शुभमस्तु ॥ संवत्
१६६८ समये मार्ग ॥ भा ६ ॥

D3 concludes with :

महाप्रस्थानिकं पर्वं समाप्तं ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ अस्यानन्तरं
स्वर्गारोहणं पर्वं भविष्यति । तस्यायमादिश्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥

D4 concludes with :

महाप्रस्थानिकपर्वं समाप्तं ॥ शुभमस्तु ॥ अस्यानन्तरं स्वर्गा-
रोहणपर्वं ॥

जनमेजयः ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥ भा ४२ ॥

D5 concludes with :

॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु ॥ महाप्रस्थानपर्वं समाप्तं ॥ इदं
भारतमहाप्रस्थानपर्वं राजश्री मोरोपण्डितस्य विश्वनाथभट्टस्वहस्त-
लिखितं ॥ ग्रन्थसंख्या १३० ॥ पान ४ ॥ भाग ५७ ॥

D6 concludes with :

महाप्रस्थानिके दद्यात्पानीयं क्षीरमेव च ।

ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंस्कृतम् ॥

महाप्रस्थानिकं पर्व समाप्तं ॥

D7 concludes with :

महाप्रस्थानिकं पर्व समाप्तं ॥

D8 concludes with :

अत्रामी वृत्तान्ताः । परीक्षिदभिषेकः । वासुदेवाद्युदकदानं ।
वलकलग्रहणं । पौरनिवर्तनं । आतृपतनं । इन्द्रयुधिष्ठिरसंवादः ।
धर्मदर्शनं । युधिष्ठिरस्वर्गारोहणमिति । अतः परं स्वर्गारोहणं
भविष्यति यस्यायमभिसंधिः । स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य इति ।

D9 concludes with :

समाप्तमिदं महाप्रस्थानिकं पर्व । अस्मिन्पर्वण्यमी वृत्त* ।
परीक्षिदभिषेकः । वासुदेवाद्युदकदानं । वलकलग्रहणं । पौरनिव-
र्तनं । आतृपतनं । इन्द्रयुधिष्ठिरसंवादः । धर्मदर्शनं । युधिष्ठिर-
स्वर्गारोहणमिति । अतः परं स्वर्गारोहणपर्वं भविष्यति । यस्या-
मभिसंधिश्लोकः ।

जनमेजय उवाच ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं चाप्य मम पूर्वपितामहाः । इ ।

T1 concludes with :

श्रीगोपालकृष्णब्रह्मणे नमः । श्रीरामचन्द्रब्रह्मणे नमः ।

T2 concludes with :

श्रीकृष्णाय नमः । महाप्रस्थानिकं समाप्तम् ॥

T3 concludes with :

महाप्रस्थानिकपर्व समाप्तं । श्रीरामाय मंगलं । १४ कृत्वः श्रीः
इति लिखितं ।

G1 concludes with :

महाप्रस्थानिके दद्यात्पायीयं क्षीरमेव च ।

ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंकृतम् ॥

महाप्रस्थानिकपर्व समाप्तं ॥ हरिः ॐ ॥

G2 concludes with :

महाप्रस्थानिके दद्यात्पायसं क्षीरमेव च ।

ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात्सुसंकृतम् ॥

महाप्रस्थानिकपर्व समाप्तं । हरिः ॐ ॥

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः ।

G3 concludes with :

महाप्रस्थानपर्व समाप्तं । श्रीवेदव्यासाय नमः । ॐ ॥

G4 concludes with :

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः । हरिः ॐ । श्रीमते रामानुजाय
नमः । श्रीमते वेदान्तगुरवे नमः । अपर्याप्तामृतमहादेशिकाय
नमः । महाप्रस्थानपर्वणि समाप्तः ॥

G5 concludes with :

श्रीकृष्णः शरणं मम । ॐ तत्सत् । ॐ । महाप्रस्था*कं पर्व
संपूर्णं । हरिः ॐ ।

M1.3 conclude with :

महाप्रस्थानं समाप्तं ।

M2 concludes with :

महाप्रस्थानिकं समाप्तं । हरिः ।

जनमेजयः ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि भेजिरे ॥

M5 concludes with :

महाप्रस्थानिकं समाप्तं ।

CRITICAL NOTES

On the Mahāprasthānikaparvan

☞ Purely exegetical Notes are given sparingly and only where necessary. A few corrections and additions required in the constituted text, and in the Critical Apparatus given below the same, are included in the following Notes, enclosed within square brackets.

1

- 2 °) प्रस्थाने ☞ Cu: स्वर्गं गन्तुं गृहान्निसरणे । ☞
- 9 °) हस्तिनपुरे ☞ Cv: हस्तिनापुरसमीपस्थे । ☞ — °)
- अधर्मे ☞ Cn: परिक्षिद्रजयोर्बालयोररक्षणजे अधर्मे । ☞
- 16 °) न च राजा, 'no king as such'.
- 20 °) नैष्ठिकीं ☞ Cn: पार्यन्तिकीमुत्सर्गेष्टिम् ☞ । — °)
- ग्रीन्, i. e., the "Fires" which, as householders, they had to daily worship so far.
- 25 °) कौरव्यभुजगारमजा, the variant for 25^d is supported by 1. 206. 18, which says: पेरवतकुले जातः कौरव्यो नाम पन्नगः । तस्यासि दुहिता पार्थ उलूपी नाम पन्नगी ॥
- 26 °) ☞ Cn: अन्या युधिष्ठिरादीनां भार्याः श्रुतसोमादीनां पतरः । ☞
- 31 °) ☞ Cn: लौहित्यम्, उदयाचलप्रान्तस्थं समुद्रम् । ☞
- Lauhitya (= Brahmaputrā) is the name of the stream which channels out eastwards from the मानस-रोवर and, maintaining its easternly course right up to the eastern extremity of the Himālaya range, enters the valley of Assam in a south-westernly direction until it meets—along with the Ganges and several other tributaries—the Bay of Bengal. v explains लौहित्यं सलिलार्णवं by लौहितस्य अग्नेः संबन्धिनं लिलार्णवं समुद्रम् ।
- 36 °) for खाण्डवदाह, cf. 1. 215-218. The gift of the चक्र to Kṛṣṇa is referred to in 1. 216. 21ff.
- 39 For Arjuna's bow called गाण्डीव, cf. 1. 216. 27ff; V. 96. 18ff. Its stock of arrows had ceased to be अक्षय्य in the recent encounter with the bhīras.
- 44 °) प्रादक्षिण्यं — First in the easternly direction, and then southwards, as explained in 41^d.

Thence westwise along the coast of the Bay of Bengal (such as it was in those ancient times), and thereafter, leaving the bay-coast and following up the land-route due west up to the location of द्वारका (just then already submerged beneath the advancing ocean), and thence northwest-wise along the original अभीर route, thus completing the प्रदक्षिणा, and proceeding due north to the Himalayas.

2

1 The star-passage 10* introduces here portions, probably based on the तीर्थयात्रापर्व in 3. 80ff., which are quite irrelevant to the context. Having crossed the हिमालय, and before reaching the mountain Meru, the party had to cross an extensive sandy-desert (वालुकार्णव). According to B. G. Tilak's *Arctic Home in the Veda*, the old Meru was a circumpolar mountain, the location of which continued to be shifted south-wards with the migration of the Aryans from the Polar region. According to a paper contributed by N. G. Sardesai to the R. G. Bhandarkar Commemoration volume (pp. 93-96), there is, in Central Asia, what is known as The Land of Seven Rivers (Semiretchenski-Krai), which has features that might entitle the region to be called an intermediate or transitional "Home of the Aryans" before they came down to the "Land of Five Rivers (the Panjab)." At present the Merv (or Meru) is an extensive Oasis (वालुकार्णव) north of the Hindukush mountain.

3 °) अष्टयोगा, 'not being able to concentrate her thoughts on the journey before her'; ☞ Cn: ध्यानात् स्खलितमानसा । ☞

6 °) पक्षपातः । ☞ Cn: तुल्येषु वैषम्येण पूजा न कार्येति भावः । ☞

7 ^a) अनवेक्ष्य । ❀ Cn : स्वर्गान्तरायरूपः स्नेहो माभूदिति भावः । ❀

3

8 ^a) ❀ Cn : अस्पृश्यस्य सङ्कल्यागे नृशंसं, निर्दयत्वं नास्ति । ❀

10 ^b) ❀ Cn : क्रोधवशा नाम देवगणाः अशुचेरिष्टापूर्तफलं घ्नन्ति । ❀

12ff. We will have to assume that Yudhiṣṭhira had a pet dog who accompanied him on the महा-प्रस्थान; but as the great journey was impossible for a mere dog to accomplish on foot, he died on the way — unnoticed by Yudhiṣṭhira — and Yamadharma entered the dead body and, with a view to put Yudhiṣṭhira to test, accompanied the party. Yudhiṣṭhira, as he expressly says (st. 14), left

the dead wife and the four brothers behind, but would not leave the dog, because he was alive and followed his master with devotion (st. 14-15). Thereupon Yamadharma came out of the dog's body (17. 3. 16^b) and reminded him of a similar test to which he had put the king in the section called the Yakṣapraśna in 3. 296-298. See also 18. 3. 32. As a consequence, Yudhiṣṭhira is able to ascend the Heaven, without the necessity of separation from his mortal body (st. 27^d). Now, for the first time, Yudhiṣṭhira comes to know that he is being invited to ascend heavenwards, where his dead wife and brothers might not be present. Hence the concluding stanzas 35-36.

15 ^b) स्त्रिया, that is, निमित्तभूतया; 'on account of'.

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	Not numbered	Not numbered	—
2*	—	—	—
1. 1-11	1. 1-11	1-11	1. 1-11
3* lines 1-2	1. 12	12	1. 12
3* line 3	1. 13 ^{ab}	13 ^{ab}	1. 12½
1. 12-13 ^{ab}	1. 13 ^{ed} -14	13 ^{ed} -14	1. 13½-14½ ^{ab}
4*	—	—	1. 14½ ^{ed}
1. 13 ^{ed}	1. 15 ^{ab}	15 ^{ab}	1. 15
1. 14-17	1. 15 ^{ed} -19 ^{ab}	15 ^{ed} -19 ^{ab}	1. 16-19
5*	—	—	1. 20-22 ^{ab}
6*	—	—	—
1. 18 ^{ab}	1. 19 ^{ed}	19 ^{ed}	1. 22 ^{ed}
1. 18 ^{ed}	1. 20 ^{ab}	20 ^{ab}	1. 22½
1. 19-23 ^{ed}	1. 20 ^{ed} -25 ^{ab}	20 ^{ed} -25 ^{ab}	1. 23½-27½
1. 23 ^{ed}	1. 25 ^{ed}	25 ^{ed}	1. 28
1. 24-33	1. 26-35	26-35	1. 29-38
1. 34 ^{ab}	1. 36 ^{ab}	36 ^{ab}	1. 38½
1. 34 ^{ed}	1. 36 ^{ed}	36 ^{ed}	1. 39
1. 35-40	1. 37-42	37-42	1. 40-45
7*	—	—	1. 46
1. 41	1. 43	43	1. 47
1. 42	1. 44	44	—
8* (subst. 42)	—	—	1. 48
1. 43 ^{ab}	1. 45 ^{ab}	45 ^{ab}	1. 48½
1. 43 ^{ed}	1. 45 ^{ed}	45 ^{ed}	1. 49½ ^{ab}
9*	—	—	1. 49½ ^{ed} -50½ ^{ab}
—	—	—	1. 50½ ^{ed}
1. 44	1. 46	46	1. 51½
2. 1 ^{ab}	2. 1 ^{ab}	47 ^{ab}	2. 1 ^{ab}
10*	—	—	—
2. 1 ^{ed} -10 ^{ab}	2. 1 ^{ed} -10 ^{ab}	47 ^{ed} -56 ^{ab}	2. 1 ^{ed} -10 ^{ab}
11*	—	—	—
2. 10 ^{ed} -26	2. 10 ^{ed} -26	56 ^{ed} -72	2. 10 ^{ed} -26
3. 1-11	3. 1-11	73-83	3. 1-11

THE MAHĀPRASTHĀNIKA-PARVAN

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
12*	3. 12	84	3. 12
3. 12-22	3. 13-23	85-95	3. 13-23
3. 23 ^{ab}	3. 24 ^{ab}	96 ^{ab}	3. 23½
3. 23 ^{cd}	3. 24 ^{cd}	96 ^{cd}	3. 24
3. 24-27	3. 25-28	97-100	3. 25-28
13*	3. 29	—	3. 29
3. 28-36	3. 30-38	101-109	3. 30-38

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S. K. BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR; S. K. DE; F. EDGERTON,

A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;

RAGHU VIRA; V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†;

H. D. VELANKAR; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 19

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttara Pradesh, Gwalior, Hyderabad, Mysore, Orissa and Assam; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore, Poona and Delhi; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1959

THE SVARGĀROHANAPARVAN

BEING THE EIGHTEENTH BOOK OF THE MAHĀBHĀRATA
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

SHRIPAD KRISHNA BELVALKAR

*Honorary Fellow of the Royal Asiatic Society of Great Britain
and Ireland, and of the Asiatic Society of Bombay
Silver Jubilee Medallist, Bhandarkar Oriental Research Institute*

SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT, DECCAN COLLEGE, POONA
AND BANARAS HINDU UNIVERSITY, BANARAS

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1959

✚ The Āśramavāsikaparvan (No. 15), forming the first part ; the Mausalaparvan (No. 16), the second part ; the Mahāprasthānikaparvan (No. 17), the third part ; and the Svargārohanaparvan (No. 18), the fourth part of Volume Nineteenth were published together as Vol. 19 on the 7th of September, 1959.

*Printed at the cost of subvention from
The State of Orissa
given at the instance of
DR. HARE KRUSHNA MAHTAB
As a Tribute to the Scholars engaged in the Work*

All rights reserved

Printed at the Bhandarkar Institute Press, Poona 4 ; and
Published by Dr. R. N. Dandekar, Hon. Secretary, BORI.

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding.
 addl. = additional.
 adhy. = adhyāya(s).
 App. = Appendix.
 Arj. = Arjunamiśra.
 B. = Bombay edition of the Mbh.
     (Śaka 1799).
 BG. = Bhagavadgītā.
 C. = Calcutta ed. of the Mbh.
 chap. = chapter(s).
 comm. = commentary(taries).
 cont. = continue(s).
 corr. = corrected, correction.
 Crit. App. = Critical Apparatus.
 Dev. = Devabodha.
 ed. = edition.
 fig. = figure(s).
 fol. = folio(s).
 foll. = following.
 fragm. = fragment(ary).
 hapl. = haplographic(ally).
 illeg. = illegible.
 inf. lin. = *infra lineam* (below the line).
 ins. = insert(s).
 int. lin. = *inter lineas* (between the lines).
 interp. = interpolate(s).
 introd. = introduction, introductory.
 K. = Kumbhakonam ed. of the Mbh.
 L. = Line.
 M. = Madras edition of the Mbh. (by
     P. P. S. Sastri, 1931-1936).
 m or marg. = marginal(ly).
 Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā 64).
 Manu. = Manusmṛti (ed. N. S. P.).
 Mbh. = Mahābhārata.
 Nil. = Nilakaṇṭha.
 O-J. = Old-Javanese.
 om. = omit(s), omitting.
 orig. = original(ly).
 post. = posterior.

pr. m. = *propria manu* (by own hand).
 prob. = probably.
 r. = repeat(s), repeated.
 Rām. = Rāmāyaṇa (ed. N. S. P.).
 ref. = refer(ence).
 resp. = respective(ly).
 sec. m. = *secunda manu* (by another hand).
 st. = stanza(s).
 supp. = supplementary.
 sup. lin. = *supra lineam* (above the line).
 transp. = transpose(s), transposition.
 v. = verse.
 (var.) = with variation(s).
 v. l. = *varia(e) lectio(nes)*.

⌘⌘ (in the critical footnotes) enclose
 citations from commentators.
 [ ] besides their normal uses, enclose
additions to MS. readings.
 ( ) besides their normal uses, enclose
 superfluous letters, which should
 be *omitted* from MS. readings.
 * (superior star) in the text indicates
 an *emendation*.
 * * (in the MS. readings) indicate
 syllables lost through injury to MS.
 — printed below (or along the side-
 margin of) any part of the con-
 stituted text indicates that the
 reading of it is less than certain.
 C denotes a "Commentary", prefixed
 to the abbreviation of the name of a
 commentator ; thus, Cd = Comm. of
 Devabodha ; Ca. n. p. s. v = Comm.
 of Arjunamiśra, Nīlakaṇṭha, Para-
 mānanda, Vidyāsāgara and Vādi-
 rāja. A "p" is added on to denote
 a "pāṭha" or variant ; thus, Cnp =
 a pāṭha mentioned in the Comm.
 of Nīlakaṇṭha.

SVARGĀROHAṆAPARVAN

ADDENDA ET CORRIGENDA

(i) Text

Page	Adhy.	Stanza					
6	2	3 ^a	<i>read</i>	क	<i>for</i>	क	
"	"	5 ^a	"	कच्चिन्न	"	कच्चिन्न	
8	"	18 ⁱ	"	समन्ता	"	समन्ता	
11	3	11 ^d	"	सर्वराजभिः	"	सर्व राजभिः	
13	"	20 ^b	"	कृच्छ्रमितः प्र	"	कृच्छ्रमितः प्र	
19	4	1 ^b	"	सर्पि	"	सर्पि	
21	"	17 ^b	"	शान्तनवं	"	शान्तनवं	
22	5	5 ^a	"	आहो स्विच्छा	"	आहोस्विच्छा	
26	"	30 ⁱ	"	सर्पसत्रे	"	सर्पसत्रे	

(ii) Critical Apparatus

Page	Adhy.	Stanza	Line				
4	1	7	3	<i>read</i>	T1.4	<i>for</i>	T1-4
10	2	33	12	"	33 ^{cd}	"	34 ^{cd}
"	"	36	6	"	शुश्राव	"	सुश्राव
13	3	2	7	"	तत्राजं	"	तत्रां
14	"	9	2	"	शांत्वपूर्वं	"	शांत्वं
15	"	19	1	"	17	"	18
19	4	in the beginning		<i>ins.</i>	adhy. no. 4		
20	"	13	9	<i>read</i>	पुरुषर्षभः	<i>for</i>	पुरुषर्षभ
22	5	4	11	"	संगताः	"	सगताः
23	"	13	12	"	कम्पो)	"	कम्पो
24	"	23*	1	"	मुजङ्गमः	"	मुजङ्गमः
"	"	"	2	"	महातेजाः	"	महातेजा
"	"	25*	"	"	हितः स्थितः	"	हितास्थितः
25	"	28*	4	"	जरासन्धः	"	जरासन्धः
"	"	"	9	"	कलिङ्गाः	"	कलिङ्गाः

Page	Adhy.	Stanza	Line				
26	5	30	6	<i>read</i>	सर्पसत्रं	<i>for</i>	सर्पसत्रे
"	"	"	"	"	सत्रे	"	सत्रे
28	"	38*	4	"	संतान	"	सन्तान
31	"	53	6	"	53	"	53*

(iii) Notes

Page	Adhy.	Stanza	Line				
37	4	7	1	<i>read</i>	पञ्चकन्या	<i>for</i>	पञ्चकन्य
38	"	9	2	"	चन्द्रेति	"	चन्द्रेति
"	"	9	3-4	<i>delete</i>	from श्रीरित्येव up to भारत्यपि		
"	"	26ff	1	<i>read</i>	words	<i>for</i>	werds

(iv) Appendix

Page	App.	Line				
36	3	51 post. half.	<i>read</i>	ज्ञातं ज्ञातं	<i>for</i>	ज्ञातं ज्ञातं

* * In the framing of all the Addenda et Corrigenda for the concluding Four Parvans of the Mahābhārata, I have to gratefully mention the painstaking labours of Shri. K. V. Anantanarayan Shastri of the Mahābhārata Department.

INTRODUCTION

The following thirty-six MSS. of the Svargārohaṇaparvan, the eighteenth Book of the Mahābhārata, have been selected to constitute

THE CRITICAL APPARATUS

I N(ORTHERN) RECENSION (22 MSS.).

(a) *North-western Group*

Kaśmīrī Version [K]

- K₁ = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal ; No. 207. Undated.
- K₂ = Poona, Sardesai Collection of the BORI. Dated Samvat 1828, Śaka 1693 (A. D. 1771).
- K₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 566 of 1882-83. Dated Śaka 1616 (A. D. 1694).
- K₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI); No. 29^c of 1879-80. Dated V. S. 1812 = Śaka 1677 (A. D. 1755-56).
- K₅ = Jammu, State Library ; No. 3731. Undated.

(b) *Central Group*

Bangali Version [B]

- B₁ = Calcutta, Royal Asiatic Society Library ; No. 3674 A. Dated Śaka 1641 (A. D. 1719).
- B₂ = Dacca, University Library ; No. 481. Dated Śaka 1709 (A. D. 1787).
- B₃ = Dacca, University Library ; No. 482. Dated Śaka 1660 (A. D. 1738).
- B₄ = Dacca, University Library ; No. 580. Undated.

B₅ = Calcutta, Royal Asiatic Society Library ; No. 10773. (17th century A. D.)

B₆ = Dacca, University Library ; No. 1891. Undated.

Devanāgarī Version [D] : sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Nilakanṭha (Dn)

Dn₁ = Indore, Kibe Collection ; unnumbered. Undated.

Dn₂ = Jammu, State Library ; No. 3975. Undated.

(ii) Devanāgarī Composite Version (D)

D₁ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1174. Undated.

D₂ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1123. Dated Samvat 1669 (A. D. 1612).

D₃ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. B. L. 1047. Undated.

D₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1221. Undated.

D₅ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1244. Undated.

D₆ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1328. Undated.

D₇ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1197. Undated.

D₈ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI) ; No. 77 of 1902-7. Undated.

D₉ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI) ; No. 528 of Viśrāma 1. Undated.

II S(OUTHERN) RECENSION (14 MSS.)

Telugu Version [T]

T₁ = Melkote, Yadugiri Yatiraj Mutt Library. Unnumbered and undated.

T₂ = Lahore, D. A. V. College Library ; No. 5615. Undated.

T₃ = Adyar Library ; No. 29 L 28. Undated.

T₄ = Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 11815. Undated.

Grantha Version [G]

G₁ = Mysore, Sreenivas Iyengar MS. ; without number. Undated.

G₂ = Pudukotah, State Library ; No. 322. Undated.

G₃ = Adyar Library ; No. 29 E 21. Undated.

G₄ = Poona, BORI Mahābhārata Collection ; MS. recently acquired from Shri Krishnaswami. Undated.

G₅ = Ponnokothu Mana Library ; without number. Undated.

Malayālam Version [M]

M₁ = Nareri Mana Library ; No. 553. Undated.

M₂ = Cochin, State Library ; No. 43. Undated.

M₃ = Avanapparambu Mana Library ; No. 77. Undated.

M₄ = Calicut, Padiññare Kovilakam. Without number. Undated.

M₅ = Malabar, Poomulli Mana Estate Library ; No. 306. Dated Kollam 1016.

TESTIMONIA

(i) *Commentaries*

C_n = Commentary of Nīlakaṇṭha, as in Dn.

C_v = Commentary of Vādirāja, Mysore Oriental Library ; No. C1577. Dated Śaka 1597 (ca. A. D. 1675).

(ii) *Epitomes, Translations and Adaptations*

Kṣemendra's Bhāratamañjarī (Kāvyaṃālā series, No. 64).

Āndhrabhāratamu : continuation by Tikkana (vāvilla Rāmaswāmi Sastrilu & Sons, Madras, 1919).

Javanese abridged paraphrase or adaptation, giving occasional quotations from original Sanskrit, with translation into Old-Javanese, as published in Drie Boeken van der Oudjavaansche Mahābhārata (in Kawi-tekst in Nederlandsche vertaling, vergeleken met den Sanskrit-tekst : H. H. Juynboll, Leiden : 1893.

DETAILED ACCOUNT OF THE MSS.

K₁

Poona, Sardar N. Y. Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sansodhak Mandal, No. 207. The Svargārohanaparvan covers folios 42^a–47^a. Total number of folios 6. For the detailed description of K₁, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. — Amongst additional passages in the present Parvan, K₁ gives 18*, which is peculiar to it; 5* and 34* which it shares with K₂ alone. The other stars in K₁ are shared by a group consisting of N (except D_{5.6}) and T₃, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T₃). The star 11* is shared by K_{2.3} B_{2.3} D_{5.8} T₄; 12* by K_{2.3} D_{5.6.8} S; 32* by D_n D_{6.6} S; and 57* by K₂₋₅ B D_{1.9}. Amongst omitted passages, K₁ is peculiar in omitting 1. 2, 3. 10^{cd} (hapl.), 5. 1^{cd}, 5^{ab}, 5. 17^c–18^b, 32* 1. 1 (hapl.) and 5. 37–51. The following omissions are shared by K₁ with the MSS. given in brackets: 1. 17 (with D₈; hapl.); 2. 9^{ab}, 50^{cd}; 3. 17^b–19^a, 25 (hapl.), 35^{ab}; 4. 7^c–9^b; 5. 9^{cd} (all, with K₂); 2. 19 (with K₂ D₄); 3. 40^c–41^b (with K₂ M₁; hapl.), and 5. 6 (with K₂ D₉ G₄ M₅).

K₂

Poona, BORI, Mbh. Collection; No. 15. Folios 6, with about 14 lines to a page. The MS. is dated Samvat 1828 (A. D. 1771). The MS. ends with — संवत् १८२८ मिति वै. कृ. ७ शनिवासरे लिपिकृतं मिश्रभगवानवासी आभानेरीको पुस्तकलिख्यो भरतपुरमध्ये। The MS. for Svargārohana begins from fol. 1^b and ends with fol. 6^b. The MS. omits the श्रवणविधि chapter. For detailed description of K₂, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. — Amongst additional passages, K₂ gives 33* and 58*, which are peculiar to it; and 5* and 34* which it shares with K₁ alone. The stars in K₂ are shared by a group consisting of N (except D_{5.6}) and T₃, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T₃). The star 11* is shared by K_{1.3} B_{2.3} D_{5.8} T₄, 12* by K_{1.3} D_{5.6.8} S, and 57* by K_{1.3-5} B D_{1.9}. Amongst omitted passages, K₂ is peculiar in omitting 2. 2^c–3^a (hapl.), 5. 17^b–18^c, 37–39, 41–47 and 49–51. The following omissions are shared by K₂ with the MSS. given in brackets: 1. 22 (with G₅ M₁₋₄); 2. 9^{ab}, 50^{cd}; 3. 17^b–19^a, 25 (hapl.), 35^{ab}; 4. 7^c–9^b; and 5. 9^{cd} (all, with K₁); 2. 19 (with K₁ D₄); 3. 40^c–41^b (with K₁ M₁; hapl.) and 5. 6 (with K₁ D₉ G₄ M₅).

K₃

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the B. O. R. I.); No. 566 of 1882–83. Written on paper in Devanāgarī characters. Folios 6. Size 15" × 6", with 16 lines to a page and about 48 letters in a line. The MS. for Svargārohana begins from fol. 33^a and ends with fol. 38^b. The MS. is dated Śaka 1616 (A. D. 1694). It omits

the श्रवणविधि chapter. For the detailed description of K₃, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. Amongst additional passages, K₃ gives 2*, 3*, 23*, 28*, 29*, App. I, No. 3 and 61* which are peculiar to it. The star 8* is shared by D₈ alone. The stars in K₃ are shared by a group consisting of N (except D_{5.6}) and T₃, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T₃). The following departures from the sharing group are met with, namely : 35* (minus K_{1.2}, plus Bom. ed.) and 50* (minus K_{1.2} D_{8.9}, plus T₂). The additional passage 11* is shared by K_{1.2} B_{2.3} D_{5.8} T₄, 12* by K_{1.2} D_{5.6.8} S, 22* by K_{4.5} D_{1.4.8}, 24* by K₄ B Dn D_{2-4.7} T₃ G₁, 27* by D_{5.8.9} S (except G₁), 51* by K_{4.5} D₁, 57* by K_{1.2.4.5} B D_{1.9}, and 60* by B₂ Bom. ed. The only peculiar omission in K₃ is 2. 17 (hapl.). The omission of 5. 2^a-3^a is shared by K₃ with D_{8.9}.

K₄

Poona, Bombay Government Collection of MSS. (deposited at the Bhandarkar Oriental Research Institute); No. 29^c of 1879-80. Written on country paper in Devanāgarī characters. Folios 6. Size 12" × 7.15", with 18-19 lines to a page and 39 letters in a line. The Svargārohaṇaparvan begins from fol. 1^b and ends with fol. 6^b. It omits the श्रवणविधि chapter. For the detailed description of K₄, see the description of the same MS. in the Āśramavāsikaparvan. The stars in K₄ are shared by a group consisting of N (except D_{5.6}) and T₃, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T₃). The following departures from the sharing group are met with : 35* (minus K_{1.2}, plus Bom. ed.), and 50* (minus K_{1.2} D_{8.9}, plus T₂). The star 22* is shared by K_{3.5} D_{1.4.8}, 24* by K₃ B Dn D_{2-4.7} T₃ G₁, 51* by K_{3.5} D₁, and 57* by K_{1-3.5} B D_{1.9}. The only peculiar omission in K₄ is 3. 12^{a b c d}. The omission of 2. 20^{c d} is shared by K₄ with D_{5.6} S (except T₃; hapl.).

K₅

Jammu, State Library; No. 3731. Written on paper in Devanāgarī characters. Folios 9. Size 14½" × 8¾", with 15 lines to a page and 42 letters in a line. It contains the Svargārohaṇa only. The text is written in the centre and the commentary, Bhāratabhāvadīpa, of Nilakanṭha, above and below the text. The Svargārohaṇaparvan begins from fol. 1^b and ends with fol. 9^b. It omits the श्रवणविधि chapter. The stars in K₅ are shared by a group consisting of N (except D_{5.6}) and T₃, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T₃). The following departures from the sharing group are met with : 35* (minus K_{1.2}, plus Bom. ed.) and 50* (minus K_{1.2} D_{8.9}, plus T₂). The star 22* is shared by K_{3.4} D_{1.4.8}, 51* by K_{3.4} D₁, and 57* by K₁₋₄ B D_{1.9}. Amongst omitted passages, K₅ is peculiar in omitting 5. 12^{a b}, 19^d-20^a and 35*, line 4 (hapl.). The omission of 3. 21^e-23^e is shared by K₅ with B_{1.4-6} D_{4.7} (hapl.).

B₁

Calcutta, Royal Asiatic Society Library ; No. 3674 A. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $24'' \times 1\frac{3}{4}''$, with 4 lines to a page. Total number of folios 213. The owner (who seems to be also the copyist of the MS.) is Shri Ramakrishna-deva Sarmaha. The MS. is old and worn-out. It bears the date Śaka 1641 (= A. D. 1719). The MS. contains the last five Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. The stars in B₁ are shared by a group consisting of N (except D_{5.6}) plus T₃, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T₃). The following departures from the sharing group are met with : 35* (minus K_{1.2}, plus Bom. ed.) and 50* (minus K_{1.2} D_{8.9}, plus T₂). The star 24* is shared by K_{3.4} B Dn D_{2-4.7} T₃ G₁, and 57* by K B₂₋₆ D_{1.9}. The following omissions are shared by B₁ with the MSS. given in brackets : 3. 21^e-23^e (with K₅ B₄₋₆ D_{4.7}; hapl.) and 5, 35*, line 3 (with B_{5.6} T₃; hapl.).

B₂

Dacca, University Library ; No. 481. Written on paper in Bangali characters. Size $16'' \times 3\frac{7}{8}''$, with 6 lines to a page. Total number of folios 252. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1709 (= A. D. 1787). It contains all the four concluding Parvans. Amongst additional passages, B₂ gives 11*, which is shared by K₁₋₃ B₃ D_{5.8} T₄, 24* by K_{3.4} B_{1.3-6} Dn D_{2-4.7} T₃ G₁, 57* by K B_{1.3-6} D_{1.9}, and 60* by K₃ Bom. ed. The stars in B₂ are shared by a group consisting of N (except D_{5.6}) and T₃, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T₃). The following departures from the sharing group are met with : 35* (minus K_{1.2}, plus Bom. ed.), and 50* (minus K_{1.2} D_{8.9}, plus T₂). The only peculiar omission in B₂ is 5, 50* from the post. half of line 1 up to the prior half of line 2 (hapl.). The omission of 3. 23 is shared by B₂ with B₃ alone.

B₃

Dacca, University Library ; No. 482. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $24'' \times 1\frac{3}{4}''$, with 4-5 lines to a page. Total number of folios 171. The MS. is in good condition. It bears the date Śaka 1660 (= A. D. 1738). The MS. contains the five Parvans, from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. The stars in B₃ are shared by a group consisting of N (except D_{5.6}) and T₃, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T₃). The following departures from the sharing group are met with : 35* (minus K_{1.2}, plus Bom. ed.), and 50* (minus K_{1.2} D_{8.9}, plus T₂). The star 11* is shared by K₁₋₃ B₂ D_{5.8} T₄, 24* by K_{3.4} B_{1.2.4-6} Dn D_{2-4.7} T₃ G₁, and 57* by K B_{1.2.4-6} D_{1.9}. The only omission in B₃ is 3. 23, which is shared with B₂ alone.

B₄

Dacca, University Library ; No. 580. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $27'' \times 1\frac{3}{4}''$, with 4 lines to a page. Total number of folios 207. The MS. is in good condition. It is undated. The MS. contains the four concluding Parvans from Āśramavāsika to Svargārohaṇa. Amongst additional passages, B₄ gives 24* which is shared by K_{3.4} B_{1-3.5.6} D_n D_{2-4.7} T₃ G₁, and 57* shared by K B_{1-3.5.6} D_{1.9}. The other stars in B₄ are shared by a group consisting of N (except D_{5.6}) and T₃, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T₃). The following departures from the sharing group are met with : 35* (minus K_{1.2}, plus Bom. ed.) and 50* (minus K_{1.2} D_{3.9}, plus T₂). The only omission in B₄ is 3. 21°-23°, which is shared by K₅ B_{1.5.6} D_{4.7} (hapl.).

B₅

Calcutta, Royal Asiatic Society Library ; No. 10773. Written on palm-leaves in Bangali characters. Size $15\frac{1}{4}'' \times 1\frac{1}{2}''$, with 4 lines to a page. Total number of folios 90. The MS. is old, worn-out and discoloured. It belongs to the 17th century. The MS. contains all the four concluding Parvans. For the description of star-passages in B₅, see the same under B₄. Amongst omitted passages, B₅ is peculiar in omitting 2. 24-26 and from शतानि (in 5. 47^b) up to संसारेष्वनु (in 47^c). The following omissions are shared by B₅ with the MSS. given in brackets : 3. 21°-23° (with K₅ B_{1.4.6} D_{4.7}; hapl.) and 5, 35* line 3 (with B_{1.6} T₃; hapl.).

B₆

Dacca, University Library ; No. 1891. Written on paper, in Bangali characters. Size $19\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 52. The MS. is old, worn-out and undated. It contains the four concluding Parvans. For the description of star-passages in B₆, see the same under B₄. Amongst omitted passages, B₆ is peculiar in omitting 1. 1. The following omissions are shared by B₆ with the MSS. given in brackets : 3. 21°-23° (with K₅ B_{1.4.5} D_{4.7}; hapl.) and 5. 35*, line 3 (with B_{1.6} T₃; hapl.).

Dn₁

Indore, from the private collection of Sardar M. V. Kibe ; unnumbered and undated. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $15.8'' \times 6''$, with about 7-10 lines to a page and 50-52 letters in a line. Total number of folios 14. The Svargārohaṇa in the MS. begins from fol. 1^b and ends with fol. 14. It gives the text in the centre and the commentary of Nīlakaṇṭha above and below the text. The MS. omits the अगविधि chapter. For detailed description of Dn₁, see the description of the same

MS. in the Mausalaparvan. The stars in D_{n1} are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3 as illustrated in 14^* , 15^* , 17^* , 20^* and 26^* . Solitary departure from the group is seen in 21^* (minus T_3). The following departures from the sharing group are met with : 35^* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.) and 50^* (minus $K_{1.2}$ $D_{8.9}$, plus T_2). The star 24^* is shared by $K_{3.4}$ B D_{n2} $D_{2-4.7}$ T_3 G_1 , 32^* by K_1 D_{n2} $D_{5.6}$ S , and 56^* by D_{n2} $D_{2-4.7}$ T_2 . There is neither peculiar nor shared omissions in D_{n1} .

D_{n2}

Jammu, State Library ; No. 3975. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $15\frac{1}{4}'' \times 7''$, with 11 lines to a page, and 42 letters in a line. The text is written in the centre and the commentary, Bhāratabhāvadīpa of Nīlakaṇṭha, above and below the text. Total number of folios 14. The MS. begins from fol. 1^b and ends with fol. 14. It contains the Mausala and the Svargārohaṇa parvans. For the description of the star-passages in D_{n2} , see the same under D_{n1} . There is neither any peculiar nor shared omissions in D_{n1} .

D_1

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1174. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $11\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 11 lines to a page. Total number of folios 9. The MS. is undated. It omits the अष्टविंशति chapter. Amongst additional passages, D_1 gives 22^* , which is shared by K_{3-5} $D_{4.8}$, 51^* shared by K_{3-5} , and 57^* shared by K B D_9 . The stars in D_1 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3 , as illustrated in 14^* , 15^* , 17^* , 20^* and 26^* . Solitary departure from the group is seen in 21^* (minus T_3). Following departures from the sharing group are met with : 35^* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.) and 50^* (minus $K_{1.2}$ $D_{8.9}$, plus T_2). There is neither peculiar nor shared omission in D_1 .

D_2

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1123. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $13\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{4}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios 10. The MS. is dated Samvat 1669 (= A. D. 1612). The MS. ends with — १६६९ समये आश्विन शुद्धि पञ्चमी लिखितं रघुनाथेन. Amongst additional passages, D_2 gives 24^* , which is shared by $K_{3.4}$ B D_n $D_{3.4.7}$ T_3 G_1 , and 56^* shared by D_n $D_{3.4.7}$ T_2 . The stars in D_2 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3 , as illustrated in 14^* , 15^* , 17^* , 20^* and 26^* . Solitary departure from the group is seen in 21^* (minus T_3). Following departures from the sharing group are met with : 35^* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.), and 50^* (minus $K_{1.2}$ $D_{8.9}$, plus T_2). There is neither peculiar nor shared omission in D_2 .

D₃

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. B. L. 1047. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $14\frac{1}{2}'' \times 6\frac{1}{2}''$, with 14 lines to a page. Total number of folios 6. The MS. is old, worn-out and undated. It omits the श्रवणविधि chapter. Amongst additional passages, D₃ gives 24*, which is shared by K_{3.4} B Dn D_{2.4.7} T₃ G₁, and 56* shared by Dn D_{2.4.7} T₂. The stars in D₃ are shared by a group consisting of N (except D_{5.8}) T₃, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T₃). The following departures from the sharing group are met with : 35* (minus K_{1.2}, plus Bom. ed.), and 50* (minus K_{1.2} D_{8.9}, plus T₂). Amongst omitted passages, D₃ is peculiar in omitting 3. 13^b, 3. 27 and 3. 38^a-39^b.

D₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1221. Size $15\frac{1}{2}'' \times 6\frac{3}{4}''$, with 11 lines to a page. Total number of folios 8. The MS. is old and undated. It omits the श्रवणविधि chapter. For the detailed description of the star-passages in D₄, see the same under D₈. Amongst omitted passages, D₄ is peculiar in omitting 5. 20^{bcd}. The following omissions are shared by D₄ with the MSS. given in brackets : 2. 19 (with K_{1.2}) and 3. 21^e-23^e (with K₅ B_{1.4-6} D₇ ; hapl.).

D₅

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1244. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $15'' \times 6''$, with 12 lines to a page. Total number of folios 7. The MS. is old and undated. The owner (who seems to be also the copyist of the MS.) is Shri Moropandita Viśvanātha Bhatta. Amongst additional passages, D₅ gives 43*, which is shared by T_{1.2} G_{1.3.4} ; and 47*, shared by T₁ G_{3.4}. The star 10* is shared by D₈ T_{2.4} G_{1.2.4} M_{1.3}, 11* by K₁₋₈ B_{2.3} D₈ T₄, 12* by K₁₋₈ D_{6.8} S, and 27* by K₃ D_{8.9} S (except G₁). The other stars in D₅ are shared by the group consisting of D_{5.8} S, as seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, minus T₃); two departures from the sharing group are seen in 41* (minus G_{1.4}); while three departures are seen in 32* (plus K₁ Dn). Amongst omitted passages, D₅ is peculiar in omitting 5. 7^{ef}. The following omissions are shared by D₅ with the MSS. given in brackets : 1. 11^{cd} ; 2. 29, 34^{ab} ; 5. 19^{ed}, 40-42, 44-54 (all, with D₈ T_{1.4} G M); 1. 22^{ed} (with D₈ T_{1.4} G₁₋₄ M₅); 2. 2^e-4^b (with D₈ T₄ G M ; hapl.); 2. 20^{ed} (with K₄ D₈ T_{1.2.4} G M ; hapl.); 4. 2^{ab} (with D₈ T_{1.2.4} G M ; hapl.); and 5. 7^{ab} (with T₁ G₃).

D₆

Tanjore, Saraswathi Mahal Library ; No. 1328. Written on paper in Devanāgarī characters. Size $13\frac{1}{2}'' \times 5\frac{1}{2}''$, with 10 lines to a page. Total number of folios about 58-64.

The MS. is old and undated. The name of the owner, Shri Shāmaji Nayak Punde, is preserved on the fly-leaf of this Parvan. The MS. omits the अरणविधि chapter. Amongst additional passages, D₆ gives 6* which is shared by T₂ G_{1.2.4} M₁, 10* shared by D₅ T_{2.4} G_{1.2.4} M_{1.3}, 12* shared by K₁₋₃ D_{5.8} S, and 37* shared by D_{5.9} S Bom. ed. The other stars in D₆ are shared by a group consisting of D_{5.6} S, as seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49*, and 52* (all, minus T₃). Two departures from the sharing group are met with in 41* (minus G_{1.4}); while three departures are seen in 32* (plus K₁ Dn). As regards omitted passages, D₆ is peculiar in omitting 2. 17^c-19^b, 2. 40^a-41^a (hapl.), 3. 12^{ef} (hapl.), 17^{cd}, 26^a-28^a (? hapl.), and 5. 4^a-5^a (? hapl.). The following omissions are shared by D₆ with the MSS. given in brackets : 1. 11^{cd}; 2. 29, 34^{ab}; 5. 19^{cd}, 40-42 and 44-54 (all, with D₅ T_{1.4} G M); 1. 22^{cd} (with D₅ T_{1.4} G₁₋₄ M₅); 2. 2^c-4^b (with D₅ T₄ G M; hapl.); 20^{cd} (with K₄ D₅ T_{1.2.4} G M, hapl.); 4. 2^{ab} (with D₅ T_{1.2.4} G M, hapl.); 5. 16^c-17^b (with T_{1.4} G_{1-3.5} M); and 23^c-25^b (with G₁).

D₇

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 1197. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15" × 5½", with 11 lines to a page. Total number of folios 5. The MS. is old, worn-out and undated. It omits the अरणविधि chapter. Amongst additional passages, D₇ gives 24* which is shared by K_{3.4} B Dn D₂₋₄ T₃ G₁, and 56* shared by Dn D₂₋₄ T₂. The other stars in D₇ are shared by a group consisting of N (except D_{5.6}) and T₃, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the sharing group is seen in 21* (minus T₃). The following departures from the sharing group are met with : 35* (minus K_{1.2}, plus Bom. ed.), and 50* (minus K_{1.2} D_{5.9}, plus T₂). The only peculiar omission in D₇ is 2. 23^a-24^b. The omission of 3. 21^c-23^c is shared by D₇ with K₅ B_{1.4-6} D₄ (hapl.).

D₈

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the B. O. R. I.); No. 77 of 1902-7. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 15.45" × 6.7", with 14 lines to a page and 46 letters in a line. Total number of folios 6. The MS. begins from 1^b and ends with fol. 6^b. It is undated. The MS. omits the अरणविधि chapter. Amongst additional passages, D₈ gives 8*, which is shared by K₃ only; while it gives 22*, which is shared by K₃₋₅ D_{1.4}. The star 11* is shared by K₁₋₃ B_{2.3} D₅ T₄, 12* shared by K₁₋₃ D_{5.6} S, and 27* shared by K₃ D_{5.9} S (except G₁). The other stars in D₈ are shared by a group consisting of N (except D_{5.6}) and T₃, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. Solitary departure from the group is seen in 21* (minus T₃); while three departures from the sharing group are illustrated in 35* (minus K_{1.2}, plus Bom. ed.). Amongst omitted passages, D₈ is peculiar in omitting 1. 14-15, 24^a; 3, from भास्वर (in 3^a) up to देवेष्टु (in 3^c) (hapl.); and 5. 38-54. The following omissions are shared

by D_8 with the MSS. given in brackets : 1. 17 (with K_1 ; hapl.), and 5. 2^b-3^a (with $K_3 D_9$; hapl.). — D_8 , like K_3 , gives App. I, No. 3.

D_9

Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the B. O. R. I.); No. 528 of Viśrāma I. Written on paper in Devanāgarī characters. Size 16. 5" × 6. 15", with 13 lines to a page and 48 letters in a line. Total number of folios 9. The MS. begins from fol. 1^b and ends with fol. 9^a . It is undated. It contains the Svargārohanaparvan (with the commentary of Nilakanṭha). It omits the श्रवणविधि chapter. Amongst additional passages, D_9 gives 19^* , 38^* and 59^* which are peculiar to it. The star 27^* is shared by $K_3 D_{5.8} S$ (except G_1), 37^* shared by $D_{5.6} S$ Bom. ed., and 57^* shared by $K B D_1$. The other stars in D_9 are shared by a group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3 , as illustrated in 14^* , 15^* , 17^* , 20^* and 26^* . Solitary departure from the group is seen in 21^* (minus T_3); three departures being illustrated in 35^* (minus $K_{1.2}$, plus Bom. ed.). Amongst omitted passages, D_9 is peculiar in omitting 5. 35^* lines 1-2 (hapl.), 38-44, and 46-51. The following omissions are shared by D_9 with the MSS. given in brackets : 5. 2^b-3^a (with $K_3 D_8$; hapl.) and 5. 6 (with $K_{1.2} G_4 M_5$).

T_1

Melkote, Yadugiri Yatirāj Mutt Library ; without number. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size 19. 9" × 1. 8", with 11-13 lines to a page, and 88-98 letters in a line. The MS. contains the last six (that is, from the Anuśāsana up to the Svargārohaṇa) Parvans. The Svargārohaṇa begins from fol. 102^a and ends with fol. 104^b . The MS. is undated. It omits the श्रवणविधि chapter. Amongst additional passages, T_1 gives 7^* , 31^* , 40^* , 42^* , 46^* and 48^* which are peculiar to it. The star 12^* is shared by $K_{1-3} D_{5.6.8} T_{2-4} G M$; 27^* shared by $K_3 D_{5.8.9} S$ (except G_1); 37^* shared by $D_{5.6.9} S$ Bom. ed. ; 43^* shared by $D_5 T_2 G_{1.3.4}$; and 47^* shared by $D_5 G_{3.4}$. The other stars in T_1 are shared by a group consisting of $D_{5.6} S$ as seen in 30^* . Solitary departures from the group are illustrated in 9^* , 45^* , 49^* and 52^* (all, minus T_3). Two departures from the sharing group are illustrated in 41^* (minus $G_{1.4}$); while three departures are seen in 32^* , (plus $K_1 D_n$). Amongst omitted passages, T_1 is peculiar in omitting 1. 13^a-15^b ; 2. 2^a-4^b , 13, 38 ; 3. 6^b-8^c , 24^c-26^d , 28^{ab} , 32^{cd} ; 4. 9^{cd} ; 5. 32^{cd} and 33^{cd} . The following omissions are shared by T_1 with the MSS. given in brackets : 1. 11^{cd} ; 2. 29, 34^{ab} ; 5. 19^{cd} , 40-42, and 44-54 (all, with $D_{5.6} T_4 G M$); 1. 22^{cd} (with $D_{5.6} T_4 G_{1-4} M_5$); 2. 20^{cd} (with $K_4 D_{5.6} T_{2.4} G M$; hapl.); 4. 2^{ab} (with $D_{5.6} S$ [except T_3] ; hapl.); 5. 7^{ab} (with $D_5 G_3$); and 5. 16^a-17^b (with $D_8 T_4 G_{1-3.5} M$).

T_2

Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab); No. 5615. Written on paper in Telugu characters, with 8-11 lines to a page

and 80-94 letters in a line. The MS. contains Parvans from Śalya up to Strī, and from Āśvamedhika up to Svargārohaṇa. The Svargārohaṇaparvan extends over 4 pages, beginning on fol. 147^a and ending with fol. 150^b. The MS. is undated. Amongst additional passages, T₂ gives 6*, which is shared by D₅ G_{1.2.4} M₁; 10* shared by D_{5.6} T₄ G_{1.2.4} M_{1.3}; 12* shared by K₁₋₃ D_{5.6.8} S; 27* shared by K₃ D_{5.8.9} S (except G₁); 37* shared by D_{5.6.9} S Bom. ed.; 43* shared by D₅ T₁ G_{1.3.4}; 50* shared by K₃₋₅ B Dn D_{1-4.7} T₃; and 56* shared by Dn D_{2.4.7}. The other stars in T₂ are shared by a group consisting of D_{5.6} S, as seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, minus T₃). Two departures from the sharing group are seen in 41* (minus G_{1.4}); while three departures are seen in 32* (plus K₁ Dn). Amongst omitted passages, T₂ is peculiar in omitting 5. 53. The following omissions are shared by T₂ with the MSS. given in brackets : 2. 20^c (with K₄ D_{5.6} T_{1.4} G M; hapl.), and 4. 2^{ab} (with D_{5.6} S [except T₃]; hapl.).

T₃

Madras, Adyar Library; No. 29 L 28. Written in Telugu characters on palm-leaves. The MS. contains the last five Parvans, from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios for the Svargārohaṇa is 8. The MS. begins from fol. 1^a and ends with fol. 8^a. It omits the अरण्यविधि chapter. Amongst additional passages, T₃ gives 62*, which is peculiar to it. The stars in T₃ are shared by a group consisting of N (except D_{5.6}) and T₃, as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20* and 26*. The following departures from the sharing group are met with : 35* (minus K_{1.2}, plus Bom. ed.), and 50* (minus K_{1.2} D_{3.9}, plus T₂). The star 24* is shared by K_{3.4} B Dn D_{2-4.7} G₁, and 27* shared by K₃ D_{5.8.9} S (except G₁). The remaining stars in T₃ also constitute the group D_{5.6} S, as illustrated in 30*. Two departures from this group are seen in 37* (plus D₉ Bom. ed.) and 41* (minus G_{1.4}); while three departures are seen in 32* (plus K₁ Dn). The star 12* is shared by K₁₋₃ D_{5.6.8} S. The omission of 5. 35*, line 3, is shared by T₃ with B_{1.5.6} (hapl.).

T₄

Tanjore, Saraswathi Mahal Library; No. 11815. Written in Telugu characters on palm-leaves. Size 18½" × 1½", with 7 lines to a page. Total number of folios 7. The MS. is undated but looks fairly old. It contains Parvans from the Mausala up to the Svargārohaṇa. The MS. omits the अरण्यविधि chapter. Amongst additional passages, T₄ gives 10* which is shared by D_{5.6} T₂ G_{1.2.4} M_{1.3}; 11*, shared by K_{1.3} B_{2.3} D_{5.8}; 12* shared by K₁₋₃ D_{5.6.8} S; and 27*, shared by K₃ D_{5.8.9} S (except G₁). The stars in T₄ are shared by a group consisting of D_{5.6} S, as seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, minus T₃). Two departures from the sharing group are seen in 37*, (plus D₉ Bom. ed.), and 41* (minus G_{1.4}); while three departures are seen in 32* (plus K₁ Dn).

Amongst omitted passages, T_4 is peculiar in omitting 3. 26^{ab} and 5. 24^a-25^b . The following omissions are shared by T_4 with the MSS. given in brackets: 1. 11^{cd} , 2. 29, 34^{ab} ; 5. 19^{cd} , 40-42, 44-54 (all, with $D_{5.6} T_1 G M$); 1. 22^{cd} (with $D_{5.6} T_4 G_{1-4} M_5$); 2. 2^c-4^b (with $D_{5.6} G M$; hapl.); 2. 20^{cd} (with $K_4 D_{5.6} T_{1.2} G M$; hapl.); 4. 2^{ab} (with $D_{5.6} S$ [except T_3]; hapl.); and 5. 16^a-17^b (with $D_6 T_1 G_{1-3.5} M$).

G_1

Poona, B. O. R. I. Manuscript Collection; No. 27. This MS. belonged to Shri Shreenivas Aiyangar of Mysore, and was received as a present to the Bhandarkar Oriental Research Institute through the good offices of the Yatiraj Mutt, Melkote. Written on palm-leaves in Grantha characters. Total number of folios 532. Size $15.2'' \times 2.1''$, with 16-22 lines to a page, and 65-75 letters in a line. The MS. contains Parvans 12-18. The Svargārohaṇa begins from fol. 5^b and ends with fol. 8^a . Amongst additional passages, G_1 gives 6^* , which is shared by $D_6 T_2 G_{2.4} M_1$; 10^* , shared by $D_{5.6} T_{2.4} G_{2.4} M_{1.3}$; 12^* shared by $K_{1-3} D_{5.6.8} S$; 24^* shared by $K_{3.4} B Dn D_{2-4.7} T_3$; and 43^* shared by $D_5 T_{1.2} G_{3.4}$. The remaining stars constitute the group $D_{5.6} S$, as is seen in 30^* . Solitary departures from the group are illustrated in 9^* , 45^* , 49^* and 52^* (all, minus T_3). Two departures from the group are seen in 37^* (plus D_6 Bom. ed.); while three departures are seen in 32^* (plus $K_1 Dn$). Amongst omitted passages, G_1 is peculiar in omitting 3. 26^d and 28^a . The following omissions are shared by G_1 with the MSS. given in brackets: 1. 11^{cd} ; 2. 29, 34^{ab} ; 5. 19^{cd} ; 40-42 and 44-54 (all, with $D_{5.6} T_{1.4} G_{2-5} M$); 1. 22^{cd} (with $D_{5.6} T_{1.4} G_{2-4} M_5$); 2. 2^c-4^b (with $D_{5.6} T_4 G_{2-5} M$; hapl.); 2. 20^{cd} (with $K_4 D_{5.6} T_{1.2.4} G_{2-5} M$; hapl.); 4. 2^{ab} (with $D_{5.6} S$ [except T_3]; hapl.); 5. 16^a-17^b (with $D_6 T_{1.4} G_{2.3.5} M$); and 5. 23^c-25^b (with D_6).

G_2

Pudukottah, State Library; No. 322. Written in Grantha characters on palm-leaves. Size $18.3'' \times 1.6''$, with 10-14 lines to a page, and 75-85 letters in a line. The MS. contains Parvan 3 and Parvans 14-18. The number of folios for the Svargārohaṇa is 6. It begins from fol. 301^b and ends with fol. 306^b . The MS. omits the भ्रवणविधि chapter. Amongst additional passages, G_2 gives App. I, No. 1 which is peculiar to it. The star 6^* is shared by $D_6 T_2 G_{1.4} M_1$, 10^* by $D_{5.6} T_{2.4} G_{1.4} M_{1.3}$, 12^* by $K_{1-3} D_{5.6.8} S$, and 27^* by $K_3 D_{5.8.9} T G_{3-5} M$. The remaining stars in G_2 are shared by a group consisting of $D_{5.6} S$, as seen in 30^* . Solitary departures from the group are illustrated in 9^* , 45^* , 49^* and 52^* (all, without T_3). Two departures from the sharing group are seen in 37^* (plus D_6 Bom. ed.), and 41^* (minus $G_{1.4}$); while three departures are seen in 32^* (plus $K_1 Dn$). The following omissions are shared by G_2 , with the MSS. given in brackets: 1. 11^{cd} ; 2. 29, 34^{ab} ; 5. 19^{cd} ,

40-42; and 44-54 (all, with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.3-5}$ M); 1. 22^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.3.4}$ M_5); 2. 2^e-4^b (with $D_{5.6}$ T_4 $G_{1.3-5}$ M); hapl.); 2. 20^{cd} (with K_4 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1.3-5}$ M ; hapl.) and 5. 16^a-17^b (with D_6 $T_{1.4}$ $G_{1.3.5}$ M).

G₃

Madras, Adyar Library; No. 29 E 21. Written in Grantha characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans 10, 11 and 14-18. Total number of folios for the Svargārohanaparvan is 6. It begins from fol. 58^a and ends with fol. 63^b. The MS. is undated. It omits the अन्नविधि chapter. Amongst additional passages, G₃ gives 12*, which is shared by K_{1-3} $D_{5.6.8}$ S ; 27* shared by K_3 $D_{5.8.9}$ S (except G_1); 43* shared by D_5 $T_{1.2}$ $G_{1.4}$; and 47* shared by D_5 T_1 G_4 . The remaining stars are shared by G₃ with the MSS. which constitute the group: $D_{5.6}$ S , as instanced in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49*, and 52* (all, minus T_3). Two departures from the group are seen in 37* (plus D_9 Bom. ed.) and in 41* (minus $G_{1.4}$). Amongst omitted passages, G₃ is peculiar in omitting 2. 29^e-30^b . The following omissions are shared by G₃ with the MSS. given in brackets: 1. 11^{cd} ; 2. 29, 34^{ab} ; 5. 19^{cd} , 40-42, and 44-54 (all, with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.4.5}$ M); 1. 22^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1.2.4}$ M_5); 2. 2^e-4^b (with $D_{5.6}$ T_4 $G_{1.2.4.5}$ M ; hapl.); 2. 20^{cd} (with K_4 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1.2.4.5}$ M ; hapl.); 4. 2^{ab} (with $D_{5.6}$ S [except T_3]; hapl.); 5. 7^{ab} (with D_5 T_1) and 5. 16^a-17^b (with D_6 $T_{1.4}$ $G_{1.2.5}$ M). — G₃ gives App. I, No. 3.

G₄

Poona, B. O. R. I. MSS. Collection, No. 49. The MS. is written on palm-leaves in Grantha characters. The total number of folios for the Svargārohana is 8, with 6-7 lines to a page, and 65-75 letters in a line. The MS. contains Parvans 10, 11, 15, 17 and 18. The MS., for the Svargārohana, begins from fol. 15^b, and ends with fol. 22^a. It is undated. The MS. omits the अन्नविधि chapter. Amongst additional passages, G₄ gives 4*, 16* and 54*, which are peculiar to it. The star 6* is shared by D_6 T_2 $G_{1.2}$ M_1 , 10* by $D_{5.6}$ $T_{2.4}$ $G_{1.2}$ $M_{1.3}$, 12* by K_{1-3} $D_{5.6.8}$ S , 27* by K_3 $D_{5.8.9}$ S (except G_1), 43* by D_5 $T_{1.2}$ $G_{1.3}$, and 47* by D_5 T_1 G_3 . The remaining stars in G₄ are shared by a group consisting of $D_{5.6}$ S , as seen in 30*. Solitary departures from the sharing group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, without T_3). Two departures from the group are seen in 37* (plus D_9 Bom. ed.), and three departures seen in 32* (plus K_1 D_n). Amongst omitted passages, G₄ is peculiar in omitting 3. 7^b-8^a . The following omissions are shared by G₄ with the MSS. given in brackets: 1. 11^{cd} ; 2. 29, 34^{ab} ; 5. 19^{cd} , 40-42, 44-54 (all, with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ $G_{1-3.5}$ M); 1. 22^{cd} (with $D_{5.6}$ $T_{1.4}$ G_{1-3} M_5); 2. 2^e-4^b (with $D_{5.6}$ T_4 $G_{1-3.5}$ M ; hapl.); 20^{cd} (with K_4 $D_{5.6}$ $T_{1.2.4}$ $G_{1-3.5}$ M ; hapl.); 4. 2^{ab} (with $D_{5.6}$ S [except T_3]; hapl.); and 5. 6 (with $K_{1.2}$ D_9 M_5).

G₅

Ponookkothu Mana Library ; No. 132. Written in Grantha characters on palm leaves ; with 8 lines to a page, and 50 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. The total number of folios is 188. The MS. for the Svargārohaṇa begins from fol. 180^a and ends with fol. 188^a, the total number of folios being 9. The MS. is undated. It omits the अथर्वविधि chapter. Amongst additional passages, G₅ gives 12*, which is shared by K₁₋₃ D_{5.6.8} S. The remaining stars in G₅ are shared by a group consisting of D_{5.6} S, as seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, without T₃). Two departures are seen in 37* (plus D₉ Bom. ed.), and in 41* (minus G_{1.4}), while three departures are seen in 32* (plus K₁ Dn). The following omissions are shared by G₅, with the MSS. given in brackets : 1. 11^{cd} ; 2. 29, 34^{ab} ; 5. 19^{cd}, 40-42, 44-54 (all, with D_{5.6} T_{1.4} G₁₋₄ M) ; 1. 22 (with K₂ M₁₋₄) ; 2. 2^c-4^b (with D_{5.6} T₄ G₁₋₄ M ; hapl.) ; 20^{cd} (with K₄ D_{5.6} T_{1.2.4} G₁₋₄ M ; hapl.) ; 4. 2^{ab} (with D_{5.6} S [except T₃] ; hapl.), and 5. 16^a-17^b (with D₆ T_{1.4} G_{1.3} M).

M₁

Malabar, Nareri Mana Library ; No. 553. Written in Malayālam characters on palm-leaves. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. It begins from fol. 149 and ends with fol. 154. Amongst additional passages, M₁ gives 13* and 55* which are peculiar to it. It gives stars 25* and 53* which are shared by M₃ alone. The star 6* is shared by D₆ T₂ G_{1.2.4} ; 10* shared by D_{5.6} T_{2.4} G_{1.2.4} M₃ ; 12* shared by K₁₋₃ D_{5.6.8} S ; and 27* shared by K₃ D_{5.8.9} S (except G₁). The remaining stars in M₁ are shared by a group consisting of D_{5.6} S, as seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, without T₃). Two departures are seen in 37* (plus D₉ Bom. ed.) and 41* (minus G_{1.4}), while three departures are seen in 32* (plus K₁ Dn). Amongst omitted passages, M₁ is peculiar in omitting 3. 8^{ab}, 16^{ab}, and from किंमुखा (in 4. 14^c) up to महेष्वा (in 16^a). The following omissions are shared by M₁ with the MSS. given in brackets : 1. 11^{cd} ; 2. 29, 34^{ab} ; 5. 19^{cd}, 40-42 and 44-54 (all, with D_{5.6} T_{1.4} G M₂₋₅) ; 1. 22 (with K₂ G₅ M₂₋₄) ; 2. 2^c-4^b (with D_{5.6} T₄ G M₂₋₅ ; hapl.) ; 2. 20^{cd} (with K₄ D_{5.6} T_{1.2.4} G M₂₋₅ ; hapl.) ; 3. 40^c-41^b (with K_{1.2} ; hapl.) ; 4. 2^{ab} (with D_{5.6} S [except T₃] ; hapl.) ; and 5. 16^a-17^b (with D₆ T_{1.4} G_{1.3.5} M₂₋₅).

M₂

Cochin, State Library ; No. 43. Written in Malayālam characters on palm-leaves. Size 14" × 2", with 8-12 lines to a page and 44 letters in a line. The MS. contains Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios 165. The MS. for the Svargārohaṇa begins from fol. 157, and continues up to fol. 165. Amongst additional passages, M₂ gives 12* which is shared by K₁₋₃ D_{5.6.8} S, and 27*

shared by $K_3 D_{5.8.9} S$ (except G_1). The remaining stars in M_2 are shared by a group consisting of $D_{5.6} S$, as seen in 30^* . Solitary departures from the group are illustrated in 9^* , 45^* , 49^* and 52^* (all, without T_3). Two departures from the sharing group are seen in 37^* (plus D_9 Bom. ed.) and 41^* (minus $G_{1.4}$); three departures are seen in 32^* (plus $K_1 D_n$). The following omissions are shared by M_2 , with the MSS. given in brackets: 1. 11^{cd} , 2. 29, 34^{ab} ; 5. 19^{cd} , 40-42 and 44-54 (all, with $D_{5.6} T_{1.4} G M_{1-3.5}$); 1. 22 (with $K_2 G_5 M_{1.3.4}$); 2. 2^c-4^b (with $D_{5.6} T_4 G M_{1.3-5}$; hapl.); 2. 20^{cd} (with $K_4 D_{5.6} T_{1.2.4} G M_{1.3-5}$; hapl.); 4. 2^{ab} (with $D_{5.6} S$ [except T_3]; hapl.); and 5. 16^a-17^b (with $D_6 T_{1.4} G_{1-3.5} M_{1.3-5}$).

M_3

Cochin, Avanapparambu Mana Library; No. 77. Written in Malayalam characters on palm-leaves, with 9 lines to a page and 38 letters in a line. The MS. contains Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios 152. The Svargārohaṇa begins from fol. 146 and continues up to fol. 152. The MS. is undated. Amongst additional passages, M_3 gives 44^* which is peculiar to it. It also gives stars 25^* and 53^* which are shared by M_1 alone. The star 10^* is shared by $D_{5.6} T_{2.4} G_{1.2.4} M_1$; 12^* , shared by $K_{1-3} D_{5.6.8} S$; and 27^* , shared by $K_3 D_{5.8.9} S$ (except G_1). The remaining stars in M_3 are shared by $D_{5.6} S$, as seen in 30^* . Solitary departures from the group are illustrated in 9^* , 45^* , 49^* and 52^* (all, without T_3). Two departures from the sharing group are seen in 37^* (plus D_9 Bom. ed.), and 41^* (minus $G_{1.4}$); while three departures are seen in 32^* (plus $K_1 D_n$). The following omissions are shared by M_3 , with the MSS. given in brackets: 1. 11^{cd} ; 2. 29, 34^{ab} ; 5. 19^{cd} , 40-42 and 44-54 (all, with $D_{5.6} T_{1.4} G M_{1.2.4.5}$); 1. 22 (with $K_2 G_5 M_{1.2.4}$); 2. 2^c-4^b (with $D_{5.6} T_4 G M_{1.2.4.5}$; hapl.); 2. 20^{cd} (with $K_4 D_{5.6} T_{1.2.4} G M_{1.2.4.5}$; hapl.); 4. 2^{ab} (with $D_{5.6} S$ [except T_3]; hapl.); and 5. 16^a-17^b (with $D_6 T_{1.4} G_{1-3.5} M_{1.2.4.5}$).

M_4

Calicut, Padiññare Kovilakam Collection. Not numbered. Written in Malayalam characters on palm-leaves, with 7-8 lines to a page and 57 letters in a line. The MS. contains Parvans from Āśvamedhika to Svargārohaṇa. Total number of folios 198. The portion of the Svargārohaṇa begins from fol. 189, and ends with fol. 198. Amongst additional passages, M_4 gives 12^* , which is shared by $K_{1-3} D_{5.6.8} S$; while 27^* is shared by $K_3 D_{5.8.9} S$ (except G_1). The remaining stars in M_4 are shared by a group consisting of $D_{5.6} S$, as seen in 30^* . Solitary departures from the group are illustrated in 9^* , 45^* , 49^* and 52^* (all, without T_3). Two departures from the sharing group are seen in 37^* (plus D_9 Bom. ed.) and 41^* (minus $G_{1.4}$); while three departures are seen in 32^* (plus $K_1 D_n$). The following omissions are shared by M_4 with the MSS. given in brackets: 1. 11^{cd} , 2. 29, 34^{ab} , 5. 19^{cd} , 40-42 and 44-54 (all, with $D_{5.6} T_{1.4} G M_{1-3.5}$); 1. 22 (with $K_2 G_5 M_{1-3}$); 2. 2^c-4^b (with $D_{5.6} T_4 G M_{1-3.5}$);

hapl.); 2. 20^{cd} (with K₄ D_{5.6} T_{1.2.4} G M_{1-3.5}; hapl.); 4. 2^{ab} (with D_{5.6} S [except T₃]); and 5. 16^a-17^b (with D₆ T_{1.4} G_{1-3.5} M).

M₅

Malabar, Poomulli Mana Library; No. 306. Written in Malayālam characters on palm-leaves with 10-11 lines to a page and 50-60 letters in a line. The MS. contains Parvans from the Āśvamedhika to the Svargārohaṇa. Total number of folios 216. The Svargārohaṇa portion begins from fol. 116 and ends with fol. 122. Dated Kollam 1016. Amongst additional passages, M₅ gives 12* which is shared by K₁₋₃ D_{5.6.8} S, and 27* shared by K₃ D_{5.8.9} S (except G₁). The remaining stars in M₅ are shared by a group consisting of D_{5.6} S, as seen in 30*. Solitary departures from the group are illustrated in 9*, 45*, 49* and 52* (all, without T₃). Two departures from the sharing group are seen in 37* (plus D₉ Bom. ed.) and 41* (minus G_{1.4}); three departures are seen in 32* (plus K₁ Dn). Amongst omitted passages, M₅ is peculiar in omitting from 3. 26 up to the end of adhy. 3. The following omissions are shared by M₅ with the MSS. given in brackets: 1. 11^{cd}; 2. 29, 34^{ab}; 5. 19^{cd}, 40-42, and 44-54 (all, with D_{5.6} T_{1.4} G M₁₋₄); 1. 22^{cd} (with D_{5.6} T_{1.4} G₁₋₄); 2. 2^e-4^b (with D_{5.6} T₄ G M₁₋₄; hapl.); 2. 20^{cd} (with K₄ D_{5.6} T_{1.2.4} G M₁₋₄; hapl.); 4. 2^{ab} (with D_{5.6} S [except T₃]); 5. 6 (with K_{1.2} D₉ G₄); and 5. 16^a-17^b (with D₆ T_{1.4} G_{1-3.5} M₁₋₄).

TESTIMONIA

(i) Commentaries

Cn

The commentary of Nīlakaṇṭha, named the Bhāratabhāvadīpa (or -dīpikā), as it is printed in the Vulgate edition of the Mahābhārata, was used in the present edition of the Svargārohaṇaparvan from the MS. Dn₁, which was available for the four concluding Parvans. Important explanations of Cn have been supplied, where necessary, in the Critical Apparatus and the Critical notes of this parvan.

Cv

Vādirāja's commentary on the Mahābhārata in an almost complete form is available in the Mysore Oriental Library; No. C1577, dated Śaka 1597 (ca. A. D. 1675). The late P. P. S. Sastri, the editor of the "Southern Recension" of the Epic, got together a complete copy of Vādirāja's commentary, written in modern hand, which, after the completion of that edition, was procured by the B. O. R. Institute for use in the present Critical Edition. The commentary is known as the लक्षालंकार, as seen from the commentator's concluding stanza of the Introduction to the Ādiparvan, where he says:

नारायणस्य व्यासस्य मध्वस्य च कृपाबलात् ।
भारतस्य श्लोकलक्षालंकारः क्रियते मया ॥

The commentator gives a complete account of himself at the end of his commentary on the concluding Parvan of the Epic, from which, a couple of stanzas are reproduced here :

प्रयागे ब्राह्मणः संध्यामठे जपपरायणः ।
अहमासं तदा लक्षालंकारं कुर्विति प्रभुः ॥ ४
भारतस्य श्लोकलक्षस्यार्थविस्तरणात्मकम् ।
कारयामास योगीन्द्रो लक्षालंकारमीदृशम् ॥ ५
व्यास एव यतः कर्ता दासस्य हृदि मे स्थितः ।
अतो न विस्मयः कार्यः किमकार्यं महाप्रभोः ॥ ६

Citations from Cv are supplied in the Critical Apparatus, where necessary, and are occasionally commented upon in the Critical Notes.

We next come to the second group of Testimonia.

(ii) *Epitomes*

First under this group we have Kṣemendra's Bhāratamañjarī (Kāvya-mālā No. 64), which summarizes the contents of the Svargārohaṇaparvan in just 31 stanzas. Kṣemendra is a Kashmirian (A. D. 1050) and is expected to follow the Kashmirian text ; but the extreme brevity of the narration does not permit any definite inference as to textual variations.

Next comes the Āndhrabhāratamu, which is just a continuation of Tikkana : publishers, Vāvilla Ramaswami Sastrillu & Sons, Madras, 1919. It does not offer much worth noting. — More important, in some respects, is the Javanese version of the Parvan.

The Javanese Version

The Svargārohaṇaparvan is given in the Javanese Version as parvan No. 6 in place of No. 18. The Parvan has only one solitary stanza (58^b) quoted in the original Sanskrit, the rest of the parvan being reproduced in an abridged Javanese translation.

(i) *The Kashmirian Version*

Understanding the Kashmirian Version, as was done in the case of the other Parvans, we have five MSS. of that version available for the Svargārohaṇaparvan. Of

these, as to extra passages, K_1 gives 18*; K_2 gives 33* and 58*; and K_3 gives 2*, 3*, 23*, 28*, 29* and 61*, together with App. I, No. 3, which are all peculiar to these MSS. individually. While the stars 5* and 34*, are shared by K_1 with K_2 alone. The other stars in the K version are shared by the group consisting of N (except $D_{5.6}$) and T_3 , as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20*, 21* (minus T_3), and 26*. As to omissions, K_1 omits 1.2; 3.10^{ade} (hapl.); 5.1^{cd}, 5^{ab}, and 17^c-18^b; 32*, line 1 (hapl.); and 5.37-51; while K_2 omits 2.2^c-3^a (hapl.), 5.17^b-18^c, 37-39, 41-47 and 49-51; and K_3 omits 5.12^{ab}, 19^d-20^a and 35*, line 4 (hapl.). The following omissions are shared by K_1 with K_2 alone : 2.9^{ab}, 50^{cd}; 3.17^b-19^a, 25 (hapl.), and 35^{ab}; 4.7^c-9^b; and 5.9^{cd}. The omissions in which MSS. beyond the K group are associated are : 1.17 (K_1 with D_3 ; hapl.); 2.19 ($K_{1.2}$ with D_4); 3.40^c-41^b ($K_{1.2}$ with M_1 ; hapl.); and 5.6 ($K_{1.2}$ with D_5 G_4 M_5). The other omissions to be noted are : 1.22 (K_2 with G_5 M_{1-4}); 5.2^b-3^a (K_3 with $D_{3.9}$; hapl.); 2.20^{cd} (K_4 with $D_{5.6}$, S [except T_3 ; hapl.]); and 3.21^c-23^c (K_5 with $B_{1.4-6}$ $D_{4.7}$; hapl.).

(ii) The Bangālī Version

The six Bangālī Manuscripts form, on the whole, a very homogeneous group, presenting generally a single common reading. The stars in this version are shared by the group consisting of N (except $D_{5.6}$) plus T_3 , as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20*, 21* (minus T_3) and 26*. The only peculiar omission in B_2 is 5.50* from the post. half of line 1 up to the prior half of line 2 (hapl.). The omission of 3.23 is shared by B_2 with B_3 alone. The few omissions, in which MSS. beyond the B group are associated, are : 3.21^c-23^c (B_1 with K_5 B_{4-6} $D_{4.7}$; hapl.); and 5.35*, line 3 ($B_{1.5.6}$ with T_3 ; hapl.).

(iii) The Devanāgarī Version

(a) The Vulgate

Two Manuscripts of Nilakanṭha's Devanāgarī Version have been utilized for this Parvan. There is neither solitary nor shared omission in D_{n1} as well as in D_{n2} . The stars in D_n are common to the group consisting of N (except $D_{5.6}$) plus T_3 , as illustrated in 14*, 15*, 17*, 20*, 21* (minus T_3) and 26*.

(b) The Composite Devanāgarī Version

Altogether nine manuscripts of this composite class have been utilized for this Parvan. These manuscripts may be roughly divided into two groups. There is the group $D_{1-4.7-9}$, which generally agrees with K B D_n , plus T_3 ; while the remaining Devanāgarī manuscripts, $D_{5.6}$, invariably agree with $T_{1.2.4}$ G M. Examples of insertions common to $T_{1.2.4}$ G M and $D_{5.6}$ are : 30*, 41*, 45*, 49*, 52* (last, three minus

T₃); and 41* (minus G_{1.4}). — The MSS. D_{5.6}, although written in the Devanāgarī characters, show their relationship to the S Recension. Thus, as regards omissions, D₃ omits 3. 13^b, 27 and 3. 38^a–39^b; D₄ omits 5. 20^{bcd}; D₅ omits 5. 7^{ef}; D₆ omits 2. 17^c–19^b, 2. 40^d–41^a (hapl.), 3. 12^{ef} (hapl.), 17^{cd}, and 26^d–28^a (? hapl.); and 5. 4^d–5^a (? hapl.); D₇ omits 2. 23^a–24^o; D₈ omits 1. 14–15, 24^a; 3, from भास्वर (in 3^a) up to देवेषु (in 3^c) (hapl.); and 5. 38–54. Finally, D₉ omits 5. 35*, lines 1–2 (hapl.), 38–44, and 46–51. There are neither peculiar nor shared omissions in D_{1.2}.

(iv) *The Telugu Version*

Four manuscripts of this version are used for this edition. T₁ gives 7*, 31*, 40*, 42*, 46* and 48*; while T₃ gives 62*: these all being, respectively, characteristic of the MSS. As for omissions, T₁ omits 1. 13^a–15^b; 2. 2^a–4^b, 13, 38; 3. 6^b–8^c, 24^c–26^d, 28^{ab}, 32^{cd}; 4. 9^{cd}; 5. 32^{cd} and 33^{cd}; and T₂ omits 5. 53; while T₄ omits 3. 26^{ab} as also 5. 24^a–25^b.

(v) *The Grantha Version*

There are five manuscripts of this version. G₂ gives App. I, No. 1; G₄ gives 4*, 16* and 54*; which are all peculiar to these MSS. respectively. The other stars in this version are in evidence in the group D_{5.6} S, as seen in 30*, 39*, 45*, 49* and 52* (last four minus T₃); and 37* (plus D₉; Bom. ed.). As for omissions, G₁ omits 3. 26^d and 28^a; G₃ omits 3. 29^c–30^b; while G₄ omits 3. 7^b–8^a. MSS. G_{2.5} do not have any special omissions.

(vi) *The Malayālam Version*

Five manuscripts of this version are used for this edition. Amongst additional passages, M₁ gives 13*, 55* and M₃ gives 44*, which are limited to these two MSS. respectively. As for omissions, M₁ omits 3. 8^{ab}, 16^{ab}, and from किप्रमुखा (in 4. 14^c) up to महेष्वा (in 16^a); M₅ omits from 3. 26 up to the end of the adhy. 3; while M₂₋₄ have no special omissions.

THE RECENSIONS OF THE SVARGĀROHAṆAPARVAN

The six versions of the text-tradition of the Svargārohaṇaparvan thus far studied group themselves into two main recensions. The Northern consists of the first three versions, and the Southern includes the last three.

There are some six additional passages (a total of ten lines) presented by the entire Northern Recension, with a few sporadic exceptions, viz. 14*, 15*, 17*, 20*, 21*, and 26*.

The entire Southern Recension gives some nine additional passages (a total of eighteen lines), also with a few occasional exceptions. These are : 9*, 12*, 30*, 32*, 37*, 45*, 49*, and 52*. Most of the cases, where the Southern Recension uniformly gives a variant reading differing from that of the Northern, are normally indicated in the text by the device of the wavy line. It would be easy, therefore, to see how the accepted text, in a large number of cases, is superior to the rejected readings.

THE EXTENT OF THE SVARGĀROHAṆAPARVAN

In the Parvasaṁgraha section of the Ādiparvan (1. 2. 232), we have the following description of the contents and extent of the Svargārohaṇaparvan :

स्वर्गपर्वं ततो ज्ञेयं दिव्यं यत्तदमानुषम् ।

अध्यायाः पञ्च संख्याताः पर्वैतदभिसंख्यया ।

श्लोकानां द्वे शते चैव प्रसंख्याते तपोधनाः ॥ २३२

In the Critical Edition the total number of adhyāyas is 5, which is identical with that in the Parvasaṁgraha. However, there is a discrepancy in the matter of stanza number. The total number of stanzas in the Critical Edition is 194, while it is 200 in the Parvasaṁgraha. The difference is only of 6 stanzas. In the Critical Edition, out of the total number of stanzas, namely, 194, there are 11 three-lined Anuṣṭubhs, one Triṣṭubh, and one in the Vasantatilakā metre. If we convert all these 13 stanzas into units of 32 letters each, we get about 8.50 stanzas more. Thus the number becomes $194 + 8.50 = 202.50$, which is only 2.50 more than the Parvasaṁgraha figure of 200. Now if we were to convert the official stanzas into mathematical units (in which उवाच and the colophon letters are also taken into consideration) the number comes to 206.31, which exceeds the Parvasaṁgraha figure by 6.31. The case is more or less similar to the three preceding parvans. Thus, it is clear, that neither the official stanza-number, nor the mathematical, coincides with the traditional Parvasaṁgraha number in the case of most of the parvans. So, in Dr. Sukthankar's words*, we might conclude : “ It will thus have to be admitted that the Parvasaṁgraha argument is of secondary importance, and must not be pressed too far ” ; and the same argument holds true in the case of the so-called ‘ mathematical ’ stanza-number.

THE CONTENTS OF THE SVARGĀROHAṆAPARVAN

The Mahāprasthānika narrated the completion of the tour round the “ Earth ” of the party of seven, of whom Dharmarāja and his faithful dog alone survived. Indra (really, Yamadharma assuming the form of Indra [17. 3. 16]), comes in his heavenly car and desires Yudhiṣṭhira to get into it. He, however, refuses to go alone, and wants Draupadi and the four brothers — along with his surviving companion, the faithful dog —

* Ādiparvan, Prolegomena, p. xcvi.

to accompany him. Indra replies that his brothers and Draupadī have already preceded him, and, as to the dog, he cannot go to heaven in his present living form : the exception being made, only in the case of Yudhiṣṭhira, on account of his great merit. Yudhiṣṭhira, however, refuses flatly to go to heaven without his faithful companion. This was the third time that his fidelity has been put to test (18. 3. 30-33). So he is, by virtue of his exemplary merit, entitled to enter Heaven in his human form, unlike Draupadī and the four brothers, who could reach there only after abandoning their mortal forms, which they had in fact already done, when they dropped down dead on their way to the Meru Mountain.

* * *

* * *

* * *

* * *

I happened to be in Bonn (Germany) on the 1st of August, 1914, only some twelve hours prior to the commencement of the First European War, my object being to obtain an interview with Professor H. Jacobi, with whom I was in correspondence for some time regarding the date he had assigned to the Brahmasūtras (JAOS, 1911, Vol. xxxi, pp. 1-29). At the end of the interview, he advised me not to spend any more time in Germany, but to return back straight to Paris that same afternoon, and by the train which was the very last one kept available for foreigners desirous of leaving Germany. I never dreamt of the war, and so had no option but to follow Jacobi's advice; and so I was eventually able to fortunately return to India without being caught into the vortex of the Great World War. — Now, one of the inevitable consequences of the War, naturally, was the abandonment of the scheme for the Critical Edition of the Mahābhārata as planned by the reputed scholars of Europe like Winternitz, Lüders and others, who in fact had collected funds and even started collations from the MSS. of the Epic available in the several Libraries of Germany, France, England, and other countries. This was a serious disaster to Oriental Scholarship, created by the Great War, and it set me thinking as to whether Indian scholarship might not, under the circumstances, itself achieve what European scholarship was compelled to give up.

The movement for the erection of the Bhandarkar Oriental Research Institute (1915-18), and the inauguration of the plan for the biennial All-India Oriental Conferences to be held at different centres in India (1919), which were the results of the combined co-operation of Oriental scholars in the various Arts Colleges and other allied Institutions of Poona, infused much confidence amongst our local workers and scholars; and when, in another context, I happened to suggest that India ought to take up the Critical Edition of the Mahābhārata now abandoned by the scholars of the West, it not only appealed to the members, sympathisers and workers in the B. O. R. Institute, but even to would-be donors of the required costs, which included States, Universities, Trusts, and individuals, in and outside India, amongst whom prominent men-

tion is due to the late Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, the Rajasaheb of Aundh, the first reputed donor for the present Mahābhārata project. — Nor must it be forgotten that the distinguished Prime Minister of India, when he paid a visit to the B. O. R. Institute on the 1st of August 1956, gave us a gracious assurance to the effect that he would see to it that our Mahābhārata work would not be allowed to suffer for want of necessary funds.

Accordingly, on the auspicious *caitra-suddha-pratipadā* of the Śaka year 1841 — a day corresponding to the 1st of April 1919 (!) — Sir Ramkrishna Gopal Bhandarkar was requested, in the presence of a select audience gathered together in the newly-built Central Hall of the Institute, to write in his own hand, on one of the specially prepared collation sheets, the initial benedictory stanza of the Great Epic :

नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव* ततो जयमुदीरये† ॥

The Hall was crowded to its capacity. After the copying out of the above *maṅgala* stanza, the Rajasaheb of Aundh gave a part of the first instalment of his promised annual donation, which — it must be gratefully recorded — has since been completely fulfilled. It is not certain how many of those who then witnessed the ceremony hope to see the actual completion of this great and national undertaking so auspiciously commenced. Of the eighteen parvans of the main Epic, only one has not as yet reached the printing stage. There is, besides, the supplementary Harivaṁśa, which is still in the collation stage. The undersigned, at any rate, when he gave the *imprimatur* to page 31 of the Svargārohaṇaparvan, containing the concluding line :

॥ इति श्रीमहाभारतं संपूर्णम् ॥

felt much elated, and deeply grateful to the Benign Giver of all Blessings for very graciously permitting him to witness this auspicious day. He has been more or less connected with the undertaking for the last forty years. May the great sage Vyāsa “the impartial witness and judge of all men’s achievements”, accept this humble service of the undersigned for all that it might be worth !

31-3-1959

S. K. BELVALKAR

* व्यासं for चैव is incorrect, as the author of the *JAYĀ* was Vyāsa himself.

† उदीरयेद् is not suitable, as the author of the *udīraṇa* was also Vyāsa himself.

॥ स्वर्गरोहणपर्व ॥

जनमेजय उवाच ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य मम पूर्वपितामहाः ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च कानि स्थानानि मेजिरे ॥ १

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं सर्वविद्यासि मे मतः ।

महर्षिणाभ्यनुज्ञातो व्यासेनाद्भुतकर्मणा ॥ २

वैशंपायन उवाच ।

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य तव पूर्वपितामहाः ।

युधिष्ठिरप्रभृतयो यदकुर्वन्त तच्छृणु ॥ ३

स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्मराजो युधिष्ठिरः ।

दुर्योधनं श्रिया जुष्टं ददर्शासीनमासने ॥ ४

भ्राजमानमिवादित्यं वीरलक्ष्म्याभिसंवृतम् ।

देवैर्भ्राजिष्णुभिः साध्यैः सहितं पुण्यकर्मभिः ॥ ५

ततो युधिष्ठिरो दृष्ट्वा दुर्योधनममर्षितः ।

सहसा संनिवृत्तोऽभूच्छ्रियं दृष्ट्वा सुयोधने ॥ ६

C. 18. 6
B. 18. 1. 6
K. 18. 1. 6

The introductory mantra

1* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in K B1-3 Dn D1-4.9 G2. K2-5 read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, K1 ins. ॐ श्रीगणेशाय नमः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।; K2-4 D1.2.4 श्रीगणेशाय नमः ।; K5 श्रीगणेशाय नमः ॐ ।; B1 ॐ नमो गणेशाय ॥; B2 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीकृष्णाय ।; D3 श्रीगणेशाय नमः । श्रीसरस्वत्यै नमः; D9 ॐ नमः श्रीगोपालगौरीगणपतिभ्यः । .

Of the MSS. which om. the introductory mantra, B4 begins with: ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीकृष्णाय ।; D5 with: श्रीगणेशाय नमः ।; D6 with: हरिः ॐ ।; D7 with: श्रीः ।; D8 with: श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नमः ।; T2 G3 (both marg.) with: स्वर्गारोहणपर्व ।; T3 with: श्रीहयग्रीवाय नमः । श्रीसीतारामाभ्यां नमः ।; T3 (marg.) with: शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु । श्रीराम । स्वर्गारोहणपर्व ।; G3 (marg.) with: हरिः ॐ । स्वर्गारोहणं ।; G5 with ॐ ।; M2 with: स्वस्ति । श्रीवेदव्यासाय नमः । .

1 B6 om. 1. D6 om. (hapl.) 1-3. —^a) D8 स्वर्ग- (for स्वर्गं). B1-4 त्रिविष्टपं. T1 G3 प्राप्ता (for प्राप्य). —^b) G1 तव (for मम).

2 D6 om. 2 (cf. v. l. 1). K1 om. 2. —^b) K4 (marg.) सर्वविद्योसि; K4 (before corr.) विद्या ह्यसि; B2 सर्वविद्व्यसि; B3.4 सर्वविद्व्यसि; T3 सर्वमिच्छासि (sic) (for सर्वविद्यासि). B3 मतिः; B5 ततः (for मतः). K2.3 D5.8 G4 सर्वं वेत्सीति मे मतं (D5 G4 ँति:);

K5 सर्वविद्यासि मे मतिः; D1 सर्वविद्व्यसि मे मतिः; T1.2 सर्वज्ञोसीति मे मतिः; T4 G1-3.5 M सर्वं वि(G1 M4.5 र्ववि)द्मीति मे मतिः. — After 2^{ab}, K3 ins.:

2* न हि तृप्यामि सर्वेषां शृण्वानश्रितं महत् ।

—^a) T2.4 G1.2.4 M1 अमित- (for अद्भुत-). — After 2, K3 ins.:

3* भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं वै वेत्सि तत्त्वतः ।

3 D6 om. 3 (cf. v. l. 1). —^a) K5 स्वर्ग- (for स्वर्गं). B (except B5) त्रिविष्टपं. T4 स्वर्गप्रतिष्ठितं प्राप्य. —^b) T2 मम (for तव). K5 पूर्वं (for पूर्व-). —^a) K3-5 B (except B5) Dn2 D2-4.9 G3.5 M3.5 अकुर्वन्त. D8 यदकुर्वन्त तद्गण.

4^a) K1 स्वर्गे (for स्वर्गं). B त्रिविष्टपं. —^a) K1.2 D5.6 T1.4 G M युक्तं; K4.5 D1.9 विष्टं (for जुष्टं).

5^a) K2.3 D5.8 T1 M5 यथादित्यं; D6 T4 G1.2.4.5 M1-4 महावीरं (D6 T4 G4 M1 ँयं); T2 श्रिया दीप्तं; G3 यथा दिव्यं (for इवादित्यं). —^b) M1 वीक्ष्य (for वीर-). G4 -लक्ष्म्याति- (for -लक्ष्म्याभि-). —^a) G4 देव- (for देवैर्). K1 साध्यैः; K2 सख्यैः; G4 सर्वैः (for साध्यैः). —^a) B5 सहितैः (for तं). D1 कर्मभिः. G4 सहितं कर्मभिस्तदा.

6^a) D5.6 T1.2.4 G M राजा (for दृष्ट्वा). —^b) K4 अमर्षिणं (for ँर्षितः). K1 दुर्योधनसमर्षितः; D4 युधिष्ठिर अमर्षणः (sic). —^a) G4 किंनिमित्तो (for संनिवृत्तो). —^a) D9 स्वयं (for श्रियं). K4.5 B2.3 D1.9 प्रेक्ष्य; B4 वीक्ष्य (for दृष्ट्वा). K1.2 D5.6.8 S (except T3) दृष्ट्वा दुर्योधनश्रि(D8 G3 ने श्रि)यं.

ब्रुवन्नुच्चैर्वचस्तान्वै नाहं दुर्योधनेन वै ।
 सहितः कामये लोकाँल्लुब्धेनादीर्घदर्शिना ॥ ७
 यत्कृते पृथिवी सर्वा सुहृदो बान्धवास्तथा ।
 हतास्माभिः प्रसह्याजौ क्लिष्टैः पूर्वं महावने ॥ ८
 द्रौपदी च सभामध्ये पाञ्चाली धर्मचारिणी ।
 परिक्लिष्टानवद्याङ्गी पत्नी नो गुरुसंनिधौ ॥ ९
 स्वस्ति देवा न मे कामः सुयोधनमुदीक्षितुम् ।
 तत्राहं गन्तुमिच्छामि यत्र ते भ्रातरो मम ॥ १०

7 ^a) K1 वशस् (for वचस्). D5 स त्वं; T1 तत्त्वं;
 G3 तन्वन्; M3 तान्यैर् (for तान्वै). K2 अब्रवीच्च वच-
 स्तान्वै; K4 ब्रुवन्वै वर्चयस्तान्वै. — ^o) D5.6 T1-4 G1-4
 M सहितः (M2 'तं) कामयेयं वै. — ^d) D7 उग्रेण (for
 लुब्धेन). B5 दीर्घ- (for [अ]दीर्घ-). K5 -दर्शिना (for
 -दर्शिना).

8 ^a) D9 om. सर्वा. K5 यत्कृते पृथिवीं सर्वाः (sic).
 — ^b) K1.2 हताः (for तथा). — ^o) K5 हतास्माभिः;
 D6 अहोस्माभिः (for हता). K3 प्रगृह्य (for प्रसह्य).
 M1.3 आदौ (for आजौ). K1 अस्माभिः संप्रयुज्याजौ;
 T1 अस्माभिर्निहतास्वाजौ; G4 अस्माभिः स प्रसह्याजौ.
 — ^d) K4 क्लिष्टाः सर्वे; D6 दृष्टेः पूर्वं; D9 कीष्टैः पूर्वं-
 (sic); T1 क्लेशपूर्वं; G4 क्लिष्टपूर्वं (for क्लिष्टैः पूर्वं).
 D4 महद्वनेः (sic); D6 T1.2.4 G1-3.5 M महाहवे (for
 'वने).

9 With 9, cf. 2. 61. 40. — ^a) K1 द्रौपदे च
 महामध्ये. — ^o) K4.5 B1.4.5 D1.2.7.9 पर्याकृष्टा; B2.
 3.6 पर्याकृष्टा; Dn D3.4 T3 पर्यकृष्टा (for परिकृष्टा).
 K1 अनवद्याङ्गे; K2 'ध्याङ्गी (sic). — ^d) K5 D7
 पत्नीनां (for पत्नी नो). K1-3 D5.6.8 S (except T3)
 गु (D8 T1 कु)रुमध्ये तप (D8 यश)स्विनी.

10 ^a) K4.5 B1.3.5.6 Dn D1-4.7.9 T3 M4.5 स्वस्ति
 (for स्वस्ति). D8 T3 वै (for मे). — ^b) K1.5 उपे-
 क्षितुं (K5 'तं); K3 D8 अवे (for उदी).

11 ^a) B1.5.6 Dn D1-7 T3.4 G1.2.4 नैवम्; B3
 वैरम् (for मैवम्). K4 तत्र (for तं तु). — ^b) D6
 कौरवः (for नारदः). — D5.6 T1.4 G M om. 11^{ad}.
 — ^o) D1 स्वर्गो; D7 स्वर्गः. K5 Dn D2.3.9 निवासे;
 D4 'सं (for 'सो). — ^d) T2 लक्ष्यते (for नश्यति).
 K B2.6 D1.7.8 विरुद्धस्यापि नश्यति (K1.2 D8 दृश्यते);
 B1 'मपि पश्यसि; B3 विरुद्धसेत्र नश्यति (sic); B4
 D9 T3 'द्वस्येह (B4 'स्येव) न.

मैवमित्यब्रवीत्तं तु नारदः प्रहसन्निव ।
 स्वर्गे निवासो राजेन्द्र विरुद्धं चापि नश्यति ॥ ११
 युधिष्ठिर महाबाहो मैवं वोचः कथंचन ।
 दुर्योधनं प्रति नृपं शृणु चेदं वचो मम ॥ १२
 एष दुर्योधनो राजा पूज्यते त्रिदशैः सह ।
 सद्भिश्च राजप्रवरैर्य इमे स्वर्गवासिनः ॥ १३
 वीरलोकगतिं प्राप्तो युद्धे हुत्वात्मनस्तनुम् ।
 यूयं सर्वे सुरसमा येन युद्धे समासिताः ॥ १४

12 ^b) D4.6 T4 G1.2.4 M4 नैवं (for मैवं). M3 वो
 न (for वोचः). K1.3 कदाचन (for कथंचन). K2
 मैवावोचः कथंचन; D8 मैव वोचः कदाचन. — ^o) K1.2
 विभो; K3 D5.6.8 T1.4 G M1-3 वचः (for नृपं).
 — ^d) D6 T4 G1 श्रुत्वा (for शृणु). D5.6 T1.2.4 G
 M राजन् (for चेदं). K3 शृणुम गदतो मम (sic);
 D8 शृणु मे गदतो नव.

13 T1 om. 13^a-15^b. — ^a) D5 G3 M5 एवं (for
 एष). D8 दुर्योधने (for 'धनो). — ^b) K5 युज्यते;
 G3 पूजितः (for पूज्यते). K1 T3 त्रिदिवैः; D9 त्रिदि-
 शैर् (for त्रिदशैः). D5.6 T4 तदा; D9 अपि; T2
 G1.2.4.5 M1-3.5 सदा; G3 तथा (for सह). K3
 D8 त्रिदशैः पूज्यते सदा. — ^o) K5 सद्भिश्च; D6 सभ्यश्च;
 G4 सहैव (for सद्भिश्च). — ^d) D8 यमिमे; G3 यथेमे
 (for य इमे). G4 -वासिभिः (for -वासिनः).

14 T1 om. 14 (cf. v. 1. 13). D8 om. 14-15.
 — ^a) G5 M2.4 स्वर्ग- (for वीर-). K2 -लोकां (for
 -लोक-). B4 -गतं (for -गतिं). K2 Dn D2-4 T3.4
 प्राप्ता; K4 प्राप्ते (for प्राप्तो). — ^b) K1.2 दत्त्वा;
 D9 हत्वा; T2 M1.3 हित्वा; T4 G1.2 त्यक्त्वा (for
 हुत्वा). D9 सुतं (for तनुम्). K5 युद्धे हत्वात्मनस्तनु
 (sic); G4 **युक्तात्मानस्तनुं. — ^o) B2 D5.6.9 T2.4
 G1-4 M1.2.4.5 युद्धे (for सर्वे). B3 यूयं सर्वेश्वरसमा.
 — ^d) D9 सर्वे येन (for येन युद्धे). K3.4 B3 D1
 समाश्रिता (B3 'स्थिताः; Dn1 सुशासिताः; D6 न धीमतां;
 T2 G1.2.4 M1 न बाधिताः; T3 समाहिताः; T4 न
 तापिताः (for समासिताः). K5 येन युद्धं समाश्रिताः;
 Dn2 D2-4 सदैवानेन हिंसिताः; D5 G3.5 M2-5 येन सर्वे
 समाहि (D5 G3 M5 'ह) ताः.

15 T1 om. 15^{ab} (cf. v. 1. 13). D8 om. 15 (cf.
 v. 1. 14). — ^a) K5 य (for स). M3 एष वै (for

स एष क्षत्रधर्मेण स्थानमेतदवाप्तवान् ।
 भये महति योऽभीतो बभूव पृथिवीपतिः ॥ १५
 न तन्मनसि कर्तव्यं पुत्र यद्यूतकारितम् ।
 द्रौपद्याश्च परिक्लेशं न चिन्तयतुमर्हसि ॥ १६
 ये चान्येऽपि परिक्लेशा युष्माकं द्यूतकारिताः ।
 संग्रामेष्वथ वान्यत्र न तान्संस्मर्तुमर्हसि ॥ १७
 समागच्छ यथान्यायं राज्ञा दुर्योधनेन वै ।
 स्वर्गोऽयं नेह वैराणि भवन्ति मनुजाधिप ॥ १८
 नारदेनैवमुक्तस्तु कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृन्प्रच्छ मेधावी वाक्यमेतदुवाच ह ॥ १९

यदि दुर्योधनस्यैते वीरलोकाः सनातनाः ।
 अधर्मज्ञस्य पापस्य पृथिवीसुहृद्द्रुहः ॥ २०
 यत्कृते पृथिवी नष्टा सहया सरथद्विपा ।
 वयं च मन्युना दग्धा वैरं प्रतिचिकीर्षवः ॥ २१
 ये ते वीरा महात्मानो भ्रातरो मे महाव्रताः ।
 सत्यप्रतिज्ञा लोकस्य शूरा वै सत्यवादिनः ॥ २२
 तेषामिदानीं के लोका द्रष्टुमिच्छामि तानहम् ।
 कर्णं चैव महात्मानं कौन्तेयं सत्यसंगरम् ॥ २३
 धृष्टद्युम्नं सात्यकिं च धृष्टद्युम्नस्य चात्मजान् ।
 ये च शस्त्रैर्वधं प्राप्ताः क्षत्रधर्मेण पार्थिवाः ॥ २४

C. 18. 24
 B. 18. 1. 24
 K. 18. 1. 24

स एष). K₃ D₂₋₄ 7 एव; D₅ G₃ तथा; G₅ हि
 तत्; M₅ तदा (for एष). —^b) K₁ स्थानं प्राप्तः
 सनातनं.

16 ^a) K₅ क्षत्रान्; D_{5,6} T_{1,2,4} G M नैतन् (for
 न तन्). —^b) B₆ युति-; D₇ यत्तु (for द्यूत-). D₄
 G₄ -कारणं; T₁ -नाशितं; T₃ -वारितं (for -कां). K₄
 यत्पुत्रस्यकारितं (sic); K₅ पुत्र प्रद्युतकारितं. —^c) T₂
 तु (for च).

17 K₁ D₈ om. (hapl.) 17. —^a) D₅ T₁ G₃ च;
 D₆ वि- (for सपि). D₉ परिक्लिष्टा (for °क्लेशा). —^b)
 K₂₋₅ B_{2,4} D_n D₁₋₄ T₃ ज्ञाति-; D₇ याति- (for द्यूत-).
 T₃ -वारिताः (for -कारिताः). —^c) K₂ भव; K₄
 अपि वा (for अथ वा). T₃ om. वा. G₄ अप्यत्र (for
 अन्यत्र). —^d) K₂ तत्; G₄ त्वं (for तान्).

18 ^a) D₅ T₁ G₃ M₅ संगच्छस्व; D₆ T_{2,4} G_{1,2,4,5}
 M₁₋₄ स्वर्गं गच्छ (for समागच्छ). K₅ T₃ यथा न्याय्यं;
 D₉ यथाज्ञायं (sic). —^b) K₁ राज्ञे. D_{5,6} S (except
 T₃) च (for वै). —^c) D₉ स्वर्गोऽयं (for स्वर्गोऽयं).
 T_{1,2} G M नात्र (for नेह). —^d) D₆ T₄ वहन्ति (for
 भवन्ति).

19 ^a) D₈ om. तु. —^d) K₁₋₃ D_{5,6,8,9} S (except
 T₃) चेदं (for एतद्). G_{3,4} हा (for ह).

20 ^c) K₃₋₅ D_{1,8} अधार्मिकस्य पापस्य. —^d) K₄
 D₁ पृथिव्यां (for °वी-). D₉ reads from सुहृद् up to
 चिकीर्षवः (in 21^d) after 22. K_{1,2} T₄ G_{1,2} सुहृदां
 द्रुहः; D₉ सुहृद्द्रुहा; T₂ सुसुहृद्द्रुहः.

21 For the sequence in D₉, cf. v. l. 20. —^b)

T₂ सरथा (for सहया). K_{4,5} B D_n D_{1-3,7} T₃ सनर-;
 D₆ G₄ नरथ-; T₂ सहय- (for सरथ-). D₄ सहया
 सनराधिपा. —^c) K₅ मृत्युना; D_{5,6} S (except T₃)
 मन्युभिर् (for °ना). K_{1,2} वयं च मन्युभिर्म (K₁ °भिर्म)-
 ज्ञा. —^d) K₃ D_{5,8} T_{1,2} G_{3,5} M₁₋₃ -जिहीर्षवः (for
 -चिकीर्षवः).

22 For the sequence in D₉, cf. v. l. 20. K₂ G₅
 M₁₋₄ om. 22. —^a) K₅ D_{3,5-7} T G₁₋₄ एते; B₆
 यत्ते; D₄ मेने (for ये ते). —^b) K₅ भ्रातरौ (for
 °रो). K₁ महाव्रतः; K₃ D_{8,9} °बलाः; K_{4,5} D₁
 °त्मनः; D₆ T₄ G₂ यत्तव्रताः (for महा°). G₄ भ्रातरो यत्र
 मे व्रताः. — D_{5,6} T_{1,4} G₁₋₄ M₅ om. 22^{cd}. —^c) T₃
 स तु (for सत्य-). D₉ लोकेस्मिन् (for लोकस्य). —^d)
 K₁ श्रोतारः; D₉ ये शूराः (for शूरा वै).

23 ^a) K_{1,2,4,5} T₂ G₅ M₁₋₄ ये (K_{1,2} वै) लोकाः;
 D₅ T_{1,4} G₃ लोकान्वै; D₆ G_{1,2,4} लोका ये (for के
 लोका). M₅ नैषामिदानीं लोकान्वै. —^b) K₂ वीरहान्;
 B₃ नारद (for तानहम्). K₄ D₁ द्रष्टुमिच्छामहे वयं;
 K₅ °च्छसि तात वै. —^c) D₉ महेश्वासं (for महात्मानं).
 —^d) B₆ -संकरं; D₉ -सागरं (for -संगरम्).

24 D₈ om. 24^a. —^b) D₈ चात्मजाः; D₉ सात्मजा
 (for चात्मजान्). —^c) K₁ ममाशु; K₂ [s]पि चाशु;
 K₅ च शब्दैर्; D_{4,8} च शस्त्र- (for च शस्त्रैर्). K₅
 वयं (for वधं). —^d) K₅ D₄ क्षात्र- (for क्षत्र-).

25 ^a) K_{1,2,5} D₁ क्षत्रिया; B T_{1,4} G_{1,5} M_{3,4}
 पार्थिवान् (for °वा). K₃ D_{3,9} सर्वे (for ब्रह्मन्). —^b)
 K_{1,2} B_{1-4,6} D_{n1} D₂₋₅ T₃ M_{1,2} एनान् (for एतान्).

क नु ते पार्थिवा ब्रह्मनैतान्पश्यामि नारद ।
विराटद्रुपदौ चैव धृष्टकेतुमुखांश्च तान् ॥ २५

शिखण्डिनं च पाञ्चाल्यं द्रौपदेयांश्च सर्वशः ।
अभिमन्युं च दुर्धर्षं द्रष्टुमिच्छामि नारद ॥ २६

इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

२

युधिष्ठिर उवाच ।

नेह पश्यामि विबुधा राधेयममितौजसम् ।
भ्रातरौ च महात्मानौ युधामन्यूत्तमौजसौ ॥ १
जुहुवुर्ये शरीराणि रणवह्नौ महारथाः ।
राजानो राजपुत्राश्च ये मदर्थे हता रणे ॥ २

क ते महारथाः सर्वे शार्दूलसमविक्रमाः ।
तैरप्ययं जितो लोकः कश्चित्पुरुषसत्तमैः ॥ ३
यदि लोकानिमान्प्राप्तास्ते च सर्वे महारथाः ।
स्थितं वित्तं हि मां देवाः सहितं तैर्महात्मभिः ॥ ४
कचिन्न तैरवाप्तोऽयं नृपैर्लोकोऽक्षयः शुभः ।

G₅ M₁₋₄ नायकान् (for नारद). — After 25^{ab}, G₄ ins.:

4* ब्रह्मनैतान्पश्यामि स्वर्गलोकेऽत्र कर्हिचित् ।

— °) K₅ -द्रुपदश्च (for °दौ). K₁₋₃ D_{5.6.8.9} T_{1.2.4} G M₁₋₃ विराटं द्रौपदं चैव (K₃ D₈ चापि). — °) B₆ T₃ G₄ धृष्टद्युम्न- (for धृष्टकेतु-). B₄ M₂ तथा; D₆ T₄ G_{1.2.4} नृपान् (for च तान्). K₃ D_{8.9} धृष्टकेतुमुखांश्च ये; D₆ T₁ धृष्टद्युम्नमुखांश्च तान् (T₁ °खांस्तथा).

26 °) D₈ शिखण्डिनं. B_{2.3.6} Dn₁ T₃ तु; D₉ om. (for च). D₉ M₅ पांचालं. K₁ शिखण्डनं च पाञ्चाल्यं (sic).

Colophon. — *Adhy. name*: K₁ स्वर्गे नारदवाक्यं; K₂ नारदवाक्यं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{2.4.5} B₆ Dn₂ D_{3.7.9} S 1 (as in text). — *Sloka no.*: K₄ 27; K₅ Dn₂ D₉ 26.

2

1 °) K_{1.4.5} D₁ हि; D₉ ह; G₅ [ए]नं (for [इ]ह). — °) M₁ अभितद्युतिं (for °तौजसम्). — °) D₆ T₁ M₅ महाबाहू (for °त्मानौ). K₂ भ्रातरं च महात्मानं. — °) K₂ युधामन्यूत्तमौजसं.

2 T₁ om. 2^{a-4^b}. — °) G₃ M₅ ते (for ये). — °) D₆ T₄ G₁ शर- (for रण-). D₆ महारथौ (for

°रथाः). — K₂ om. (hapl.) 2^{a-3^a}. D_{5.6} T₄ G M om. (hapl.) 2^{a-4^b}. — °) K₁ मदर्थं (for °र्थे). B₄ महा- (for हता).

3 D_{5.6} T_{1.4} G M om. 3; K₂ om. 3^a (for both, cf. v. l. 2). — °) K₁ एते; D₈ द्यूते; D₉ क्षितौ (for क ते). — °) D₇ -रथ- (for -सम-). — °) T₂ तैरप्यहं जिता लोकाः. — °) B₃ Dn₁ -सत्तम (for °मैः). K_{1.3} D_{8.9} कश्चित्पुरुषपुंगवैः.

4 D_{5.6} T_{1.4} G M om. 4^{ab} (cf. v. l. 2). — °) T₂ न (for ते). K₁₋₃ [ऽ]पि (for च). — °) D₈ T₃ स्थिते (for स्थितं). G₃ स्वर्गेह (for वित्तं हि). K₁₋₄ B_{1-4.6} D_{1.5.7.9} T_{1.3} G₄ M₅ [इ]ह (for हि). D₆ T_{2.4} G_{1.2} हि तैर्; M₂ च मा; M₅ [इ]ह मा (for हि मां). K₅ स्थिते चित्ते ह मे देवाः; G₅ M_{1.3.4} स्थितं वित्ते महादे (M₄ हता दे)वाः. — °) G₁ स हि देवैर्; G₂ स हतस्तैर् (for सहितं तैर्). D_{5.9} वै (for तैर्). K₃ महारथैः (for °त्माभिः).

5 °) K_{1.2} D₈ कश्चिन्नु; K₃ कश्चित्; K₅ कचिन्न; B₄ कश्चिन्नु (for °न्न). K₅ D₆ नैतैर्; G₃ नृपैर् (for न तैर्). D₅ कश्चिन्नवैरवाप्तो यैर्. — °) T₁ स्वर्ग- (for नृपैर्). K₅ G_{2.5} लोकक्षयः (for लोकोऽक्षयः). K₅ G₄ शुभाः; B₄ स्मृतः; D₉ शुभं (for शुभः). D₈ नृभिर्लोका क्षयः शुभः (sic); G₃ स्वर्लोको ह्यक्षयः शुभः. — °) D₉ तैरिह; T₁ ते वहं (for तैरहं). B_{1.3.5.6} Dn D_{1-4.7} T₃ रंस्ये; D₅ दृष्ट्ये (sic) (for वत्स्ये). K₁ न तैर्विनाप्यहं वत्स्ये. — °) D₆ T_{2.4} G_{1.2.4} M₁ बंधुभिर्

न तैरहं विना वत्स्ये ज्ञातिभिर्भ्रातृभिस्तथा ॥ ५
 मातुर्हि वचनं श्रुत्वा तदा सलिलकर्मणि ।
 कर्णस्य क्रियतां तोयमिति तप्यामि तेन वै ॥ ६
 इदं च परितप्यामि पुनः पुनरहं सुराः ।
 यन्मातुः सदृशौ पादौ तस्याहममितौजसः ॥ ७
 दृष्ट्वैव तं नानुगतः कर्णं परबलार्दनम् ।
 न ह्यस्मान्कर्णसहिताञ्जयेच्छक्रोऽपि संयुगे ॥ ८
 तमहं यत्रतत्रस्थं द्रष्टुमिच्छामि सूर्यजम् ।
 अविज्ञातो मया योऽसौ घातितः सव्यसाचिना ॥ ९
 भीमं च भीमविक्रान्तं प्राणेभ्योऽपि प्रियं मम ।

अर्जुनं चेन्द्रसंकाशं यमौ तौ च यमोपमौ ॥ १०
 द्रष्टुमिच्छामि तां चाहं पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ।
 न चेह स्यातुमिच्छामि सत्यमेतद्वीमि वः ॥ ११
 किं मे भ्रातृविहीनस्य स्वर्गेण सुरसत्तमाः ।
 यत्र ते स मम स्वर्गो नायं स्वर्गो मतो मम ॥ १२
 देवा ऊचुः ।

यदि वै तत्र ते श्रद्धा गम्यतां पुत्र माचिरम् ।
 प्रिये हि तव वर्तमानो देवराजस्य शासनात् ॥ १३
 वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वा तं ततो देवा देवदूतमुपादिशन् ।

C. 18. 40
B. 18. 2. 14
K. 18. 2. 14

(for ज्ञातिभिर्). B5.6 Dn D2-4.7 T3 भ्रातृभिर्ज्ञाति-
 भिस्तथा (T3 °भिः सह).

6 °) D5.6 T2.4 G M मे (for हि). T1 एव वचः
 (for हि वचनं). B1.5 स्मृत्वा (for श्रुत्वा). — °) D1
 तथा; D9 यदा (for तदा). K1 -कर्मणा (for
 °णि). — °) K1 कर्णाय दीयतां तोयम्. — °) K1.2
 तस्यापि; D5 वेत्स्याम; D6 T1 G3.4 M5 तप्यामि; D7
 तप्यानि (for °मि).

7 °) G4 प्रति- (for परि-). D5.6 T1.2 G3.4
 -तप्यामि (for -तप्यामि). — °) K2 पुरा (for सुराः).
 — °) K1.2 D9 यन्मातृ-; G4 यस्मात्तु (for यन्मातुः).
 — °) K1.2 दृष्ट्वा तस्य (for तस्याहम्). K1-3 B Dn
 D2-4.8.9 T2.3 अमितात्मनः (for °तौजसः). K4.5 D1
 कर्णस्य प्रथि (K5 °मि)तौजसः; D7 न पश्यामि महात्मनः.

8 °) K4 दृष्ट्वा च; K5 दृष्टौ च (for दृष्ट्वैव). K3-5
 B1-3.6 Dn D1.2.4.7 T3 तौ; D9 ते (for तं). D6
 G2 न तु (for नानु-). M3 -गतं (for -गतः). M5
 दृष्ट्वैव तस्यानुगतः. — °) D9 जयेयुः केपि संयुगे; G4
 यज्ञैच्छक्रोविसंयुगे (sic).

9 K1.2 om. 9^{ab}. — °) D5 -कुत्रस्थं (for -तत्रस्थं).
 — °) K4 (marg. as in text). D1 दुर्जयं (for सूर्य-
 जम्). — °) K1-3 D5.6.9 S (except T3) अविज्ञा-
 नान्; K5 अविज्ञातो (for अविज्ञातो). K3 सो (for
 यो). T1 वै (for °सौ). D8 अविज्ञातस्य तयासौसौ
 (sic). — °) K3 D6.8 T4 G1.2 M1 पातितः (for
 घा°).

10 °) D5 भीमस- (for च भीम-). K3 D8.9 -कर्माणं
 (for -विक्रान्तं). — °) K3.5 D5 चन्द्र-; D8 प्राण-

(for चेन्द्र-). — °) K1 B1-3.5.6 Dn D2-4.7 T3
 चैव; D8 च*; T2.4 G1.2 चापि; G4 च सु- (for
 तौ च). K1-3 D5.6.8.9 S (except T3) महाबलौ (for
 यमोपमौ).

11 °) K3 D8 देवाः; K4 चाह; T2 M2 चापि
 (for चाहं). K1.2 अनुगच्छामि तां चाहं. — °) B4
 नन्विह; D6 न चेत्तु (for न चेह). D8 न रोहस्थानमि-
 च्छामि. — °) K4 B1.5.6 Dn D2.3.7 T3 G3 एवं;
 B2 D4 G4 एव (for एतद्). B3 ते; G4 नः (for
 वः).

12 °) D5 T1 G3 स्वर्गेपि (for स्वर्गेण). K1 पर-;
 K5 स्वर- (for सुर-). D9 -सत्तम (for °माः). — °)
 K2.4.5 B Dn D1-3.7 T3 मम स (by transp.); D4
 [s]च मम; D5.6 G4 हि मम; D9 G3 स्म मम; T1.4
 G1.2 हि (T1 स्म) मतः; T2 संमतः. K1 सर्गो (for
 स्वर्गो). — °) K1 नरकोपि; K2 तत्र वासो; K4
 (marg. as in text) यतः स्वर्गो; D8 om. (for नायं
 स्वर्गो). D5 मतं (for मतो). — After 12, K1.2
 ins.:

5* तथेत्यूचुर्वचस्तस्य देवाः सर्विगणास्ततः ।

[K2 तथा (for ततः).]

13 T1 om. 13. — °) K1-3 D6.8.9 T4 G M तत्र
 (K3 D8.9 गंतुं; G4 यत्र) तव; D5 तत्र तप-; T2
 तत्र ततः (for वै तत्र ते). — °) K2.5 om.; K3.4 B3
 D1.5.6.8.9 T2.4 G M तत्र (for पुत्र). — °) B4 हि
 ते च; D5 G3 M5 तव हि (by transp.).

14 °) K1.2 D5.6 T2.4 G M ते (G4 वै) ततो; K3
 D8 ते तदा; K4.5 B2.3 D1 तु ततो; D4 तं तदा (for

युधिष्ठिरस्य सुहृदो दर्शयेति परंतप ॥ १४
ततः कुन्तीसुतो राजा देवदूतश्च जग्मतुः ।
सहितौ राजशार्दूल यत्र ते पुरुषर्षभाः ॥ १५
अग्रतो देवदूतस्तु ययौ राजा च पृष्ठतः ।
पन्थानमशुभं दुर्गं सेवितं पापकर्मभिः ॥ १६
तमसा संवृतं घोरं केशशैवलशाद्वलम् ।
युक्तं पापकृतां गन्धैर्मांसशोणितकर्दमम् ॥ १७
दंशोत्थानं सझिलीकं मक्षिकामशकावृतम् ।

तं ततो). K₂ दूता (for देवा). D₉ T₁ इत्युक्तास्ते ततो देवा. — ^b) K₁ D_{5,6} T_{1,2,4} G M अथाब्रुवन् (D₆ 'ब्रवीत्'); K₃ D_{3,9} समादिशन्; K₅ अथादिशत्; B_{3,6} उपाविशन् (for 'दिशन्). K₄ दूतं चैवमथादिशन्. — ^c) K_{4,5} D₁ सहितान् (for सुहृदो). — ^d) K₃ D₈ त्वं (for [इ]ति).

15 ^b) B₃ तु (for च). — ^d) D₇ ये (for ते).

16 ^a) K_{1-3,5} B_{3,4} D_{8,9} M_{4,5} च (for तु). — ^c) M₃ अशिवं (for अशुभं). K₂ स्वर्गं (for दुर्गं). — ^d) B₈ सेवितुं (for 'तं). K₃ -कर्दमैः (for -कर्मभिः).

17 K₃ om. (hapl.) 17. — ^a) B_{1,8} संवृतं (for संवृतं). D₈ लोकं (for घोरं). — K₄ reads 17^b-18^b on marg. — ^b) K₁ -शेवाल-; K₂ -सेवल-; G_{1,2,4} -शैवाल- (for -शैवल-). K₄ D (except Dn₂) T_{2,4} G M -शाद्वलं; T₁ -शाद्वलः (for -शाद्वलम्). — D₆ om. 17^c-19^b. — ^c) K_{1,2} D_{1,5} T₄ G_{1-3,5} M_{1,2} पृक्तं; K₅ पृक्त-; B₆ युक्त-; D_{8,9} क्लिप्तं; G₄ M_{4,5} वृतं (for युक्तं). T₁ पृक्तं शोणितवर्षेण. — ^d) D₃ G₄ -कर्दमैः (for 'मम्). T₁ मांसमेदोस्थिसंकुलं.

18 D₆ om. 18 (cf. v. l. 17). K₄ reads 18^{ab} on marg. — ^a) D₅ T₄ दंशोद्धानं (for 'स्थानं). T_{2,3} सझलि (T₃ 'ली) कं (for सझिलीकं). K₁ देशोत्पातकवल्लूकं; K_{2,4,5} Dn D_{2-4,7} दं (K₄ द) शोष्मातकभ (K₂ 'ब) ल्लूक-; K₃ D₈ दंशमत्कुणयूकाभिर्; B_{1,2} (marg.). 3. 4. 6 D_{1,9} दंशोत्पातकचिल्लूक- (B₂ [orig.] 'झिलीक-); G_{3,4} वंशोत्था (G₄ दंशोत्था) नं सझलीकं. — ^b) K₄ -मक्षीका- B₃ -मसकावृतं; T₁ G₈ M₅ -मशकाततं; T₂ G_{1,2,4,5} M₂₋₄ 'न्वितं; M₁ 'चितं (for 'वृतम्). K₁ मक्षीकसर-धावृतं; K₃ मशकामक्षिकावृतं; D₉ -मक्षकामसकावृतं. — ^c) G₂ इदं (for इतश्च). K₅ कशायैः (sic) (for कुणपैः).

इतश्चेतश्च कुणपैः समंतात्परिवारितम् ॥ १८
अस्थिकेशसमाकीर्णं कृमिकीटसमाकुलम् ।
ज्वलनेन प्रदीप्तेन समन्तात्परिवेष्टितम् ॥ १९
अयोमुखैश्च काकोलैर्गृध्रैश्च समभिद्रुतम् ।
सूचीमुखैस्तथा प्रेतैर्विन्ध्यशैलोपमैर्वृतम् ॥ २०
मेदोरुधिरयुक्तैश्च छिन्नबाहुरूपाणिभिः ।
निकृत्तोदरपादैश्च तत्र तत्र प्रवेरितैः ॥ २१
स तत्कुणपदुर्गन्धमशिवं रोमहर्षणम् ।

19 D₆ om. 19^{ab} (cf. v. l. 17). K_{1,2} D₄ om. 19. — ^a) B₃ -समायुक्तं (for 'कीर्णं). — ^b) T_{1,2} G₂ M_{1,2} क्रिमि- (for कृमि-). T₃ -माटि- (for -कीट-). K₅ B₄ (marg. as in text) -समावृतं (for 'कुलम्). K₃ D_{8,9} कृमिकीटकसंकुलं. — ^c) G₃ ज्वलदक- (for ज्वलनेन). — ^d) K₃ B_{1,5} Dn₂ D_{3,5,6,8,9} T_{1,2,4} G M -वारितं; K₅ -चेष्टितं (for -वेष्टितम्).

20 ^a) G₁ अधो-; G₂ अथो (for अयो-). K₄ काकाघैर्; K₅ Dn D₂₋₄ T₃ काकाघैर्; B_{2,4} D₁ काकोघैर्; G₃ काकोघैर्; M₄ काकालैर् (for काकोलैर्). — ^b) K₁ ग्रधैश्च; D₈ गृध्रश्च; D₉ ग्रधैश्च (for गृध्रैश्च). K₂ om. च. K₄ (sup. lin. as in text) समभिस्तुतं; B₄ 'धिद्रुतं (for 'भिद्रुतम्). D_{5,6} T_{1,4} G_{1,2,4,5} M गृध्रैश्चैव सम-न्वितं; T₂ समंतात्परिधावितं; G₃ गृध्रैश्चैव समततः. — K₄ D_{6,6} S (except T₃) om. (hapl.) 20^{ad}. — ^c) Dn -मुखैस्. Dn₂ T₃ प्रेतैर् (sic) (for प्रेतैर्). — ^d) K₁ वृद्धैः; K₂ वृद्ध-; B₄ विल्व- (for विन्ध्य-). D₁ reads from पमैर्वृतं up to शिवं रो (in 22^b) on marg. K₃ विन्ध्यशैलसमावृतं; D₈ विन्ध्यशैलसमैर्वृतं; D₉ वंश्याशैलसमैर्वृतं.

21 D₁ reads 21 on marg. — ^a) K₁ B₂ (marg. as in text) D_{5,6} T₄ G_{1-3,5} M_{1,2,4} -पृक्तैश्च; K₃ D_{8,9} -संपृ(D₈ 'वृ)क्तैश्च; K₅ T₂ -संपृक्तं; D₁ -पृक्तं तु; T₁ G₄ -सिक्तैश्च; M₅ -वृक्तैश्च (for -युक्तैश्च). K₄ मेधोरुधिर-युक्तं च. — ^b) K₄ छिन्नैर् (for छिन्न-). T₁ G₁ M₄ -जानुभिः (for -पाणिभिः). D_{5,6} T₄ G₂₋₄ M₁₋₃ भिन्न-बाहूरुजानुभिः; T₂ G₅ M₅ भिन्नजानूरुबाहुभिः. — ^c) K₁ निर्वृत्तोदर-; K₂ निवृतो-; K₃ D_{8,9} विकृतो-; B₆ निकृत्ते दैव- (for निकृत्तोदर-). D₉ तु (for च). K_{4,5} D₁ भिन्नोदरैस्तथा पादैस्. — ^d) K₃ D_{8,9} T₂ G_{1,2} M₂ (inf. lin.). 3 प्रवेशितैः; K₄ D₁ प्रचारितैः; K₅ प्रचो-दितैः; B₅ प्रवेपितैः; D₅ T_{1,3} G_{3,4} प्रयोजितैः; D₆ प्रते-जितैः; G₅ M_{1,2,4,5} प्रवेजितैः (for 'रितैः). K₃ तत्र

जगाम राजा धर्मात्मा मध्ये बहु विचिन्तयन् ॥ २२
 ददर्शोष्णोदकैः पूर्णा नदीं चापि सुदुर्गमाम् ।
 असिपत्रवनं चैव निशितक्षुरसंवृतम् ॥ २३
 करम्भवालुकास्तप्ता आयसीश्च शिलाः पृथक् ।
 लोहकुम्भीश्च तैलस्य काथ्यमानाः समन्ततः ॥ २४
 कूटशाल्मलिकं चापि दुस्पर्शं तीक्ष्णकण्टकम् ।

ददर्श चापि कौन्तेयो यातनाः पापकर्मिणाम् ॥ २५
 स तं दुर्गन्धमालक्ष्य देवदूतमुवाच ह ।
 कियदध्वानमस्माभिर्गन्तव्यमिदमीदृशम् ॥ २६
 क च ते भ्रातरो मह्यं तन्ममाख्यातुमर्हसि ।
 देशोऽयं कश्च देवानामेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ २७
 स संनिवृते श्रुत्वा धर्मराजस्य भाषितम् ।

C. 18. 54
 B. 18. 2. 28
 K. 18. 2. 28

तत्राप्रवीरितैः.

22 D1 reads up to शिवं रो on marg. — ^a) K1 D5. 6. 8. 9 T2. 4 G1. 2. 4. 5 M स तं; T1 शितं (for स तत्). G3 -दुर्गधैर्. — ^b) K3 D9 अशुभं; K5 आशिवं (for अ°). N (except D5. 6) लोम- (for रोम-). K1 -हर्षिणं. — ^d) K1 B3 D5. 6 T2. 4 G2. 4. 5 M मध्येन बहु-; T1 G1. 3 मध्ये स (G3 तं) बहु- (for मध्ये बहु वि-). K2. 3 D8. 9 मध्येन बहु चिन्तयन्.

23 D7 om. 23^a—24^b. — ^a) K1. 3 D8. 9 उष्णो-
 दका (K3 °कां); M2-4 वैतरणीं (for उष्णोदकैः). Dn2 D9 कीर्णां (for पूर्णां). B1 स ददर्शोदकैः पूर्णां; D5 T1. 4 G3 M5 पश्यन्वैतरणीं पूर्णां; G5 दृष्टो वैतरणीं पूर्णां (sic). — ^b) K3 D8 राजा; K5 वापि; D5 T1. 4 G3. 5 M2-5 चैव (for चापि). — For 23^{ab}, D6 T2 G1. 2. 4 M1 subst.:

6* सुदुर्गमां वैतरणीं पूयपूर्णां ददर्श सः ।

[T2 पाप-; G4 *य-; M1 पापैः (for पूय-).]

— ^d) K3. 4 D1. 6 T2. 4 G4. 5 M2. 4. 5 निशितं (for निशित-).

24 D7 om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). B5 om. 24-26. — ^a) G4 करंभ- (for करम्भ-). K2 Dn D4 -वालुका; K3 -वालुकां; T3 -वालुकास् (for -वालुकास्). B1 तप्ताम्; D3 damaged; D6 तत्र (for तप्ता). K1 करंभुवालुकास्तप्ता (sic); K4 करंभवालुकां तप्तदा (sic); K5 करंभवालुक्यतमाम्; B2-4. 6 D1. 5. 8. 9 T1 G3. M1. 3-5 करंभवालुकां त (B6 D5. 8 T1 °कात्) तप्तां; G5 M2 कदंब-वालुकां तप्तां. — ^b) K2 आयसीश्च; T2. 4 G1. 2 M1 पृथुलाश्च; T3 आयसाश्च (for आयसीश्च). D5. 6 T1 G3. 5 M2-5 पृथुलां च (D6 °लाश्च) शिलां (M2. 3 °वां) पृथक्; D8. 9 आयसी (D9 °सीं) च शिला (D9 °लां) पृ°; G4 प्राथिताश्च शिराः पृथक्. — ^c) B3 D7 T3 -कुंभाश्च; D6 -कुंभि; T1 -कुंभी; G3 -कुंभं (for -कुम्भीश्च). K4 D1 तु (for च). D4 तैलं च (for तैलस्य). K5 लोहकुम्भ-

सैशलस्य (sic); G4 °कुंभस्तीक्ष्णसूच्या (sic). — ^d) K5 काथ्यमानः; B3 °मानान्; D5 M4. 5 काथ्य (M4 कथ)-मानां; D6 कायामानाः; T1 काथ्यमाणं; T2. 4 G1. 2. 5 M1-3 कथ्यमानाः; G3 स्वाद्यमानां; G4 बाध्यमानाः (for काथ्यमानाः). K1 पुनः पुनः (for समन्ततः).

25 B5 om. 25 (cf. v. l. 24). — ^a) K1. 2 -शा- (K1 -श) ल्मलिनं (for °कं). B4 चैव (for चापि). K3 D3 कूटशाल्मलिनं तत्र; K4 कृच्छं शाल्मलिकं वाट-; D5. 9 T1 G3 कूटशाल्मलिनीं (D9 °नं) चैव; D6 कूट-शाल्मलिनश्चैव; T2. 4 G1. 5 M कूटशाल्मलिनं चैव; G2 °शाल्मलिनश्चैव; G4 °नं धीरं. — ^b) K5 दुस्पर्शैस्; B4 दुस्पर्णं (for °शं). K1. 2 भृशती (K2 °शं ती) क्षणं च (K2 स-) कंटकं; D5 G3 दुस्पर्शास्ती (D6 °शां ती) क्षणकंट-कान्; T1 दुस्तरां तीक्ष्णकंटकां. — ^c) K3 D8 राजा; D6 T2 चान्याः; T4 G1. 2 [अ]न्याश्च; G4 चान्यत्; M1 च* (for चापि). — ^d) T1 यातनां (for °नाः). K3 B1. 3. 4. 6 D4. 5. 7. 9 T1. 4 G1 2. 4 M1. 5 -कर्मणां; K5 -कर्मणा (for -कर्मिणाम्).

26 B5 om. 26 (cf. v. l. 24). — ^a) K1 आलिख्य; K3 D8 आलोक्य (for आलक्ष्य). K4. 5 D1 स दुर्ग* निरीक्ष्याथ. — ^b) K1-3 D8. 9 T1. 2 G1-3. 5 M पुरुषं तम् (for देवदूतम्). — ^c) D9 कियद्वामामसुरभिर् (sic); T1 G5 कियानध्वा स चास्माभिर्. — ^d) D9 यन्तव्यम् (for गं°). Dn D2-4 T3 इमम् (for इदम्).

27 ^a) K5 कचितं (for क च ते). — ^b) K5 तत्त्वेन; D3 तन्मया (for तन्मम). D9 तन्मनाक्षयातुमर्हसि (sic). — ^c) B6 देशो; G3 देवो (for देशो). D9 कस्य (for कश्च). T1 देवानामेव देशोयम्; G4 देशोयं कश्चिदेदेवम् (sic).

28 ^a) K5 समं (for स सं-). K1 D5. 6 T1. 4 G1-4 M1. 2 तन्; K2 D9 T2 तं (for सं-). D4 स संनिवृत्य श्रुत्वा तु. — ^b) K3 B6 भाषितुं. — ^c) D5 T1 G3 वाक्यम्; G1. 2. 4 चैवम् (for चैनम्). — ^d) K3 D8. 9 प्रति; D4 मम (for तव). — After 28, G3 reads

देवदूतोऽब्रवीच्चैनमेतावद्भमनं तव ॥ २८
 निर्वर्तितव्यं हि मया तथास्म्युक्तो दिवौकसैः ।
 यदि श्रान्तोऽसि राजेन्द्र त्वमथागन्तुमर्हसि ॥ २९
 युधिष्ठिरस्तु निर्विण्णस्तेन गन्धेन मूर्छितः ।
 निर्वर्तने धृतमनाः पर्यावर्तत भारत ॥ ३०
 स संनिवृत्तो धर्मात्मा दुःखशोकसमन्वितः ।
 शुश्राव तत्र वदतां दीना वाचः समन्ततः ॥ ३१
 भो भो धर्मज्ञ राजर्षे पुण्याभिजन पाण्डव ।

अनुग्रहार्थमस्माकं तिष्ठ तावन्मुहूर्तकम् ॥ ३२
 आयाति त्वयि दुर्धर्षे वाति पुण्यः समीरणः ।
 तव गन्धानुगस्तात येनास्मान्सुखमागमत् ॥ ३३
 ते वयं पार्थ दीर्घस्य कालस्य पुरुषर्षभ ।
 सुखमासादयिष्यामस्त्वां दृष्ट्वा राजसत्तम ॥ ३४
 संतिष्ठस्व महाबाहो मुहूर्तमपि भारत ।
 त्वयि तिष्ठति कौरव्य यातनास्मान्न बाधते ॥ ३५
 एवं बहुविधा वाचः कृपणा वेदनावताम् ।

33^{ad} for the first time, repeating it in its proper place.

29 D5.6 T1.4 G M om. 29. — ^a) K3 B5 Dn D1-4 T2.3 निर्वर्तितव्यो (for °तव्यं). K1.2 च; B2 om.; D8 स (for हि). K4 निवेदितव्यं हि मया. — ^b) K3 यस्यास्म्युक्तो; K4 यथास्म्युक्तो; B3 यथा-स्युक्तो; B6 T3 तथास्युक्तो; T2 तथा चोक्तो (for तथास्म्युक्तो). K1.2 यथास्म्युक्तो दिवालये; K5 यथा-स्युक्तो दिवौकसः; D8 यस्यास्म्युक्तौ दिवालये; D9 यास्या-स्युक्तो दिवालये (sic). — ^d) K1-3 B2-4 D7.9 अपि (for अथ).

30 Before 30, D5 T1.2 G3 M2 ins. वैशंपायनः. — ^a) K1 निर्वाणं (for निर्विण्णम्). — ^b) K4 तस्य (for तेन). B4 (marg. as in text) निर्वृतः (for मूर्छितः). — ^d) K1-3 D5.6.8.9 T1.4 G M पर्यावर्तत; K5 D1 पर्यतप्यत.

31 ^a) K5 समं; G3.4 M2 स तन्; G5 स तं (for स सं). D8 -निवृत्तो (for -निवृत्तो). M6 संनिवृत्तोय धर्मात्मा. — ^b) K1 B1.5.6 Dn D2-4.7 T3 M2 -समा-हतः (for -समन्वितः). — ^c) B2 रुदतां; B4 न° (for व°). K3 D8 शुश्राव वदतां तत्र. — ^d) Dn1 दीनां (for दीना).

32 ^a) K1.2 T1-3 G M1-3.5 धर्मज्ञः; K4 वै धर्म (for धर्मज्ञ). K3 B3 D8.9 भो धर्मराज राजर्षे; K5 भो भो वै धर्मराजर्षे. — ^b) D5 T1 G3 धर्माभिजन (for पुण्यां). — ^d) K5 तिष्ठ तात सुमुहूर्तकं (hyper-metric).

33 ^a) K4 आयाते (for °ति). K2 M1 दुर्धर्ष. K1 corrupt; K3 D5.6.8 T1.2.4 G1.2.4.5 M2-5 आयातस्त- (K3 D8 °याति तः; T4 °यतस्त)व दुर्धर्ष; B4 आयाते त्वयि

दुर्धर्ष; G3 दायादस्तव राजर्षे. — ^b) K5 Dn2 T3 G2 पुण्य- (for पुण्यः). K3 सुशीतलः (for समीरणः). K1 वायुः पुण्यसमीरणः; D8 वायुः पुण्यः सुशीतलः. — G3 reads 33^{ad}, for the first time, after 28. — ^c) K4 गंधानुगा (for °नुगस्). G3 (second time) तदधस्तावको ह्यस्मान्. — ^d) D8 सुषम्. K1 आनतान्; K2.3 D3.9 G1 आगतं (for आगमत्). D5.6 T2.4 G2.3 (first time). 4.5 M तेनास्मान्सुखमागतं; G3 (second time) आत्मानं सुखमा-गतं. — For 34^{ad}, T1 subst.:

7* पवनस्तात तेनास्मांस्तप्तान्सुखयति प्रभो ।

34 D5.6 T1.4 G M om. 34^{ab}. — ^b) K5 D1.4 भरतर्षभ (for पुरुषर्षभ). — ^c) K1 आसादयिष्यामस् (sic); K3 आस्वादयिष्यामस्; K4 आराध°; D9 आसा-दयिष्यामस् (sic). — ^d) K1.2 त्वदृष्ट्या (for त्वां दृष्ट्वा). D8 त्वा दृष्ट्वा राजसत्तमः.

35 ^a) K2 संतिष्ठति; B3 सातिश्च सु (sic); B5 D8 स तिष्ठस्व; Dn2 T4 G1.4 संतिष्ठ त्वं (for °ष्ठस्व). — ^b) D5 T1 G3 M5 मुहूर्ताद् (for °र्तम्). K2.4.5 B4 D1 T1.2 G1.3.5 M इव; B2 D8 T4 G2.4 इह (for अपि). — ^c) T3 त्वय्यतिष्ठति (sic). G5 M2 कौतेय (for कौरव्य). — ^d) T3 बाध्यते (for बाधते). K1 यातनास्मान्निबाधिते (sic).

36 ^a) D5 T1 G3 एता (for एवं). B3 om. बहु. — ^b) G2 कृपणं (for °णा). K1.2 कृपणानां च भारत; K4.5 D1 कृपणाश्चैव भारत; T3 कृपणा वेदना तदा; G4 °णा वदतां वर. — ^c) G4 तस्माद् (for तस्मिन्). D9 देशेषु; G3 देशे च (for देशे स). K1 स आश्राव; K4 समुच्चास (for स सुश्राव). — ^d) K3.4 D9 वरः; D1 नृपः; D8 वर; G4 कृपां (for नृप). M3 वदतां नृपते तदा.

तस्मिन्देशे स शुश्राव समन्ताद्दत्तां नृप ॥ ३६
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा दयावान्दीनभाषिणाम् ।
 अहो कृच्छ्रमिति प्राह तस्थौ स च युधिष्ठिरः ॥ ३७
 स ता गिरः पुरस्ताद्वै श्रुतपूर्वाः पुनः पुनः ।
 ग्लानानां दुःखितानां च नाभ्यजानत पाण्डवः ॥ ३८
 अबुध्यमानस्ता वाचो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 उवाच के भवन्तो वै किमर्थमिह तिष्ठथ ॥ ३९
 इत्युक्तास्ते ततः सर्वे समन्तादवभाषिरे ।

कर्णोऽहं भीमसेनोऽहमर्जुनोऽहमिति प्रभो ॥ ४०
 नकुलः सहदेवोऽहं धृष्टद्युम्नोऽहमित्युत ।
 द्रौपदी द्रौपदेयाश्च इत्येवं ते विचुकुशुः ॥ ४१
 ता वाचः स तदा श्रुत्वा तद्देशसदृशीर्नृप ।
 ततो विमृशे राजा किं न्विदं दैवकारितम् ॥ ४२
 किंनु तत्कलुषं कर्म कृतमेभिर्महात्मभिः ।
 कर्णेन द्रौपदेयैर्वा पाञ्चाल्या वा सुमध्यया ॥ ४३
 य इमे पापगन्धेऽस्मिन्देशे सन्ति सुदारुणे ।

C. 18. 70
B. 18. 2. 44
K. 18. 2. 44

37 ^a) B1-3, 5, 6 Dn D1-4, 6, 7 T3 G4 तु (for तद्).
 — ^b) D3 दीर्घ- (for दीन-). B5 D5 T1, 2, 4 G1-3, 5
 M -भाषितं (B5 °तां); D6 °तः (for -भाषिणाम्).
 — After 37^{ab}, K3 D8 ins.:

8* उवाच वदतां श्रेष्ठो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।

— Before 37^{ad}, K3 D8 ins. युधिष्ठिर उवाच. — ^c)
 K4 (marg. as in text). 5 B3, 6 D1 अति- (for अहो).
 — ^d) K3 D8 तत्र तस्थौ; K4, 5 D1 तस्थौ तत्र; B1-4, 6
 D5, 7, 9 T2, 4 G1-3 M5 तस्थौ च स (M5 सु-); D6 G4
 स तस्थौ च; T3 तस्याव स (sic); M3 स च तस्थौ
 (for तस्थौ स च).

38 T1 om. 38. — ^a) K1, 2 एता; G4 स तां (for
 स ता). K5 स तेषां गिरसस्तां वै (sic). — ^b) D9 श्रुत-
 पूर्वा; G3 श्रुतिपूर्णाः (for श्रुतपूर्वाः). — ^c) K3 क्रांतानां;
 K5 D1 ग्लानानां; T4 G1, 2 जनानां; G3 ग्लानीनां;
 G4 आर्तानां (for ग्लानानां). K4 ग्लानानां चेदुःखितानां;
 D3 क्लोप्तानां दुषितानां च (sic). — ^d) D5 G3 M5 न
 (G3 स) व्यजानत; G5 M2-4 नाभ्यजानीत (for °जानत).
 D9 पाण्डव. K5 नाभिजानीच्च पाण्डव; D8 नान्वजानत
 पाण्डवान्.

39 ^a) D8 om. वाचो. G4 अबुध्य मनसा वाचो.
 — ^b) K1-3 D5, 6, 8 T1, 2, 4 G M1-3 धर्मराजो (for
 °पुत्रो). — ^c) G3 च (for के). D5 हि (for वै).
 K5 उवाच ते ब्रुवन्तो मां. — ^d) K2, 5 B Dn D5, 6
 T2-4 G M चेद्; K4 स्वेद्; D9 चापि (for इद्). K3
 D2-6, 8 T3 G4 तिष्ठत; D9 G3 तिष्ठतः (for °थ).

40 ^b) K1 च वभाषिरे; B6 D1, 5 T1 G3-5 आव°;
 D4 अथ भा°; D6 T4 G1, 2 अभि°; D9 आवि° (for
 अव°). — D8 om. (hapl.) 40^d-41^a.

41 D8 om. 41^a (cf. v. 1. 40). — ^a) Dn च
 (for इह). — ^d) B2 एवार्तं (for एवं ते). K3 D5 T2
 G2 तत्र; K5 D1 तेषि; D3 ते च (for ते वि-). K2

D6 T1, 4 G4, 5 M1, 2, 4, 5 [इ]त्येवं (M2 °व) ते
 तत्र चुकुशुः; G1 एवं ते तत्र चु°; G3 सेवंते तत्र चु°.

42 ^a) T3 ते वाचस्तदा श्रुत्वा (submetric); G4 स
 ता वाचस्तथा श्रुत्वा. — ^b) D6 T4 तथैव; M3 तद्देव-
 (for तद्देश-). D5 -सदृशैर्; D9 -सदृशी; T3 °श-; G3
 °शा (for °शीर्). D8 M2, 4 नृपः (for नृप). K2
 तद्देशसदृशो नृपः; K3 स देशसदृशीर्नृप; K5 D1 संदेश-
 सदृशा नृपः; T1 तद्देशे धर्मनंदन; T2 G4 M1 तथैव
 सदृशीर्नृपः (G4 °प); G1, 2 तथैव सदृशं नृ (G1 °शी नृ)प.
 — ^c) D5, 6, 9 T1, 2, 4 G1-4 M1, 5 रोषाद्; G5 M2, 4
 दोषान् (for ततो). K1, 4, 5 B Dn D1-4 T1, 4 M5
 विमृशे (B3 T4 °धे) (for °मृशे). D9 राजन् (for
 राजा). K3 D8 रोषात्स ममृशे (D8 °शे) धीमान्. — ^d)
 K1 B4 किमिदं; K2-5 Dn D1-4, 6-9 T3 G1, 2, 5
 M4, 5 किं त्विदं (for किं न्विदं). K2 चैव; D6 T
 G1, 2 M2 देव- (for दैव-). B6 किं न्विदं दैवभाषितं;
 G4 मैत्विदं देवकारितं.

43 ^a) K3, 4 Dn D2-4, 7, 8 G1, 2 तु; K5 D1 च;
 D9 न (for नु). D9 मत् (for तत्). B2 कौशलं (for
 कलुषं). — ^b) K3 D8 एतन्; D5 T1 एवं; G3 एव
 (for एभिर्). — ^d) K1 समध्ययाः (sic); K5 D1, 8
 सुमेध्यया (for सुमध्यया). — For 43^{ad}, D5, 6 S (except
 T8) subst.:

9* कर्णश्च द्रौपदेयाश्च पाञ्चाली वा सुमध्यमा ।

[G4 [इ]व (for वा).]

44 ^a) K1, 2 यद्; D5, 6 T1, 2, 4 G1-3 M1 त; G4
 क (for य). — ^b) K1-3 D8 S (except T8) सन्नाः
 (for सन्ति). G3 सुदारुणाः (for °णे). — After 44^{ab},
 G3 reads 47^{ad} for the first time, repeating it in
 its proper place. — ^c) K1, 2, 4, 5 B Dn D1-4, 7 T3
 [अ]हं (for हि). — ^d) D5 T1 G3 पूर्व-; D6 T4 G1, 2, 4

C. 18. 70
B. 18. 2. 44
K. 18. 2. 44

न हि जानामि सर्वेषां दुष्कृतं पुण्यकर्मणाम् ॥ ४४
किं कृत्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रो राजा सुयोधनः ।
तथा श्रिया युतः पापः सह सर्वैः पदानुगैः ॥ ४५
महेन्द्र इव लक्ष्मीवानास्ते परमपूजितः ।
कस्येदानीं विकारोऽयं यदिमे नरकं गताः ॥ ४६
सर्वधर्मविदः शूराः सत्यागमपरायणाः ।
क्षात्रधर्मपराः प्राज्ञा यज्वानो भूरिदक्षिणाः ॥ ४७
किं नु सुप्तोऽस्मि जागर्मि चेतयानो न चेतये ।
अहो चित्तविकारोऽयं स्याद्वा मे चित्तविभ्रमः ॥ ४८

M3 पाप- (for पुण्य-). K4 B2 D9 G5 -कर्मिणां; D5 -कर्मणा (for णाम्). K1.2 दुष्कृतं (K2 णानां) पाप-कर्मिणां.

45 ^a) D4 विकृतं; T3 किं कृतं (for किं कृत्वा). — ^c) D3.6 अथ; T3 तदा (for तथा). G3 प्रिया- (for श्रिया). K3 D5.6.9 T1.2.4 G M वृतः; K5 पुनः (for युतः). K4.5 D1 (inf. lin. as in text) प्राप्तः; Dn D2-4 T3 पापैः (for पापः). — ^d) K5 सर्वैः (for सर्वैः). D5 G3 M5 सहानुजैः; D9 तदानुगैः; G5 M2-4 सहानुगैः (for पदां). K3 D8 T1.2.4 G1.2.4 M1 इह (K3 T1 स हि) सर्वैः सहानुगैः (T4 G2 जैः).

46 ^a) D8 T2.4 G1.2.4.5 M1-4 महेन्द्रवच्च (for इन्द्र इव). — ^d) K3 B1.3.5.6 Dn D1-4.7 T2.3 य इमे; D8 इति मे; D9 यदीमे (for यदिमे). K3 D8.9 निरयं; K4.5 नरकं (for कं).

47 ^a) K1.4.5 B8 T1-3 G M2-4 सर्वैः; K2 मम (for सर्व-). K3 D8.9 सर्वे धर्मपराः शूराः. — ^b) K1.2 सत्यशौच-; K4.5 T2 सत्यधर्म-; D5 T1 G3 M5 सर्वे धर्म-; T4 G1.2 सर्वे त्याग- (for सत्यागम-). T3 सत्यागमपरायणाः. — G3 reads 47^{ad}, for the first time, after 44^{ab}. — ^c) G1 सर्वे (for क्षात्र-). K2.3 Dn1 D8.8.9 T1.4 M4 -रताः (for -पराः). K4.5 D1 शांता; B Dn D2-4.6.7 T3.4 G4.5 M4 संतो (for प्राज्ञा). — ^d) K1.2 D4.6.9 T1.2.4 G1.2.3 (both times). 4.5 M1-3.5 यज्वानः सत्यसंगराः; M4 यज्वनः प्राज्ञसंगराः.

48 ^a) K3-5 Dn2 D6 तु (for नु). — ^b) D5 T1 G3 M5 न (D5 स) चितये (for न चे). K3 D8 चितयामि न चितये; D8 T2.4 G1.2.4.5 M1-4 चेतया (G4 मा) नश्च चितये. — ^c) K1.2 अथो (for अहो). K3

एवं बहुविधं राजा विममर्श युधिष्ठिरः ।
दुःखशोकसमाविष्टश्चिन्ताव्याकुलितेन्द्रियः ॥ ४९
क्रोधमाहारयच्चैव तीव्रं धर्मसुतो नृपः ।
देवांश्च गर्हयामास धर्मं चैव युधिष्ठिरः ॥ ५०
स तीव्रगन्धसंतप्तो देवदूतमुवाच ह ।
गम्यतां भद्र येषां त्वं दूतस्तेषामुपान्तिकम् ॥ ५१
न ह्यहं तत्र यास्यामि स्थितोऽस्मीति निवेद्यताम् ।
मत्संश्रयादिमे दूत सुखिनो भ्रातरो हि मे ॥ ५२
इत्युक्तः स तदा दूतः पाण्डुपुत्रेण धीमता ।

D8.9 पित्त-; K4.5 D1 किं नु (for चित्त-). — ^d) K3 D8.9 येन; G5 M2 स्याद्यो; M3 साद्या (for स्याद्वा). D6 वै; T3 मा (for मे). K5 विभु-; D8 वित्त- (for चित्त-). M4.5 -विभ्रमाः (for मः).

49 ^a) Dn बहुविधा (for विधं). T2 राजन् (for राजा). — ^b) K1.2.4.5 B Dn1 D1-4 विममर्श; T4 विवमर्श (for विमं). — ^c) K5 हर्षशोकसमायुक्तश्च. — Dn2 reads 49^d on marg. — ^d) K1 चित्त- (for चिन्ता-).

50 ^a) K1 अहारयच्च. K3.4 D1 तीव्रं; G4 चेह (for चैव). K5 क्रोधमाहार्य तीव्रं*; D9 क्रोधमाहारयश्चैव. — ^b) T2 M5 नृप (for नृपः). K3-5 D1.8 धर्मराजो युधिष्ठिरः. — K1.2 om. 50^{ad}. — ^c) K3 D8 तदा नृपः; K4.5 B2.4 D1.9 नराधिपः (K5 प); D5 T1 G3.5 M2-5 जनाधिप (G5 M2-5 प); D6 T2.4 G1.2.4 M1 महामतिः (for युधिष्ठिरः).

51 ^a) K1.2 D5.6 S -शोक-; K3 D9 -कोप- (for -गन्ध-). K3 -संयुक्तो (for -संतप्तो). — ^b) T2 तीव्र-शोकम् (for देवदूतम्). K2 B4 D9 तं; G3 हा (for ह). K1 देवदूतमवोचत्. — ^c) K1 दूत; K4 B1.3.5.9 Dn D1-4.7 T3 तत्र; K5 तात; B4 यत्र (for भद्र). K3 D5 T3 G3 एषां; G1 घोषं (for येषां). D6 G1 च (for त्वं). — ^d) T3 दूतास् (for दूतस्). K3.5 D8 G5 उपांतिके (G5 कः) (for कम्).

52 ^a) K3 D8.9 गच्छामि (for यास्यामि). — ^c) D9 अमी (for इमे). Bom. ed. दूनाः (for दूत). — ^d) B3 D5 दुःखिनो (for सुखिनो).

53 ^a) D8 सततं; T3 ते तदा; M3 तेन वै (for स तदा). — ^b) K3 D8.9 भारत; D5.6 T1.4 G M तद्वचः (for धीमता). — ^c) D9 आजगाम च यत्रास्ते;

जगाम तत्र यत्रास्ते देवराजः शतक्रतुः ॥ ५३
निवेदयामास च तद्धर्मराजचिकीर्षितम् ।

यथोक्तं धर्मपुत्रेण सर्वमेव जनाधिप ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

३

वैशंपायन उवाच ।

स्थिते मुहूर्ते पार्थे तु धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
आजगमुस्तत्र कौरव्य देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ १
स्वयं विग्रहवान्धर्मो राजानं प्रसमीक्षितुम् ।
तत्राजगाम यत्रासौ कुरुराजो युधिष्ठिरः ॥ २
तेषु भास्वरदेहेषु पुण्याभिजनकर्मसु ।

समागतेषु देवेषु व्यगमत्तत्तमो नृप ॥ ३
नादृश्यन्त च तास्तत्र यातनाः पापकर्मिणाम् ।
नदी वैतरणी चैव कूटशालमलिना सह ॥ ४
लोहकुम्भ्यः शिलाश्चैव नादृश्यन्त भयानकाः ।
विकृतानि शरीराणि यानि तत्र समन्ततः ।
ददर्श राजा कौन्तेयस्तान्यदृश्यानि चाभवन् ॥ ५

C. 18. 83
B. 18. 3. 6
K. 18. 3. 6

T₃ G₄ M₄ जगाम यत्र तत्रास्ते.

54 ^a) K_{4.5} B₆ D_{1.6} तदा; B₄ D_{5.9} T₄ G₂ M_{4.5} च तं (for च तद्). — ^b) K₁ देवराजस्य चेष्टितं. — ^c) K₃ D_{8.9} -राजेन (for -पुत्रेण). — ^d) G₅ स्वयम् (for सर्वम्). B_{1.2.4} D₁ एतज्; T₄ एवं (for एव). K₁ M₁ जनाधिपः; D₉ नराधिप.

Colophon. — *Adhy. name*: K_{1.2} देवदूतविसर्जनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): K_{2.4.5} B₆ D_n D_{3.7.9} S 2 (as in text). — *Sloka no.*: K₄ 79; K₅ D_{n1} D_{8.9} 54.

3

1 ^a) K₅ M₃ मुहूर्ते (for °तं). K₅ पार्थेन; D₈ पार्थे नु (for पार्थे तु). — ^b) D₈ धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे. — ^c) G₅ M₂₋₄ कौरव्यं. — ^d) K₃ D₈ इंद्र- (for शक्र-).

2 ^a) K_{4.5} B_{1.2.4-6} D_n D_{1-4.7} T₈ स च (for स्वयं). — ^b) T₃ राजा (for राजानं). K₁₋₃ D₉ G₄ प्रप (K₃ तं प-; G₄ तु प)रीक्षितुं; K₅ प्रसमीक्षितं; D_{5.6} T₄ G_{1.2} M₁ संप (D₅ G₁ स प)रीक्ष्य तं; D₈ समुदीक्षितुं; T₁ G_{3.5} M₂₋₅ परिरक्षितुं; T₂ संपरीक्षितं (for प्रसमीक्षितुम्). — ^c) K₂ तत्रागच्छत्स; T₁ G₃ ततो जगाम (for तत्रा°). B₆ तत्र (for यत्र). K₁₋₃ D_{5.6.9} S (except T₃) [आ]स्ते (for [अ]सौ). — ^d) K₅ महामनाः (for युधिष्ठिरः).

3 ^a) D₃ om. (hapl.) from भास्वर up to देवेषु (in

3°). K_{1.2} B₄ D_n D_{2.8} T₃ भासुर-; D₇ [अ]भास्वर- (for भास्वर-). — ^c) D₅ देशेषु (for देवेषु). K_{4.5} सम्यग्गतेषु (K₄ व्यगमत्तेषु) देशेषु; M₂ समवेतेषु देवेषु. — ^d) K₃ तत्रत्यं (for व्यगमत्). D₉ G₅ ततो (for तमो). K₅ वागमं तं ततो नृप; D₇ व्यगमंस्तत्र ये नृप; G₄ [अ]प्यगमंत ततो नृप (sic).

4 ^a) G₅ M₁₋₄ नापश्यत (for नादृश्यन्त). D₁ ततस् (for च तास्). K₁ नादृश्यन्तश्च तांस्तत्र; K₅ नापश्यत नृपस्तत्र; D_{5.6} T_{1.2.4} G₁₋₄ M₅ नापश्यत तदा त (T₂ G₂ य)त्र. — ^b) K₅ वाम-; B₃ T₁ G₃ पुण्य- (for पाप-). B_{1.3.5.6} D₄₋₆ T G₁₋₄ M_{1.5} -कर्मणां (for -कर्मिणाम्). — ^c) K₂ तत्र; D₈ या तत्र (for चैव). D_{5.6} T_{1.2.4} G_{1.2.4.5} M नदीं वैतरणीं चैव (G_{1.4} तत्र). — ^d) K₁ D₆ T_{2.4} G_{1.2.4.5} M -शालमलिना (for -शालम्°).

5 ^a) K_{4.5} B_{1.3} लोहकुंभाः; D₅ T_{1.2.4} G_{2.5} M_{2.3.5} °कुंभीः; D₆ G₁ M₄ °कुंभी; D₉ सोहं कुंभी; G₈ लोहकुंड- (for लोहकुम्भ्यः). K₃ लोहोत्कुम्भ्यः शिलास्तत्र; G₄ लोहकुंभीकुलाश्चैव. — ^b) D_{5.6} T_{1.2.4} G₁₋₄ M_{1.3} मशकान्दं (T₂ °न्द)शकानपि; G₅ M_{2.4.5} नापश्यन्तत्र तत्र ह. — ^c) D₉ यत्र (for तत्र). — ^d) B₆ om.; G₄ राजन् (for राजा). B_{1.5.6} D_n D_{2-4.7} T₃ कौरव्यस् (for कौन्तेयस्). — ^e) K₂ दृश्यानि (for अदृ°). K_{3.5} वा (for च). K₄ तान्यदृश्यान्थाभवन्; D_{5.6} T_{1.2.4} G₁₋₄ M₁ तान्सर्वान्सुमहाप्रभान् (G₃ °मनाः; M₁ °व्रतान्); G₅ M₂₋₅ तानदृश्यान्म (M₄ °श्यं म)हाप्रभान्.

ततो वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगन्धवहः शिवः ।
 ववौ देवसमीपस्थः शीतलोऽतीव भारत ॥ ६
 मरुतः सह शक्रेण वसवश्चाश्विनौ सह ।
 साध्या रुद्रास्तथादित्या ये चान्येऽपि दिवौकसः ॥ ७
 सर्वे तत्र समाजग्मुः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 यत्र राजा महातेजा धर्मपुत्रः स्थितोऽभवत् ॥ ८
 ततः शक्रः सुरपतिः श्रिया परमया युतः ।
 युधिष्ठिरमुवाचेदं सान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९
 युधिष्ठिर महाबाहो प्रीता देवगणास्तव ।

6 ^a) K1-4 D1. 5. 6. 8. 9 S (except T3) तत्र (for ततो). K1 G4 वायु- (for वायुः). — T1 om 6^b-8^c. — ^b) D3 पुण्यं (for पुण्य-). K3. 4 B1. 5. 6 Dn D2-4. 7. 8 T3 M5 शुचिः; D5. 9 G3. 4 शुभः (for शिवः). — Dn2 reads 6^c-8^b on marg. — ^c) G2 ययौ (for ववौ). G2. 3. 5 M3 देवः (for देव-). K5 -समीपस्थौ (for 'पस्थः). — ^d) D9 शीतलो. D5. 6 T2 G1. 5 M शीतलो-मृ (D5 'लामृः; D3 M3-5 'लोमृ) तसंमि (M1 'सस्मि) तः; T4 G2. 8 'लो मृदुसंमितः; G4 'लोमृतसंनिभः.

7 T1 om. 7 (cf. v. 1. 6). Dn2 reads 7 on marg. — ^a) K3 मारुतः; D3. 6 T2. 4 G M2-5 मरुद्भिः; D9 महतः (for मरुतः). B5 शक्रेण (for शक्रेण). — G4 om. 7^b-8^a. — ^b) K5 तथा; D1. 8 च ह (for सह). K1-3 D5. 6. 9 T2. 4 G1-3. 5 M वसवश्च (D6 G1 'स्तु) सहान्निना (K3 G1 M2 'श्विना; G2 M1 'श्विनौ). — ^c) D3 साध्य- (for साध्या). D9 साध्यादित्यास्तथा रुद्रो. — ^d) D9 G3 च (for अपि).

8 T1 om. 8^{ab} (cf. v. 1. 6). G4 om. 8^a (cf. v. 1. 7). M1 om. 8^{ab}. Dn2 reads 8^{ab} on marg. — ^b) K1. 2 सिद्धाश्च भरतर्षभ. — ^c) B4 (marg. as in text) D6 G8 M4 तत्र (for यत्र). — ^d) B4 धर्मसूनुः (for 'पुत्रः). K4. 5 D1 तदा (for स्थितो). K1-3 D5. 6. 8. 9 T1. 2. 4 G M2-5 स्थितो धर्मसुतोभवत्.

9 ^a) K4 D1 तत्र (for ततः). — ^c) B2 [इ]ह (for [इ]दं). — ^d) B1. 6 शान्त्व° (for सान्त्व°). D4 इदं ततः; D6 T2. 4 G1. 2. 4 M1 हि मानयन् (for इदं वचः).

10 Before 10, M3 ins. शक्रः. — ^a) T2 महाबुद्धे (for 'बाहो). — ^b) K1 सुर- (for देव-). D5. 6 T1. 2. 4 G2-4 M1. 3 (inf. lin.). 3-5 स्वया; G1 तथा (for

एह्येहि पुरुषव्याघ्र कृतमेतावता विभो ।
 सिद्धिः प्राप्ता त्वया राजल्लोकाश्चाप्यक्षयास्तव ॥ १०
 न च मन्युस्त्वया कार्यः शृणु चेदं वचो मम ।
 अवश्यं नरकस्तात द्रष्टव्यः सर्व राजभिः ॥ ११
 शुभानामशुभानां च द्वौ राशी पुरुषर्षभ ।
 यः पूर्वं सुकृतं भुङ्क्ते पश्चान्निरयमेति सः ।
 पूर्वं नरकभाग्यस्तु पश्चात्स्वर्गमुपैति सः ॥ १२
 भूयिष्ठं पापकर्मा यः स पूर्वं स्वर्गमश्नुते ।
 तेन त्वमेवं गमितो मया श्रेयोर्थिना नृप ॥ १३

तव). Bom. ed. लोकाश्चाप्यक्षयास्तव = 10^c. — K1 om. (hapl.) 10^{ad}. — ^c) G4 येह्येहि (sic). K2-5 B1-4. 6 D3. 9 मनुज- (for पुरुष-). — ^d) K5 [अ]-भिभोः (for विभो). D9 कृता**वता त्वया. — ^e) K5 सिद्धेः; T3 G4 सिद्धि- (for सिद्धिः). G2. 4 प्राप्तास्. K4. 5 B Dn D1-4. 7. 8 T3 महाबाहो (for त्वया राजल्लं). — ^f) K5 अप्यया; G2 अक्षयस् (for 'यास्). K3 D8 जिताः (for तव). D9 लोकाश्चाप्यक्षयास्तव. — After 10, D5. 6 T2. 4 G1. 2. 4 M1. 3 ins.:

10* भ्रातृणां सुहृदां चैव गतिर्नित्या सुपूजिता ।

[D5 पितृणां (for सुहृदां). D5. 6 T4 G2 नित्यं (for नित्या).]

11 D5. 6 T2. 4 G1. 2. 4 M1 transp. 11^{ab} and 11^{cd}. — ^a) K5 तथा (for त्वया). — ^b) D5. 6 T4 G1 देव; G2 देवं (for चेदं). K1. 2 T2 वचः परं; D5. 6 T4 G1. 2. 4. 5 M1-4 परं वचः (for वचो मम). — ^c) K2 नरकास्; D5-1 S (except T3) 'कं (for 'कस्). K5 D5 T1 M2 तावद् (for तात). — ^d) K1. 2. 5 द्रष्टव्या (K2 'व्याः); D5. 6 S (except T3) 'व्यं (for 'व्यः).

12 K4 om. 12^{abod}. — ^a) G3 चाशुभानां (for अ°). — ^b) D3 द्वे (for द्वौ). — ^c) K2 om. यः. B3 पूर्वं यः (by transp.); D4 यत्पूर्व-. — ^d) T1 G8 नरकम् (for निरयम्). Dn D2-5 T1. 3 G3 एव (for एति). K5 न पश्चान्निरयेषु नः; D1 स पश्चान्निरयं पुनः. — D6 om. (hapl.) 12^{ef}. — ^e) K5 damaged; T1 G1 च (for तु). D5 T2. 4 G2-5 M पूर्वं निरयभाग्यश्च. — ^f) D1 वै (for सः). K4. 5 स पश्चात्स्वर्गमेति वै. — B2. 8 ins. 11* after 12; while D8 ins. 12* after the same.

13 ^a) K5 D6 T1. 3. 4 G1-3. 5 M1-3 भूयिष्ठ-; B2. 8 'ष्ठः (for 'ष्ठं). K5 -धर्मा (for -कर्मा). — D8 om.

व्याजेन हि त्वया द्रोण उपचीर्णः सुतं प्रति ।
 व्याजेनैव ततो राजन्दर्शितो नरकस्तव ॥ १४
 यथैव त्वं तथा भीमस्तथा पार्थो यमौ तथा ।
 द्रौपदी च तथा कृष्णा व्याजेन नरकं गताः ॥ १५
 आगच्छ नरशार्दूल मुक्तास्ते चैव किल्बिषात् ।
 स्वपक्षाश्चैव ये तुभ्यं पार्थिवा निहता रणे ।
 सर्वे स्वर्गमनुप्राप्तास्तान्पश्य पुरुषर्षभ ॥ १६

कर्णश्चैव महेष्वासः सर्वशस्त्रभृतां वरः ।
 स गतः परमां सिद्धिं यदर्थं परितप्यसे ॥ १७
 तं पश्य पुरुषव्याघ्रमादित्यतनयं विभो ।
 स्वस्थानस्थं महाबाहो जहि शोकं नरर्षभ ॥ १८
 भ्रातृश्वान्यांस्तथा पश्य स्वपक्षांश्चैव पार्थिवान् ।
 स्वं स्वं स्थानमनुप्राप्तान्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ १९
 अनुभूय पूर्वं त्वं कृच्छ्रमितःप्रभृति कौरव ।

C. 18. 102
 B. 19. 3. 22
 K. 18. 3. 23

13^b. — ^b) K₂ स्व- (for स). — K₁₋₃ D_{5.8} T₄ ins. after 13^{ab}: B_{2.3} after 12:

11* भूयिष्ठं शुभकर्मा यः पूर्वं नरकमश्नुते ।

[D₈ भूयिष्ठ- K₂ तु (for यः). K₃ D₈ निरयम् (for नरकम्). D₅ T₄ स पूर्वं नरकं व्रजेत् (for the post. half).]

— K₁₋₃ D₅ cont.: D_{6.8} S ins. after 12:

12* भूयिष्ठशुभकर्मा त्वमल्पं जिह्मं तवाच्युत ।

[K_{1.2} भूयिष्ठं (for °ष्ठ-). G₅ -कर्म ते (sic) (for -कर्मा त्वम्). G₃ अल्पजिह्मं (for अल्पं जिह्मं). D₈ भवानघ (for तवाच्युत). K_{1.3} अल्पजिह्मं तवानघ; D_{5.6} T_{1.4} G_{1.2.4} M₄ अल्पजिह्म (D_{5.6} T₄ G₄ °जिह्) तया (M₄ °स्तथा) च्युत (G₂ °तः) (for the post. half).]

— ^a) K₂ वाम् (for त्वम्). K₂ D_{8.9} T₂ एव; K₄ इव (for एवं). T₂ [आ]गमितो; T₃ क्रमितो (for ग°). — ^d) K₅ श्रेयोर्यथा (sic) (for °र्थिना). B₂ तव; B₃ सह; D₈ विभोः (for नृप). B₅ मया श्रेयोर्यथिनामपि.

14 ^b) K₁ उपचीर्ण-; B_{3.6} D₇ M₄ उपाचीर्णः; T₃ G_{1.2.4} उपजीर्णः; G₃ सोपचीर्णः; C_n (gloss: वञ्चितः) उपचीर्णः (as in text). — ^a) B₆ हि; G₄ [इ]व (for [ए]व). D₅ गतो; D₆ T₄ G_{1.2} तदा; G₄ तथा (for ततो). — ^d) K₄ संदष्टो; M_{4.5} दृष्टस्तु (for दर्शितो). D₆ T₁ G_{3.5} M_{2.3} दृष्टस्तु नरकस्त्वया; D₆ T_{2.4} G_{1.2.4} M₁ दर्शितं (G₁ °तो) नरकं ततः (T₂ G₄ °व).

15 ^a) K_{1.3} D_{8.9} च (for [ए]व). K₄ पार्था (for भीमस्). — ^b) K_{3.5} D₉ यथा पार्थो; K₄ राजानश्च (for तथा पार्थो). K₁ अपि (for तथा). — ^a) D₉ तथैव (for द्रौपदी). K₁₋₃ D_{5.6.8} S (except T₃) तथैव (K₃ D₈ °था च) द्रौपदी कृष्णा. — ^d) D₉ गता (for गताः).

16 M₁ om. 16^{ab}. — ^b) K₃ D₈ सर्वे च; K₄ D_{5.6} S (except T₃; M₁ om.) ते चापि (M₅ °प-) (for ते चैव). B_{1-3.5.6} D_n D_{2.3.7} T₃ कल्मषात् (for

किल्बि°). — ^a) K₃ B₂ (marg. as in text) G_{1.5} M स्वपक्ष्यांश्च (for °क्षांश्च). K₂ ते; K₅ मे (for ये). — ^d) D₉ निक्षिता (sic) (for निहता). K_{4.5} D₁ पार्थिवैराहता रणे. — ^a) K₃ D₈ एवं; D₉ एतैः (for सर्वे). K₃ D₈ G₄ M₅ -प्राप्तांस् (for -प्राप्तास्). — ^c) D₉ om. तान्पश्य. K₅ पुरुषोत्तम; B_{1.5.6} D_n D_{1.2.4.5.7} T₃ भरतर्षभ; D₆ T₄ G_{1.2} च नरोत्तम (for पुरुष-र्षभ). T₂ तान्पश्यसि नरोत्तम; G₄ अपश्य च नरोत्तम (sic); M₁ एहि पश्य नरोत्तम.

17 ^a) D₉ महेष्वास. K₁ कर्णश्चैव महीपः*. — K_{1.2} om. 17^b-19^a. — ^b) K₅ सर्वे (for सर्व-). K₃ D_{5.6.8.9} T_{1.2.4} G₁₋₄ M_{1.3-5} सर्वास्त्रविदुषां वरः; G₅ M₂ सर्वास्त्रविदुदारधीः. — D₆ 17^{cd}. — ^a) G₁ सं- (for स). — ^d) K₄ T₁ -तप्यते; B₃ -तप्यते; D₅ -तप्यसि (for -तप्यसे).

18 K_{1.2} om. 18 (cf. v. l. 17). — ^a) D₆ T_{2.4} G₂ त्वं (for तं). T₁ तं पश्य पुरुषेणैव. — ^b) T₂ विभुं (for विभो). — ^a) D₅ T₁ G_{3.5} M₂₋₅ स्वस्थानं (D₅ °ने) च; D₆ T_{2.4} G_{1.2.4} M₁ °ने तं (G₁ तु); D₉ स्वं स्थानं च (for स्वस्थानस्थं). D₆ T_{2.4} G_{1.2.4} M₁ -बाहुं (for -बाहो). — ^d) T₁ G₃ लोकं (for शोकं). K₃ D₉ ततो नृप; K₄ नरर्षिभिः; D_{5.6} T_{1.2.4} G₁₋₄ M_{1.3-5} ततो नृप; D₈ परंतप; G₅ M₂ तवानघ (for नरर्षभ).

19 K_{1.2} om. 19^a (cf. v. l. 18). — ^a) T₂ G_{1.2.4} M₁ पुत्रांस् (for चान्यांस्). — ^b) K₁ corrupt; G₅ M स्वपक्ष्यांश्च (for °क्षांश्च). — ^a) K₅ स्वे सत्; D₄ स्वयं; D₉ स्वस्व- (for स्वं स्वं). K_{1.2} D₉ G₃ -प्राप्ता; T₁ -प्राप्तं (for -प्राप्तान्). — ^d) T₂ M_{1.2} व्येतु ते; G₄ वै ततो (for व्येतु ते). T₂ मनसो (for मा°). K₁ corrupt; B₅ व्येतु ते मानसोद्धतः.

20 ^a) Hypermetric. K₂ [आ]दितः कृच्छ्रम्; K₃ D₈ T₁ G₃ पूर्वं कृच्छ्रं त्वम्; D₉ पूर्वकृच्छ्रं त्वम्; G₅ M₂ च तत्कृच्छ्रम्; M_{3.4} पूर्वं तत्कृ (M₃ तं कृ) च्छ्रम् (for पूर्वं

विहरस्व मया सार्धं गतशोको निरामयः ॥ २०
 कर्मणां तात पुण्यानां जितानां तपसा स्वयम् ।
 दानानां च महाबाहो फलं प्राप्नुहि पाण्डव ॥ २१
 अथ त्वां देवगन्धर्वा दिव्याश्चाप्सरसो दिवि ।
 उपसेवन्तु कल्याणं विरजोम्बरवाससः ॥ २२
 राजसूयजिताल्लोकानश्चमेधाभिर्गर्हितान् ।
 प्राप्नुहि त्वं महाबाहो तपसश्च फलं महत् ॥ २३
 उपर्युपरि राज्ञां हि तव लोका युधिष्ठिर ।

त्वं कुरुक्षेत्रम्). K₁ corrupt; B Dn D₁₋₄ T₃ कुरुक्षेत्रं
 पूर्वं चानुभूयः D₃ अनुभूय स्वकुरुक्षेत्रं (sic). —^b) K₁
 यत्तः; K₃ D₃ ततः (for इतः). K₁ तै कर्मरिव***.
 —^c) G₁ यथा (for मया). —^d) K₁₋₃ D₃ वीतशोको
 (for गतः). K₃ गतशोके निरामयः (sic).

21 ^a) Dn₁ G₃₋₅ M₂ 3 कर्मणा (for 'णां). D₃
 T_{2,4} G_{1,2} M₁ तव (for तात). G_{2,3} M₂₋₅ पुण्यानि
 (for 'नां). —^b) K₃ कृतानां; D₃ ज्ञानानां; T₃
 ज्ञानां (sic); G₃ M₂₋₅ जातानि (for जितानां). K₁
 कृतानां तपसां सुख्यं; K₃ D₃ ज्ञाना (D₃ 'ति)नां तपसः
 स्वयं; D_{3,6} T_{1,4} G_{1,2,4} M₁ ज्ञानानां तपसां तथा (D₃
 च यद्; T₃ तदा); T₁ चीर्णानां तपसां च यद्; G₃
 जातानि तपसा च यद्. —^c) D_{3,6} T_{1,2,4} G_{1-3,5} M
 महाभाग (for 'बाहो). — K₃ B_{1,4-5} D_{1,7} om. (hapl.)
 21^c-23^c. —^d) D₃ आप्नुहि; T₃ प्राप्नुहि (for प्राप्नुहि).
 K₁ Dn D₁₋₃ T₁ पार्थिव (for पाण्डव). K_{1,2} फलमा-
 मुहि भारत; B₂ तपसश्च फलं महत्; B₃ तपसः फलमा-
 मुहि; G₃ फलं प्राप्य हि पाण्डवाः.

22 K₃ B_{1,4-5} D_{1,7} om. 22 (cf. v. l. 21). —^a)
 D₃ अथ; G₃ सिद्धास् (for अथ). K_{1,2} D₃ T₃ G_{1,3}
 M_{1,2,4,5} त्वा (for त्वां). —^b) K₃ दैत्याश्च; M₁
 दिव्याश्च (for दिव्याश्च). T₃ [5]पि वा; M₅ भुवि (for
 दिवि). —^c) B_{2,3} T₁ G_{1,3} 3 M कल्याण्यो (B₃ 'जौ);
 D_{3,9} 'ज (for 'जं). K₁ उपसेवन्त कल्याण; D_{3,6} T₁
 G_{1,4} 'सेव्यन्तु कल्याण्यो; T₃ 'सेव्यन्ति कल्याण्यो (sic).
 —^d) K₃ D_{3,9} चाससं; K₁ Dn D₁₋₃ -भूधणाः (for
 चाससः).

23 K₃ B_{1,4-5} D_{1,7} om. 23^{abc} (cf. v. l. 21).
 B_{2,3} om. 23. —^a) K₃ राजन्स्वं (for राजसूय-). T₃
 -कृतालं (for -जितालं). G_{2,4} राजसूयजितालं लोकान्.
 —^b) K₁ अथमेवासि तद्विधान्; Dn D₁₋₃ स्वयमेवासि
 कर्तितान्; D_{3,6} अथमेधाभिर्गर्हितान्; D₃ 'दिवर्धितान्;

हरिश्चन्द्रसमाः पार्थ येषु त्वं विहरिष्यसि ॥ २४
 मान्धाता यत्र राजर्षिर्यत्र राजा भगीरथः ।
 दौषन्तिर्यत्र भरतस्तत्र त्वं विहरिष्यसि ॥ २५
 एषा देवनदी पुण्या पार्थ त्रैलोक्यपावनी ।
 आकाशगङ्गा राजेन्द्र तत्राप्लुत्य गमिष्यसि ॥ २६
 अत्र स्नातस्य ते भावो मानुषो विगमिष्यति ।
 गतशोको निरायासो मुक्तवैरो भविष्यसि ॥ २७
 एवं ब्रुवति देवेन्द्रे कौरवेन्द्रं युधिष्ठिरम् ।

T₃ 'दिवर्जितान्; G₁ 'भिनिर्जितान्. —^c) G₁ प्राप्स्यसि
 (for प्राप्नुहि). —^d) B₃ महत्फलं (by transp.); Dn
 D₃₋₄ 1. 9 महाफलं. M₁ विद्याया सिद्धिमाप्नुयाः.

24 ^a) K₃ D₃ तु; D_{3,6} 8 (except T₃) वै (for
 हि). — T₁ om. 24^c-26^d. —^c) K₃ D₃ T₃ G_{1,2,4}
 M₁ -समः (for -समाः). B₃ तात (for पार्थ). —^d)
 K₃ D_{3,9} तेषु; G₁ येषां (for येषु). D_{3,6,9} T_{2,4} G
 M₃₋₅ विचरिष्यसि (for विद्).

25 T₁ om. 25 (cf. v. l. 24). K_{1,2} om. (hapl.)
 25. —^a) B₃ चैव (for यत्र). —^c) K₁ (marg. as
 in text) Dn दौषन्तिर्; K₃ B₃ दौषन्तिर् (for दौष-
 न्तिर्). K₃ D_{3,9} भरतश्च गतो यत्र; D_{3,6} T_{2,4} G M
 दौष्यं (T₃ G₃ M_{1,2,5} 'ष्यं)तिर्भरतो यत्र. —^d) D_{3,6,9}
 T₁ G M_{3,4,5} विचरिष्यसि (for विद्).

26 T₁ om. 26 (cf. v. l. 24). T₄ om. 26^{ab}. M₃
 om. from 26 up to the end of this adhy. —^{ab})
 G₂ यैषा; G₃ एका (for एषा). D₄ देवी (for देव).
 K₃ D₃ transp. पुण्या and पार्थ. K₁ चैव (for पुण्या).
 T₂ एषा पुण्या देवनदी (for 26^a). K₃ पार्थस् (for
 पार्थ). B₃ -भाविनी; G₁ -पाविनी (for -पावनी). — D₃
 om. (1 hapl.) 26^d-28^a. G₁ om. 26^d. —^d) K₃
 अस्याप्लुत्य गमिष्यसि.

27 D₃ M₃ om. 27 (cf. v. l. 26). D₃ om.
 27. D₃ T_{1,2,4} G M₁₋₄ read 27 after 30. —^a) B₁
 D₃ तत्र (for अत्र). K₁ स्नेते हि; K₃ [अ]स्नाते हि;
 D₁ स्नातो हि (for स्नातस्य). B_{1,3,6} Dn D_{3,4,7} T₃
 भावस्ते (by transp.); T₁ G_{1,3} ते देहो (G₁ 'वो).
 —^b) K₁ G₃ M₁₋₄ मानुष्यो (for 'षो). K₃ G_{1,3} M₃
 [5]पि; D₃ T₁ G₃ [5]य; T_{2,4} G₃ [5]य; G₁
 [5]ति- (for वि-). K_{1,3} मानुषो (K₃ 'ष्यो) विगलि-
 ष्यति (K₃ 'सि). —^c) M₁ न तु (for गतः). —^d)
 B₃ गतसंज्ञो; D₃ T_{1,2} G_{1,3-5} M₁₋₄ मु (T₁ त्व) कसंगो;

धर्मो विग्रहवान्माश्वाद्वाच सुतमात्मनः ॥ २८
 भो भो राजन्महाप्राज्ञ प्रीतोऽस्मि तव पुत्रक ।
 मद्भक्त्या मत्यवाक्येन क्षमया च दमेन च ॥ २९
 एषा तृतीया जिज्ञासा तव राजन्कृता मया ।
 न शक्यसे चालयितुं स्वभावात्पार्थ हेतुभिः ॥ ३०
 पूर्वं परीक्षितो हि स्वमासीद्वैतवनं प्रति ।
 अरणीमहितस्यार्थं तच्च निस्तीर्णवानसि ॥ ३१
 सोदर्येषु विनष्टेषु द्रौपद्यां तत्र भारत ।

श्वरूपधारिणा पुत्र पुनस्त्वं मे परीक्षितः ॥ ३२
 इदं तृतीयं भ्रातृणामर्थं यत्स्थातुमिच्छसि ।
 विगृह्योऽसि महाभाग सुखी विगतकल्मषः ॥ ३३
 न च ते भ्रातरः पार्थ नरकस्था विद्यां पते ।
 मार्येषा देवराजेन महेन्द्रेण प्रयोजिता ॥ ३४
 अवश्यं नरकस्तात द्रष्टव्यः सर्वराजभिः ।
 ततस्त्वया प्राप्तमिदं मुहूर्तं दुःखमुत्तमम् ॥ ३५
 न सन्ध्यामाची मीमां वा यमो वा पुन्यपंथो ।

C. 18. 1. 8
 D. 18. 2. 28
 E. 18. 2. 30

T₁ G₁ 'लोको (for 'वैरो). M₁ मविष्यति (for 'वि).

28 Ms om. 28; Ds om. 28^a (for both, cf. v. l. 26). T₁ om. 28^{ab}. G₁ om. 28^a. —^a) K₁ देवेन्द्र; T₁ देवेश; G₂ राजेंद्र (for देवेन्द्र). —^b) K₁ राजानं तं (for कौरवेन्द्र). —^c) G₁ [आ]मंतम् (sic) (for सुतम्).

29 Ms om. 29 (cf. v. l. 26). —^a) K_{1.2} महा-
 राज; Ds सुप्राज्ञ (submetric) (for महाप्राज्ञ). —^b)
 K₁ [ऽ]हं (for अस्मि). G₁ मम (for तव). K_{1.3}
 D₁ भारत (for पुत्रक). — G₂ om. 29^a-30^b. —^c)
 K₁ T₁ सद्- (for मद्-). K₁ भक्तः; Ds भक्ता (for
 भक्त्या). K₁ सम- (for मत्य-). Ds वाक्यैश्च (for
 वाक्येन). —^d) D_{1.6} T_{1.2.4} G_{1.2.4.5} M₁₋₃ दमेन
 (for क्षमया).

30 Ms om. 30 (cf. v. l. 26). G₂ om. 30^{ab} (cf.
 v. l. 29). —^a) K₁ तृतीय-; G₁ 'यं (for 'या).
 —^b) K₁ transp. तव and राजन्. K_{1.2} स्वयि राज-
 न्मया कृता. —^c) G₂ शक्यते. —^d) B₁ partly
 damaged. Ds स्वभावाद्. B_{1.5.6} Dn D_{1-4.1} T₁
 हेतुतः (for 'भिः). K_{1.5} D₁ स्वभावात्त्वं हि पार्थिव; T₁
 'वैर्मावहेतुभिः; G₁ स्वभावाथाय हेतुभिः. — After 30,
 Ds T_{1.2.4} G M₁₋₄ read 27.

31 Ms om. 31 (cf. v. l. 26). —^a) K₁ मे;
 K_{1.5} D_{1.5.8} T_{1.2.4} G M₁₋₄ [ऽ]मि (for हि). M₁
 स्वात् (for स्वम्). —^b) M₁ partly damaged. K_{1.2}
 Ds G_{1.2.4} M₁₋₃ आसीद्; D_{1.6} T_{1.4} G_{1.4} मया (for
 आसीद् as in M₁ only). K₁ B D₁ आसीद्वैतवने मया
 (K₁ पुरा; B_{1.5.6} तदा); K_{1.5} Dn D_{1-4.8} T_{1.3} तत्र
 द्वे Dn D_{1.4} T₁ प्रश्नाद्; Ds T₁ प्रश्नाद् तवने मया.
 — 31^{ab} damaged in M₁. —^c) K₁ अरणी-; T₁
 अरणी- (for 'ली-). —^d) K₁ तत्र; Ds तं च (for

तच्च). G₂ तं च विस्तीर्णवानसि; M₁ तच्च निस्तीर्ण-
 वानसि.

32 Ms om. 32 (cf. v. l. 26). —^a) B₁ सोदर्येषु;
 D₁ सोदर्येषु (for सो). G₁ निविष्टेषु; M₁ विमुक्तेषु
 (for विनष्टेषु). K_{1.2} सोदर्येषु च सर्वेषु; Ds सोदर्येषु
 विनिष्टेषु (sic). —^b) K₁ Dn₁ D_{1-4.1} G₁ M_{1.4} द्रौप-
 द्याय; Dn₁ T₁ G₁ 'द्या (for 'द्यां). K₁ B₁ D_{1.5.8.9}
 T_{1.2.4} G M₁₋₄ चैव (for तत्र). K_{1.3} द्रौपद्यां चै (K₁
 'द्या चै) च भारत; M₁ द्रौपद्यां च पुनस्त्विद. — T₁ om.
 32^{ab}. —^c) K_{1.5} B₁ D_{1.5.8} G₁ स्वरूप-; G₁ श्वरूप-
 (for श्व). K₁ धर्मिणा (for धारिणा). K₁ D_{1.5}
 चैव; B₁ Dn₁ तत्र; M₁ पार्थ (for पुत्र). —^d) Dn₁
 पुत्र त्वं; M₁ द्वितीयं (for पुनस्त्वं). K_{1.5} D₁ हि
 (for मे).

33 Ms om. 33 (cf. v. l. 26). 33^{ab} is damaged
 in M₁. —^a) Dn D₁₋₄ इमं (for इदं). —^b) K₁
 अर्थवत्; Ds T_{1.2.4} G_{1.2.4} M₁₋₄ अर्थे इ (Ds T₁ G_{1.2}
 हि; T₁ यः); T₁ मध्ये यद्; G₁ corrupt (for अर्थे
 यद्). K₁ अहंसि; G₁ इच्छति (for 'मि). —^c) G₁
 हि (for अस्मि). —^d) K₁ स्वर्गा (sic); Ds T₁ G₁
 सुखं (for सुखी).

34 Ms om. 34 (cf. v. l. 26). —^a) D_{1.6} T₁
 2.4 G M₁₋₄ पंच (for पार्थ). —^b) K_{1.2} B_{1.4-6} Dn
 D_{1-4.1} T₁ नरकादा (for 'कस्या). —^c) K_{1.2} प्र-
 क्षिता (for प्रयोजिता).

35 Ms om. 35 (cf. v. l. 26). K_{1.2} om. 35^{ab}.
 35^{ab} is damaged in M₁. —^a) B₁ Dn D₁₋₄ T₁
 नरकाम्; D_{1.6} T_{1.2.4} G M₁₋₄ नरकं (for 'कम्). —^b)
 B_{1.5} Dn D₁₋₄ T G M₁₋₄ द्रष्टव्यं (B₁ Dn D₁₋₄ T₁
 'व्याः) (for 'व्यः). —^c) K₁ पूर्व; B₁ अनम् (for
 तवम्). —^d) M₁ मुहूर्तं स्वधियोत्तमं.

कर्णो वा सत्यवाक्शूरो नरकार्हाश्चिरं नृप ॥ ३६
न कृष्णा राजपुत्री च नरकार्हा युधिष्ठिर ।
एहोहि भरतश्रेष्ठ पश्य गङ्गां त्रिलोक्याम् ॥ ३७
एवमुक्तः स राजर्षिस्तव पूर्वपितामहः ।
जगाम सह धर्मेण सर्वैश्च त्रिदशालयैः ॥ ३८
गङ्गां देवनदीं पुण्यां पावनीमृषिसंस्तुताम् ।

अवगाह्य तु तां राजा तनुं तत्याज मानुषीम् ॥ ३९
ततो दिव्यवपुर्भूत्वा धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
निर्वैरो गतसंतापो जले तस्मिन्समाप्नुतः ॥ ४०
ततो ययौ वृतो देवैः कुरुराजो युधिष्ठिरः ।
धर्मेण सहितो धीमान्स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

36 Ms om. 36 (cf. v. l. 26). —^a) D₈ T₁. 2. 4 G₁₋₃. 5 M₁₋₄ सत्यसाची भीमसेनो (T₁ G₈ स भीमो वा). —^b) D₅. 6 T₁. 2. 4 G M₂₋₄ यमौ वा (D₃ T₁ G₁. 2. 4 तौ) सुकुमारकौ; M₁ न यमौ सुकुमारकौ. —^c) K₁. 4. 5 D₁. 5 G₄ सत्यवाक् (for °वाक्). D₉ -परो (for शूरो). —^d) K₅ नरकार्हा; D₁ °हंश् (for °र्हाश्). K₁ विभो; D₈ नृपः; T₂. 4 G₂. 5 M₂₋₄ न च (for नृप). T₁ निरयार्हा न ते नृप; M₁ नरकार्हा महातपाः.

37 Ms om. 37 (cf. v. l. 26). —^a) T₂ G₁. 4 सा (for न). K₃ वा; T₂ G₂ न (for च). —^b) K₅ नरकार्हा; D₈ नरकस्था (for °कार्हा). Bom. ed. कथंचन (for युधिष्ठिर). — D₃ reads 37^{ad} on marg. —^c) D₉ भारत- (for भरत-). —^d) D₅. 6 T₂. 4 चेमां (for गङ्गां). T₁ G M₂₋₄ पश्य चेमां त्रि (G₃ चैनां त्रि)-लोक्यां (M₃ °गाः); M₁ पश्य लोकान्दिवौकसां.

38 Ms om. 38 (cf. v. l. 26). D₃ om. 38^a-39^b. Before 38, D₅. 6. 9 S (M₅ om.) ins. वैशंपायन उवाच. —^a) K₁. 2 T₃ तु (for स). —^b) D₈ पुत्र (for पूर्व-). — After 38^{ab}, M₁ ins.:

13* महागुरोश्च शुश्रूषा वेदान्तश्र[°नां श्र]वणं तथा ।
पूजिते ब्रह्मविच्छ्रेष्ठैः स्वगृहे शिवलिङ्गके ।
मद्वंशजानां न दान्तं शिवादाधिक्यबुद्धिता ।
स्वायंभुवादावयादौ (sic) भवेत्तव वरादिह ।
अस्मादाधिक्यबुद्धिश्चेदनाय नृणां ह सा (sic) । [5]
मद्वंशजानां सर्वेषां मास्तु सा त्वदनुग्रहात् ।
इत्युक्त्वा धर्ममुद्दिश्य महान्तं नरमादरात् ।
उवाच किंचिदुद्दिश्य त्वादशा नु जनाधिप ।

— Before 38^{ad}, M₁ ins. युधिष्ठिरः. —^d) K₃₋₅ B₁₋₃ D_n D₁. 2. 4. 5. 7. 8 T₁. 3 G₄ M₃ त्रिदिवाल्यैः (for °दशाल्यैः).

39 Ms om. 39 (cf. v. l. 26). D₃ om. 39^{ab} (cf. v. l. 38). —^a) D₈ स्नातुं (for पुण्यां). —^b) K₃ तां स्नातुम्; K₄ धावनीम्; D₈ तां शुभाम्; T₃ M₄ पावनाम् (for °नीम्). K₅ -संभुतां; M₂ (sup. lin.) -संस्कृतां (for -संस्तुताम्). G₄ पावनीं मणिसंस्कृतां. — D₃ reads 39^c-41^b on marg. —^c) K₅ D₅. 6 T₄ G₂. 4 स तां; B₁. 3. 5. 6 D_n D₂₋₄. 7 T₃ G₁. 3 ततो (for तु तां). G₄ राज- (for राजा). —^d) D₉ तत्याज मानुषीं तनुं.

40 Ms om. 40 (cf. v. l. 26). D₃ reads 40 on marg. —^a) K₁ -वसुरूपा (for -वपुर्भूत्वा). B₃ धृत्वा (for भूत्वा). — K₁. 2 M₁ om. (hapl.) 40^c-41^b. —^d) D₅ जीवे तस्मिन्समाप्नुतं.

41 Ms om. 41 (cf. v. l. 26). K₁. 2 M₁ om. 41^{ab} (cf. v. l. 40). D₃ reads 41^{ab} on marg. —^a) D₅. 6 T₁. 4 G₂₋₄ वृतो ययौ (by transp.). K₃ D₈. 9 ययौ परिवृ (D₉ °सृ)तो देवैः. —^b) B₁ महामतिः (for युधिष्ठिरः). —^c) D₅ राजन् (for धीमान्). —^d) K₂ महात्मभिः; T₁ G₃ मनीषिभिः (for महर्षिभिः). — After 41, N (except D₅. 6) T₃ ins.:

14* यत्र ते पुरुषव्याघ्राः शूरा विगतमन्यवः ।

पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च स्वानि स्थानानि भेजिरे ।

[(L. 1) K₅ -व्याघ्र (for -व्याघ्राः). K₄. 5 D₈ स्थिता (for शूरा). B₁ -कल्मषाः (for -मन्यवः). — (L. 2) K₅ धार्तराष्ट्रास्य (for °ष्ट्राश्च). K₂ स्थानानि स्वानि भेजिरे (for the post. half).]

Colophon om. in M₅. — Adhy. name: K₁. 2 धर्म-संदेशः; D₉ युधिष्ठिरस्वर्गगमनं. — Adhy. no. (figures, words or both): K₂ 4; K₄. 5 B₆ D_n D₃₋₈ S (M₅ om.) 3 (as in text). — Śloka no.: K₄ 22; K₅ 43; D₉ 45.

४

वैशंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा देवैः सर्पिमरुद्गणैः ।

पूज्यमानो ययौ तत्र यत्र ते कुरुपुंगवाः ॥ १

ददर्श तत्र गोविन्दं ब्राह्मेण वपुषान्वितम् ।

तेनैव दृष्टपूर्वेण सादृश्येनोपसूचितम् ॥ २

दीप्यमानं स्ववपुषा दिव्यैरस्त्रैरुपस्थितम् ।

चक्रप्रभृतिभिर्घोरैर्दिव्यैः पुरुषविग्रहैः ।

उपास्यमानं वीरेण फल्गुनेन सुवर्चसा ॥ ३

अपरस्मिन्नथोद्देशे कर्णं शस्त्रभृतां वरम् ।

द्वादशादित्यसहितं ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ४

अथापरस्मिन्नुद्देशे मरुद्गणवृतं प्रभुम् ।

भीमसेनमथापश्यत्तेनैव वपुषान्वितम् ॥ ५

अश्विनोस्तु तथा स्थाने दीप्यमानौ स्वतेजसा ।

नकुलं सहदेवं च ददर्श कुरुनन्दनः ॥ ६

C. 18. 133
B. 18. 4. 9
K. 18. 4. 9

1 ^δ) K3 D3. 8. 9 T4 G2 सह; K4. 5 D1 अथ (for सर्पि-). — ^ε) B2 3. 5. 6 Dn D2-4. 7 T3 स्तूयमानो (for पूज्य^०).

2 D5. 6 S (except T3) om. 2^{ab}. — ^δ) D9 ब्रह्माणं (for ब्राह्मेण). — ^ε) G5 M1. 2. 4 तेन वै (M1 सं-) (for तेनैव). G3 [अ]दृष्ट- (for दृष्ट-). — ^d) B (except B2) Dn D2-7 S एव; D1 उत (for उप-). D6 T2. 4 G1. 2. 5 M पूजितः (M4 ^०तं); G4 सूचितः (for ^०तम्). K3 यत्र ते कुरुपुंगवाः; K5 सादृश्ये तां न सूचितं.

3 ^a) D6 T4 दीप्यमानः (for ^०मानं). K4 reads from स्ववपुषा up to उपास्यमानं (in 3^b) on marg. K1. 2. 5 स (for स्व-). — K5 reads 3^{δ2} twice. — ^δ) G3 वस्त्रैर् (for अस्त्रैर्). D6 T2. 4 G1. 2. 4 उपासितं (D6 T4 ^०तः) (for उपस्थितम्). D5 दिव्यास्त्रैरुपस्थितं. — ^ε) D6 G3 शक्र- (for चक्र-). K3 D8 दिव्यैः शुभैः (for घोरैर्दिव्यैः). — ^ε) K1 उपास्यमाणं; K2 ^०मानो; D3 ^०मान- (for ^०मानं). D5. 6 T2. 4 G M वि (M5 जि)ष्णुं च; T1 सततं (for वीरेण). — ^δ) K1. 5 फल्गुनेन. D5. 6 S (except T3) फल्गुने च सुवर्चसं. — After 3, N (except D5. 6) T3 ins. :

15* तथास्वरूपं कौन्तेयो ददर्श मधुसूदनम् ।

तावुभौ पुरुषव्याघ्रौ समुद्दीक्ष्य युधिष्ठिरम् ।

यथावत्प्रतिपेदाते पूजया देवपूजितौ ।

[(L. 1) K1-3 D8. 9 -रूपं हि (for -स्वरूपं). K5 यथा-स्वरूपं कौन्तेयं (for the prior half). K1-3 B2 (marg.) D8. 9 ददर्श आतरं नरं (for the post. half). — (L. 2) K5 B2-4 Dn2 D8 समुद्दीक्ष्य; D9 समुद्दीक्षा (for ^०दीक्ष्य). — (L. 3) K3 B2. 4 D8. 9 यथाहं (for ^०वत्). K1 यथाहं प्रतिपेदाते (sic); K2. 5 यथाहं प्रतिपद्यतां (K5 ^०पेदातौ); Dn यथावत्प्रतिपेदाते (for the prior half). K3 D8 लोक- (for देव-).]

On the other hand, G4 ins. after 3 :

16* ददर्श राजा धर्मात्मा कुरुवंशयशस्करः ।

4 K2 transp. 4 and 5. — ^a) K2 तथा देशे; K3 D1 पुनः स्थाने; K4 Dn2 D2 G5 M2-5 तथोद्देशे; D4 G4 तदा देशे; D5. 6 T2. 4 G1-3 M1 ततो देशे (for अथोद्देशे). K5 अत्र रश्मिस्तथोद्देशे (sic); D8 अपरस्मिन्पुनः स्थाने; T1 अथ तस्मिन्समुद्देशे. — ^δ) K5 वरः (for वरम्). — K4 reads 4^{ad} on marg. — ^ε) K3 D9 -संकाशं; B1. 3. 5 Dn D2. 3. 5. 7 T1. 3 G3. 4 M6 -सदृशं (for -सहितं). — ^d) K1. 5 D5 -नन्दन (for ^०नः).

5 K2 transp. 4 and 5. — ^a) K3 D8 T2. 4 G1. 2. 4. 5 M1-4 तथा; D5 T1 G3 M5 ततो (for अथ). K2 नतोद्देशे (for उद्देशे). K4. 5 D1 य (D1 अ)थाप (K5 ^०व)रे समुद्देशे; D6. 9 तथापरस्मिन्देशे तु (D9 च). — ^δ) G1 -भृतं (for -वृतं). K1. 2 M5 प्रभुः; K5 D6 T4 G2. 3 शुभं (for प्रभुम्). K3 D8. 9 पूज्य (D8 ^०ज)मानं मरुद्गणैः. — ^ε) K1 D9 तथा; K2. 3 D8 तदा (for अथ). — ^δ) K1. 2 दिव्येन; K5 तैरेव; D4 दीप्तेन (for तेनैव). K1 वृतं; D1 M5 स्थितं (for [अ]न्वितम्). — After 5, N (except D5. 6) T3 ins. :

17* वायोर्मूर्तिमतः पार्श्वे दिव्यमूर्तिसमन्वितम् ।

श्रिया परमया युक्तं सिद्धिं परमिकां गतम् ।

[(L. 1) K4. 5 D1 वायुर्मू (K4 ^०युमू)र्तिस्त (D1 ^०र्ति त)-तः पार्श्वे (for the prior half). K1. 2 दिव्यगंध-; K4 ^०रूप- (for ^०मूर्ति-). K3 D8. 9 वायोर्मूर्तिधरं वीरं साक्षादेवं प्रमंजनं. — (L. 2) K1. 2 D9 श्रिया युक्तं परमया (for the prior half). K4 परमिकां (for ^०मिकां). T3 गति (for गतम्).]

6 ^a) K1 D5 T1. 2 G3-5 M1. 2. 4. 5 अश्विनोश्च; K2 D6 T4 G1. 2 M3 ^०नौ च (for ^०नोस्तु). D5 T1 G3 ततः

तथा ददर्श पाञ्चालीं कमलोत्पलमालिनीम् ।
 वपुषा स्वर्गमाक्रम्य तिष्ठन्तीमर्कवर्चसम् ॥ ७
 अथैनां सहसा राजा प्रष्टुमैच्छद्युधिष्ठिरः ।
 ततोऽस्य भगवानिन्द्रः कथयामास देवराट् ॥ ८
 श्रीरेषा द्रौपदीरूपा त्वदर्थे मानुषं गता ।
 अयोनिजा लोककान्ता पुण्यगन्धा युधिष्ठिर ॥ ९
 द्रुपदस्य कुले जाता भवद्भिश्चोपजीविता ।
 रत्यर्थं भवतां ह्येषा निर्मिता शूलपाणिना ॥ १०

(for तथा). — ^b) K₃ D₉ दीप्यमानं; D₈ T₄ 'माने
 (for 'मानौ). K₁ सु- (for स्व-). — ^d) D₅. 8. 9 -नन्दनं
 (D₅ 'न).

7 ^a) D₅ G₈ ततो (for तथा). K₁ पञ्चाली; D₈
 पाञ्चालि. — ^b) B₄ -शालिनी; D₈ -गंधिनी (for -मालि-
 नीम्). D₅. 8 S (except T₃) कृष्णामु (G₄ उत्तमो)त्पल-
 गंधिनी. — After 7^{ab}, K₁ ins.:

18* दिव्येन वपुषा युक्तां दिव्यभूषणभूषिताम् ।

तां दृष्ट्वा धर्मराजानमुवाच च शचीपतिः ।

— K₁. 2 om. 7^c-9^b. — ^d) D₅. 6 T₁. 2. 4 G M सूर्य-
 (for अर्क-). K₅ T₂. 3 G₃. 4 -वर्चसा (T₂ 'सां); M₄. 5
 -वर्चसि (for 'सम्). K₃ तिष्ठन्ती स्वेन तेजसा; D₈
 तिष्ठती सूर्यवर्चसां (sic); D₉ तिष्ठती सूर्यतेजसा.

8 K₁. 2 om. 8 (cf. v. l. 7). — ^a) K₃ D₉ न
 चैनां; B₃ D₈ तथैनां; D_n D₂-4 अखिलं; D₅. 6 T₂. 4
 G M तत्रैनां; T₁ वज्रिणं (for अथैनां). — ^b) K₄ D₅
 T₁. 3 G₃ द्रष्टुम्; M₂. 5 स्प्रष्टुम् (for प्रष्टुम्). K₃ इच्छेद्;
 K₄ D₈ इच्छन् (for ऐच्छद्). — ^c) D₅. 8 तत्तस्य; T₁
 G₂ ततः स (for ततोऽस्य). — For 8^{cd}, D₉ subst.:

19* ततोऽस्य कथयामास भगवान्वै पुरंदरः ।

9 K₁. 2 om. 9^{ab} (cf. v. l. 7). — ^a) K₅ श्रीरेव;
 G₈ स्थितैषा; G₄ श्रीकृष्णा (for श्रीरेषा). D₅. 7 नूनं;
 D₉ राजन् (for -रूपा). — ^b) K₅ त्वदर्थं. B₁. 5 D₁. 7
 मानुषीं; B₂. 4. 6 T₃ मानुषान् (for 'षं). B₃ D₅. 6
 T₁. 2. 4 G M त्वदर्थं (B₃ 'र्थं) मानुषी कृता. — T₁ om.
 9^{cd}. — ^d) D₅. 6 T₂. 4 G₁-3. 5 M₁-3 लक्ष्मीर्देवी; G₄
 लक्ष्मीर्दिव्या (for अयोनिजा). D₄ देव- (for लोक-).
 K₁. 2 transp. लोककान्ता (K₁ 'कर्ता) and पुण्यगन्धा.

10 K₄. 5 B D_n D₁-4. 7 T₃ transp. 10^{ab} and
 10^{cd}. — ^b) M₁ -धारिता (for -जीविता). K₃ D₈. 9

एते पञ्च महाभागा गन्धर्वाः पावकप्रभाः ।
 द्रौपद्यास्तनया राजन्युष्माकममितौजसः ॥ ११
 पश्य गन्धर्वराजानं धृतराष्ट्रं मनीषिणम् ।
 एनं च त्वं विजानीहि भ्रातरं पूर्वजं पितुः ॥ १२
 अयं ते पूर्वजो भ्राता कौन्तेयः पावकद्युतिः ।
 सूर्यपुत्रोऽग्रजः श्रेष्ठो राधेय इति विश्रुतः ।
 आदित्यसहितो याति पश्यैनं पुरुषर्षभ ॥ १३
 साध्यानामथ देवानां वसूनां मरुतामपि ।

भवद्भिः सह संगता. — ^{cd}) K₄. 5 D₁ transp. भवतां
 and निर्मिता. T₄ G₂. 3. 5 M₂ भवतो; G₁ M₅ 'ता
 (for 'तां). K₁ एषा (for ह्येषा). K₁ विहिता; K₃
 निहता (sic) (for निर्मिता).

11 ^b) B₄ (marg. as in text) गंधर्वाः पावकोपमाः.
 — ^c) K₁ द्रौपदी (for 'द्यास्). K₄. 5 D₁ पंच (for
 राजन्). — ^d) K₃ D₅. 8. 9 T₁. 2 G₁. 3. 5 M चामितौजसः.
 D₈ युष्मान्वामिततेजसः; G₄ सुवर्चाश्चामितौजसः.

12 K₅ reads 12 on marg. — ^a) K₅ परं (for
 पश्य). D₅ T₁ G₃ M₅ -राजं तु (for -राजानं). — ^b)
 K₁ च पांडव; K₂. 3 D₅. 6. 8. 9 S (except T₃) च
 पार्थिवं (for मनीषिणम्). — ^c) K₁. 2 M₈ एतमंधं;
 K₈ एतमेव; K₄. 5 B D₁-3. 7 एवं (K₅ येन; B₂ एव)
 स त्वं; D₄ एनं त्वं च; D₅ एवमद्धा; D₈ T₂. 4 G₁. 2.
 4. 5 M₁. 2. 4. 5 एतद (M₁ 'म)र्थं; D₈ एनमंधं; T₁ एन-
 मस्था; T₃ एवं च त्वं (for एनं च त्वं). D₉ एनमन्व-
 विजानीहि; G₃ ये समर्था विजानंति. — ^d) K₃ पूजितं
 (for पूर्वजं).

13 ^a) K₃ पूर्वको (for 'जो). — ^b) K₁. 2 -प्रभः
 (for -द्युतिः). — ^c) K₂ Bom. ed. सूतपुत्रःग्रजः (K₂
 'त्रोग्रजः) (for सूर्यपुत्रोऽग्रजः). K₄ गतः; G₁ रथ;
 G₄ युधि; G₅ M₂ [अं]गजः (for सग्रजः). K₈ D₉
 ज्येष्ठो (for श्रेष्ठो). K₅ सर्वपुत्रोऽग्रजः श्रेष्ठो; D₈ सूर्यपुत्रो
 महातेजा; M₃ 'पुत्रोऽग्रतेजाश्च. — K₂ reads 13^c-14^b on
 marg. — ^d) T₂ आदित्यः (for 'त्य-). K₁. 2 [s]भ्येति;
 D₅. 6 S (except M₅) भाति (for याति). — ^e) K₃
 D₈ कुरुसत्तम; K₄ B₁. 2. 4-6 D_n D₂-4. 7 T₃ पुरुषर्षभ;
 D₅ G₈ भरतर्षभ.

14 D_n transp. 14 and 15. — ^a) D₈ अभि-;
 M₅ अपि (for अथ). K₁. 2 दैत्यानां (for देवानां).
 — ^b) K₄ D_n D₂-4 T₃ विश्वेषां; D₇ मुनीनां (for
 वसूनां). K₄. 5 महताम् (for मरुताम्). — ^c) G₃ पंच

गणेषु पश्य राजेन्द्र वृष्ण्यन्धकमहारथान् ।
 सात्यकिप्रमुखान्वीरान्भोजांश्चैव महारथान् ॥ १४
 सोमेन सहितं पश्य सौभद्रमपराजितम् ।
 अभिमन्युं महेष्वासं निशाकरसमद्युतिम् ॥ १५
 एष पाण्डुर्महेष्वासः कुन्त्या माया च संगतः ।
 विमानेन सदाभ्येति पिता तव ममान्तिकम् ॥ १६

वसुभिः सहितं पश्य भीष्मं शान्तनवं नृपम् ।
 द्रोणं बृहस्पतेः पार्श्वे गुरुमेनं निशामय ॥ १७
 एते चान्ये महीपाला योधास्तव च पाण्डव ।
 गन्धर्वैः सहिता यान्ति यक्षैः पुण्यजनैस्तथा ॥ १८
 गुह्यकानां गतिं चापि केचित्प्राप्ता नृसत्तमाः ।
 त्यक्त्वा देहं जितस्वर्गाः पुण्यवाग्बुद्धिकर्मभिः ॥ १९

C. 18. 147
 B. 18. 4. 23
 K. 18. 4. 22

इति श्रीमहाभारते स्वर्गारोहणपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

(for पश्य). — ^a) D5.6 S (except T8) वासुदेव-
 पदानुगान्. — ^e) M1 om. from किप्रमुखा up to महेष्वा
 (in 16^a). — ^f) K4.5 D1 एतांश्च (for भोजांश्च).
 K2 om. महा. K1-3 B1.3.5 Dn D2-4.7-9 T8 M5
 महाबलान् (for रथान्).

15 M1 om. 15 (cf. v. l. 14). Dn1 transp. 14
 and 15. — ^a) G2 सह संपश्य (for सहितं पश्य).
 — ^e) K4.5 D1 महाबाहुं; B4 (marg. as in text)
 महात्मानं (for महेष्वासं).

16 M1 om. up to महेष्वा (cf. v. l. 14). — ^a)
 K1 यथा (for एष). K4 महाराजः (for महेष्वासः).
 — ^b) D6 T4 G1.2 संवृतः; G4 सुवृतः (for संगतः).
 — ^c) K1 B6 D5.6 T1.2.4 G1-4 M1-4 सदाभ्येति;
 D8.9 समं (for सदां). — ^d) K1 पिता राजंस्तवांतिकं;
 K2 पितामह तवांतिकं; K3 D8.9 पिता तात (D9 तव)
 तवांतिकं.

17 ^b) D6 T2.4 G2.5 M2-4 नृपं; D8 भीष्म-; M5
 भीष्मं (for भीष्मं). K2.5 D5.6.9 T2.4 G2-5 M1-3.5
 नृप (for नृपम्). — ^c) K5 द्रोण- (for द्रोणं). B6
 पार्श्वे (for पार्श्वे). — ^d) K B3 D8 गुरुमेतं; D5.6
 T4 G2 गुरुं पुत्रं; T2 G1.6 M गुरुपुत्रं; G3 गुरुः
 पुत्रः; G4 गुरुं पश्य (for गुरुमेनं). T1 स्थितं नृप

निरामयं.

18 ^a) K4.5 D1 च बहवो; D7 महीपाल (for पाला).
 — ^b) G1 M1.3 योधास्. — ^c) K1 गान्धर्वैः; K2 Dn
 D2-4 T8 गन्धर्व- (for र्वैः). — ^d) B5 Dn D2-4.7 T8
 यक्ष- (for यक्षैः). K4 तदा (for तथा).

19 ^a) T1 गतिश्च (for गतिं). B1 चैव (for चापि).
 — ^b) K4 प्रापुर् (for प्राप्ता). K1.2 D5 G8 M1.3 नृपो-
 त्तमाः (K1.2 म); K4.5 B1-4 D1 नरोत्तमाः; B5.6
 Dn D2-4.7 T8 नराधिपाः; G4 नृपसमाः (for नृम-
 त्तमाः). — ^c) T2.4 G1.2.4 त्यक्तदेहा; G8.5 M1.2.4.5
 त्यक्त्वा देहाञ्च (for त्यक्त्वा देहं). K1.2.4.5 B2.5 Dn1
 D1-4 T1 जितः स्वर्गः; K3 D8 गताः स्वर्गः; B1.3 जिताः
 स्वर्गाः; D9 नृपस्वर्गः (sic) (for जितस्वर्गाः). D6 त्यक्त-
 देहकृतस्वर्गाः; T8 त्यक्त्वा देहाजितः स्वर्गः. — ^d) B2
 पुण्यवान् (for वाग्). K1.3 D4.9 -कर्मणः (D9 णा);
 D5 T1.2.4 G2.4 M5 -सत्तमाः; G5 M1-4 -संमताः (for
 -कर्मभिः). D6 G1 पुण्यवाक्सिद्धिसत्तमाः; D8 वाग्युधि
 कर्मिणः; G8 भाग्युद्धिसत्तमाः.

Colophon. — Adhy. name: K1 इंद्रवाक्यं; K2
 धर्मवाक्यं. — Adhy. no. (figures, words or both):
 K2.4.5 B6 Dn1 D8-9.9 S 4 (as in text). — Sloka
 no.: K5 Dn2 D9 23.

५

जनमेजय उवाच ।

भीष्मद्रोणौ महात्मानौ धृतराष्ट्रश्च पार्थिवः ।
 विराटद्रुपदौ चोभौ शङ्खश्चैवोत्तरस्तथा ॥ १
 धृष्टकेतुर्जयत्सेनो राजा चैव स सत्यजित् ।
 दुर्योधनसुताश्चैव शकुनिश्चैव सौबलः ॥ २
 कर्णपुत्राश्च विक्रान्ता राजा चैव जयद्रथः ।
 घटोत्कचादयश्चैव ये चान्ये नानुकीर्तिताः ॥ ३
 ये चान्ये कीर्तितास्तत्र राजानो दीप्तमूर्तयः ।
 स्वर्गे कालं कियन्तं ते तस्थुस्तदपि शंस मे ॥ ४

5

1 K1 om. 1^{ad}. — °) D5.6 T2.4 G1-3.5 M वीरौ;
 D9 T3 G4 चैव (for चोभौ). — °) K2 transp.
 उत्तरः and तथा.

2 °) D6 धृष्टकेतुर् (for धृष्ट°). K6 ययत्सेनो (for
 जय°). — K3 D3.9 om. (hapl.) 2^b-3^a. — °) T1
 सपत्नजित्; G1 स सात्यकिः (for स सत्यजित्). K5 राजा
 वै सत्यजित्तथा. — °) K1 B3 G5 M2.4.5 सुतश्च; K4.5
 G3 मुख्याश्च (for सुताश्च). K1.2 चापि (for चैव).
 D6 T2.4 G1.2.4 दुर्योधनश्च कर्णश्च. — °) K2.5 B1
 T3 चापि (for चैव).

3 K3 D3.9 om. 3^a (cf. v. l. 2). — °) K1 D5
 T1 G3.4 कर्णपुत्रश्च विक्रान्तो. — °) T1 सत्यजित् (for
 राजा चैव).

4 °) K3 D3.9 [ए]ते; T3 [अ]पि (for [अ]न्ये).
 K4.5 D1 राजन्; B1 विप्रः; B2-6 Dn D2-4 T3 वीरा
 (for तत्र). K1.2 D5.6 T1.2.4 G M एते वै (K1.2 ये
 चैते; D5 ये ते वै) कीर्तिता विप्र (D6 T4 G2 °प्रा).
 — °) G5 M2.3 दिव्य- (for दीप्त-). — °) K1.2 सर्वे
 (for स्वर्गे). K4.5 कियन्तस्; D6 कियन्तैश्च; D9 कियन्तु
 (for कियन्तं). D6 T2.4 G1.2.4 च (for ते). — D6
 om. (? hapl.) 4^a-5^a. — °) D8 तस्थौ (sic). D5
 T2.4 G2.5 M तच्चापि; G1 तं चापि; G4 ते चापि (for
 तदपि). K4 D1 संगताः (for शंस मे). K5 तस्थुस्तत्रापि
 संगताः; T1 स्थितास्तानपि शंस मे.

आहोस्विच्छाश्वतं स्थानं तेषां तत्र द्विजोत्तम ।
 अन्ते वा कर्मणः कां ते गतिं प्राप्ता नरर्षभाः ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं प्रोच्यमानं त्वया द्विज ॥ ५
 सूत उवाच ।

इत्युक्तः स तु विप्रर्षिरनुज्ञातो महात्मना ।
 व्यासेन तस्य नृपतेराख्यातमुपचक्रमे ॥ ६
 वैशंपायन उवाच ।
 गन्तव्यं कर्मणामन्ते सर्वेण मनुजाधिप ।
 शृणु गुह्यमिदं राजन्देवानां भरतर्षभ ।

5 D6 om. 5^a (cf. v. l. 4). K1 om. 5^{ab}. — °) K2-5 B Dn1 D2 (before corr.). 3-5.9 T3 G2 अहो-
 स्वित्. K3 D3.9 तेषां (for स्थानं). T1 तेषां स्वेच्छान्वितं
 स्थानं; G4 अहो स्वैव स्वकं स्थानं. — °) K3 D3.9
 स्थानं चैव; D6 स्थानं नैषां; T1 आसीत्तत्र; T2 G1.4 नैषां
 तत्र (for तेषां तत्र). — °) K1.2.4.5 B Dn D2-4.7.8
 T3 M4 कर्मणां (for °णः). G3 काले; G4 M5 किं ते
 (for कां ते). — °) K3.5 नरर्षभ (for नरर्षभाः).
 — °) G1 transp. श्रोतुम् and एतद्. K3 D5.6.8.9
 T1.2.4 G2-5 M भगवन्; K5 ह श्रोतुं (for [अ]हं श्रोतुं).
 — °) K1.2 त्वयानघ; Dn D2-4.7 T3 द्विजोत्तम; D6
 T4 G2 मया द्विज (for त्वया द्विज). — After 5, N
 (except D5.6) T3 ins.:

20* तपसा हि प्रदीप्तेन सर्वं त्वमनुपश्यसि ।

[K5 सर्वं तु स न पश्यति (for the post. half).]

6 K1.2 D9 G4 M5 om. 6. K3-5 B D (except
 D5.6; D9 om.) T3 सौतिर् (for सूत). — °) K3.4
 B2.4 D1.8 ब्रह्मर्षिर्; K5 राज° (for विप्र°). — °)
 G4 व्यासेन सत्यनृपतिम् (sic). — °) K3.4 व्याख्यातुम्
 (for आ°).

7 D5 T1 G3 om. 7^{ab}. — °) K1.2 कर्तव्यं; B1.
 3.5 Dn D2-4.7 न शक्यं (for गन्तव्यं). — °) K1.2
 पूर्वेण; D6 T2-4 G1.2.4.5 M सर्वेषां (for °ण). — After
 7^{ab}, N (except D5.6) ins.:

21* प्रकृतिं किं नु सम्यक्ते पृच्छैषा संप्रयोजिता ।

[D6 प्रकृतिः (for °ति). K3-5 B1-8 D1 तु (for नु).

यदुवाच महातेजा दिव्यचक्षुः प्रतापवान् ॥ ७
 मुनिः पुराणः कौरव्य पाराशर्यो महाव्रतः ।
 अगाधबुद्धिः सर्वज्ञो गतिज्ञः सर्वकर्मणाम् ॥ ८
 वसुनेव महातेजा भीष्मः प्राप महाद्युतिः ।
 अष्टावेव हि दृश्यन्ते वसवो भरतर्षभ ॥ ९
 बृहस्पतिं विवेशाथ द्रोणो ह्यङ्गिरसां वरम् ।
 कृतवर्मा तु हार्दिक्यः प्रविवेश मरुद्गणम् ॥ १०
 सनत्कुमारं प्रद्युम्नः प्रविवेश यथागतम् ।

धृतराष्ट्रो धनेशस्य लोकान्प्राप दुरासदान् ॥ ११
 धृतराष्ट्रेण सहिता गान्धारी च यशस्विनी ।
 पत्नीभ्यां सहितः पाण्डुर्महेन्द्रसदनं ययौ ॥ १२
 विराटद्रुपदौ चोभौ धृष्टकेतुश्च पार्थिवः ।
 निशठाकूरसाम्बाश्च भानुः कम्पो विदूरथः ॥ १३
 भूरिश्रवाः शलश्चैव भूरिश्च पृथिवीपतिः ।
 उग्रसेनस्तथा कंसो वसुदेवश्च वीर्यवान् ॥ १४
 उत्तरश्च सह भ्रात्रा शङ्खेन नरपुंगवः ।

C. 18. 164
 B. 18. 5. 17
 K. 18. 5. 17

D₉ सव्यक्तैः (for सम्यक्ते). K_{1.2} B₆ प्रकृतिं चानुम (B₆ चापि म न्यन्ते (for the prior half). K₂ संप्रयोजता; D₉ °योजिना.]

— °) K₃ इमं (for इदं). K_{4.5} D₁ महाभाग (for इदं राजन्). — °) M₁ देवानां पुण्यसंचयं. — D₆ om. 7^{or}. — °) K₂ यत्रोवाच; K_{4.5} D₁ यदवोचन् (for यदुवाच). T₃ महायोगी (for °तेजा). D₆ त्रैलोक्यदर्शीत्याख्यातो; T_{2.4} G_{1.2.5} M₁₋₄ त्रैलोक्यदर्शी योगी च; G₄ त्रैलोक्ययोगी दर्शी च.

8 °) K₅ पुराणं (for °णः). — °) K₄ D₈ महाव्रतः; B₆ °मनाः; T₄ G_{2.4} °नृप (for °व्रतः). D₉ परासर्वो (sic) महाद्युतिः. — °) K_{1.5} -बुद्धि- (for -बुद्धिः). — After 8, K₃₋₅ D_{1.4.8} ins. :

22* तेनोक्तं कर्मणामन्ते प्रविशन्ति स्विकां तनुम् ।

[D₈ तेनोक्तं कर्मणाय ते (for the prior half). K₄ D₈ स्विकां (for स्विकां).]

9 °) K₅ वसूनां च; B₃ °नैव; T₂ °न्देव; T₃ °निव (for °नेव). — °) D₄ वापि; G₃ प्राप्य (for प्राप). K₂ D₃ महामतिः; K₃ महायशाः; D₈ °रथः (for °द्युतिः). — K_{1.2} om. 9^{or}. — °) K₅ D₁ (marg. as in text). 7 अत एव (for अष्टावेव). — °) G₄ वसवो जनमेजय.

10 °) K₅ तु; D₉ [s]पि (for हि). D₄ आंगिरसां. K₂ D₆ T_{2.4} G_{2.5} M₃ वरः. K₁ द्रोणोप्यंगिरसां वरः (sic); D₅ T₁ G_{1.3.4} M_{1.2} द्रोणोप्यंगिरसां वरः. — °) B₆ कृतकर्मा (for °वर्मा). D_{5.6} T_{1.2.4} G₁₋₄ M_{1.5} च; G₅ M₂₋₄ स (for तु). — °) K_{4.5} B D_n D_{1-4.6.7} T₃ G₃ मरुद्गणान् (for °द्गणं). D₉ प्रविवे ** सद्गणं.

11 °) B₆ om.; D_{2.8} सनत्कुमारान् (D₈ °रात्).

— °) K_{4.5} D₁ सतां गतिं; B_{4.6} D_n D_{2.4.7} गतागतं (for यथा°). — °) K_{1.2} जनेशस्तु; M₁ सनशस्य (sic) (for धनेशस्य). — °) K₅ G₃ प्राप्य (for प्राप). D_{8.9} दुराधरान्; G₄ यदा तदा (for दुरासदान्). K_{1.2} लोकान्प्राप्तो दुरावरान्.

12 K₅ om. 12^{or}. — °) D₁ हि तदा (for सहिता). — °) K₅ पांडुं (for पाण्डुर्). — °) K₅ G₄ -सदृशं (for -सदनं). G₄ ययुः.

13 °) G₄ -द्रुपदश्च (for °द्रौ). D_{8.9} चैव (for चोभौ). — °) D₉ धृष्टद्युम्नश्च (for °केतुश्च). K₂ पार्थिव. — °) K₃ निशठाकूर-; K₅ निशरो°; D_{n1} M₃ निशठो°; D₄ निःशठा°; D₈ निशटकूर- (for निशठा°). B₂ D₂ -शांबाश्च; B₆ -शांबश्च; D₉ -सां** ; T₃ -सांबश्च (for -साम्बाश्च). K₁ निशठाकूररह्याश्च; K₂ निशठा-त्करसस्वाश्च (sic); B_{3.4.6} निशठोक्कूरः शां (B₃ °रशां) ब- (B₃ °बा)श्च; D_{n2} निशठोक्कूरसांबश्च; G₄ शरीरकूरसांबश्च. — °) K₃ D₉ भासः; K₅ G₄ भानु-; B₅ om. (for भानुः). K₃₋₅ B₂₋₆ D_{1.8.9} कंको; D_{5.6} T_{1.2.4} G_{1.2.4.5} M_{1.2.5} कण्वो; G₃ कण्व-; M₃ कंबो (for कम्पो). K_{3.4} B D_n D_{1-5.7-9} T₁ विदूरथः (for विडू°). K₁ सानकंको विभारथः; K₂ सान्वः कंको विधुरथः.

14 °) K_{1.5} M₁ भूरिश्रवा (for °वाः). K₂ चलश्च; K₅ शलाश्च; B₆ D₉ सलश्च; M₁ *लश्च (for शलश्च). G₃ शल्यो (for चैव). — °) K_{1.2} शल्यश्च; K_{4.5} D₁ पूरुश्च (for भूरिश्च). K₃ D₈ भूरिश्च पृथिवीपते. — °) G₅ M₂ तदा (for तथा). D_{5.6} T_{1.2.4} G M राजा (for कंसो). K_{1.2.4} B D_n D_{1-4.7} T₃ कंसश्चैवो- (T₃ °श्रैषो)ग्रसेनश्च; K₅ कंसश्चोग्रसेनश्च. — °) N (except K₃ D_{5.6}) T₃ तथैव च (for च वीर्यवान्).

15 °) G₈ उत्तरेण (for उत्तरश्च). — °) G₄ शंखश्च

विश्वेषां देवतानां ते विविशुर्नरसत्तमाः ॥ १५
 वर्चा नाम महातेजाः सोमपुत्रः प्रतापवान् ।
 सोऽभिमन्युर्नृसिंहस्य फल्गुनस्य सुतोऽभवत् ॥ १६
 स युद्धा क्षत्रधर्मेण यथा नान्यः पुमान्कचित् ।
 विवेश सोमं धर्मात्मा कर्मणोऽन्ते महारथः ॥ १७
 आविवेश रविं कर्णः पितरं पुरुषर्षभ ।
 द्वापरं शकुनिः प्राप धृष्टद्युम्नस्तु पावकम् ॥ १८

(for शङ्खेन). T1 कुरु- (for नर-). B8 D5 T1-3 G8
 M4 -पुंगवः; Dn G4 °वाः (for °वः). — °) M2 (inf.
 lin.) देवतानां. K3 D5. 8. 9 च (for ते). — °) Dn
 T3 -पुंगवाः (for -सत्तमाः). K1-3 गणानां विविशुर्नृपः;
 B2 विविशुः सदनं नृपः; D5. 6 T1. 2. 4 G M गणमावि-
 विशुर्नृप (G1 °पाः); D8 गणानाविविशुर्नृपाः; D9 गृणानां
 विविधुर्नृप (sic).

16 D6 T1. 4 G1-3. 5 M om. 16^a-17^b. D5 G4 read
 16-17 (17^a repeating) after 21. — °) K1-3 D5.
 8. 9 यः सुवर्चा इति ख्यातः; G4 य वर्चा इति विख्यातः.
 — °) K1. 2 बभूव ह; D5 G4 [5]थ वीर्यवान् (for
 प्रतापं). — °) B1 G4 अभिमन्युरः; D9 साभिं (for
 सोऽभिं). K1. 2 नृवीरस्य; K4 5 D1 महातेजाः; D5 G4
 महाबाहुः (for नृसिंहस्य). — °) K1. 2. 5 फ (K5 फा)-
 ल्गुनस्य; MSS. फाल्गुनस्य. K5 वचो (for सुतो).

17 For the sequence in D5 G4, cf. v. l. 16. D6
 T1. 4 G1-3. 5 M om. 17^{ab} (cf. v. l. 16). — °) K3
 D9 स युवा; K4 सहितः; B6 स युक्ता; D1 स हतः
 (for स युद्धा). — K2 om. 17^b-18^a. — °) K1
 चक्रव्यूहे महारथैः. — K1 om. 17^a-18^b. — °) T1
 धर्मात्मान् (for °त्मा). — °) D5 (both times). 6 T1. 2. 4
 G1-3. 4 (both times). 5 M अभिमन्युरः; D9 कर्मणांते.

18 K1 om. 18^{ab}; K2 om. 18^{ab} (for both, cf.
 v. l. 17). — °) K5 D5. 6 T1. 2. 4 G M1-4 प्र (K5
 अ)विवेश (for आ°). T3 रणं; M2 तथा (for रविं).
 — °) B1. 2-3 D (except D5. 6. 9) निहतः (for पितरं).
 K3 G4 M1. 4. 5 पुरुषर्षभः (M4 °भं); T1 भरतर्षभः. K4. 5
 B2 निहतः पुरुषर्षभः. — °) B5 द्वापरः; D6 द्वापारं.
 D8 प्राप्नोः; D9 प्राप्नोः; T3 प्रायाद् (for प्राप). K1
 हतस्तमेवाविवेश; K5 द्वापरं शकुनिं प्राप्य. — °) K2
 धृष्टद्युम्नं च पावकः.

19 °) K5 सर्वैरः; D5 T1 G8 M5 ये तु (for सर्वे).
 — °) K3 D3 यातुधानान् (for °धाना). D5. 6 T1. 2. 4

धृतराष्ट्रात्मजाः सर्वे यातुधाना बलोत्कटाः ।
 ऋद्धिमन्तो महात्मानः शस्त्रपूता दिवं गताः ।
 धर्ममेवाविशत्क्षत्ता राजा चैव युधिष्ठिरः ॥ १९
 अनन्तो भगवान्देवः प्रविवेश रसातलम् ।
 पितामहनियोगाद्धि यो योगाद्रामधारयत् ॥ २०
 षोडशस्त्रीसहस्राणि वासुदेवपरिग्रहः ।
 न्यमज्जन्त सरस्वत्यां कालेन जनमेजय ।

G1-4 M1 यातुधानान्प्रपेदिरे; G5 M2-5 °नान्मदोत्कटान्.
 — D5. 6 T1. 4 G M om. 19^{ad}. — °) D3 समंततो;
 D9 मतिमन्तो; G4 बुद्धिं (for ऋद्धिं). — K5 om.
 19^d-20^a. — °) K1 तेस्त्र- (for शस्त्र-). K3 D9 -पूतां
 गतिं (for -पूता दिवं). — °) D1 चैव (for एव). K3
 D8 राजा (for क्षत्ता). G8 धर्ममेवात्र न क्षात्रं. — °)
 K3 D8 धर्मराजो (for राजा चैव).

20 K5 om. 20^a (cf. v. l. 19). — °) D5 T1
 G3. 5 M2-5 एवं; D6 T2. 4 G1. 2. 4 एष (for देवः).
 M1 बलेनन्तो हि भगवान्. — After 20^a, K3 ins.:

23*

रामः शेषो भुजङ्गमः ।

स नागोऽपि महातेजा.

— D4 om. 20^{bd}. — °) G1 -नियोगार्थी; M1 °गेन
 (for °गाद्धि). K3 B1. 3-6 Dn D2. 3. 7 T3 वै (for हि).
 — °) K1. 2. 4 B1-4 D7-9 स (for यो). K1 अदारयत्
 (sic) (for अधारयत्). K5 D1 (marg. as in text). 5
 T1. 2. 4 G2-5 M2-5 संयो (D5 T1. 4 G3 M4 स यो)गं
 समधा (K5 D1 तत्र धा)रयत् (D1 °न्); D6 G1 संयोगं
 समवारयत्; M1 गां चैव समधा. — K3. 4 (marg.) B
 Dn D2. 3. 7 T3 G1 ins. after 20: D4 after 20^a:

24*

यः स नारायणो नाम देवदेवः सनातनः ।

तस्यांशो वासुदेवस्तु कर्मणोऽन्ते विवेश ह ।

[(L. 1) D4 om. the prior half. K3 T3 तु (for
 स). — (L. 2) T3 तस्यांशं. K3 कर्मणांते विवेश तं (for
 the post. half).]

On the other hand, M1. 3 ins. after 20:

25*

जगतोऽनुग्रहार्थाय वासुदेवो जगद्गुरुः ।

दिवमास्थाय दिव्येन वपुषान्तर्हितस्थितः ।

[(L. 1) M1 om. जगद्गुरुः.]

21 °) K2 वासुदेवः (for °व-). K1. 5 D6 T1. 4
 G1-4 M3. 4. 5 परिग्रहाः (for °ग्रहः). — °) K3 D9 T1

ताश्चाप्यप्सरसो भूत्वा वासुदेवमुपागमन् ॥ २१
 हतास्तस्मिन्महायुद्धे ये वीरास्तु महारथाः ।
 घटोत्कचादयः सर्वे देवान्यक्षांश्च भेजिरे ॥ २२
 दुर्योधनसहायाश्च राक्षसाः परिकीर्तिताः ।
 प्राप्तास्ते क्रमशो राजन्सर्वलोकाननुत्तमान् ॥ २३
 भवनं च महेन्द्रस्य कुबेरस्य च धीमतः ।

वरुणस्य तथा लोकान्विविशुः पुरुषर्षभाः ॥ २४
 एतत्ते सर्वमाख्यातं विस्तरेण महाद्युते ।
 कुरूणां चरितं कृत्स्नं पाण्डवानां च भारत ॥ २५
 सूत उवाच ।
 एतच्छ्रुत्वा द्विजश्रेष्ठात्स राजा जनमेजयः ।
 विस्मितोऽभवदत्यर्थं यज्ञकर्मन्तरेष्वथ ॥ २६

C. 18. 178
 B. 19. 5. 31
 K. 18. 5. 30

G₃ निमज्जंत्यः (K₃ °तः; D₉ °त); K₄ अमज्जंत; B
 Dn D_{2-4.7} T₃ अमज्जंस्ताः (for न्यमज्जन्त). — ^a) D_{5.6}
 T_{1.2.4} G M₂₋₅ कालेन जयतां वर; M₁ °न भरतर्षभ.
 — After 21^{ad}, N (except D_{5.6}) T₃ ins. :

26* तत्र त्यक्त्वा शरीराणि दिवमारुरुहुः पुनः ।

[K₁ ततस् (for तत्र). K₅ शक्ता (for त्यक्त्वा). D₉
 न तत्यजुः शरीराणि (for the prior half). K₅ दिव्यम्
 (for दिवम्). D₉ विविग्ना रुरुहुः पुनः (for the post.
 half).]

— ^a) K₃₋₅ B Dn D_{1-4.7-9} T₃ चैव (for चापि). D_{5.6}
 T_{1.4} G_{1.2.4.5} M राजन्; T₂ राजा (for भूत्वा). G₃
 ताः सर्वा ह्यप्सरसो भूत्वा. — ^c) Bom. ed. उपाविशन् (for
 °गमन्). — After 21, D₅ G₄ read 16-17 (with
 17^{ad} repeated).

22 ^a) K₅ अस्मिन् (for त°). — ^b) K₃ D_{8.9}
 transp. वीरा and तु. — ^c) K_{2.3} D_{8.9} चान्ये; K_{4.5}
 Dn D_{1-4.7} T₃ चैव (for सर्वे). — ^d) K_{4.5} D₁ ते
 च (K₅ तु) दैत्यांश्च (for देवान्यक्षांश्च).

23 ^a) K₁₋₃ D_{5.6.8.9} T_{1.2.4} G M तु (for च).
 — ^b) K_{1.2} ये प्र- (for परि-). K₃ D_{5.6.8.9} T₂₋₄ G
 M पार्थिवा येनुकी (K₃ D₈ T₄ G_{4.5} M₃₋₅ ये न की-;
 D_{8.9} ये प्रकीर्तिताः; T₁ पार्था ये नानुकीर्तिताः. — After
 23^{ab}, G₁ wrongly reads, for the first time, lines
 1 and 2 of 43*. D₆ G₁ om. 23^c-25^b. — ^d) K_{1.2}
 B_{1.3.4.6} Dn₂ D_{1-4.7} सर्वे (for सर्व-). — For 23^{ad},
 K₃ D_{5.8.9} T G₂₋₅ M subst. :

27* ते दानवान्गुह्यकांश्च गन्धर्वांश्च तथाविशन् ।

[M₅ दानवा (for °वान्). T₂ च यक्षांश्च (for गुह्य-
 कांश्च). D₅ T₄ G₄ समाविशन्; T₂ G₂ तदाविशन्; M₅
 तथाविशत् (for °विशन्).]

— After 23, K₃ ins. :

28* शिशुपालो रावणोऽसौ तयोर्गतिमवाप्तवान् ।
 निकुम्भो नाम यस्त्वासीद्दानवो बलदर्पितः ।

सृगाळवासुदेवोऽभूद्वासुदेवेन पातितः ।
 जरासन्धः स भगवान्भीमसेनेन घातितः ।
 कालनेमिस्तु तत्रासीत्कंसो नाम महासुरः । [5]
 वासुदेवेन निहतः क्रूरकर्मा मदोत्कटः ।
 कालकेयास्तथा जङ्घाः संसप्तकगणास्तु ते ।
 नारायणबलं तच्च नृपा ये च महाबलाः ।
 कलिंगाः पार्वतीयाश्च कालीकेयाः प्रकीर्तिताः ।
 लक्ष्मीं च द्रौपदीं विद्धि गान्धारीं दितिरूपिणीम् । [10]
 अदितिं च प्रियां देवीं देवकीं विद्धि पार्थिव ।
 महान्विमर्दः संजातो देवानां दानवैः सह ।
 मर्त्यलोके महाभाग ततो जित्वा दिवं गताः ।

24 D₆ G₁ om. 24 (cf. v. l. 23). T₄ om. 24^a-25^b.
 K₂ reads 24^b twice. — ^a) B₃ भगवान्; M₄ भवस्य
 (for भवनं). K_{4.5} तु; B₃ स; D₁ om. (for च).
 D₅ T₁ G₃ M₅ कुबेरस्य महेन्द्रस्य (T₁ वरुणस्य) (by
 transp.). K_{1.2} (first time). ^c) कुवीरस्य; K₂ (second
 time) वरुणस्य (for कुबेरस्य). T₂ धर्मतः (for धीमतः).
 — ^c) T₁ महेन्द्रस्य (for वरुणस्य). D₇ वरालं; T₂ तदा;
 G_{2.4} यथा (for तथा). — ^d) K₃ पुरुषर्षभान्.

25 D₆ T₄ G₁ om. 25^{ab} (cf. v. l. 23, 24). — ^c)
 K₅ यदूनां; G₂ क्रूराणां (for कुरूणां). M₄ कुरूणां
 पाण्डवानां च. — ^d) K_{1.2} D_{5.6.9} T_{1.2.4} G₂₋₅ M_{1-3.5}
 धीमतां; G₁ कीर्तितं (for भारत). M₄ पार्थिवानां च
 धीमतां.

26 D₄ om. 26. K₃₋₅ B Dn D_{1-3.7} (marg.) T₃
 सौतिः (for सूत). — ^a) K₃₋₅ B₃ Dn D_{2.3.8.9} T₁
 G₅ M_{2.3} -श्रेष्ठाः (for -श्रेष्ठात्). — ^b) D₉ स राजा
 जनसंसदि. — ^c) K_{1.2} अत्यंतं (for अत्यर्थ). — ^d)
 K_{1.2} सः; K₃ om.; D₆ T_{2.4} G_{1.2.4} च; D₈ वै
 (for [अ]थ). K_{4.5} D₁ वित (K₅ वर्त) ते यज्ञकर्मणि;
 D₅ T₁ G_{3.5} M यज्ञकर्मन्तरे च सः; D₇ इति ज्ञात्वा ततो
 द्विजाः; D₉ यज्ञकर्मावरेषु च.

ततः समापयामासुः कर्म तत्तस्य याजकाः ।
 आस्तीकश्चाभवत्प्रीतः परिमोक्ष्य भुजंगमान् ॥ २७
 ततो द्विजातीन्सर्वास्तान्दक्षिणाभिरतोषयत् ।
 पूजिताश्चापि ते राज्ञा ततो जग्मुर्यथागतम् ॥ २८
 विसर्जयित्वा विप्रांस्तान्राजापि जनमेजयः ।
 ततस्तक्षशिलायाः स पुनरायाद्राजाह्वयम् ॥ २९
 एतत्ते सर्वमाख्यातं वैशंपायनकीर्तितम् ।
 व्यासाज्ञया समाख्यातं सर्पसन्ने नृपस्य ह ॥ ३०

27 ^a) D8 ततः समापयामयुः. — ^b) K1.2 G1.5 M2-4 कर्मांतं (for कर्म तत्). G3 तस्य च (for तत्तस्य). K1 याजकः; D9 याजिकाः. M1 कर्मणा तेंतं तस्य याजकाः (sic). — ^c) D5.6 T3 G1 आस्तिकश्च; T1 पारिक्षितो; T2 (sup. lin. as in text). 4 G2.3.5 M1-3 अस्तीकश्च. — ^d) K1.5 परिमोक्ष; K3 D9 'मोक्ष्य; D8 'मुच्य (for 'मोक्ष्य).

28 ^a) K1.2 D5 T1 M5 तान्सर्वान् (by transp.); K4.5 D1 सर्वान्स. G3 ततो द्विजांश्च तान्सर्वान्. — ^c) K4 सदा; K5 D1 तदा (for [अ]पि ते). T2 M3 transp. ते and राज्ञा. B5 राज्ञास्. — ^d) K4.5 D1 G5 M3 (sup. lin.) प्रति; B5 तु ते; D5 तदा; D6 T2.4 G1.2.4 M1-4 प्रीता; T1 M5 तथा (for ततो).

29 ^a) T1 transp. विप्रांस and तान्. B6 विद्वांस. D1 विमुच्य च स विप्रांस्तान्. — ^b) K1 D5.6 T1.2.4 G M स राजा; K2 B2 राजा च (B2 तु) (for राजापि). — After 29^{ab}, K3 ins.:

29* व्यासशिष्यप्रसादेन परां निर्वृतिमाययौ ।

— ^c) K1.2 D5.6 T1.2.4 G2-5 M1-3.5 दृष्टस्; K3 दृष्टा; B4 पुनस् (for ततस्). D4 च; D6 T1.2.4 G2.4 M1-4 तु; T3 [अ]स्य (for स). D9 दृष्टा तक्षक-शालायां; G1 दृष्टस्तक्षजलायास्तु.

30 Before 30, T1 ins. सूतः. — ^a) K1-3 D8.9 T1.2 G1-4 वः (for ते). K4 एतत्ते च समाख्यातं. — ^b) K1.2 -भावितं (for -कीर्तितम्). D5.6 S (except T3) व्यासशिष्येण धीमता. — ^c) G4 द्विजश्रेष्ठात् (for व्यासा-ज्ञया). K3 D8.9 समासेन; Dn 'ज्ञातं (for 'ख्यातं). — ^d) D4 सर्पसन्ने (for 'सन्ने). K4.5 D1 महाकतौ (for नृपस्य ह). K3 D8.9 T3 वै; B1.2.4-6 Dn D2-4.7 M4 हि (for ह).

31 ^a) G4 [S]हम् (for स्यम्). K1.2 इतिहासाख्यः;

पुण्योऽयमितिहासाख्यः पवित्रं चेदमुत्तमम् ।
 कृष्णेन मुनिना विप्र नियतं सत्यवादिना ॥ ३१
 सर्वज्ञेन विधिज्ञेन धर्मज्ञानवता सता ।
 अतीन्द्रियेण शुचिना तपसा भावितात्मना ॥ ३२
 ऐश्वर्ये वर्तता चैव सांख्ययोगविदा तथा ।
 नैकतन्त्रविबुद्धेन दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ॥ ३३
 कीर्तिं प्रथयता लोके पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 अन्येषां क्षत्रियाणां च भूरिद्रविणतेजसाम् ॥ ३४

D5.7 T2.4 G2.4 M3 'साख्यं; D8 'सश्च; D9 'सोयं (for 'साख्यः). D6 पुण्येन इतिहासाख्यं; T1 पुण्यं भारतमाख्यानं; G3 इतिहासं महापुण्यं. — ^b) K4 वेदम्; D9 चैतद्; G3 महद् (for चेदम्). K3 D8 पवित्रं परमं परं. — ^c) D1 व्यासेन (for कृष्णेन). K3 D5.6.8.9 T1.4 G2-5 M विप्रा; B3 प्रोक्तं (for विप्र). — ^d) K3 D8.9 गदितं; K5 नियतं; Dn D2-4 T3 निर्मितं (for नियतं). K1.2 D5.6 T2 G M -दर्शिना (for -वादिना). T1 गदितं सर्वदर्शिना; T4 नियमं सत्यदर्शिना.

32 ^a) M1 धर्मज्ञेन (for सर्वं). — ^b) T1.2 G M2.4.5 सर्वं (for धर्मं). K1.2.4.5 B6 D1 T1 G5 M2 सदा (for सता). K3 सर्वशास्त्रविशारदा; B4 धर्मज्ञेनैव भाषता; D8.9 सर्वज्ञानविदा सदा; T3 धर्मज्ञानसमासता; M1 सर्वलोकहितात्मना; M3 सर्वज्ञानवतां सदा. — T1 om. 32^{ad}. — ^c) D6 अतिप्रियेण (for अतीन्द्रियेण). D5 मनसा; G3 तपसा (for शुचिना). — ^d) K4 D1 तपसा विधृतात्मना; K5 तस्यासा विधृतात्मना: (sic).

33 ^a) M3 ऐश्वर्यं. K5 ऐश्वर्ये वचता ते वै (sic). — ^b) K4.5 B (except B3) Dn D1-4.7 T3 -योगवता (for 'विदा). K3 D8 G3 तदा; M1 damaged (for तथा). — T1 om. 33^{ad}; 33^{ad} is damaged in M1. — ^c) D5.6 T2.4 G M2-5 नैकतन्त्र- (for 'तन्त्र-). K3.4 D1.4.8.9 -विबुद्धेन (for -विबुं). K5 B4 नैकतन्त्रं वि (B4 'मन्त्रवि) बुद्धेन. — ^d) T2 दृष्ट्वा; G2 दृष्ट- (for दृष्ट्वा). K1 देवेन; D6 T2.4 G1.2.4.5 M2-4 तत्त्वेन (for दिव्येन).

34 = 1. 56. 26. K4 om. 34. — ^a) K2 विहरता; K3 D8.9 वित (D9 'स्त) रता; B3 कथयता; G4 प्रथयिता (for 'यता). — ^d) M1 damaged. D8 -प्रवीण- (for -द्रविण-). K5 D1 -संपदां; T3 -वर्चसां; G4 M3 -चेतसां (for -तेजसाम्). — D5.6 T G M2-5 ins.

य इदं श्रावयेद्विद्वान्सदा पर्वणि पर्वणि ।

धूतपाप्मा जितस्वर्गो ब्रह्मभूयाय गच्छति ॥ ३५

यश्चेदं श्रावयेच्छ्राद्धे ब्राह्मणान्पादमन्ततः ।

अक्षय्यमन्नपानं वै पितृस्तस्योपतिष्ठते ॥ ३६

अह्ना यदेनः कुरुते इन्द्रियैर्मनसापि वा ।

महाभारतमाख्याय पश्चात्संध्यां प्रमुच्यते ॥ ३७

C. 18. 190
B. 18. 5. 43
K. 18. 5. 43

after 34: M₁ after 34^{ab}:

30* क्रीडां च वासुदेवस्य देवदेवस्य शार्ङ्गिणः ।

विशेषां देवभागानां जन्मसायुज्यमेव च ।

[Line 1 and the prior half of line 2 damaged in M₁. — (L. 1) G₃ M₃ transp. वासुदेवस्य and देवदेवस्य. — (L. 2) T₁ सर्वेषां (for विशेषां). G₂ जय- (for जन्म-).]

— T₁ cont.:

31* कीर्तितं परमं पुण्यं दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा ।

35 = (var.) 1. 56. 28. — ^a) K₃₋₅ D_{1.8} इमं; B_{1.3.4.6} D_n D₂₋₄ T₃ M₄ चेदं; B₅ चैवं; D₇ चयं (for इदं). D_{5.6} T_{1.2.4} G M_{1-3.5} शृणुयाद् (for श्रावयेद्). B₆ विप्रान् (for विद्वान्). — ^b) B₅ सर्वाणि (for the first पर्वणि). D₁ om. (hapl.) one पर्वणि. K₃ D_{5.6.8.9} S (except T₃) प (G₄ स) र्वसु द्विजसत्तमः (D₅ G₃ माः; D_{6.9} T₂ G₂ M₃ म; D₈ मान्; T₁ मात्). — ^c) B₆ सूतः; T₁ पूत- (for धूत-). D₇ G₄ -पापो (for -पाप्मा). — ^d) K₃ D_{5.8.9} T₁ G₃ M₃ -भूयं (G₃ तं) स (for -भूयाय). D₈ T₃ कल्पते (for गच्छति). K_{1.2} ब्रह्मभूयं व्रजेत सः. — After 35, K₁ reads 52 followed by 57*. K₁ cont.: D_n D_{5.6} S ins. after 35:

32* कार्णं वेदमिमं सर्वं शृणुयाद्यः समाहितः ।

ब्रह्महत्याकृतं पापं तत्क्षणादेव नश्यति ।

[K₁ om. (hapl.) line 1. — (L. 1) T₂ G_{2.4} कार्णं (sic); G₃ कार्णं (for कार्णं). D_{5.6} T_{2.4} G₂₋₄ M_{1.3} वेदमिदं; M₄ विदं (for मिमं). M₃ पुण्यं (for सर्वं). — (L. 2) K₁ जह्याच्चापि न संशयः; T₁ क्षणादेव व्यपोहति (for the post. half). D_n ब्रह्महत्यादिपापानां कोटिस्तस्य विनश्यति.]

36 = (var.) 1. 56. 29. — ^a) K_{1.2.5} D₁ इमं; K₃ D₈ चापि; K₄ इदं; B_{2.6} D₉ चेमं; B₃ D₅ G₈ M₆ चैनं; T₁ चैतत् (for चेदं). B₃ विद्वान्; D_{5.6} T_{1.4} G M पिश्ये (D₈ ङ्यं) (for श्राद्धे). — ^b) K₄ पादसंमितः; G₄ पादमात्रतः (for मन्ततः). — ^c) K₅ T₄ G₂ M₁ अन्नं पानं; G₅ M₂ अनुपानं (for अन्नं). K_{1.2} D_{8.9} तत्; K₃₋₅ B₂ D₁ M₃ च (for वै). — ^d) K_{1.2} B₁ D_{6.8.9} S (except G₃) -तिष्ठति (for ते). K₄ D₁ पितृस्तस्याथ गच्छति. — After 36,

K₂ ins.:

33* इतिहासमिमं श्रुत्वा पुण्यं सत्फलमश्नुते ।

अपुत्रया च श्रोतव्यं गर्भिण्या चैव योषिता ।

पुत्रं वीरं जनयति कन्यां वा राजभागिनीम् ।

— K₂ cont.: K₁ ins. after 36:

34* इतिहासमिमं श्रुत्वा नात्र कार्या विचारणा ।

37 K₁ om. 37-51. K₂ om. 37-39. — ^a) G₂ अहो (for अह्ना). D₉ यदेनं; T₁ य एनः; G₃ यावद्धि (for यदेनः). K₄ अह्लादनं च कुरुते; K₅ यदह्ला कुरुते पापम्. — ^b) K₄ च (for वा). — ^c) D₄ T₁ आख्यानं (for य). — ^d) D_{5.6} T_{2.4} G M सर्वपापैः; T₁ श्रुत्वा पापैः (for पश्चात्संध्यां). B_{2.6} D₈ स; D₉ सु- (for प्र-). — After 37, K₃₋₅ B D_n D_{1-4.7-9} T₃ Bom. ed. ins.:

35* यद्रात्रौ कुरुते पापं ब्राह्मणस्त्विन्द्रियैश्चरन् ।

महाभारतमाख्याय पूर्वा संध्यां प्रमुच्यते ।

भरतानां महज्जन्म महाभारतमुच्यते ।

निरुक्तमस्य यो वेद सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

[D₉ om. (hapl.) lines 1-2. — (L. 1) K₃ D_n D_{2-4.7} ब्राह्मणः स्त्री (D₇ णश्री) गणैर्वृतः; K₅ कर्मणा मनसा गिरा (for the post. half). — (L. 2) K₄ पूर्वसंध्या; K₅ पूर्वं संध्या; D₈ पूर्वा संध्या (for पूर्वी संध्यां). B_{1-4.6} D₇ स (for प्र-). — B_{1.5.6} T₃ om. (hapl.) line 3. — Lines 3-4 = (var.) 1. 1. 209; 56. 31. — (L. 3) K₃ इदं (for महज्). D_n D₂₋₄ महत्त्वाद्भारवत्त्वाच्च; D_{8.9} भारतानामिदं जन्म (for the prior half). — K₅ om. (hapl.) line 4.]

— After 35*, D₈ ins. a passage given in App. I (No. 3).

Bom. ed. cont.:

36* अष्टादशपुराणानि धर्मशास्त्राणि सर्वशः ।

वेदाः साङ्गास्तथैकत्र भारतं चैकतः स्थितम् ।

श्रूयतां सिंहनादोऽयमृषेस्तस्य महात्मनः ।

अष्टादशपुराणानां कर्तुर्वेदमहोदधेः ।

— Bom. ed. cont.: D_{5.6} T_{1.2.4} G M ins. after 37: T₃ after 41*: D₉ cont. after 35*:

37* त्रिभिर्वर्षैर्महत्पूर्वं कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।

अखिलं भारतं चेदं चकार भगवानृषिः ।

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ ।

यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कचित् ॥ ३८

[With 37*, cf. 1. 56. 32. — (L. 1) D_{5.6} महत्पूर्णं; D₉ धर्मकामः; T₁ मुनिः पूर्व; T₄ G_{1.2.4} महत्पुण्यं; M₃ कृतं पूर्व. D₉ मुनिः (for प्रभुः). — (L. 2) G₁ M₂ (*inf. lin.*). ३. ५ सकलं; G₄ सोखिलं; G₅ M₂ निखिलं. D₅ वा (for च). D₉ महाभारतमाख्यानं (for the prior half). Bom. ed. मुनिः (for ऋषिः). D₉ चक्रे सत्यवती-सुतः (for the post. half).]

— After the above, T₃ reads 38 followed by 41*.

— D₉ cont. :

38* चतुर्णामपि वेदानां त्रिरावर्त्य तु यत्फलम् ।
तत्फलं समवाप्नोति अधीयानः सकृन्नरः ।
ब्रह्महत्यादिपापानि विलयं यान्ति शृण्वतः ।
सन्तानसुखकामा या शृणोति सततं सती ।
पुत्रं वीरं जनयति कन्यां च राजभागिनीम् । [5]
इतिहासमिमं श्रुत्वा नात्र कार्या विचारणा ।

— Bom. ed. cont. after 37* :

39* आकर्ण्य भक्त्या सततं जयाख्यं भारतं महत् ।
श्रीश्च कीर्तिस्तथा विद्या भवन्ति सहिताः सदा ।

38 = 1. 56. 33. K_{1.2} om. 38 (cf. v. l. 37). D₃ om. 38-54. D₉ om. 38-44. T₃ reads 38 after 37*. — ^{ab}) D₄ transp. कामे and मोक्षे. T₁ मोक्षे यस्य स्पृहा भवेत्; G₄ मोक्षे च द्विजसत्तमाः (for 38^b). — After 38^{ab}, T₁ ins. :

40* तस्य सिध्यति तत्सर्वं श्रवणात्पठनादिह ।

— ^d) D_n D_{1-4.7} T₃ G₄ कुत्रचित्; D_{5.6} T₄ तत्र-चित् (for तत्कचित्). — D_{5.6} T G_{2.3.5} M ins. after 38 :

41* वाच्यते यत्र सततं जयाख्यं भारतं महत् ।
श्रीश्च कीर्तिश्च विद्या च भवन्ति मुदिताः सदा ।

[(L. 1) D₅ उच्यते (for वा^o). — (L. 2) T_{2.3} G_{3.5} M₄ विद्याश्च; M₁ धर्मश्च (for विद्या च). T₁ तत्र श्रीविमला कीर्तिर् (for the prior half). G₃ तदा (for सदा). T₁ विद्या च द्विजसत्तमाः; M₁ तद्देशेपि रतं नृणां (for the post. half).]

T₁ cont. :

42* पुत्रपौत्राभिवृद्धिश्च कल्याणानि भवन्ति च ।

T₁ cont. : D₅ T₂ G_{3.4} cont. after 41* : G₁ after 38 :

जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो भूतिमिच्छता ।

राज्ञा राजसुतैश्चापि गर्भिण्या चैव योपिता ॥ ३९

43* भारतस्य तु वक्तारं श्रोतारं लेखकं सुराः ।
पूजयन्त्यतिसंहृष्टाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
महाभारतवक्तारं नार्चयन्तीह ये नराः ।
तेषां सर्वक्रियाहानिर्भवेद्देवाः शपन्ति च ।

[G₁ reads lines 1-2, for the first time, after 23^{ab}. — (L. 1) G₁ (first time). ३ च (for तु). G₁ (first time). ४ श्रोतारं लेखकांस्तथा (for the post. half). — (L. 2) G₁ (first time) इति (for अति-). G₄ प्रपूजयन्ति संहृष्टाः (for the prior half). — (L. 3) T₁ येर्चयन्तीह वै नराः (for the post. half). — (L. 4) G₄ -श्रियां (for -क्रिया-). G₄ सिद्धिर् (for -हानिर्). D₅ श्रयन्ति; T₁ स्तुवंति (for शपन्ति).]

M₃ cont. after 41* :

44* धर्मश्च चरतां नृणाम् ।

— After 41*, G₂ ins. a passage given in App. I (No. 1).

39 K_{1.2} D_{8.9} om. 39 (cf. v. l. 37, 38). 39^{ab} = (var.) 1. 56. 19^{ab}. — ^b) G₂ श्रोतव्यं (for 'व्यो'). K₃ D_n D_{2-4.7} मोक्षम्; D_{5.6} T_{1.2.4} G M जयम् (for भूतिम्). — ^c) G₅ M_{2.4} राज्ञां (for राज-). D₆ T₄ G₂ चैव (for चापि). K₃₋₅ B D_n D_{1-4.7} T₃ ब्राह्मणेन च राजा च; T₂ G₁ राजा राज्ञां सुतैश्चै (G₁ 'तेनै') व; G₄ राजा राजसुतेनैव; M₃ राज्ञां राजा सुतैश्चापि. — D_{5.6} T_{1.4} G M ins. after 39 : T₂ after 54^{ab} :

45* यद्यदिष्टतमं कामं लभते श्रद्धयान्वितः ।

शृणुयान्मुदितो भूत्वा आस्तिको बुद्धिसंयुतः ।

[M₁ reads line 1 after 49*. — (L. 1) G₄ तत्तल (for कामं). M₁ लभते पापवर्जितं (for the post. half). — After line 1, T₁ ins. :

46* महाभारतमाख्यानं श्रोतव्यमनसूयया ।

— (L. 2) D₅ गत्वा; T₁ G₃ यज्ञाद् (for भूत्वा).]
D₅ T₁ G₃ cont. : G₄ cont. after 49* :

47* अप्येकवारश्रवणाद्ब्रह्महत्या विनश्यति ।

भक्त्या द्विवारश्रवणादश्वमेधफलं लभेत् ।

त्रिवारश्रवणाद्भक्त्या पठनाद्वा तथैव च ।

पुनरावृत्तिरहितां लभेद्ब्रह्मगतिं शुभाम् ।

[(L. 1) D₅ अस्य; G₄ अद्य (for अपि). T₁ ब्रह्म-हत्यां व्यपोहति (for the post. half). — (L. 4) T₁ -रहितो; G₄ -रहिताल्ल (for 'ता').]

स्वर्गकामो लभेत्स्वर्गं जयकामो लभेज्जयम् ।
गर्भिणी लभते पुत्रं कन्यां वा बहुभागिनीम् ॥ ४०
अनागतं त्रिभिर्वर्षैः कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
संदर्भं भारतस्यास्य कृतवान्धर्मकाम्यया ॥ ४१

नारदोऽश्रावयदेवानसितो देवलः पितृन् ।
रक्षो यक्षाञ्शुको मर्त्यान्वैशंपायन एव तु ॥ ४२
इतिहासमिमं पुण्यं महार्थं वेदसंमितम् ।
श्रावयेद्यस्तु वर्णास्त्रीन्कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः ॥ ४३

C. 18. 200
B. 18. 5. 57
K. 18. 5. 63

T1 cont.:

48* महाभारतमाख्यानं यद्गृहे पूजितं भवेत् ।
वसे[त] तत्र विबुधा देवो नारायणः स्वयम् ।
वासुदेवो वसत्यत्र पुण्डरीकायतेक्षणः ।

T1 cont.: D5 G3 cont. after 47*: D8 T2.4 G1.2.4.5
M after 45*:

49* वासुदेवं स्मरन्विद्वान्पुण्डरीकायतेक्षणम् ।
[T1 पुण्डरीकनिभेक्षणं (for the post. half).]

— After 49*, M1 reads line 1 of 45*; while T2
reads 43 (43^{ed} repeating).

40 K1 D8.9 om. 40 (cf. v. l. 37, 38). D5.6
T1.4 G M om. 40-42. K4 reads 40^{ab} on marg.
sec. m. — °) B2 गुर्विणी (for गर्भिणी). D1 जनयेत्
(for लभते). K3-5 गुर्विणी जनयेत्पुत्रं. — °) B1-4.6
राज- (for बहु-). K3 कन्यां वा वरवर्णिनीं; K4 D1
केवलं राजभागिनं; K5 कन्यां विंदति ससतिं; D1 T2
कन्या वा बहुभागिनं (T2 °नी).

41 K1 D5.6.8.9 T1.4 G M om. 41 (cf. v. l. 37,
38, 40). K2 om. 41-47. — °) K4 अनागतैस्; K5
समागतं (for अना°). Dn D2-4 T2 अनागतश्च मोक्षश्च;
D1 अनागतं च मोक्षं च. — °) B6 -द्वैपायन-. — °) K3-5
B2 D1 [अ]यं; B1 [इ]दं; B3-6 [इ]मं (for [अ]स्य).
— After 41, K3-5 B Dn D1-4.7 T2.3 ins. (var.
1. 1. 29*):

50* षष्टिं शतसहस्राणि चकारान्यां स संहिताम् ।
त्रिंशच्छतसहस्राणि देवलोके प्रतिष्ठितम् ।
पित्र्ये पञ्चदश ज्ञेयं नागयक्षे चतुर्दश ।
एकं शतसहस्रं तु मानुषेषु प्रभाषितम् ।

[(L. 1) B5 om. (hapl.) from the post. half
up to the prior half of line 2. — (L. 2)
K4.5 B1 -सहस्रं च. — (L. 3) K3 Dn1 -दशं (for
-दश). K4.5 प्रोक्तं; B2.3.5.6 ज्ञेया (for ज्ञेयं). B1.6
रक्षो यक्षे; B3 नागयक्षे; Dn1 T3 नागलोके; Dn1 (marg.)
यक्षलोके; Dn2 D2-4 यक्ष (D4 °श)लोके (for नागयक्षे). K3
T2 नागलोकेष्टपृष्ठकं; K5 रक्षे यक्षे चतुर्दशं; D1 नागलोकेषु
पंच च (for the post. half). — (L. 4) B3 एक- (for

एकं). K5 च (for तु). K3.5 D4 T3 प्रतिष्ठितं; K4
प्रबोधतं; B2.3 विभावि (B3 °षि)तं; D1 निबोधते (for
प्रभाषितम्). B4.6 मानुषे प्रविभाषितं (for the post.
half).]

42 K1.2 D5.6.8.9 T1.4 G M om. 42 (cf. v. l. 37,
38, 40, 41). — °) K4.5 B1.5 Dn1 D1-4.1 श्रावयेद्
(for श्रावयद्). — °) B1.3.4 T3 च; T2 ते (for
तु). — For 42^{ed}, K3-5 D1 subst.:

51* गन्धर्वयक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुकः ।

एकं शतसहस्रं च वैशंपायन उक्तवान् ।

[(L. 1) K3 -यक्षनागेषु (for °रक्षांसि). — (L. 2)
K4 तु (for च).]

43 K1.2 D8.9 om. 42 (cf. v. l. 37, 38, 41). T2
reads 43 (43^{ed} repeating) after 49*. — °) B1 देव-
(for वेद-). K4 -संमितं (for -संमितम्). — °) Dn
D2-4.7 T2 (both times).3 व्यासोक्तं श्रूयते येन (T3
यस्तु). — After 43, D5.6 T1.2.4 G M ins.:

52* सर्वपापविशुद्धात्मा शुचिस्तद्वतमानसः ।

इह कीर्तिं महत्प्राप्य भोगवान्सुखमश्नुते ।

व्यासप्रसादेन पुनः स्वर्गलोकं स गच्छति ।

एतद्विदित्वा सर्वं तु सर्ववेदार्थविद्भवेत् ।

पूजनीयश्च सततं माननीयो भवेद्विजः । [5]

[(L. 2) T1 G1.3 परां; M1 श्रियं (for महत्). D5
इह प्राप्य महाकीर्तिं (for the prior half). G3 परत्र (for
भोगवान्). M1 परत्रानंत्यमश्नुते (for the post. half).
— (L. 3) T1 च (for स). M1 गतिमश्रयां च गच्छति (for
the post. half). — After line 3, M1.8 ins.:

53* व्यासो हि भगवान्विष्णुः परमात्मा सनातनः ।

— (L. 4) M2 -वेदांतविद् (for -वेदार्थ°). — (L. 5) T2
[S]भवद् (for भवेद्). D5 वचः; M1 द्विज (for द्विजः).]

G4 cont.:

54* समाप्ते पर्वणि तथा स्वर्गारोहणिके नृप ।

संपूज्य वाचिकं वक्ष्येभोजयेद्ब्राह्मणं तथा ।

M1 cont. after 52*:

स नरः पापनिर्मुक्तः कीर्तिं प्राप्येह शौनक ।
 गच्छेत्परमिकां सिद्धिमत्र मे नास्ति संशयः ॥ ४४
 भारताध्ययनात्पुण्यादपि पादमधीयतः ।
 श्रद्धाधानस्य पूयन्ते सर्वपापान्यशेषतः ॥ ४५
 महर्षिर्भगवान्व्यासः कृत्वेमां संहितां पुरा ।
 श्लोकैश्चतुर्भिर्भगवान्पुत्रमध्यापयच्छुकम् ॥ ४६
 मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।
 संसारेष्वनुभूतानि यान्ति यास्यन्ति चापरे ॥ ४७
 हर्षस्थानसहस्राणि भयस्थानशतानि च ।
 दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ४८

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति मे ।
 धर्मादर्थश्च कामश्च स किमर्थं न सेव्यते ॥ ४९
 न जातु कामान्न भयान्न लोभा-
 द्धर्मं त्यजेज्जीवितस्यापि हेतोः ।
 नित्यो धर्मः सुखदुःखे त्वनित्ये
 जीवो नित्यो हेतुरस्य त्वनित्यः ॥ ५०
 इमां भारतसावित्रीं प्रातरुत्थाय यः पठेत् ॥
 स भारतफलं प्राप्य परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ५१
 यथा समुद्रो भगवान्यथा च हिमवान्गिरिः ।
 ख्यातावुभौ रत्ननिधी तथा भारतमुच्यते ॥ ५२

55* विद्या****द्याभ्यो धर्मेभ्यो धर्मधारिणे ।

देवेभ्यो वासुदेवाय वर्णयायास्त्रिभुवनो नमः ।

while after 52*, G3 ins. a passage given in App. 1 (No. 2).

44 K1.2 D3.8 om. 44 (cf. v. l. 37, 38, 41).
 D5.6 T1.4 G M om. 44-54. —^a) Dn D2-4.7 T2.3
 स नरः सर्वकामांश्च. —^b) K3-5 D1 कीर्तिं (K5 गतिं) च
 लभते परां. —^c) D1 पारमिकीं (for परमिकां). B2
 स गच्छेत्परमां सिद्धिम्. —^d) K3.5 तत्र (for अत्र).

45 K1.2 D5.6.8 T1.4 G M om. 45 (cf. v. l. 37,
 38, 41, 44). D9 reads 45 after 59*. —^e) T3
 नश्यन्ति (for पूयन्ते).

46 K1.2 D5.6.8 T1.4 G M om. 46 (cf. v. l. 37,
 38, 41, 44). D9 om. 46-51. —^a) T3 स ऋषिर्
 (for महर्षिर्), — K5 reads 46^c-47^d after 49. —^e)
 B T3 धर्मात्मा (for भगवान्). — For 45^c-46^d, Dn
 D2-4.7 T2 subst. :

56* श्रद्धया परया भक्त्या श्राव्यते चापि येन तु ।

य इमां संहितां पुण्यां पुत्रमध्यापयच्छुकम् ।

[Line 1 = (var.) 1. 1. 191⁶⁷.]

47 47^{ab} = 11 2. 12^{ab}. For the sequence in
 K5, cf. v. l. 46. K1.2 D5.6.8.9 T1.4 G M om. 47
 (cf. v. l. 37, 38, 41, 44, 46). —^b) B5 om. (hapl.)
 from शतानि up to संसारेष्वनु (in 47^c). —^c)
 B6 संसारे स्वनुभूतानि.

48 = (var.) 3. 2. 15; 11. 2. 13. K1 D5.6.8.9
 T1.4 G M om. 48 (cf. v. l. 37, 38, 44, 46). —^d)

B2 पंडितान्.

49 K1 D5.6.8.9 T1.4 G M om. 49 (cf. v. l. 37,
 38, 44, 46). K2 om. 49-51. —^a) K5 कुर्द्धं (for
 ऊर्ध्व-). T2 वदामि (for विरौमि). —^b) K5 धर्मा-
 धर्मश्च; T2.3 धर्मश्चार्थश्च (for धर्मादर्थश्च). —^d) T2
 न (for स). — After 49, K5 reads 46^c-47^d.

50 = (var.) 5. 40. 11^c-12^b. K1.2 D5.6.8.9
 T1.4 G M om. 50 (cf. v. l. 37, 38, 44, 46, 49).
 —^a) K5 damaged for कामा. T3 नामान् (for का^o).
 —^b) K5 त्यजे (for त्यजेज्). B5 धर्मस्य*****हेतोः.
 —^c) K4 B1 transp. नित्यो and धर्मः. T3 -दुःखेषु
 (for -दुःखे तु). —^d) T3 धातुर् (for हेतुर्). K5
 [अ]पि नित्यः (for त्वनित्यः).

51 K1.2 D5.6.8.9 T1.4 G M om. 51 (cf. v. l. 37,
 38, 44, 46, 49). —^a) T3 भरत- (for भा^o). —^b)
 K5 भारतं (for °त-). —^d) K5 T2 पर- (for परं).

52 = 1. 56. 27. D5.6.8 T1.4 G M om. 52 (cf.
 v. l. 37, 38, 44). K1 reads 52 after 35. —^a)
 D9 हि महान् (for भगवान्). —^b) Bom. ed. हि
 (for च). K5 भगवान् (for हिम^o). —^c) K1.2
 ख्यातौ रत्नाकरावेतौ; D9 ख्याता रत्नोवरावतौ (sic).
 —^d) D9 तथा पुण्यकथारसः. — K B D1.9 ins.
 after 52 (= 1. 1. 205^{ab}; 56. 17^{cd}):

57* काष्णं वेदमिमं विद्वाञ्श्रावयित्वार्थमश्नुते ।

[B6 वेदविदं (for °मिमं). D9 श्रुत्वा (for विद्वाञ्).
 K3-5 D1 कात्स्न्यं (K5 कृत्स्नं) वेदफलं विद्वाञ् (for the
 prior half). K D1 श्रावयित्वा समश्नुते (for the post.
 half).]

महाभारतमाख्यानं यः पठेत्सुसमाहितः ।
स गच्छेत्परमां सिद्धिमिति मे नास्ति संशयः ॥ ५३
द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेयं

पुण्यं पवित्रमथ पापहरं शिवं च ।
यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमानं
किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ ५४

C. 18. 21
B. 18. 5. 67
K. 18. 5. 80

इति श्रीमहाभारते स्वर्गरोहणपर्वणि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

॥ इति स्वर्गरोहणपर्व समाप्तम् ॥

॥ इति श्रीमहाभारतं संपूर्णम् ॥

— K₂ cont. (= 1. 1. 205^{ad}; 56. 18^{ab}) :

58* भ्रूणहत्याकृतं पापं जह्याच्चापि न संशयः ।

53 D_{5.6.8} T_{1.4} G M om. 53 (cf. v. l. 38, 44).
T₂ om. 53. — ^a) K₃ D_{3.7} इदं; K₅ इति; D_n
D_{2.4} इमं (for महा-). — ^c) D₁ स गच्छेत्परमं स्थानम्.
— ^d) B₅ नात्र (for नास्ति). — After 53, K₃ ins.
a passage given in App. I (No. 3); while after
53*, D₉ ins.:

59* दानानि दद्याद्विविधानि प्रीतये परमात्मने ।

यस्य यस्य फलप्राप्तौ वाञ्छा स्यात्तद्विधीयते ।

— After the above, D₉ reads 45. B₂ ins., after 53,
60*; while after 53, D₁ ins. an addl. colophon.

54 = 1. 2. 242. D_{5.6.8} T_{1.4} G M om. 54 (cf.
v. l. 38, 44). D₉ om. 54. Before 54, K₄ D₁
ins. वैशंपायन उवाच. K₁ reads 54 after the फल-
श्रुति. — ^a) B_{1.3-6} D_{2.3} द्वैपायनोष्ठ- (for °नोष्ठ-).
— ^b) K₅ पापतरं (for °हरं). — D_{n2} reads 54^{ad} on
marg. — After 54^{ab}, T₂ ins. 45*: followed by
43. — ^d) T₂ damaged. — K₃ Bom. ed. ins.
after 54: B₂ after 53:

60* यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति

विप्राय वेदविदुषे सुबहुश्रुताय ।

पुण्यां च भारतकथां सततं शृणोति

तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ।

[(L. 3) B₂ शृणुयाच्च नित्यं (for सततं शृणोति).
— (L. 4) B₂ तु (for च).]

K₃ cont.:

61* पाराशर्यवचःसरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटम् ।
नानाख्यानककेसरं हरिकथासंबोधनाबोधितम् ।
लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा ।
भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ।
यः सर्वगुणसंपन्नः सर्वदोषविवर्जितः । [5]
प्रीयतां प्रीतये बालं भगवान्मे परः सुहृत् ।
यस्य हस्ते गदाचक्रे गरुडो यस्य वाहनम् ।
शङ्खः करतले यस्य स मे विष्णुः प्रसीदतु ।

On the other hand, T₃ ins. after 54:

62* पुराणवाचको भक्त्या पूजनीयः प्रयत्नतः ।
वस्त्रालं * * * * * सर्वदा ।
अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ।

Colophon. — *Adhy. name*: K_{1.2} गतिवर्णनं; K₃
युधिष्ठिरादिस्वर्गरोहणं; D₉ युधिष्ठिरस्वर्गरोहणं. — *Adhy.*
no. (figures, words or both): K_{2.5} D_n D_{5.6.8} S
5 (as in text). — *Śloka no.*: K₄ 88; D_n 46.

After the last colophon, K₁ concludes with:
समाप्तं चेदं स्वर्गपर्व । अत्रामी वृत्तान्ताः । नारदवाक्यं । नरक-
दर्शनं । दूतविसर्जनं । धर्मदर्शनं । इन्द्रवाक्यं । गतिवर्णनं ।
यज्ञसमाप्तिश्चेति । भद्रं लेखकपाठकश्रोत्रा[त्]णाम् । शुभम् ।

अत ऊर्ध्वं विचित्रार्थो हरिवंशः प्रकीर्तितः ।

प्रतिसन्धिरयं श्लोकः प्रथमः परिकीर्तितः ॥

सौते सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम्-इत्यादि ।

एतदष्टादशं पर्व व्यासेनोक्तं महात्मना ।

अध्यायास्तत्र वै प्रोक्ताः श्लोकानां च शतद्वयम् ॥

K₂ concludes with :

समाप्तं च स्वर्गपर्व । अत्रामी वृत्तान्ताः । नारदवाक्यं । नरक-
दर्शनं । दूतविसर्जनं । धर्मदर्शनं । इन्द्रवाक्यं । गतिवर्णनं ।
यज्ञसमाप्तिश्च ।

अत ऊर्ध्वं विचित्रार्थो हरिवंशः प्रकीर्तितः ।
प्रतिसन्धिरयं श्लोकः प्रथमः परिकीर्तितः ॥
सौते सुमहदाख्यानं भवता परिकीर्तितम् ।
अस्मिन्पर्वणि संख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मना ।
अध्यायाः पञ्च वै प्रोक्ताः श्लोकानां च शतद्वयम् ॥

अध्यायाः ५ श्लोकाः २०० इति श्रीस्वर्गपर्व समाप्तं ॥ संवत्
१८२८ मिति वैशाखकृष्ण ७ शनिवासरे लिपिकृतं मिश्रभगवानं
वासी आभानेरीको पुस्तक लिख्यो भरथपुरमध्ये ॥ शुभमस्तु ॥

K₃ concludes with :

स्वर्गारोहणं पर्व समाप्तमित्यष्टादशमं ॥ अस्मिन्पर्वणि वृत्ता-
न्ताः । युधिष्ठिरस्वर्गगमनं । दुर्योधनदर्शनं । युधिष्ठिरवैवर्ण्यं ।
युधिष्ठिरानुनयः । भ्रातृणां लोकप्राप्तिपृच्छा । लोकदर्शनोत्कण्ठा ।
देवदूतावाप्तिः । ततो मायानरकदर्शनं । बन्धुप्रतापश्रवणं । यु-
धिष्ठिरदौर्मनस्यं । देवताविवादः । युधिष्ठिरगङ्गादर्शनं । आकाश-
गङ्गास्नानं । देहत्यागः । गोविन्दादिदर्शनं । तथा भ्रातृदर्शनं ।
तेषां यथास्थितिलय इति ॥ समाप्तमिति स्वर्गारोहणं पर्व अष्टा-
दशमं ॥ श्रीरस्तु ॥

यादृशं पुस्तकं दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।

इति * च न मे गालिर्मा दुः पुस्तकवाचकाः ॥

त्रिवृत्तपूर्णपृथिवीदानस्य फलमश्नुते ।
तपसश्च परस्येह नित्यस्वाध्यायवान्द्विजः ।
तस्य तस्य जनः प्रोक्तो ब्रह्मयज्ञे मनीषिणः ।
तेन तेन भवेद्विप्र नित्यस्वाध्यायवान्द्विजः ।
एकतश्चतुरो वेदान्धृत्वा भारतमेकतः ।
विष्णुना तुलितं सम्यक्तावद्धि गुरु भारतम् ॥
भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वत्र जन्तुषु ।
तरणं सर्वपापानां तेन भारतमुच्यते ॥
यस्य नास्ति सुतः पुंसो यस्य हत्या सुदारुणा ।
यस्य चातुर्यलिप्तास्ति श्रोतव्यं तेन भारतम् ॥
अपमृत्युविनाशाय तथा शोकापनुत्तये ।
कलाभिज्ञानसौख्याय श्रोतव्यं भारतं नृभिः ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां चतुर्णामुत्तमं फलम् ।
श्राव्यो जयो जयेप्सूनां व्यासवक्त्रानुरुध्यतः ।
कतकेनेव पानीयं निर्मलं जायते यथा ।
भारतश्रवणाङ्गुणां तथा निष्कलमपं मनः ।
पवित्रं निर्मलस्वा*****रुचिप्रदम् ।
तथैव भारतं लोके श्रोतव्यं तेन मानवैः ॥
प्रयागे मकरस्नानं द्विजातिभयवारणम् ।

भारतश्रवणं चैव सममेतद्वयं स्मृतम् ॥

तत्र विधिः ।

स्नात्वा गङ्गाजले पुण्ये कृतनित्यविधिर्नरः ।
... .. भारतं रम्यमादिपर्वपुरःसरम् ॥
प्रतिपर्वसमाप्तिश्च दद्याद्धेनुं सवत्सकाम् ।
समाप्ते चैव सर्वस्मिल्लक्षहोमो विधीयते ॥
होमान्ते विधिवद्दद्यादाचार्याय तु दक्षिणाम् ।
ततो वक्तारमानर्च्य ***** यथाविधि ॥
भूषणैर्हस्तकर्णानां वस्त्रैः क्षोमादिभिः शुचिः ।
राजतं सुन्दरं जिष्णुं कुञ्जरं दशभिः पलैः ॥
चतुर्दन्तं च सक्थं च साङ्कुशं च सपञ्जरम् ।
विधानविधिवद्दद्यादाचार्याय सदा ** ॥
आचार्यं च समभ्यर्च्य वस्त्रालंकारभूषणैः ।

तत्र मन्त्रः —

आचार्यं त्वं महाविष्णो व्यासरूप नमोऽस्तु ते ।
प्रसन्ने त्वयि विप्रेन्द्र प्रसन्नो मे जनार्दनः ॥
मया ते वदना** पवित्रं भारतं श्रुतम् ।
तेन मे सर्वकामाश्च सफलाः सन्तु सर्वदा ॥

ततः सर्वेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणां दद्यात् । इति विधान-
मालायां भारतश्रवणविधिः ॥

K₄ concludes with :

स्वर्गारोहणपर्व समाप्तः । शके १६७७ युव नामसंवत्सरे मार्ग-
शीर्षकृष्णएकादशी चन्द्रदिनं ॥ श्रीरस्तु ॥ भगवान्भट्टेन लिखि-
तोऽयं पुस्तकं । पत्रसंख्या ६ ।

धर्मे मतिर्भवतु वः सततोत्थितानां

स ह्येक एव परलोकगतस्य बन्धुः ।

अर्थः स्त्रियश्च निपुणैरपि सेव्यमाना

नैवात्मभावमुपयान्ति च न स्थिरत्वम् ॥

K₅ concludes with :

स्वर्गारोहणे पर्व समाप्तम् ॥

आदिसभावनविराटमथोद्यमं च ।

भीष्मो गुरुरविज[श]ल्यससौप्तिकं च ॥

स्त्रीशान्तिदानहयमेधिकमाश्रमाख्यम् ।

मौसल्ययानसुरलोकगतिश्च पर्व ॥

B₁ concludes with :

स्वर्गारोहणकं समाप्तम् । श्रीवेदव्यासाय नमः । शकाब्दाः
१६४ * ।

B₂ concludes with :

स्वर्गारोहणकं पर्व समाप्तं । सुसमाप्तमिति ॥

B3 concludes with :

स्वर्गरोहणिकं पर्वं समाप्तम् ॥ शुभमस्तु । शकाब्दाः १६६० ।
श्रीहरये नमः । श्रीरामाय नमः । श्रीरामाय नमः । गोविन्दाय
नमः । ॐ श्रीकृष्णाय नमः । श्रीगोपालाय नमः ॥ श्रीराम ।

B4 concludes with :

स्वर्गरोहणिकं पर्वं समाप्तम् ॥ श्रीहरिर्जयति । श्रीगुरुर्जयति ।
श्रीकृष्णाः । अस्यानन्तरं हरिः । आश्चर्यपर्वं भविष्यति । तस्याय-
माद्यश्लोकः ।

जयति पराशरसूनुः सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यासः ।
यस्यास्यकमलगलितं वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ॥

B5 concludes with :

स्वर्गरोहणिकं समाप्तम् । श्रीश्रीगुरवे नमः । श्रीश्रीवासुदेवाय
नमः । श्रीश्रीशुकदेवाय नमः । श्रीश्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीश्रीशौ-
नकादिभ्यो ऋषिभ्यो नमः ।

B6 concludes with :

स्वर्गरोहणिकं समाप्तम् ॥ हरये नमः ॥

D1 concludes with :

स्वर्गरोहणं समाप्तम् । शुभमस्तु । Adds on the marg.
अतः परं हरिवंशं ।

D2 concludes with :

स्वर्गरोहणपर्वं समाप्तं । शुभमस्तु ॥ संवत् १६६६ समये अश्विन-
शुदि पञ्चमि । लिखितं रघुनाथेन ।

D3 concludes with :

स्वर्गरोहणपर्वं समाप्तं ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥ श्रीरामार्पणमस्तु ॥
श्रीसाम्बसदाशिवार्पणमस्तु ॥ सर्वं ब्रह्मार्पणमस्तु ॥

यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं मया ।
अबद्धं वा सुबद्धं वा मम दोषो न दीयते ॥

तथापि —

करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्तु सन्तः ।

श्रीमहाभारतं समाप्तम् ॥

D4 concludes with :

स्वर्गरोहणपर्वं समाप्तम् ।

भारतस्य समुद्रस्य मेरोनारायणस्य च ।
अप्रमेयाणि चत्वारि पुण्यतोयगुहागुणाः ॥

श्रीरस्तु समस्तमङ्गलानि भवन्तु ।

D5 concludes with :

श्रीकृष्णार्पणमस्तु । स्वर्गरोहणपर्वं समाप्तं ॥ इदं स्वर्गरोहण-
पर्वं राजश्री मोरोपंडितस्य विश्वनाथभट्टस्वहस्तलिखितं ॥

D6 concludes with :

समाप्ते पर्वणि तथा स्वर्गरोहणिके नृप ।
संपूज्य वाचकं वस्त्रैर्भोजनं सार्वकामिकम् ॥

श्रीरस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥ श्रीः ॥

D7 concludes with :

स्वर्गरोहणिकं पर्वं समाप्तम् ॥ शुभमस्तु ॥ श्रीरामचन्द्राय
नमः ॥ श्रीनृसिंहाय नमः ॥ श्रीआरुणाचलब्रह्मणे नमः ॥

D8 concludes with :

स्वर्गरोहणं पर्वं समाप्तं । वृत्तान्ता अस्मिन्पर्वणि । युधिष्ठिर-
स्वर्गागमनं ॥ दुर्योधनदर्शनं ॥ युधिष्ठिरवैवर्ण्यं ॥ युधिष्ठिरानु-
नयः ॥ भ्रातृणां लोकप्राप्तिपृच्छा ॥ लोकदर्शनोत्कण्ठा । देवदूता-
वाप्तिः ॥ ततो मायानरकदर्शनं ॥ बंधुप्रलापश्रवणं ॥ युधिष्ठिर-
दौर्मनस्यं ॥ देवताविवादः ॥ युधिष्ठिरगङ्गादर्शनं ॥ ततः कुरु-
दर्शनं ॥ आकाशगङ्गास्नानं ॥ देहत्यागः ॥

भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु ।

तरणं सर्वपापानां तेन भारतमुच्यते ॥

यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति

विप्राय वेदविदुषे सुबहुश्रुताय ।

पुण्यां च भारतकथामपि यः शृणोति

तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥ (= 58*)

पाराशर्यवचःसरोजममलं गीतार्थगन्धोत्कटं

नानाक्षातककेसरं हरीकथासंबंधो नः बोधितं (sic) ।

श्रोत्रा सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा

भूयाद्भारतपङ्कजं कलिमलप्रध्वंसि वः श्रेयसे ॥ (= 59*)

यादृशं पुस्तके दृष्टं तादृशं लिखितं मया ।

यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयताम् ॥

D9 concludes with :

युधिष्ठिरस्वर्गरोहणं समाप्तं ॥ कल्याणमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥

T1 concludes with :

श्रीरामब्रह्मणे नमः । श्रीवासुदेवब्रह्मणे नमः । श्रीवेदव्यासाय
नमः ।

कृष्णं परात्परं वन्दे जगद्योनिं जगत्पतिम् ।

सर्वदेवोत्तमश्रीशं सर्वकामफलप्रदम् ॥

T2 concludes with :

श्रीकृष्णाय नमः । स्वर्गरोहणपर्वं समाप्तम् ॥

T3 concludes with :

श्रीसीतारामार्पणमस्तु । स्वर्गरोहणपर्वं समाप्तम् । आंगिरस-
नाम संवत्सरे भाद्रपद शुद्ध ३ अंगारवारं न प्रतिनुन्नक्रमांननु
मंत्रिप्रगडसुबबय्यगारि स्वर्गरोहणपर्वं संपूर्णम् गात्राशियिञ्चेनु ॥
(अंगारवारे ग्रन्थदृष्टक्रमेण मंत्रिप्रगडसुबबय्यनामा स्वर्गरोहण-
पर्वं संपूर्णतया लिखितवान् इत्यर्थः) । श्रीकृष्णार्पणमस्तु ।

T4 concludes with :

समाप्ते पर्वणि तथा स्वर्गारोहणिके नृप ।
संपूज्य वाचकं वस्त्रैर्भोजनं सर्वकामिकम् ॥

इति स्वर्गारोहणिकपर्व समाप्तं । इति श्रीमहाभारतं समाप्तं ।
रुक्मिणीसत्यभामासमेतश्रीराजगोपालाय नमः ।

G1 concludes with :

हरिः ॐ । स्वर्गारोहणं समाप्तं । श्रीमते रामानुजाय नमः ।

G2 concludes with :

समाप्ते पर्वणि तथा स्वर्गारोहणिके नृप ।
संपूज्य वाचकं वस्त्रैर्भोजनं सार्वकामिकम् ॥

इति स्वर्गारोहणिकं समाप्तम् । हरिः ॐ । शुभमस्तु । श्री-
गुरुभ्यो नमः । करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । हरिः ॐ ।
३९ कृत्वः श्रीः इति लिखितम् ॥

G3 concludes with :

स्वर्गारोहणपर्वसमाप्तिर्जाता ।

G4 concludes with :

श्रीकृष्णाय परब्रह्मणे नमः । स्वर्गारोहणं समाप्तम् । हरिः
ॐ । श्रीमन्निगमान्तमहादेशिकाय नमः । असद्गुरुपरम्पराभ्यो
नमः ।

G5 concludes with :

यः श्रावयेदं (sic) निखिलं महार्थं दैवालये ब्राह्मणसंनिधौ वा ।
संपूजनीयोचितमर्थसंचयैर्धर्मान्तराकल्पशतैरनेकधा ॥

श्रीकृष्णः शरणं मम । ॐ । हरिः ॐ । स्वर्गारोहणिकं (sic)
पर्वं संपूर्णं । ॐ । ॐ तत्सत् । ॐ ॐ ॐ ॐ

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा ।

बुद्ध्यात्मना वा प्रकृतेः स्वभावात् ।

करोमि यद्यत्सकलं परस्मै ।

नारायणायेति समर्पयामि ॥

** कृत्वः ॐ इति च लिखितः । ततः सीतारामाभ्यां नमः ।
ॐ तत्सत् । संभवं । सभा । अरण्यं । विराटं । उद्योगं । भीष्मं ।
द्रोणं । कर्णं । शल्यं । सौप्तिकैषीकं । स्त्री । शान्ति । आनुशास-
निकं । आश्वमेधिकं । आश्रमं । मौसलं । महाप्रस्थानिकं । स्वर्गा-
रोहणिकं । इत्येतान्यष्टादश पर्वणि । ॐ तत्सत् । ततः ८ कृत्वः
ॐ इति लिखितः ॥

M1 damaged.

M2 concludes with :

स्वर्गारोहणिकं समाप्तम् ।

यजन्मनः प्रभृति मोहपराजितेन

नानापराधशतमाचरितं मया ते ।

अन्तर्बहिश्च सकलं तव पश्यतो हि

क्षन्तुं त्वमर्हसि हरे करुणावशेन ॥

कर्मणा मनसा वाचा या चेष्टा मम नित्यशः ।

केशवाराधने सा स्याज्जन्मजन्मान्तरेष्वपि ।

मपचेरियुटे ग्रंथं (मपचेरि इति कस्यचित्कुलनाम तस्येदं
पुस्तकमित्यर्थः ।)

M3 concludes with :

स्वर्गारोहणं समाप्तं । श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीकृष्णाय नमः ।
शुभमस्तु ॥

अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।

क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥

कुञ्जिकृष्णं कथयलुत्ते ।

M4 concludes with :

स्वर्गारोहणिकं समाप्तं ।

बिन्दुरुल्लिपिविचित्रवीचिकाभङ्गभङ्गिपदहीनद्वणणम् (sic) ।

हस्तवेगजमबुद्धिपूर्वकं क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जनः ॥

अक्षरं यत्परिभ्रष्टं मात्राहीनं तु यद्भवेत् ।

क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥

गुरुभ्यो नमः । श्रीगुरवे शरणं । वैश्वदेवार्थं पृथक्पाकं कृतेऽपि
पितृपाकशेषादेव भोजनं । प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पितृसेवितम्
इति याज्ञवल्क्यस्मरणात् । अभोजने दोषमाह देवलः ।

श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुंक्ते* कदाचन ।

देवा हव्यं न गृह्णन्ति कव्यानि पितरस्तथेति ॥

एतच्च पितृसेवितं भोजनं सर्वविधापितृसेवितादुपादाय
कर्तव्यं । तथा च मत्स्यः ।

ततश्च वैश्वदेवान्ते संभृत्य सुतवान्धवः[वम्] ।

भुञ्जीतातिथिसंयुक्तः सर्वं पितृनिषे ** ॥

M5 concludes with :

श्रीमहाभारतं समाप्तम् । श्रीवेदव्यासाय नमः ।

लाभस्तेषां जयस्तेषां कुतस्तेषां पराभवः ।

येषामिन्दीवरश्यामो हृदये सुप्रतिष्ठितः ॥

श्रीवेदव्यासाय नमः । श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

APPENDIX I

✍ This Appendix gives the additional passages found in certain MSS. which were too long for being included in the footnotes to the constituted text.

Minor variants and obvious scribal errors in these Appendix passages are silently corrected, where possible.

1

After 41*, G₂ ins.:

भारतस्य तु वक्तारं ब्रह्मर्षिश्च महागुरुः ।
 वैशंपायनमारोप्य स्वर्णभद्रासनं तदा ।
 जनमेजयाद्या राजान आस्तिकाद्या द्विजातयः ।
 धर्मदत्तादिवैश्याश्च सोम्यवंश्यादिशूद्रकाः ।
 प्रयुतं चायुतं चेति सहस्रं शतमित्यपि । [5]
 दशकं चेति निष्काणामानर्चुस्तं महागुरुम् ।
 निष्काणां दशकं दत्त्वा मृतपुत्रोऽमृतप्रजः ।
 कुष्ठादिव्याधियुक्तश्च शतं दत्त्वा निरामयः ।
 सहस्रदानात्संतानहीनः संतानपुत्रवान् ।
 आयुरारोग्यमैश्वर्यं भेजुस्तेऽन्नं च पुत्रकान् । [10]
 अयुतस्य तु दानेन प्रयुतस्य तु दानतः ।
 जीवैश्वर्यैक्यविज्ञाने महावाक्योद्भवे तदा ।
 चतुर्वर्षि च वेदेषु सारवत्कथिते दृढा ।
 बुद्धिरासीच्च तस्यैव पूजया च मुनेस्तदा ।
 सुवर्णं रजतं रत्नं सर्वाण्याभरणानि च । [15]
 सर्वोपकरणैर्युक्तं निधिनिक्षेपसंयुतम् ।
 इष्टकाभित्तिसंयुक्तमग्निबाधादिवर्जितम् ।
 देवपूजाग्निहोत्रादिपाठार्थगृहसंयुतम् ।
 सान्तर्बहिःसंवरणं सप्रसादं सगोमूहम् ।
 व्यष्ट्या समष्ट्या वा दद्यात्स्वर्गारोहणपर्वणि । [20]
 निवृत्तिकामेनचकि (sic) पुनर्जन्म न विद्यते ।
 सकामश्चेद्ब्रह्मकल्पं सुखं ब्रह्मगृहे वसेत् ।
 पुराणमुखतो यस्माद्वेदान्तज्ञानमाप्न्यते ।
 सहे न (sic) गुरुराख्यातस्तत्पूजा हीनपूजनम् ।
 भारतस्य तु वक्तारं श्रोतारं लेखकांस्तथा । [25]
 प्रपूजयन्ति संहृष्टाः सिद्धाश्च परमर्षयः ।
 महाभारतवक्तारं नार्थयन्तीह ये नराः ।

तेषां सर्वक्रियाहानिर्भवेद्देवाः शपन्ति च ।

2

After 52*, G₃ ins.:

इतिहासमिमं पुण्यं ये शृण्वन्ति नरोत्तमाः ।
 तेषां वासाय निर्दिष्टाः स्वर्गलोकाः सनातनाः ।
 लिख्यते येन सततं महाभारतमादितः ।
 स सर्वज्ञः स वाग्मी च स्वर्गभाक्च न संशयः ।
 *वरदमितिहासं ये पठन्तीह भक्त्या [5]
 सकलसुरवरिष्ठैः पूज्यमाना भवन्ति ।
 मुनिवरकृतमेतद्भारताख्यं सुपूज्यं
 पुनरपि सुरलोकाच्च च्यवन्ते मुनीन्द्राः ।
 एतद्भारतवक्तृणां श्रोतृणां चैव सर्वदा ।
 भवेत्प्रसन्नो भगवान्मङ्गलं च पुनः पुनः । [10]
 एतद्भारतमाकर्ण्य नैमिशे[षे]या महर्षयः ।
 शौनकाद्यास्तदा सर्वे प्रहृष्टमनसोऽभवन् ।
 तत्रत्या ब्राह्मणाः सर्वे सूतं पौराणिकोत्तमम् ।
 पूजयामासुरत्यन्तं भाषणाश्लेषणादिभिः ।
 ततः प्रदक्षिणीकृत्य मुनिमण्डलमादरात् । [15]
 स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्योऽस्तु द्विजानां पुरतोऽवदन् ।
 यज्ञकर्मान्तरे त्वेतच्छ्रुत्वा भारतमादितः ।
 सम्यगुक्तं सम्यगुक्तमित्यूचुस्ते महर्षयः ।
 श्रुत्वा त्विदं भारतमेतदग्र्यं
 यज्ञस्य मध्ये द्विजपुंगवास्ते । [20]
 तं पूज्य विप्रं विधिवत्समाप्य
 स्वं स्वं गृहांश्च प्रययुः प्रहृष्टाः ।

3

K₈ ins. after 18. 5. 53: D₈ after 35*:

त्रिभिर्धैर्धर्मकामः कृष्णद्वैपायनो मुनिः ।

चकार पावनं विप्रा इतिहासं विमुक्तिदम् ।
 भारतस्य पदैकेन गङ्गाया दर्शनेन च ।
 विष्णोः स्मरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 अश्वमेधसहस्रेण वाजपेयशतेन च । [5]
 पाकसंस्थादितः संस्थाः सोमसंस्थाश्च कुर्वताम् ।
 तत्फलं कोटिगुणितं भारतश्रवणे भवेत् ।
 भुङ्क्ते विप्रायुते चैव यश्च गच्छेत्सरस्वतीम् ।
 लक्षैरष्टादशैर्देव्या जपहोमशतैस्तथा ।
 वेदस्यान्तं च पठतां तत्पुण्यं भारतश्रवात् । [10]
 तेन दत्तानि दानानि तेन तप्तं महत्तपः ।
 तेन वै लक्षधा जप्तं कृतं तीर्थावगाहनम् ।
 श्रुतं तु भारतं येन कृतकृत्येन धीमता ।
 आदिमध्यावसानेन श्रद्धानेन वै तथा ।
 गोभूहिरण्यदानानि तेन दत्तानि नित्यशः । [15]
 धेनूनां शतदानानि पर्वतानां तथैव च ।
 लोकदानं तथा दत्तं ब्रह्माण्डस्य च संततिः ।
 कृता दत्तं भवेत्तेन श्रुतं येनैतदुत्तमम् ।
 श्रुत्वा जयं चेतिहासं द्विजाय
 शुश्रूषवे सानुभक्त्या च दद्यात् । [20]
 शुभातपत्रं भूमिगोकाञ्चनानि
 गृहाणि वस्त्राणि शुभां सरस्वतीम् ।
 त्रिपुरुषेण विदितस्त्रिषु शुक्लस्तथा द्विजः ।
 साधुः सदाचाररतस्तस्माद्वै शृणुयाजयम् ।
 विष्णुर्ह्ययं यस्य देहे वसेद्भारत भारती । [25]
 नाविष्णुश्च पठेदेतन्नाविष्णुः शृणुयादपि ।
 श्रुतिस्मृतिपुराणानि जयमङ्गलभारती ।
 सत्कुलादेव शृणुयान्न हीनाच्च कुलात्कचित् ।
 तस्मात्सदाचाररतात्सत्कुलीनाद्बहुश्रुतात् ।

शृणुयाद्भारतं नित्यं वंशद्वयपरीक्षितात् । [30]
 अस्य शास्त्रस्य कवयो न समर्था विशेषणे ।
 साधोरिव गृहस्थस्य शेषास्त्रय इवाश्रमाः ।
 उपदेष्टा भवेद्विष्णुः श्रोता चैव श्रुतं तथा ।
 अपि पातकिनं तस्मात्पुनात्येष श्रुतो जयः ।
 महापापानि पापानि जातिभ्रंशकराणि च । [35]
 मालिन्यसंकराण्यत्र कारणानि तु यानि तु ।
 तानि संशोधयेदेनत्कृत्स्नं शृण्वन्हि भारतम् ।
 सर्वमङ्गललाभश्च सर्वसंपत्समागमः ।
 पुत्रलाभो मित्रलाभः कामलाभस्तथैव च ।
 राज्यलाभः पशुलाभो महालाभस्तथैव च । [40]
 जायते धर्मलाभश्च भारतं शृण्वतः सदा ।
 सर्वदा मङ्गलं तेषां नास्ति तेषाममङ्गलम् ।
 जयमङ्गलहोमाश्च शान्तयः पौष्टिकानि च ।
 भारतश्रवणादेव सुशुभानि भवन्त्युत ।
 येषां हृदि हृषीकेशः कण्ठे भारतमेव च । [45]
 धन्यास्ते मानवा लोके कृतकृत्या न संशयः ।
 न ह्येवाकृतपुण्यानां भारतं भवति प्रियम् ।
 भारतं भवने येषां न ते शोच्याः कृताकृते ।
 जयो नामेतिहासोऽयं श्रोतव्यो जयमिच्छता ।
 विप्रेण राज्ञा वैश्येन शूद्रेण च यतात्मना । [50]
 कुरुक्षेत्रे भवेदत्तं स्नातं स्नातं सुपुष्करे ।
 तप्तं हिमाद्रौ कालेषु श्रुतं येनेह भारतम् ।
 ज्ञातिश्रेष्ठं कुलश्रेष्ठं वर्णश्रेष्ठं तथैव च ।
 धर्ममङ्गललाभं च श्रुत्वैतत्प्राप्नुयान्नरः ।
 भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वत्र जन्तुषु । [55]
 तरणं सर्वपापानां तेन भारतमुच्यते ।

No. 3

(L. 2) D8 त्रिभिर्दिनैः (for विमुक्तिदम्). — (L. 7)
 D8 -श्रवणं (for °णे). — (L. 8) D8 भुक्त (for भुङ्क्ते).
 — (L. 9) D8 देव्यां (for देव्या). — (L. 11) D8 तं
 न दत्तानि दानानि (for the prior half). — (L. 12) D8
 corrupt. — (L. 18) D8 श्रुतं येनैव दत्तं (for the post.
 half). — (L. 20) D8 -भक्ता (for -भक्त्या). K8 om.
 च. — (L. 21) D8 भुवि (for भूमि-). — (L. 23)

D8 नृपुरुषेण (for त्रिपू°). D8 तस्माद्वि शृणुयात्क्षयं (for
 the post. half). — (L. 29) D8 -रतान् (for -रतात्).
 D8 सत्कुलीनान्बहुश्रुतान् (for the post. half). — (L.
 30) D8 -निरीक्षितान् (for -परीक्षितात्). — (L. 32) D8
 आश्रयाः (for °माः). — (L. 33) K8 भिक्षुः (for विष्णुः).
 — (L. 34) D8 यस्मात् (for त°). D8 कारकानि तुलानि
 तु (for the post. half). — D8 om. line 40. — D8
 om. lines 49-56.

CRITICAL NOTES

on the Svargārohaṇa-parvan

☞ Purely exegetical Notes are given sparingly and only where necessary. A few corrections and additions required in the constituted text, as also in the Critical Apparatus given below the same, are in the following Notes, enclosed within square brackets.

1

6 ^a) ☞ Cn: स्वर्गेऽप्यमर्षो दुस्त्यज इति संस्काराणां प्राब-
ल्यमुक्तम् । ☞

20 ^b) वीरलोकाः । Cv explains: युद्धे आभिमुख्येन
मृतानां वीराणां किञ्चित्कालं सुखभोगाय स्वर्गादर्वागन्तरिक्षादुपरि
कृता ये लोकास्ते वीरलोकाः । — ^a) ☞ Cn: सुहृद्बुद्धः ।
सुहृद् इत्यदन्तः शब्दः । ☞

24 ^a) धृष्टद्युम्न is the brother of द्रौपदी; he killed
Drona (7. 165).

25 ^a) धृष्टकेतु, the son of शिशुपाल, who was
killed by द्रोणाचार्य (7. 101. 22-37).

2

1 ^a) युधामन्यु and उत्तमौजस, both पाञ्चाल and both
killed by Aśvatthāman; The death of the first
is mentioned in 10. 8. 35, and of the second in
10. 8. 33. Cf. Bh. Gītā i. 6^{ab}.

6ff. Compare 11. 27. 6ff. and 12. 1. 41.

17 ^b) For केशशैवलशादलम्, Cv reads केशकङ्कालसंकु-
लम् and explains it thus: ☞ कङ्कालः शरीरास्थि । शरीरा-
स्थिषु कङ्कालः पृष्ठास्थिनि कशेरुका इत्यमरः (2. 6. 69) । ☞

20 ^a) काकोल, explained by अमर (2. 5. 21) as
द्रोणकाक (raven). — On the whole incident Cv
observes: ☞ अश्वत्थामा हत इति वदेति (7. 164. 160)
कृष्णवचनमविश्वस्य उपांशु कुञ्जरश्चेति कथनात् तत्कालोचितनरकदर्श-
नाय देवैस्तदैव कल्पितो नरकः । “आतृन्द्रक्ष्यसि पुत्र त्वमग्रतस्त्रिदिवं
गतान् । कृष्णयानुगतान्वीरान्मा शुचो भरतर्षभ” — इति महा-
प्रस्थानिके पर्वणि (17. 3. 5) प्रागुक्तशक्रवचनविरोधात् । भीमोऽहं
कर्णोऽहमर्जुनोऽहमित्यादि वदन्तोऽपि जीवाः, धर्मराजस्य नरकयोग्य-
दुःखशानाय देवैस्तदैव कल्पिताः । अन्यथा भूमेरधस्ताद्विद्यमानस्य
नरकस्य कथं स्वर्गमार्गे दर्शनम् । “समागतेषु देवेषु व्यगमत्तत्तमो
नृप” (18. 3. 3^{ab}) इत्यादिवक्ष्यमाणवचनविरोधाच्च । ☞

21 ^a) ☞ Cn: प्रवेरितैः, इतस्ततः पार्तितैः । ☞

24 ^a) ☞ Cn: करम्भवालुकाः, श्वेतसूक्ष्मवालुकाः । आष्ट-
वालुकाः । ☞ आष्ट, i. e., very hot, as though placed
on a frying pan (आष्ट) ।

25 ^a) शाल्मलि, The ‘seemul’ or silk-cotton tree,
which is a thorny tree with red flowers. The
thorns are used for torturing.

3

14 ^b) ☞ Cn: हतः कुञ्जर इति अश्वत्थामवधे द्रोणः उप-
चीर्णः, वञ्चितः । गजवाची शङ्खो मनुष्यपरत्वेन शापितः इत्युपचार-
च्छलेनेत्यर्थः । ☞ — Also Cv observes: यद्यपि ‘अश्वत्थामा
हतः’, उपांशु ‘कुञ्जरश्चेति’ कथनान्न व्याजोऽस्ति धर्मराजस्य, तथापि
कृष्णवाक्ये व्याजत्वबुद्धिकरणमेव व्याजः ।

16 ^a) तुभ्यम् in the sense of तव, following the
usual Epic practice: cf. 18. 2. 27^a, मह्यम्.

23 ^b) The v. l. असिक्कदितान्, ‘won by sword’,
as compared with the text अश्वमेधाभिनिर्जितान्, has not
much support.

31 For the first परीक्षा, cf. 3. 227 (यक्षप्रश्न); the
second is described in 17. 3; and the third is the
present one in 18. 3. 31ff.

32 ^b) ☞ Cn: द्रौपद्या (तृतीयापाठे), द्रौपद्या सह सोदयेषु
विनष्टेषु सत्सु । पञ्चमीपाठे तामारभ्य इत्यर्थः ॥ ☞

35 ^a) The majority of MSS., influenced by
the initial अवश्यं, read नरकं and द्रष्टव्यं in the neuter
gender; अवश्यं is an adverb to be construed with
द्रष्टव्यः.

Cv colophon: युधिष्ठिरमन्दाकिनीस्नानकथनम् ।

4

7 ☞ Cv: मरुल्लोकस्य भीमसेनसमीपे द्रौपदीदेहे पञ्चकन्या-
सहितत्वाद्भवतां स्पर्शयोग्या । इदानीं केवलं भारतीरूपवाग्नीमस्यैव

स्पष्टं योग्या, नान्यस्येति भावेनाह—ततोऽस्य भगवानिन्द्र इति । ❀

9 ^a) श्रीरेषा—❀ Cv: शं रूपे तु रते वायौ श्रीरित्येव च कीर्तिता । सैव च द्रौपदी नाम काली चन्देति चोच्यते ॥ —इति वचनात् भारत्यपि श्रीरित्येव च कीर्तिता । ‘सैव च द्रौपदी नाम काली चन्देति चोच्यते’ इति वचनात् भारत्यपि श्रीशब्दवाच्येति भावेनोक्तम् । ❀

5

1 Cn introduces the comm. with a philosophical issue: पूर्वस्मिन्नध्याये यो यो योधो यस्य यस्य देवस्यांशः स स्वर्गं गत्वा स्वस्य स्वस्यांशिनः सांनिध्यं प्रापेत्युक्तम् । तत्र संशयः । किमेते अंशाः, काण्डरुहाणां वृक्षानामंशा इव पृथक्संसारित्वे प्राप्ताः, उत तेष्वेवांशिषु लीयन्ते । आद्ये कर्मजदेहपरंपरायास्तत्त्वज्ञानमन्तरेणोच्छेदा-योगात्तेषां नित्यसंसारित्वमस्मादिवत्स्यात् । द्वितीये मानुष्यभावे तैः कृतानां कर्मणां नाशापत्तिरिति संदिहानो जनमेजयः पृच्छति — भीष्मद्रोणौ महात्मानाविति (18. 5. 1) । ते अन्ते कां गतिं-पुण्यभोगान्ते अंशिना सह ऐक्यं वा सालोक्यं वा शाश्वतं-प्राप्नुवन्ति, उत भूमाववतरन्ति — इति प्रश्नः (st. 5) । अत्रोत्तरं — न शक्यमिति (st. 8) । — The reply is that the personalities of exceptional merit — like भीष्म — unite with the अंशिन् almost immediately. Others might take time: as Cn observes — इतरे स्वर्गं गता अपि पुनश्चयन्ते । उत्तरा-मुत्तरामूर्ध्वोर्ध्वक्रमेण गतिं प्राप्य अन्ते ब्रह्मणा सह मुच्यन्ते । Compare on the subject the Brahmasūtra-Sāṅkara-bhāṣya on III. iii. 32 (also IV. iii. 11) —

ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे ।

परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम् ॥

7, 21* ❀ Cn: प्रकृति, ‘प्रति गन्तुं’ न शक्यमित्यध्याहृत्य योज्यम् । यदि सर्वोऽपि जन्तुः प्रारब्धकर्मन्ते स्वां प्रकृतिं गच्छेत्तर्हि सर्वेऽपि मुक्ताः स्युः, संसारश्चादिमान्भवेत् । ततश्च कृतहानाकृताभ्या-गमप्रसङ्गो विधिप्रतिषेधशास्त्रानर्थक्यं च । तस्मात्केचिदेव कर्मणामन्ते स्वां प्रकृतिं भजन्ते, न सर्वे, इति । ❀

18 ^a) शकुनि was the evil genius of दुर्योधन. Hence शकुनि is appropriately regarded as the अव-तार of the third युग, which paved the pathway for the post-Mahābhārata कलियुग, in which we are living.

24 ^a) ❀ Cv: पुरुषर्षभाः, पुरुषेषु ऋषभाः श्रेष्ठा उत्तमजीवा विराटद्रुपदभीष्मद्रोणाद्याः । अन्यथा—धृतराष्ट्रजाश्चैव ये यातुधाना मदो-त्कटाः । दुर्योधनसहायास्तु पार्थिवा ये न कीर्तिताः ॥ ते दानवान्गुह्यकांश्च गन्धर्वाश्च तथाविशन् । गुह्यकाः शङ्खचूडाद्या दुर्जीवा द्रमिडादयः ॥

26ff. The words of Sauti beginning with st. 5. 26 take the Mbh. to the third or the latest stage of the Mahābhārata-narration, and this naturally has several stanzas in common with adhyāyas 1. 1 and 2, and 1. 56, besides stray equations with stanzas from other parvans. These are shown in the Critical Apparatus to stanzas 34 onwards, including the relevant star-passages.

CONCORDANCE OF THIS EDITION

with the Bombay, Calcutta, and Madras (P. P. S. Sastri's) Editions

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
1*	not numbered	not numbered	—
1. 1-2 ^{ab}	1. 1-2 ^{ab}	1-2 ^{ab}	1. 1-2 ^{ab}
2*	—	—	—
1. 2 ^{ed}	1. 2 ^{ed}	2 ^{ed}	1. 2 ^{ed}
3*	—	—	—
1. 3-10	1. 3-10	3-10	1. 3-10
1. 11 ^{ab}	1. 11 ^{ab}	11 ^{ab}	1. 10½
1. 11 ^{ed}	1. 11 ^{ed}	11 ^{ed}	1. 11
1. 12-22	1. 12-22	12-22	1. 12-22
1. 23 ^{ab}	1. 23 ^{ab}	23 ^{ab}	1. 22½
1. 23 ^{ed} -25 ^{ab}	1. 23 ^{ed} -25 ^{ab}	23 ^{ed} -25 ^{ab}	1. 23½, 24, 24½
4*	—	—	—
1. 25 ^{ed} -26 ^{ab}	1. 25 ^{ed} -26 ^{ab}	25 ^{ed} -26 ^{ab}	1. 25½
1. 26 ^{ed}	1. 26 ^{ed}	26 ^{ed}	1. 26
2. 1-6	2. 1-6	27-32	2. 1-6
2. 7 ^{ab}	2. 7 ^{ab}	33 ^{ab}	2. 6½
2. 7 ^{ed} -8 ^{ab}	2. 7 ^{ed} -8 ^{ab}	33 ^{ed} -34 ^{ab}	2. 7½
2. 8 ^{ed}	2. 8 ^{ed}	34 ^{ed}	2. 8
2. 9-10	2. 9-10	35-36	2. 9-10
2. 11 ^{ab}	2. 11 ^{ab}	37 ^{ab}	2. 10½
2. 11 ^{ed}	2. 11 ^{ed}	37 ^{ed}	2. 11
2. 12	2. 12	38	2. 12
5*	—	—	—
2. 13-22	2. 13-22	39-48	2. 13-22
2. 23 ^{ab}	2. 23 ^{ab}	49 ^{ab}	—
6* (subst. 23 ^{ab})	—	—	2. 23 ^{ab}
2. 23 ^{ed} -25	2. 23 ^{ed} -25	49 ^{ed} -51	2. 23 ^{ed} -25
2. 26 ^{ab}	2. 26 ^{ab}	52 ^{ab}	2. 25½
2. 26 ^{ed} -27 ^{ab}	2. 26 ^{ed} -27 ^{ab}	52 ^{ed} -53 ^{ab}	2. 26½
2. 27 ^{ed}	2. 27 ^{ed}	53 ^{ed}	2. 27
2. 28-33 ^{ab}	2. 28-33 ^{ab}	54-59 ^{ab}	2. 28-33 ^{ab}
2. 33 ^{ed}	2. 33 ^{ed}	59 ^{ed}	2. 33 ^{ed}
7* (subst. 33 ^{ed})	—	—	—

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
2. 34-37 ^{ab}	2. 34-37 ^{ab}	60-63 ^{ab}	2. 34-37 ^{ab}
8*	—	—	—
2. 37 ^{cd} -39	2. 37 ^{cd} -39	63 ^{cd} -65	2. 37 ^{cd} -39
2. 40 ^{ab}	2. 40 ^{ab}	66 ^{ab}	2. 39½
2. 40 ^{cd} -41 ^{ab}	2. 40 ^{cd} -41 ^{ab}	66 ^{cd} -67 ^{ab}	2. 40½
2. 41 ^{cd}	2. 41 ^{cd}	67 ^{cd}	2. 41
2. 42	2. 42	68	2. 42
2. 43 ^{ab}	2. 43 ^{ab}	69 ^{ab}	2. 42½
2. 43 ^{cd}	2. 43 ^{cd}	69 ^{cd}	—
9* (subst. 43 ^{cd})	—	—	2. 43½ ^{ab}
2. 44 ^{ab}	2. 44 ^{ab}	70 ^{ab}	2. 43½ ^{cd}
2. 44 ^{cd}	2. 44 ^{cd}	70 ^{cd}	2. 44
2. 45-50	2. 45-50	71-76	2. 45-50
2. 51 ^{ab}	2. 51 ^{ab}	77 ^{ab}	2. 50½
2. 51 ^{cd} -52 ^{ab}	2. 51 ^{cd} -52 ^{ab}	77 ^{cd} -78 ^{ab}	2. 51½
2. 52 ^{cd}	2. 52 ^{cd}	78 ^{cd}	2. 52
2. 53-54	2. 53-54	79-80	2. 53-54
3. 1-5 ^{cd}	3. 1-5	81-85	3. 1-5
3. 5 ^{ef}	3. 6 ^{ab}	86 ^{ab}	3. 5½
3. 6-10 ^{cd}	3. 6 ^{cd} -11 ^{ab}	86 ^{cd} -91 ^{ab}	3. 6½-10½
3. 10 ^{ef}	3. 11 ^{cd}	91 ^{cd}	3. 11½ ^{ab}
10*	—	—	3. 11½ ^{cd}
3. 11	3. 12	92	3. 12½
3. 12 ^{ab}	3. 13 ^{ab}	93 ^{ab}	3. 13
3. 12 ^{cd}	3. 13 ^{cd} -14 ^{ab}	93 ^{cd} -94 ^{ab}	3. 14
3. 13 ^{ab}	3. 14 ^{cd}	94 ^{cd}	3. 15 ^{ab}
11*	—	—	—
12*	—	—	3. 15 ^{cd}
3. 13 ^{cd}	3. 15 ^{ab}	95 ^{ab}	3. 15½
3. 14-15	3. 15 ^{cd} -17 ^{ab}	95 ^{cd} -97 ^{ab}	3. 16½-17½
3. 16 ^{ab}	3. 17 ^{cd}	97 ^{cd}	3. 18
3. 16 ^{cd}	3. 18	98	3. 19
3. 17-26	3. 19-28	99-108	3. 20-29
3. 27	3. 29	109	3. 30 (= 34)
3. 28-30	3. 30-32	110-112	3. 31-33
—	—	—	3. 34 (= 30)
3. 31	3. 33	113	3. 35
3. 32 ^{ab}	3. 34 ^{ab}	114 ^{ab}	3. 35½

CONCORDANCE

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
3. 32 ^{cd} -33 ^{ab}	3. 34 ^{cd} -35 ^{ab}	114 ^{cd} -115 ^{ab}	3. 36½
3. 33 ^{ed}	3. 35 ^{cd}	115 ^{cd}	3. 37
3. 34-38 ^{ab}	3. 36-40 ^{ab}	116-120 ^{ab}	3. 38-42 ^{ab}
13*	—	—	—
3. 38 ^{cd} -41	3. 40 ^{cd} -43	120 ^{cd} -123	3. 42 ^{cd} -45
14*	3. 44	124	—
4. 1-2	4. 1-2	125-126	4. 1-2
4. 3 ^{ab}	4. 3 ^{ab}	127 ^{ab}	4. 2½
4. 3 ^{cd ef}	4. 3 ^{cd} -4 ^{ab}	127 ^{cd} -128 ^{ab}	4. 3½
15* line 1	4. 4 ^{cd}	128 ^{cd}	4. 4
15* lines 2-3	4. 5	129	4. 5
16*	—	—	—
4. 4-5	4. 6-7	130-131	4. 6-7
17*	4. 8	132	—
4. 6-7 ^{ab}	4. 9-10 ^{ab}	133-134 ^{ab}	4. 8-9 ^{ab}
18*	—	—	—
4. 7 ^{cd} -8 ^{ab}	4. 10 ^{cd} -11 ^{ab}	134 ^{cd} -135 ^{ab}	4. 9 ^{cd} -10 ^{ab}
4. 8 ^{cd}	4. 11 ^{cd}	135 ^{cd}	4. 10 ^{cd}
19* (subst. 8 ^{cd})	—	—	—
4. 9-13 ^{cd}	4. 12-16	136-140	4. 11-15
4. 13 ^{ef}	4. 17 ^{ab}	141 ^{ab}	4. 15½
4. 14 ^{abcd}	4. 17 ^{cd} -18 ^{ab}	141 ^{cd} -142 ^{ab}	4. 16½
4. 14 ^{ef}	4. 18 ^{cd}	142 ^{cd}	4. 17
4. 15-19	4. 19-23	143-147	4. 18-22
5. 1-5 ^{cd}	5. 1-5	148-152	5. 1-5
5. 5 ^{ef}	5. 6 ^{ab}	153 ^{ab}	5. 6 ^{ab}
20*	5. 6 ^{cd}	153 ^{cd}	5. 6 ^{cd}
5. 6-7 ^{ab}	5. 7-8 ^{ab}	154-155 ^{ab}	5. 7-8 ^{ab}
21*	5. 8 ^{cd}	155 ^{cd}	—
5. 7 ^{cd ef}	5. 9	156	5. 8 ^{cd} -9 ^{ab}
5. 8 ^{ab}	5. 10 ^{ab}	157 ^{ab}	5. 9 ^{cd}
5. 8 ^{cd}	5. 10 ^{cd}	157 ^{cd}	5. 9½
22*	5. 11 ^{ab}	—	—
5. 9-19 ^{ab}	5. 11 ^{cd} -21	158-168 ^{ab}	5. 10½-20½ ^{ab}
5. 19 ^{cd}	5. 22 ^{ab}	168 ^{cd}	—
5. 19 ^{ef} -20 ^a	5. 22 ^{cd} -23 ^a	169 ^{abc}	5. 20½ ^{cd} -21½ ^a
23*	—	—	—
5. 20 ^{bcd}	5. 23 ^{bcd}	169 ^a -170 ^{ab}	5. 21½ ^{bcd}

THE SVARGĀROHAṆAPARVAN

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
24*	5. 24	170 ^{ed} -171 ^{ab}	5. 22½
25*	—	—	—
5. 21 ^{abcd}	5. 25	171 ^{ed} -172 ^{ab}	5. 23½
26*	5. 26 ^{ab}	172 ^{ed}	—
5. 21 ^{er}	5. 26 ^{ed}	173 ^{ab}	5. 24
5. 22-23 ^{ab}	5. 27-28 ^{ab}	173 ^{ed} -174	5. 25-26 ^{ab}
5. 23 ^{ed}	5. 28 ^{ed}	175 ^{ab}	—
27* (subst. 23 ^{ed})	—	—	5. 26 ^{ed}
28*	—	—	—
5. 24-25	5. 29-30	175 ^{ed} -177	5. 27-28
5. 26-29 ^{ab}	5. 31-34 ^{ab}	178-181 ^{ab}	5. 29-32 ^{ab}
29*	—	—	—
5. 29 ^{ed} -34	5. 34 ^{ed} -39	181 ^{ed} -186	5. 32 ^{ed} -37
30*	—	—	5. 38
31*	—	—	—
5. 35	5. 40	187	5. 39
32*	5. 41	188	5. 40
5. 36	5. 42	189	5. 41
33*	—	—	—
34*	—	—	—
5. 37	5. 43	190	5. 42
35*	5. 44-45	191-192	—
36*	5. 46-47	—	—
37*	5. 48	—	5. 43
38*	—	—	—
39*	5. 49	—	—
5. 38 ^{ab}	5. 50 ^{ab}	193 ^{ab}	5. 44 ^{ab}
40*	—	—	—
5. 38 ^{ed}	5. 50 ^{ed}	193 ^{ed}	5. 44 ^{ed}
41*	—	—	5. 45
42*	—	—	—
43*	—	—	—
App. I, No. 1	—	—	—
44*	—	—	—
5. 39	5. 51	194	5. 46
45*	—	—	5. 47
46*	—	—	—
47*	—	—	5. 48-49

CONCORDANCE

Crit. Ed.	Bom. Ed.	Cal. Ed.	Madras Ed.
48*	—	—	—
49*	—	—	5. 50 ^{ab}
5. 40-41	5. 52-53	195-196	—
50*	5. 54-55	197-198	—
5. 42 ^{ab}	5. 56 ^{ab}	199 ^{ab}	—
5. 42 ^{cd}	5. 56 ^{cd}	199 ^{cd}	—
51* (subst. 42 ^{cd})	—	—	—
5. 43	5. 57	200	5. 50 ^{cd} -51 ^{ab}
52* lines 1-3	—	—	5. 51 ^{cd} -52
53*	—	—	—
52* lines 4-5	—	—	5. 53
App. I, No. 2	—	—	—
54*	—	—	—
55*	—	—	—
5. 44-45 ^{ab}	5. 58-59 ^{ab}	201-202 ^{ab}	—
5. 45 ^{cd} -46	—	—	—
56* (for 45 ^{cd} -46 ^d)	5. 59 ^{cd} -60 ^{ab}	202 ^{cd} -203 ^{ab}	—
5. 47	5. 60 ^{cd,ef}	203 ^{cd} -204 ^{ab}	—
5. 48-49 ^{ab}	5. 61-62 ^{ab}	204 ^{cd} -205	—
5. 49 ^{cd}	5. 62 ^{cd}	206	—
5. 50-52	5. 63-65	207-209	—
57*	5. 66 ^{ab}	—	—
58*	—	—	—
5. 53	5. 66 ^{cd,ef}	210	—
App. I, No. 3	—	—	—
59*	—	—	—
5. 54	5. 67	211	—
60*	5. 68	—	—
61*	—	—	—
62*	—	—	—

this monumental work will reflect the utmost credit on its editor and his assistants, and on the great Indian people who may justly regard it as a matter of national pride.... When completed, this edition of the Mahābhārata will occupy a place in the history of Sanskrit scholarship with which only one other work—the lexicon of Boehtlingk and Roth—can hope to vie in magnitude and importance.” —Professor Dr. FRANKLIN EDGERTON (Yale University, New Haven).

His Excellency LORD WILLINGDON, Late Viceroy of India: “With the recollection of the close association which I had with the early fortunes of the Bhandarkar Institute and of my personal friendship with that great scholar and gentleman, Sir Ramkrishna Bhandarkar, I am grateful for this opportunity of sending my warmest greetings to all those who have laboured so well to bring it to its present state of efficiency.

As its first president, I am proud to feel that it is fully justifying the hopes and aspirations of its founder, and is proving a worthy memorial to a great citizen, a great student of Oriental Research and, above all, to one who spent his life working for the educational advancement of his fellow countrymen.”

Shri. RAJENDRA PRASAD, Rashtrapati of India: “The Bhandarkar Oriental Research Institute, by its systematic and valuable research of the last four decades, has done a great national service and opened up new avenues for free India’s future writers and thinkers. ... In the changed political atmosphere in our country, I am sure, your Institute will receive greater recognition both at the hands of the public and the Govt., which should mean greater appreciation of the work you are doing and more liberal help to you in carrying it out.”

Shri JAVAHARLAL NEHRU, the Prime Minister of India (August 1, 1956): “If I am asked what is the greatest treasure which India possesses and what is her finest heritage, I would answer unhesitatingly: It is the Sanskrit Language and Literature, and all that it contains. .... I do not think that any person can understand India and her people fully without possessing a knowledge of the two magnificent Epics which are India’s pride and treasure. .... I pay my tribute to the scholars who are working at the Institute, not for love of money, but to disseminate the knowledge which they have acquired. Such work ought not to suffer for want of money.”

Sir JOHN FORSDYKE, K. C. B., Director and Principal Librarian, BRITISH MUSEUM, London: “The British Museum sends its warmest congratulations to the Bhandarkar Oriental Research Institute. The founding of the Institute was a landmark in the development of Oriental studies in India, and during these 25 years great enterprises have been planned and rapidly carried towards completion. First among these is the monumental edition of the Mahābhārata, without doubt the most important advance in Sanskrit scholarship in this period, and a model for the critical treatment for which the bulk of Sanskrit literature still waits.”

Resolutions of the Indian Section of the 17th International Congress of Orientalists at Oxford (1928): 1. “That this Congress is gratified to find that the preparation of a critical edition of the Mahābhārata, a work of such tremendous importance for the future of Sanskrit research, has been undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute, and congratulates the Institute on the first fruits of its labours, the first fascicule of the critical edition, which was published in July 1927.”

2. “That in view of the eminently satisfactory manner in which the work is being done by the Institute, this Congress is of opinion that the MS. collations made and the funds collected for the critical edition of the epic planned by the Association of Academies be now utilized for purposes of the critical edition being prepared in India, without prejudice to the original project of the Association of Academies.”

3. “That this Congress therefore recommends that: (a) such collations of the Mahābhārata text as have already been prepared by the Association of Academies be placed, on loan, at the disposal of the Bhandarkar Oriental Research Institute, and (b) such funds as were collected by the Association of Academies for Mahābhārata work be now utilized for doing further collation from the Mahābhārata MSS. preserved in the European libraries, these collations being in due course likewise made available for the purposes of the work of the critical edition undertaken by the Bhandarkar Oriental Research Institute.”

It is in the spirit of this resolution that the Trustees of the Mahābhārata Fund in Great Britain have donated, by instalments, the entire Fund of £ 3,390 to this edition.

The Critical and Illustrated Edition of the Mahābhārata

VOLUMES ALREADY PUBLISHED

	Permanent-members	Others
	Rs.	Rs.
Vol. I-ĀDIPARVAN (1), Ed. V. S. Sukthankar : Fasc. 1-7; pp. cxviii + 996	33-0	36-8
Vol. II-SABHĀPARVAN (2), Ed. F. Edgerton : Fasc. 13-14; pp. lxvii + 517	13-0	14-8
Vol. III, IV-ĀRANYAKAPARVAN (3), Ed. Sukthankar : Fasc. 11-12; pp. xlii + 1118	28-0	32-8
Vol. V-VIRĀṬAPARVAN (4), Ed. Raghu Vira : Fasc. 8; pp. lx + 362	12-0	13-0
Vol. VI-UDYOGAPARVAN (5), Ed. S. K. De : Fasc. 9-10; pp. liv + 739	25-0	37-8
Vol. VII-BHĪṢMAPARVAN (6), Ed. S. K. Belvalkar : Fasc. 15-16; pp. cxcv + 802	20-0	24-8
Vol. VIII, IX-DRONAPARVAN (7), Ed. De : Fasc. 25, 28, 29AB; pp. 48 + 1180	41-0	48-0
Vol. X-KARṆAPARVAN (8), Ed. P. L. Vaidya : Fasc. 20, 27; pp. xlii + 697 + lxxx	27-0	30-8
Vol. XII-SAUPTIKAPARVAN (10), Ed. H. D. Velankar : pp. xl + 114; <i>plus</i>		
STRĪPARVAN (11): Ed. V. G. Paranjpe, pp. xxvi + 122; both, Fasc. 17	9-0	10-0
Vol. XIII-ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar : Rājadharmā, Fasc. 18, 19, 26 (pt.); pp. viii + 192 + 684 + 48	40-8	45-0
Vol. XIV-ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar : Āpaddharma, Concordance, etc. Fasc. 21, 26 (part); pp. viii + 264 + cciiv	13-0	14-0
Vol. XV-ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar : Mokṣadharmā, Fasc. 22-23, and 24 (part); pp. viii + 844	33-0	36-0
Vol. XVI-ŚĀNTIPARVAN (12), Ed. S. K. Belvalkar : Mokṣadharmā, Fasc. 24 (part), and 26 (part); pp. viii + 448	45-0	50-0
Vol. XIX-ĀŚRAMAVĀSIKAPARVAN (15), pp. xlvi + 172; MAUSALAPARVAN (16), pp. xxxv + 55; MAHĀPRASTHĀNIKAPARVAN (17), pp. xxvii + 24; and SVARGĀROHANAPARVAN (18), pp. xxxi + 43 : Ed. S. K. Belvalkar	14-8	16-8

VOLUMES IN PRESS OR IN PREPARATION

Vol. XI-ŚALYAPARVAN (9), Ed. R. N. Dandekar; Fasc. 30 (out), pp. 8 + 216; 31	22-8	25-0
Vol. XVIII-ĀŚVAMEDHIKAPARVAN (14), Ed. R. D. Karmarkar; Fasc. 32A (out), pp. viii + 212; 32B, 32C	24-8	27-0
Vol. XVII-ANUŚĀSANAPARVAN (13)	42-0	50-0
Vol. XX and XXI-PRATĪKA INDEX	32-0	39-8

§ Vol. XXII and XXIII-HARIVAMŚA

§ Vol. XXIV-EPILOGUE

Above are deferred prices. Bound Volumes at Rs. 3 to 6 each extra. This list (1959) cancels previous lists.

CURRENT RATES OF SUBSCRIPTION*

Kind of Binding	For Permanent Members		For Others	
	Advance Payment (i)	Deferred Payment (ii)	Advance Payment (iii)	Deferred Payment (iv)
Cloth	Rs. 530	Rs. 575	Rs. 600	Rs. 650
Paper	Rs. 430	Rs. 475	Rs. 500	Rs. 550

N. B.—Subscribers on the "Deferred Payment" Plan have to deposit, out of the price, Rs. 25/- for registration of the order. — Postage and packing extra in all cases.

* Parts not sold singly, except the Bhagavadgītā portions from Vol. VII : Price (Paper) Rs. 7-8.

† No further concession is given to trade on the advance price charged; concession is available to trade at 20% on the deferred price only.

§ The two Harivamśa Volumes and the Volume of Epilogue fall outside the above set.

